

SAHABE'DEN
GÜNÜMÜZE

ALLAH DOSTLARI

1229 / 1813 - 1371 / 1952

ZAMAN

Süle

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

**ZAMAN
ALLAH DOSTLARI KAMPANYASI
KİTAP SERİSİ**

Şule Yayınları : 19
Kaynak Eserler Dizisi 1

**Genel Yayın Yönetmeni
A. Ali Ural**

Yayın Danışmanları
Prof. Dr. H. Kamil Yılmaz
Prof. Dr. Ethem Cebecioglu
Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal
Doç. Dr. Ahmed Nedim Serinsu

Redaksiyon-Tashih
Doç. Dr. Sedat Cereci

Dizgi-Sayfa Düzeni
Şule Yayınları

Kapak
Ramazan Erkut

Baskı ve Montaj
EBNER&SPIEGEL
Eberhard-Finckh-Str. 61
D-89075 Ulm-Germany

ISBN
9757796-16-6

Adres : **Zaman Media GmbH**
Sprendlinger Landstr. 107-109
D-63069 Offenbach-Germany
(+49) 69 300 34 160
Faks: (+49) 69 300 34 250

SAHABE'DEN GÜNÜMÜZE ALLAH DOSTLARI

9

DOKUZUNCU CİLD TELİF HEYETİ

Prof. Dr. Mustafa KARA
Prof. Dr. H. Kamil YILMAZ
Prof. Dr. İrfan GÜNDÜZ
Doç. Dr. Mehmet AKKUŞ
Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU
M. Serhan TAYŞI
Abdullah KUCUR
Hamdi TEKELİ
Ömer YILDIZ
Zülfikar GÜNGÖR
Yunus AYTEN

Prof. Dr. Mustafa TAHRALI
Prof. Dr. Ali YILMAZ
Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK
Doç. Dr. Mustafa UZUN
Nihat AZAMAT
Nurettin ALBAYRAK
A. Vehbi VAKKASOĞLU
Enbiya YILDIRIM
Bilal KEMİKLİ
İbrahim BAZ
Said AYKUT

ŞÛLE YAYINLARI
2003

© Bu eserin bütün hakları mahfuzdur.
İzin alınmadan kısmen de olsa iktibas edilemez.

İÇİNDEKİLER

ÇERKEŞİ MUSTAFA EFENDİ (R.H) (š. 1229/1813-14) / 13
ABDÜLKÂDİR DİHLEVÎ (R.H) (š. 1230/1815) / 19
KÖSTENDİLLİ SÜLEYMAN ŞEYHÎ (R.H) (š. 1232/1816) / 21
OSMAN B. FODYO (R.H) (š. 1233/1817) / 24
Yazıları, Görüşleri ve Ortaya Koyduğu Temel Doktrin / 31
Sokoto Tecrübesinden Örnekler / 36
ŞAH REFİÜDDİN DİHLEVÎ (R.H) (š. 1233/1817) / 38
ŞAH ABDÜLAZİZ DİHLEVÎ (R.H) (š. 1239/1823) / 39
Şah Abdülaziz'in İlmî ve Siyasî Mücadeleleri / 42
ABDULLAH DEHLEVÎ (R.H) (š. 1240/1824) / 49
Şeyhlik Dönemi / 50
Günlük Yaşantısı / 51
Dehlevî'de Rasûlullah Sevgisi / 53
Bazı Söz ve Düşünceleri / 53
MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ (R.H) (š. 1242/1826) / 56
Hayatından Kesitler / 56
Nasihatları / 60
Eserleri / 63
AHMED ŞEHİD BİRİLVÎ (R.H) (š. 1246/1831) / 64

- Hizmet Etmeyi Sevmesi / 65
- İbadete Düşkünlüğü / 66
- İlk Cihad Yapma Hevesi / 66
- Spora Önem Verişi / 66
- Arkadaşlarının Geçim Derdi ve Seyyid Ahmed'in İzdırabı / 68
- Tarikat-ı Muhammediyye Hareketinin Gelişim Seyri ve Seyyid Ahmed'in Görüşleri / 73
- Şehid'in Hayatından ve Düşüncelerinden Bölümler / 74
- GAZZİZÂDE ABDULLÂTİF EFENDİ (R.H) (ö. 1247/1831) / 77
- Eserleri / 80
- AHMED B. İDRİS (R.H) (ö. 1253/1837) / 84
- ŞEYH AHMED ET-TALABANÎ EL-KERKUKÎ (R.H)
- (ö. 1257/1841) / 91
- KUŞADALI İBRAHİM EFENDİ (R.H) (ö. 1262/1845) / 92
- VEFÂ ER-RİFÂÎ (R.H) (ö. 1264/1847) / 95
- TERZİ BABA (R.H) (ö. 1264/1848) / 95
- AHMED KUDDÛSÎ (R.H) (ö. 1265/1849) / 98
- Kuddûsî Dede'nin Şiirleri, Beyitlerinden Çıkan Genel Fikirleri / 103
- MUHAMMED OSMAN MİRGÂNÎ (R.H) (ö. 1268/1853) / 109
- Şeyh Mirgânî'nin Temel Görüşleri ve Etkinliği / 112
- TÂHA'L-HAKKÂRÎ (R.H) (ö. 1269/1853) / 115
- Şeyh Hakkârî'nin Günlük Yaşantısı / 116
- Halka ve İdarecilere Karşı Tavrı / 116
- İrşâd ve Üslûbu / 117
- DEDE OSMAN AVNÎ BABA URFEVÎ (R.H) (ö. XIX. Asır) / 118
- ŞEYHÛLİSLÂM ÂRİF HİKMET EFENDİ
- (R.H) (ö. 1275/1858) / 121
- ZİYÂÜDDÎN-İ ABDURRAHMÂN-İ HÂLİS TALABANÎ
- (R.H) (ö. 1275/1858) / 128

MUHAMMED B. ALİ ES-SENÜSİ (R.H) (ö. 1276/1859) / 132

İSMAİL VÂLİ (R.H) (ö. 1280/1863) / 138

EL-HÂC ÖMER TÂL (R.H) (ö. 1280/1864) / 139

Ömer'in İrşâda Başlaması, Bazı Musibetlerden Korunması, İlim Hayatı, Siyasî Mücadelesi / 142

Cihadın Başlaması ve İlk Kıpırdanmalar / 146

Ömer'in Temel Görüşleri ve Şehadeti / 150

BOSNALI MEHMED TEVFIK EFENDİ (R.H) (ö. 1283/1866) / 152

İMAM ŞÂMİL (R.H) (ö. 1288/1871) / 156

Gimri Muharebesi / 158

Ehulgoh Muharebesi / 159

1843-1844 Zafer ve İbretler Yılı, Şâmil'in Askerî Örgütlenmesi, Rus Kalelerini Ele Geçirmesi, Şâmil'le Annesi Arasındaki Hadise / 168

1859 Yılı, Şâmil'in Esir Alınışı ve Hacca Gidişi / 172

Şâmil'in İlâhileri / 173

Kafkasya'da Tarikatlar ve Cihad / 175

DÜVEYHÎ (R.H) (ö. 1291/1874) / 177

ABDÜLKÂDİR YAFİÎ (R.H) (ö. 1294/1877) / 178

KİLİSLİ ABDULLAH EFENDİ (R.H) (ö. 1297/1880) / 179

HARİRİZÂDE MEHMED KEMÂLEDDİN EFENDİ (R.H)

(ö. 1299/1882) / 181

EMİR ABDÜLKADİR CEZÂİRÎ (R.H) (ö. 1300/1883) / 195

Kısaca Hayatı / 195

Dönemin Cezayir'inde Siyasî Durum, Emir'in Halifeleri

ve Rakipleri / 196

Emir'in Soyu / 199

Baba ve Oğul / 200

İlk Tahrik / 200

Direnişin Doğal Önderi Kim Olacak? / 201

Abdülkadir'in Emirliği, Ordusu ve Kurduğu Devlet Sistemi / 202

Emir Abdülkadir'in Görüşleri ve Eserleri / 205

Bugünkü Rejim ve Emir Abdülkadir / 206

MUHAMMED AHMED MEHDÎ (R.H) (ö.1303/1885) / 207

Muhammed Mehdi'nin Genel Fikirleri, Kitapları ve Aldığı Beyatın Metni / 212

ABDURRAHMÂN-I TÂĞÎ (R.H) (ö. 1304/1886) / 214

Tarîkata İntisâbı ve Mürşidleri / 215

Mürşidinin Yanındaki Durumu / 218

Abdurrahmân-ı Tağî'nin Vefatı / 219

SEYYİD MUHAMMED NÛRÜ'L-ARABÎ (R.H) (ö. 1305/1887) / 220

Halifeleri / 225

Eserleri / 226

HARPUTLU İŞHAK EFENDÎ (R.H) (ö. 1309/1891) / 229

Harputlu İshak Efendi'nin Eserleri / 229

Ziyâu'l-Kulûb'tan İktibaslar / 230

Avrupa'da Putperest Bulunmayıp İslâm Beldelerinde Yahudi ve Hristiyanların Bulunmasına Dair / 230

Avrupa'daki İlim ve Sanayinin Gelişmesinin, Hristiyanlığın İslâmiyetten Üstün Olduğuna Dair Delil Sayılması / 231

AHMED ZİYÂUDDÎN GÜMÜŞHANEVÎ (R.H) (ö. 1311/1899) / 232

Tahsili ve Yetiştirilmesi / 233

Tasavvufa İntisâbı ve İntisâbdan Sonraki Dönem / 236

Hilafeti ve Tekkeleri / 238

İrşad Hususiyetleri ve Faaliyetleri / 239

Seyahatleri ve Mısır'da İkâmeti / 240

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) ve Gümüşhanevî'nin Cihada Katılması / 241

İlmi Şahsiyeti / 243

Eserleri / 244

Tasavvufî Şahsiyeti / 247

AHMED İBN ŞARKÂVÎ (R.H) (ö. 1316/1898) / 250

SEYYİD MUHAMMED EL-MEHDİ ES-SENUSİ

(R.H) (ö. 1320/1902) / 252

Emperyalistlerle Çarpışma ve Siyasal Durum / 254

Senûsî Zaviyelerinin Organizasyon ve Faaliyetleri / 257

Senûsî Cihadın da Ahmed eş-Şerîf'in Bir Beyanatı / 258

ŞEYH MUHAMMED ZÂFİR EFENDÎ (R.H) (ö. 1321/1903) / 263**ŞEYH MUHAMMED MARUF EL-YEŞRÛTÎ**

(R.H) (ö. 1323/1905) / 265

Şeyh'in Soyu, Tarîkatı'nın Kökeni, Yetiştirilmesi ve Faaliyetleri / 265

HACI ÖMER HÜDÂÎ BABA KÖĞENGÎ (R.H) (ö. 1323/1905) / 269**SÂLİH BABA (TÜFEKÇİZÂDE) (R.H) (ö. 1324/1906) / 271****ŞEYH ÜVEYS MUHAMMED EL-BARAVÎ**

(R.H) (ö. 1327/1909) / 274

Tarîkatta İlerlemesi ve Faaliyetleri / 275

Şeyh'in Kültürel Yönü / 275

MAA'L-AYNEYN EL-KALKAMÎ (R.H) (ö. 1328/1910) / 276

Hayatına Dair Kaynaklar, Soyu, Yetiştirilmesi / 277

Maa'l-Ayneyn'in Cihadı, Fas'la İlişkileri ve Ölümü / 283

Maa'l-Ayneyn'in Eserleri ve Fikirleri / 290

KASTAMONULU HASAN HİLMÎ EFENDÎ

(R.H) (ö. 1329/1911) / 295

Mürîdlerinden Mustafa Feyzi Efendi'nin Hasan Hilmi Hakkında Söylediği Bazı Beyitler / 298

HOCAZÂDE AHMED HİLMÎ EFENDÎ (R.H) (ö. 1332/1913) / 299**MUHAMMED EMİN ERBİLÎ (R.H) (ö. 1332/1914) / 301**

Vefatı / 309

Eserleri / 310

DAĞISTANLI ÖMER ZİYÂEDDİN EFENDÎ

(R.H) (ö. 1339/1920) / 311

Eserleri / 312

Fetâvây-ı Ömeriyye'den Bazı İktibaslar / 314

Tarikat Şeriat Münasebeti / 314

Tarikat ve Amel-i Sâliha Dair / 315

Zikir Meselesi / 316

Tasavvufa İlgili İstilahların Kullanımı ve Bunların Şeriata Uygun Olup Olmadığına Dair / 317

MUHAMMED ABDULLAH HASAN (R.H) (ö. 1339/1920) / 318

XIX. Yüzyılda Somali'de Tarikatlar ve Sömürgecilere İsyan / 318

Seyyid Muhammed'in Doğumu, Yetişmesi ve İlk Etkileri / 321

Sömürgecilerle Savaş Döneminin Başlaması / 321

Seyyid Muhammed'in Askerî Düzeni ve Savaş Taktikleri / 325

İngiliz ve İtalyanlar'ın Gizli Planları, Bazı Yeni Durumlar / 328

Seyyid'in Osmanlı Sultanına Yazdığı Övgü, Vefatı ve Somali Halkını Son Defa Uyarısı / 331

Muhammed Abdullah Hasan'ın Eserleri ve Temel Görüşleri / 334

AHMED ÂMIŞ EFENDİ (R.H) (ö. 1338/1920) / 337

ABDÜLKÂDİR-İ BELHÎ (R.H) (ö. 1341/1923) / 341

İSKİLİPLİ ATIF HOCA (ö. 1345/1926) / 345

Eserleri / 346

Yabancılaşa Özentinin Getirdiğı Terör / 346

Âlim ve Fazıl Bir Hoca / 351

Savcının Talepleri / 354

Eserinden Seçmeler / 358

AHMEDU BAMBA (R.H) (ö. 1346/1927) / 362

Kurduğu Tarikatı Genel Fikirleri ve Eserleri / 364

HACI MUHAMMED BABA KÜRKÎ (R.H) (1348/1929) / 365

ALİ BEHÇET EFENDİ (R.H) (ö. 1348/1929) / 366

M. ES'AD ERBİLÎ (R.H) (ö. 1349/1931) / 369

Kelâmî Dergâhı Şeyhliği / 369

Edebî Şahsiyeti / 371

Eserleri / 375

YUSUF NEBHÂNÎ (R.H.) (ö. 1357/1932) / 377

Yusuf Nebhânî'nin Peygamber Efendimiz'i Rüyada Görmesi / 380

Yusuf Nebhânî'nin İlmî, Siyasî Yönü ve Eserleri / 380

SEYYİD AHMED EŞ-ŞERÎF ES-SENÛSÎ (ö. 1352/1933) / 382

AHMED EL-ALEVÎ (ö. 1353/1934) / 384

Bazı Eserleri / 386

MÜDERRİS BABANZÂDE AHMED NAÎM (ö. 1353/1934) / 387

Hakkında Yazılan ve Söylenenler / 389

1-Arkadaşları ve Dostları / 389

2-Muasırları ve Diğerleri / 391

Mehmed Âkif ve Ahmed Naîm / 393

Tasavvufî Alâkâsı ve Tasavvuf Görüşü / 394

İZZEDDİN KASSÂM (R.H.) (ö. 1882/1935) / 396

Şehit İzzeddîn Kassâm'ın Cihadı / 396

Kıyam'ın İlan Edilmesi / 397

YALVAÇLI AHMED GALİP KESKİN HOCA (R.H.) (ö. 1358/1939) / 398

Şiirlerinden Örnekler / 400

Bazı Şiirlerinden Parçalar / 403

Şiirlerinden Seçmeler / 405

ABDÜLAZİZ MECDÎ EFENDÎ (R.H.) (ö. 1360/1941) / 406

Eserleri / 408

ELMALILI MUHAMMED HAMDÎ YAZIR (R.H.) (ö. 1361/1942) / 410

SEYYİD ABDÜLHAKÎM ARVASÎ (R.H.) (ö. 1362/1943) / 415

Yaşadığı Dönem / 415

Tahsili ve Tarıkata İlk Girişi / 417

Hilafetleri ve Tarikat Silsileleri / 419

Cihadı / 420

Şeyh ve Müderris Olarak Atanması / 422

Son Dönemleri ve Vefâtı / 424

Hikmetli Sözleri / 425

AHMED REMZİ DEDE (R.H) (ö. 1364/1944) / 427

Eserleri / 428

Şiirlerinden Örnekler / 429

HASAN EL-BENNÂ (R.H) (ö. 1369/1949) / 431

Hasan el-Bennâ'nın Şehid Edilmesiyle İlgili Bazı Görüşler / 433

Hasan el-Bennâ'nın Düşüncelerinden İktibaslar / 435

Bennâ'nın Rûhî Uyanıklık, İman, İzzet ve Ümit Hakkındaki Görüşleri / 436

Hasan el-Bennâ'nın Siyaset ve İktisada Dair Düşünceleri / 439

AHMED HAZNEVÎ (R.H) (ö. 1369/1949) / 444

Ahmed Haznevî'nin Güzel Öğütleri / 445

KONYALI MEHMED VEHBÎ EFENDÎ (ö. 1369/1949) / 447

Milli Mücadele Saflarında / 448

Meclis Reisliği / 449

Tarassut Yılları / 452

Vefatı / 453

Güçlü Bir İrade / 463

FAHRÎ EFENDÎ (R.H) (ö. 1369/1950) / 464

KEN'AN RİFÂÎ (R.H) (ö. 1370/1950) / 465

MUHAMMED ZÂHİD KEVSERÎ (R.H) (ö. 1371/1951) / 469

ABDÜLVÂHİD YAHYÂ (R.H) (ö. 1371/1951) / 474

ÇERKEŞİ MUSTAFA EFENDİ (R.H)

(ö. 1229/1813-14)

Çankırı'nın Çerkeş ilçesinde doğdu. Çankırı o dönemde Kastamonu vilâyetine bağlı sancak merkezi idi. Kaynaklarda doğum tarihi ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Ölüm tarihi ile ilgili bilgiler de farklıdır. Hüseyyin Vassâf, "*Oldu Şeyh vâsıl-ı cânân yâhû*" mısraını kaydederek 1229/1813-14 tarihini verir. Sadık Vicedânî ise kaynak göstermeden 1224/1809'da öldüğünü söyler. Son zamanlarda yapılan bir araştırmada Çerkeşî'nin müridi olduğu tespit edilen Âkif Paşa'nın bir manzûmesinden hareketle Şeyh'in doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak belirlenmiştir. Âkif Paşa'nın bu manzûmesinde, şeyhinin 73 yaşında öldüğünü söyler ve tarih olarak "*hû deyüp firdevs-i vasla erdi pîrim Mustafa*" mısraını kaydeder. Bu mısradan Şeyh'in 1229/1813-14'te vefat ettiği anlaşılmaktadır; öte yandan 73 yaşında öldüğüne göre doğum tarihini 1156/1743 olarak tespit etmek mümkündür. Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği ölüm tarihi (1329) yanlış olup, bu yanlışlık, baskı hatasından kaynaklanmaktadır.

Safranbolu'ya bağlı büyükçe bir köy olan Zora'da yetişen Halvetî-Şâbânî şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi'ye intisâb edip hilâfet alan Çerkeşî Mustafa Efendi'nin türbesi, Çerkeş'te kendi adıyla anılan caminin içindedir.

Baş tarafında ulemâ ile tarikat mensupları arasındaki ihtilâfın mahiyeti ve çözüm yolları hakkında devrin padişahı tarafından sorulan sorulara cevap olarak kaleme alındığı kaydedilen *Risâle fi Tahkiki't-Tasavvuf* adlı birkaç sayfalık risalesinden, Çerkeşî

Mustafa Efendi'nin şöhretinin İstanbul'da saraya kadar ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Risâlede adı geçmemekle birlikte sözkonusu padişah muhtemelen **II. Mahmud**'dur. **Hüseyin Vassaf** ve **Abdülbâki Gölpınarlı** risâlenin, **II. Mahmud**'un emriyle yazıldığını söyler. **Çerkeşi Mustafa Efendi'nin** bir süre İstanbul'da ikâmet ettiği de ileri sürülmektedir. Ancak risâlenin başında padişaha gönderildiği açıkça kaydedildiğine göre bu görüş bir tahminden ibarettir. Devletin merkezi İstanbul'daki ulemâ ve meşâyihе sorulup cevabının **Çerkeşi Mustafa Efendi'den** istenmesi, Şeyh'in ilim ve irfanının seviyesi ve şöhretinin yaygınlığını göstermesi bakımından son derece önemli bir husustur. **II. Mahmud**'un saltanatının ilk yıllarında Kastamonu'da çıkan Tahmişçioğlu isyanını bastırmak için Şeyh'in nüfûzundan yararlanmak amacıyla kendisine bu soruyu sormuş olabileceği de ileri sürülmüştür. Risâlenin muhtevası düşünüldüğünde bu, çok uzak bir ihtimaldir.

Çerkeşi Mustafa Efendi Risâle fi Tahkiki't-Tasavvuf başlığıyla yayımlanan bu risâlede tasavvuf tarihi açısından dikkate değer ve önemli tespitlerde bulunur. Ona göre tarikat mensuplarının ulaşmaya çalıştıkları tasavvuf; fiil, sıfat ve zât tecellileri (tecelli-i efâl, tecelli-i sıfat, tecelli-i zât) olarak tanımlanan üç halden ibarettir. Bu üç tecelliye mazhar olanlar, zâhiren sırasıyla üç bâtıl fırka mensuplarına (Cebriyye, Hulûliyye, İttihadiyye) benzerler. Fiil tecellileri sahipleri Cebriyye, sıfat ve zât tecellileri sahipleri ise Hulûliyye ve İttihadiyye mensuplarına benzetilebilirler. Ancak bu üç halin kendilerinde tecelli ettiği sûflerin cebir, hulûl ve ittihad fikirleriyle hiçbir alâkaları yoktur. Sûfleri bu bâtıl fırka mensuplarından ayırdetmenin temel ölçütü "*Şeriat-ı Muhammedî*"dir. Şeriattan ayrılmamak kaydıyla yukarıdaki üç hal ve makamın kendisi üzerindeki tecellilerinden bahseden sûfinin sözleri, ilahî sır ve hikmetlerden ibarettir; ondan zuhûr eden olağanüstü haller ise kerâmettir. Ancak kerâmet göstermek Allah, Resûl ve mürşid katında makbul değildir; çünkü edebe aykırıdır. Şeriata aykırı en ufak bir harekette bulunan sûfî sapıktır; sözleri ilhad ve ifsad, ondan zuhûr eden haller sihir ve istidracıdır.

Risâlenin sonraki satırlarından Padişah'ın Şeyh'e Melâmîlerle ilgili görüşünün sorulduğu anlaşılmaktadır. **Çerkeşi Mustafa Efendi**, halkın ve anlayışsız zâhir ulemâsının hakikatını kavramaktan âciz oldukları, zâhiren şeriata aykırı sözler söyleyen, hal ve hareketleri bulunan Melâmî büyüklerinin, dikkatlice incelendiğinde şeriata ters düşen hiçbir hallerinin kesinlikle olma-

dığını söyler. Ona göre hallerini gizlemeyi sevdiklerinden, şeriatın zâhîrine aykırı gibi görünen söz ve davranışlarla kendilerini halkın ilgi odağı olmaktan çıkarmayı tercih eden Melâmîler, hakikaten kâmil insanlardır. Ancak kemâle erdirici değildirler. Kendileri râşidlerdir, fakat mürşid olamazlar. Onlardan dua istemek ve irşad talep etmek doğru değildir. Çünkü talibi şüpheye sevkederler. Oysa irşad, talibi şüpheye düşürmek değil, şüpheleri gidermektir. Irşad, Allah'ın kulunu kendine cezbedip kemâle erştirdikten sonra tekrar beşeriyet makamına döndürmesidir. Mürşid, kâfiri, küfürden imana çağırان, halkı mâsiyetten ibadete, havassı ise mâsivâdan ilâhî vuslata davet eden ve bu konuda Allah'ın kendisine halifelik verdiği kişidir. Peygamberler de birer mürşiddir. Eğer mürşid peygamber ise bu göreve "*nübüvvet-i ta'rifîyye*" adı verilir. Peygamberler getirdikleri şeriatın hükümlerini ümmetleri üzerinde uygulamakla yükümlü oldukları gibi mürşidler de zikir, evrâd, halvet gibi tarikatlarının gereklerini müridlerine uygulamakla görevlidirler. Dinin koruyucusu olan ulemâdan nefret edip sûfilik iddiasında bulunmanın, tarikat ve şeriatı birbirinden farklı şeyler gibi göstermenin, ulemâ ile meşâyihin üzerinde birleştikleri tâat, riyâzet, mücâhede gibi hususları terketmenin sapıklık olduğunu söyleyen Çerkeşi Mustafa Efendi'ye göre zâhir ulemâsı, bu gibi sahte sûfilerle, gerçek sûfilere ayırdetme gayretini göstermeden aleyhte bir çok risâleler kaleme almış, sûfiler de onlara karşı risâleler yazarak cevap vermişlerdir. Çerkeşi'nin bu konudaki son sözü şudur: "*Ulemâ ile meşâyih arasındaki ihtilâf lafzdır, aralarında mânâda ve özde ihtilâf yoktur.*" Çerkeşi Mustafa Efendi'nin bu uzlaştırmacı tavrı ulemâ üzerinde tesirini göstermiş, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey ve Mehmed Sâdeddin Efendi'yle devrin tanınmış âlimlerinden fıkıhçı ve Arap grameriyle ilgili eserleriyle tanınan Hacı Mehmed Zihni Efendi ve kelâmcı Abdüllâtif Harpûti onun tarikatına intisâb ederek tasavvuf yoluna girmişlerdir.

İslâm toplumunda tarih boyunca önemli bir problem teşkil eden konuyu gayet açık ve net bir şekilde ortaya koyan bu risâle, birkaç defa (İstanbul 1290/1873 *Sergüzeşt ve Tarikatnâme-i Piran ve Meşâyih-i Halvetiyye*'nin sonunda; İstanbul 1300/1883 Yusuf Halveti'nin *Tenbihü'l-Gabî* adlı eseriyle birlikte; Eskişehir 1331/1913) basılmıştır. Ayrıca bir levhaya sülûs hatla yazılarak türbesinin bulunduğu camiye asılmıştır. *Risâle-i fî Tahkiki't-Tasavvuf*, Abdülkerim Abdulkadiroğlu tarafından yayımlanmış-

tır ⁽¹⁾. **Çerkeşî Mustafa Efendi'nin Mehmed, Mesud ve Osman Vehbî** adlı oğulları irşad faaliyetlerini sürdürerek birçok mürid ve halife yetiştirmişlerdir. **Osman Vehbî Efendi'nin** (ö. 1277/1860) soyundan İstanbul'da "*Çerkeşizâdeler*" adı verilen bir ulemâ ailesi meydana gelmiştir. Babasının ölümünden sonra Ankara'ya yerleşerek şehrin tanınmış âlimlerinden olan **Osman Vehbî Efendi'yi II. Mahmud** İstanbul'a davet etmiş ve kendisine İstanbul ruûsu verilmiştir. Çeşitli eserleri olan **Osman Efendi'nin II. Mahmud** için kaleme aldığı *Hısnu'l-Hasin* (Mısır, ts.) ve *Tasrifâtü'l-Fârisiyye* (İstanbul 1267/1850) adlı iki eseri basılmıştır.

Osman Vehbî Efendi'nin oğlu Mehmed Tevfik Efendi Beşiktaş, Halep, Çankırı, Bursa ve Balıkesir'de niyabet, Mısır'da mevleviyet görevlerinde bulunduktan sonra Medine kadısı olmuş, daha sonra Ankara'ya dönerek oniki yıl müderrislik yapmıştır. Üç yıl İstanbul kadılığı yaptıktan sonra Rumeli Kazaskerliği muavinliğine tayin edilmiş (1304/1886), aynı yıl Meclis-i Meşâyih Nezaret-i reisi olmuş, 1307/1889'da Anadolu, ertesi yıl Rumeli Kazaskeri pâyelerini almış ve Şeyhülislâmlığın, Meclis-i Müellefât Encümeni başkanlığına tayin edilmiştir. Dedesi **Çerkeşî Mustafa Efendi'nin** tarikatına mensup bulunan **Tevfik Efendi** (ö. 1319/1901), bir Şâbânî-Çerkeşî tekkesi olan Aksaray Sofular'daki Ekmel Dergâhı'na defnedilmiştir. **Mehmed Tevfik Efendi'nin Gâyetü'l-Beyân fî İlmi'l-Mizân** (İstanbul 1306/1889), *Hediyyetü's-Sıbyân* (İstanbul 1308/1891), *Divançe* (Mısır 1283/1866), *Kasâid-i Tevfik* (Şam 1286/1869, 2. bs. 1304/1887), *Levâiyhu'l-Kudsiyye* (İstanbul 1303/1886), *Behcetü't-Tarf fî İlmi's-Sarf* (İstanbul 1308/1891), *Meziyyet-i İslâmiyye* (İstanbul 1306/1889), *Miftâhu'l-Akâid* (İstanbul 1301/1884), *Şerh-i Akâid-i Neseft Tercüme'sindeki Hatalara Dair Risâle* (ts. y. y.) adlı eserleri basılmıştır.

Tevfik Efendi'nin oğlu Ahmed Muhtar Efendi, Nakîbu'l-Eşraflık görevinde bulunmuştur. **Osman Vehbî Efendi'nin, Şeyh Mehmed Refî** adlı oğlundan olan torunu **Halil Halid Bey** (ö. 1353/1934) Mekteb-i Hukuk'u bitirdikten sonra gittiği İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde Türk dili ve edebiyatı hocalığı yapmış, edebiyat, tarih, dış politika, iktisad alanlarında dikkate değer eserleri olan önemli bir fikir adamıdır.

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin tarikat silsilesi Zorolu Şeyh

Mehmed, Mudurnulu Şeyh Abdullah Rüşdü (ö. 1141/1728), Şâbâniyye'nin Nasûhiyye kolunun kurucusu **Şeyh Mehmed Nasûhî Üsküdârî** (ö. 1097/1685) vasıtasıyla tarîkatın pîri **Şeyh Şâbân-ı Veli'ye** (ö. 976/1568) ulaşır. Şâbâniyye mensuplarınca tarîkatın ikinci kurucusu anlamında "*pîr-i sâni*" ünvanıyla anılan **Çerkeşi Mustafa Efendi**'nin kaynaklarda onüç veya onbir halifesi olduğu kaydedilmektedir. Çerkeşiyye Tarîkatı, ancak adı ve kimliği tespit edilebilen beş halifenin (**Beypazarlı Ali, Geredeli Halil, Semerci Şeyh İbrahim, Tiritzâde Hüseyin, Nuri Baba**) faaliyetleri sonucu başta Batı Karadeniz, Ankara ve çevresi olmak üzere Orta Anadolu, İstanbul ve Balkanlarda yaygınlık kazanmıştır.

Çerkeşiyye'den **Beypazarlı Ali Efendi**'nin halifesi **Kuşadalı İbrahim** ile **Geredeli Halil Efendi**'ye nispet edilen İbrahimîyye ve Haliliyye adlı iki şube meydana geldiği söylenirse de bunlardan ancak ilki bir kol olarak kabul edilebilir. **Çerkeşi**'nin emrine uyarak, ölümünün hemen ardından İstanbul'a giden ve **Şeyhülislâm Dürrişâde Abdullah Efendi** tarafından Fındıkzâde'deki Beşikçizâde Dergâhı şeyhliğine tayin edilen **Beypazarlı Ali Efendi**'nin (ö. 1235/1819) yetiştirdiği tek halife olan **Kuşadalı İbrahim Efendi** (ö. 1263/1846), tac, hırka, tekke gibi tarîkatlara ait geleneksel unsurları reddeden fikir ve uygulamalarıyla Türk tasavvuf tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Tarîkata melâmetî bir hüviyet kazandıran **Kuşadalı**'nın, **Mehmed Tevfik Bosnevî** (ö. 1283/1866) ile devam eden silsilesi, Fatih türbedarı **Ahmed Amiş Efendi** (ö. 1339/1920) vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır.

Çerkeşi'nin diğer tanınmış halifesi ümmî bir zât olan **Geredeli Halil Efendi**'dir. **Şeyh Halil Efendi, II. Mahmud** tarafından İstanbul'a davet edilmiş, "*amellerin niyetlere göre olduğu*" meâlindeki hadise verdiği mânâlar Padişah'ı ve huzurda bulunanları hayrete düşürmüştü ve büyük iltifat ve takdire mazhar olmuştur. Gerede'de vefat eden **Halil Efendi**'nin türbesi Aşağı Tekke Camii'nin bahçesindedir. **Geredeli Halil Efendi**'nin diğer halifesi **Yazıköylü Emin Efendi** bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Nevrekep'a giderek irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. **Emin Efendi**'nin *Mir'âtü'l-Âşikîn* adlı eseri basılmıştır. Halifesi **Nevrekoplu Ahmed Efendi**'nin burada açtığı dergâh, Balkan Savaşı'nda Bulgarlar tarafından yakılmıştır.

Geredeli Halil Efendi'nin halifelerinden **Ömer Fuâdî** (ö. 1274/1857) İstanbul'da Sofular Ekmel Dergâhı'nda uzun yıllar şeyhlik görevinde bulunmuştur. Devrin iki şeyhülislâmı, **Arif Hikmet** ve **Mehmed Sâdeddîn** efendilerin kendisine intisâb etmeleri, **Ömer Fuâdî Efendi** ve **Şâbâniyye-Çerkeşiyye'nin** ulemâ tüzerindeki tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Ölümünden sonra makamına sırasıyla oğulları **Abdullah Rüşdü** (ö. 1299/1881) ve **Yâkûb Sıdkı** (ö. 1319/1901) geçmiş, **Yâkûb Efendi'nin** ölümünden sonra dergâh, oğlu **Yusuf Selahâddîn** ile **Abdullah Rüşdü'nün** oğlu **Mustafa Sîret** efendiler tarafından yönetilmiştir. Daha sonra Üsküdar'daki **Atik Vâlide Şâbânî Dergâhı'na** tayin edilen **Mustafa Sîret Efendi**, Meclis-i Meşâyih azası olarak da görev yapmıştır.

Geredeli Saatçi Abdullah Efendi ile **Mudurnulu Abdullah Efendi** adlı iki halife yetiştiren **Diyarbakırlı Hacı Mustafa Efendi** (ö. 1263/1847), **Geredeli Halil'in** tanınmış halifelerindendir. **Abdullah Efendi'nin** müridi **Halil Rahmî Efendi** (ö. 1284/1867), uzun yıllar Divan-ı Hümayun kaleminde görev yapan **Necib Efendi'nin** (ö. 1308/1890) şeyhidir. **Necib Efendi**, Aksaray'daki evinde irşad faaliyetini sürdürmüş, devrin tanınmış âlimleri **Hacı Mehmed Zihnî Efendi** ve **Abdullâtif Harpûtî** kendisine mürid olmuşlardır. Oğlu **Fahri Efendi**, Kanlıca'daki **Atâullah Dergâhı'nda** şeyhlik yapmıştır.

Sultanahmed'teki Sokullu Mehmed Paşa Dergâhı şeyhi **Hüseyin Efendi'nin** oğlu olan **Şeyh Mustafa Efendi'nin** oğlu olan **Şeyh Mustafa Hulûsî Efendi** de (ö. 1216/1801) **Geredeli Halil'in** halifelerindendir. **Halil Efendi** İstanbul'a geldiğinde kendisine intisâb ederek, onunla birlikte Gerede'ye gitmiş, sülûkunu tamamladıktan sonra babasından boşalan dergâhın şeyhliğine tayin edilmiştir. Ölümünden sonra makamına oturan oğlu **Hayrullah Efendi'nin** birkaç ay sonra vefat etmesi üzerine dergâhta irşad faaliyeti diğer oğlu **Atâullah Efendi** tarafından sürdürülmüştür. **Atâullah Efendi'den** sonra yerine, halifesi **Beykozlu Ahmed Efendi'den** icâzet alan oğlu **Mehmed Nidâî Efendi** şeyh olmuştur.

Çerkeşi Mustafa Efendi'nin bir halifesi de İstanbul Zeyrek'te Kilise Camii yanındaki **Akşemseddîn Dergâhı** şeyhi "**Semerci Şeyh**" diye anılan **İbrahim Efendi'dir** (ö. 1247/1831). Ölümünden sonra bu dergâhta halifesi **Şeyh Halil Efendi** (ö.

1275/1858) ile onunla aynı adı taşıyan oğlu **Halil Efendi** (ö. 1334/1915) görev yapmışlardır.

Kaynaklarda adı geçmeyen diğer bir Çerkeşî halifesi de **Ankaralı Tiritzâde Hüseyin Efendi**'dir. Bir Şâbânî şeyhinin elinde bulunan Şâbânîyye silsilenâmesinden Çerkeşî halifesi olduğu anlaşılan **Hüseyin Efendi**'nin silsilesi, günümüze kadar ulaşmış olup İstanbul ve Karadeniz bölgesinde mensupları bulunmaktadır. **Çerkeşî Mustafa Efendi**'nin adı ve kimliği tespit edilen son halifesi, **Hacı Bayram-ı Velî** soyundan gelen şair **Ahmed Nurî Baba**'dır (ö. 1263/1846). **Şeyh Halil Baba**'nın oğlu olan **Ahmed Nurî Baba**, babasının ölümünden sonra Çerkeş'e giderek **Mustafa Efendi**'ye intisâb etmiş ve onun halifesi olmuştur. Ancak melâmetî tavra sahip olduğundan irşad faaliyetinde bulunmamıştır.

KAYNAKLAR: *Osmanlı Müellifleri*, I, 55; *Tomar-Halvetiyye*, s. 72-73; *Seftne*, IV, 56-70; Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul 1982, s. 24; *Özege, Katalog*, s. 1163, 1468, 1764; Nihat Azamat, *Kuşadalı İbrahim Halvetî*, Osmanlı Araştırmaları, IV, (1984), 330; *Eş'âr-ı el-Hac Âkîf Efendi*, İstanbul 1259, s. 28; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *İki Vesika*, A. Ü. İ. F. D., XXVIII (1986), 338-47; Fatih, *Tezkire*, s. 420-21; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, 1914-15; Zakir Şükrü, *Mecmûa-ı Tekâyüd (Tayşî)*, 9, 19, 20; Enderunlu Âli, *Hidayetü'l-Velî fi Menâkıb-ı Kuşadalı*, İ. Ü. Ktp., TY. nr. 9849, vr. 4b; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmlîk ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 188.

NİHAT AZAMAT

ABDÜLKÂDİR DİHLEVÎ (R.H) (ö. 1230/1815)

1167 (m. 1753) yılında Delhi'de doğdu. **Şah Veliyyullah Dihlevî**'nin **Abdülaziz** ve **Refiüddin**'den sonra üçüncü oğludur. Dokuz yaşındayken babasını kaybettiği için daha çok ağabeyi **Abdülaziz Dihlevî**'den faydalanmıştır.

Tarıkatta **Şeyh Abdüladl ed-Dihlevî**'ye intisâb etti. Tahsilini tamamladıktan sonra "*Mescid-i Ekberabâdî*" adıyla bilinen Delhi Büyük Camii'ndeki ders halkalarında hadis, fıkıh ve tefsir okuttu. Çok sayıda öğrenci yetiştirdi. **Abdullah b. Hibetullah el-Betrhanevî**, **İsmail b. Abdülganî ed-Dihlevî**, **Fazl-ı Hak Haydarabâdî**, **Mirzâ Hasan Ali eş-Şafîi el-Leknevî**, **İshak b. Efdal el-Ömerî**, **Mahbûb b. Ali el-Caferî**, **İshak b. İrfan el-Birilvî** ve **Seyyid Ahmed Şehid** onun öğrencilerindendir.

19 Receb 1230 (27 Haziran 1815) tarihinde vefat etti. Delhi'de babası **Şah Veliyyullah**'ın kabrinin yanına defnedildi. **Abdülkâdir Dihlevî**, kaynaklarda zâhid ve mütevekkil bir kimse olarak anlatılır.

Onun velîliği ve yüceliği konusunda insanların görüş birliği vardır. İlim, amel, zühd ve tevazuda ender rastlanan insanlardandı. Bu üstün vasıflarından ötürü Allah Teâlâ, insanların kalplerine onun sevgisini verdi ve yaşadığı şehirde herkesin danıştığı biri haline geldi. Rivayet, dirayet ilimlerinde, ıslah-ı nefis ilminde herkes ona yönelmeye başladı.

Allah'ın ona en büyük lütfu, Kur'an-ı Kerim'i Hindistan diline (Urduca'ya) tercüme ve tefsir etmesidir. Âlimler onun bu başarısını takdir ettiler. *Muzîhu'l-Kur'an* adını verdiği bu tercümeyi 1205 (m. 1791) yılında tamamladı. Ağabeyi **Şah Refiüddîn**'in hal-kın ilgisini kazanamayan edebî nitelikteki tercümesine karşılık bu tercüme, Hint müslümanları arasında çok yayılmış ve benimsenmiştir. Eserin ilk neşri 1245 (m. 1829) yılında Delhi'de **Abdullah b. Seyyid Bahadır Ali** tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki baskıları en çok Delhi'de olmak üzere Mirut, İlahâbâd, Ludhiyâna, Kanpur, Luknov, Bombay ve Lahor'da yapılmıştır. Bu baskıların hepsinde Urduca tercüme yanında Kur'an-ı Kerim'in metnine de yer verilmiştir.

Eser hakkında araştırmacı bir bilgin olarak ün yapmış **Nedvî**'nin babası, *Mihr-i Cihan-Tab* isimli eserinde şöyle diyor:

"Şah Abdülkâdir (r.a.) bu tercümeyi yazmadan önce rüyasında kendisine Kur'an-ı Kerim nazil olduğunu gördü. Bunu, kardeşi Şah Abdülaziz'e anlatınca kardeşi: 'Bu doğru bir rüyadır. Peygamberimiz'den sonra vahiy gelme işi kapandığına göre bu rüyanın tabiri, Allah Teâlâ'nın seni Kur'an hizmetinde kullanmasıdır.' dedi."

Nitekim bu müjde, *Muzîhu'l-Kur'an* isimli eser şeklinde ortaya çıktı. Bu eserin özelliklerinden biri şudur: Dil konusunda **Şah Abdülkâdir** öyle bir üslubu seçmiştir ki genel ile özel, mutlak ile mukayyedin kullanım yeri prensiplere uygun olarak belirtilmiştir. Bu, Allah'ın ancak pek az kişiye nasib ettiği bir lütuftur. **Ebu'l-Hasan Nedvî** bu konuda şöyle diyor:

"Ben, Muzîhu'l-Kur'an'ı ninem Şah Âlemü'l-Hüdâ Hasent kızı Seyyide Hümejrâ'dan dinledim. O, Şah Abdülkâdir'in k-

zından, o da kendi babasından dinleyip rivayet etmiştir. **Abdülkâdir** vefat edince **Şah Abdülaziz** ve **Şah Refiüddin** henüz hayattaydılar. Tabii olarak çok ızdırap duymuşlardır. Defnedilirken: 'Biz bir insanı değil, baştan başa ilim ve irfan olan birini defnediyoruz.' diyorlardı."

KAYNAKLAR: Ebu'l-Hasan en-Nedvi, *Tarih-i Davet ve Azîmet*, (trc. Yusuf Karaca) İst. 1992, c. 5, s. 441-443; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhâtü'l-Havâtir*, c. 7, s. 295; Sıddık Hasan Han, *el-İhsir fî Usûlî't-Tefsir*, Kanpur, 1290 h., s. 106; Muhammed Sadık, *A History of Und Literature*, Delhi 1984, s. 311; Yunus İbrahim es-Samerrâi, *Ulemâü'l-Arab fî Sibhi Karreti'l-Hindiyye*, Bağdat 1986, s. 629; M. S. Agwany, *Islamic Fundamentalism in India*, Chandigarh 1986, s. 14; Şah İna'yetullah, *Abdülkâdir Dihlevî*, Eb. (İng) c. 1, s. 68; T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, s. 293.

SAİD AYKUT

KÖSTENDİLLİ SÜLEYMAN ŞEYHİ (R.H)

(ö. 1232/1816)

Şeyh Mollazâde Süleyman Şeyhî-i Köstendilî ismiyle de anılır. Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalmış, Sofya'nın 70 km. kadar güney-batısında yer alan, kaplıcaların çok olduğu Köstendil şehrinde yaşamış bir Nakşibendî şeyhidir.

Asıl adı **Süleyman**'dır. "*Mollazâde*", ailesinden gelen lakabıdır. Şiirlerinde "*Şeyhî*" mahlâsını kullanmıştır.

Süleyman Şeyhî Efendi 1163/1750'de Köstendil'de doğmuş ve 1232/1816 senesinde yine orada vefat etmiştir. Kabrinin aynı yerde, kendisinin yaptırdığı dergâhın içinde olduğu kaydedilmekte ise de Köstendil'i bilenler, şu anda şehirde böyle bir dergâhın ve kabrin bulunmadığını belirtmektedirler.

Babası, Osmanlı mâliyesinde cizye kâtipliği, cizyedarlık ve başbakı kulluğu yapmış **Köstendilli Hasan Efendi**'dir. Bazı yanlış işlere karıştığı gerekçesiyle 1165/1752'de öldürülmüştür.

Babası, kendisi daha iki yaşlarında iken öldüğü için **Süleyman Efendi**, ağabeyi **Çelebi İbrahim**'in yanında ve onun himayesi altında yetişmiştir. İlk tahsilini memleketinde yapmıştır, ancak nerede tamamladığı tam olarak bilinmemektedir.

Süleyman Efendi önce Köstendil'de âyânlık ve mütesellim-

lik yapmış, daha sonra tasavvufa alâkadar olmuş ve bu tür resmî görevleri bırakmıştır.

O, Nakşibendî Tarikatı'na mensuptur. Bir gazelini bunu belirtmek için yazmıştır:

*"Gulâm-ı şâh-ı kasr-ı ârifân-ı Nakşibendiz biz
Türâb-ı hâk-i râh-ı sâlikân-ı Nakşibendiz biz*

*Hakikat biz iskât-ı izâfet itmişiz li'llâh
Şertat üzre hatm-i hâcegân-ı Nakşibendiz biz*

*Tasavvurdan taayyünden giderdik hatt-ı evhâmı
Cemâl-i zât-ı bahta dide-bân-ı Nakşibendiz biz"*

Tasavvufa olan ilgisi, ağabeyi Çelebi İbrahim sayesinde başlamıştır. Şeyhleri Şâmizâde Mustafa Efendi'dir. Daha sonra, Şeyh'inin vefatı üzerine onun yerine kendisi şeyh olmuş ve o zamana kadar Rumeli bölgesinde pek yaygın olmayan Nakşibendiliğin oralarda yayılmasını ve yerleşmesini sağlamıştır. Ancak kendisinden sonra yerine kimin geçtiği ve tarikat hizmetini kimin devam ettirdiği belli değildir.

Nakşibendî şeyhi olan Süleyman Efendi, aynı zamanda şair ve yazardır. İki tane mürettep divan yazmıştır. Hepsî Türkçe olan nesir halindeki eserleri, tasavvufî mahiyettedir. Tasavvufun çeşitli yönlerini, tasavvufî âdâb ve erkânı anlatan eserlerdir. Hepsi çevresindeki insanların tasavvufu anlamalarını kolaylaştırmak için kaleme almıştır. Mühim bir eseri de mutasavvıfları anlatan *Bahrü'l-Velâye* isimli tezkiresidir.

Tasavvufu, tasavvufî âdâb ve erkânı anlattığı eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Lemeât-ı Nakşibendiyye*, *Mir'âtü'l-Muvahhidîn*, *Kâtû'l-Uşşâk*, *Medâr-ı Sâlikân*, *Etvâr-ı Hâcegân*, *Nikâtü'l-Hikem*, *Mecmau'l-Mâarif*.

Şeyhî Süleyman Efendi, insanın bu dünyadaki halini, "Hemen vatan-ı aslî tedârikinde bu âleme meyl etmeyen konuk misillü." diyerek anlatır ve onun esas gayesinin hayvanî hisler elde etmek olmadığını belirtir:

*"Sine-çâk etmek gerek şemşir-i zikr-i yâr ile
Hiss-i hayvânî değildir âdemîyyetden garaz"*

Ona göre asıl maksat ne dünya makam ve itibarı ne de sadece ahirettir:

*"Gönül sandûkasın pâk eyle eşk-i çeşmi nisyân it
Ne dünyâ izz ü câhı maksadın olsun ne hûd ukbâ"*

Tasavvuf yolcularına tavsiyeleri şöyledir:

*"Gel bu da'vâdan ferâgat it gönül taklidi koy
Halka ızhâr-ı kerâmet mi velâyetden garaz"*

*Aç gözün pâk it özün tahkika gir hakdır sözün
Hazz-ı nefsanî degildir şeyhi vuslatdan garaz"*

Süleyman Efendi, tasavvuf yoluna giren kişinin, ilâhî ahlâk ile ahlâklanacağını, hakikata kavuşacağını, beşeriyet hallerinin onun içinden yok olup mânevî kapıların açılacağını, fakat ehl-i tasavvufun beşeriyet halinin, kemâline noksanlık vermeyeceğini kabul eder.

Tarîkat ehlinin şeriattan asla ayrılmaması gerektiğini şu cümlelerle belirtir:

"Şeriat insanın zâhirine dairdir ki, ibtidâ (başta) zâhiri idâre ve tathîr (temizleme) ve tezyîn (süsleme) dir. Zâhiri nâ-pâk (pis) olanın bâtını pâk ve zâhiri emr-i şer' ile mazbût olmayanın bâtını mazbût ve zâhiri sakîm (yanlış) olanın bâtını müstakîm olmaz. İbtidâ sâlik-i sâdika lâzım ve mühimdir ki, zâhirini şeriat-ı mutahhareye tatbik edip sa'y-i kudreti mikdârı emr ü nehye imtisâl (yapışma) ve âdâb-ı sünene (sünnetin gereklerine) kemâl-i riâyet ile ubûdiyyet edip zâhir ve bâtının libâs-ı şer'-i Muhammedî ile âfât ve eskâmdan (dertler) mahfûz ve mestûd (kapalı) ede..."

İlâhî aşkı işleyen güzel bir gazeli şöyledir:

*"Gözlerimden her seher aşkın ile nîsân akar
Dûd-ı âhımla dehânımdan devâ-yı cân akar"*

*Hâl-i ruhsârın göreliden "semme vechu'llâh" ile
Katre katre gözlerimden bahr-i bî-pâyân akar*

*Hançer-i vaslın ile sinem olursa dâğ dâğ
Cân giderse gam degildir yerine cânân akar*

*Derd-i hicrâna devâ-cû olmuş iken nâgehân
Didiler kim derd içinde dâimâ dermân akar*

*Şeyhiyâ çeşm-i hüviyyetle nazar kıl âleme
Zerreden sems-i hakikat katreden ummân akar"*

KAYNAKLAR: Şeyhi Süleyman, *Bahru'l-Velâye*, (yazma), Almanya Berlin Devlet Kütüphanesi, No: 1683. (Elimizdeki mikro filminden istifade edilmiştir); Şeyhi Süleyman, *Divân*, baskı yeri ve tarihi belli değil; Şeyhi Süleyman, *Lemeât-ı Nakşibendiyye*, (yazma), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Muzaffer Ozak I, No: 570; Şeyhi Süleyman, *Nikâtü'l-Hikem*, (yazma), İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, No: 1510; Yılmaz, Dr. Ali, *Köstendilli Süleyman Şeyhi*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1989.

Prof. Dr. ALİ YILMAZ

OSMAN B. FODYO (R.H) (ö. 1233/1817)

İslâmî düşüncede XIX. yüzyıl, bazı araştırmacılar tarafından sosyal çöküş ve siyasî durgunluk olarak kabul edilir. Bununla birlikte böyle bir genellemenin başlıca kusurlarından biri bu teorinin savunucularının bakış açılarını, Ortadoğu'daki tarihî gelişmeyle sınırlamış olmalarıdır. Bu görüş, İslâm'ın yayılmaya devam ettiği ve İslâmî düşünce ve kurumların geliştiği diğer bölgelere yapılan büyük bir haksızlıktır. Batı Afrika'da XVIII. yüzyıl sonraları ve XIX. yüzyıl başları, İslâm'ın yayılışı ve gayr-i İslâmî olan siyasî sistemlerin daha büyük ve daha kompleks bir İslâmî yapıya dönüştükleri dönemdir.

Sokoto cihadı olarak bilinen bu mücadele, Batı Afrika'nın yazılı tarihinin şahit olduğu en güzide ve en seçkin âlim **Şeyh Osman b. Muhammed b. Fodyo** tarafından yönetilmişti. Bu cihadın en önemli özelliklerinden biri, halkın eğitim sorumluluğunu üstlenmesi, İslâmî idealleri yayması, Peygamberin sünnetini ihyâ

etmesi, sosyal ve siyasî bozulmanın kökünü kazıması ve bütün bunların ötesinde şeriatla idare edilen İslâmî bir hükümet kuran müttakî ulemanın liderliğinde yönlendirilmesi idi.

Doğumu ve Tahsili

Şeyh diye de adlandırılan **Osman b. Muhammed b. Fodyo**, Marrata'da şimdiki Nijerya'nın Sokoto Devleti'nde Safer ayının son Pazar günü, 1168 (Aralık 1754)'te doğdu. XV. yüzyıldan önce Futato'dan Havsaland'a hicret eden bir âlimler soyundan geliyordu. **Abdullah b. Fodyo**'ya göre **Musa Jukullu**, Havsaland'a kabilesiyle gelen **Osman b. Fodyo**'nun on birinci atasıydı ve onların önemli bir reisiydi.

Önce Konni'ye yerleştiler, daha sonra Havsaland'ın diğer bölgelerine dağıldılar. 1754'te **Osman** doğduğu zaman **Musa Jukullu**'nun torunları, **Osman**'ın doğum yeri Marrata'ya gittiler. Onun gelişinin **Ümmihânî** adında bir kadın vefî tarafından önceden haber verildiği kaydedilir. Şöyle demişti o kadın:

"O, dinî konularda insanları ıslah edecek, sünneti ihyâ edecek ve yeni bir toplum kuracak olan bir velîdir. Mürşidler ona gıpta edecek ve ünü her tarafa yayılacak. Hem halk, hem de imtiyazlı sınıf emirlerine severek itaat edecek ve ona bağlı olanlar cemaat olarak bilecek. Onların alâmeti, Fulânilerde bir gelenek olduğu gibi sığır beslememeleridir. Kim o zamana erişirse ona uysun."

Osman, İslâmî sistemde eğitildi. Babası **Muhammed b. Salih**'le Kur'ân okudu ve "*Biddû el-Kabavî*" olarak bilinen **Şeyh Osman**'dan *el-İşrîniyyât* ve benzeri eserleri öğrendi. *el-Hulâsâ*'dan gramer ilmi ile sarf ilmini öğrendi ve **Şeyh Abdurrahman b. Hamdâ**'dan diğer çalışmalar hakkında bilgi edindi.

Biddûrî b. el-Emîn b. Osman b. Hammâ b. Ali olarak bilinen baba ve anne tarafından amcası **Osman** isimli zâttan *el-Muhtasar* kitabını okudu. Bu şeyh, âlim ve dindardı. Dürüstlüğüyle ünlüydü. Sürekli tebliğle meşgul olurdu ve ilmi konularda derinleşmişti. **Şeyh Osman**, takvada ve emr-i bil-ma'rûf nehy-i ani'l-münkerde amcasını model edinerek iki yıl onunla birlikte kaldı. Amcası derin bir ilme sahipti. Hatta okuduklarının çoğunu hafızasına kaydediyordu. Eğer **Osman** bir

yanlış yapacak veya bir şey atlayacak olursa amcası, el-Harâşî'nin şerhini ezbere bildiğinden kitaba bakmadan onu düzeltirdi. Şeyh bu seviyeye eriştikten sonra Cibril b. Ömer'e okumaya gitti. Yaklaşık bir yıl -Agades şehrine birlikte gelinceye kadar- ondan ilim tahsil etti. Şeyh Cibril, daha sonra onu babasına gönderip hacca gitti. Şeyh Cibril'in inkılâbî fikirlerinden Şeyh Osman b. Fodyo'nun çok etkilendiğine inanılır. Cibril, Havza krallarının hoşuna gitmese de Havza'da ıslah için tebliğ yapardı. Ayir bölgesinde (şimdiki Nijer Cumhuriyeti'nde bir yerdir) bir cihad hareketine teşebbüs etti; fakat Tavaric onu ülkeden çıkardı. O da ikinci kez hacca gitti. Bunun akabinde tâğûtî ve putperest geleneğe karşı aktif mücadelelere girişti. Şeyh Osman modern bilgisinden, takvasından ve ıslah çalışmalarından dolayı Cibril'e derin bir saygı besliyordu. Fakat daha sonra da göreceğimiz üzere iman ve inkârla ilgili belli başlı konularda onunla anlaşmazlığa düşmüştür.

Bütün bunların yanında Osman, Cibril vasıtasıyla Kâdirî, Halvetî ve Şâzeli tarikatlarının usullerini öğrenmiş, talebelerini bu tarikatların âdâbı ve erkânı üzerine yetiştirir hale gelmişti. Osman'a göre Cibril'in bazı görüşleri, onu Hâricî ve Mu'tezilî görüşlere yaklaşıtıyordu. Ama yine de o, topraklarımızdaki şeytanî yaşamı engelleme davasının başıdır diye vafediyordu hocasını.

Ailesinin diğer fertleri gibi Osman b. Fodyo da kendine bir meslek seçebilirdi. Okuyup öğreterek ya da Arapça grameri üzerine öğrencileriyle müzakere yaparak... Fakat öylesine pasif bir görevi seçmemesinde, hocasının onda yer eden görüşlerinin etkisi vardı. Şöyle diyordu hocası: *"Topraklarımızdaki uzlaşmacıları ele alırsak İslâmî esasları küfür yaşıntısıyla karıştıran idareciler ve onların askerlerini görürüz. Bu ne ilerleme, ne değişiklik, ne de uyarlamadır. Aslında bu tamamıyla onlara hâkim olan gizli küfür olur. Onlar zulümlerine orucun ve namazın aydınlığını karıştırmadılar mı? Onlar Lâ ilâhe illallâh diyerek insanların zihinlerine zehir sokmadılar mı? Belki sonuçta aralarındaki câhiller ve bilgisizler bunların müslüman olduklarına inandılar ama oysa hiç de öyle değildirler!"*

Hocasının etkisiyle Osman b. Fodyo, daha yirmi yaşlarında iken bu konuları vurgulayan vaazlar vermeye başladı. 1774'ten sonra kardeşi Abdullah ile beraber Sokota yakınlarındaki Degil'de bulunan evlerinden ayrıldılar. Hayatının bu döneminde

Osman kendini tasavvufa verdi. 1770'lerde yazdığı bir şiirde şöyle demektedir:

*"Muhammed el-Hâşimî'nin mezarını ziyaret etmek için,
Medine'ye çabuk gidebileceğim bir yol var mı?"*

el-Mısri, **Osman**'ın bilgisine ve İslâm tasavvufuyla ilgisine değinerek bu şiirin geri kalan kısmında Sûfî terimler ve imgelere yer verdiğini söylemiştir. **Osman b. Fodyo**, evvela Kâdirî, daha sonra Halvetî ve Şazeli tarikatlarına bağlanmıştı.

Bu seyahatler ve vaazlar kısa sürede onun Havza yöneticileri tarafından tanınmasına yol açtı. Hatta bir keresinde Gobil Prensi güçlü Hâbe yöneticisi **Bava Cankvarzo** ile görüşlerini açıklamak üzere buluştu. Bu ziyareti daha sonra yazan **Abdullah, Osman b. Fodyo**'nun **Sarkingobir**'e İslâmı yaşaması ve adaletle hükmetmesi için haykırdığını nakletmektedir. Tabi ki bu öğütler senelerce devleti elinde tutmak için savaşı göze almış bir krala hiç tesir etmeyecekti. **Bava**'nın mülayim olmayan bu sert karakteri bir Havza övgü şiirinde şöyle anlatılır:

*"Demir oymak başkanı, dehşetin efendisi!
Alasa'nın oğlu Tamtam'ın sahibi,
Korkunun efendisi o, kentin demir kapısı o!
Alasa'nın oğlu Babari'nin oğlu Bava! Bava,
Kenti fethetmeye başlayan sensin
Zengin Alasa'nın oğlu sensin!
Kardeşler gelin, zengin olanı izleyelim.
Böylece binek atları edelim!"*

Fodyo tarafından oluşturulan ciddiyet ve kararlılık havası yalnızca **Bava**'da değil, birçok Habe yöneticisinde de kaygı ve kuruntulara yol açmıştı. Nitekim Habe yöneticileri hemen harekete geçmiştir. 1788'de Gobir kralı müslüman bilginleri önemli bir günü kutlamak için davet etti. Bu olayda **Bava**'nın sarayda **Osman**'ı öldürmek için cellatlar gizleyerek suikast hazırladığı söylenir. Fakat toplanmış olan alimlerin çokluğu

nedeniyle bunu başaramadılar.

Komplonun haberleri dışarı sızdıktan sonra **Osman b. Fodyo**'nun ünü daha da arttı. Bundan sonra **Bava** ve takipçileri **Fodyo**'ya daha fazla nefret ve öte yandan saygıyla karışık korkuyla davrandılar. **Fodyo**'nun ve bağlılarının silah topladıklarını duyduklarında ise bu saygı tam bir korkuya dönüştü. Yöneticiler gibi **Gobir Sarayı**'na bağlı alimler de **Osman**'a şüpheli ve ihtiyatlı davrandılar. Bunların çok azı onun diriliş hareketine ve topluluğuna katıldılar.

Bava'nın diğer yöneticilerinin ve alimlerinin düşmanca davranışlarına rağmen **Fodyo** fikirlerini yaymaktan vazgeçmedi. Aynı zamanda **Arapça** ve **Fulfulde** lisanında şiirler ve düşüncelerini anlatan risâleler yazıyordu. Risâleler genelde kültürlü okuyucuya yönelmişti.

Osman b. Fodyo, 1789-1794 yılları arasında kendisini sürekli etkileyen tasavvufî deneyimler geçirmişti. Hem bu ilhamlar, hem **Mehdî** inancı ve iklim faktörleri **Gobir Krah** ile vaktinden önce hesaplaşmaya girmesine neden oldu.

Her ne kadar **Fodyo** daha önce de tasavvufî deneyimler geçirmiş ise de bu seferkiler çok yoğun olmuştur. O, bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Otuz altı yaşıma ulaştığımda Allah Teâlâ görme gücümdeki perdeyi, işitme ve koku alma duyumdaki noksan kısımları, zevkimdeki yalanlığı, ellerim ve ayaklarımdaki düğümleri, ayrıca vücudumdaki tüm ağırlığı da kaldırmıştı. Uzaktaki şeyleri yakında gibi gördüm ve çok uzak sesleri yanımdaymış gibi duydum. Allah'a ibadet edenin en tatlıdan daha tatlı olan güzel kokusunu, günahkâr insanın en iğrenç leşten daha kötü olan kokusunu aldım."*

1794'ten sonra buna benzer başka bir deneyim **Osman b. Fodyo**'yu ilahî dayanağa sahip olduğuna inandırdı. **Kâdirî** tarikatı kurucusu **Abdülkâdir Geylânî**, **Fodyo**'nun tasavvufî keşiflerinde onu etkiledi. Şöyle demektedir: *"Kırk yaşıma ulaştığımda beş ay Allah beni kendi sevgisine cezbedti. Efendimiz Muhammed (s.a.v.)'i, diğer peygamberleri, dört halife ve evliyanın arasında gördüm. Sonra aracı olarak insanların ve cinlerin şeyhi **Abdülkâdir Geylânî**, bana üzerinde kelime-i tevhîd nakşedilmiş yeşil bir cübbe giydirdi. Ayrıca Allah'ın düşmanlarına karşı durmam için bana bir kılıç kuşandırdı."*

1794'ten sonra **Osman**, yavaş yavaş **Bava** ve onun kumandanlarıyla savaşın kaçınılmaz olduğuna inanmaya başlamıştır. **Bava**'nın oğlu **Nafata** ya da torunu **Yunfa** ile çarpışacaktı. Her ne kadar **Yunfa** ile kişisel ilişkisi varsa da (kısa bir zaman için onun özel hocası olmuş ve krala yardım için onunla birlik olmuştu) müslümanlarla Gobir Hanedanı arasındaki uçurumlar artık kapanamaz hale gelmişti. Çatışma kaçınılmazdı. Halbuki daha önce **Bava**, halka önemli bir özgürlük vermişti. **Nafata** ise müslümanların kontrolünü yeniden kazanmak ve onları Gobir yönetiminde birleştirmek istedi. Yaklaşık 1784'ten beri müslümanlara sarık sarma, çarşaf giyme ve İslâm'ı yayma izni verilmişti. Ancak **Nafata**, 1798'de İslâmî faaliyetleri ve İslâmî görünümlü tüm elbiseleri giymeyi yasaklamıştı. Çünkü o, bir putperestti, dişlerini göstermişti.

Gobir hanedanı ile **Osman b. Fodyo** arasında yükselen gerilimin, **Nafata**'nın bu buyruğuyla arttığı kabul edilmektedir.

Cemaatını silahlandıran **Osman b. Fodyo**, Gobir'i terketmeye hazırlandı. Kur'ân'ın; "*Hicret edin, Allah'ın arzı geniştir!*" âyetini temel alarak, **Hz. Muhammed**'inki gibi bir hicreti yerine getirmeyi planladı.

Her ne kadar **Abdulkâdir Geylânî**'nin iki işareti **Osman**'ı tereddüt ettirdiyse de karargâhlarını hemen Degel'den Gudu'ya aktardı. Gudu, tam Gobir sınırının üstündeydi. **Osman**'ın bu hicreti (kral tarafında kesin bir başkaldırma olarak görülüyordu) açık bir tavırdı. Zira hicreti, değişmez bir kaide olarak cihad izleyecekti. Bu hep böyleydi. Buna rağmen **Fodyo**, **Nafata** veya **Yunfa** ile savaşmak istemedi. Son kıvılcım, bazı müslüman mahkûmların **Abdullah b. Fodyo** tarafından Gobir'den kaçırılması ve aynı sırada **Fodyo**'nun Gimbana'daki vekili **Abdüsse-lâm**'ın saldırgan tutumu oldu. Benzer kışkırtmalar Gobirava'dan, **Yunfa**'nın birliklerinden geliyordu. Sonuç, kesin olarak iki tarafın da tam hazır olmadığı bir savaştı.

Cihad, **Osman b. Fodyo**'nun hicret tarihi olan 21 Şubat 1804'ten itibaren tam dört yıl sürdü. Hicret öncesinde **Fodyo**, **Abdulkâdir Geylânî**'nin hicret zamanına ait işaretini almıştı. Başlangıçta **Fodyo**'nun askerleri Matankari ve Birninkanni kentlerini alarak büyük başarı gösterdi. Birninkanni, **Fodyo**'nun atalarının Futotoro'dan geldiklerinde ilk yerleştikleri mıntıkadır.

1804 Haziran'ında Gudu'nun yanındaki Tabkinkvotto bölgesinde büyük bir çarpışma oldu. Gobir tarafı ağır bir yenilgiye uğradı. Yunfa kaçtı. **Abdullah b. Fodyo**, bu çarpışmayı bir şiirinde şöyle anlatmaktadır:

*"Sonra sıra sıra oldular ve davullar çaldılar,
Birbirimizi görene kadar yaklaştık, yaklaştık.
Onlar bizle, biz onlarla vuruşmaya başladık,
Sonra arkalarına dönüp dağıldılar, kaçtılar."*

*"Bulutlarının çekildiğini gördüm öntünden İslâm güneşinin,
Bedir'de meleklerle Peygamberimizin, düşmanı yenmesine neden
olan Allah'ın yardımıyla, İslâm güneşi parladı! Kaç meşhur kâfiri
devirdik, baltalar kafalarını tek tek koparmıştır,*

*Kılıçlarımız ve oklarımızla,
Kaç silahlı adam helâk olmuştur."*

Bu zafer, **Fodyo**'ya yeni taraftarlar kazandırdı. Birçok mütereddit kimse, bu savaştan sonra **Osman b. Fodyo**'nun gücüne inandı. Bedevî Fulânîlerin çoğunluğu için yağmada elde edecekleri, cihadın amacından önemliydi. Ne zaman olursa olsun akın yapma eğilimliydi. Askerî hizmet açısından değerleri inkâr edilemezdi. Ancak zorlukla kontrol ediliyorlardı ve ahlâken zayıftılar. **Şeyh Fodyo Osman** bunu biliyordu. Biliyordu ki onlar cihad ruhuna tam sahip değildiler, bunu kazanmaya da niyetleri yoktu.

1804'ün sonları 1805'in ilk aylarında **Fodyo**'nun adamları, Gobir'in başkenti el-Klava'ya saldırmak için Rima Nehri'nin yukarısına hareket ettiler. Tsuntsua'da meydana gelen savaşta müslümanlar yenildiler ve çok zayıat verdiler. Bu savaşı Gobir kuvvetleri kolaylıkla kazanmıştı. **Osman b. Fodyo**'nun adamları Birninkebbi'ye saldırmak için yeniden toplandılar ve 1805 ortalarında kenti ele geçirdiler. Aynı yıl Büyük Kano ve Kastina kentlerindeki müslüman liderlerden ve Gobir'in geleneksel düşmanı olan Zamfara'dan yardım aldılar. Güney ve batıdaki Yori, Morgu ve Nijer boyunca Dendi eyaletlerini fethettiler. 1805'in sonunda Farfara'daki kesin zaferden sonra müslümanlar, el-Klava'ya saldırdılar. Bu saldırı iki yıllık bir kuşatmaya döndü.

Yunfa, sarayında son direnişini yaparken öldü. Gobir artık bitmiş ve böylece Habe'nin savaşı sona ermişti. Bütün karşı koymalara rağmen cesur ve sabırlı **Osman b. Fodyo** savaşı kazanmıştı.

Fodyo'nun geriye kalan son politik meselesi, askerî olarak onun cihadına yardım etmiş ve Havsaland'ın doğusundaki bazı Habe emirliklerine kadar genişlemiş olan Bornu Devleti ile olan anlaşmazlıklardı. Bornu'nun güçlü yöneticisi **Muhammed el-Emin el-Kânemî**, **Fodyo**'ya ve **Muhammed Bello**'ya tekrar tekrar yazarak neden Fulânî taraftarlarının Bornu'da bir iç ayaklanma çıkarmaya çalıştıklarını soruyordu. Torodbe yöneticileriyle onun arasında yapılan haberleşmenin birçoğu **Bello**'nun *İnfâku'l-Meysûr* adlı cihada dair hatıratında mevcuttur. 1809'da Sokoto kuvvetleri, birçok kez el-Kânemî'nin ordularıyla çarpıştı. Bornu'nun başkenti Birningazargamo üç kez Fulânîler tarafından alındı. Ancak ellerinde tutmayı başaramadılar. 1810'da savaş sona erdi. Sokoto ve Bornu kuvvetleri aşağı yukarı denktiler. Bu durumda bile küçük akınlar yıllarca sürmüştür. Cihad bittikten sonra **Osman b. Fodyo** yedi yıl yaşadı. Gayelerinin birçoğunu gerçekleştirmiş, lâkin özlemini duyduğu yapıyı oluşturamamıştı. **Fodyo**, hayatının geri kalan kısmını tasavvufu yaymaya ve ilim öğretmeye adanmıştı. 20 Nisan 1817'de altmış yaşında Sifava'da öldü ve Sokoto'ya gömüldü.

Yazıları, Görüşleri ve Ortaya Koyduğu Temel Doktrin

Osman b. Fodyo'nun hareketleri ve düşünceleri birçok kategoriye ayrılabilir. Bunlar; mehdilik, iklim faktörlerini de içeren cihadla ilgili mevzûlar, kelâm, fıkıh ve tasavvufu ihtiva etmektedir. Bu konuları analiz amacıyla tam bir ayırıma tabi tutmak, her birini diğerlerinden ayrı bir sahaya ayırmak kolay değildir. Bu kategorilere, **Fodyo**'nun kişiliği ve liderliği üzerindeki yorumları da ekleyebiliriz.

Osman, hocaları arasında en fazla Akdesli **Cibril b. Ömer**'den etkilenmiştir. **Cibril**, **Osman**'ın İslâmiyet'i yeniden ihyâ isteğine, uzlaşmacılıktan nefret etmeyi ve dönemindeki İslâm düşüncesinin önemli akımlarından haberdar olmayı eklemişti. **Osman**, **Cibril** aracılığıyla Halvetî tarikatına girdi. Her ne kadar **Osman**'ın Halvetiyye yoluna uzun süre devam ettiği şüpheliyse de bu önemli bir bağlantıdır. **Cibril**, Mısır'daki uzun süreli ikameti sırasında ve belki de Mekke ve Medine şehirlerinde de Halvetiye

ile kontak halinde olmuştur. Kahire'de tarikatla ilişkisi daha yoğun oldu. Orada tarikat daha çok Ezher Şeyhi **Muhammed el-Hifnâvî**'nin etkisindeydi. **Cibril**, **Hifnâvî**'nin müridlerinden ve zamanın seçkin Halvetilerinden olan **Ahmed ed-Derdîr** tarafından eğitildi. **Hifnâvî** ve **Derdîr**, kendilerinden önce gelen **Mustafa el-Bekî** (ö.1748) gibi Halvetiliğin Mısır'da yeniden canlanmasına öncülük etmişlerdir. Halvetî tarikatı, geniş bir sûfi tekkesinin bir cüz'üdür. Hem Vehhâbîlerin eleştirilerine, hem de Avrupalıların İslâm topraklarına saldırılarına verilen bir cevaptır. Bu tür iki olay 1768-1774 ve 1787-1792'deki Osmanlı-Rus savaşlarıydı.

Cibril'in, öğrencisi **Osman**'a yakın geçmişte Mısır'da ve Hicaz'da yer alan politik gelişmeleri anlattığı ve çağdaş politik eğilimleri onunla birlikte tartıştığı bilinmektedir. Bilgi ikinci planda olsa bile sonuçta Sokoto liderleri, dış dünyada nelerin olup bittiğinden daima haberdar olmuşlardır.

Kâdirî ve Halvetî tarikatlarına olan bağlılığıyla **Osman**, Vehhâbîlerin aşırılığını reddederek ılımlı bir yolu kabul etti. Bu, çok dikkat edilmesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Çünkü bazı araştırmacılar hataya düşerek **Fulânî** cihadının, zamanlama ve seyrinin Vehhâbîliğe etkisine bağlarlar. **Osman**'ın Vehhâbîliği reddederek yaptığı seçim, politik ve fikhî konulardaki orta yollu oluşuna tümüyle muvafıktır.

Osman, Halvetiyye'ye olan kısa süreli bağlılığına karşın Kâdiriyye'ye sıkı sıkıya bağlıydı. Onun durumu, **el-Hâc Ömer Tâl**'ın Ticânî doktrini üzerine yaptığı ideolojik yorumlardan farklı olarak kişisel bir inançtı. **Osman**'ın Kâdiriyye'ye bağlılığının derinliği, 1789'da otuzaltı yaşında, 1794'te kırk yaşında ve 1804'te cihada başlarken meydana gelen keşiflerinden anlaşılır. Bu keşiflerinde yalnızca Peygamberin değil, aynı zamanda Kâdirî tarikatının kurucusu **Abdulkâdir Geylânî**'nin de yer alması önemlidir. Her iki keşfinde **Abdulkâdir Geylânî**, ona bir sarık hibe ederek onu düşmanlarına karşı çekmesi için Allah'ın kılıcıyla kuşatmıştır. Sonuçta **Osman**, Allah tarafından bir cihadı yürütmek için seçildiğine inanmıştır.

Osman b. Fodyo'nun hareketinin lehine olan ve tümüyle beklenmedik bir etken diye vasfedilen hadise, Mehdîlik hadisesidir. Havsa bölgesinde halkın geniş bir bölümü, uzun süre 1200 (m.1785) ya da 1204 (1789) yıllarında âni ve şiddetli olaylar mey-

dana geleceğine inanıyordu. Bu inanç, aynı zamanda Kafkasya'da **İmam Mansur**'un Ruslara karşı koyduğu bölgelerde ve bir Mehdî'nin ortaya çıktığı Cezayir'de de mevcuttu. **Osman** bütün içtenliğiyle kendisi de buna inanmıştı.

XVIII. yüzyılda Havsaland'da bir Mehdî'nin ortaya çıkacağı iddiaları yaygındı. **Osman**'ın takipçilerinden bazıları, Mehdî'nin o olduğuna ya da en azından her hicrî yüzyılda bir ortaya çıkan müceddidlerden olduğuna inandılar. Başlangıçta **Fodyo**, cihadına vesile olduğu için bu inançlara karşı çıkmadı. Daha sonra **Osman**, Mehdî olduğunu reddetmenin acısını çekmiştir. Politika alanında Mehdî temasını işlemekle kazanabileceği yararları görecekt fakat cihad başladığında önemli Havsa kentlerinde oturanlara Mehdî'nin ortaya çıkışının gerçek ve yakın olduğunu, Mehdî ortaya çıkıncaya kadar cihadın devam edeceğini bildirecekti. Bu amaçla delegeler göndermiştir.

Meşhur âlim **es-Suyûtî**'ye göre XIII. yüzyıl (1200-1204), Mehdî'nin gelişine tanıklık edecekti. **Suyûtî**, düşüncelerini küçük risâleler halinde yaydı. Bunlar, Havsaland'ı da içeren tüm İslâm dünyasında istekle okundu, yoğun ilgiyle karşılandı. Bu risâleler, **Suyûtî**'nin bildirilerinin doğruluğuna inanan ve genelde gerginliği ve beklentiyi paylaşan **Osman b. Fodyo** tarafında da biliniyordu.

Neticede yaklaşan bir felâket atmosferi, kıyâmete karşı gözler önüne serilen politik olaylar, son derece önemli işaretlerdi bir cihad hareketi için... **Osman**, bunu kutsal gayesi için kullandı. Bazıları onu anlamayıp yürüttüğü hareketi oportünizm olarak görse de hakikatte o, derin bir inanca sahipti. **Fodyo**, cihad süresince ve sonrasında Mehdîlik hakkında en az on risâle yazdı. Bu risâlelerin başlıkları çok anlamlıdır. Meselâ "*Kıyâmetin Alâmetleri Hakkında Topluma Uyarı*" ya da "*Dünyanın Sonu*" gibi. Fakat cihad bittikten sonra **Fodyo**, Mehdî konusunda yumuşamaya başlamıştır. 1808'de yazdığı *Tenbîhu'l-Fehim*'de şöyle demektedir:

"Suyûtî'nin tahminlerine dayanarak, zikir halkasında dua ederken hep tekrarladığımız Mehdî'nin ortaya çıkış zamanı gelmiştir. Ancak araştırma üzerine zamanı kesin olarak bilmediğimize inanmak zorundayız."

İklim faktörleri de oldukça önemliydi. Büyük ihtimalle doğal felâketler, Havsaland'daki halkın Mehdî inancını sağlamlaştırma-

da büyük rol oynamıştır. Örneğin 1768-1774 arasında altı yıllık kuraklık, sahilde ve sahranın güney kısımları boyunca geniş bir alanda insanların ve hayvanların büyük bir kısmının ölümüne neden olmuştu. Bu olaylar, yalnızca ciddi ekonomik etkilere ve nüfus değişimlerine yol açmakla kalmayıp göçlere de neden olmuştur. Bütün bunlar, toplumun büyük bir kesimini kıyâmetin yaklaştığına inandırmaya yetiyordu. 1740 ve 1790'ların felâketleri, **Fodyo**'nun hareketine güç kazandırması açısından önemlidir.

Zamanla Mehdi ile ilgili düşüncelerini bir kenara bırakan **Fodyo**'nun kafasında, oluşturmaya çalıştığı yeni toplum hakkındaki düşünceler ağır basmaya başlamıştı. **Osman b. Fodyo** uygun şartlar altında mes'ud asr-ı saadet devrinin yeniden inşa edileceğini savunuyordu.

Fodyo'nun görüşüne göre bölgedeki İslâmiyet'in, gerçek İslâm'ın gülünç bir taklidine dayanarak bozulmasının gerçek suçluları tılsımcılar, üfürükçüler ve şüpheli büyücülerdi. Tehlikeli kişilerin bir başka kategorisi ise biraz daha fazla birşeyler bilen, Mâlikî hukukunu okuyan ama bilerek ve isteyerek okuduklarının esas esprisini saptıran kişilerdi. Bunlar **Fodyo**, **Abdullah** ve **Muhammed Bello** tarafında sık sık eleştirilen, rüşvetle satın alınan mollalardı. Ayrıca **Osman b. Fodyo**, haram işlerle uğraşan yasakçıları da mahkûm etmiştir. Müslüman olduğunu ve İslâm'ın gereğini yerine getirdiğini iddia eden bu adamlar, ağaçlara tapanlar, onlara kurban verirler, onlara hediye sunarlar ve onları hamurla kirletirlerdi. Onlar müslüman değil, İslâm'dan uzak yaşayan kimselerdi. Gayb hakkında yazılı büyü yapan kum yazıları, yıldızların durumu ya da kuşların dili ve hareketleri aracılığıyla bilgi sahibi olduğunu ileri sürenler de bunlara dahildir. Yünü ve pamuğu taşların üstüne, yollara, ağaçların altına ya da dört yol ağzına yerleştiren kimseler vardır. Bunlar, kara büyü aracılığıyla birbirlerini sevenleri veya karı kocayı birbirlerinden ayırmaya çalışanlardır. Hepsi bâtıl yoldadır!

Bu görüşleriyle yazdığı kitapların birçok bâbında **Osman b. Fodyo**, özellikle gündemdeki kara büyü türlerinin kullanımına karşı uyarıda bulunuyordu. Şöyle demektedir:

"Kardeşlerim! Kara büyü, büyü kelimelerini, anlamı bilinmeyen garip harfleri, Allah'ın adını taşıyan kitapları, Peygamberin adını taşıyan Kur'an'ı, muhabbet ya da nefret sağlamak için

kullanmayın!"

Osman b. Fodyo, dini kötüye kullanmanın türlerini risâlelerinde açık açık anlatmıştır. Özellikle kendilerine müslüman diyen yöneticilerin İslâmî yöntemleri açıkça bozduğunu savunmuş, onları kendi halklarına sürekli baskı yaptıkları ve gözdağı verdikleri için itham etmiştir. Krallar bizzat kendileri rüşvet almakta ve insanları yasal olmayan vergileri vermeye zorlamaktaydılar. Sık sık halkın parasını ve malını zorla elinden almakta, bazan müslümanları köle yapmaktaydılar. Halbuki özgür doğmuş müslümanın köle olamayacağı, İslâm hukukunun temel prensibiydi.

Sokoto halifelerinin yapısına bakıldığında **Fodyo**'nun basit, sömürücü olmayan bir sistem kurmaya çalıştığı ve bu yönde girişimde bulunduğu görülür. Tabiiyet (uyruk) konusundaki görüşü *Beyân fî Vucûbi'l-Hicret* isimli eserinde ve diğer risâlelerinde açıklanır.

Fodyo'ya göre yerel yönetimler, ilmî sınıflardan gelen ve bilgileri, dindarlıkları, doğrulukları ve adalet duygularına göre seçilmiş valilerin elinde olmalıdır. Bir Fulânî olan **Ya'kûb b. Boçi** hariç emirlerin hemen hepsi bilgindi. Halifelîğin coğrafi ölçüsünün temsil prensibiyle birleşmesi, emirlerin bireysel olarak önemli güce sahip oldukları anlamına gelir. Yeni Fulânî emirlerinin eski Havsa kralları gibi olduğu söylenebilir.

Bir insan, bir âlim, bir müderris ve bir şeyh olarak **Osman b. Fodyo** hakkında ne söylene azdır. **Muhammed Bello**, babasının geceleri yaptığı dersleri şöyle anlatıyor:

"Her perşembe gecesı insanların sevgi ve aşkla bekledikleri vaazı vermek için kürsüye çıkardı. Sayılarını ancak Allah'ın bildiği birçok insan toplanırdı. Diğer gecelerde akşam namazından sonra birtakım bilgiler aktarmak ve dinî ilimlerdeki incelikleri açıklamak üzere vaaz ederdi. Öğle namazlarından sonra ise da'ima Kur'ân, fıkıh ve tasavvuf ilimleri üzerine yorumlar yapardı."

Muhammed Bello, babasının halka nasıl davrandığını da şöyle anlatıyor: *"Halkın önüne çıktığı zaman onu seyretmeye alışkındım. Bir topluluğa yanıştığında hepsinin duyabileceği bir şekilde onları selâmlar, yerine oturduğunda da gayet rahat bir tavırla ve neşeli bir şekilde hepsini tekrar üç kere selâmlardı."*

Orada bulunanların kötü davranışlarına hiçbir zaman kızmaz, gücenmez ve sıkılmazdı. İster çok önemli bir şeyh olsun, ister öğrenme arzusundaki bir talebe olsun iştirak edenleri hiçbir zaman mahcûb etmemiştir."

Nihayet **Muhammed Bello**, babasının başarılarını şöyle özetlemektedir: "*Bilmelisiniz ki o, müslümanca bir tavır ve tevâzu içinde en iyi özelliklere sahip olarak yetişti ve bu yüce mertebeye ulaştı. Doğudan ve batıdan birçok insan irşâd olmak için ona geldi. O, ulemâ sınıfına yol göstermiş ve bütün ayrılıklara sebep olan bid'atleri ortadan kaldırıp sünneti canlandırarak dinin sancağını yükseltmiştir. O, hakkın koruyucusu ve destekleyicisi olup, zor meselelerin anlaşılması ve çözümünde bir üstaddı. Aşağıdan ve yüksek tabakadan herkesin kabul ettiği etkili bir konuşmacı, bir şair, döneminin müceddididir. Başarılarının en iyi göstergesi, **Osman b. Fodyo'nun** Batı Afrika'da birçok takipçi bırakmasıdır. Bunlardan biri Marsinalı **Ahmed Sekû**, bir diğeri de **el-Hâc Ömer Tâl'dir.**"*

Sokoto Tecrübesinden Örnekler

Afrika'nın en ileri medeniyetini oluşturmada, halkının bütünlüğünü sağlamada, şehircilik stilinde ve insanları seferberlik etme konularında büyük Sokoto tecrübesinin başarılarının eşi olmadığı genel kanıdır. İslâm hukuku, bütün insanların kanuna tabi oldukları, kanundan üstün olmadıkları ilkesini yerleştirdi. Nadiren oluşan siyasi girdaplardan bile hemen hemen hiç etkilenmeyen bir istikrarı temin etti. İslâm, parlak dönemlerde âdil ve güçlü bir devlet idâme ettirdi. Çıkış döneminde ise yönetimin iktidarını zayıflattı ve zulmünün derecesini azalttı. İslâm, bütün durumlarda ümmet için ulaşma özlemi duyacakları ve hükümetlerinin fiillerini onun kıstaslarına göre değerlendirecekleri bir ideal teşkil etti.

Sokoto hilâfetinin başarısına katkıda bulunan diğer faktörler içinde halifelğin toplum üzerinde kullandığı iktidarın da etkili olduğu ileri sürülmektedir. Araştırmacılar, bu duruma dinin mutlak nüfûzu diyerek atıfta bulunmakta ve şöyle söylemektedirler: "*İslâmî eğitim, toplumu birbirine bağlıyordu; öğretileri, hayata gaye ve kıymet sağlıyordu. Tesellileri, insanları mükemmel olmayan bir dünyadaki adaletsizliklere dayanmasına yardım ediyordu. Kadınların eğitimi hususundaki tavizsiz ve aralıksız gayret*

önemliydi ve kadınların eğitimi meselesi, devletin gözetimi altında organize ve koordine ediliyordu. Halifelik, eğitim politikasında da belirtildiği gibi kadınların eğitiminin izafî olarak erkeklere nazaran daha az önemli olmadığını ifade ediyor, kadınları cahil kalmamaya teşvik ediyordu. Halifelik, bütün kadın talebelere hacı statüsü tanıdı: İlim öğrenmek gayesiyle ülkeyi enine boyuna hiçbir tecavüze uğramaksızın bilakis saygı görerek katedebilirlerdi. Baştan sona gezebilirlerdi. Kadınlar, iyi bir eğitimden geçtikten sonra çocuklarını iyi terbiye ederler ve onlara halifelüğün ideal ve değerlerini aşılayabilirlerdi. Halifelüğün en önemli kudret kaynağı ise daha sonra gelecek hükümetler için standartları tespit eden kurucu ataların siyaset-i şer'iyyenin değerini anlamış olmalarıdır. Buna göre İslâm hukuku yani şer'at, dinamik ve sürekli uygulanabilen bir hukuk olmalıdır."

KAYNAKLAR: 1- B. G. Bartin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Süfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıoğlu, İst. 1984, s.14-55; Abdullah Ömer Nasıf, *Bugünün Problemleri Yarının Çözümleri*, çev. Kenan Dönmez, İst. 1994, s.58-69; A.Muhammed Kâni, *Nijerya'da İslâmi Cihad*, çev. Ömer Gündüz, s.51-104; D. M. Last, *The Sokoto Caliphate*, Londra 1968, s.237-240; Abdullah Smith, *The Islamic Revolutions of The 19th Century*, s.20-56; Mervyn Hiskett, *Bsoas*, 19, 1957, s.550-78; Abdullah b. Fodyo, *Tezyinü'l-Verakât*, İbâdân, 1963, s.58; *Last The Cultivators of Islam*, Londra, s.54-67; Ca. Ajaye, *History of West Africa*, c.1, Londra 1971, s.461-463; Muhammed Bellû, *İnfâku'l-Meysûr ft Târîhi Bilâdi't-Tekrûr*, Kahire 1383 H./1964 M., s. 226-227; Fethi Hasan el-Masri, *A Cirritical Edition of Dan Fodio's Beyân Vucûbu'l-Hicre ala'l-İbâd*, İbâdân 1968, s.3-56; Osman b. Fodyo, *Nasâihu'l-Ümme el-Muhammediyye*, Bölüm 3; Osman b. Fodyo, *Mecmûu Selâse Kütübün*, Zâria, 1962, s.1; Sh el-Masri, *The Life of Shehu Osman Dan Fodio Before The Cihâd*, Jhsn, 2, 1962, s.445; B.G. Martin, *Halveti Tarikati'nin Kısa Bir Tarihçesi*, Berkeley 1972, s. 275-305; Osman b. Fodyo, *İhyâü's-Sünne*, Kahire 1382 H./1962 M., s.126-128; D.S. Margoliouth, *Mehdîler ve Mehdîlik Üzerine*, İngiliz Akademisi Yazmaları, 7. 1916, s.213-233; Adamu Abdullah Yâri, *el-İslâm ft Nijerya ve Osman b. Fûdi*, Kahire 1368 H./1968 M., s. 29; Suyûfi, *el-Keşfu an Mucâvezeti Hâzihi'l-Ümme*, 1031, Bijapur, 85; *The Omasdhodghin*, Osman b. Fodyo, s.4-10; Osman b. Fodyo, *Nâru'l-Elbâb*, 1898, s.59-60; Osman b. Fodyo, *Vestkatü'l-İhvân*, Zâria, s.15; Osman b. Fodyo, *Hidâyetü't-Tullâb*, Zâria, s.1-5.

SAİD AYKUT

ŞAH REFİÜDDİN DİHLEVÎ (R.H) (ö. 1233/1817)

Tam adı, Refiüddin b. Veliyyullah b. Abdurrahîm Dihlevî el-Ömerî'dir. Hz. Ömer soyundan gelmektedir. Hadis, ilm-i kalam, usûl ü fıkıh gibi İslâmî ilimler konusunda zamanının otoritesiydi.

Delhi'de doğup büyüdü. Büyük kardeşi Şah Abdülaziz'den ilim öğrendi. Bir süre onunla beraber kaldı. Tarıkatta Pühletli Ubeydullah oğlu Şah Muhammed Âşık'tan istifade etti. 20 yaşına gelmeden ilmi, takvası, fetvadaki üstünlüğü ve ders verme üslûbuyla büyük bir üne kavuştu. Henüz ağabeyi Abdülaziz vefat etmeden kitap yazma işine başlamış, çok önemli telifler vermiştir.

Şah Abdülaziz hazretleri gözlerinden rahatsızlanınca ders okutma işini kendi üzerine aldı. Talebeleri etrafına toplandılar, kabiliyetleri ölçüsünde ondan ilim aldılar. O, ilmi meşhur âlimler tarafından tevsik edilen (ilminde güvenilir kabul edilen) biridir. Ağabeyi Şah Abdülaziz hazretleri, Muhammed Şîrvânî oğlu Şeyh Ahmed'e, Şah Refiüddin hakkında şunları yazmıştır:

"Devir, herkes tarafından sevilen sevgili kardeşim Refiüddin'in devridir. İnsanların bende bulduğu ilim, edebiyat onda da vardır. Yaşı benden küçük ama ilim ve hikmette bana denktir. Allah Teâlâ onun yetiştirilmesini bana nasib etmiştir.

O, birkaç günlük yolculuktan sonra geri döndüğünde bana kısa ama kıymetli bir risâle hediye etti. Bu risâle, derin sözleri ve tatlı ifadeleri ihtiva etmektedir. Daha önce bunları hiç kimse yazmamıştır. Bu risâle Nur Sûresi'nin tefsiri mahiyetindedir. Kesin bir kanaatle diyorum ki, bu mevzûda onun anlattıkları son derece enteresan ve aydınlatıcıdır. O, sözün özünü açığa çıkarmış, gönül lambalarımızı yakmış, benzersiz üslûbuyla mesud ruhlara daha bir neşe ve sürûr katmıştır."

Türhetli Yahyâ oğlu Şeyh Muhsin, el-Yâni el-Cenî adlı eserinde şöyle diyor:

"Düzenli aldığı derslerden oluşan bu bilgilerinden başka Şah Refiüddin, antik âlimlerin (evâil) bilgilerine de sahipti. Bunları herkes bilemez. Eserleri güzeldir. Ben bazı kitaplarına baktığımda gördüm ki, onun yazdığı hakikat ve esrârı herkes an-

layamaz. Çok kısa söz ve cümlede pek çok konuyu toplamıştır. Onun Demgu'l-Bâtıl adlı kitabı ilim erbâbının tarif ettiği Hakâik ilminin bazı zor meselelerini ihtiva etmektedir. Onun kısa fakat özlü bir başka risâlesi vardır ki bu kitapta, her şeye muhabbetin hükmettiğini göstermiştir. Risâlenin adı Esrârü'l-Muhabbet'tir.

Felsefe ve hikmet ilminde derinleşen Refiüddîn'in bu kitabı, pek mühimdir. Nâsiruddîn Tûsî'nin bazı kitaplarından anlaşıldığı gibi düşünceme göre ondan önce bu konuda, sadece iki filozof, Ebû Nasr Farâbî ve İbn Sînâ yazmışlardır."

Seyh Muhsin'in anlattığı bu kitaplar dışında onun daha başka kitapları da vardır. Bunlar arasında aruz konusunda bir risâle, ilim mukaddimesi, tarih, Şakku'l-Kamer'in isbatı, hikmete dair yazı yazan bilginlerin usûl üzerine getirdikleri delillerin iptali, renkler konusu, kıyamet âlâmetleri, tesettür ve hikmetleri, mantık ilmi, kırk hadis şerhi ve daha birçok konuya dair kitabı vardır. Mîr Zâhid'in mantığa dair eserine de hâşiye yazmıştır.

Tekmilü's-Sinâa adlı eseri, özellikle çok kıymetlidir. Arapça'yı çok iyi bildiğinden İbn Sînâ'nın Ayniyye kasidesine cevap yazmıştır.

6 Şevval 1233'te (1817) Delhi'de vefat etti ve babasının yanına defnedildi.

KAYNAKLAR: Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-Havâtır, c. 7, s. 182; Ömer Rıza Kakhâle, Mu'cemü'l-Muallifin, Beyrut 93, c. 1, s. 723; Abdülvehhab Dihlevî, el-Hacc, c. 11, s. 507-508; Yunus İbrahim Samerâî, Ulemâü'l-Arab, Bağdad 1986, s. 610.

SAİD AYKUT

ŞAH ABDÜLAZİZ DİHLEVÎ (R.H) (ö. 1239/1823)

Tam adı, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah b. Şah Abdurrahîm Ömerî'dir. Şah Veliyyullah'ın oğludur ve Hz. Ömer soyundan gelmektedir. Dine yaptığı hizmetlerden ötürü "Sirâcü'l-Hind", "Hüccetullah" gibi ünvanlarla anılmaktadır.

25 Ramazan 1159'da Perşembe günü doğdu. Nitekim doğumu, "Gulam Halim"adından ebced hesabı ile bu tarih çıkar. Öğrenimine Kur'ân hıfzı ile başladı. Daha sonra babası Şah Veliyyul-

lah'dan ders aldı. Onaltı yaşına geldiğinde babası vefat etti. Bundan sonra Burhaniyeli **Şeyh Nurullah**'dan, Keşmirli **Şeyh Muhammed Emin**'den faydalandı. İcâzetini babasının eğitiminden geçmiş, onun sırlarını bilen Pühletli **Ubeydullah oğlu Şah Muhammed Âşık**'tan almıştır. Babasının vefatından sonra gelişmeye ve daha çok incelemeye istekli bir tutumla bu muhterem zâttan faydalanmıştır.

Şah Abdülaziz uzun boylu, ince yapılı, buğday tenli, iri gözlü ve sık sakallı idi. Nesih ve rik'a hattını çok güzel yazardı. Ok atmada, ata binmede ve mûsikîde de maharetliydi. Ondandır alanlar arasında kardeşleri **Şah Abdülkâdir**, **Şah Refiüddin**, **Şah Abdülganî** ve damadı Burhaniyeli **Hibetullah**, oğlu **Mevlânâ Abdülhayy** vardır. Ondandır alma ve dinlemede Kondehallı müftü **İlahbâş**, Sönipetli **Seyyid Kamerüddîn Abdülaziz** hazretlerinin kardeşleriyle beraberdirler.

Şah Abdülaziz hazretlerinin kızından olan torunu **Efdal Ömeri**'nin oğlu **Şah Muhammed İshâk**, yanında Kur'ân okuyucusu olarak bulunuyor, hergün Kitabullah'tan bir cüz tilâvet ediyor; **Şah Abdülaziz** hazretleri de bu cüzü tefsir ediyordu. Babası **Şah Veliyyullah Diblevî** de aynı yöntemi takip ederdi.

Şah Veliyyullah'ın son Kur'ân-ı Kerîm dersi **Mâide Sûresi**'nin; *"Adaletli olunuz. O, takvaya en yakın olandır."* (1) âyetinde son bulmuştu. **Şah Abdülaziz** hazretleri, kendi dersine işte buradan başladı. Onun da son dersi **Hucurât Sûresi**'nin 13. ayeti olan; *"Şüphesiz ki sizin Allah katında en üstünüünüz, en takvalı olanınızdır."* buyruğuyla son bulmuştu. Buradan da torunu **Şah Muhammed İshâk** ders vermeye başladı. *Makâlât-ı Tarikat*'da böyle anlatılmıştır.

O, ilimde, zekâda ve çabuk ezberlemede zamanının nadir yetiştirdiği ve o devirlerde az görülen bir dâhi idi. Onbeş yaşındayken ilim öğretmeye ve ders vermeye başladı. Pek çok ilim ve fazilet erbâbı kimseler kendisinden istifade ettiler. Birçok bölgenin ilim heveslileri onun huzuruna koştular.

Şah Abdülaziz hazretleri, yirmibeş yaşına geldiğinde bazı hastalıklara tutuldu. Verem, cüzzam ve sedef hastalığına yakalandı. Görme yeteneği de iyice azaldı. Onun durumunu yakından bilenler, ondört çeşit hastalığı olduğunu söylemişlerdir. Böylece o,

ders okutma işini iki kardeşi **Şah Refiüddîn** ve **Şah Abdülkâdir**'e havale etmiştir. Ama kendisi de ders vermeye devam etmiştir. Bu arada eser yazma, fetva verme ve vaaz dersleri de devam ediyordu.

Her Salı günü yaptığı haftalık vaazı, Kur'ân-ı Kerim tefsiri şeklinde sürüyordu. Ömrünün sonuna doğru sıkıntısı ve derdi arttığı için ilim ve sohbet meclislerinde az bir süre dahi oturamıyordu. Eski ve yeni medresesi arasında gezinir, çok sayıda insan bu durumda bile ondan istifade ederdi. Dersleri, fetvaları, vaazları sürüyordu. Aynı şekilde ikindi ile akşam arasında, iki kişinin yardımıyla Cami-i Kebir'le medresesi arasındaki yolda yürüyüşe çıkıyordu.

Bu ağır hastalıklarına rağmen nüktedanlığından hiçbir şey kaybetmemiş, ilmi konularda sohbet meclisi kurmaya devam etmiştir. Hâlâ aynı tevâzu, aynı zarafet ve aynı deha ile konuşmaktadır. Bu hasta halinde bile çok güzel şiir okur, uzak ülkelerin haberlerini çok canlı tasvir ederdi. Oysa o, Kalküta'dan başka şehir görmemişti. Ancak dâhi bir insan, Delhi'ye gelenlerden ve okuduğu kitaplardan elde ettiği bilgiyle bu hale gelebilirdi.

Öğrenciler bilgi sahibi olmak için, şairler edebî zevklerinden nasib almak için, ihtiyaç sahipleri yüksek mevkide olanlara aracılık yapması için gelirlerdi. Hastalar tedavi için, tarikat erbâbı mânevî coşku için onun huzuruna koşarlardı. Eğer nezdinde muhalif bir misafiri ya da dinî konularda farklı görüş sahibi biri mevcutsa tatlı ve ahenkli üslûbuyla çeşitli sentezler kurar ve yanında ki zât onun görüşünü paylaşmış olarak meclisten ayrılırdı.

Türhetli Yahyâ oğlu **Şeyh Muhsin** bir kitabında **Şah Abdülaziz**'i şöyle vafediyor:

"Öylesine seviliyordu ki, Hindistan'ın en uzak köşesinde bile insanlar ona intisâb etmiş olmakla övünürlerdi. Girdiği ilmi ve edebî münâzaralarda rakiplerini nazikçe yenmesini bilirdi. Güzel konuşur, güzel yazardı. Güçlü bir fırâsete sahipti. Allah Teâlâ, rüya tabir etmede ona özel bir yetenek nasib etmişti. Tabir ettiği rüyalar, olduğu gibi çıkardı. Sanki insan, onun bu rüyaları gördüğünü zannederdi. Bu kabiliyet ancak temiz ruhlu, içi pırıl pırıl nur olan kullara nasib olur. Kısaca denebilir ki, teker teker diğer insanlara dağıtılmış olarak bulunan çeşit çeşit faziletler onun şahsında, tek kişide toplanmıştı."

Şah Abdülaziz hazretlerinin tüm eserleri, önemli boşlukları dolduran seçkin eserlerdir. Son derece sağlam bir üslup ve anlaşılabilir ifadelerle yazılmıştır. Sözleri insanı anında etkiler, zayıf ve itiraz götüren bir risâle gördüğünde nazik bir şekilde reddederdi.

Kelâm meselelerinde Şîî mezhebi onun özel tenkit alanı olmuştur. Şîî mezhebine yönelttiği ilmî eleştirilere bugüne kadar tatminkâr bir cevap gelmemiştir.

Vefatı

7 Şevval 1239'da sabah namazından sonra bir Pazar günü 80 yaşında vefat etti. Mezarı Delhi'de, şehrin biraz dışında babasına yakın bir yerde bulunmaktadır. Zaten hastalığı iyice ağırlaşınca nakit parasını varisleri arasında paylaştırmış ve giydiği elbiseden kafen yapılmasını vasiyet etmişti.

Şah Abdülaziz'in İlmî ve Siyasî Mücadeleleri

a) İngiliz Hakimiyetine Karşı Koyma

Hindistan'da İslâmî idarenin korunması ve müslümanların kurtuluşu yolunda karşılaşılan tehlike ve tehditlere karşı koymaya gelince **Şah Abdülaziz** hazretleri, bu konuda üstün görüşlü ve derin sezgili bir din âliminin şanına yakışacak şekilde konuyu ele alma, uzak görüşlülük ve kesin kararlılık örneği göstermiştir.

Şah Veliyyullah hazretleri döneminde günün en büyük sorunu, bir taraftan Moğol-Türk İmparatorluğu'nu çaresiz bırakıp diğer taraftan müslümanların şeref ve namus güvenliğini ortadan kaldıran Merthert saldırılarının önüne geçmekti. Bu gasp eylemlerinden ötürü şehirlerde normal bir hayatın devam etmesi imkânsız hale gelmişti.

O yıllarda bu büyük tehlikeyi durdurmak, bir evde ya da mahallede yangın çıkınca hemen itfaiye çağırmak gibiydi. **Şah Veliyyullah** nazarında **Ahmed Şah Abdâlî** ve askerlerinin durumu buydu. Onlarla yapılan anlaşma şartı, yangın söndükten sonra geri çekilip gitmeleriydi. **Şah Veliyyullah**'a göre bu durum, Moğol-Türk İmparatorluğu'na derlenip toparlanma fırsatı vermek için ve eğer başka çaresi yoksa daha iyi bir düzenin onun yerini alması için geçici bir tedbir değeri taşıyordu. Ama bu, o zamanki Moğol hükümdarı **Şah Alem**'in pısrıklığı ve kısa görüşlülüğü yüzünden amacına ulaşamadı. O zamana kadar East India Company (Doğu

Hindistan Şirketi'nin Hindistan idaresini ele geçirme ve yedi deniz ötedeki bir ülkenin hakimiyetini kurma işaretleri henüz belirmemişti ki, Şah Veliyyullah'ın dikkati tamamen onun üzerinde toplansın.

Ama Şah Veliyyullah'ın vefatından sonra Hindistan'ın durumu tamamen değişti. Vefatından sonra üç sene geçmeden 1179 (m. 1795) yılında Bengal, Bihar ve Orişa gibi üç eyaletin idaresi, bir bağış olarak bahsedilen şirkete verilmişti. Beraneş ve Gazipur bölgeleri de toprak ve arazi olarak şirketin eline geçmişti. Timur Hanedanı'nın padişahı Şah Alem'in elinde ülkenin sadece İlahâbâd eyaleti kalmıştı. Geliri de İngilizlerin kendisine verdiği bir miktar rubiye idi. 8 Mart 1787 tarihinde Kalküta Gazetesi'nde şöyle bir haber vardı: *"Müslümanların saltanatı son derece aciz ve basit hale gelmiştir. Hindulardan yana ise hiçbir endişemiz yoktur."*

1757'de İngilizler, Pilasi Meydanı'nda Sirâcüddevle'yi ve 23 Ekim 1764'te Boksör Meydanı'nda Şücâüddevle'yi yendiler. 1799'da Sultan Tîpû, Serengapeten Meydanı'nda şehid oldu. Böylece Hindistan'da müslümanların hükümranlılığı dönemi son bulmuş oluyordu. Şehid Sultan Tîpû'nun naaşını gören İngiliz generali Harris şöyle demişti: *"Bugün Hindistan bizimdir."*

O sıralarda Şah Abdülaziz, Delhi'de ders vermekle meşguldü ama onun gözü tüm Hindistan üzerindeydi. Allah Teâlâ ona yüksek bir zekâ, kararlılık sahibi bir mizac bahşetmişti. O, bu değişimi baştan sona inceledi ve geride kalan İslâm idaresi ve ülkedeki müslümanların geleceği için en büyük tehlikenin İngilizler olduğu sonucuna vardı. Arapça yazdığı bir şiirinde bu gerçeği yansıtmıştır. O, İngilizlerin yaptığı tahribatı Hindistan'la sınırlı kabul etmiyordu. Şiirinde şöyle diyor:

*Büyük bir zenginliğe sahip olan kâfirlerin,
Delhi'den Kabil'e her yanı yıkacaklarını görüyorum.*

Bildiğimiz kadarıyla o, döneminin Hindistan'ını Dârul-Harb kabul etme cesaretini gösteren ilk insandır. Mevcut durumu gerçekçi bir şekilde ele alarak fıkıh ve usul ü fıkıh ışığında sorunu öylesine incelemiştir ki, basîreti ve ileri görüşlülüğü iyice gün yüzüne çıkmıştır.

Fetavâ-ı Azîzî'nin birinci cildinde "Dâru'l-İslâm, Daru'l-Harb olabilir mi, olamaz mı?" sorusuna cevap olarak Dürrü'l-Muhtar kitabının uzun bir ibaresini naklettikten sonra şöyle demektedir:

"Bu Delhi şehrinde, müslümanların başkanının hükmü geçerli olmamaktadır. Hristiyan idarecilerin emri yürürlüktedir. Fıkıhta 'küfür ahkâmının icrası' denmesinden maksud olan; ülkenin mülkiyeti, halkın yönetimi, haraç ve ticaret mallarının vergisi, eşkiya ve hırsızların cezalandırılması, davalıların sorunlarını çözme ve benzeri hususlarda kâfirlerin tek yetkili merci olmalarıdır. Eğer Cuma ve Bayram namazları, ezan ve kurban gibi İslâmî hükümlere el atmıyorlarsa, lütfen ve keremen böyle yapıyorlar. Aslında biz görüyoruz ki, hiç çekinmeden mescidleri yıkıyorlar. Hiçbir müslüman ve zimmi ⁽¹⁾ onların izni olmaksızın bu şehre girememektedir. Kendi menfaatleri için dışarıdan gelen yolcuları, tüccarları engellemiyorlar. Ama diğer şahsiyetli ve nüfuzlu kimseleri engelliyorlar. Meselâ Şucâu'l-Mülk ve saray erkânı onların emri olmadan bu şehre giremiyor. Delhi'den Kalküta'ya kadar her yer İngiliz hakimiyeti altındadır. Ama Haydarâbâd, Luknov ve Rampur gibi bazı yerlerde kendi emirlerini icraya sokmadılarsa bunun sebebi, biraz kendi menfaatleri için biraz da o eyaletlerdeki idarecilerin onlara itaatı kabul etmelerinden dolayıdır."

Şah Abdülaziz hazretlerinin İngilizlere ne gözle baktığı; kendi eğitiminden geçmiş şanlı halifesi, İslâm davetçisi ve ıslahatçı **Seyyid Ahmed Şehid** hazretlerinin duygu ve düşüncelerinde ifade edilmektedir. **Seyyid Ahmed**, Çitral valisi **Şah Süleyman**'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: *"Takdir-i ilâhî, birkaç senedir Hindistan idaresi ve imparatorluk öyle bir hal aldı ki, hristiyanlar ve müşrikler, Hindistan'ın büyük bölümünü ele geçirdiler ve her yanı kana buladılar."*

Bundan daha açık bir ifadeyle Govalyar eyaletinin prensi **Hindu Rao**'ya yazdığı mektupta şöyle diyor: *"Taraflınızdan kesinlikle bilinmektedir ki bu denizler ötesinde yaşayan yabancılar, bu gâsıb tüccarlar, Hindistan idaresini ele geçirmişlerdir. Devleti, devletin şeref ve namusunu tamamen yoketmişlerdir."*

Seyyid Ahmed Şehid'in, Şah Abdülaziz hazretlerinin açık

(1) Zimmi; anlaşma ile İslâm diyarında yaşamayı kabul edilmiş, hayatı huzvedilen gayr-i müslim.

bir emri, kesin buyruğu ile **Nevvâb Emin Han**'ın ordusuna katılmak üzere gittiğine dair yazılı bir belge bugüne kadar ele geçmemiştir. Ama bu teşebbüsün, **Şah Abdülaziz** hazretlerinin işaretiyle veya en azından desteği ve rızası ile olduğunu gösteren işaretler kesinlikle vardır. Çünkü hicrî 1233'de **Nevvâb**, İngilizlerle barış anlaşması yaparak ve tamamına Tonk eyaleti adı verilen Racputane ve Malva'nın pek önemli olmayan birkaç bölgesine kanaat ederek İngilizlerle savaşmaktan vazgeçince **Seyyid Ahmed**, artık orada daha fazla kalmayı faydasız kabul etmiş, **Şah Abdülaziz** hazretlerine şöyle bir mektup yazmıştır: *"Bu aciz, ayağınızı öpmeye hazırdır. Burada askeri düzen allak bullak olmuştur. Nevvâb, İngilizlerle anlaştı. Artık burada kalmanın hiçbir mânâsı yoktur."*

Bu mektuptan, bu yolculuğun **Şah Abdülaziz**'in işareti ve tavsiyesi ile olduğu sonucu çıkarılabilir. Gidişi onun tavsiyesiyle olmalıdır ki, geri dönmek üzereyken ona bu haberi vermeyi gerekli görmüştür. **Şah Abdülaziz**, müslümanların ve Hindistan'ın karşı karşıya geldiği durumu anlamış, firâsetiyle kendi döneminde alabileceği önlemlerde hiçbir eksiklik bırakmamıştır.

Şah Abdülaziz ve **Seyyid Ahmed**'in duyarlılığını, daha sonraki mücahid nesillerde de görmek mümkündür. Azimâbâdh **Mevlânâ Vilayet Ali**, Sadıkpurlu **Mevlânâ Yahyâ Ali**, **Mevlânâ Ahmedullah** ve **Mevlânâ Abdullah** gibi mücahidler, İngilizlere karşı kanlarının son damlasına kadar yiğitçe savaş verirken ruhlarında **Şah Abdülaziz** ve **Seyyid Ahmed**'in mânevî ateşi ve nefesi vardı.

Daha sonra İngilizlere karşı 1857 yılının destansı direnişinde âlim ve mücahidleri aynı ruhla görüyoruz. Hep yanık ve aydınlık kalan bu meş'ale, 1947'ye kadar görevini yapmıştır (1947, Pakistan'ın kuruluşu).

Allah hepsine rahmet eylesin.

b) Kur'ân-ı Kerîm'i Yaygınlaştırması

Şah Abdülaziz hazretleri, Kur'ân-ı Kerîm'i halka ulaştırma, bu yolla hurafeleri temizleme, bozuk âdetleri ıslah etme yolunda babasının kaldığı yerden bu görevi devam ettirmiştir.

Şah Abdülaziz hazretlerinin Kur'ân-ı Kerîm dersi, her hafta Salı ve Cuma günleri oluyordu. Bu derse avam ve havas zümre-

lerinden çok geniş bir kitle katılırdı. Ders verirken heyecanlanır, konular ağzından sel gibi çağlardı. Bu derslerden dolayı âlim ve fâzılların merkezi olan Delhi'de, Kur'ân-ı Kerim hevesi ve sevgisi artmıştır. İnanç ve ibadetler, Kur'ân-ı Kerim'in ışığında daha bilinçli yapıyordu.

Şah Abdülaziz hazretlerinin *Fethu'l-Aziz* tefsiri, Kur'ân-ı Kerim tefsiri sahasında en güzel eserlerdendir. Bu tefsire *Tefsir-i Azizî* ve *Bustânu't-Tefâsîr* adı da verilmiştir.

Şah Abdülaziz'den sonra kâmil talebesi Feyzâbâdlı **Haydar Ali** (ö. 1299/1881), hocasının bazı yerlerini eksik bıraktığı bu tefsiri tamamlamıştır. *Makâlât-ı Tarikat* isimli eserin sahibi şöyle diyor: "*Müntehâ'l-Kelâm kitabının sahibi Hoca Haydar Ali, Babhâl kraliçesi İskender Begüm'ün isteği üzerine Fethu'l Aziz tefsirini 27 cilt halinde tamamlamıştır.*"

c) Hadis Öğretimi ve Yaygınlaştırılması

Şah Abdülaziz, yaklaşık 64 yıl hadis dersi vermiştir. Bu süre içinde altı sahih kitabını tamamen okutmuş, *Bustânu'l-Muhaddisîn* ve *Ucâletü'n-Nâfia* gibi eserler yazmıştır. Bu kısa ve özlü eserlerin içine binlerce sayfalık külliyyatın en güzel kokuları sinmiştir. Bu eserinde hadis tabakalarını, derecelerini tanıtmakta, usûl ü hadis in ince meseleleri tartışılmaktadır.

Şah Abdülaziz'in ders halkasından öyle derin hocalar ve olgun talebeler yetişmiştir ki sadece Hindistan'da değil Hicaz'da bile hadis konusunda otorite sayılmışlar, büyük kitlelere yeniden hadis zevkini tattırmışlardır. Sadece *Nüzhetü'l-Havâtır*'ın yedinci cildinde terceme-i ahvalleri geçen talebelerinin sayısı kırkın üzerindedir. Bunlar arasında hadis halkası kuran ve hadis otoritesi yetiştiren birçok kimse bulunmaktadır.

d) Ehl-i Sünnete Destek, Şiiliğe Red

Şah Veliyyullah Dihlevî hazretlerinin *İzâletü'l-Hafâ* adlı eseri, bu konuda önemli bir boşluğu doldurmaktaydı. **Şah Abdülaziz Dihlevî** hazretleri, bu yolu takip ederek *Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye* adlı kitabını yazdı. Onun bu eseri, yeni bir çığır açan eserler arasındadır denilebilir. Nasıl **Molla Muhibbullah**'ın eserleri *Süllemü'l-Ulûm* ve *Müsellemu's-Subât*, aşağı yukarı yüz sene boyunca şerh ve hâşiye suretiyle Hint âlimlerini uğraştırmış, onların zekâ ve yeteneklerini muayyen noktalara toplamışsa, bu kitap da

aynı şekilde en zeki ve en seçkin Şîf âlimlerini, cevap ve savunma amacıyla kitap telif etmek suretiyle meşgul etmiştir.

Bu muazzam müdafaa eserlerinden biri de kısa adıyla *Abakât*, tam adıyla *Abakâtü'l-Envâr fî İmâmeti'l-Eimmeti'l-Athâr*'dır. Yazarı, Kenturlu Allâme Seyyid Ahmed Hüseyin'dir. Sekiz cilt olarak yazılan bu ansiklopedik müdafaa'nın hacmi hakkında bir fikir verebilmesi amacıyla şu bilgileri verelim:

1. cilt 1251 sayfa büyük boydur.
2. cilt 977 sayfa büyük boydur.
3. cilt 609 sayfa büyük boydur.
4. cilt 399 sayfa büyük boydur.
5. cilt 745 sayfa büyük boydur.
6. cilt 704 sayfa büyük boydur.

Geri kalan ciltleri de buna kıyaslayabilirsiniz. Yazarın oğlu Seyyid Nasr Hüseyin, bu eseri sekiz ciltten otuz cilde çıkarmıştır. *Nacûmu's-Semâ* adlı kitaptan anlaşıldığına göre Seyyid Hamid Hüseyin'den başka, birinci müçtehid Dildâr Ali, Delhili Molla Hakîm Mirzâ, Muhammed Kâmil, Kenturlu Muhammed Kuli Han bu meydana eserler vermişlerdir.

Bunca kıyamet koparan *Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye* kitabının başında Şah Abdülaziz şöyle diyor: "Yaşadığımız bu ülkede ve bu kritik dönemde İsnâ Aşeriyye mezhebinin yayılması öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, Sünnîlerin evlerinde bir-iki kişi mutlaka bu mezhebe girmiş bulunuyor. Bunların çoğu tarih ilminden ve gelişmekte olan hadiselerden haberi olmayan, geçmişi bilmeyen kişilerdir. Toplantılarda, meclislerde Ehl-i Sünnet ile ilgili sözler söylendiğinde ileri geri konuşmakta, konuyu saptırmaya, gerçekleri örtmeye yönelmektedirler. İşte bu sebepten ötürü bu risâle kaleme alındı. Gayemiz Allah rızasıdır. Ta ki münâzara meclisi kurulduğu zaman o mezhebin adamları esas çizgilerinden çıkmasınlar, kendi temel inançlarını inkâr etmesinler ve gerçeğe dayalı bazı mevzularda şüphe ve tereddüt kapısı açmasınlar."

Şah Abdülaziz, bu kitabında bir reddiye tarzı üslubunu kullanmamıştır. Öncelikle Şîî mezhebinin ortaya çıkışı, onun çeşitli fırkalara bölünüşünü anlatmış; Şîî mezhebinin eski âlimlerini, onların kitaplarını tanıtmış, sonra hilafet konusu, Sa-

habe'ye sövgü gibi meseleler ele alınmıştır. Onlara cevap vermekle yetinmek yerine Allah, peygamberlik, âhiret ve imâmet gibi temel meseleler üzerinde durmuştur. Üç halife, Hz. Ayşe'nin yerilmesi gibi konularda ayrıntılı bir şekilde durulmuş, Şifler tarafından yapılan itirazlar tek tek ve özlü olarak delilleriyle cevaplandırılmıştır. Daha sonra Şifliğin temel özellikleri, Şiflerin diğer müslümanlara karşı vehimleri ve hatalı yorumları üzerinde durulmuştur. Kitap, büyük boy olup küçük harflerle yapılan baskısı 400 sayfa tutmuştur.

Kitabın birinci özelliği; bilimselliği, derinliği ve tutarlılığıdır. İkinci özelliği ise Hindistan ve İran'ın çeşitli âlimlerinin ifade ettiği gibi üslûp güzelliği ve ifade açıklığıdır. Kitabı yazanın iyi niyeti, kitabın adından anlaşılıyor: *Tuhfe*. Hediye, armağan demektir. Oysa cevap olarak hazırlanan kitaplarda bir gayz ve öfke seli vardır. Meselâ *Tuhfe*'ye karşı yazılan kitaplardan birinin adı, *Sevârimu'l-İlâhiyat* (Dinî Bilgiler Kılıcı); diğerinin adı, *Seyf-i Nasrî* (Nâsır'ın Kılıcı); bir diğerinin adı da *Zülfikâr*'dır.

Bu kitabın yazılması ile o gün kabaaran Şiflik seline karşı dengeleri koruyan ve set vazifesi yapan bir eser ortaya konmuştur. Kitap, hicrî 1215'te basılmıştır. Madraslı değerli âlim **Mevlevî Eslemî** tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.

Eserleri

1) *Tefstru Fethi'l-Azîz* : Fatiha ve Bakara sûreleri ile Tebareke ve Amme cüzlerinin Farsça tefsiri olan bu hacimli eserin büyük bir kısmı, 1857 kıyamında kaybolmuştur. Bugün sadece iki cildi elde bulunan kitap, Kalkûta'da basılmıştır (h. 1248-1249).

2) *Tuhfe-i İsnâ Aşerîyye* : (Luknov h. 1255-1295). Yukarıda bahsi geçen eserdir.

3) *Büstânü'l-Muhaddisin* : (Delhi m. 1876-1898). Hadis kitapları bibliyografyası mahiyetinde olan bu tamamlanmış Farsça eserde, müelliflerin biyografilerine de yer verilmiştir. Kitap, **Ali Osman Koçkuzu** tarafından aynı adla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1986).

4) *Ucâle-i Nafia* : (Delhi h. 1312-1348). Hadis usûlüne dair Farsça bir eserdir.

5) *Sirru's-Şehâdeteyn* : (Delhi 1261). Kerbelâ şehidleri hakkındaki bu eser, müellifin talebelerinden **Selâmetullah** tarafın-

dan Farsça olarak şerhedilmiştir (Luknov 1882).

6) *Azizu'l-İktibas fî Fezâil-i Ahyâri'n-Nâs* : Hulefâ-i Râşidin'in faziletlerine dair hadisleri toplayan bu eser, Farsça ve Urduca tercümeleriyle beraber neşredilmiştir (Delhi 1322/1904).

7) *Mizânü'l-Akaid* : (Delhi h. 1321). Akaide dair Arapça bir eserdir.

8) *Fetavâ-yı Azîzî* : İki cilt olan bu Farsça eser, Dihlevî'nin fetvalarını ihtiva etmektedir (Delhi 1311-1314, Haydarâbâd 1313, Delhi 1341).

9) *Mizânü'l-Belağâ* : Belağat ilmine dair bir risâledir.

10) *Mizânü'l-Kelâm* : Kelâm ilmine dair bir risâledir.

11) *Tâbir-i Rü'yâ* : Rüya tabirine dair bir risâledir.

12) *Hâşiyetu Azîziyye alâ Hâşiyeti Molla Kusec* : Mantık ve hikmet ilmine dairedir.

13) *Şerh alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikmet* : Molla Sadra Şîrâzî'nin kitabına yapılan bir şerhtir.

Ayrıca son derece güzel edebî mektupları ve kasideleri vardır. Allah ondan razı olsun.

KAYNAKLAR: Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhettü'l-Havâtır*, c. 7, s. 268-276; Muhammed İshak, *India's Contribution to The Study of Hadith Literature*, Dacca 1976, s. 179-181; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, Fas 1347, c. 2, s. 874-875; Hasan en-Nedvî, *Târik-i Davet ve Azîmet*, c. 5, s. 350-380; T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, s. 188-189; Yunus es-Samerâî, *Ulemâü'l-Arab fî Şibhi'l-Kârretü'l-Hindiyye*, Bağdad 1986, s. 619-620; Şah İnâyetullah, *Abdülaziz Dihlevî*, EL² (Fr), c. 1, s. 60-61; Gulam Rasulmihr, "Şah Abdülaziz Muhaddis ed-Dihlevî", *U. D. M. İ.*, c. 11, s. 634-637; Brockelmann, *GAL*, II: 615; Abdülvehhab Dihlevî, *el-Hacc*, c. 11, s. 508-510; Ahmed el-Ensârî, *Hadikatü'l-Efrâh*, s. 231-232; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, c. 1, s. 182, c. 2, s. 166.

SAİD AYKUT

ABDULLAH DEHLEVÎ (R.H) (ö. 1240/1824)

1158/1745 yılında Pencap'ta (Betâle) doğdu. Babası Şah Abdüllâtîf, Kâdirî Tarikatı'na bağlıydı. Oğlu doğmadan önce rüyasında Hz. Ali'yi gördü. Hz. Ali, oğluna "Ali" adını koymasını

söyledi. Bu yüzden oğlu doğduğunda babası ona "Ali" adını verdi. Ancak daha sonra kendisine "Gulam-ı Ali" denmeye başlandı. "Gulam-ı Ali", Ali'nin hizmetçisi demektir. Daha sonra rüyasında Hz. Peygamber'in Dehlevî'ye bizzat "Abdullah" diye hitab etmesi sonucu "Abdullah Dehlevî" diye meşhur oldu.

Yetiştirilmesi

Babasının ilim ve marifet erbâbından bir zât olması sebebiyle, küçük yaşından itibaren ilim muhitlerinde yetişti. Abdülaziz Dehlevî'den *Sahih-i Buhârî*, diğer bazı âlimlerden tefsir ve fıkıh okudu. Babasının ısrar ve delâletiyle Kadîrî şeyhi Şah Nâsiruddîn Kadîrî'ye intisâb etmek üzere gittiğinde, Şeyh'in vefat etmiş olması sebebiyle intisâb edemedi. 22 yaşına kadar Delhi'de bulunan muhtelif Çiştîyye Tarîkatı şeyhleriyle görüşüp tanıştı. Nihayet nasibinin Mirzâ Cân-ı Cânân olduğunu anlayarak onun dergâhına kapılandı. Müceddidi ve şeyhi Mirzâ Cân-ı Cânân, "Burada tuzsuz taşı yalamaktan başka ne var ki..." diyerek, onun bu konudaki ciddiyetini sınamıştı. Aldığı cevap "Bizim de istediğimiz budur" şeklinde olunca, onu dervişliğe kabul etti. Kendisi bunu şöyle anlatır:

"Tefsir ve hadis ilimlerini tahsil ettikten sonra **Habîbullah Mazhâr**'ın hizmetine girdim. Mübarek eliyle bana bey'at verdi. Kadîrî ve Nakşî tarîklerini telkin etti. Onbeş yıl kadar onun hizmetinde bulundum. Zikir halkasında ve murâkabe de aradığım huzuru bulmuştum. Nihayet beni tarîkat icâzetiyle şerefletirdi."

Şeyhlik Dönemi

Şeyhi Mirzâ Cân-ı Cânân'ın şehid edilmesinden sonra irşad makamında oturdu. İlmi, irfanî ve tarîkat yolunda şeriata olan bağlılığı sayesinde kısa zamanda ünü her tarafa yayıldı. Dergâhına uzaktan ve yakından binlerce kişi geliyordu. Anadolu, Şam, Irak, Hicaz, Horasan ve Mâverâünnehir hatta Mağrip'ten gelenlerle tekkesi dolup taşıyordu.

Abdullah Dehlevî, bağlarına bir yandan seyr ü sülûk ile tarîkat eğitimi yaptırırken; diğer yandan onlara tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî ilimler okuturdu. *Kuşeyrî Risâlesi*, *Avârifü'l-Maârif* ve **İmam-ı Rabbânî'nin Mektûbâtı** onun okuttuğu eserler arasında yer alır.

En büyük halifesi, **Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî**'dir. Ondandır.

başka otuzu aşkın halife yetiştirmiş ve 1240/1824'te Delhi'deki dergâhında vefat etmiştir.

Abdullah Dehlevî, cömertlik ve sehâvette güneş gibiydi. Dergâhında devamlı olarak seyr ü sülûkla meşgul olurdu ve hizmete bakan iki yüz kadar müridi bulunurdu.

Dehlevî, son derece mahcûb ve mütevazî idi. Bununla birlikte *"emr-i bi'l-mâruf"* konusunda son derece yürekli ve cesurdu. Bu konuda ne bir validen ne de bir kumandan ve sultandan çekinirdi. Nitekim *el-Hadâiku'l-Verdiyye* müellifinin verdiği bilgiye göre, Hindistan'da bir bölgenin hâkimi olan **Nevvâb Şemsîr Bahadır**, başında hıristiyanların giydiği bir şapka ile Şeyh'in huzuruna geldi. **Abdullah Dehlevî**, onu bu kıyafetinden dolayı uyardı. Reis de, *"Eğer bunu hoş karşılamıyorsanız bir daha buraya gelmeyiz"* dedi. **Dehlevî**, bunun üzerine: *"Allah seni meclisimize bir daha böyle göndermesin"* dedi. Reis kızarak çıktı ama bir türlü içi rahat etmedi. Tekkenin bir kenarında başındaki şapkayı çıkartıp tekrar geldi ve Şeyh'e bağlılıklarını sundu.

Dehlevî hazretleri, gerek adı geçen reise ve gerekse çevredeki diğer reislerle karşı son derece müstağni davranırdı. Tekkenin bütün ihtiyaçlarını karşılamayı teklif edenlerin önerilerini geri çevirirdi. Bunu, Hakk'a olan güvenine ters görür, halkın minnetine razı olmak gibi değerlendirirdi.

Zenginlerden gelen yemeği kendisi yemediği gibi müridlerine de yedirmezdi. Komşularına hediye olarak gönderirdi. Kendisine gönderilen paraların önce peşin olarak zekâtını verir, ardından da bu para ile helva ve tatlı yaptırıp dervişlere ve yoksullara dağıtırdı.

Günlük Yaşantısı

Abdullah Dehlevî'nin bir günlük yaşantısı şöyleydi: Gecele-ri az uyur, teheccüde kalkardı. Teheccüde kalktığında uyuyanları uyandırırdu. Teheccüd namazından sonra murâkabeye varırdı. Ardından da bir miktar Kur'an okurdu. Gecenin son vaktinde sabah namazını cemaatle kıları. Namazdan sonra işrak vaktine kadar yine murâkabe ve zikirle uğraşırdı.

Müridlerinin kalabalığı yüzünden sabahları toplu zikri iki celse halinde yaptırırdı. Zikrin ardından kuşluk vaktine kadar tefsir okuturdu. Bunun ardından yemek yenirdi. O günün şartların-

da müslümanlar iki öğün yediklerinden bu yemek, kahvaltı ve öğle arası olurdu. Yemekten sonra biraz istirahat ederdi. Ardından öğle namazına kadar kitap okuma ve telifle uğraşırdu. Öğle namazından sonra tefsir ve hadis, ikindiden sonra da hadis ve tasavvuf dersleri yaptırdu. Daha sonra da akşam vaktine kadar zikir ve teveccühle meşgul olurdu. Akşam namazından sonra kısa bir süre seçkin müridleriyle hasb-i hâl ederdi. Yatsı namazından önce akşam yemeğini yedi. Yatsı namazını kıldıktan sonra geceyi daha çok zikir ve murâkabeyle geçirir, uykuyu bastırınca seccadesi üzerine yan üstü uzanıp istirahata çekilirdi.

Abdullah Dehlevî, kaba kumaştan dikilmiş sade elbiseler giyerdi. Şayet kendisine güzel kumaştan bir elbise hediye edilecek olsa onu satar, parasıyla daha mütevâzi giyecekler alır ve dervişlere dağıtırdı. Giysilerinin çok çeşitli olmamasına da özen gösterir ve bunun Sünnet gereği olduğuna işaret ederdi. Nitekim **H. Aîşe**, bir gün izâr, yani peştemal türü bir giysi ile rida türü pelerin gibi bir örtüyü çıkarıp halka göstererek: *"Rasûlullah işte bunların içinde ruhunu teslim etti."* demiştir.

Onun meclisi, bir huzur ve sükûn meclisiydi. Orada fakir, zengin, sultan, gedâ herkes aynı şekilde sevgi ve ilgi görürdü. O mecliste hiç kimsenin gıybeti yapılmazdı, arkasından konuşulmazdı. Onun irşad ve sohbetinden herkes kabiliyeti nispetinde faydalanırdı. Bir gün meclisinde bulunanlardan birisi, orada bulunmayanlardan birini bir kusuruyla gıybet edecek oldu. **Dehlevî** müdahale ederek dedi ki: *"O söylediğin söz ve sıfatı, bana daha çok yakışır."*

Yine bir gün onun meclisinde Hindistan sultanı çekıştırıldı. **Dehlevî** oruçluymdu. Dedi ki:

"Eyvah orucum bozuldu." Yanındakiler:

"Aman efendim, gıybeti yapan siz değilsiniz?" deyince:

"Gıybeti yapan da onu dinleyen de günahla ortaktır" hadisi ile karşılık verdi.

Dehlevî, Kur'ân okumak kadar, Kur'ân dinlemeyi de pek sevdirdi. Halifelerinden **Ebû Said Mâsûmî**'nin okuduğu Kur'ân'ı dinlemekten büyük haz duyardı. Bazan Allah Rasûlü (s.a.v)'nin, **Abdullah b. Mes'ud**'a Kur'ân okutup vecde gelince, *"Yeter!"* demesi gibi o da vecde gelince *"Bu kadarı yetiştir"* derdi.

Meclislerinde tasavvuf ehli zâtların şiir ve ilâhîlerini dinlemekten de hoşlanırdı. Özellikle *Mesnevî*'yi pek severdi. Temkin ehli olduğundan cezbeye kapılıp semâ yapmazdı.

Tütün ve nargile tütür keyif verici maddelerden ve onların kokusundan hoşlanmaz, hatta meclise böyle keyif verici şeyler kullanan kimse geldiğinde buhur tütüsü yaptırırdı.

Dehlevî'de Rasûlullah Sevgisi

Dehlevî'de aşk derecesinde bir Peygamber sevgisi vardı. O'nun adını duyduğunda heyecanlanır, vücudu titrerdi. Hizmetine bakan kişilerden biri, bir gün demişti ki: "*Sen Allah Rasûlü'nün gözdesisin.*" **Abdullah Dehlevî** bu sözü duyar duymaz ayağa fırladı, hizmetçiyi kucakladı ve:

"Estağfirullah, ben kim oluyorum ki, O'nun gözdesi olayım?" dedi ve ona hediyelerde bulundu.

Allah Rasûlü'nün söz ve davranışlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Hayatına Sünnet çizgisine uygun olarak yön vermeye özen gösterirdi. Bu yüzden de hadis kitaplarını çok okur, Sünnet'ten haberdar olmaya çalışırdı. Vefatı sırasında bile *Sünen-i Tirmizî* mütalâa ettiği ve bu kitap göğsünde bulunduğu halde vefat ettiği kaydedilmektedir.

Sünnet ve hadis kitaplarında okuduğu Hz. Peygamber (s. a.v)'in söz ve davranışlarını derhal tatbik imkânı arardı. Bir gün kendisine getirilen keçi paçası ve kellesini sırf bu yüzden pişirtip yemiş ve başkalarına da yedirmiştir.

Engin sevgisi sebebiyle, zaman zaman Allah Rasûlü'nü rüyasında görürdü. Cehennem azabından korktuğu ve onun dehşetini düşünerek uyuduğu bir gecede Efendimiz'i gördü. "*Sen bizim sevdiğimizsin. Bize sevgisi olan cehenneme girmez.*" şeklinde Peygamber'in iltifatına mazhar oldu.

Bazı Söz ve Düşünceleri

Abdullah Dehlevî, Nakşendiyye Tarikatı'nın belli başlı esaslarını kendisine göre şöyle özetlerdi:

"Nakşiliğin dört esası vardır:

1. *Def-i havâtır,*
2. *Devamlı huzur hali,*

3. *Rahmânî cezbe,*

4. *Manevî vâridât. Havâtır şeytandan, nefsten, melekten ve Hakk'tan olmak üzere dört çeşittir."*

Nakşilik yolunda kişiye şu dört şeyin gerekli olduğunu söyledi:

1. *Tertemiz bir din,*

2. *Saf bir yakîn hali,*

3. *Kırık bir el; yani harama uzanmayan, hırsa kapılmayan bir tavır,*

4. *Kırık bir ayak; yani harama ve şerre gitmeyen bir ayak, mütevazî bir üslûb.*

Sûfî'yi: "Dünya ve ahireti arkasına atan, yüzünü Yüce Rab-bine döndürüp yoluna devam eden kimse" olarak tanımlardı.

Bey'at edip söz vermeyi üç amaçla yapılan bir fiil olarak görürdü.

1. *Şeyhlerin gösterdiği büyük ve güzel yola ermek, onların makamına ulaşabilmek için,*

2. *Günahı bırakıp tevbeye yönelmek için,*

3. *Bir yere, bir makama bağlanmış olmak için.*

"*Fakir*" kelimesinin harflerinin birer sembol olduğunu, her bir harfin ayrı bir anlamı bulunduğunu şöyle anlatırdı:

Fâ: Fâka'dır; darlık, yokluk ve zorluğa işarettir.

Kaf: Kanaat ehli olmaktır.

Yâ: Yeistir. Hakk'tan başka her şeyden ümidi kesmektir.

Râ: Riyâzettir. Nefsi terbiye etmek için zora koşmaktır.

Derviş karşılığı kullanılan "*fakir*" kelimesiyle, remizleri sayılan ve bu hasletlere sahip olan kişi, Hakk'ın fazl ve ihsanı ile O'nun yakınlık ve rahmetine erişir.

Abdullah Dehlevî'ye göre velîler üçe ayrılırlar:

1. *Keşf sahibi olanlar,*

2. *Fehm, anlayış ve kavrayış sahibi bulunanlar,*

3. *Cehl ehli; yani Hakk'ın ilmini görüp hiçbir şey bilmediğinin idrakine erenler.*

Ricâli, dünya isteklileri, ahiret talipleri ve Mevlâ aşıkları olmak üzere üçe ayırırdı. Dünyadan ve ukbâdan geçip, Hakk cânibini seçip, vuslat şarabın içip ricâl sıfatını alanların "ermiş" sayılacağını söylerdi.

Akl, aydınlık ve karanlık olmak üzere ikiye ayırırdı. Aydınlık akıl, arada hiçbir aracı olmadan esas gayeye götüren akıldı. Karanlık akıl da mürşid kandili olmadan önünü göremeyen ve menziline varamayan akıl demektir.

İnsanın en büyük engeli olarak "benliği" görürdü. "Benlik" gitmeden hiçliğe erilemezdi. Benliğin gittiğini anlayanın ölçüsü olarak da "Kişide ben diyebilecek bir gücün kalmaması" gerektiğini söylerdi. Bu da ancak benliğin Hakk'ta fâni olması, kulun Hakk ile bâki olduğu şuuruna ermesiyle mümkündü.

Yaşlılık yıllarında şu beyti sık sık tekrarlardı:

*Ey sevgilim, ey sevgilim, kocadım bittim
Aşkın nûru üzerime düştükçe gençleşiyorum.*

Derdî ki: "Gerçek âşık, sevgilisini bir lahza bile tefekkür ve mülâhazadan geri durmamalıdır."

"Ey sevgili Rabbim! Kendi mecâlsizliğimden şu kadarcık haberdarım ki, senin cemâlini görmek için gözlerimi her tarafa çeviriyorum."

Hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar, onun bazı risâlelerinden bahsederler. *Makâmât-ı Mazhariyye* ve *İzâhu't-Tarika* adlı iki risâlesinden ilki basılmış olup, şeyhi Cân-ı Cânân Mazhar'ı anlatır (İstanbul 1986). Diğeri ise yazma olarak bulunmaktadır. ⁽¹⁾

Şemâili

Abdullah Dehlevî, orta boylu, esmer tenli, seyrek sakallı ve gökçek yüzlü idi. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin soyundan, seyyid-neseb, derviş ve müridlerini cezbeyle getiren engin bir feyze sahipti. Vâridât-ı ilâhiyyeye nail bir veliyy-i kâmil idi. Semâa önem vermediği halde vecd ve coşkusu yüksek bir sûfi idi.

(1) Bkz. Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa 7421.

KAYNAKLAR: *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, s. 209-223; *el-Envârü'l-Kudsîye*, 210-224; *Nüzhetü'l-Havâtır*, VII, 306-308; Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliya*, s. 122; *Sefîne-i Evliyâ*, II, 28; *Âdâb*, s. 66; *el-İmamu's-Serhîndî*, s. 318-319; S. Uludağ, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I, 94; *Hadikatü'l-Evliyâ*, II, 122-133; *ed-Dürrü'n-Nadîd*, s. 46-47; *İrgamü'l-Merîd*, s. 76-78; *İrgamü'l-Merîd Terc.* s. 91-93.

Prof. Dr. H. KAMİL YILMAZ

MEVLÂNÂ HÂLİD-İ BAĞDÂDÎ (R.H)

(ö. 1242/1826)

Mevlânâ Hâlid hazretleri, altın halkanın Şah-ı Nakşibend, İmam-ı Rabbânî gibi büyük kol başlarından ve Halidiyye kolunun müessisidir. Hicret tarihinin 1192'nci yılında o zaman Türk toprakları içinde yer alan Musul vilayetinde Şehrezûr kasabasında dünyaya geldi. Abdullah Dihlevî hazretlerinin en büyük halifesidir. Nitekim kendisi de yüzlerce halife yetiştirecektir.

Soyu Hz. Osman'a erişmektedir. Adı Hâlid b. Ahmed, lakabı "*Mevlânâ*" ve "*Ziyâeddîn*"dir. İslâm dünyasında Celâleddîn Rûmî'den sonra "*Mevlânâ*" (efendimiz, büyüğümüz) lakabıyla anılan ve bu sıfatla meşhur olan ikinci kişi olduğuna bakılırsa tesir ve nüfuzu anlaşılmış olur. Kendisinden sonra Nakşilik neredeyse Halidlik olmuş ve bu kol Osmanlı ülkesinin en yaygın tarikatı haline gelmiştir.

Şemâil-i Şerîfi ve Görünümü

Uzun boylu, beyaz tenli, siyah saçlı, kara gözlüydü. Omuzları genişti. Heybeti ve ağırbaşlı duruşu, bakanlar üzerinde ürperti ve saygınlık uyandırır. Güzel giyinirdi. Halkın arasına çıktığında ne şalını ne de asasını bırakırdı. İkrâmı ve bahşîşi boldu. Prensiplerine sıkı sıkıya bağlıydı.

Hayatından Kesitler

Ömrünün bir kısmı Bağdad'ta geçtiğinden ve bu şehirde meşhur olduğundan "*Bağdâdî*" nisbesiyle anılır. Baba tarafından Hz. Osman, ana tarafından Hz. Ali soyundandır. 1192 yılında bazı kaynaklara göre Şehrezûr'da bazılarına göre ise Baban'a bağlı Karadağ'da doğdu. İlk tahsilini önce babasından, ardından da Süleymaniye medreselerinde yaptı. Seyyid Abdülkerim Berzencî,

Seyyid Molla İbrahim gibi âlimlerden ders okudu. Süleymaniye'den Bağdad'a geçti. Bağdad'ta bir süre ilim tahsiliyle meşgul olduktan sonra tekrar Süleymaniye'ye döndü. İlme adeta doymuyordu. Dinî ilimlerden sonra fen ilimlerine merak saldı ve devrin **Ali Kuşçu'su** sayılan **Muhammed Kuseym**'den matematik, hesap, geometri, astronomi ve usturlâb gibi teknik bilimler tahsil etti.

Üstün zekâsı ve yüksek ilmî kabiliyeti sayesinde çevresinde ilgi odağı oldu. Devrin idarecileri kendisini bir medreseye müderris tayin etmek istedilerse de o, bunu kabul etmedi. Henüz bu işe ehil olmadığını beyan ederek af diledi. Ancak 1213 (1798) yılında Süleymaniye'de ortaya çıkan veba salgınında hocası **Abdülkerim Berzenci** vefat edince onun yerine müderrisliği kabul etti. Yedi yıl süreyle sürdürdüğü tedris hizmetinden sonra içinde hissettiği boşluğu doldurmak ve mânevî bir teselliye nâil olmak amacıyla hacca gitmeye karar verdi. Hac yolculuğu sırasında Şam'a uğradı ve bir süre orada ikâmet etti.

Şam'da ikâmeti sırasında **Muhammed el-Küzberî**'den hadis icâzeti, **Mustafa el-Kürdî**'den Kadirî hilâfeti aldı. Hac yolculuğu sırasında karşılaştığı zorlukların yanı sıra mânevî bazı lütuflara ve tasavvufî irşadlara mazhar oldu. Nitekim Medine'de bulunduğu sırada kendisine rehberlik edecek bir mürşid ararken karşılaştığı hüsn-i hal sahibi bir zâttan dua ve irşad talebinde bulundu. O zât, kendisine şu nasihatta bulundu: "*Mekke-i Mükerre-me'de bulunduğun sırada zâhiren gördüğün bazı hataları yargılamakta aceleci olma!*"

Hâlid-i Bağdâdî, arkadaşlarıyla Medine'den Mekke'ye geçti. Günlerini Kâbe civarında ibadetle geçirmeye özen gösteriyordu. Yine bir gün sabahın erken saatlerinde, Harem-i Şerifte *Delâil-i Hayrât* okurken birinin sırtını Kâbe'ye dönüp oturduğunu gördü. Kendisine bakmakta olan bu zât ile bir an gözgöze geldiler. Arkasını kibleye ve Kâbe'ye dönmüş bu zâtın hali pek hoşuna gitmemekle birlikte Medine'de aldığı nasihat gereği sesini çıkarmamaya azimliydi. Ancak bu sefer sözü başlatan karşısındaki zât oldu: "*Allah indinde mü'min bir gönlün Kâbe'den daha değerli olduğunu bilmez misin? Hem Medine'deki zâtın söylediklerini ne çabuk unuttun?*"

Bu hikmetli ve anlamlı sözlerin etkisiyle başı dönen **Hâlid-i Bağdâdî**, elinde olmadan sözün sahibinin dizlerine kapandı ve kendisini irşad etmesini istedi. Ancak şu karşılığı aldı: "*Sizin ir-*

şadınıza dair işaretler Hindistan tarafından geliyor. O tarafa yönelin."

Hac vazifesini tamamlayan **Hâlid-i Bağdâdî**, Süleymaniye'ye döndü ve tedris hizmetine devam etti. Nihayet bir gün **Abdullah Dehlevî**'nin gezginci dervişlerinden **Mirzâ Rahîmallah Azîmâbâdî**'nin Süleymaniye'ye gelmesine kadar bu hizmeti sürdürdü. **Mirzâ Azîmâbâdî** ile Hindistan'a sefere çıktı (1224/1809). Yaya olarak tam bir yıl sürecek olan bu yolculuk boyunca da boş durmadı. Yolda her bölgedeki ulemâ ve meşâyihin kabrini ziyaret etti. Pek çok âlim ve şeyh ile görüşüp tanıştı. Nihayet **Abdullah Dehlevî**'nin dergâhının bulunduğu Cihânâbad'a vardı.

Mevlânâ Hâlid orada şeyhinin yanında bir yandan seyr ü sülûk ile mânevî eğitimini tamamlarken diğer yandan da şeyhinin izin ve işaretleriyle **Molla Abdülaziz el-Hindî**'nin akaid ve kelâm derslerine devamla icâzet aldı. **el-Hindî**, *Tuhfe-i İsnâ Aşerîyye* adında Şîa'ya reddiye yazmış bir Nakşî şeyhi ve akaid bilginidir. **Abdullah Dehlevî**, müridi **Hâlid**'e Kadiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye ve Çiştiyye tarikatlarından icâzet verdi. **Dehlevî**, müridindeki benlik duygusunu kırmak için onu bazı hizmetlerde kullandı. Helâları yıkattırdı. Evde temizlik yaptırdı. Ondaki benliğin azgın dalgalarını durulttu ve bir yılda onu terbiye etti.

Şeyhinin yanında seyr ü sülûkunu tamamlayıp irşad icâzetini alan **Mevlânâ Hâlid**, şeyhinden aldığı işaretlerle tekrar memleketine döndü. Son arzusu sorulduğu zaman verdiği cevap çok ilginçtir: *"Son arzum dindir. Dinin kemâli ve kuvvet bulması için dünyayı isterim."*

1226 (1811) yılında memleketi Süleymaniye'ye geldi. Ardından şeyhinden gelen bir işaret üzerine Bağdad'a gitti. Orada Vali **Said Paşa**'nın da desteğiyle İhsaniye Medresesi'ni ihya ederek ilk **Hâlidî Tekkesi** haline getirdi. Engin bilgisi, geniş tasavvufî nüfûzu kısa zamanda şöhret ve tesirini artırınca çevrede hasedçi nazarlar ve kıskanç tavırlar şahlanmış, işi Vali **Said Paşa**'ya şikâyeteye kadar vardırmışlardı. Şikâyetin bir ucu pay-i tahta, **Sultan II. Mahmud**'a kadar ulaştı. Sultan, şeyhülislâmı çağırıp kararını vereceği sırada **Şeyhülislâm Mustafa Kâsım Efendi**, Sultan'a şu ayeti hatırlattı: *"Ey iman edenler! Size bir fâsık gelir ve bir haber getirirse onu iyice araştırın. Aksi halde bir topluluğa bilmeden kötü-*

lüh etmiş olursunuz. Sonra da pişman olursunuz.” (1)

Bunun üzerine Sultan, bu iş için iki adam gönderdi. Diğer taraftan **Vali Said Paşa**'nın yaptırdığı araştırmada **Mevlânâ Hâlid**'in haklı olduğu, iddiaların ise iftira olduğu ortaya çıktı. Olayların yatışması için **Mevlânâ Hâlid**, memleketi **Süleymaniye**'ye döndü.

Süleymaniye'de hemen ikinci bir tekke açıldı. Gerek **Bağdad**'taki ilk tekkede gerekse **Süleymaniye**'deki ikinci dergâhta pek çok halife yetiştiren **Mevlânâ Hâlid**, bunları İslâm ülkelerinin muhtelif merkezlerine gönderiyordu. **Süleymaniye**'den sonra bir ara tekrar **Bağdad**'a gelen **Mevlânâ Hâlid**, **Şam** civarında **Salihîye**'de üçüncü bir dergâh daha açtı (1238/1822).

Salihîye'de üç yıl kadar irşad hizmetiyle meşgul olduktan sonra 1241/1825 yılında tekrar hacca gitti. Hac dönüşü **Şam**'da kolera hastalığına yakalandı. Çok geçmeden 12 Zilhicce 1242 (10 Haziran 1826) yılında vefat etti. Vefatı sırasında ağzından şu ayetler dökülmüştü: *“Ey itmînana eren nefis! O senden, sen de ondan razı olarak dön Rabbına!”*(2)

Kabri, **Şam**'ın **Salihîye** mahallesinde **Cebel-i Kasıyun** eteğindedir. Halifelerinden **Muhammed el-Firâkî**'nin delâletiyle kabrinin üstüne **I. Abdülmecid Han** tarafından kubbe yaptırılmıştır.

Mevlânâ Hâlid'in tedris ve ilmi eserleriyle başlayan şöhreti, daha hayattayken İslâm dünyasının her bölgesine gönderdiği yüzlerce halifesi sayesinde iyice artmıştı. Onun mürid ve müntesipleri arasında **Mekkizâde Mustafa Asım** ve **Mehmed Refik Efendi** gibi şeyhülislâmlık makamına sahip olan ilim adamları, **Said Paşa**, **Davud Paşa**, **Abdullah Paşa**, **Necib Paşa** ve **Namık Paşa** gibi devlet ricâli de yer almaktadır. **Hâlidîyye**'nin halk ve devlet ricâli ile ilim adamları arasında kısa zamanda ve süratle yayılmasının temelinde, genellikle **Hâlid-i Bağdâdî**'nin şeriata sıkı sıkıya bağlı bir ilim adamı olmasıyla ve halifelerini genellikle ilim erbabından seçme gerçeği vardır. **Mevlânâ Hâlid**'in bizzat yetiştirip görevlendirdiği 116 halife, **Hâlidîliği** XIX. asrın en büyük tarikatı haline getirmiştir. Ünlü Hanefî fâkihi **İbn Abidîn** ile **Rûhu'l-Meânî** tefsirinin müellifi **Alûsî** de **Hâlidîyye** Tarikatı'na mensupturlar.

(1) Hucurât, 6

(2) Fecr, 27-30

Hâlid-i Bağdâdî hazretleri cömert, güzel ahlâklı, halkın eziyetlerine karşı sabırlı, açık ve tatlı sözlü, azîmetle amel etmeyi seven, ihtiyatı elden bırakmayan, yetim ve dulları himaye eden, Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmayan bir gönül eriydi.

Huzurunda oturup zâhirî ve bâtinî âdâba riayet edenler, ondan çok istifade ederlerdi. Huzurda bulunanların kalpleri, dünya sevgisinden temizlenir; makam ve mevki endişesinden, gaflet pasından arınırlardı.

Nasihatları

"Size kesinlikle emrederim ki bütün varlığınızla Sünnet-i Seniyye'ye sarılıp cahiliyye âdetlerinden ve bid'atlardan sakının. Süfîler hakkındaki dedikodulara aldırmayın. Paşa da olsa avam insanlara ülfet etmeyin. Onlardan hangi vesileyle olursa olsun birşey istemeyin. Çünkü bu, sizin kötülükle itham edilmenize sebep olur. İki mefsedet arasında çaresiz kaldığınız zaman ehven olanını seçin. Mesud kişi, başkasının başına gelenlerden ibret alandır. Daha önemli olanı, az önemli olana tercih ediniz. Sakın ola ki sultanlarla ve devlet ricâliyle bir işe girişmeyin. Çünkü onları ıslah edecek güce sahip değilsiniz. Veliyy-i emrinizin, hayırlı işlerde muvaffak olması için ona dua ediniz.

Dünyaperest tüccarları, ulemâ taslaklarını, ilmi halk arasında bir makam elde etmek için maşa olarak kullanan talebeleri, tembellik sebebiyle yüklerini halka taşıtmaya çalışan asalakları, mânevîyâtı dünyasına basamak yapmak için çalışanları tarikata almayınız! Alsanız da bu tür davranışlarına fırsat vermeyiniz. Bilesiniz ki bana en sevgili olanınız, ehl-i dünya ile alâkası olmayan, başkalarına yük olmayanınızdır. Nitekim tâbileri çoğalanın şeytanları da çoğalır. Malı çoğalanın hesabı zorlaşır. Tamah ve şöhret sevgisine tutulan, dünyalığını artırmak, makama erişmek için herşeyi meşru görmeye başlar. O, dünya ile dinini değiştirir.

Zikr-i kalbiye devam ediniz! Yolda giderken de olsa onu bırakmayınız! Her işinizde Allah'ın kudret ve kuvvetine ilticâ ediniz. Âlimlere ve Kur'ân hafızlarına ikram ediniz. Elinizden geldiğince Kur'ân kıraatıyla ve en çok fıkıh ilmiyle meşgul olunuz. Kalb huzuru, sizi bu işten alıkoymasın."

Hüseyin Vassâf Efendi, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr* isimli muazzam eserinde **Mevlânâ Hâlid Ziyâeddin Bağdâdî** hakkında şu mülâhazaları serdedir:

"Şam'a gittiğimde mahsûsen bu zâtın ziyâret-i âliyyeleriyle şeref-yâb oldum. Türbede kendileriyle harem-i muhteremeleri medfundurlar. Sandukalarının üzerinde sırma ile işlenmiş pûşide vardır. Bu pûşide, **Sultan II. Abdülhamid**'in zamanında itina-yı mahsûs ile imâl olunmuştur. Sandukalarının başında beyaz ve ipekli ırakıyye ve üzerinde beyaz sarık vardır. Türbe pek rûhâniyetli ve gayet ferah-fezâ olup, o ravz-ı irfâna dahil olanlar tevhid kokusundan ötürü mendolurlar. Esnâ-yı ziyârete teveccühümde fevkalâde iltifâtına mazhâr olmuş idim. O andaki genişlik, hayat hatıratımı süsleyen mühim şeylerdendir. 20 Cemaziyelahir 1258 (30 Temmuz 1842) tarihinde bu türbe inşâ olunmuştur.

Zât-ı muhteremin hakk-ı âlilerinde Arapça, Türkçe ve Farsça menâkıbnâmeler yazılmıştır. Âlem-i tarikatta mühim bir yeri vardır. Zamanın müceddidi addolunarak, şeh-râhı irfâniyyelerine, ilim ve fazîlet erbâbı ile aşk u muhabbet ashâbı sulûke şitâbân olmuşlardır.

Bu muhterem zât, Tarîk-i Nakşibendî'de şûbe müessisliği olmadığı cihetle Tarikat-ı Hâlidîyye denilmesi müfrit bir taraftarlık neticesi olup, Cenâb-ı Hâlid'e 'Müceddid-i Zaman' denilmek evlâdır. Yolu, Tarikat-ı Nakşibendiyye'den başka bir şey değildir. Kendileri zikr-i hafî (gizli zikir) mesleğine sâlik olup, kalbden yapılan zikri esas tutmuşlar ve zikr-i cehri'den alâkadar bulunmamışlardır. Turûk-ı sâirenin her hal ve harekâtında bid'at bulmak isteyen erbâb-ı ilim, esâsen râbita ve intisâb gibi hallerden bile kendilerini uzak tutarlar iken Hz. **Hâlid Ziyâeddin**'in açtıkları çığır, onların nazar-ı dikkatlerini celbetmiş, şekli merâsim ve bid'atten hâli gördükleri bu eseri kabul etmeye meyletmişlerdir ki, **Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî**'nin tarikata yan bakan taassub erbâbını yola getirerek, onları ehl-i tarîk idâdına sokması olagelen irfânî kerâmetlerden başka bir şey değildir.

Bu münâsebetle Nakşî yolundan gidenler meyânında ulemâ-yı İslâmiyye'den pek çoğu görülür. Râbitayı 'putperestliktir' diye inadkâr olan ehl-i ilmin kısm-ı a'zamı, sonunda râbita bend-i tarikat olur. Diğer tarikatlarda zamanla ihdas olunmuş bid'atlerden kaçınan mudakkikîn, kafilâ kafilâ Nakşibendiyye Tarikatı'na dahil olup, erbâb-ı ilme inhimâkî mütezâyid olan halkın büyük bir kütlesi Nakşibendî meşâyihinin irfân nâru etrafında pervâne gibi toplanmışlardır. Bu sebeble Nakşibendiyye Tarikatı, husûsiyle **Mevlânâ Hâlid Ziyâeddin**'e müntehi şeh-râh sâlikleri

çok ziyâdedir. Diğer tarîkat müntesiblerinden pek fazladır.

Aşk bir meydır ki her bir meşrebe

Ayrı ayrı neşe-i diğer verir.

Herkes ezeli istidâdına göre bir pîrin peyrev-i irfânıdır. Kiminin zevki Mevlevîlik'te, kiminin Kadîrîlik'te, kiminin Halvetîlik'te, kiminin Nakşibendîlik'tedir. Herkes kendi zevkinden haber verir.

Mevlânâ Hâlid Ziyâeddin, kemâl sahibi, mâlik-i makâmât biriydi. Büyük pîrlerin her birine hürmet, mesleklerine muhabbet göstermiş; o hiçbir zaman târizkâr olmadığı halde bu yolda yetişen bazı Hâlidî namlı kimseler, diğer tarîkat müntesiblerine yan bakarak şöyle demişler ve arada soğukluk hâsıl olmuştur:

'Dünyada yegâne tarik, Tarîk-i Hâlidî'dir. Onun gayrısı bâtıldır.' Halbuki erbâb-ı kemâl, sâlik olduğu yolda terbiye-i nefse meşgul olup, harice atf-ı nazar edecek derecede ihtilas-ı vakte sahip değildirler. Tevhid neş'esine müstağrak olanlardan o gibi hoş olmayan haller zuhûra gelmez. Mesleğinde henüz nâkıs olanlar o yolda söz söylerler. Binâenaleyh bu gibi şeylere kafa yormamak lâzımdır. Herhangi tarîkata mensûb olursa olsun, bir sâlikin mensûb olduğu tarîkattan gayri tarîkatlarda feyiz ve nisbetin kapanmış-bağlanmış olduğuna kâni olmak eblehliktir. Ve kendi pîrinden gayri pîrlerin kerâmât ve kemâlâtının vücûduna kâil olmamak ahmaklıktır. Esâsen tarîkat birdir. O da Tarîkat-ı Muhammediyye'dir. Zaman zaman isimler verilmesi, zuhûr eden pîrlerin isimlerine nisbetten ibârettir. Hakikatı birdir. İkilik ihdâs eden ve farz eyleyenler nâkıslardır. Nâkısların sözlerine ise erbâb-ı kemâl itibâr etmez.

Tarîkat-ı Nakşibendiyye dahi her sâliki mertebe-i kemâle ulaştıracak hakâik-ı âdâbı içine alan bir yoldur. Turûk-ı sâireye intisâb edenler 'oniki tarik haktır' derler, Nakşî Tarîk'ını da tasdik edip pîrine saygı gösterirler. Sâir tarîkata mensûb nice **Muhammed** âşığı vardır ki Nakşibendî halkasına dahil olarak pîri muhteremin feyz çeşmesinden müstefiz olmağa can atar. Meşâyih-ı Nakşibendî'den hakikatbin nice zevât-ı fâzıla vardır ki sâir ehl-i tarîkin hembezm-i muhabbeti olur.

Mevlânâ Hâlid'in hayli hulefâsı vardır. Bunlar, memâlik-i İslâmîyye'nin her tarafına yayılmışlar ve neşr-i tarîkat eylemişler-

dir."

Eserleri

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, sohbetleri ve yetiştirdiği halifeleri kadar yazdığı eserleriyle de ünlüdür. Bu eserler muhtelif dinî konuları ihtiva eder. Bir kısmı Farsça, bir kısmı Arapça'dır.

1) *el-Ikdü'l-Cevherî* : İlm-i kelâmda "*kesb*" konusunda Mâturidî ile Eş'arî mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarını belirten bir risâledir. İstanbul'da basılmıştır.

2) *Râbita Risâlesi* : Nakşibendiyye'de önemli bir yeri olan râbita konusunu anlatan müstakil bir risâledir. *Reşahât Ayne'l-Hayat* adlı eserin kenarına basılmıştır.

3) *Şerhu Makâmât-ı Harîrî* : Ünlü edip Harîrî'nin *Makâmât*'ını şerheden bir kitaptır.

4) *Şerhu Hadîs-i Cibril* : İman ve İslâm esaslarını açıklayan meşhur Cibril hadîsinin akaid ve tasavvuf açısından yapılmış Farsça bir şerhidir. Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.

5) *Siyelkûtî Hâşiyesi* : Molla Siyelkûtî'nin gramerle ilgili eserine yapılmış bir hâşiyedir.

6) *Cilâü'l-Ekdâr*

7) *Mecmûatu'r-Resâil-i'l-Hâlidîyye* : Hâlid-i Bağdâdî'nin risâlelerinin toplandığı bir eserdir.

8) *Ferâidü'l-Fevâid* : Bazı faydalı bilgileri ihtiva eden bir eserdir.

9) *Divan* : Farsça, Arapça ve Kürtçe şiirlerden meydana gelen bu eser, Sadreddin Yüksel tarafından tercüme edilmiştir. Hâlid-i Bağdâdî'nin mektupları Esad Sahib tarafından bir araya toplanmış, Dilaver Selvi-Kemal Yıldız tarafından yayınlanmıştır (İst. 1993).

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ-yı Ebrâr*, c. 2, s. 162-164; Necip Fazıl Kısakürek, *Altun Halka*, İst. 1959, s. 93; Hocaşâde Ahmed Hilmi, *Hadikatü'l-Evliyâ*, (Latince harflerle çeviren; Yakup Necefşâde), İst. 1966, s. 83; Haydarizâde, *el-Mecdu't-Tâlid*, s. 5-50; Muhammed b. Süleyman el-Bağdâdî, *el-Hadikatü'n-Nediyye*, İstanbul 1977, s. 41-64; Necdî, *Asfa'l-Mevârid*, s. 5-40; Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *el-Behcetü's-Seniyye*, İstanbul 1981, s. 82-99; el-Kazânî, *en-Nefsü's-Sanihât*, s. 161; Harfîzâde, *Tibyânü*

Vesâilü'l-Hakâik, c. 1, s. 327; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-Evliya*, s. 155; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 66; Hüseyin Vassâf, *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, s. 223-262; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *İrgâmu'l-Merid*, 1st. 1328 h., s. 78-84; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *en-Nüzûmu'l-Atid*, Kahire 1976, s. 47-79; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-İmâmî's-Serhendî*, s. 319-321; H. Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, s. 94; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Hâlidîyye Bölümü.

SAİD AYKUT

AHMED ŞEHİD BİRİLVÎ (R.H)

(ö. 1246 /1831)

Hindistan'da İngilizlere ve Sihlere karşı verdiği mücadele ile İslâm tarihinin destanî kahramanlarından biri olan **Ahmed Şehid Hazretleri** hayatının her anıyla müslümanlara örnek olmuştur. **Seyyid Ahmed Şehid** hazretleri şu anda tekke adıyla bilinen **Seyyid Şah Alemullah**'ın dergâhında Utar Prader eyaletine bağlı Raybereli şehrinde 1201 yılının Safer ayında doğdu (28 Kasım 1876).

Seyyid Ahmed Şehid hazretlerinin soy zinciri şöyledir: **Seyyid Ahmed Şehid b. Seyyid Muhammed İrfan b. Seyyid Muhammed Nur b. Seyyid Muhammed Hüdâ b. Seyyid Alemullah b. Seyyid Muhammed Fudayl b. Seyyid Muhammed Muazzam b. Seyyid Ahmed b. Kadı Seyyid Mahmûd b. Seyyid Alâüddîn b. Seyyid Kutbeddîn Muhammed Sâni b. Seyyid Sadreddîn Sâni b. Seyyid Zeynüddîn b. Seyyid Ahmed b. Seyyid Ali b. Seyyid Kıyâmüddîn b. Seyyid Sadreddîn b. Kadı Seyyid Rûknüddîn b. Emir Seyyid Nizâmeddîn b. Seyyid Kutbeddîn Muhammed el-Hasenî el-Hüseynî el-Medenî b. Seyyid Reşidüddîn b. Ahmed Medenî b. Yusuf b. İsa b. Hasan b. Ali b. Ebû Cafer b. Ebû Muhammed b. Hasan Âver b. Muhammed Sâni b. Abdullah Eştâr b. Sahibu'n-Nefs ez-Zekiyye b. Abdullah el-Mahz b. Hasan Müsennâ b. İmam Hasan b. Ali b. Ebû Talib.**

H. Hasan'ın oğlu **Hasan Müsennâ**, Kerbelâ şehidi **H. Hüseyin**'in küçük kızı **Fatıma** ile evlendi. Bu bakımdan bu sülâleye, **H. Hasan** ve **H. Hüseyin** soylarından geldiğini belirtmek için "**Hasenî**" veya "**Hüseynî**" ünvanları verilir.

Eğitimi ve İlim Tahsili

Seyyid Ahmed, dört yaşına geldiğinde üstün tabakanın prensiplerine uygun olarak mektebe gönderildi. Fakat hayretle görüldü ki çocuğun karakteri ve rûhî yapısı, sülâlenin diğer çocuklarının aksine okuma ve öğrenmeye ilgisizdir.

Üç sene okulda geçmesine, hocasının dikkati, şefkati, ısrarı ve nasihatlarına rağmen sadece birkaç sûre ezberleyebildi. Bir de tek ve bileşik kelimeleri yazmayı öğrenebilmişti. Büyük kardeşleri **Seyyid İbrahim** ile **Seyyid İshak**, onun tahsiline önem veriyor, ihtimam gösteriyorlardı. Babaları şöyle dedi: *"Yavrularım! Onu Allah'ın takdirine bırakın. Hakkında en iyi ne ise Allah Teâlâ takdir edecektir. Bizim ısrarımızın hiçbir faydası olmayacağı anlaşılıyor."*

Oyuna düşküncü. Özellikle aktiflik ve beceriklilik gerektiren kahramanlık, askercilik oyunlarından zevk alıyordu. Arkadaşlarını iki gruba ayırır, bir grubu diğer grubun kalesine saldırtır ve fet-hettirirdi. Görüldüğü gibi geleceğin kumandanındaki savaş ve savunma kabiliyeti henüz küçükken alâmetlerini göstermeye başlamıştır.

Hizmet Etmeyi Sevmesi

14-15 yaşlarına geldiğinde insanlara yardımcı olmak hususunda herkese örnek oldu. Âlimler ve halka nusret elini uzatmakla şöhret bulmuş kişiler, ondaki bu müthiş diğergâmlık hissine şaşırdılar. O, zayıfların, yoksulların, dulların, kötürümlerin halini sorar; evlerine günde iki sefer gider, şöyle derdi: *"Eğer su, ateş veya odun ihtiyacınız varsa hemen getireyim"* derdi. Onun sülâlesine saygı göstererek hizmette kusur etmeyen mürid ve bendeler hayrete düşer, şöyle derlerdi: *"Yavrum! Biz, sizin ailenizin bendeleriyiz. Onlara hizmet etmekten şeref duyarız. Hal böyleyken senin bize hizmet etmen de neyin nesi oluyor?"* Ama **Ahmed** onlara hizmet etmenin sevap ve faziletini öyle güzel anlatırdı ki dinleyenler gözyaşlarını tutamaz, hıçkırarak ağlamaya başarlardı. **Ahmed**, onlar için çarşıya iner, talep edilen malları getirir, sırtında odun çeker, omuzlarında dubalar dolusu su taşırdı. Böylece çok hayır dua alırdı.

Yakınlarının, komşularının evlerine gider, kaplarında su var mı, yakmak için odun getirilmiş mi diye kontrol eder; yoksa suyu kendi eliyle doldurur, odunu ormandan kendi keser, urgana bağla-

yıp evlere ulaştırırdı.

İbadete Düşkünlüğü

Bu enerji dolu çocuk, Allah'ı zikretmekten zevk alır, geceyi teheccüdle, gündüzü Kur'an okumak ve halka hizmet etmekle geçirirdi. Kur'an-ı Kerim'in emir ve tavsiyelerine uyarak yaşamaya özen gösterirdi.

İlk Cihad Yapma Hevesi

Oğlunu kendi elleriyle cihada gönderen anneler az bulunur. Allah Teâlâ, **Seyyid Ahmed Şehid'e**, **H. Esma'nın** benzeri olan bir anne nasib etmişti. *Morzave* isimli kitapta anlatılıyor:

"Bir keresinde Hindular ile Müslümanlar arasında korkunç bir çatışma çıktı. Seyyid Ahmed, hemen evden çıkıp çatışmaya gitmek, müslümanlara yardım etmek istedi. Ama dadısı buna izin vermedi. Mübarek annesi ise namaz kılıyordu. Seyyid Ahmed, annesinin selam vermesini bekliyordu. Ondan izin alacaktı. O mübarek anne, namazı bitirip selam verince dadıya şöyle dedi: 'Hanım hanım, şüphesiz sen Ahmed'i çok seviyorsun ama benim kadar sevemezsin. Şu ara, onun engelleneceği bir zaman değildir. Güzel evlâdım! Git, Allah'ın adını anarak koş koş git. Ama dikkat et! Sırtını dönüp kaçmak yok! Yoksa senin yüzünü görmek istemem ve eğer düşmanlar kavgada pes edip gitmek isterler de bırakın gidelim derlerse onlara yol ver.'

Seyyid Ahmed oraya ulaşınca Hindular: 'Bize yol verin de çekilip gidelim. Sizinle bir alıp veremediğimiz yoktur' dediler. Seyyid Ahmed, bu sözü işitince Müslüman kardeşlerine döndü, ellerini kaldırıp: 'Bırakın gitsinler! Önerine çıkıp engellemeyin, bunda bir hayır vardır' dedi."

Spora Önem Verişi

O, henüz çocukken spora ilgi duyuyor, düzenli olarak antrenman yapıyordu. **Nevvâb Vezirüddeve** merhumun ordusunun başkomutanı olan **Seyyid Abdurrahman**, **Seyyid Ahmed'in** küçük yeğeniydi. O anlatıyor: *"Erken saatlerde spora başlar, güneş doğduktan sonra saatler geçtiği halde sporla uğraşırdı. Ben daha çocuktum; o, çok kuvvetliydi. Vücudunun her tarafına çamur yapıştır ama o, bedeninin her yanındaki çamur lekeleri kuruyup parça parça dökülünceye kadar çalışmaya devam ederdi. Beni ayaklarım üzerine dikerek belki beşyüz kere indirip kaldırırdı. Sonra bir*

müddet dinlenir; sonra yirmi, otuz, kırk kiloluk odun yığınlarını yüzlerce defa indirip kaldırır. Bu hareketi esnasında sayıya değil, zamana dikkat ederdi. Düzenli olarak iki, üç hatta dört saat bu hareketleri yapardı."

Muîn Han'ın mezarının yanında, tekkeye yakın bir yerde kocaman bir kaya vardı. İki metreye yakın yükseklikte ve üst tarafı ince, alt tarafı kalın ve küt bir kayaydı. Pehlivan yapılı kişiler, zaman zaman buraya gelir, bu taş parçasıyla idman yaparlardı. Bir gece ay ışığında oradan geçen **Seyyid Ahmed**, *"Bu taşı kaldırmalıyım"* dedi. Elbisesini çıkarıp omuzuna astı. Sonra taşın üstüne eğildi, yavaşça onu omuzuna kaldırdı. Öyle fırlattı ki, yarım metre derinliğinde çukur açıldı. Ertesi gün insanlar, taşın bu kadar uzak bir yere hem de bu vaziyette atıldığını görünce hayretten küçük dillerini yutacaklardı. *"Hangi dev, hangi cin bunu fırlatmış?"* dediler.

Gayet iyi yüzerdi. Tonk eyaleti valisi **Nevvâb Vezirüddeve**, onun yüzücülüğünü överdi. Delhi'nin ünlü dalgıcı **Mevlevî Alîmullah** şöyle der: *"Şiddetli akıntıda suyun akışının tam tersi istikamette yüzebilirdi. Ben bu kadar zaman uğraşmama, bunca eğitim görmeme rağmen bunu beceremezdim."*

Luknov Yolculuğu

Seyyid Ahmed, genç yaşta yken babasını kaybetmişti. Şartlar, onu sıkıntılı bir hayata hazırlıyordu. Evin geçimini temin etmeliydi. 17-18 yaşlarındayken hicrî 1218 ya da 1219 yılında yedi akrabasıyla beraber Luknov'a gitti. Bu şehir Raybereli'den 49 mil uzaktadır. Binek olarak bir hayvanları vardı. Nöbetleşe biniyorlardı. Sıra **Ahmed**'e gelince binmiyor, rica minnet ederek diğerlerini bindiriyordu. Her birinin başında eşyaları vardı. Yarım konak katedilince bütün yol arkadaşları yoruldu ve hamal aramaya başladılar. Fakat bulamadılar. Bu esnada **Seyyid Ahmed**, arkadaşlarına büyük bir tevazu ve zarafetle şöyle dedi: *"Bu değersiz kişinin bir dileği vardır. Eğer kabul edeceğinize söz verirsiniz söyleyeyim."* Arkadaşları bir an duraksadılar, **Ahmed**'in ne demek istediğini anlamadıkları için:

"Memnuniyetle kabul ederiz, söyle" dediler.

Ahmed:

"Hayır, kesin söz veriniz" dedi. Hepsi de:

"Kesin söz veriyoruz, teklifini kabul edeceğiz" dediler.

Bunun üzerine **Seyyid Ahmed** şu teklifi yaptı:

"Bütün eşyayı bir torbaya doldurun. Hepsini bağlayarak benim başıma koyun. Allah'ın izniyle götürürüm" dedi. Arkadaşları söz verdikleri için cayamadılar. Önce yutkundular, sonra denileni yaptılar. **Seyyid Ahmed**, sanki dünyanın hazineleri onun olmuş gibi sevinerek şöyle dedi: *"Hayatım boyunca bu iyiliğinizi unutmayacağım. Bana öyle çok sevap kazandırdınız ki."*

Sonra güle eğlene Luknov'a vardılar.

Arkadaşlarının Geçim Derdi ve Seyyid Ahmed'in Izdırabı

Luknov'a geldikten sonra bütün arkadaşları rızık peşine düştüler. Ama rızık, Anka kuşu gibi hiçbir yerde bulunamıyordu. Gün boyu koşturdular ama nafiye, harçlıkları tükeniyordu. Paraları iyice azaldı. İki öğün yemek yiyebilme ümitleri bile kalmamış gibiydi. **Seyyid Ahmed**'den başka herkes perişan ve düşünceliydi.

Arkadaşlarından biri kitap istinsah ediyor, diğeri sabahtan başlayarak *Kerimâ* ve *Mâ Mukimân* gibi eserleri yazıp akşamleyin teslim ediyor, bir diğeri de çarşıdan aldığı kumaşı işleyip kalpak yaparak satıyor; yemek işini halletmeye çalışıyorlardı. **Seyyid Ahmed** ise durumu iyi olmayan ama Peygamber soyundan gelenlere sevgi ve saygıda kusur etmeyen bir devlet yetkilisinin yanında kalıyordu. Günde iki öğün güzel yiyecekler sunuluyor, **Seyyid Ahmed** de arkadaşlarını davet ederek beraberce yemek yiyorlardı. Yemeğini devamlı arkadaşlarının önüne koyar, kendisi ise ekmek ve çorbayla yetinirdi.

Dört ay böyle geçti. Bir gün bu devlet yetkilisine, yüksek bir makamdan emir geldi. Luknov nevvâbı tarafından gelen emirde, ondan 100 süvari temin etmesi isteniyordu. Ama haber duyulunca 100 yerine 1000 silahlı, tam teşkilâtlı aday geldi. Devlet yetkilisi olan komutan, her on adaydan birini seçti ve son iki kişiyi seçme işini de **Seyyid Ahmed**'e bıraktı. **Seyyid Ahmed**, bu iki kişiyi yoksul adaylardan seçti. Kendi yakınlarını ise Allah'ın keremine terkettti.

Bu arada Luknov valisi, gezinti yapmak için dağlara çıktı. Aynı zamanda avlanmak istiyordu. **Seyyid Ahmed**'in misafir kaldığı muhterem devlet yetkilisi de onunla beraberdi. **Seyyid Ah-**

med, Raybereli'den beraber geldiği arkadaşları ile birlikte bu yolculuğa katıldı. Yolculuk üç ay sürdü. Şiddetli soğuk ve binbir zorluğa rağmen verimsiz bir yolculuk oldu. Hiçbir şey elde edemediler. **Seyyid Ahmed** yol boyunca arkadaşlarına: "Kardeşlerim! Bu çabalara, çektiğimiz sıkıntılara rağmen dünyalık olarak elimize hiçbir şey geçmedi. Geçmeyeceğe de benziyor. Benimle Delhi'ye gelin ve **Şah Abdülaziz** hazretlerinin dergâhına gidelim" dedi. Arkadaşları bu sözü anlamayıp ona gülüşerek karşılık verdiler.

Delhi'ye Yolculuk

Mahzen-i Ahmedî adlı kitabın yazarı Mevlevî **Seyyid Muhammed Ali** anlatıyor: "**Seyyid Ahmed** arkadaşlarından ümidini kesince bir gece beni tek başıma alıp şöyle dedi:

'Yarın veya öbür gün Delhi'ye gideceğim. Senin de benimle gelmeni istiyorum.' Ben dedim ki:

'Üzerindeki elbiselerinden başka hiçbir şeyin yok. Böyle kendi başına yolculuk etmeye nasıl cesaret edebilirsin? Ben korkak bir insan olarak böyle bir yolculuğa çıkacak güçte değilim.' Böylece iki gün geçtikten sonra ordu tekrar harekete geçti. Öğle vakti konaklayacağımız yere geldik ve bir yere toplandık. Bütün arkadaşlarla aynı yerdeydik. **Seyyid Ahmed** aramızda yoktu. Bulunabileceğini tahmin ettiğimiz yerleri akşama kadar aradık. Fakat izine rastlayamadık. Bu yolculuk Muhammedî ormanında geçtiğinden hepimiz endişeliydik. Arslanı, kurdu, fili, ayısı ile tehlikeli bir ormanda her konakladığımız yerde bir-iki adamımız telef oluyordu. Hepimiz **Ahmed**'in başına bir hadise gelmiştir diye üzülüyorduk. Gitgide bu kanaatimiz güçlendi. Üç gün böyle endişeyle geçti. Dördüncü gün Muhammedî ormanında bir askere rastladık. Bize yolda gördüğü adamı ve peşinde yürüyen askeri anlatıyordu. Bu adamın tarif ettiği kişi, **Ahmed**'i andırıyordu. Ben merakla sordum:

'Asker arkadaş! Anlattığın kişi, çok muhterem bir aileye mensup, şerefli birinin tarifine uyuyor. Mesele nedir, o adama ne oldu?' Asker, **Seyyid Ahmed**'i nasıl bulduğunu, onun yaşlı bir hamalın sırtındaki yükü alarak nasıl yardım ettiğini anlattı. Sonradan öğrendiğimize göre **Seyyid Ahmed**, Delhi'ye varana kadar daha birçok zavallıya yardım etmiş, sonunda **Abdülaziz Dihlevî**'nin dergâhına ulaşmıştı."

Abdülaziz Dihlevî İle Buluşma

Abdülaziz Dihlevî hazretleri, Seyyid Ahmed'i sevgi ve saygıyla karşıladı. Delhi'de kardeşi Şah Abdülkâdir'in yanında, Ekberabâdî Mescidi'nde kalacaktı.

Seyyid Ahmed, Şah Abdülaziz hazretlerinin huzuruna ilk çıktığında son derece sade bir tavırla *"es-selâmü aleyküm"* dedi. O esnada Sünnet olan selam verme şekli neredeyse unutuluyordu. Hatta Şah Abdülaziz'in evinde bile bu alışkanlık yoktu. Onlar selam verirlerken *"Abdülkâdir selâm eder, Refiüddîn saygılarını arzeder."* gibi ifadeleri kullanırlardı. Şah Abdülaziz hazretleri, Seyyid Ahmed'in selamını duyunca memnun oldu ve yanında-kilere Sünnet'e uygun olarak selam verilmesi gerektiğini anlattı.

Seyyid Ahmed, Şah Abdülkâdir hazretlerinin yanında ilim öğrenmeye başladı. Okuma yazma ve öğrenim konularında da kabiliyetli olduğunu göstermeye başladı. Birkaç gün sonra da bir Cuma gecesi Şah Abdülaziz hazretlerine biat edip onun müridi oldu. Böylece Çiştîyye, Kadiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının üçünü birden almış oluyordu.

Tarikat âdâbını öğretme esnasında Şah Abdülkâdir hazretleri âdet olduğu üzere şeyhin, müridin hayalinde canlandırılması gerektiğini öğretti. Seyyid Ahmed son derece saygı ve edeple; *"Efendim! Bu hareketle putperestlik arasında ne fark var? Putperestlikte taş ve kağıtla canlandırma vardır. Bunda ise hayal ve düşüncede canlandırma vardır. Dikkati hayalimizdeki şekle verip ondan yardım dilemiş olmuyor muyuz?"* dedi. Bunun üzerine Şah Abdülkâdir, Hafız'ın bir şiirini okudu. Buna karşılık Seyyid Ahmed Şehid hazretleri şöyle dedi: *"Hiçbir şekilde şirke cüret edilemez. Kitab, Sünnet ve icmâ-i ümmette bir delil getirebilir de tam bir güvenle izah ettiğiniz şeylerin aynı olduğunu, şeriata aykırı olmadığını gösterirseniz tehlike kalkabilir."*

Daha sonra bu olayı Şah Abdülaziz hazretleri duydu. Birkaç kere Seyyid Ahmed'in alnından öptü, hararetle onu kucakladı ve şöyle dedi: *"Allah sana peygamberlerle dost olmayı nasib etsin."*

Seyyid Ahmed hazretlerinin bu konudaki sert tutumunu anlamak için onun bu meseleye nasıl baktığını bilmek gerekir. *Sırât-ı Müstakîm* adlı eserinde şöyle diyor: *"Bid'at olan işler içinde pek çok tarikat müntesibi arasında oldukça yaygın olan,*

hatta bazı kıymetli zâtların tavsiyesine mazhar olan 'şeyhi gözler önünde canlandırma' işi vardır. Bu meşguliyetin gayesi şu olmalı: Vesveseleri ve kalpten geçen şeyleri gidermek, dikkati bir noktada toplamak ve mâsivâdan kurtulmak için şeyhin şekli gözönüne getiriliyor. Mürid tam bir saygı ile şeyhini düşünüyor, tam bir edep ve hürmetle şeyhle karşı karşıyaymış gibi hissediyor kendini, kalbi artık ona yönelmiş bulunuyor. Bu iş hakikatta resme ve heykele bakmaya benzer. Herkes bilir ki timsal ve heykel yapmak, ona bakarak saygı ve hürmet göstermek haramdır. Nitekim İbrahim (a.s.) milletine âyetle geçtiği üzere şöyle buyurdu: 'Önlerinde saygı ile ibadet edercesine durduğunuz bu heykeller nedir?'⁽¹⁾

Belli bir topluluğa ve millete özgü olmayıp herkese hitap eden bu sözler, putlara ve her türlü timsale ibadet edercesine saygı duymanın haram olduğuna dair delildir. 'Kendini ona vermek ve eğilmek.' Bunun mânâsı, oturarak ya da ayakta durarak sürekli onun huzurunda bulunmak demektir.

Gözle görünen bir tasvire, timsale, heykele ve resme karşı böyle davranmanın günah ve isyan olduğuna hiç kimse itiraz edemez. Bu resim ve timsallere yukarıda beyan edildiği şekilde bakanlarla, şeyhini gözü önüne getiren tarikat yolcusu ve hak din mensubu mürid arasındaki fark sadece şudur: Birinci şekilde kağıt veya benzeri bir şey üzerinde resim veya timsal bulunuyor. Diğer şekilde ise hayal âleminde şeyhin şekli tam olarak biçimi ve kıyafetiyle canlandırılmaktadır. Bu tavır, dıştan bakıldığında şekle, resme tapıcılık olarak görülmüyorsa da gerçekte apaçık şekilperestlik olmaktadır. Hayali canlandırma, resme bakmaktan daha ileri bir merhaledir. Eğer kağıt veya taş timsallere, resimlere izin verilirse o zaman şeriat bundan büyük yara alacaktır. Ama şeyhi gözönüne getirme işinde zâhiren şeriata hiçbir zarar gelmemektedir. Fakat unutulmamalıdır ki hayalde canlandırma, donuk resme bakmaktan daha tehlikelidir.

Ayrıca şeyhi gözönünde canlandırma âdeti, tarikata yeni giren eksik ve cahil müridleri gitgide şeyhin resminin bulunduğu kağıtlara sürükleyebilir. Zamanla bu tip müridler, ellerindeki resmi karşılıklarına koyup saygı ve hürmetle derin düşüncelere dalarak ondan imdat beklemeye başlarlar. Bakın bu hareket, nasıl putperestlik haline geliyor! O halde şeyhi tazim ile gözlerde canlandırma işi, müridi esas haramın kıyısına kadar yaklaştırmak-

(1) Enbiya, 52

tadır. Ve sedd-i zerâi kabilinden önüne geçilmelidir.

Zaten daha dinimizin Peygamberimiz (s.a.v.)'e nâzil olduğu ilk zamanlarında, bu gibi yanlış hareketlerin önüne geçilsin diye resim ve heykel yapıcılığı kesin olarak yasaklanmıştır. Önceki şeriatlarda, iyi niyetlerle bazı doğru gayelere erişmek için meselâ gözden kaybolan canlı veya ölü'nün şeklini öğrenmek için buna izin verilmişti. Şeriatın sahibi Peygamber Efendimiz, tasvir yapıcılığı hakkında son derece tedbirli ve düzenli davranır; O'nun peşinden gelenler ve Şeriat-ı Muhammediye'ye sıkı sıkı bağlı olanlar da saygı, tazim ile imdat istercesine şeyhi gözönünde canlandırmayı haram ve çirkin kabul ederlerdi. Hz. Peygamber'in hayatına göz atan, bu konuyu iyice inceleyen bilir ki, o mübarek insana bu mesele hakkında sorulsaydı mutlaka böyle bir hareket men edilir, bunun haram olduğu anlatılırdı."

Raybereli'ye Dönüşü ve Evliliği

Seyyid Ahmed Şehid hazretleri, şeriattan bir an olsun ayrılmadı ve gecelerini ibadetle, ilim okuyarak geçirdi. Daha sonra yurdu olan Raybereli (Raibereily)'ye döndü. Kimsenin haberi olmadan mescidin misafirhanesine girip oturdu.

O, evden ayrıldığı zaman henüz sakalı, bıyığı çıkmamıştı. Şimdi geri döndüğünde gür bir sakalı ve temiz bir bıyığı vardı. İnsanlar onu tanıyamadılar; *"Bu gelen, herhalde gezgin bir derviş ya da bir garip misafir olmalı"* dediler. Ama onu ilk önce **Abdülkâdir Han** tanıdı ve eve haber verdi. Tüm akrabaları onu görmeye geldiler, ellerinden tutarak evlerine götürdüler. Bu defa memleketinde birkaç sene kaldı. **Seyyid Muhammed**'in kızı **Bibi Zühre** ile evlendi. Hicrî 1224 yılında büyük kızı **Bibi Sara** doğdu.

Seyyid Ahmed Şehid hazretleri, hicrî 1226 yılında Raybereli'den Delhi'ye döndü. Bir süre Delhi'de kaldıktan sonra hicrî 1227 yılında **Nevvâb Emir Han**'ın ordusuna katıldı. Tonk Devleti'nin kurucusu **Emir Han**, putperest Hindistan racalarıyla savaş halindeydi. Altı yıl boyunca onun emrinde çalıştı. Savaş sanatını enine boyuna öğrendi. Ancak **Emir Han**'ın önde gelen subayı **Feyzullah Han** İngilizlerin safına geçince **Emir Han**, İngilizlerle anlaşmak zorunda kaldı. Böylece **Seyyid Ahmed** hazretleri, **Emir Han**'ı bırakıp 15 Aralık 1817'de Delhi'ye döndü. Kendisini **Abdülaziz Dihlevî**'nin hizmetine adadı ve onun teşvikiyle *"Tarikat-ı Muhammediye"* adıyla bilinen cihad hareketini başlattı.

Tarikat-ı Muhammediyye Hareketinin Gelişim Seyri ve Seyyid Ahmed'in Görüşleri

İmanî konularda hassasiyet gayesiyle başlatılan bu hareket, daha sonra sosyo-politik bir karakter kazanmıştır. Bu hareketin mensupları, Hz. Peygamber'in sünnetinin yaşatılması, toplumdaki şirk ve bid'atlerin temizlenmesi, içtihad müessesesinin canlandırılması ve en önemlisi İslâm topraklarını işgal eden gayr-i müslimlere karşı cihad açılması gibi gayelerle çok geniş bir sahada faaliyet gösterdiler. **Seyyid Ahmed** de çalışmalarını, daha çok Kur'ân ve Sünnet'in öğretilmesi üzerine yoğunlaştırdı. Hareketin esaslarını anlatmaya çalıştığı Delhi ve Utar Pradeş'te halk tarafından ilgiyle karşılandı. Etrafına binlerce Müslüman toplandı. İki önemli talebesi ve arkadaşı **Abdülhay b. Hibetullah** ile **Şah İsmail b. Abdülganî ed-Dihlevî** İslâm'ı yaymak üzere ona biat ederek hareketin yayılmasında önemli rol oynadılar.

Seyyid Ahmed Şehid, 1821'de çok sayıdaki müridi ile birlikte hacca gitmek üzere yola çıktı. Kalküta-Bengal-Bihar yoluyla Bombay'a geldi. Şubat 1822'de Bombay'dan deniz yoluyla Cidde'ye hareket etti. Hicaz'da bir yıl kaldıktan sonra aynı yolla geri döndü. O sıralarda Hindistan'da Babürlülerin hiçbir nüfuzu kalmamış, İngilizler ülkeye hakim olmuşlardı. **Seyyid Ahmed**, ülkeyi işgal etmiş olan yabancılara karşı büyük bir cihad hareketi başlatmak üzere Hind, Sind ve Horasan'da yoğun bir propaganda faaliyetine girişti. Onu cihada sevkeden sebeplerden biri de Sihlerin Pencap'taki zulüm ve katliamlarıydı. Tonk emirinden sağladığı yardımla Afganistan üzerinden Sind'e ulaştı. Sind emiri ile beraber Belucistan'daki bir kabile reisi olan **Mihrab Han** da onu destekliyordu. Daha sonra Kandehar, Gazne ve Kabil'i dolaştı. Bu arada bazı nedenlerden ötürü araları açık olan Afgan emirlerini barıştırmaya çalıştı. 1826'da Peşaver'e vardı. Novşera'ya yerleşti. Buradan Sih yöneticilere bir mesaj göndererek yaptıkları zulümlere bir son vermelerini istedi. Ancak Sih yöneticilerinin kayıtsız tavrı karşısında onlarla savaşmaktan başka çare olmadığını anladı. 21 Aralık 1826'da Akora'da Sihlere karşı başarı ile sonuçlanan bir hücumda bulundu. Daha sonra Hazro'daki çatışmada da onları püskürttü. Bu başarıları sayesinde bölgeye hakim oldu.

Ocak 1827'de yapılan bir toplantıda **Seyyid Ahmed**, ittifakla Hind müslümanlarının imamı kabul edildi. Bu arada **Yar Muhammed Han** ve diğer Peşaverli reisler, **Seyyid Ahmed**'in safın-

da yer alıyormuş gibi bir tavır takındılar. Bu bir tuzaktı. Seyyid Ahmed'e bağlı kuvvetler Atok Kalesi'ni almayı planlarken Sihler, Akora yakınlarında Yar Muhammed'in gizli yardımıyla binlerce müslümanı öldürdüler. Bu yenilgiden sonra Seyyid Ahmed, Hindistan'ın kuzeybatı sınırındaki Yusufzay bölgesine yardım için bir sefer düzenlerken talebesi Şah İsmail de aynı görevle Hezara'ya gitti. Yar Muhammed'in düşmanca tutumuna rağmen hareket Dürraniler ve mahalli hükûmetler tarafından destekleniyordu. 1830'da Peşaver'i ele geçiren Seyyid Ahmed, Keşmir'e doğru ilerlerken Balakot'ta tekrar Sihlerle karşı karşıya geldi. Çok güçlü bir orduya sahip olan Sihlerle yapılan uzun ve şiddetli bir savaş neticesinde Seyyid Ahmed ve yardımcısı Şah İsmail şehadet mertebesine ulaştılar (1246/1891). Bu savaştan sonra her iki mücahid de şehid lakabıyla meşhur oldu. Onların izinden gidenler, her türlü imkânsızlığa rağmen yıllarca İngilizlere karşı destansı bir mücadele verdiler.

Şehid'in Hayatından ve Düşüncelerinden Bölümler

Seyyid Ahmed Şehid hazretlerinin *Sırât-ı Müstakim* adlı eseri, onun düşüncelerini, gayesini ve çabasını en iyi açıklayan eserdir. Oradan bazı bölümleri alalım:

a) Cihad Yağmura Benzer

"Özet olarak söylenmesi gerekirse şöyle diyebiliriz: Müslümanlara cihadın vacib oluşu ve kıyamete kadar bu emrin yürürlükte kalması, tıpkı kâinat düzeninde yağmurun yağması, nehirlerin akması gibi doğal ve yerinde bir emirdir. Cihada karşı tembelce davranarak yeteneklerini, şereflerini ve kabiliyetlerini kaybetmiş bazı müslümanlar, kalpleri küflendiği, ruhları hased ve kâfir sevgisi ile dolduğu için mücahidlere muhalefet ediyor, onları cihaddan vazgeçirmeye çalışıyor. Bu tavırlarıyla kendilerini ebedî bir felâketin ortasına attıklarını farketmiyorlar. Oysa cihad, bütün insanlık âlemine faydası ve bereketi olan yağmur gibidir. Yağmur yağdığında nehirler olabilir, seller çıkabilir, binalar yıkılabilir ama yağmurun faydalı olmadığını kim savunabilir ki?"

Bu sözlerden anlaşılıyor ki Seyyid Ahmed Şehid hazretleri nezdinde cihad, dinin en önemli bölümü ve gayesidir. Zaten Kur'an-ı Kerim'de son derece açık (muhkem) naslar ve Peygamberimizin sahih hadisleri ona ışık tutmaktadır. İlâhî rızayı kazanmak hissi, onun kalbini tutuşturmaktadır. Öte yandan müslüman-

ların zayıflığı, yıkılan camiler, şeriatın uygulanmayışı ondaki samimi niyete daha bir güç katmaktadır.

b) Bir Ulus Devleti mi, İslâm Devleti mi?

Seyyid Ahmed hazretlerinin mektuplarından ve teliflerinden anlaşılan şudur ki o, şeriatın hakim olması, ırkı, dili ve rengi ne olursa olsun müslümanların müstemlekeçilerin elinden kurtulması için bu savaşı başlatmıştır. Küfür yerin dibine geçsin ve din (yasa, hukuk, kural) tamamen Allah'ın olsun diye bu harekete girişmiştir.

Oysa Hindistan'da bazı ırkçı ve milliyetçi düşünürlerin kaleme aldığı eserlerde sanki **Seyyid Ahmed**'in gayesi, ulusal bir devlet kurmakmış gibi anlaşıyor. Onlara göre **Seyyid Ahmed** hazretleri, ülkeyi İngilizlerden kurtarıp millî bir devlet kuracak; Hindu, Sih demeden devletin en üst kademelerine ve yargıya yabancıları getirecektir. Bu gibi şahsî ve taraflı tanıtımlar, tamamen zamanın modasına uygun olarak üretilmiş, manipülasyon amaçlı çabalardır. Amaçları, **Seyyid Ahmed** gibi bir İslâm mücahidini kendi saflarında gibi göstererek davalarına hizmet etmektir. Her şeyden önce şu bilinmeli ki İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmesinden **Seyyid Ahmed Şehid** ızdırap duyuyorsa, başkalarının meselâ yerli kâfirlerin Hindistan'ı yönetmesine alkış tutması beklenemez. Bu konunun aydınlatılabilmesi için Çitral Bölgesi hakimi **Şah Süleyman**'a **Seyyid Ahmed** tarafından gönderilmiş mektuba bakalım: *"Hangi sebeptendir bilinmez, birkaç seneden beri Hindistan idaresine Hristiyan ve müşrikler egemen olmuştur. Şirkin prensipleri uygulanır olmuş, İslâm'ın yasaları ortadan kaldırılmıştır. Ruhumuzda zelzeleler kopmakta, bazılarımız çekip gitme taraftarı olmaktadır da bizim gönlümüz cihad ateşiyle tutuşmaktadır."*

Bu mektuptan anlaşıyor ki **Seyyid Ahmed Şehid**'e keder veren şey, hristiyanların ve müşriklerin idareyi ele geçirmelerinden dolayı küfür ve şirk prensiplerinin hayata hakim olmasıdır. Hristiyanlar ve müşrikler ifadesi, İngilizler ve yerli kâfirler yani Hindular, Sihler demektir. O, şöyle diyor: *"Bütün bu savaşın amacı, Allah'ın dininin hakim olması, Kelime-i Şehâdetin her tarafta duyulması ve İslâm ülkesinin kâfir ve müşriklerden kurtulmasıdır."*

c) Devlet Gerekli mi, Değil mi?

Son zamanlarda İslâm için "*Devlet gerekli midir, değil midir?*" diye garip ve anlamsız sorular sorulmaktadır. Müslümanların lidersiz ve örgütsüz kaldıkları bir toplumda nasıl zavallı olduklarını gören **Seyyid Ahmed**, bir mektubunda şöyle diyor: "*Dinin ayakta durması, devletin kurulması ile mümkündür. Devlet ve adaletle ilgili dinî emirler, devletsizlikten ötürü uygulanamamaktadır. Müslümanlar ezilmekte, mübarek şeriatın emirleriyle alay edilmektedir. İnsanların hepsi, yeryüzünün tüm ülkeleri şeriatla yönetilsin, kul kula tapmasın diye mücadeleye başladık.*"

Görüldüğü gibi sınır, ırk, dil ve toprak telakkisi olmayan evrensel bir çağrıdır bu. Elbette zafer, Allah'tan gelir; kul hep imti-handadır. Kâfirler olacak, müslümanlar onlara karşı hep savaşıacaktır. Çünkü yeryüzünün kiri, tabiatın düşmanı, insanı insan eden İslâmî değerlerin düşmanı olan kâfirlere kıyâmete kadar karşı çıkılacaktır.

d) Müslümanları Barıştırma Faaliyeti

Muhsin Han anlatıyor: "*Mübarek Ramazan ayındaydık. Efendi hazretleri şöyle buyurdu: 'Bugün orucu, dergâhtan üç kilometre uzaklıkta bulunan soğuk kuyular yanında açacağız.' Herkes hazırlandı, gerekli malzemeler ve iftarlıklar çıkınlarına kondu. Bu esnada Raybereli'de müslümanlar arasında anlaşmazlık olduğu haberi geldi. Habere göre kan dökülmesi an meselesiydi. Bunu duyan Seyyid Ahmed Şehid hazretleri beni (Muhsin Han), Şeyh Letafet'i, Mamur Han'ı, İbrahim Han'ı ve birkaç kişiyi daha toplayarak: 'Şu anda çok susuz olduğunuzu ve bu susuzluğunuzun daha da artacağını biliyorum. Ama ne yapalım ki bu sıkıntılara katlanmadan ilâhî rızayı kazanmak mümkün değildir. Duyduğunuz gibi iki Müslüman arasında kan akıtmaya varacak kadar büyük bir husûmet çıkmış. Hemen yola düşün ve iki grubun arasına kendinizi atarak şöyle deyin: Sizlerden kim diğerini öldürmek istiyorsa önce bizi öldürsün. Mübarek Ramazan ayında siz, biz hepimiz oruçlu olduğumuzdan ötürü inşaallah günahların en büyüğü olan bu cinayeti işlemezsiniz. Anlaşmazlığınızı yarın Seyyid Ahmed'in huzurunda çözünüz. Aynen böyle söyleyin.'* diye buyurdu.

Seyyid Ahmed hazretlerinin bu emrinden sonra hepimiz koşarak gittik. Ben (*Muhsin Han*) bir gruba koştum, *Şeyh Letafet*

diğer gruba yöneldi. Geri kalan sekiz arkadaşımız ise iki grubun ortasına dikildi. Sonunda iki taraf da barıştı. İftar vakti dayımın evinden iftarlık geldi. Daha sonra her iki tarafın temsilcileri, Seyyid Ahmed Şehid hazretlerinin huzurunda kalıcı bir barış yaptılar."

Eserleri

Mücadelelerle dolu hayatı boyunca bazı eserler kaleme almış olan Ahmed Şehid hazretlerinin, Farsça yazılmış başlıca eser ve risâleleri şunlardır:

1. *Tenbihu'l-Gâfilîn*: (Delhi, 1285/1868). Özellikle Hindistan'ın durumu ve cihad meselesine dair müslümanları uyanıklığa davet eden bir eserdir.

2. *Risâle-i Namaz*: Namazın anlamı ve önemine dair küçük bir risâledir.

3. *Nikâh-ı Biyûgar*; Nikâha dair fikhî bir risâledir.

4. *Sirât-ı Müstakîm*: Bu kitap, Seyyid Ahmed Şehid tarafından yazılmayıp onun sözlerinden derlenerek hazırlanan bir eserdir.

KAYNAKLAR: Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, *Siret-i Seyyid Ahmed Şehid*, c.1, s.50-250, c.2, s.80-210; Abdülhay el-Hasenî, *Nüshetü'l-Havâtır*, c.7, s.27-32; Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *Târih-i Davet ve Azimet*, (çev. Yusuf Karaca), İst. 1992, c.6, c.7, c.8; Muhyiddin Ahmed, *Seyyid Ahmed Şehid*, Luknov 1975, s.50-200; M.A. Aziz, *A History of Pakistan*, Lahor 1979, s.74-79; Fazlurrahman, *İslâm*, (trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın) İst. 1981, s.255-257; Abdülmünim en-Nemr, *Târihu'l-İslâm fî'l-Hind* Beyrut 1401, s.530-539; Mucib Eşref, *Muslim Attitudes Towards British Rule*, Delhi 1982, s.79; Meryem Cemîle, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, (trc. Selahattin Ayaz) İst. 1988, s.3-6; T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c.2, s.135; Santimoy Ray, *Freedom Movement and Indian Muslims*, New Delhi 1985, s. 395-398; Muhammed Cafer Tehâniserî, *Sevânihi Ahmedî* s.5-120.

SAİD AYKUT

GAZZÎZÂDE ABDULLÂTİF EFENDİ (R.H)

(ö. 1247/1831)

Dergâhın üçüncü şeyhi olan Abdullâtif Gazzî, 1190/

1776'da Bursa'da doğmuştur. Babası Ulu Camii imamlarından **Es'ad Efendi** (ö. 1192/1778)'dir. **Es'ad Efendi** ise **Gazzî Dergâhı'nın** ikinci postnişini olan **Şeyh Mustafa Nesib** (ö. 1202/1788)'in damadıdır. **Abdullâtif Efendi'ye** "**Gazzîzâde**" lakabı iki yaşında iken babasının vefat etmesi nedeniyle dedesi **Gazzî Mustafa Nesib Efendi'nin** terbiyesinde büyümesi nedeniyle verilmiştir.

Abdullâtif Gazzî, babasını kaybetmiş, anne tarafından dedesi olan **Mustafa Nesib'in** yanında yetiştirilirken özel bir ilgi ile okutulmuştur. Yani **Gazzîzâde'nin** dedesi aynı zamanda ilk hocasıdır. O dönemin tanınmış âlimlerinden de ders alan **Gazzîzâde'nin** istifade ettiği diğer zâtlar, **Yadigâr-ı Şemsî'nin** ifadesiyle şöyledir: "*Ulum-ı âliye ve âliyyey-i meşâhir-i ulemâdan olub 9 Şevval sene 1217 tarihinde vefat eden Ebû Bekir Efendi'den ve ilm-i hadisi Abdullah el-Mısrî'den tahsil ettiği gibi lisân-ı Fârist'i de Dersâadet'de Selimiyye Dergâhı şeyhi fudalây-ı Nakşendiyye'den binikiyüzotuzsekiz senesi vefat eden Ali Behcet ve rical-i Nakşendiyye'den ve muhibban-ı Mevleviyye'den olub binikiyüzkırkdört tarihinde irtihâl ile Bursa Mevlevîhanesi'nde medfûn bulunan Ali Sıddık Baba Efendilerden telemmüz eylemiştir.*"

Dokuz yaşında iken dedesi **Mustafa Nesib** tarafından kendisine zikir telkin edilmiş, dedesinin vefatı üzerine oniki yaşında dergâha şeyh olmuştur. **Gazzîzâde**, **Vâkıât'da** yazdığına göre dedesinin vefatını müteakiben 1202 senesi Muharrem ayı başlarında İstanbul'a giderek Beşiktaş Şeyhi **Muhammed Sıddık Efendi'yi** ziyaret etmiş ve oralarda kalmayı arzulamıştı. Gördüğü rüyada dedesinin "*bizi bırakıp nereye gidiyorsun?*" diye ikaz etmesi üzerine Bursa'ya dönünce eş-Şeriatü Şeceratün ve't-Tarîkatü Ağsanuhâ ve'l-Hakikatü Esmâruhâ düşüncesinden hareketle zâhirî ilimlere meyledip, **Müvecccehzâde Hüseyin Efendi'den** âlet ilimleri ve fıkıh'dan **Kudurî**, Hoca Seyyid Ahmed'den ilm-i kırâat ve **Halebî**, meşhûru'l-âfak gavvâs-ı deryâ-yı ulûm Seyyid Nuh Efendi'den Farsça ilm-i âletini onbeş yaşına kadar okumuştur.

Üftâdezâde Şeyh Mustafa Efendi'ye intisâb ederek yedi sene haftada üç-beş defa Kızılcahayır'da bulunan **Üftâde Dergâhı'na** giderek şeyhinden istifade ettiği gibi Enarlı Şeyhi **Bedreddin Efendi'nin** yanına da haftanın her günü giderek hizmet etmiştir. **Bedreddin Efendi**, babası **Şeyh Sadreddin Efen-**

di'den faydalanmış, Sadri Efendi ise Ahmed Gazzi tarafından yetiştirilmiştir. Ahmed Gazzi ise Gazzizâde'nin annesinden dedesi olan Mustafa Nesib Efendi (ö. 1202/1788)'nin babasından dedesidir. Bedreddin Efendi, icra ettiği şeyhlik görevini, babası Sadri Efendi'den alırken babasının kendisine: "*Bu meşihate iyi sahip olun, o bir emanettir, bu emanetin Gazzi sülâlesinden sahibi vardır*" buyurduğunu nakleder. Uzun müddet Bedreddin Efendi'nin yanına devam eden Gazzizâde'ye müridlerden Yiğitbaşı Ahmed Efendi icâzet gönderir.

Gazzizâde, Kütahyevî Şeyh Muhammed Sücûdî Efendi'den de günde üç kez ders alarak sabah âlet ve usûl, öğleden sonra tefsir, ikindiden sonra ise hadis okuyup icâzet almıştır.

Gazzizâde'nin tedris faaliyeti, dedesi Mustafa Nesib ile başlamış, Ebû Bekir Efendi'den ilm-i âlet, Ali Behçet Efendi ve Ali Sıddık Baba Efendi'lerden de Farsça okuyarak devam etmiştir.

Gazzizâde hakkında dedesinin yaptığı duâ gerçekleşmiş, onsekiz yaşında iken Ulu Cami'de tefsir okutmaya başlamıştır. 1208/1793 tarihinde tefsir okutmaya başlayan Gazzizâde, başkalarına hocalık yaparken bile öğrenciliğine devam ederek Süleyman Neş'et Efendi'nin "*bir kimse ne kadar hâmil olursa olsun nisyândan hali değildir*" tavsiyesiyle Kerkûkî Muhammed Emin Nakşbendî (ö. 1228/1813) ile 1215/1800 yılında tanışıp M. Emin Efendi'nin vefat ettiği yıla kadar onüç sene hem hoca-talebe, hem de şeyh-mürîd ilişkilerini sürdürmüştür. Bu sûre zarfında M. Emin Efendi'den İmam Şa'rânî'nin *Uhûd-ı Muhammediyye*, Necmeddin Kübra'nın *Usûl-i Ağere*, Ataullah İskenderî'nin *Hikem'i* ile Mevlânâ'nın *Mesnevî* isimli eseri ile daha pek çok kıymetli kitapları okuduğunu belirtmektedir.

Abdullâtîf Efendi, seyr ü sülûkunu dedesinden tamamladıktan sonra teberrüken Üftâdezâde Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1216/1801)'den Celvetiyye, Şeyh Emin Efendi (ö. 1228/1813)'den de Nakşbendiyye tarikatlarının seyr ü sülûklarını tamamlayarak icâzet almış aynı zamanda devrinin seçkin ilim adamlarından biri olmuştur.

Tasavvufî merhaleleri, *Yadigâr* müellifi Mehmed Şemseddin şöyle özetlemektedir:

"Seyr-i sülûk u tarîkat-i alîyyeyi evvelâ **Üftadezâde eş-Şeyh Mustafa Efendi**'den görmüş müma ileyhîin cezbeye mazhâr olmaları üzerine **Narlı Şeyhi Bedreddîn Efendi**'ye hizmet ve tecdîd-i bey'ât iderek nâil-i hilâfet olmuş ve bilâhare ecille-i ricâl-i Nakş-bendiyye'den **eş-Şeyh Emtîn Efendi** hazretlerine intisâb eyleyüp onların himem-i füyûzâtıyla kâm-yâb olurlar. Dergâh-ı şerîfde usûl-i Mısrî icrâ buyurdıkları gibi hatm-i hâcegân da okudurlar imiş. Ekser-i evkatt dergâhdan çıkmaz münzeviyâne yaşarlar; alîl vücûd, nazik mizac imişler.

Binikiyüzyirmisekiz senesi Saferinde Narlı Şeyhi Fahreddîn Efendi'yi postuna iclâs ve kerîmesi **Hüsniye Hanım**'ı tezev-vüc iderek damad itmiştir. Cuma günleri kürsünişîn va'z ve nasihat olub ahkâm-ı şer'îyyeyi ve âdâb-ı tarîkat-ı âliyyeyi halka tebliğ iderler imiş."

Gazzîzâde, ömrünün çoğunu dergâhta ilim tahsili ve eser telif etmekle geçirmiştir. Bursa'da yaşayan mutasavvıflara bakıldığı zaman eser verme konusunda **İsmail Hakkı Bursevî** (ö. 1137/1724)'den sonra en velûd müellif **Şeyh Gazzîzâde Abdullâtîf**tir.

Kırkbeş sene **Gazzî Dergâhı**'nda görev yapan **Abdullâtîf Efendi**, elli yedi yaşında iken 14 Şaban 1247/19 Ocak 1831 Salı gecesi vefat etmiş ve cenazesi dedesinin dedesi olan **Ahmed Gazzî**'nin mezarı başına defnedilmiştir.

Gazzîzâde'nin **Ahmed Atâullah**, **Mehmed Said** ve **Ahmed Hasib** adlarında üç oğlu ile **Zeyneb Zehra** ve **Hüsniye** adlarında iki kızı olmuştur. Evlâdından **Ahmed Atâullah**, **Mehmed Said** kendisinden evvel vefat ederken **Ahmed Hasib**, kendisinden sonra **Gazzî Dergâhı**'nda postnişîn olmuştur. Kızlarından **Zeyneb Zehra Hanım** **İncirli Dergâhı Şeyhi Nafiz Efendi** ve **Hüsniye Hanım** da **Narlı Şeyhi Fahreddîn Efendi** ile evlenmiştir. **Hüsniye Hanım** verem hastalığına tutularak 1256'da vefat ettiğinden onun çocuğu olmamıştır. **Zehra Hanım**'dan **İncirli Dergâhı Şeyhi Ziyâeddîn** ve **Galib Efendiler** dünyaya gelmiştir. Daha sonra **Gazzî Dergâhı**'nda şeyhlik yapan **Ali Sırrı Efendi** de **Galib Efendi**'nin oğludur.

Eserleri

Bursa'da yaşamış mutasavvıflar kitap yazma bakımından

bir değerlendirilmeye tabi tutulduğunda **Gazzizâde Abdullâtîfin**, 40'a ulaşan eserleriyle **İsmail Hakkı Bursevî**'den sonra ikinci sırada geldiği görülmektedir.

Gazzizâde'nin kendi hattıyla yazdığı eserlerinin büyük çoğunluğu şu anda Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nin Orhan Kitaplığı bölümünde yer almaktadır.

Gazzizâde Abdullâtîf Efendi, *Menâkıb-ı Gazzî* adlı eserinin (bkz. vr. 91a) derkenarında yazmış olduğu kitaplarının listesi-ni kendi kaleminden sunmaktadır. Ancak günümüzde tespit edile-bilen eserleri burada sıralanacaktır:

1. *Tefsîrü'l-Fâtîha Müsemma bi Fütûhat Kenzû'l-Kur'ân*
2. *Tenkîh-ı Zübdeti'l-Beyan fî Tefsîri'l-Kur'ân*
3. *Risâletü'l-Aktâb*
4. *Risâle*
5. *Menâsiku'l-Hacc*
6. *Risâle-i Âdâb-ı Esmâ-i İsnâ Aşer*
7. *Tafsîl-i Ahvâl-i Etvâr-ı Esmâ-i İsnâ Aşer*
8. *Âdâb-ı Biât-ı Nisvan*
9. *Ahvâl-i Esmâ-i Seb'a Maa Devâirihim*
10. *Temhid-i Mukaddimât*
11. *Risâle-i Rûhu'l-Kuds*
12. *Risâle-i Zeyniyye fî Meslek-i Âliyye*
13. *Vâkıât fî't-Tasavvuf*
14. *Risâle-i Andelib-i Uşşâk*
15. *Risâle fî Kerâmâtü'l-Evliyâ*
16. *Makâlât-ı Âliyye fî İrşâd-ı Ehli's-Sülûk*
17. *Risâle-i Beyân es-Sema' Multeka min İhyâi'l-Ulûm*
18. *Mecmuâtü'l-Kavâid*
19. *Mecmuâtü'l-Hutâb*
20. *el-Mecalis fî Fadâil-i Sıyâmi'l-Eyyâm Sitte-i Şevvâl ve Savm-ı Receb*
21. *Mecmuâtü'l-Hutbe*
22. *Mecmuât-ı Mevâiz-i Müteferrika*
23. *Tercüme-i Zâhira*

24. *Hulâsatü'l-Vefeyât (Zübdetü'l-Vefeyât)*
25. *Ravzatü'l-Muflihûn*
26. *Menâkıb-ı Gazzî*
27. *Vekayi'-i Baba Paşa fi't-Tarih*
28. *Dürreti'l-Beyzâ fi Beyân-ı Şerefi'l-Mustafâ*
29. *Mecmuâ*
30. *Mecmâu'l-Furûk*
31. *Muhtasar fi'l-Furûk*
32. *el-Muntehâb Mesheri'l-Lugati'l-Arabî*
33. *Şerefü'l-Afak*
34. *Mergubu's-Sâlikîn*
35. *Mev'iza-i Mübâreke*
36. *Risâle fi Cevâz-ı Deverân Meşâyih Sûfiyye*
37. *Risâle fi'l-Fıkh ve't-Ta'bir*
38. *Risâletü'l-Vâkıât*

Daha önce de belirttiğimiz gibi Dergâh'ta bir kütüphane bölümü, kurulduğu günden beri mevcut olmuştur. Burada **Ahmed Gazzî'nin, Mustafa Nesib'in** ve bilhassa **Gazzizâde Abdullâtif Efendi'nin** eserlerinin yanı sıra başka müelliflere ait olan değerli ve sayı bakımından çok eser bulunmaktaydı.

Dergâhın kütüphanesi, **Ahmed Vefik Paşa'nın** Bursa valiliği yaptığı yıllarda Orhan Camii'ne nakledilmiştir. Orhan Camii'nde uzun yıllar kalan kitaplar, Şeker Hoca Mahallesi'nde bulunan tarihi İnebey Medresesi'nin Bursa Eski Basma ve Yazma Eserler Kütüphanesi olarak hizmete açılmasından sonra buraya intikal etmiştir.

Hâlen bu kütüphanenin Orhan Bölümü adı verilen kısmındaki kitapların çoğunluğu, Gazzî Dergâhı'ndan intikal eden eserlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu bölümdaki eserlerden 364 tanesi buradan gelmiştir. Bu kütüphanenin diğer kısımları ile başka yerlerde de eserler bulunduğu gözönüne alınırsa dergâhın kültürel etkinliği daha iyi anlaşılmış olur.

Gazzizâde Abdullâtif döneminde 700 cilde ulaşan eser sayısının, daha sonraki yıllarda fazlalaştığı kanaatindeyiz. Elimizde bulunan bir belgeye göre **Ahmed Hasib'in** şeyhlik yaptığı dönem-

de dergâhtaki eserlerin -bazıları mecmua olmak üzere- 273 adet olduğu bilinmektedir.

Bütün ömrü boyunca ilmi faaliyetlere ağırlık veren **Ahmed Gazzî**, kendisini çevresine faydalı hizmetleriyle kabul ettirmiştir. Gazzî'nin yolundan giden -hem talebesi hem de torunu olan- **Mustafa Nesib** de aynı faaliyetin içindedir. Daha sonraki yıllara baktığımız zaman da dergâhın üçüncü postnişini olan **Mustafa Nesib**'in torunu **Gazzîzâde Abdullâtîf**'i görüyoruz. **Gazzîzâde Abdullâtîf Efendi**, dedelerinin faaliyetlerini aynen devam ettirdiği gibi velûd bir müellif olarak da kültür tarihimize geçmiştir.

Gazzîzâde, eserlerinden *Ravzatu'l-Müflihûn* adıyla telif ettiği geniş vefeyatında kadı, vezir, dersiâm, şeyh, sûfî, vaiz, imam, müezzin, şair ve şehrin ileri gelenleri hakkında bilgiler sunar. *Hulâsatu'l-Vefeyât*'ında ise Bursa'da medfun 6 padişah, 29 şehzade, 6 vezir, 231 şeyhin türbe ve mezarıyla selâtin camilerinden, Bursa'nın mesire yerlerinden, sularından, kaplıcalarından ve onların özelliklerinden bahseder. Her iki eser de Bursa hakkında yazılan vefeyatların güvenilir olanlarındandır.

Vâkıât, **Gazzîzâde**'nin Halvetiyye'nin yanı sıra Nakşbendîye Tarîkatı'nda seyr u sülûkunu tamamladığı **Şeyh Muhammed Emin Efendi**'ye intisâb edişinden ve onunla yaptığı sohbetlerinden bahseden bir eserdir. Bu eserde, bir müridin ezkârından evlilik hayatına, rûyetullah ve rûyet-i Nebî'den melâmet konusuna kadar çok çeşitli konularda bilgi bulmak mümkündür. Eser, **Gazzîzâde**'nin ifadesine göre *Risâletü'l Vâkıât* isimli Arapça risâlenin genişletilmiş ve Türkçeleştirilmiş hâlidir.

Tefsîru'l Fâtîha, büyük boy 366 varak bir eser olup, baştan sona kadar Fâtîha Sûresi'nin naklî rivâyetler ve tasavvufî yorumlarla yapılmış bir tefsiridir. Eserin sonunda *Âmin* diye söylemenin fazileti hakkında müstakil bir bölüm ile salât ve selâm konusunda geniş bilgi verilmektedir.

Mev'iza-i Mübareke, BEEK, Orhan Kitaplığı No: 689'da bulunmaktadır. Bu eser, aklın tarifi, ilmin fazileti gibi konularla başlayıp ilmihâl bilgileriyle devam eder ve zikrin keyfiyeti vb. tasavvufî konular anlatılarak cihad konusuna geçilir.

Menâkıb-ı Ahmed Gazzî, **Ahmed Gazzî**'nin hayatı ve menâkıbelerini anlatan büyük boy bir eser olup tek nüshadır.

Böyle velûd bir müellif hakkında bu zamana kadar ciddi bonyutlarda ilmî çalışma yapılmaması ve eserlerinden hiçbirinin yayınlanıp kültürümüze kazandırılmaması bir eksikliktir. Yazıldığı tarihten günümüze kadar -birkaç eksiği dışında- Gazzîzâde'nin eserlerinin elimizde mevcut olması ise sevinç kaynağıdır.

Yukarıda adları geçen eserlerin dışında daha önceden de isimlerini saydığımız pek çok eser, Gazzî Dergâhı'nın ürünüdür. Bütün dergâhların ve müelliflerin ürünleri olan eserler incelenip gün ışığına çıkmayı beklemektedir.

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassaf, *Sefine*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar V/122; A. Ziyaeddin, *Gülzâr-ı Suleha*, BEEK, Orhan Kit. No: 1018 vr. 103-104b; Süleyman Halis, *Vefeyatname*, M. Kara Özel Ktp. vr. 5; Ahmed Gazzî, *İlâm el-Mültezem bi Fazileti Zemzem*, Süleymaniye Ktp. Laleli Kit. No: 399, vr. 1; Ahmed Gazzî, *Risâle fi't-Tasavvuf*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Efendi Kit. No: 1430, 1b; Gazzîzâde Abdullâtif, *Menakıb-ı Gazzî*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Orhan Kit. No: 1042 vr. 1-90b; Gazzîzâde Abdullâtif, *Hulasatü'l-Vefeyat*, BEEK, Orhan Kit. No: 1016, Genel 2162 vr. 19a, Gazzîzâde Abdullâtif, *Vâkıât*, BEEK, Orhan Kit. No: 705; Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsi*, Bursa 1332 (matbu) s. 150-170, Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsi*, Mustafa Kara Özel Kit. (mah-tut) s. 126; Mehmed Şemseddin, *Gülzâr-ı Mısri*, M. Kara Özel Kit. s. 121; Bursa Vilayetine Ait Vakfiyeler, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y/665, 4b-6b; Sadık Vıcdanî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (Halvetiyye kısmı) İst. 1338-1341; Kâmil Kepcecioglu, *Bursa Kütüğü*, BEEK, Genel Kit. 4519-4522 IV/84; Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, İst. 1982 s. 82; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I*, Bursa 1990, s. 51-60; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler II*, Bursa 1993, s. 231-254; Hamdi Tekeli, *Ahmed Gazzî Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, Bursa 1991, s. 1-69.

HAMDİ TEKELİ

AHMED B. İDRİS (R.H) (ö. 1253/1837)

Fas'ın Atlantik sahilindeki Arais bölgesinde bulunan Mey-sur'da doğdu. Fas'ta h. 172-363 (m.789-974) yılları arasında hüküm süren Şerifi-İdrisi Hanedanı'nın kurucusu İmam İdris b. Abdullah el-Mehd'in soyundandır. Kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili olarak 1163(m. 1749) ve Receb 1173 (m. 1760) şeklinde iki farklı bilgi bulunmakla birlikte genellikle birincisi doğru kabul edilmektedir. Yirmi yaşında Fas'a giderek, Karaviyyin Camii'nde dinî ilimleri öğrenmeye başladı. Birçok kıymetli hocadan ders aldı. İbn Hacer Askalânî'nin eserlerini inceledi. Karaviyyin'deki ho-

calarından **Abdülvehhâb Tâzî** vasıtasıyla da Şâzeliyye'nin Nâsırıyye koluna intisâb etti. Yine hocalarından **Şinkıtî, Hz. Ali'**e atfedilen *el-Hizbu's-Seyfî* adlı meşhur duayı ona öğretti. Tefsir ve hadise önem veren, şer'i ilimlerle tasavvufu birleştiren hocaların yanında eğitim görmesi, onun kişiliğini derinden etkiledi. Kısa bir zaman sonra çevresinde geniş bir talebe halkası oluştu. **Ahmed b. İdris**, onlara sürekli dinin ana kaynakları olan Kitap ve Sünnet'e dayanmalarını tavsiye etti ve bu görüşünü hayatının sonuna kadar ısrarla savundu.

Fas ulemâsı ile Karaviyyin mensupları arasındaki ihtilâfa adı karışınca bir daha geri dönmek üzere Fas'ı terkettti (1797). Cezayir, Tunus ve Trablusgarp üzerinden Bingazi'ye geçti. Orada Cebel-i Ahdar ve Berka'da dersler verdi. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesinden birkaç yıl önce, muhtemelen 1798 yılı başlarında Bingazi'den deniz yoluyla İskenderiye'ye gitti. Buradan da Kahire'ye geçerek Ezher'de halka açık dersler okuttu. Derslerini dinleyip etkisinde kalanların bir kısmıyla beraber 1213 sonu veya 1214 yılı başlarında (1799 m.) Mekke'ye gitti. 1243 (1827) yılında Yemen'e yaptığı zorunlu seyahata kadar yaklaşık otuz yıl Mekke'de kaldı. Bu arada iki veya üç defa Mısır'a gidip geldi.

Önceleri Mekke ulemâsı tarafından pek iyi karşılandı. 1788-1814 yılları arasında Mekke emirliği yapan **Şerif Galib b. Müsâid**'in destek ve himayesini gördü. Kendisine ve müridlerine Mekke'deki Caferiyye Sarayı'nı tahsis eden **Emir Galib**, 1803'te **Suûd b. Abdülaziz** idaresindeki Vehhâbiler tarafından Mekke'den atıldı. Ancak **Suûd b. Abdülaziz**'in de **Ahmed b. İdris**'e saygı gösterdiği, kendisine ipek bir kaftan hediye ettiği rivayet edilmektedir. **İbn İdris**, Vehhâbilerin **Mehmed Ali Paşa** kuvvetleri tarafından Mekke'den çıkarıldığı 1813 yılında, şehri yalnız olarak terkettti. Müridlerinden **Mirgânî** ile birlikte Kızıldeniz'i geçerek Uksar şehri yakınlarındaki Zeyniyye köyüne gitti. Önemli bir dinî merkez olan Zeyniyye, Nil'den Kızıldeniz kıyısına kadar uzanan bir çölün ucunda bulunmaktaydı.

Bir rivayete göre **İbn İdris**, Mısır'a ilk gidişinde Yukarı Mısır'ı da ziyaret etmiş ve Zeyniyye'de **Hasan b. Hasan Bey el-Kinâî** vasıtasıyla Halvetiyye Tarikatı'na intisâb etmiştir. Dört yıl Zeyniyye'de kalan **Ahmed b. İdris**, 1817'de tekrar Mekke'ye döndü. Bu yıllarda **Emir Galib**'in mensup olduğu Şerifi kabilelerle **Mehmed Ali Paşa**'nın kuvvetleri arasında süregelen bir gerginlik

vardı. On yıl sonra 1243/1827 yılında **Mehmed Ali Paşa**, emirliği Şerifi Zeyd kabilesinden alıp Avn kabilesine verdi. Bunun üzerine Mekke ulemâsı, Zeyd kabilesinin desteğinden mahrum kalan **Ahmed b. İdris**'in dinden saptığını ileri sürerek aleyhinde bazı suçlamalarda bulunmak isteyince, aynı yıl Mekke'den kesin olarak ayrılmak zorunda kaldı. Vekili sıfatıyla Mekke'de bıraktığı **Senûsî** dışındaki bütün talebeleriyle birlikte Yemen'e doğru yola çıktı. Yemen ulemâsının kendisine gösterdiği yakın ilgi ile Mekke ulemâsının düşmanca tavrı arasındaki tezat, ilgi çekici bir durumdur.

İbn İdris, önce güneydeki Mukha şehrine gitti. Dört ay sonra Zebid'e geçti. Zebid'de müftü **Abdurrahman b. Süleyman**'ın misafiri olarak bir yıl kaldı. Zebid'den Beytu'l-Fakih Hudeyde yoluyla Kitay ve Bacil'e girdi. Gitiği her yerde görüşlerini yaymaya çalıştı. Karşılaşmadığı, ancak şöhret açısından yarıştığı Yemenli âlim **Şevkânî**'nin kendisinden müsbet bir şekilde bahsetmesi, durumunun daha da kuvvetlenmesini sağladı. Yemen'in önde gelen âlimleriyle tanışarak ders okuttu. Ders verdikleri arasında Beytu'l-Fakih kadısı **Abdurrahman b. Ahmed el-Behkelf** de vardı. Ancak bir süre sonra Fas'ta ve Mekke'de karşılaştığı zorluklar Yemen'de de karşısına çıktı. **Ebübekir b. Muhammed et-Tihâmî**, *Telbîsu İblis* adlı kitabında **İbn İdris**'in bazı ayetlerin zâhirî tefsirini reddettiğini ve tasavvuf kaidelerine dahi uymayan bâtinî tefsirler yaptığını ileri sürdü. **İbnü'l-Cevzi**'nin kendi zamanındaki sûfilîğe eleştirilerini ihtiva eden eseriyle aynı adı taşıyan bu kitaba, **İbrahim b. Yahyâ** bir eser yazarak cevap verdi. **Tihâmî**, daha sonra bazı talebeleri vasıtasıyla **Ahmed b. İdris**'le temas kurarak ondan özür diledi. Böylece aleyhinde yayılma eğilimi gösteren bazı fikirler, hemen yatışmış oldu. İki yıl süren bir seyahattan sonra Ekim 1828'de Asir bölgesindeki Sabya şehrine ulaştı. Asir hükümdarı **Ali b. Müceşşil** kendisini iyi karşıladı. Artık iyice yaşlanan **İbn İdris**, Sabya'ya yerleşmeyi düşünüyordu. Ancak daha önce Fas ve Mekke'de olduğu gibi görüşleri burada da tepkiyle karşılandı. **Nasr el-Kubeybî**'nin önderliğini yaptığı bir Vehhâbî grubu kendisine karşı muhalefete başladı. Sabya'ya gelişinden bir yıl sonra **İbn Müceşşil**, **Kubeybî** ile **İbn İdris** arasında bir münâzara yapılmasını emretti (Cemaziyelahir 1245/Arahk 1829).

Müridlerinden **Hasan Ahîş** tarafından kelimesi kelimesine

kaydedilen bu münâzaranın en önemli bölümü, **Ahmed b. İdris**'in Vehhâbilîğin kurucusu **Muhammed b. Abdülvehhâb** ile ilgili görüşleridir. **İbn İdris** şöyle diyordu: "Biz, onun kıymetini inkâr etmiyoruz. Yaptıkları doğruydu; bid'atleri tasfiye etti. Fakat onun bu hizmeti, aşırılıklar yüzünden berbat edildi."

Vefatı

Ahmed b. İdris, 21 Receb 1253'te (21 Ekim 1837) Sabya'da vefat etti. Soyundan gelen bir kol "Asir İdrisî Hanedanı" adıyla Güney Arabistan'da 1933'e kadar devam eden ve bu tarihte Suûdî Devleti'ne katılan mahallî bir devlet kurdu.

Sefîne müellifi **Hüseyin Vassâf Efendi**'nin **İbn İdris** hakkında verdiği bilgiler ve ifade ettiği görüşler şöyledir: "Ahmediyye Şâzeliyye şubesinin müessisi, tarikat-ı Aliyye-i Şâzeliyye kümme-lin-i mürşidninden **Seyyid Ahmed b. İdris** hazretleridir. Ömrünü Mekke-i Mükerrreme'de geçirmiş; Ârif-i billâh, vâsıl-ı ilallah bir merd-i hakâik-ı âgâhtır. Pek çok halife yetiştirmiş, her birini mertebeye-i kemâle isal eylemiştir. Bahusus meşhûr âlim **Şeyh Senûsî** hazretleri şeref-râz-ı hulefâsıdır ki terceme-i hâlini Tarikat-ı Dessûkiyye'yi müteakiben inşaallah yazarım.

Kutb-ı daire-i takdis **Mevlânâ Seyyid Ahmed b. İdris** hazretleri şürefâdandır. Silsile-i nesebi, **Haz. Hasan b. Ali**'ye müntehidir. Hocası **Abdülvehhâb-ı Tâzî** hazretleridir. **Abdülvehhâb-ı Tâzî**'nin şeyhi **Seyyid Abdülaziz b. Mesud ed-Debbâğ el-Fâsî**'dir.

Silsile-i tarikatleri şöyledir:

Şeyh Abdülvehhâb-ı Tâzî, **Şeyh Seyyid Muhammed b. Zeyyâd el-Kundûsî**, **Şeyh Mübârek b. Adiyy el-Feylânî**, **Şeyh Muhammed b. Nâsir ed-Der'i**, **Şeyh Ahmed b. Ali el-Hâcî ed-Der'i**, **Şeyh Ebu'l-Kâsım el-Fâsî**, **Ahmed-i Zerrûk eş-Şâzeli** hazretleri.

Hazret-i Şeyh'in evrâd ve ahzâbı vardır. 1318 (1900) senesinde İstanbul'da pek nefis bir sûrette basılmıştır. Doğrudan doğruya **Haz. Ali Efendimiz**'den ahz-ı feyz ile telif buyurulmuş bir eserdir. 'Delâilü'l-Hayrât' tarzında okunur. Tab ve neşrine ekâbir-i meşâyih-ı müteahhirinden **Muhammed b. İsmail b. Muhammed Nevvâb** hazretleri sebep olmuşlardır. Hâşiyesinde **Şeyh Ahmed b. İdris**'in terceme-i hâlinde ve kerâmât-ı âliyyelerinden

bahsedilmiştir.

Ahmed b. İdris'ten feyz alanlar arasında en önemlileri şunlardır:

Medine-i Münevvere şeyhu'l-ulemâsı Muhammed Âbid es-Sündî, Şeyh Muhammed es-Senûsî, Şeyh el-Arabî ed-Dürkâdî; Mekke'de Şeyh Muhammed Hasan Zâfer el-Medenî, Mağrib'de Şeyh Muhammed el-Meczûbî es-Sevâkînî; Yemen'de Seyyid Abdurrahman el-Ehdel, Şeyh İbrahim er-Reşid.."

Ahmed b. İdris'in Genel Görüşleri ve İdrisiyye Tarikatı

Bu tarikat, "*Gavs-ı Azam*" ve "*Kutb-ı Eşham*" **Ahmed b. İdris el-Fâsî**'ye nisbet edilmiştir. Tarikatın temeli, Muhammedî ahlâkla ahlâklanmak ve her nefeste "*Lâ ilâhe illâllah*" zikrine devam etmek üzerine bina edilmiştir.

Harîrîzâde, bu tarikatı **Şeyh Ebu'l-Feyz Hüseyin el-Mısırî**den almıştır. Ayrıca uzun bir senedi de zikretmeden geçmiyor. **Harîrîzâde**, daha sonra **Ahmed b. İdris**'e, üç ayrı salavât duasını veriyor. Büyük mürşid **Mirgânî**, **Ahmed b. İdris**'in tarikatını anlatırken **Şeyh Efendi**'nin bu tarikatı Nakşibendiyye ve Şâzeliyye tarikatlarından bir şeyler alarak tesis ettiğini bildiriyor. **Ahmed b. İdris**, kendi tarikatına "*Ahmediyye-Muhammediyye*" ismini vermiştir.

Tarikatın en önemli vasfı, Allah'ın kitabı üzerine düşünmeye, mânâlarını tefekkür etmeye ehemmiyet vermiş olmasıdır. Peygamberimizin sünnetine uyulmalı, bid'atlerden kaçınılmalıdır. **Ahmed b. İdris**, tasavvufu şöyle tarif eder: "*Tasavvuf, kalbi Allah için boşaltmaktır. Tasavvuf, şu hadiste geçen amelin neticesi olan ilimdir: 'Her kim bildiğiyle amel ederse Allah Teâlâ ona bilmediği şeyleri de öğretir.'* Bu tarikat Muhammedî'dir. Peygamberimize mensuptur. İstikâmet, kerâmetten daha üstündür; kerâmetin son noktasıdır."

İdrisiyye Tarikatı'nda Tehlil ve Azimiyye salavâtının yeri büyüktür. Tehlil şöyledir: "*Allah'dan başka ilâh yoktur. Muhammed O'nun Resûlü'dür. Allah'ın ilmi genişliğince her an ve her nefeste bunu söylerim.*"

Her amel ve ibadetin başında okunan *Fatihatu'l-Evrâd* şöy-

ledir: "Allah'ım! Semavât ve yer ehlinin her hareketi, her nefesi sayısınca sana sunuyorum bu duayı...Senin ilminde olan ve olmuş bulunan herşeyin adedi miktarınca sana sunuyorum..."

"Keffâretü'l-Meclis" denilen ve sohbet bitince okunan dua şöyledir: "Allah'ım! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim. Sana hamd ederim. Şehâdet ederim ki senden başka ilâh yoktur. Senden bağışlanma diliyorum, sana tevbe ediyorum, sana dönüyorum. Kötü şeyler yaptım. Nefsime zulmettim. Beni affet. Sadece sensin günahları affeden."

İdrisiyye Tarikatı'nda kelime-i tevhid'in belli bir sayısı yoktur. Güç yetirildiği kadar tekrarlanır. Fakat seherde yapılan istiğfarın sayısı yetmiştir. *Muhtasaru'l-Envâri'l-Kudsiyye fi't-Tarikati'l-Muhammediyye el-Ahmediyye el-İdrisiyye* adlı eserde Kelime-i Tevhid zikrinin faziletine dair geniş bilgi vardır. Bu kitapta tarikatın virdlerinden olan "Sırr-ı Azam", "Kenz-i Mutalsam", "Tecelli-yi Ekber", "Sırr-i Efhar" gibi dualardan da bahsedilir.

Ahmed b. İdris'in talebeleri Avrupa'nın saldırılarına karşı direniş hareketlerine önderlik etmişlerdir. **Ahmed es-Senûsî** ve halefleri Kuzey Afrika'da, **Abdullah Hasan** Sumatra'da sömürgecilere savaş açmışlardır. Daha sonra 1813'de müridlerinden **Muhammed Osman el-Mirgânî**'yi dini tebliğ için Eritre'ye göndermişti. **Ahmed es-Senûsî** de satın aldığı esirleri âzâd ettikten sonra İslâm'ı yaymaları için memleketleri olan Çad'a göndermişlerdi. **Abdullah el-Mevarzî** adlı Sudan'lı müridi de aynı amaçla Sudan'da faaliyet göstermiştir.

Ahmed b. İdris, fıkhıta hiçbir mezhebi taklid etmemiştir. Tasavvufta ise Allah'a giden yol olarak Hz. Peygamber'in rûhâniyetine sığınmak önemlidir. Kur'ân ve hadisi tasavvufi açıdan ve tamamen kendine has bir şekilde tefsir eder. **Ahmed b. İdris**, görüşleri, mücahid talebeleri ve oynadığı rol sebebiyle 19. yüzyıl İslâm dünyasında önde gelen şahsiyetlerden biridir. Etkisi Kuzey Afrika'dan Endonezya'ya kadar yayılmıştır.

Son olarak İdrisiyye Tarikatı'nda "*Büyük İstiğfar*" (İstiğfar-ı Kebîr) olarak bilinen duanın tercümesini vererek bu bahsi kapatalım: "*Ey kendinden başka ilâh olmayan, günahları bağışlayan, ikram ve celâl sahibi, Hayy ve Kayyum olan Allah'ım! Senden bağışlanma diliyorum! Masiyet, hata ve günahlarımı bırakıp sana yö-*

neliyorum. Sözde veya fiilde içimde veya davranışlarımda bilerek ya da bilmeyerek ne kadar yanlışım varsa hepsini affetmeni istiyor, sana dönüyorum. Tüm hareketlerimde, tüm sükûn ahvalimde, verdiğim bütün nefesler esnasında, bildiğim veya bilmediğim ne kadar günah işlemişsem hepsinden istiğfar ediyorum. Beni affet! Kalemim yazdığı, kitabın saydığı ve ilminin kuşattığı şeyler sayısınca sana istiğfar ediyorum. Yaradanımızın Kemâl, Celâl ve Cemâl sıfatlarına yaraşan şekilde bağışlanmamı diliyorum. Rab-bimizin rızasına uygun olarak istiğfar ediyorum.”

Eserleri

1) *el-Ikdü'n-Nefis fî Nazm-i Cevâhiri't-Tedris* : Tasavvufa dair çok önemli bir kitaptır.

2) *el-Mehâmidü's-Semâniyye* : İdrisiyye Tarikatı'nda vird-i zebân edilen sekiz salavatı ihtiva eder.

3) *Kimâü'l-Yakîn* : Tasavvufi bir risâledir.

4) *Şerhu Hadisi Sallî Salâte Mûdi'n* : Peygamberimizin bir hadisinin tasavvufi bir şerhi olup ölüme hazırlık konusunu işler.

5) *Risâletü'l-Esas* : Tasavvufta esasın ne olması gerektiğini anlatan bir risâledir.

6) *Risâletü'l-Kavâid* : İdrisiyye Tarikatı'nın dayandığı temelleri anlatan bir risâledir.

7) *Râhü's-Sünne*

8) *es-Sülûk*.

KAYNAKLAR: Dr. Abdülmünim el-Hıfni, *el-Mevsûâtü's-Sûfiyye*, Kahire 92, s. 14-16; Ömer Rıza Kabbâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut 93, c. 1, s. 99-100; el-Kûhen, *Tabâkâtü'l-Şâze'liyye*, s. 159-161; el-Baytar, *Hilyetü'l-Beger*, c. 1, s. 198-201; Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c. 1, s. 186; Serkis, *Mu'cemü'l-Motbuât*, s. 39-40; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, c. 1, s. 90; Bağdathî İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknân*, c. 1, s. 667, c. 2, s. 111, 263, 396; İbrahim er-Resid, *İkdü'd-Dürri'n-Nefis fî Ba'zı Kerâmât ve Menâkıb-ı Ahmed b. İdris*, s. 6-40; Şeyh Muhammed Halil Hecrezi, *el-Fütûhâtü'l-Medeniyye el-Hecresiyye ala's-Salavâtü'l-Kudsîyye el-İdrisiyye*, s. 10-60; Salih b. Muhammed el-Caferî, *el-Münteka en-Nefis fî Menâkıb-ı Kutbi Daireti't-Takdis*, s. 11-26; *Sufi Orders in Islâm*, s. 117-125; Haririzâde, *Tibyânü Vesâil-i Hakâik*, c. 1, s. 66; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, c. 1, s. 250; L. Rinn, *Marabouts et Khouan*, Alger 1884, s. 402; Takiyyüddin Nebhânî, *Kerâmâtü'l-Evliyâ*, c. 1, s. 341-349; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmlîk ve Melâmler*, İst. 1931, s. 278; Emin er-Reyhânî, *Mülûku'l-Arab*, Beyrut 1951, s. 229; N. A. Ziyâde, *Sanusiyyah, A Study of a Revivalist Movement in Islâm*, Leiden 1958, s. 36; Muhammed b. Ali es-Senûsî, *İkazu'l-Vesân bi'l-Hadisi ve'l-Kur'ân*, Beyrut 1968, s. 8; Haasan b. Ahmed Ahîş, *Münâzarâtü Seyyidi Ah-*

med b. İdris, Kahire, s. 6-46; A. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islâm*, North Carolina 1975, s. 227; Abdullah Muhammed el-Hibşî, *es-Sûfiyye ve'l-Fukahâ fi'l-Yemen*, Sana 1396 h., s. 38-39; Abdurrahman Zeki, *Hareketü'l-İslahî'd-Dini fi Garbi İfrîkiyye*, s. 66; B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sûfî Direniş*, (Tr c. Fatih Tatlıhoğlu) İst. 1988, s. 136-138; Louis Massignon, *Ahmed b. İdris*, EL² (İng.) c. 1, s. 277; T. D. V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, s. 94.

SAİD AYKUT

ŞEYH AHMED ET-TALABANÎ EL-KERKÜKÎ (R.H) (ö. 1257/1841)

Şeyh Ahmed hazretleri, hicrî 1194 (m. 1780) yılında doğdu. **Mahmûde'z-Zengeniyi't-Talabanî'nin** iki oğlundan biridir. Kardeşi **Şeyh Muhammed**, muhterem pederinin vefatından sonra fazla yaşamamış, hicrî 1230 (m.1814) senesinde vefat etmiştir. **Şeyh Ahmed** hazretleri ise pederinin makamında postnişin olup **Tarîk-i Âliyye'yi** neşretmiştir.

Şeyh **Mahmûd** hazretleri 1215 (m. 1800) yılında vefat edince, **Şeyh Ahmed** hazretleri henüz otuz yaşındayken makam-ı irşâda oturmuştur.

Şeyh **Ahmed et-Talabanî** hazretleri, kış mevsiminin en soğuk zamanlarında elbisesinin yakasını kapatmayıp sert rüzgârlara karşı öylece göğsü açık dururdu. Bu hale şâhid olan bazıları:

"Bu şiddetli soğuklara nasıl tahammül ediyorsunuz? Mübarek vücûdunuza bir zarar gelebileceği endişesindeyiz" dediklerinde **Şeyh Ahmed**, cevaben şöyle buyururlardı:

"Vallâhi yüreğimde o kadar hafv ve haşyet-i ilâhî, o kadar aşk-ı Rabbânî var ki, Zemherir'in şiddetli soğukları sinemde kopsa, yine de muhabbetullahın ateşini teskin edemezler..."

Şeyh'in onbir erkek ve dört kız olmak üzere onbeş evlâdı dünyaya gelmiştir. Bunların cümlesi âli kadîr insanlar olup, babalarının teveccühüne mazhar olmuşlardır. Gerek erkek, gerekse kız çocukları bu husûsiyetleriyle meşhur olmuşlar, her birinden nice harikalar ve mânevî haller zuhûra gelmiştir.

Kızlarından **Aişe Hatun** ve **Hatice Hatun**'un isimleri bilinmektedir.

Erkek evlatları ise şunlardır: **Abdülkerim**, **Abdülfettâh**,

Muhyiddin, Abdülgafûr, Muhammed Salih, Muhammed Ârif, Abdülaziz, Hüseyin, Abdulkâdir, Şeyh Abdurrahman Hâlis Talabânî. İsmi bilinmeyen diğer oğlu ise meczûbâne bir halde kaybolmuş, hakkında herhangi bir haber alınamamıştır.

Şeyh Ahmed et-Talabânî hazretleri 63 sene ömür sürmüş, hicrî 1257 (m. 1841) tarihinde irtihâl-ı dâr-ı bekâ edip, gülşen-i saray-ı cânâna dahil olmuşlardır. Kabr-i şerifleri, mübarek pederi **Şeyh Mahmûd** hazretlerinin kabrinin de bulunduğu Kerkûk'ün güneydoğusunda "*Dergâh-ı Talabânî*" ismiyle şöhret olmuş dergâhta bulunmaktadır. Mübarek makamları ziyaret edilen yerlerdendir.

Şeyh Ahmed et-Talabânî hazretleri, Tarikat-ı Âliyye-i Kadîriyye-i Hâlisiyye'nin 29. meşâyih-i kirâmıdır. Vefatından sonra irşad makamına oğlu **Şeyh Seyyid Abdurrahman Hâlis Talabânî** hazretleri geçmiştir.

Allah hepsinden razı olsun. Âmin.

KAYNAKLAR: Ebû Rıdvan, M. Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turûk-ı Âliyye'den Kadiri Silsilenâmesi*, Matbaa-i Amire; Şeyh Yusuf, *eş-Şeceretü'l-Kadiriyyeti's-Serife*; Mustafa Yağar Göletderevi, *Miftâhul-İrşad*, s. 409-412.

YUNUS AYTEN

KUŞADALI İBRAHİM EFENDİ (R.H)

(ö. 1262/1845)

1188'de (m. 1774) Aydın'ın Kuşadası ilçesinde dünyaya geldi. Babası **Mustafa**, ailesinin geçimini demircilik yaparak sağlıyordu. İlk tahsilini Aydın ve Denizli'de yaptı. Menâkıbnâmesini yazan ve aynı zamanda müridi olan **Enderunlu Ali**, **İbrahim**'in ilk tahsilini annesinden aldığını söyler. Daha sonra Denizli'de **Musa Efendi** adlı bir zâtın öğrencisi oldu. **Kuşadalı**'nın İstanbul'a ne zaman geldiği belli değildir. **Kuşadalı**, İstanbul'a gelince bugün Millet Kütüphanesi olarak bilinen Fatih'teki Feyziye Medresesi'ne yerleşti. Burada zamanın tanınmış âlimlerinden **Delî Emin Efendi**'den şer'î ilimleri tahsil etti. **Hüseyin Vassâf**'ın verdiği bilgiye göre uzun bir süre bu medresede ikâmet eden **Kuşadalı**, vakitlerinin büyük bir kısmını ibadet ve mücahede ile geçiriyordu. Ancak henüz bir tarîkate intisâb etmemişti. **Kuşadalı**'nın, şeyhi **Beypazarlı Ali Efendi**'ye intisâbı şöyle oldu:

Bir âyetin tefsiriyle uzun süre meşgul olmasına rağmen ken-

dini tatmin edecek sonuca bir türlü ulaşamıyordu. Bu sırada ziyaretine gelen bir arkadaşına durumu anlatınca arkadaş, kendisine **Beypazarlı Şeyh Ali Efendi**'yi tavsiye eder. İkiisi birlikte **Beypazarlı**'nın huzuruna giderler. Şeyh Efendi, **Kuşadalı**'nın bir türlü anlayamadığı âyetin zâhirî ve bâtinî mânâlarını gayet veciz bir şekilde izah eder. Bu durum, **Kuşadalı**'nın Şeyh Efendi'ye intisâbı için yeterli olmuştur. **Enderunlu Ali, İbrahim Efendi**'nin bu sıralarda 40 yaşlarında olduğunu söyler.

Beypazarlı Şeyh Ali Efendi, Atpazarı Tekkesi'nde misafir olarak kalırken Fındıkzade'deki Beşikçizade Tekkesi'nin şeyhliğine tayin edilir. Bu tekkede ölüm tarihi olan 1234/1818 tarihine kadar görevini sürdürür ve yerini **Kuşadalı**'ya bırakır. Bu sırada Mısır'da olduğu bilinen **Kuşadalı**'nın seyr ü sülûkunu ne zaman tamamladığı, Mısır'a niçin, ne zaman gittiği ve orada ne kadar kaldığı bilinmemektedir.

Kuşadalı, muhtemelen 1235/1819'da İstanbul'a döndü ve tekrar Feyziyye Medresesi'ne yerleşti. Bir yıl kadar sonra **Hacı Halil Efendi** adlı bir zâtın Aksaray Sineklibakkal'da inşa ettirdiği tekkede irşad faaliyetine başladı. **Kuşadalı**'nın buradaki irşad faaliyeti, tekkenin yandığı 1249/1833 tarihine kadar sürdü. **Hüseyin Vassâf Bey**'in anlattığına göre, yangın çıktığında tekkede sohbet ediliyordu. Semtte yangın çıktığı haberi gelince **Kuşadalı**, olayla ilgilenmeyip sohbeta devam etmiş. *"Efendim, bitişik binalar da yanıyor"* denilince **Kuşadalı**, sohbeta ara vermeden devam etmiş. Son olarak *"Efendim, tekke de yanmaya başladı"* denilince *"Haydi artık çıkalım, elhamdülillah merasimden kurtulduk"* buyurmuş.

Yangından sonra bütün ısrarlara rağmen tekkenin yeniden inşa edilmesine müsaade etmeyen **Kuşadalı**, Laleli'de Koska civarında bir eve taşındı. Daha sonra Fatih Çarşamba Pazarı'nda bir konak satın alarak ikâmet etmeye başladı.

1843'te hacca gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Hac dönüşü Şam'a giderek oraya yerleşti. Üç yıl sonra (1262/1845) yanında baş halifesi **Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi** ile birlikte ikinci defa hacca gitmek üzere yola çıkan **Kuşadalı**, Mekke ile Medine arasındaki Râbîg mevkiinde vefat etti. Aynı zamanda devrin büyük âlimlerinden olan **Kuşadalı İbrahim Efendi**'yi, **Cevdet Paşa** şöyle anlatıyor: *"Çarşamba Pazarı'nda Papasoğlu Medresesi'nin karşısında sâkin olan Kuşadalı İbrahim Efendi, ol asrın büyük âlimlerinden zâhir ve bâtinî ma'mûr bir zât idi. Büyük ve küçük pek çok kimseler ona mürid olmuşlardı. Vezirler ve devlet adamları konağına gelip huzuruna girmek üzere sofada nöbet beklerlerdi."*

Sûfiyye mesleğine sâlik olmadığımız halde biz de komşuluk hasebiyle gidip görüşürdük. En büyük hoca efendilerle halledemediğimiz meseleleri onunla hallederdik. Her tür dinî ilimlerden ve özellikle tefsir ilminden hangi bahis açılırsa açılsın fevkalâde açıklamalarda bulunurdu."

Kuşadalı'nın müridlerine yazdığı mektupların dışında herhangi bir eseri yoktur. Halvetiyye Tarikatı'nın Şabaniyye koluna mensup olan Kuşadalı İbrahim Efendi'ye, kendi adına nisbetle bir kol nisbet edilir.

Tekkesi yandığında *"merasimden kurtulduk"* diyen **Kuşadalı'nın en önemli özelliği, tekkelerin artık devirlerini doldurduğuna inanmakta oluşudur. Kuşadalı hazretleri şöyle buyuruyor:**

*"İyiliğe iyilik her kişi kârı
Kötülüğe iyilik er kişi kârı
İyiliğe kötülük şer kişi kârı"*

"İlimden maksud amel olduğu gibi irfândan maksud rızadır."

"İhlâs irfân ile olur."

"Ene'l Hak kelâmından ene maa'l-Hak kelâmı ekmeldir."

"Zamanımız tekke cemiyyeti üzre ezkâr vakti değildir."

"İlim tahsili, seyr u sülûkun yarısıdır."

"Misâl âleminde ara sıra Yusuf Sünbül Sinan ile görüşürüm. Bazen o benden istifade eder, bazen de ben ondan istifade ederim. Yine bu âlemde vakit vakit İbn Kemâl ile de görüşürüm. Fakat her zaman ben ondan istifade ederim."

"Hüma kuşu gibi ismi var, cismi yok olmaya gayret edesin. Ve alâ âli Muhammed'deki 'âl'e yokluk ile dahil olunur."

"Euler istirahat için, camiler sessizce ibadet için olduğundan sesli zikir için tekkeler yapılmış. Şimdi tekkeleri meyhâne, kerhâne yapıyorlar."

"Kiri kir yıkar, körtü kör yeder. Kire, köre bakma; yol doğru gider."

KAYNAKLAR: Yaşar Nuri Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti, Hayatı, Düşünceleri, Mektupları*, İstanbul 1982; Nihat Azamat, *Kitabiyât, Osmanlı Araştırmaları*, IV, İstanbul 1982, s. 325-335.

VEFÂ ER-RİFÂÎ (R.H) (ö. 1264/1847)

Tam adı, **Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Şahin**'dir. 1179/1765 yılında doğdu. 1264/1847 yılında vefat etti. Daha çok "*Vefâ er-Rifâî*", "*Şeyh Vefâ*" ya da "*Vefâî*" lakaplarıyla bilinir. Haleb'e şeref vermiş büyük velilerdendir.

Merhumun büyük zâtlar hakkındaki bilgisi sınırsızdı. Yolun kadım yolcularını iyi bilir, onların gelenek, usûl ve âdâbına titizlikle riayet ederdi. Musikiye karşı meyli olan **Vefâ Efendi**, kendi yazdığı kısa ve coşku dolu tasavvufi beyitleri belirli günlerde tertib ettiği zikir halkalarında okur, dervişlerini coştururdu. Sesi güzeldi. İnce ruhlu ve hayâ sahibi idi.

Haleb şehrinin uluları, camileri, velîleri hakkında çok geniş bir bilgiye sahipti. Nerede, hangi velînin medfun bulunduğunu bilir, yerinde yeller esen eski tekkeleri bir bir gösterirdi. Üslûbu son derece anlaşılır ve zevklidir.

Eserleri

1) *el-Fusûlu'l-Vefiyye fi's-Sâdeti's-Sûfiyye*: Tasavvuf yolunun büyükleri hakkında yazılmış bazı risâlelerden meydana gelen, son derece faydalı bir kitaptır. Özellikle kendi tarikatının büyüklerini anlatır.

2) *Cevâmiu Haleb ve Tekâyâhâ ve Esmâü'l-Evliyâi'l-Medfûnine Fihâ* : Haleb'in camilerini, tekkelerini ve Haleb'de medfun bulunan velîleri anlatan güzel bir risâledir.

KAYNAKLAR: Dr. Abdülmünim el-Hıfni, *el-Mevsûatu's-Sûfiyye*, Kahire 1992, s. 410; Muhammed Vefâ er-Rifâî, *el-Fusûlu'l-Vefiyye*, Dimaşk (tarihsiz) s. 3-16; Muhammed Vefâ er-Rifâî, *Cevâmiu Haleb*, Dimaşk (tarihsiz) s. 5-9.

SAİD AYKUT

TERZİ BABA (R.H) (ö. 1264/1848)

*Gel ey Vehbi yeter kaldır beyânı
Söylemekle tükenmez hiç meânı*

*Bu ilm-i bâtına yoktur nihâyet
Hüdâ cümlemize ede inâyet*

"Kutbu'l-Ârifîn, Sultanu'l-Vâsılîn, Gavs-ı Azam" Terzi Baba hazretlerinin asıl adı **Muhammed Vehbî**'dir. Mesleği terzilik olduğu için *"Terzi Baba"* diye şöhret bulmuştur.

Aslen Erzincanlı olup babasının adı **Fâzılzâde Abdurrahman Efendi**'dir. Merkeze bağlı Sarıgöl köyünde 1190/1775 yılında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Tahsilsiz ve ümmî olmasına rağmenengin bir mânevî kültüre sahip olduğu, eseri *Miftah-ı Kenz*'den anlaşılmaktadır. Anadolu insanını yoğuran tasavvuf neş'esi, birçokları gibi Terzi Baba'nın da gönlünü kuşatmış, onu tasavvufun mânevî ikliminde temizlemiştir. Terzi Baba gençliğinde Kadirî Tarikatı'na, kırk yaşlarına doğru da Nakşibendî Tarikatı'na intisâb etmiştir. Nakşibendî Tarikatı'nın Hâlidîyye kolunun kurucusu Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, halifelerinden **Abdullah Mekki Efendi**'yi Anadolu'ya irşad vazifesiyle gönderir. **Abdullah Mekki Efendi**, Erzincan'a geldiğinde bölgenin dağlarına ve ovasına bakarak arkadaşlarına: *"Hazretin bize tarif buyurduğu memleket Allahü âlem burası olacaktır. Burada bir zâtın bizde nasibi ve emaneti vardır"* buyurur.

Erzincan'da Terzi Baba'nın maddî ve mânevî yönlerini bir hayli araştırdıktan sonra onu yanlarına çağırarak *"Oğlum, Pîri A'zâm Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî bizi buralara gönderdi. Bize bir emanet tevdi buyurdu ki o emanete seni müstahak gördük. Kabul edersen onu sana teslim edelim"* der.

Terzi Baba da: *"Siz bilirsiniz"* cevabını verir.

Abdullah Mekki hazretleri: *"Vereceğimiz emanet sana birçok menfaatler sağlar"* deyince Terzi Baba da: *"Şeyh Efendi, valahi dünya için Allah demem"* der.

Abdullah Mekki hazretleri: *"Oğlum haydi git, sen bulacağın buldun. Teslim edeceğim emanet dahi zaten bu idi"* buyururlar.

Böylece kırk yaşına kadar Kadirî Tarikatı'nda belli bir olgunluğa erişen Terzi Baba, Nakşibendî Tarikatı'na girip Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi olarak Erzincan'da irşad vazifesini icra etmiş, sayısız insanın hidayete ermesine, birçok mürid ve halifenin yetişmesine vesile olmuştur. *"Hacı Hâfız"* diye anılan *"Mehmed Rüşdü"*, *"Hacı Mustafa Fehmî"*, *"Şemsi Hayal"* veya *"Leblebici Baba"* diye şöhret bulan **Şair Süleyman Efendi** halifelerinin en meşhurlarındandır.

Anadolu insanının tasavvufun engin ruhu içinde yoğrulması, insanımızın aklın dar sınırlarını aşarak gönül pınarlarında erimesini sağlayan **Terzi Baba**, 1264/1848 senesinde irtihal eylemişlerdir. Türbesi Erzincan'da, tekkesinin bulunduğu kabristanda olup bu kabristana, onun ismine izafeten "*Terzi Baba Mezarlığı*" denilmektedir.

Erzincan'da **Terzi Baba**'nın birçok kerâmeti anlatılmaktadır. Halk arasında çok yaygın olanlardan biri şöyledir: Bir gün hanımlar bir arada bulunup sohbet ederlerken **Terzi Baba**'nın da hikmetlerini dile getirmişler. Orada bulunan hanımlardan biri **Terzi Baba**'yı görmek istediğini söylemiş; komşu hanımlardan biriyle ertesi gün **Terzi Baba**'ya gitmeyi kararlaştırmışlar. **Terzi Baba**'yı görmek istediğini söyleyen hanım, **Terzi Baba**'nın ermiş bir veli olduğuna inanmıyormuş. Bu yüzden boğulmuş bir tavuğu temizleyip pişirmiş ve tavuğu birkaç lavaş ekmeğiyle kapatıp yola çıkmışlar.

Terzi Baba, herkes gibi bu hanımları da çok iyi karşılamış. Hanımın verdiği tavuğu hemen orada, misafirlerin yanında yemiş. Tavuğu getiren hanıma: "*Hemşire, biraz yakına gel*" demiş. Ağzını açarak: "*Bak bakalım, ağzımda neler görüyorsun?*" demiş. Kadın yaklaşıp **Terzi Baba**'nın ağzına bakınca ne görsün! Bir deniz, içinde gemiler, kayıklar var. Pişirilen murdar tavuk ise denizin kenarında su içip eşiniyor. Hanım hatasını anlamış; affetmesi için **Terzi Baba**'dan özür dilemiş. **Terzi Baba** da; "*Hemşire hanım, sen kendi kendini günaha soktun. Benim yapacağım bir şey yok*" demiş. Kısa bir süre sonra da bu hanım ölmüş.

Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ* adlı yazma eserinde ise **Terzi Baba** ile ilgili olarak şunlar anlatılmaktadır: Bir gün Erzincan'a kemal sahibi fakir bir derviş gelir. Abası çok eski, paramparça, kirli ve bit içindedir. Hangi terzi dükkânına yama yaptırmak için girse alaylı bir biçimde **Terzi Baba**'ya gönderirler. **Terzi Baba**, bu dervişi çok iyi karşılar. Abasını alır; "*Yarına hazır olur*" diyerek dervişi uğurlar. Abayı hemen yıkar, kurutur, yırtıklarını güzelce yamar. Ertesi gün gelen dervişe abasını tertemiz ve tamir edilmiş olarak teslim eder ve herhangi bir ücret de almadan onun gönlünü hoş eder. Böyle güzel insanî ve İslâmî tavırlarından dolayı **Terzi Baba**'nın müridleri çoğalınca garaz sahipleri onu kıskanmaya başlarlar. "*Ümmî bir cahilin başına bu kadar hezele toplanmış!*" gibi sözler, ulemâ arasında yayılır. Bunun üzerine beldenin

müftüsü Terzi Baba'yı imtihan etmeye, cehâletini ispatlayarak ona irşad vazifesinden el çektermeye niyetlenir. Ulemâyı toplar, Terzi Baba'yı da davet ederek onu imtihan etmek istediğini söyler. Terzi Baba'ya "Sıfât-ı sübûtiye kaçır?" der. Terzi Baba da; "Meydana büyük bir hakikat çıkarmak için bu beldeye göre yedi, bilâd-ı saireye göre ise sekizdir" cevabını verir. Orada bulunan ulemâ, Terzi Baba'nın neden bu cevabı verdiğini merak ederler. Bunun üzerine Terzi Baba: "Bu beldede sıfât-ı sübûtiye ilim, sem, basar, irade, hayat, kelâm ve tekvîn olmak üzere yedidir." der; kudret sıfatını ise söylemez. Bunu neden söylemediği kendisine sorulunca: "Efendim, bu beldede Hakk'ın kudret sıfatı yoktur diye ehl-i belde inkârdadır. Eğer kudret sıfatına inansalardı bir ümmî kulda da sır-ı irşâdî icad edecek kudret bulunur derlerdi. Bunu demediğinize göre, demek ki Hakk'ın kudret sıfatı bu belde de yoktur. Halbuki Hz. Allah, 'innallâhe alâ külli şey'in kâdir' buyurmaktadır" der. Bunun üzerine başta müftü olmak üzere ulemâ-i belde, Terzi Baba hakkında söylediklerine ve yaptıklarına çok pişman olur, kendisinden özür dilerler.

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl. nr. 2306, c. 2, vr. 183-185; Şevkistan, (Yazarı, baskı yeri ve yılı yok), Merhum Münip Yılğan özel kitaplığı, yazma, Erzurum; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 50; Musa Azmi Nakşibendî, *Hazâ Kitâbu Kenzû'l-Miftah*, İstanbul 1328; el-Hac Halil Efendi, *Kenzû'l-Miftah*, İstanbul 1286; Vehbi Cem Aşkun, *Terzi Baba ve Erzincan'ın Mutasavvıf Şairleri*, Balıkesir 1956; Hasan Alakese, *Kenzi'l Miftah*, İstanbul 1972; Orhan Aktepe, *Kenzû'l-Miftah*, Erzincan 1981; Nurettin Albayrak, *Folklorumuz ve Erzincan*, Erzincan 1983, s. 149; Vehbi Yurt, *Terzi Baba*, Erzincan 1995.

NURETTİN ALBAYRAK

AHMED KUDDÛSÎ (R.H) (ö. 1265/1849)

İsmi Ahmed b. Hacı İbrahim'dir. Şiiri ve deyişleri ile meşhurdur. 1769 (h.1183) senesi Rebiülevvel ayının onbirinci gecesi Niğde'nin Bor kazasında doğdu. Küçük yaşta babasından ders almaya başladı. Âhrâriyye yoluna mensup olan babasından tarîkatın âdâbını öğrendi. Babasının "Oğlum, her zaman Allah Teâlâ'yı zikret. Benim sağlığında boş şeylerle uğraşmaktan uzak dur." nasihatına uyarak, babasının tarîkata dair tavsiyelerine harfiyyen riayet edip gece-gündüz çalıştı.

Ahmed Kuddûsî, medreselerde okutulan ilimleri öğrenmek amacıyla uzun zaman medrese eğitimi gördü. 1786 senesinde babası vefat edince ilâhî bir işaret üzerine "*Turhal Şeyhî*" diye bilinen zâtın yanına gitti. Orada bu mübarek insanın sohbetleriyle feyze nail olduktan sonra bir arkadaşı ile ayrılıp Erzincan'a geldi. Sert geçen kış mevsimi yüzünden Erzincan'da birkaç ay kaldı. Yazın Erzincan'dan ayrılarak önce Şam'a, oradan da Mısır'a vardı. Daha sonra hac vazifesini yerine getirmek için Mekke-i Mükerre-me'ye gitti. Bu ilk Hicaz seferinde Hira ve Uhud Dağ'ında, **Hız. Hamza** ve diğer şehidlerin medfun bulunduğu sahada, kayalıklar arasındaki mağaralarda uzun günler uzlet hayatı yaşadı. Bir sene sonra tekrar hac yaparak doğduğu ilçeye, Bor'a döndü.

Ahmed Kuddûsî Efendi, ilki 1807 ve 1810 senelerinde olan Osmanlı-Rus savaşlarına katıldı. Böylece Sünnet'e uyarak nefsini ıslah etmek için yaptığı halvetle beraber bu cihada katılması neticesinde hem cihad-ı ekbere hem de cihad-ı asgara girmiş oluyordu. Bir süre Anadolu'da kalan **Kuddûsî** hazretleri, tekrar Hicaz'a gitti. Uzun müddet Mekke-Medine arasındaki ıssız çöllerde nefsini terbiye etmek için çektiği çileler, derecesini daha da yükseltti. Zaman zaman şaşkınlık verici hadiseler oluyor; günlük yiyeceği, belli saatlerde kendiliğinden gelen bir ceylanın verdiği sütle sağlanı-yordu. **Ahmed Kuddûsî** hazretleri, Hicaz'dan Bor'a döndükten sonra bazı kadir bilmezlerin cehâleti yüzünden onuç yıl kadar evinde inziva hayatı yaşadı.

Kuddûsî Efendi'nin başından enteresan hadiseler geçmiştir. Devrin ileri gelenlerinden makam sahibi biri: "*Zamanımızın büyük velisi kim ise onunla görüşmek istiyorum*" diye yakınlarına sorar. Bunun üzerine orada **Kuddûsî** hazretlerini tanıyan biri: "*Zamanımızın büyük velisi Ahmed Kuddûsî Efendi'dir*" deyince kendisini İstanbul'a davet ederler.

Ahmed Kuddûsî İstanbul'a gelip huzura girince orada bulunan kimseler, onun taşraî kıyafeti ile huzura girmesini pek beğenmeyip tepeden bakarlar. **Ahmed Kuddûsî**, sohbet esnasında hiç konuşmaz. Makam sahibi rütbeli bir memur: "*Şeyh Efendi, siz de bir şeyler söyleyiniz*" deyince; "*Efendim, bendeniz fazla ilmi olmayan bir kişiyim. Huzurunuzda konuşmaya hayâ ederim. Ancak emrinize uyarak başımdan geçen bir hadiseyi anlatayım*" diyen **Ahmed Kuddûsî Efendi**, şu hikâyeyi anlatır: "*Birgün bendeniz Sarayburnu'nda sahil boyunca gezerken çok güzel bir kadın*

sandala bindi. Dayanamadım başka bir sandala binerek kadını takip ettim. Üsküdar iskelesinden karaya çıkıp falan sokahtaki büyük bahçeli konağa giren bu kadını bir daha göremedimse de asla unutamadım. Gönlüm onun hicranı ve gamı ile rahatsızdır efendim." Makam sahibi rütbeli memurun birden beti benzi attı. Yanında bulunanları tek tek dışarı çıkarttı. **Ahmed Kuddûsî** ile başbaşa kalınca şöyle dedi: "Efendi, anlattığınız hadise benim başımdan geçmişti. Bu gam ve keder ise benim içinde bulunduğum durumun ifadesiydi. Şu anda ise o dertten kurtuldum. Siz bu olayı anlatırken o hanım gönlümden silindi." Sonra da o memur, **Kuddûsî** hazretlerine görülmemiş ihسانlarda bulundu.

Ahmed Kuddûsî Efendi'nin kalbi çok temiz, ruhu pek duruydu. Duası kabul olurdu. Birgün Konya'ya giderek **Mevlânâ Celâleddin Rûmî**'nin kabrini ziyaret etmek istedi. Türbenin önüne vardığı zaman türbedar, kapıları kilitlemiş gidiyordu. Türbedara türbeyi açması için ricalar edip çok yalvardı. Fakat türbedar: "Akşam oldu açma müsaadesi yoktur" diyerek, kesin bir şekilde reddetti. Bunun üzerine gönlü kederle dolan **Ahmed Kuddûsî**, şu medhiyeyi okumaya başladı:

Sensin velîler şâhı
Ya Hazret-i Mevlânâ
Affet şu ben gümrâhı
Ya Hazret-i Mevlânâ

Bedkâr ve avâreyim
Pür zenb ve bıçareyim
Âsî yüzü karayım
Ya Hazret-i Mevlânâ

Gayet azîmdir câhın
Mahbûbusun Allah'ın
Dârü'l-emân dergâhın
Ya Hazret-i Mevlânâ

Sen şol ulu sultânsın
Ki server-i merdânsın
Hem mâden-i irfânsın
Ya Hazret-i Mevlânâ

*Çün çocukken ey sultân
Eflâkı ettin seyrân
Oldu melâik hayrân
Ya Hazret-i Mevlânâ*

*Kapında çok muhtâcân
Erer murâda her ân
Devrinde sürer devrân
Ya Hazret-i Mevlânâ*

*Muhtâcınam in'âm et
Mihmânınam ikrâm et
İhsânını itmâm et
Ya Hazret-i Mevlânâ*

*Bencileyin yok gümrâh
Lâkin dedim eyvallâh
Geldim sana şey'en lillâh
Ya Hazret-i Mevlânâ*

*Âriflerin sultânı
Dertlilerin dermânı
Kuddûsî'nin cânânı
Ya Hazret-i Mevlânâ*

Son dörtlülüğü okuduğunda kapılar kendiliğinden açıldı. **Ahmed Kuddûsî**, türbedarın şaşkın bakışlarından habersiz ziyaretini yaparak oradan ayrıldı. Ertesi gün bu hadiseyi duyan Mevlevî şeyhleri ile bir kısım ulemâ, "Bu mutlaka Borlu **Kuddûsî**'dir" dediler.

Ahmed Kuddûsî, "Kuddûsî" mahlâsını almasını şöyle anlatmaktadır: "Ben ana karnındayken **Kuddûs Kuddûs** diye Allah'ı zikrediyordum. Birgün annem, babama bu durumu söyleyince babam, 'Kimseye söyleme; bu oğlumuz, kemâl sahibi olur inşaallah' demiş." **Ahmed Kuddûsî**, bu durumu bir şiirinde anlatmıştır.

Vefatı, Kabrinin Nakli ve Vasiyeti

1849 yılı (h.1265) Cemaziyelâhîr ayında Bor'da vefât etti. Vasiyeti üzerine eski mezarlığa defnedildi. Son yıllarda mezarlık-

ları şehir dışına nakletme konusundaki genel bir karar üzerine **Ahmed Kuddûsî** hazretlerinin kabri, bugünkü yerine nakledildi. Bu nakil kararına, Müslüman halk karşı ise de devrin kaymakamı, belediye başkanı ve jandarma komutanı olaya müdahale ederek **Ahmed Kuddûsî** hazretlerinin kabrine karşı hoş olmayan bazı sözler sarfedip edep dışı davranışlarda bulundular. Ama hepsi de hayatının ileriki dönemlerinde farklı birer belaya müptela oldular.

Kabri yıkmaya kimse razı olmayınca hapishaneden getirilen mahkûmlar kabri yıktı. Bu esnada orada bulunan dinsiz jandarma komutanı, kabrin taşına tekme vurarak "kazın" diye bas bas bağırdıysa da feci âkıbetten kurtulamadı ve oracıkta öldü.

Ahmed Kuddûsî Efendi, şerfata sarılan, Sünnet-i Seniyye'ye uygun yaşamaya çalışan bir müslümandı. Vasiyetnamesinde kullandığı ifadeler, onun ne kadar samimi bir Müslüman olduğunu göstermeye yeter. Şöyle diyor: "Evlâdım, zevcem, akrabayı taallukâtım! Size vasiyet ederim ki Allah Teâlâ'ya ve Resûlüne itaat ediniz. Benim için ağlamayasınız. Geceleyin vefât edersem hemen yıkayıp sabah namazının akabinde birkaç komşu ile cenaze namazımı kılıp Eski Kabristan'da uygun bir yere defnediniz. Halka zahmet olmasın. Beni medhetmeyin. Zira kabirde, 'Bu söylenilen sıfatlar sende var mıydı?' diye melekler sorarlarmış. Hemen dua ve istiğfar edin. Ölümünden ibret alıp Allah'tan af dileyin. Kur'ân-ı Kerîm okuyun, Kelime-i Tevhid'i söyleyin. Nasihat kitaplarımı okuyup nasihat alınız. İnşaaallah bana ve size faydalı olur.

Beni seven talebelerim, evlâdına nasihat, hüsn-i nazar ve terbiye etsinler. Nasihatla fayda çoktur. Allah Teâlâ'yı zikrederken onun rızasını kazanmak ve onun hükümlerini uygulamak maksadıyla zikredin.

Kefenimi Niğde bezinden yapınız. Sakın, cesedime ve kefenime yazı yazmayınız. Kabristanda tağannî ile Kur'ân okuyarak oraya gelmiş müslümanları bıktırmayınız. Eğer Allah Teâlâ beni sevmiş, benden razı olmuş ise tağannîsiz okuduğunuz üç İhlâs yeter. Allah korusun, eğer razı değilse her biriniz onlarca hatim okusanız da hiçbirisi bana fayda getirmez.

Dostlarım! İlmi, taliplere ve salih fakirlere veriniz. Dostlarınızın ne kadar kusuru olursa olsun onlara muhabbet besleyin.

Dervişlerden İslâm dinine zıt, şeriatın emirlerinden uzak yaşıyanlar var ise onlara yaklaşmayın. Onları gözünüzde büyütmeyin. Bu devirde onların çoğu sihir ve gözboyacılık yaparak halkı aldatıp 'biz mürşid-i kâmiliz' derler.

Unutmayın! Kıyâmet, yeryüzünde hiçbir ihlâslı âlimin kalmadığı, her yanın cahillerle kaynadığı bir anda kopacaktır. Siz bu durum karşısında gurura kapılarak nefsin hevâsına tâbi olmayın! Allah Teâlâ'nın ansızın gelen belâ ve tuzagından emin olmayasınız. İblis ve dostlarını düşününüz. Salih amel işledikten sonra bu gücü size nasib ettiği için Allah'a şükrediniz. Beşeriyet sebebiyle sizden günah sâdır olursa hemen istiğfar etmelisiniz! Allah'ın rahmetinden ümid kesmeyiniz.

Bu vasiyetnâme-yi mü'min kardeşlere gösteriniz."

Kuddûsî Dede'nin Şiirleri, Beyitlerden Çıkan Genel Fikirleri

Kuddûsî, son derece coşkulu, samimi bir şairdir. Karmaşık şiir söylemez. Anlaşılr, halk tarafından benimsenen beyitleri söyler. İlahî aşk onun derdi ve ilacıdır. İnsanları güzel ahlâka davet etmek, şeriata sarılmak, Peygamberimizin (s.a.v.) yolundan gitmek onun en önemli gayesidir. Bazı şiirlerinde vecde gelip hatalı sözler söylemişse de hatasını bilir, iman esaslarının sınırlarını zorlamazdı.

Babasının rüyasında gördüğü üç ay ve bunun yorumu şiir şeklinde şöyle anlatılmıştır:

*Rüyada hem görmüş peder üç ay semâda
Ortadaki ayda çok imiş behcet-i nûr-i ziyâ*

*Ona demişler: "Bu ay, oğlundur ana rahmindeki
Cihan halkının ekserini irşâda olırsar sezâ*

*Ona muhabbet eyleyen âşıkları sever Mevlâ
Bulmaz felâh kim eder ise ona buğz ve cefâ*

*Zikir telkin eyle ona, küçükken ersin makâma
Öyle bir telkin ki, hemân zikreylesin dâimâ"*

*Vakt-i sabâvette bana tevhîdi telkîn eyledi
Der idi: "Kuddûsî verdim icazeti sana."*

Hicaz topraklarında Rasûlullah (s.a.v.)'ın yüksek himmetlerine nail olan **Ahmed Kuddûsî Efendi**, bu hissi ve mânevî hali şöyle anlatır:

*Dâvet etti köyüne çün bizi ol şâhımız
Pes icâbet eyledik bugün açıldı râhımız*

*Etti tâlim hem bize seyr-i sülûkun tarzını
Pişvâyı sâlikîn olan Rasûlullahımız*

*Doldu ışk u cezbe dil iklimine deryâ misal
Bu sebeple mürtefi oldu bî-gayet râhımız*

*Bakmayınız bize hısm ve hakaretle bize ey zâhidân
Dost yanında müteber hor görünen gümrâhımız*

*Yanarız ışk oduna Kuddûsî ya leyl ü nehâr
Kıldı âlem halkını âciz figân ü âhımız.*

Kuddûsî, insanın çamur ile nur kutupları arasında debelen-diğini bilmekte, günahlarını itiraf etmektedir:

*Ey rahmeti bol padişah
Cürmüm ile geldim sana
Ben eyledim hadsiz günah
Cürmüm ile geldim sana*

*Hoddan tecavüz eyledim
Derya-yı zenbî boyladım
Ma'lûm sana ki neyledim
Cürmüm ile geldim sana*

*Senden utanmayıp hemân
Ettim hatâ gizli âyân
Urma yüzüme el-amân
Cürmüm ile geldim sana*

*Aslüm çü bir katre meni
Halkeyledin andan beni
Aslüm denî fer'im denî
Cürmüm ile geldim sana*

*Gerçi kesel fisk ü fücûr
Ayb-ı zelev çok hem kusûr
Lâkin senin adın Gaffâr
Cürmüm ile geldim sana*

*Zenbim ile doldu cihân
Sana âyân zâhir nihân
Ey lütfü bi-hod Müsteân
Cürmüm ile geldim sana*

*Senin adın Gaffâr iken
Ayb örtücü Settâr iken
Kime gidem sen var iken
Cürmüm ile geldim sana*

*Hiç sana kulluk etmedim
Râh-ı rızâna gitmedim
Hem buyruğun tutmadım
Cürmüm ile geldim sana*

*Bin kere bin, ol padişah
Etsem dahi böyle günâh
Lâ teknetû ⁽¹⁾ yeter penâh
Cürmüm ile geldim sana*

*İsyanda Kuddüst şedîd
Kullukta bir battal pelit
Der kesmeyip senden ümid
Cürmüm ile geldim sana*

(1) "Ümidi kesmeyiniz" anlamında ayet-i kerime

Kuddûsî Dede, güzel ahlâka davet konusunda son derece gayretlidir. Bu hususta şöyle diyor:

*Merdîm deme zinhâr, seni meydana çekerler
Dava edeni bahs ile burhâna çekerler*

*Kaldırma sakın başını kibr ile semâya
Müstekbir olan serkeşi nîrâna çekerler*

*Suçunu bilip tevbe eden buldu selâmet
Kibr eyleyeni adl ile mizâna çekerler*

*Sen nefsinî alçakta gözet, etme tereffû
Firavun gibi "ben" diyeni ummana çekerler*

*Tur dağı tevâzu ediben buldu tecelli
Yükseklik eden dağları humâna çekerler*

*Dûr olma hemen meclis-i Uşşak-ı Hüdâ'dan
Onlar nice fâcirleri yezdâna çekerler*

*İlm ve amelle etme gurur misli Azâzil
Mağrûr olanı Vâdi-i Hızlan'a çekerler*

*Dünyayı sevenlerden irak ola sözümtü tut
Kur'ân'a yakın olanı yeksâna çekerler*

*Doymaz gözü çok olsa dahi malı hârisin
Geldikte ecel, cismini dîdâna çekerler*

*Vârislere kalup nesi var ise kâmusu
Cemettiği sim ve zeri yâbâna çekerler*

*Müflis ona derler ki yarın rûz-ı cezâda
Ashâb-ı hukuk, "Hak" diye divâna çekerler*

*Kuddûsî'yedir hep bu nasâih ve sanadır
Kim bunları tutar ise onu Ridvân'a çekerler.*

Ahmed Kuddûsî'ye göre İslâm bir bütündür. Siyaset de İslâm'a uygun olmalı, zulümden kaçınmalı, adalet uygulanmalıdır. Yoksa bela kaçınılmazdır. Şöyle diyor:

*Zulmeylemez nâsa zerrece Hüdâ
Lâyık olduk geldi bize bu şifâ
Amele göredir herkese cezâ
Taksir eden elbet cezâsın bulur*

*Kalbinden adâlet, merhamet gitti
Padişahı bize musallat etti
Emr-i Hallâk ile halkı incitti
Anlamayan onu kul etti sanır*

*Uzattın kâl et sözünü Kuddûsî
Uyandırmak kasdın pend edib nâsı
Ver nefsine öğüt ey kalbi katı
Gözsüzleri nice edebilir kör.*

Kuddûsî, çevresinde hiç ölmeyecekmiş gibi mal yığanları görürnce acı acı tebessüm etmekte, dünyanın süsüne aldanan ahmakları uyarmadan geçememektedir. Şöyle diyor:

*Cem eyleme bu cife-i murdarı ölüm var
Kenzetme sakın dirhem ü dinarı ölüm var*

*Seddâd ile Nemrud'u ölüm neyledi fikret
Mahvoldu kamu askeri cahları ölüm var*

*Karun ile Firaun'ı düşün var ise aklın
Kurtaramadı kenzleri onları, ölüm var*

*Zikreylese çok ölümü insan uyanın hemân
Der nefsine hiç işleme evzâr-ı ölüm var*

*Kuddûsî-i miskinin tut sözünü sana der
Hak isteyelim, neydelim ağyârı ölüm var.*

Ahmed Kuddûsî, "Kuddûsî" mahlâsını nasıl aldığını şöyle anlatır:

*Kuddûs'e mensûb olmuşam
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem
Hem ona meczûb olmuşam
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Bil ana rahminde beni
Ki etmişem takdis onu
Anam işitmiştir bunu
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Du ikiye erdi yaşım
Aşkoldu yar ve yoldaşım
Takdis-i Hak idi işim
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Yiğirmide ettim hereb
Gezdim Hicaz'ı Şam'ı hep
Kuddûs'e çektim çün nasâb
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Şevkiyle oldum bi-karar
İçimde ışık oldu yanar
Kuddûs'e etmişim firar
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Çektim mâsivâdan eli
Buldum O'na giden yolu
Varsın desin münkir deli
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Yetmiş dahi üç oldu sinn
Hayran bana hep ins ve cinn
Kuddûs'e kalbim mutmainn
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Tedbir-i dünya bilmezsem
Arzu-yı cennet kılmazsam
Ağyâra mensûb olmazsam
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

*Kuddûsî'yi cezbetti ol
İster O'na her dem vusûl
Der bilmeyip izâr usûl
Kuddûsî'yem Kuddûsî'yem*

Eserleri

Ahmed Kuddûsî Efendi'nin eserleri iki tanedir. Biri dillerde kolaşan divanı, diğeri külliyyatıdır. Külliyyatı, toplu eserleri demektir ki *Pendnâme*, *Vasiyetnâme*, *İcâzetnâme*, *Nesâyih-i Ahmed Kuddûsî*, *Hazînetü'l-Esrâr*, *Risâle-i Medâih*, *Muhtasar-ı Tıbb-ı Nebevî* ve *Mektûbât* gibi risâlelerden oluşur.

KAYNAKLAR: Ahmed Kuddûsî Efendi, *Divan*, İst. tarihiiz, s. 3-75; Mehmed Süreyyâ Efendi, *Sicill-i Osmânî*, c. 4, s.58; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 150.

SAİD AYKUT

MUHAMMED OSMAN MİRGÂNÎ (R.H)

(ö. 1268/1853)

Şeyh Ahmed b. İdris'in Hicaz'daki talebelerinden biri de **Muhammed b. Osman Mirgânî** adlı bir âlimdir. Soyu, önce Tacikistan'a, ardından Hindistan'a göç etmiş asil bir aileye uzanır. Ailenin en yaşlı ferdi yıllar sonra ailesiyle beraber Mekke'ye gelmiştir.

1792'de vefat eden dede **Abdullah Mirgânî**, meczub dönemin en meşhur sûfilerindendir. Tarihçi **Cebertî**, bu zâtın menkıbe ve kerâmetlerini, "*Acâibü'l-Asâr*" adlı kitabında uzun uzadıya anlatmıştır. **Muhammed Osman**, zeki bir çocuktur. Henüz yirmisine gelmeden dinî ilimlerde temel kitapları okumuş, yavaş yavaş tasavvufa yönelmeye başlamıştı. Öylesine şevk ve arzu ile doluydu

ki döneminin en yaygın tarikatlarına tek tek girmiş, tadrîcî olarak kendi yöntemini oluşturmıştır.

Evvela Kadiriyye'den el almış, **Şeyh Seyyid Kaddûmî**'ye mürid olmuş; sonra **Seyyid Abdurrahman** yoluyla Nakşibendîlik inâbeti almıştır. **Seyyid Abdurrahman**, o dönemde Hind Nakşibendîliğini temsil ediyor, Yemen'in Zebid şehrinde müftülük yapıyordu. **Seyyid Kaddûmî** ise Mekke'nin sevilen âlim ve âriflerindendi. Bu tecrübelerinden sonra Cüneydiyye şubesine de giren **Muhammed Osman**'ın son durağı, Şâzelî şeyhi **Ahmed b. İdris** olmuştur.

Ahmed b. İdris, bu başarılı müridini Ahmedî-Şâziliye şubelerini yayması için Doğu Sudan'a gönderdi. **Muhammed Osman**, önce deniz yoluyla Sevakın mıntıkasına geldi. Oradan Kasir yöresine, oradan da Nil boyunca ilerleyerek Asvan'a yöneldi. Mısır topraklarında tarikatını yayma çabasıındaydı. Fakat halk pek rağbet etmiyordu. **Muhammed Osman**, yürüyüşüne devam etti. Nihayet Nuba beldelerine vardı. Burada büyük rağbet gördü. Nubalılar, akın akın **Muhammed Osman**'ın çevresine toplandılar. Çevresindeki yeni ve güçlü bir mürid halkasıyla Dinkala'ya ulaştı. Sahra'yı aşarak Kordofan bölgesine geldi. Bir müddet ikâmet ettiği bu yörede, **Seyyid Ahmed b. İdris**'e meftun birçok insanı çevresinde topladı. Yolculuğuna hiç durmadan devam ederek Sinnar ve Şenday şehirlerine vardı. Sudan'ın doğusuna dönerek yürüyüşüne devam etti.

Şeyh Muhammed Osman, Sudan ahalisiyle ilişkilerini güçlendirmek istiyordu. Dinkala yöresine mensup bir kadınla evlendi. Oğlu **Hasan**, Mirgâniyye Tarikatı müstakilleştiği zaman, Afrikalılardan azımsanamayacak sayıda mürid toplamıştı. **Şeyh Muhammed Osman**, Hicaz'a döndü ve şeyhi **Ahmed b. İdris**'i arayarak Yemen'in Asir bölgesine gitti. Şeyhinin vefat tarihi olan 1837'ye kadar burada kaldı.

Ahmed b. İdris ile **Muhammed Osman** arasında tarikatın üslûbu ve âdâbı üzerinde her zaman bir ihtilâf olagelmmişti. Sonunda **Muhammed Osman**, kendine has tarikatını Deyr-i Kizrevân denilen mıntıkada kurarak yeni müridleri kendine davet etmeye başladı. Soyu asıldı. Sevenleri çoktu. Ahlâkı, gayreti ve ilmiyle çevresindekiler gün be gün artıyordu.

Medine, Cidde ve Taif'te zâviye açan **Muhammed Osman**,

evlatlarını muhtelif beldelere göndererek tarikatını yaygınlaştırmaya işine girişmişti. Büyük oğlu **Muhammed Sirru'l-Hatim**, Yemen'e ve Hadramut'a; ikinci oğlu **Hasan**, Sevakın ve Dinkala'ya yöneldi. Burada **Benî Âmir** soyundan gelen Becce ve Habab kabilelerinden büyük ilgi gördü. Burada yaşayan halk, daha önce de babasını iyi karşılamıştı. **Hasan**, burada Sinnar ve Kordofan'a, oradan kuzeye yönelerek Dinkala'nın çevresini dolaşmaya yöneldi. Hedefi, zâviye sayısını daha da artırmaktı. Yoğun çabaları neticesinde Dinkala ve Seykyye ahalisi arasında müridleri çoğaldı.

Şeyh Muhammed Osman'ın gördüğü bu rağbet, onun Mekte ulemâsının hışmına uğramasına sebep oldu. Sonunda münzevî bir yaşam sürmeye başladı. Taife gitti. Orada vefat yılı olan 1853 (1268)'e kadar kitap telifi ile meşgul oldu. Arap yarımadasının batısında ve Kuzey Sudan'da tarikatını daha da yaygınlaştırmaya çalıştı. Ama iş bununla kalmadı. 1268 yılındaki âni ölüm, bazı yeni tartışma ve ihtilâflara yol açacaktı. Sülâlesinin fertlerince büyük bir örgüt ve cemiyet haline gelen **Mirgâniyye Tarîkatı**, yine aynı insanlar tarafından parçalandı ve küçüldü. Artık herkes kendi bölgesinin, kendi aşiretinin liderliğine soyundu; onları yönetecek tek bir merkezden mahrum kaldı.

Muhammed Osman'ın ortanca oğlu **Hasan**, en güçlü konuma gelmeye başladı. Keskâ bölgesine yerleşti. Müridleriyle beraber Hatimiyye şehrini kurdu. 1869 yılında **Hasan** vefat edince onun yerine oğlu **Muhammed Osman Tâcü's-Sirr** halife oldu.

Sudan'da **Mehdî** isyanı patlak verince **Mirgânî** sülâlesi talihsiz bir karar vererek Mısır hükûmetini desteklemeye başladı. **Benî Âmir** kabileleri, **İmam Mehdî**'nin gözüpek dervişlerine karşı savaştılar. Fakat **Mehdî** taraftarı isyancıların artmasıyla **Muhammed Osman**, Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. 1886 yılında Kahire'de vefat etti.

Sudan'ın yeniden Mısır tarafından ele geçirilmesiyle **Ahmed** ve **Ali** gibi **Mirgânî** soyundan gelenler, yeniden Keskâ mıntkasına döndüler. Hükûmetin sıkı ve peşpeşe gelen yardımlarıyla Keskâ'da bir mescid ve zâviye inşa etmeye ve tarikatlarını tekrar neşretmeye başladılar. Ama bu bölge, **İmam Mehdî** taraftarı isyancı güçlerin saldırılarına sık sık maruz kalıyordu.

Bundan sonra tarikatın başında sürekli bir reis bulunmadı. Sadece Keskâ, Kadarif, Kalobât, Sekriyye, Hedendüve gibi mıntı-

kalarda yöresel halife ve müridler kaldı. Tarikatın geriye kalan en mühim siması, **Seyyid Ali Mirgânî**'ydi diyebiliriz. Gittikçe içine kapanan tarikat, diğer bir tarikata katılmayı reddetti; Üveysiyye, Mezcûbiyye gibi kendi bölgesinde bulunan tarikatlara muhâlefet etti. Ayrıca **İmam Mehdi**'nin çağrılarına da cevap vermeyerek bu hareketi kendine rakip kabul etti.

Şeyh Mirgânî'nin Temel Görüşleri ve Etkinliği

Hatmiyye ya da Mirgâniyye diye bilinen tarikatın kurucusu olan **Mirgânî**, Sudan'ın fikrî, siyasî ve toplumsal hayatında en çok etkisi bulunan tarikatlardan birinin üstâdıdır. Taife bağlı bir köyde doğan **Muhammed Mirgânî**'nin yüksek seviyede tahsil görmesi ve Mekke'ye gitmesi normaldir.

Mirgânî'nin mektebi, insanları Kitab'a, Sünnet'e, Selef-i Sâlihîn'in temiz hayatını yaşamaya davet eder. O, kadınların eğitime büyük önem vermiş; o dönemde Sudan'da, belki de İslâm âleminin hiçbir yerinde eşine rastlanmayan bir okul kurmuştur. "*Medresetü Tâlimi'l-Mer'e*" adı verilen bu okulda sadece kız çocuklarına ve kadınlara dinî bilgiler öğretiliyordu. Sömürgecilerin Sudan'a girmesine engel olmaya çalışmış, İslâm dininin daha iyi anlaşılması için büyük bir mücadele vermiştir.

Eritre ve Etopya'nın içlerine kadar giden **Muhammed Osman Mirgânî**, Paganizm inancına sahip birçok kabilenin İslâmlaşmasına vesile olmuştur. Ailesinin, **İmam Mehdi** ile sürtüşmesi ve Mısır hükûmetine yardımcı olması gibi bazı büyük hataları bir kenara bırakılacak olursa **Muhammed Osman Mirgânî**'nin hizmetleri kesinlikle inkâr edilemez. Zaten **Mehdi** ile karşı karşıya gelen de onun oğullarıdır.

Hanefî fıkhrına vâkıf bir âlim olan **Mirgânî**'nin eseri çoktur. Eserlerinin büyük kısmı, tasavvufa özellikle de salavât-ı şerîfelele dairdir. **Mirgânîyye**, tasavvufî bir yöntem olarak salavât-ı şerîfelele meselesine en çok eğilen tarikatlardandır.

Fethu'r-Rasûl adlı kitabından bazı sözlerini aktaralım:

"Bizim tarikatımız, **Seyyid Ahmed Bedevî**'nin, **Rabbânî** âlim **Abdülkâdir Geylânî**'nin, **Kutb-ı Rufâî**'nin, hakiki kutub olan **İbrahim Dessûkî**'nin, gönülleri diriltten **Seyyid Ayderûs**'un, Hadramut şeyhlerinden **Metbullî**'nin Kuzey Afrikalı Allah dostu **İbn Meşîş**'in, **Ahmed b. İdris**'in ve **Kutbeddîn**

Bekrî'nin yoludur.

Peygamberimize âşık olmak ve ona daima salât ü selâm getirmek, Yüce Rabbimiz nezdinde en makbul yoldur. Peygamberimize salât ü selâm getirirken onun şu isimlerini yadederez:

Habîbullah: Allah'ın sevgilisi demektir.

Safvetullah: Allah'ın seçtiği kul demektir.

Abdullah: Allah'ın kulu, sadece O'na kul olan demektir.

Mahbûbu'l-Hazreti'l-Îlâhiyye: İlâhî aşka düşmüş büyük âriflerin sevgilisi demektir.

Reisü Divânî'l-Kibriyâ: Yüceler ve yücelik divanının reisi demektir.

İmâmu Ehli Bisâti'l-Kurb: Kurbet ehlinin meclisinde önder demektir.

Zü'l-Cemâli'l- Mahbûb li Ehli'l-Hubb: Aşk ehline sevdiren cemâl sıfatının sahibi demektir.

Cebelü Kâf-ı Azâmeti't-Tecelliyât: Büyük tecellilere mazhar olan Kaf dağı demektir.

Bahru Muhit-i Esrâri's-Sıfat: Güzel sıfatların sırlarla dolu okyanusu demektir.

Vesiletü Adem ve'l-Halil: Adem (a.s.)'in ve Halilullah İbrahim (a.s.)'in vesile ettikleri peygamber demektir.

Vasîtâtü Mûsâ ve Nûh: Mûsâ (a.s.) ve Nûh (a.s.)'un aracı edindikleri peygamber demektir.

Mümiddü İsâ ve Dâvûd: İsâ (a.s.) ve Dâvûd (a.s.)'un yardımcı demektir.

Hizanetü Atai'l-Melâike: Meleklerle özgü ilâhî hibenin hazinesi demektir.

Veliyyü'l-Hizâneti Liküllü'l-Kâinat: Kâinatın tümünü muhafaza eden hazinenin vekili.

et-Tayyibu's-Şâfi: Güzel ahlâklı ve şifaya vesile olan demektir.

el-Gıyâsü'l-Kâfi: Tam ve kâfi derecede yardımcı olan demektir.

tir.

Bâtinu'l-Ulûmi'l-Kur'âniyye: Kur'an ilimlerinden gizli olanı bilen demektir.

el-Fâizu Nâr-i Beyti'l-Envâri'l-İlâhiyye: İlâhî nurlar evinin ışığını yansıtan demektir."

Eserleri

Otuzdan fazla eseri olduğu söylenir. En önemlileri şunlardır:

1. *Tâcü't-Tefâsir li Kelâmi'l-Meliki'l-Kebîr*: Daha çok tasavvufî yorumlara ağırlık veren geniş çaplı bir tefsirdir.

2. *el-Medâihü'n-Nebeviyye fi'l-Medâihi'l-Mustafaviyye*: Peygamberimizin vasıfları, güzel ahlâkı ve medhine dairdir.

3. *Fethu'r-Rasûl*: "Salât-ı Mirgâni" diye de bilinen bu kitapta, Mirgâniyye Tarikati'nda icra edilen salavât-ı şerife ve dualar yer almaktadır.

4. *Misbâhu'l-Esrâr fi'l-Kelâm-ı alâ Mişkâti'l-Envâr fi Sireti'n-Nebiyi'l-Muhtar*: Peygamberimizin hayatına dair bir eserdir.

5. *Şerhu'l-Beykûniyye fi Mustalâhi'l-Hadis*: Türkiye, Suriye, Hindistan, Mısır, Irak ve daha bir çok İslâm beldesinde usûl ü hadise dair müteber bir nazım olan *Beykûniyye* üzerine yazılmış bir şerhtir.

6. *ez-Zuhûru'l-Fâika fi Tarifi Hukûki't-Tarîkati's-Sâdika*: Tasavvuf ve tarikatla ilgili husûsî bilgilerle beraber, doğru yol üzere olan bir tarikatın nasıl olması gerektiğini inceler.

7. *Gunyetü's-Sûfiyye fi İlmi'l-Arabiyye*: Arap olmayan Afrikalı tasavvuf erbâbına Arapça'yı dolayısıyla İslâmî ilimleri öğretmek gayesiyle yazılmış bir gramer kitabıdır.

KAYNAKLAR: Dr. Abdullah Abdurrazzık İbrahim, *Advâun ala't-Turâkı's-Sûfiyye fi'l-Karreti'l-Afrikiyye*, Kahire, 1990, s.145; Dr. Abdülmünim el-Hifnî, *el-Mevsûatü's-Sûfiyye*, Kahire, 1992, s.381-384; Ömer Rıza Kâhhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, 1992, c.3, s.483; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, c.2, s.373; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâti'l-Evliyâ*, c.1, s.219,220; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbûat*, s.1828,1829; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknûn*, c.1, s.120, 121, 208, 209, 379, c.2, s.102, 149, 166, 171, 218, 484, 575, 684, 713, 816; Hayreddin Zirikli, *el-A'zâm*, c.7, s.144, 145; er-Reyyân, *Mahtûtatü't-Tarih*, c.2, s.48-50; Brockelmann, GAL, II: 475, Supp. s.222; Lyndan Harris, *The Swahili Chronicle of Ngazi*

ja, Madison Wisconsin, 1968, s.23; Sultan Chousour, *İdeologies et Institutions L'İslam Aux Comores*, 1972, s.16; Seyyid Ahmed b. Abdurrahman, *Menâkıbu's-Seyyid Muhammed*, Kahire, 1934, s.16; Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Hatmiyye ve'l-Ensâr*, Hartum, tarihsiz, s.2-16; Thomas Arnold, *ed-Dâve ile'l-İslâm*, (Arapça'ya terceme: Hasan İbrahim Hasan), Kahire, 1980, s.364.

SAİD AYKUT

TÂHA'L-HAKKÂRÎ (R.H) (ö. 1269/1853)

Güneydoğu Anadolu'muzun Hakkâri vilâyetinden ve Abdülkâdir Geylânî soyundandır. Adı **Tâha b. Molla Ahmed**'dir. "*Şihâbüddîn*" ve "*İmâmüddîn*" lakablarıyla ünlüdür.

İlk tahsiline babası **Molla Ahmed**'in yanında başladı. Küçük yaşlarda Kur'ân'ı hıfzetti. Ardından devrin medreselerinin bulunduğu Bağdad, Süleymaniye, Kerkük ve Erbil şehirlerine giderek çağdaş âlimlerden okudu. Dinî ilimlerden icâzet aldı, edebiyat ve bazı fen bilimlerini öğrendi.

Tasavvuf Yoluna Girmesi

Tâha'l Hakkârî'nin tasavvuf yoluna girmesi, amcası **Abdullah Şemdinli** vasıtasıyladır. **Mevlânâ Hâlid Bağdâdî**'nin önce arkadaşı, sonra da müridi olan **Abdullah Şemdinli**, şeyhine, yeğeni **Tâha'l Hakkârî**'den bahsetmişti. **Mevlânâ Hâlid** de bir ziyaretinde onu da getirmesini istemişti. Bu suretle başlayan ilişki, daha sonra istiharede görülen işaretler sonucu intisâba dönüştü. **Tâha'l Hakkârî**'nin yüksek istidadı ve **Mevlânâ Hâlid**'in yüce himmet ve teveccühü sayesinde üç aya varmayan (80 gün) kısa bir zaman içinde seyr u sülûkunu tamamladı; şeyhi tarafından Hakkârî'nin Berdesur kasabasına hilâfetle görevlendirildi. Amcası **Abdullah Şemdinli** ise Şemdinli'nin "*Nehri*" denilen Bağlar kasabasında irşad hizmeti yapmaktaydı. Hatta bu yüzden bazıları, bu kadar yakın yerlere iki halifenin görevlendirilmesine mânâ verememişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra **Abdullah Şemdinli** vefat edince işin hikmetini kavradılar. Amcasının vefatından sonra **Şeyh Tâha**, Bağlar kasabasına yerleşti ve amcasının bıraktığı yerden irşad hizmetini yürütmeye başladı.

Tâha'l Hakkârî'nin Bağlar kasabasındaki hizmeti, kırk yılı

aşkın bir süre devam etti. Şöhreti de Kafkaslardan Irak, Suriye ve Mısır'a, İran'dan Anadolu ve Balkanlar'a kadar ulaştı. Hatta 1270/1853 yılında Osmanlılarla Ruslar arasında çıkan savaşta, Dağıstanlı büyük sûfi mücahid **Şeyh Şâmil** ile **Hakkârili Şeyh Tâha** ve kardeşi **Şeyh Salih**, Rus ordularına karşı Hakkâri ve Azerbaycan halkını harekete geçirmişlerdir.

Bugün eski haline göre harap bir durumda bulunan Bağlar, **Tâha'l Hakkârî** zamanında onaltı bin nüfusu, camileri, mescidleri, tekkeleri, imâretleri, dükkânları, han, hamam ve kervansaraylarıyla şirin bir Osmanlı kasabasıydı.

Şeyh Hakkârî'nin Günlük Yaşantısı

Tâha'l Hakkârî hazretleri teheccüd namazını evinde kılar, sabah ezanına kadar evinde evrâd ve ezkâr ile meşgul olurdu. Ezanla birlikte tekkeye çıkar, sabah namazını cemaatla kıldıktan sonra kuşluk vaktine kadar tekkede bulunurdu. Her gün tekkesindeki dervişleri ve ilim tahsil eden talebeleri dolaşır, müşküllerini hallederdi. Tekke ve civarı, gelen ziyaretçilerle dolup taşardı. Bağlar halkı genellikle tekkenin imâretinden yer içerdi.

İkinci namazından sonra büyük "*hatm-i hâcegân*" yapılırdı. *Hatm-i hâcegândan* sonra **İmam-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ı** okunurdu. *Mektûbât*, genellikle halifelerden birisi tarafından okunurdu. **Şeyh Tâha** gerek gördükçe lüzumlu açıklamalarda bulunurdu. Akşam yemeği genellikle akşam üzeri yenilirdi. Böylece akşamla yatsı arasında bir yemek telaşı olmazdı. **Şeyh Tâha**, seyr ü sülûka giren dervişleriyle bizzat görüşür ve görüşme saatlerini kendisi tayin ve tespit ederdi.

Halka ve İdarecilere Karşı Tavrı

Halkın her sınıfından insanlara karşı iltifatlarını esirgemez, zaman zaman ziyaretlerine gider, yardımlarına koşar, sıkıntılarını gidermeye çalışırdı. Devlet ricâliyle ilişkilerini şeyhinin nasihatlarına uyarak zarûret miktarından öteye geçirmezdi. Nitekim İran hükümdarı **Mehmed Şah**, gördüğü bir rüya üzerine Ehl-i Sünnet mezhebine girmişti. Şöhreti İran'a kadar ulaşmış bulunan **Tâha'l-Hakkârî**'den kendisine muallim göndermesini istedi. O da Şah'a **Abdurrahman** isimli bir halifesini gönderdi. Seyh'in, talebinin yerine getirmesinden ve gönderdiği halifenin hizmetinden memnun kalan Şah, İran sınırındaki iki kasabayı bütün varlıklarıyla **Şeyh Tâha**'ya bağışladı. Fakat **Tâha'l-Hakkârî**, bunu kabul et-

medi. Bir mektupla Şah'a şunları yazdı: "*Ben Osmanlı teb'asında-
nım. Devletimin sayesinde şahsımın ve ailemin geçimi yolundadır.
Alâkalarınıza teşekkür eder, hediyelerinizi kabul edemeyişimin
mâzûr görülmesini istirhâm ederim.*"

Hediyelerin kabul edilmeyişine üzülen Şah, **Abdurrahim Efendi** ile de istişare ederek tekrar elçi gönderdi. "*Madem ki bu
iki kasabayı kabul etmediler, hiç değilse buraya bağlı iki köyü ka-
bul etsinler*" diye yazdı. Ayrıca elçiyle Şeyh'e süslü bir âsâ ve kıy-
metli bir cübbe armağan etti. Şeyh bu iki köye sahip çıkmadı, vak-
fetmekle yetindi. Âsâ ile cübbeye de el sürmedi. Durumdan bir ve-
sileyle haberdar olan devrin Osmanlı sultanı **Abdülmecid Han**,
bir name ile Şeyh'e bu davranışından dolayı iltifatlarda bulundu.
Şeyh de hediyeleri Padişah'a sundu.

İrşad ve Üslûbu

Tasavvufta "*Ârife işaret kâfidir*" diye bir kaide vardır.
Tâha'l-Hakkârî hazretleri, bu kaide gereği irşad ve eğitimde di-
rekt metodu değil, endirekt yolu; işaret üslûbunu tercih etmiştir.
Nitekim halifelerinden birisine şu tavsiyede bulunmuştur: "*Halka
önce işaretle muamele edin; bu fayda vermezse sözle uyarın. Bun-
dan da nasib almayandan yüz çevirin...*"

Tâha'l-Hakkârî hazretleri, "*Misvakla kılınan bir rekât na-
maz, misvaksız kılınan yetmiş rekâtтан hayırlıdır.*" (1) hadis-i şeri-
fine şu anlamı verirdi: Hadiste geçen "*sivâk*" kelimesi, misvakla
ovmak mânâsına geldiği gibi "*sivak*" yani "*senden başkası*" anla-
mına da gelir. Bu duruma göre hadisin mânâsı şöyle olur: "*Sensiz,
yani kendini düşünmeden Rabbinle olduğun bir rekât, kendinle
oldüğün yetmiş rekâtтан daha değerlidir.*"

Rivayete göre bir gece **Şeyh Tâha'nın** kilerine bir hırsız gir-
miş ve un çuvalını sırtlayıp kaçmak istemişti. Fakat hırsız kaldır-
maya güç yetiremeyince çuvalın ağzını açtı ve içinden bir miktar
un boşalttı. Tekrar kaldırmak için hamle ettiyse de başaramadı.
Yine boşaltıp kaldırmaya çalıştığı bir sırada **Tâha'l-Hakkârî** kile-
re girdi. Çuvalın arkasından tutup: "*Evlâdım, yardım edeyim.
Herhalde kaldıramıyorsun?*" dedi. Şeyh'in ayak sesini, ardından
konuşmasını da işiten hırsız, iyice korkmuştu. Durumu farkedene
Şeyh Tâha, konuşmasını şöyle sürdürdü: "*Hadi ben yardımcı
olayım da çuvalı sırtına yükleyelim; ama dikkat et, bizim adamlar-*

(1) İbn Hanbel, VI, 272.

rumız görmesin. Belki seni tizerler. Bir daha da ihtiyacın olduğunda kılere değil, bize gel. Biz, senin ihtiyacını görelim."

Hırsız bu müsâmaha ve cömertlik karşısında çok etkilendi ve iyice mahcûb oldu. Şeyh'den af dileyerek bendeleri (hizmetkâr) arasına katıldı.

Vefatı

Tâha'l-Hakkârî hazretleri, şeyhi tarafından irşadla görevlendirilişinin kırkikinci yılında müridleriyle bir gezintiye çıkmıştı. Sohbet sırasında Şeyh'e, Şam'dan gelen iki mektup sunuldu. Şeyh **Tâha**, mektupları damadı **Abdülahad Efendi**'ye okuttu. Ardından: *"Şöhret âfettir. Artık bizim ötelere seferimiz yakındır. Bize dünyadan nasib kalmamıştır"* dedi ve ihvânıyla dergâha döndü. Dergâha gelince fenalaştı. Hastalığının onikinci günü etrafında bulunan akraba ve müridleriyle vedalaşıp, helâlleşti. İkinci vakti ruhu Hakk katına uçtu (1269/1853).

Kabri, Hakkârî'nin Şemdinli ilçesine bağlı Bağlar köyündedir. Bağlar kadısı olan kayınpederi ile amcası **Abdullah Şemdinli**'nin kabirleri de aynı mezarlıktadır. Amcasının mezarında kubbe olduğu halde o, mezarına kubbe ve türbe istememiştir.

Tâha'l-Hakkârî hazretleri, pek çok halife yetiştirdi. Nakşîliğin Hâlidî kolu, Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye'de âdeta onun yetiştirdiği halifelerce temsil edilmiştir. Necip Fazıl'ın müşidi **Abdülhakim Arvâsî**'nin şeyhi **Seyyid Fehim Arvâsî** ile **Tâha'l-Harîrî** onun yetiştirdikleri arasındadır.

KAYNAKLAR: *el-Hadâiku'l-Verdiyye*, s. 260; Necip Fazıl, *Altın Silsile*, s. 328-331; *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, XVIII, 246-257; *Seyyid Tâha-i Hakkârî*, Hiskav Yayınları.

Prof. Dr. H. KAMİL YILMAZ

DEDE OSMAN AVNİ BABA URFEVÎ (R.H.) (XIX. Asırda Yaşamış)

Dede Osman Avnî Baba hazretleri aslen Urfalıdır. Babasının adı **Ebdâl**'dir. Dedesi ise **Eyyûb Urfevî**'dir. Daha önceleri **Rufâî** iken, dedesine intisâb etmiş, böylece **Tarîkat-ı Kadîriyye** şerefine mazhar olmuştur. Dedesi **Eyyûb Urfevî** hazretlerinin vefa-

tından sonra Abdurrahman Hâlis Talabanî hazretlerinin hali-felerinden Şeyh Abdülkâdir Kâmil hazretlerine intisâb etmiş, onun vefatından sonra da makâm-ı irşâda oturmakla müşerref olmuşlardır.

Dede Osman Avni Baba, Hz. Allah (c. c.)'ın Kitabına, emir ve nehiyelerine sımsıkı sarılmış; Rasûlullah Efendimiz'in Sünnet-i Seniyyesini ifa etmiş, bu hususta insanlar için fevkâlade güzel bir örnek olmuştur. İlmiyle âmil, fazıl ve muttakî idi. İnsanlara sık sık vaaz ve nasihatla bulunur, hidâyete ermelerine vesile olmaya çalışırdı. Kadîrî Tarikatı'nın büyüklerinden olup sayısız müridi ve müntesibi vardı.

İnsanlara karşı derin bir merhamet ve engin bir şefkate sahipti. Mü'minlere zarar gelmesine asla tahammül edemezdi.

Dede Efendi, ömr-ü hayatlarında hiç evlenmemişlerdi. Zahirî evlatları yoktu fakat mânevî evlatları sayılamayacak kadar çoktu.

Dede Osman Avni Baba, bu ümmetin işlemiş oldukları günahları ve dünyanın çirkefini görmeye dayanamadığından Cenâb-ı Hakk'a şöyle duada bulunur:

"Ey merhameti bol olan Allah'ım! Sen işinin hâkimisin. Ben Ümmet-i Muhammed'in günah işlemesine, bu dünyanın çirkefine tahammül edemiyorum. Gözlerimin ışığını al da onları göremeyeyim." Cenâb-ı Hakk duasını kabul buyurur. Şeyh Efendi, bu vakitten sonra gözleri açık olduğu halde görme hasletini kaybeder. Hizmetinde devamlı birisini bulundurur, onunla gezip dolaşırdı.

İslâm'ı yaşamasındaki titizliğinden, insanların hak ve hukuklarına riayetinden dolayı mü'minler sohbetine koşardı. Huzurunda İslâm'ı seçen çok sayıda Ermeni ve Hristiyan vardı.

Dede Osman Avni Baba, kendisinde görülen olağanüstü ve harikulâde halleri üstüne almaz, Allah ve Rasûlüne havâle ederdi. Keşif ve kerâmet sahibi olmakla, Allah (c.c.) yanında makbul kul olunmayacağını söylerdi. Yine buyurlardı ki:

"Hikmet, hak ile bâtili en ince noktasına ve en derin teferruatına kadar birbirinden ayıran ilimdir. Onun için hikmeti talep etmek lâzımdır."

Hacı Mustafa Hayri Baba, **Dede Efendi** için şöyle derdi:

"Dede Efendi'nin mânevî elbisesinin her tarafı terfilerle doluydu. Hatta almış olduğu mânevî terfilerden dolayı elbisesi görülmez olurdu."

Gavs-ı Azam Abdülkâdir Geylânî hazretlerinden başlayan iki kol **Dede Efendi'**ye ulaşır.

Birincisi, **Abdülkâdir Geylânî** hazretlerinin evlâdı olan **Cemalü'l-İrâk eş-Şeyh es-Seyyid Abdurrezzâk** hazretlerinden gelen ve **Abdurrahman Halis Talabanî** hazretlerine, ondan **Şeyh Abdülkâdir Kâmil** hazretlerine, ondan da **Dede Osman Avni Baba'**ya ulaşan koldur.

İkincisi ise yine **Pir-i tarikat Gavs-ı Azam Abdülkâdir Geylânî** hazretlerinin evlâdı eş-Şeyh es-Seyyid **Ebû Bekrin Abdülaziz** hazretlerinden başlar. Oradan **Nâkibü'l-Eşrâf Aliy-yül-Bağdâdî** hazretlerine, ondan **Eyyûb Urfevî** hazretlerine, ondan da **Dede Osman Avni Baba'**ya ulaşır.

Dede Osman Avni Baba'da birleşen bu iki kol, **Seyyid Hacı Ömer Hüdâî Baba'**ya, ondan **Hacı Muhammed Baba Kürki'**ye, ondan da **Seyyid Hacı Mustafa Hayri Baba'**ya ulaşmaktadır.

Dede Osman Avni Baba'nın makâm-ı âlileri **Urfa'da** **Halilurrahman'daki** cami-i şerifin avlusunda, demir parmaklıklarla çevrili kabirlerin en önde olanıdır. Diğerleri ise maddî ve mânevî yakınlarına aittir. Mübarek kabirlerinin baş tarafına *"Kadiri Hulefâsından Dede Osman Avni Baba"* diye bir levha asılmıştır.

Kabr-i saadetlerinin yanında küçük bir müzesi vardır. Doğumu ve ölümü hakkında kesin bir bilgi yoktur. XIX. yüzyılda yaşamıştır.

Dede Osman Avni Baba Urfevî, Tarikat-ı Aliyye-i Kadriyye'nin Hâlisiyye kolu birinci vasıttan otuzüçüncü, ikinci vasıttan ise otuzbirinci meşâyih-i kirâmıdır. Nesl-i pâkileri **Rasûlullah Efendimiz'e** ulaşmaktadır.

Allah ondan razı olsun. Âmin...

KAYNAKLAR: Mustafa Yaşar Göletderevi, *Miftâhü'l-İrşâd*, s. 433-440; Halisa Seçkinleri, Mehmed Albayrak.

ŞEYHÜLİSLÂM ÂRİF HİKMET EFENDİ (R.H) (ö. 1275/1858)

XIX. yüzyıl âlimi, şair, yazar ve devlet adamıdır. 25 Muharrem 1201 (18 Kasım 1786) tarihinde İstanbul'da doğdu. **Ârif Hikmet**, daha çok **Şeyhülislâm Ârif Hikmet Efendi** olarak bilinmektedir; bununla birlikte bazı kayıtlarda onun adının **Ahmed Ârif Hikmet** şeklinde kaydedildiğini de görmekteyiz. İlk görevi olan Kudüs Mevleviyetine ait mahkeme sicillerinde kullandığı imza, "*İsmet Beyzâde Mevlânâ Ahmed Arif Efendi el-Hüseynî*" şeklindedir. "*Hikmet*" lakabıdır. Bazı Arapça kaynaklarda onun künyesi "*Ebu'l-Muti*" ve "*Ebu'l-Abbâs*" olarak geçmektedir. Ailesi aristokratlardandır. Kendisi *Mecmuatu't-Terâcim* adlı eserinde seçercesini şu şekilde göstermektedir: "*İbrahim İsmet İbn el-Vezir eş-Şehir Râif İsmail Paşa el-Vezir Malatyalı İbrahim Paşa İbn el-Hâcc Mustafa el-Hüseynî el-Haneî el-İslambult*". Büyük dedesi Yeniçeri ağalığı ve Belgrad Muhafızlığı yapmış olan **I. Mahmûd** devri vezirlerinden **Malatyalı İbrahim Paşa**; dedesi Girit, Konya ve Mora valilikleri ile Rumeli Beylerbeyliğinde bulunmuş **I. Abdulhamid** devri vezirlerinden **Reisü'l-Küttâb Raif İsmail Paşa** (ö. 1199/1784); babası ise **III. Selim** devri kazasker ve nâkibül'eşrâflarından **İbrahim İsmet Bey** (1164/1749-122/1807)'dir.

Ârif Hikmet'in yetişmesinde aile çevresinin büyük etkisi olmuştur. 1211/1796 yılında tahsil hayatına başlamış, müderrislik payesini alarak ilmi ve edebî çalışmalarını sürdürmüştür. 1229/1814 yılında hacca gitmiştir. Daha sonra sırası ile Kudüs (1231/1816), Mısır (1236/1820) ve Medine (1239/1823) kadılıklarında bulunmuş, bir ara İstanbul Kadılığı'na tayin edilmiş (1244/1828) ancak o, bu vazifeyi borçlu ve rahatsız olduğu ve konağının bulunmadığını gerekçe göstererek kabul etmemiştir; nüfus tahrir işlerine nezaret etmek üzere Rumeli'de (1245/1829) görevlendirilmiştir. Seyyid ve ulemâdan olması nedeniyle bir yıl sonra, şerif ve seyyidlerin başında bulunan ve onlarla ilgili işleri takip eden bir görev olan nâkibül'eşrâflığa getirilmiştir. Daha sonra Anadolu (1249/1833) ve Rumeli (1254/1838) kazaskerliklerine getirilmiş; ertesi yıl Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzası seçilmesinin ardın-

dan Tanzimat müfettişi olarak Rumeli'de (1256/1840) bulunmuştur. Dâru's-Şurâ-yı Askerî âzâlığında da bulunan Ârif Hikmet, Meclis-i Muvakket'e üye seçilmiş ve Mekkizâde Mustafa Asım Efendi'nin vefatı üzerine, bizzat kendisinin düştüğü "Şeyhülslâm eyledi Yezdân benî" tarihinden de anlaşılacağı gibi 2 Zilhicce 1262 (21 Kasım 1846)'de Şeyhülslâmlığa tayin edilmiştir. Ârif Hikmet'in Şeyhülslâmlığa tayin tarihi hususunda *İlmiye Defteri*, *Devhâtü'l-Meşâyih Zeyli*, *Divân-ı Hikmet* (Ârif Hikmet'in matbû divanı) mukaddimesi ve diğer bazı kaynakların ittifakıyla yukarıda işaret edilen tarih verilmektedir. Bununla birlikte günümüzde yapılmış bir kısım çalışmalarda bu tarih 22 Zilhicce 1262 (11 Aralık 1846) olarak verilmektedir. Ârif Hikmet'in Şeyhülslâmlığa tayinini bildiren Hatt-ı Hümâyûn'da onun faziletlerinden, irfânından ve kemâl sahibi biri olduğundan bahsedilmektedir. Osmanlı Devleti'nin son asrında padişah ve ulemâ arasındaki râbitayı tevsik eden bu Hatt-ı Hümâyûn, *Tarih-i Lütî* ve *Devhâtü'l-Meşâyih Zeyli*'nde bulunmaktadır. O, bu görevde 7 sene 4 ay ve 3 gün kalarak 24 Cemâziyelâhir 1270 (24 Mart 1854) tarihinde ayrılmıştır. Onun bu görevden ayrılış nedeni ve şekli tartışmalıdır. Bazı kaynaklar, sağlığının iyi olmamasından istifa ettiğini, bir kısmı da Sultan Abdülmecid devrindeki Softalar Vak'asında müsâmahakâr davrandığı için azledildiğini kaydederler. Keza Ziya Paşa'nın *Verâset Mektupları*'nda kaydettiği şekilde Ârif Hikmet, Mısır veraset meselesinde Mustafa Reşit Paşa'ya muhâlefeti nedeni ile bu görevden alınmıştır. Bu hususta onun bir şiirini buraya teberrüken dercediyoruz.

*"Olur olmaz işe karışma deyü
Nush u pend eylemiş idi eslâfım*

*Câh-ı fetvâ karıştırup cebren
Sûrişe düştü cümle evsâfım*

*Mümkün ise sülûk-i râh-ı halâs
Girmesün bu tarîka ahlâfım"*

O, Şeyhülslâmlıktan ayrılışına "olur olmaz işe karışmasını" gerekçe göstermektedir. Az ve öz konuşan bir kişiliğe sahip olarak bilinen Ârif Hikmet'in, her olur olmaz işe karışacağı düşünüle-

mez. Bununla birlikte onun “*olur olmaz iş*” olarak ifade ettiği meseleler devletin önemli problemleridir. O, bu problemlere **Mustafa Reşit Paşa** ve taraftarları gibi bakmamaktadır; bu da onun işgal ettiği önemli mevkiden uzaklaştırılması için yeterli nedendir. Nitekim yerine tayin edilen **Mehmed Ârif Efendi**’nin ölümü üzerine ikinci defa Şeyhülislâmlığa getirilmesi sözkonusu olduğunda dönemin sadrazamı **Âli Paşa**’nın muhâlefeti ile tayin gerçekleşmemiştir. **Ârif Hikmet**, 16 Şaban 1275/22 Mart 1858 yılında vefat etti. Üsküdar Nuh Kuyusu’nda Kartalbabâ Tekkesi karşısında bulunan aile mezarlığına defnedildi.

Şahsiyeti

Ârif Hikmet, çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Onun şahsiyeti ni oluşturan hususları, edebî, ilmî ve ahlâkî yönü, idareci yönü ve vakıfları ve kütüphanesi ile ortaya çıkan hayır severliği yönü şeklinde altbaşlıklarla ele alınabilir. Onun bütün bu yönlerine ilişkin malzemeler, müellifimizin başta *Divan*’ı olmak üzere diğer eserleri, devrinde ve daha sonraki dönemlerde hakkında çeşitli vesilelerle yapılmış değerlendirmeler ve hatıra türünden nakiller ve arşiv belgeleridir. Herşeyden önce o, divan şiirinin “*bakiyyetü’s-selef*” denilen son temsilcilerinden biridir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazan **Ârif Hikmet**’in şiirlerinde **Nefî**, **Nâbî** ve **Nedim**’in etkileri görülür. Zengin bir şair muhiti vardır. Çoğu gecelerde konakını şair, âlim ve devlet adamlarından müteşekkil dostlarına açar; bu konaklarda ilmî ve edebî bahislerden konuşulur ve davetlilere ikramlarda bulunulurdu. Farsça ve Arapça şiirleri hususunda herhangi bir görüş belirtme imkânından yoksun olduklarını belirten edebiyatçılar, Türkçe şiirleri için bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bunlardan **Ahmed Hamdi Tanpınar**, onun şiirini vasat dereceye bile erişemez bulur. Ancak o, bu konuda yalnız kalmıştır. Nitekim başta **Namık Kemal** olmak üzere **Muallim Naci**, **Fuat Köprülü** ve **Fevziye Abdullah Tansel** gibi müdekkik ve münekkidler, **Ârif Hikmet**’in Türkçe şiirlerinde kimi etkilere işaret etmekle birlikte vasatın üzerinde görmektedirler. **Ârif Hikmet**’in şiirleri konusunda en cömert değerlendirme **Abdulbaki Gölpınarlı**’ya aittir; o dönemin şairlerinden **İzzet Molla** ve **Âli hâric** en kudretli ve en ince şair olarak **Ârif Hikmet**’i gösterir. *Divan*’ı üzerinde yaptığımız çalışmalarda onun şiirini, dönemi içerisinde, yer yer ağdalı bir dil kullanmakla birlikte mahallî lisana da yer veren, mazmunda sosyalleşme sürecine geçişle birlikte hikemî ve felsefî yaklaşımı da ihmal etmeyerek yer yer selevin yo-

lunda olduğunu telmih eden "*vasatın da fevkinde*" bir şairin şiiri olarak müşâhede ettik.

Ârif Hikmet, ilmî kişiliği ile devrinde oldukça büyük bir şöhret kazanmıştır. Gerek resmî vesikalar ve gerekse döneminin aydınları nezdinde o, ilmî ve ahlâkî yönleri ile saygın bir kimsedir. İlk görevi olan Kudüs Mevleviyetine atandığını belirten idare onu, "*iftihâru'l-ulemâ ve'l-müdekkikîn*" şeklinde tavsif eder. Yine Şeyhülislâmîliğe atanmasını bildiren Hatt-ı Hümayun'da ondan, "*mîr-i müşârun ileyhîn fedâil-i zâtîyye ve hasâil-i hamîdesi câmi-i kemâlât-ı insânîyye olduğu herkesin müsellemi*" şeklinde bahsedilerek ilmî dirayeti, diğer şahsî faziletleri ve insanî olgunluğu ile birlikte tescil edilmektedir. Dönemin şairlerinden ve *Tezkiretü's-Suâra* sahibi olan Fâtin Davûd, Ârif Hikmet'in ölümüne düşürdüğü tarih manzûmesinde ondan, "*müftî-i âlem*" ve "*nushâ-i ilm ü kemâl*" olarak bahseder; aynı konuda Ahmed Cevdet Paşa ise, "*Bilâd-ı Osmâniyye'den başka İran ü Turan u Hindistan'da bile sıyt ü şöhreti var idi*" demektedir. O, bir şiirinde ilim için seyahatler yaptığını ve her yönüyle kendini yetiştirdiğini söylemektedir; aldığı eğitimi ve kariyerini tebeyyün ettirme ihtiyacı hisseder.

*"Eyleyip taklib-i evrâk-ı bilâd
Eyledim tahsîl-i ilmi her mekân*

*Var ise fenn-i seyâhat mâhiri
Meclise gelsin berâ-yı imtihân*

Ârif Hikmet'in ilmî kişiliğini ön plana çıkaran herhangi bir eseri olmamakla birlikte, dönemindeki ulemâ arasında yaygın bir şöhretinin olması, Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde görevlere getirilmesi ve İstanbul'da konacağını ilim tahsil edilen bir yer olarak kullandırmasından kaynaklanmaktadır. O, görevli bulunduğu yerlerde ve konakta ilmî bahisler açarak çeşitli konularda araştırmalar yapmıştır. Alûsî, onun araştırdığı ve bahsini ettiği bazı konuları *Garâibü'l-İğtirâb* adlı eserinde derceder. Keza onun ilim ehlini koruyup gözetken kıymet bilir bir kişi olması, ilmî kişiliğinin bir diğer cephesini oluşturur. Nitekim o, bir vakıf ve Medine'de nadir eserlerden oluşan kütüphane tesis etmiştir.

Ârif Hikmet tasavvufî kişiliği ile ortaya çıkmaz. Herşeyden önce onun bir tarîkate bağlı olduğu meselesi şüphelidir. Babası,

Selimiye Tekkesi Şeyhi Nakşî Nimetullah Efendi'ye müntesibdir. Ârif Hikmet'in şahsiyetine ilişkin bilgiler veren kaynaklarda onun herhangi bir tarîkata bağlılığına değinilmemekle birlikte, bir mutasavvıfta olması gereken özelliklere sahip olduğu belirtilmektedir; o, halim ve cömert, az konuşan, yanında kabaca bir lakırdı söylenildiği zaman yüzü kızaran biridir. Ayrıca İbnülemin M. Kemal İnal onun, "*Tarikat-ı Nakşibendiyye'nin en ârif sâliklerinden*" olduğunu beyan etmektedir. Biz, gerek ahlâk ve şemâili hakkındaki rivâyetler ve gerekse *Divan*'ındaki Türkçe ve Farsça olarak yazdığı *Şah-ı Nakşibend*'i ve tarikatını öven şiirlerinden hareketle onun Nakşî olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu düşünmekteyiz. Buraya onun *Şah-ı Nakşibend*'i öven bir şiirini ahyo-ruz:

*"Sözü dildir mihr-i sübh intibâh-ı Nakşî-bend
Matla'ı nûr-ı Hudâ'dır hân-gâh-ı Nakşî-bend*

*Terk-i arâyîş tarîkıyla irerler menzile
Güle-i fakr u fenâdır râh-ı Şâh-ı Nakşî-bend*

*Devlet-i dâreyn ile eyler fakîr-i ser-bülend
Hazret-i Hâce Bahaüddîn Şâh-ı Nakşî-bend."*

Ârif Hikmet, başkalarının fikirlerini körü körüne kabul edecek bir kişilikte değildir. Bu itibarla II. Mahmud dönemi ve o dönemi izleyen dönemlerdeki Osmanlı yenileşme hareketlerine karşı, memleketin çıkarlarını düşünen bir âlim ve idareci olarak seçici davranmıştır. Özellikle II. Mahmud dönemi eğitim ıslahatları ve nüfus tahririnde faydalı çalışmalarda bulunmuştur. Tanzimat'a karşı oluşan muhâlefeti yatıştırmak için Rumeli'nde müfettiş olarak görevlendirilmiştir. Bununla birlikte Islahat Fermanı'na karşı açıkça muhâlefet etmekten geri durmamıştır. Nitekim Tanzimat ricâli olarak addedilen Mustafa Reşit Paşa ve taraftarlarından ayrı oluşturulan politikaların yanında yer almıştır. Devlet idaresi hususundaki uygulamaları ve görüşleri de bizi bu hususta teyid eder. Kadılık görevlerinde resim ve hediye kabul etmemiş, İstanbul Kadılığına tayin edilmesini "*medyân ve alil olduğundan*" kabul etmemiş ve diğer görevlerinde halka yakın, problemlerin üzerine giderek devlet ve halk menfaatine uygun çözümler üreten

biri olarak temayüz etmiştir. Klasik ilmiye teşkilâtında kadılık görevi ile ilerlerken, yeni teşekküllerde de bulunabilmektedir. Ona göre devlet, idarecilerinin uyumlu çalışmasıyla ayakta kalabilir. Devlet ricâlinin başını çeken padişahı arkadan gelenler itina ile takip etmelidirler. Aksi takdirde karmaşa olur; karmaşa ise intizamı bozan ana sebeptir. Bununla birlikte düzensizliğin hüküm sürdüğü bir idarî mekanizma, devletin bekâsına halel getirir.

*"Erkân-ı devlet olsa melîkin anâsırı
Zıddiyet-i anâsır eder âlemi harab"*

Şiirlerinde devlet erkânının işlediği zulümleri ilzam etmiştir. Devlet erkânı, safahatı ve israfı ile hayat sürerlerken halka zulmetmiş oluyordı.

*"Mecbur iden mezâlîme erkân-ı devleti
İsrâf-ı bî lüzûm safahat değil midir"*

Onun devlet adamları nezdinde eleştirdiği diğer bir husus, çok sesliliktir; herkesin uluorta konuşmasının devlet çıkarları için sağlıklı bir netice doğurmayacağı aşıkardır. Yine bu çok seslilik, aslında geri kalmışlığımızın baş nedenlerinden biridir.

*"Gayet bulup mukaddeme kıl u kâlimiz
Oldı netice bahş-ı cehâlet kemâlimiz"*

Eserleri

Edebiyat, tarih ve biyografiye dair olan eserleri şunlardır:

1-Divan: Hayatında müretteb bir divan hazırlamamıştır; ancak onun muhtelif mecmualar ve evrakı içerisinde bulunan şiirleri ve *"ilân-ı taleble Hikmet-şinâs ihvân-ı Hikmet"*den taleb edilerek derlenen şiirleriyle tertib edilmiş ve 1283'de *Divan-ı Hikmet* adıyla İstanbul'da neşredilmiştir. Divan Arapça, Farsça ve Türkçe divançelerden müteşekkildir.

2-Tezkire-i Şuârâ: Günümüzde daha çok *Ârif Hikmet Tezkiresi* olarak bilinen bu eser, 210 şairin hal tercümesini ihtiva eder. Eserin bilinen tek nüshası Ali Emîrî hattıyla istinsah edilmiştir.

(Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih, nr. 789)

3-Mecmuatü't-Terâcim: Alfabetik sıra ile ulemâ, meşâyih ve şuarânın hayatlarını ele alan bu eserin bilinen tek nüshası **Ali Emiri** istinsahı olup Millet Kütüphanesi'ndedir. (Ali Emiri, Tarih, nr. 788)

4-Hulâsâtü'l-Makâlât fi Mecâlisi'l-Mukâlemât: Babası **İbrahim İsmet Bey**'in murahhas üye olarak bulunduğu siyasi meclislerde yapılan muahedelerin yer aldığı eserin müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. (TY, nr. 5832)

5-Zeyl-i Keşfi'z-Zünûn: Bunun eksik bazı nüshaları İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. (İbnülemin Bölümü, TY, nr. 2464; TY, nr. 2532)

Bunlardan başka kaynaklarda **Ârif Hikmet**'e atfedilmekle birlikte ona ait olduğu şüpheli olan eserler şunlardır: *el-Ahkâmü'l-Mer'iyye fi'l-Arâzi'l-Emiriyye* (İstanbul, 1265, 1267, 1269) ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde İbnülemin yazmaları bölümünde kendi elyazısıyla *Rumeli Teftiş Defterleri* (TY, nr. 2466, 2475; Bu defterlerden TY, nr. 2466'da kayıtlı bulunan Tanzimat'la ilgili defteri **Mahir Aydın Belleten**, c. LVI, s. 215, Ankara, 1992, 69 vd.de neşretmiştir.), *Mecmu'â-yı Eş'ar* (TY, nr. 2532), *Ba'zı Vaka-yı Dâhiliye Notları* (TY, nr. 2751), *Refü'n-Nikâb an Vücûhu'l-Elkab* (TY, nr. 2464), *Mecmu'a-i Ârif Hikmet* (TY, nr. 3523) ve *Mecmua*. (TY. 2507)

KAYNAKLAR: Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, İstanbul, 1303; a. mlf., *Tarih*; a. mlf., *Mo'ruzât*; Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1332, Harputlu İbrahim Efendi, *ed-Dürrü'l-Muntazam fi Menâkıb-ı Ârif-i Hikmet*, yazma, kütüphanemizde bulunan kopyası; İsmail Cerrahoğlu, "Şeyhülislâm Ârif Hikmet ve Medine-i Münnevve'de Kurduğu Kütüphane", *AÜİFD*, XXX (1988), 111; Bilal Kemikli, *Şeyhülislâm Ârif Hikmet: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994; a. mlf., "Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin Vakfiyesi ve Medine-i Münnevve'de Tesis Ettiği Kütüphanesi", *Revak* (1994), s. 5, Sivas, 1994, 51-58; a. mlf., "Türklerin Medine'de Kurdukları Kütüphaneler", *İlim ve Sanat*, Mayıs 1995, s. 38, 73-75.

BİLAL KEMİKLİ

ZİYÂÜDDÎN-İ ABDURRAHMÂN-I HÂLÎS TALABÂNÎ (R.H) (ö. 1275/1858)

Şeyh Abdurrahmân Talabânî, 1797 yılında Kerkük'te doğdu. İlk tahsilini burada, babası **Ahmed Talabânî**'nin yanında yaptı. Sonra Süleymaniyeli **Şeyh Kâk Ahmed** ile birlikte medrese tahsiline başladı.

Gençlik zamanlarından itibaren velâyetin alâmetleri üzerinde görüldü. Hareket ve sükûnet anlarındaki olgunluğu, meclislerdeki üslûbunun edebiliği, ahlâkının kâmilliği ve sözlerinin derinliği, ondaki mânevî hâle delâlet ederdi.

Medrese tahsilini, muhterem babasının emri ile ilk önce Süleymaniye'de, sonra da Bağdad'da tamamladı. Bağdad'da **Şeyh Abdurrahmân Ruzbahânî**'nin hizmetinde bulunup ilmi icâzet aldı. Sonra tekrar Kerkük'e dönerek pederinin hizmetine dahil oldu. Böylece Tarikat-ı Âliyye-i Kâdriyye'ye sülûk edip pederinin terbiyesi altında mücâhede, riyâzet, ibâdet ve taat ile meşgul oldu.

Berzengi seyyidlerinden **Şeyh Maruf Köse**, **Şeyh Ahmed Talabânî** hazretleriyle sıkı dostluğu olan, irşâd sahibi bir şeyh-i kâmil idi. Sık sık **Şeyh Ahmed** hazretlerini ziyâret eder, uzun uzun sohbetle bulunurlardı. Bir ziyaret esnasında, **Abdurrahmân Hâlis Talabânî** hazretlerini kendisine mânevî evlâd edinip uhdesine almak istediğini, bunun mânevî bir işaret olduğunu ifade etti. **Şeyh Ahmed** hazretleri asla imtina göstermeyip **Şeyh Abdurrahmân**'ı, **Şeyh Maruf Köse**'nin hizmetine teslim etti.

Şeyh Abdurrahmân hazretleri uzun bir zaman **Şeyh Maruf** hazretlerinin sohbetlerine devam ederek ilminden ve feyzinden istifade etti.

Şeyh Maruf hazretleri, yakalandığı hastalığa çare bulunamayınca, Berzengi seyyidlerinden bir grup âlim ve fâzıl kişiyi toplayarak, onların huzurunda hilâfet hırkasını **Şeyh Abdurrahmân** hazretlerine giydirip tarikinden icâzet verdi ve onu makam-ı irşâda tayin etti. Huzurundaki insanlara da şunları söyledi:

"Siz şahid olunuz. Cenâb-ı Hakk'ın bu zayıf kuluna ihsan et-

miş olduğu füyûzât-ı insâniyye'yi ve metrûkat-ı zâhiriyye'yi kâmilân mânevî evlâdım Şeyh Abdurrahmân'a tevîl eyledim. Sizler de bu zâtın dünyada ve ukbâda muvaffak olması için duâ ediniz..."

Şeyh Maruf hazretlerinin vefatından sonra **Abdurrahmân-ı Talabânî**, tekrar babasının hizmetine avdet etmişlerdir. **Şeyh Abdurrahmân-ı Hâlis Talabânî** hazretleri, hem babasından, hem de **Şeyh Maruf Köse** hazretlerinden hilafet hırkası giymekle müşerref olduğundan, kendisine buna nisbetle "**Zü'l-Cenaheyn**" denilmiştir.

Şeyh Abdurrahmân hazretleri muhterem pederi **Ahmed Talabânî** hazretlerinin vefatı üzerine Kerkük'e yerleşmiş, kardeşi **Şeyh Muhammed Ârifi** de Talabânî'ye göndermişti. Bundan sonra **Şeyh Abdurrahmân** hazretleri, kardeşlerinin her birisini, insanların irşâdı için değişik yerlere göndermiş, onlar da İslâm'ın yayılıp Nur-u Muhammed'in gönüllerde neşv ü nemâ bulması için ruhen ve bedenî sarf etmişlerdir.

Hâlisiyye-i Kâdiriyye'nin müessisi olan **Ziyâüddîn-i Abdurrahmân-ı Hâlis Talabânî** hazretleri, Kâdirî silsilesinin büyüklerindendir. **Şeyh**, Tarikat-ı Âliyye-i Kâdiriyye'de seyr-i sülûk, kelime-i tevhîd ve ism-i celâle kasıt etmek sûretiyle yeni bir içtihad ve usûl tesis etmiştir. Bu münasebetle Tarikat-ı Kâdiriyye'de "**Hâlisiyye**" namıyla bir şube meydana gelmiştir.

Her sene behemehal Bağdad'a gider, **Gavsul-A'zam Abdulkâdir Geylânî** hazretlerinin türbesindeki devrana başkanlık eder, halaka-i zikri yönetirdi. Bu devran esnasında kudüm çaldırması Bağdad'da bulunan bazı âlimlerin "*şer-i şerîfe uygun değil*" diye, itirazına sebep oldu. Makam-ı Geylânî'de bulunan nâkıbü'l-eşrâf, **Seyyid Aliyyü'l-Bağdadî** hazretlerine gelerek: "**Şeyh Abdurrahmân'ın, Hz. Pîr'in makamında kudüm çaldırmasına niçin müsâmaha ediyorsunuz?**" derler. **Aliyyü'l-Bağdadî** hazretleri de şu cevabı verir: "*Ben sultanla veziri arasına giremem!*" ...

Şeyh Abdurrahmân hazretleri, meclise gelen kimselere hep aynı nazarla bakardı. Onun müntesipleri arasında meczûb insanlardan velilere, halk tabakasından paşalara kadar pek çok insan vardı. **Sultan Abdulmecid'in** haremi **Sultane Hatun** da, gördüğü rüyaların tesiriyle **Şeyh** hazretlerinin müridesi olmuştu.

İstanbul müzelerinde saklı bulunan bir *Buhârî-i Şerif* kitabına, kendi mührünü basıp başka hediyelerle birlikte Kerkük'e gönderdi. Ayrıca irâde-i seniyye ile Şeyh'e yüz kuruşluk da aylık bağlandı. **Abdurrahmân Hâlis** hazretleri, bunu muhtaçlara dağıttı. Hatta cemâziye'l-âhir 1262 tarihli irâde-i seniyyede bildirildiğine göre, **Şeyh Abdurrahmân** hazretlerinin postnişin bulunduğu Gavsıyye hânigâhının fakirlere ve yolculara açık bulunması, her akşam tekkede birkaç yüz derviş ve seyyahın eksik olmaması anlaşılmış olduğundan, Bağdad'da **Şeyh Abdulkâdir Geylânî** hazretlerinin vakfı artığından beş kuruş da **Şeyh**'in emrine tahsis edilmişti.

Şeyh Abdurrahmân hazretleri, kardeşlerini insanların irşâdı için değişik yerlere gönderdikten sonra kendisi de zamanının bir kısmını Kürk köyünde, bir kısmını da Kerkük'te yüce ecdâdının bina ettiği tekkede geçirmektedir. Uzaktan ve yakından insanlar akın akın gelip **Şeyh**'i ziyaret etmekte, sohbetlerinden istifâde edip feyizyâb, intisâb ve inâbe ile Tarikat-ı Âliyye-i Kâdiriyye şerefine mazhar olmaktadır.

Abdurrahmân Talabânî'nin hayatları zamanında Tarikat-ı Âliyye-i Kâdiriyye dünyaya yayılmıştır. Dünyanın hemen her tarafında tekke, halife ve sayısız müridleri vardı. Nitekim Irak bölgesinde de birçok dergâhı, halifeleri ve müridanı vardı. Bunun yanında Türkiye'de, Türkistan'da ve Çin'de Tarikat-ı Âliyye neşv ü nemâ bulmuştur. Ayrıca Afganistan, Hecat, Hindistan, Hicaz, Mısır, Filistin, Yemen, Suriye, İran ve Horasan gibi beldeleri de ihâta etmiş dergâhları ve kulların irşadıyla memur halife ve müridanı mevcut olmuştur.

Bağdad'daki Hayderiyye Seyyidlerinden **Hayderi-zâde İbrahim Efendi**, *Tasavvuf* risâlesinin dördüncü nüshasında, **Şeyh Abdurrahmân Hâlis Talabânî** hazretleri hakkında kısmen sa-deleştiren özetlediğimiz yazıda şöyle diyor:

"Şeyh Abdurrahmân hazretleri, âlemi bir güneş gibi tutan Evsaf-ı Muhammediye'den tamamıyla ve kâmilan nâsibdâr olmuş âriflerin büyüklerinden idi. Bu cihetle sûfilere mahsus yüceliklerle meşgul oldukları zaman himmetinin ve rûhâniyetinin âlîlikleri o kadar yükselirdi ki, lisan onun hakikatını beyan etmekten âciz kalırdı."

Fevkalâde kâmil bir mertebeye, ikram ve saygı gösterilen

yüce bir makama vâsıl olmuştu. Yârânıyla sohbet ettikleri zamanlarda gayet hoş sözlü, tatlı dilli ve karşısındakinin sözüne ve vicdanına hürmetli idi. Ahlâkî düsturlar ile âmil olduğu her hâl ve tavrından belli olurdu.

Abdurrahmân Talabânî'nin: Şeyh Ali, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Abdulvâhid, Şeyh Rıza ve Şeyh Hasan olmak üzere beş tane erkek evlâdı; **Fatma Han, Esma Han, Amîne Han, Hanife Han, Kibrîya Han ve Halime Han** isimlerinde altı tane de kız evlâdı olmuştur. **Abdurrahmân-ı Hâlis Talabânî** hazretleri 63 sene ömür sürüp h. 1275 (m. 1858) senesinde vefat etmiştir. Türbe-i saadetleri Tekke'deki Talabânî külliyesinde olup, bugün hâlâ ziyaret edilen yerlerdendir.

Eserleri

Şeyh Abdurrahmân-ı Hâlis Talabânî hazretleri, henüz genç yaşında iken fevkalâde bir ilim seviyesine yükselmiştir. Devrindeki tüm ilimlere vâkıf olmuş, Türkçe, Arapça ve Farsça'ya tüm incelikleriyle hâkim olmuştur. Şiirlerinde "*Hâlis*" mahlâsını kullanmış, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde şiir yazmıştır. Arapça şiirleri pek az olmakla birlikte üslûb ve edâ bakımından mükemmeldir. Şeyh'in bilinen üç eseri mevcuttur. İlki Farsça ve Türkçe şiirlerinin toplandığı *Divân'* ıdır. Dost ve yakınlarının teşvik ve arzusu üzerine h. 1250'de iki kere yayınlamıştır. İkinci eseri *Kitâbü'l-Meârif fi Şerh-i Mesnevî-yi Şerif* ismini taşır. **Mevlânâ Celâleddîn-î Rûmî** hazretlerinin *Mesnevî'* sinden seçilmiş onsekiz beytin Farsça yapılmış şerhinden ibarettir.

Üçüncü eser ise henüz onsekiz yaşındayken Arapça'dan Türkçe'ye mükemmel olarak çevirdiği, **Abdülkâdir Geylânî** hazretlerinin hayatını ve menkıbelerini anlatan *Behçetü'l-Esrar* adlı eserin tercümesidir. Bu eser, aslen **Nur Ali Bahşî** tarafından Arapça olarak yazılmıştır. Muhterem pederleri **Şeyh Ahmedü't-Talabânî** hazretlerinin arzusu üzerine bu eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir

Pîr-i Sâni Abdurrahmân Hâlis Talabânî'den gelen silsile, **Pîr-i Tarikat Abdülkâdir Geylânî** hazretlerinden itibaren şu şekildedir: **Cemalü'l-İrak eş-Şeyh es-Seyyid Abdurrezzâk eş-Şeyh, es-Seyyid Osmanü'l-Geylânî, eş-Şeyh Yahyâ el-Basrî, eş-Şeyh Nüreddîn-i Şâmî, eş-Şeyh Abdurrahmânî'l-Hasenî, eş-Şeyh Burhâneddini'z-Zencerî, eş-Şeyh es-Seyyid Muham-**

med Ma'sûmü'l-Medenî, eş-Şeyh es-Seyyid Abdurrezzaku'l-Hamevî, eş-Şeyh es-Seyyid Muhammed Hüseyinî'l-Ezmirânî, eş-Şeyh es-Seyyid Ahmed-i Hindi'l-Lahorî, eş-Şeyh es-Seyyid Mahmude'z-Zengeniyyi't-Talabânî, eş-Şeyh es-Seyyid Ahmed et-Talabânî el-Kerkûkî, ondan da eş-Şeyh es-Seyyid Pîr-i Sâni Ziyaüddin Abdurrahmân Hâlis Talabânî'ye vâsıl olur.

KAYNAKLAR: *Enfüsî'r-Rahmâniyye fî Silsileti'l-Kadiriyyeti't-Talabaniyye*, eş-Şeyh Muhammed Hüsameddin Ömer el-Kadiri, Kerkük 1973; *Miftâhu'l-İrşâd*, s. 413-429, Mustafa Yaşar Gületderevi.

YUNUS AYTEN

MUHAMMED B. ALİ ES-SENÛSÎ (R.H)

(ö. 1276/1859)

Muhammed b. Ali es-Senûsî el-Muhâciri el-Hasenî el-İdrisî, 1787 yılında Cezayir'de Müstegânem civarında Hatâtîba'nın bir köyü olan Turş'ta doğmuştur. Lakabından da anlaşıldığı üzere **H. Hasan**'ın soyundan gelmektedir. **Muhammed b. Ali, Harun er-Reşid**'in baskısından Afrika'ya kaçan ve orada yine aynı halifenin emriyle zehirlenen **İdris el-Alevî** ailesindendir.

Küçük Senûsî, ilim ve takvasıyla tanınan ailesinde büyüdü, ilk hocası halası **Seyyide Fâtıma** oldu. Bu hanım, yüksek zekâlı ve mükemmel tahsil görmüş bir kadındı. Onun terbiyesi altında pek genç yaşta Kur'an'ı ezberledi. Daha o günlerde bile İslâm dünyasının durumunu düşünüyor, politik birtakım çözümler peşinde koşuyordu. Şu olay, İslâm dünyası hakkında o sıralar neler düşündüğünü göstermesi bakımından ilginçtir:

Muhammed b. Ali düşünürken, pederi ne düşündüğünü sormuş o da: *"İslâm dünyasını düşünüyorum; bu kadar sultan ve emire, bu kadar şeyh ve reise rağmen bugün İslâm dünyası çobansız bir koyun sürüsüne benziyor... Hepsinin müşşidleri, fâzılları var; ancak İslâm âlemini bir birlik noktasına, beraberce eyleme iletebilecek genel ve gerçek bir müşşid yok. Dinimiz tevhid ve birlik üzerine kurulu iken İslâm dünyasının her tarafında anlaşmazlık*

ve parçalanma var. Her tarafı cehalet kaplamış, çünkü ulemâ ve şeyhlerde öğretimi yaygınlaştırma emeli, İslâmî çaba kalmamış. Bakınız Sudan ve Sahra'da hâlâ pek çok putperest vardır. Kasaba mescidlerinde ilmiyle amel etmeyen ulemâ var ve bunlar rahat ve zevk içinde yaşıyorlar da bu biçârelere hidayet yolunu göstermeyi akıl etmiyorlar! Dünya olaylarını gelen kabilelerdeki kulağı deliklerden öğreniyorum. Her tarafta mağlup oluyoruz. İslam bir uçuruma doğru koşuyor, bunu gören, çare düşünen yok. İşte ben bunları düşünüyorum."

Muhammed b. Ali doğduğu yerde bir müddet daha öğrenimine devam etmiş daha sonra bilgisini artırmak üzere Fas'a gitmeye karar vermiştir. Orada memleketin en tanınmış âlimlerinden Kur'ân, hadis, fıkıh ve Arap edebiyatı okudu. O günlerde Fas İslâmî kurallardan uzak bir hayat yaşıyordu. Âlimler cahilleşmiş, halk da kendini olayların gidişine bırakmıştı. Bu şartlar altında **Seyyid Senûsî** 8 yıl süren çalışmalarında müslümanları birliğe ve uyanışa davet etti. Bu çabalar bir sonuç vermediği gibi yerel yönetimin dikkatini de çekti. Pasifize etmek üzere Fas Sultanı kendisini saraya bile davet etti. Fakat **Senûsî** bu öneriyi kabul etmedi. Fas'ı terkedip İslâm dünyasını dolaşmaya karar verdi. 1829 tarihinde Cezayir'in güneyinde bir sahra kasabasına gitti. Düşüncelerini orada yaymaya çalıştıysa da kasabaya hakim olan Ticânîler tarafından engellendi. Bundan sonra Mu'sat, Kâbes, Trablusgarp ve Bingazi şehirlerini ziyaret etti. Bu şehirlerin her birinde bir süre kalarak günlerini vaaz ve nasihata ayırdı. Gittiği yerlerde şöreti hemen yayılıyor ve dolayısıyla düşmanlarının dikkatini çekiyordu. Bu arada ona intisab edenler de büyük bir kitle oluşturmuştu. **Seyyid Senûsî** Bingazi'den sonra Mısır'a gitti. Mısır o zamanlar **Mehmed Ali Paşa**'nın hakimiyeti altındaydı. Mısır'da öğrenimine devam için uzun bir süre kalmayı tasarlamıştı. Fakat orada da bazı çevreler tarafından dışlandığı için bu amacını gerçekleştiremedi.

es-Senûsî'nin Mısır ziyareti konusunda birkaç şey söylemek gereklidir. Çünkü Mısır ziyareti öbürleri gibi olmamış, üstâdın düşüncesinde büyük değişiklikler meydana getirmişti. Bir kere Osmanlı Devleti konusunda ümidi zayıflamıştır. **Mehmed Ali Paşa**'nın bir kısım başı bozukla Mısır'da muhtariyetini ilan etmesi **Senûsî** için Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıfladığına bir kanıt oluşturmuştu. Avrupa konusundaki düşüncelerinde de bir hayli değişiklikler olsa gerektir. Bunlardan ayrı olarak **Seyyid Mu-**

ammed es-Senûsî, öğrenime gereksinim duyduğunu farkettil. Müslümanların birlik olmayışlarının, İslâm dünyasında eylem birliğine ve tek otoritenin egemenliğine engel olduğunu anladı. **Seyyid Senûsî**, Mısır'da pek çok eleştirilere hedef olmuştur. **Mehmed Ali Paşa'nın** yönetim sistemine ve ıslahat girişimlerine itiraz ettiğinden Mısır'ı da terke mecbur kaldı.

Senûsî, Mısır'dan sonra Hicaz'a, ardından da Yemen'e gitti. İslâmî mezheplerin tümünü inceledi. Bütün İslâm dünyasına hitab edebilmek için İslâmî ilimlerinin tümünü bilmek gerektiğini anlayarak ona göre çalıştı. Hicaz'da tanışıp intisâb ettiğî şeyhi **Ahmed b. İdris** ölünce, Yemen'den Mekke'ye döndü ve **Senûsî** hareketi adı verilecek olan tarikatını kurdu (1837).

Senûsî, İslâm dünyasına hakifeler ve vekiller göndermeye başladı. Afrika'nın her yanında zâviyeler açıldı. **Seyyid Senûsî'nin** önemli İslâmî merkezlerin tümünde vekilleri ve muhabirleri vardı. Bu yolla dâvetini İslâm dünyasına yaymaya ve İslâm dünyasının genel gidişini öğrenmeye çalıştı. Daha kendisi hayattayken bu hareket rayına oturmuş, yöntemini çizmiş bulunuyordu. İçinde devrimler yaşatan adam, kısa sayılabilecek bir faaliyet süresinde Kuzey ve Orta Afrika'ya yepyeni bir yol çizmişti. Ticaret, eğitim, öğretim ve İslâm'ın yayılışı, yıllar boyu uyumaya alıştırmış halkın arasında oluyordu. İslâm birliği ateşiyle yanan büyük **Senûsî**, ayrıca "*İslâm'da Islahat ve İslâm Dininin Yayılması*" adlı bir cemiyet de kurmuştur. **Senûsî**, 1859 yılında içinde çok az insanın taşıyabileceğî emel ve ateşi taşıyarak vefât etti. Allah rahmet eylesin.

Genel Düşünceleri ve Eserleri

Senûsî, müridlerine bir çeşit zikri telkin etmekle beraber onun bütün öğretisi, Sünnî İslâm'ın esaslarına dayanan pratik amaçlara yönelikti. **Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî**, ardından tarikatına giriş hakkındaki ameli bilgiler dışında dört risâle bıraktı.

Bunlardan biri Kur'an ile hadisler arasındaki mutabakat hakkındadır; ayrıca tasavvuf ile ilgili iki risâlesi vardır. Tarikatının ehl-i sünnet ehli akîdesine uygunluğunu göstermek maksadıyla tarikat silsilesinin sayımından ibaret *Fahrese* adlı eseriyle kendi tarikatının zübdesi olan daha eski kırk tarikatın zikir şekillerini ihtiva eden *Selsebîl el-Maîn fi't-Terâik el-Erbâin* adlı eseri ka-

leme almıştır.

İşte Kuzey Afrika'yı bir baştan bir başa etkileyen ve daha sonraki dönemlerde Osmanlılar ile de iyi geçinmesini bilen Senûsiye Tarikatı'nın temelini bu büyük zât atmıştı. **Muhammed Ali'nin, Mehdi es-Senûsî ve Ahmed Şerif** olmak üzere iki çocuğu vardı. **Muhammed Ali es-Senûsî'nin** kurduğu Süfî Tarikatı, yabancı sömürgecilerden bağımsız olmayı istemekteydi. Onun zühd anlayışında tembelliğe yer yoktu. İngiliz yazar **James Hamilton**, onun dış görünümünü şu cümle ile anlatır: "*Çok değerli safkan bir ata biner, görkemli giyinir, gözlerine sürme çeker, sakallına da kına yakardı.*"

Senûsî, Fez şehrinde kaldığı sıralarda devrin en iyi şeyhleri tarafından eğitildi. Hocaları arasında **Darkâvî** ve **Ticânî** tarikatlarının kurucuları olan **Mevlâ Arabî ed-Derkâvî** ve **Ahmed et-Ticânî** vardır. **Senûsî'nin** tasavvufa bağlılığı, burada hızlı bir gelişme gösterdi. Kâdiriyye, Şâzeliyye, Cezûliyye, Nâsırıyye, Hatibiyye'ye ve diğer tarikatlara iştirak ve intisâb etti. Tasavvufi meşguliyetleri, entellektüel gelişiminin yalnızca bir yanını oluştuyordu. Öte yandan hukuk ve siyaseti içeren birçok konuyla ilgileniyordu.

Senûsî ve tarikatı hakkında en fazla bilgiye, kendi yazılarında rastlanmaktadır. Her ne kadar kitaplarından hiçbirisi 1930'a kadar basılmamışsa da II. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Kahire'nin eski kitap satan sahaflarında bazılarına tesadüf etmek mümkündü. Kitapların basımı çoğunlukla daha sonra Libya kralı olacak olan **I. İdris Muhammed İdris b. el-Mehdi es-Senûsî'nin** teşvikleriyle olmuştur. Sekiz tanesi yeniden basılmış ve tek bir ciltte toplanarak *el-Mecmûâtü'l-Muhtârâ* adıyla 1968'de Beyrut'ta yayınlanmıştır. Bu derleme *ed-Deccânî'nin* tam listesini verdiği yazılarının yalnızca küçük bir bölümüdür. Bunların birçoğu el yazısı halinde **Senûsî** arşivlerinde ya da eski Libya Krallık Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bütün bu eserler, **Senûsî'nin** bir şair, bir matematikçi, mükemmel bir kelâmcı ve fakih, usta bir tarihçi ve soy bilimci olduğunu gösterir. Bir el yazması, onun XIX. yüzyıl İslâmiyetinde hâlâ entellektüel bir saygı gören ilm-i cifirle dahi uğraştığını gösterir. Ne yazık ki birçok yazma eser, İtalyanlar'ın Kufra ve diğer **Senûsî** merkezlerine yaptığı saldırılar sırasında imha olmuştur. *ed-Deccânî'ye* göre eserlerinin toplamı kırkdörttür.

Basılmamış eserlerinden ikisi özellikle içtihadla ilgilidir. Basılmış iki uzun yazısı yani *İkâzu'l-Vesnân* ile *Rûyet el-Mekâsid* ise içtihad ve taklid üstüne bazı bölümleri ihtiva eden son derece önemli kitaplardır. Bu eserlerinde **Senûsî**, içtihadla neyi kastettiğini açıklar. İctihad, fikhî bir hükümle ilgili tüm ayrıntıların ehil bir fakih tarafından tam anlamıyla incelenmesi demektir. Bunu yapabilecek kadar yüksek bir fikhî yeteneğe ulaşmış kişi, müctehid olarak tanımlanır. Bir müctehid, geçmiş otoritelerin sıradan bir nâkili durumuna düştüğünde bu ilerlemeyi durdurur. Bu, bir taklitçiliktir. **Senûsî**, sürekli olarak taklitçiliğin taassub derecesine düşmüş haline kızar.

Senûsî, soyunu Peygamberimizin amcasının oğlu ve damadı **Hız. Ali**'den almaktadır. Bu nisbenin izahı, tarihsel açıklaması olan "*İdrisi Ailesinin Tarihi Hakkında Parlak İnciler*" adlı kitabında görülebilir. Bu, **Senûsî**'nin 1930'da basılan ilk kitabıdır.

Dürer adlı kitabı, diğer geleneksel İslâm tarihlerinde olduğu gibi aralarda yeralan şiir bölümleriyle basit ve sade bir şekilde yazılmıştır. Tarihin yanı sıra **Senûsî**'nin ensab ilmine ilişkin çalışmaları da vardır. Bunlardan biri de *Şuzûri'z-Zeheb* adını taşımış, 186 sayfalık *Dürer*'e model olmuştur.

Eserlerinin bazılarında hadis ve hadisçiler, Kur'ân ve sûfliğin yorumcuları konularını araştırır. Sûflik hakkındaki kitabı *es-Selsebil el-Maîn fi't-Terâik el-Erbâin* adlı eseri, **Senûsî**'nin çalışmaları içinde orijinalliğine ilişkin tartışmaya neden olan tek kitaptır. Bu çalışma, kırk ya da daha fazla sûfi tarikatının bir incelemesidir. Yazar, bu tarikatların köklerini, kurucularını, dualarını ve özelliklerini inceler. Kitabın başında, bu bilgileri **Hasan Ali el-Uceymî**'nin risâlesinden özetlediğini belirtir. Ama **Ebû Saîd el-Kâdirî**'nin (ö.1688) **Hallâcî** hakkındaki eserinden bir bölüm iktibas ettiğine ilişkin hiçbir şey söylemez. Ancak yazarların kitaplarının belirtilmeden iktibas, XIX. yüzyıl Müslüman dünyasında hâlâ intihal sayılmıyor, normal karşılanıyordu.

Senûsî'nin düzlem, geometri ve trigonometri hakkındaki kitabıyla onun yazdığı tüm eserlerin listesini tamamlayabiliriz. *el-Miftâh el-Cifru'l-Kebîr* ve başlıktan bir astroloji kitabı olarak görünen *el-Mevâhib es-Surriyye fi Müntekâ el-Ağda el-Harfıyye* gibi değindiği bazı kitaplara, bunun yanında fikhî ve itikadî düşüncesinin derinliğine bakacak olursak **Senûsî**'nin, XIX. yüzyıl İslâmiyetinin ve Mağrib'in seçkin entellektüellerinden biri olduğu gö-

rülecektir. Bir bakıma o, kendi hocası el-Fâsî ya da Osman b. Fodyo ile kıyaslanabilir. Belki de babalarının mükemmel ve çok sayıda verdiği ürünlerinden ötürü Senûsî'nin oğulları hiçbir şey yazmamış gibidirler. Ama ailenin yazı geleneği, ikisi basılmış en az dört kitap yazımıyla torun Seyyid Ahmed eş-Şerîf tarafından yeniden başlatılmıştır.

Senûsî, ibadete önem veren son derece ferâset sahibi bir insandı. Batılıların kehânet dediği bazı tahminlerde bulunmuştur ki aynen gerçekleşmiştir. 1850'lerin ortalarında Şeyh Dervânî ile yaptığı bir söyleşide Şeyh Senûsî şaşırtıcı sözler söylemiştir. İskenderiye'nin İngilizler tarafından yakında ele geçirileceğini, Tripolya'ya İtalyanlar tarafından el konulacağını, Tunus'un ve Mağrib kıyılarının Avrupalılarca istilâ edileceğini çok önceden haber vermiştir. Zamanında eski İslâmî dünya görüşüne bağlı bir insan olarak bilinen Şeyh, bu olayları Mehdi'nin gelişinin belirtisi olarak yorumlamıştı. Büyük olasılıkla Osmanlı Türklerinin Kırım Savaşı'nda Ruslar'a yenilmesini de aynı inancın ışığı altında görüyordu.

Senûsî, tarikat merkezi olan Cağbub'da Türklerle olan iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Ali Paşa'nın Şeyh Senûsî ve arkadaşlarına başından beri konukseverlik gösterdiği doğrudur. Ayrıca bu ilişki, Senûsîler ve Osmanlı memurları arasında dostça mektuplaşma örnekleriyle kanıtlanabilir. Şeyh Senûsî'nin Bâb-ı âli ve onun Libyalı temsilcilerinden tereddüdü olsaydı böyle uzun bir zaman için el-Beyzâ'yı terkedip Mekke'ye gitmezdi. Demek ki Senûsîler ile Osmanlı bölge idarecileri arasında düşünsel bir ayrılık yoktu. Sultan II. Abdülhamid'in adamlarını Cağbub'da neler olup bittiğini görmek için gönderdiği dönemde aynı yakın ilişki, Senûsî'nin oğulları zamanında da sürecekti. Bu yakın ilişki, Senûsî-Osmanlı ilişkilerinin altında yatan karşılıklı bir güvensizliğin var olduğunu sürekli vurgulamak isteyen hınzır Avrupalı gözlemciler tarafından hep yanlış yorumlanmıştır. Senûsî'nin hocasına yapılan bazı muamelelerden ötürü Senûsîler, zaman zaman Osmanlı'ya karşı bazen bir güvensizlik beslemiş olsalar dahi genel olarak bakıldığında arada son derece dostâne ilişkiler olduğu görülür.

Kutu: 54; Libya Konsolosluğu Yayını, *Libya'da Senâstlığın Tarihi*, s. 9-10; Fazlu'r-Rahman, *İslâm*, s. 261-262; Ahmed Sidi ed-Deccânî, *el-Harekât es-Senâsiyye*, Kahire 1967, s. 5-146; Evans Pritchard, *The Senâsi of Cyrenaica*, Oxford 1949, s. 20-56; Muhammed Fuad Şukri, *es-Senâsiyye*, Kahire 1948; Muhammed et-Tayyib el-Ashâb, *Barka el-Arabiyye Ems ve'l-yeum*, Kahire 1947, s. 20-85; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senâstler ve 13. Asrın Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed Ali es-Senâsi*, İst. 1907, s. 5-42; Kral İdris I, Libya, *el-Mecmûâtü'l-Muhtâra*, Beyrut 1962, s. 5-10; Muhammed Ali es-Senâsi, *ed-Dürer es-Saniye fi Ahbâr es-Sülâlât el-İdrisiyye*, s. 3-16; Emir Çekip Arslan, *Hâzır el-Âlem el-İslâmî*, Kahire 1934, c. 2, s. 399, Not: 2; James Hamilton, *Wanderings in North Africa*, Londra 1856, s. 268; Muhammed Uleye, *Fethu'l-Mâlik fi Fetâvâ İbn Mâlik*, Kahire 1909, c. 1, s. 77; J.S. Trimmingham, *The Sûfi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 115; Tahir Ahmed ez-Zâvî, *Trablus min Bidâyeti'l-Feth el-Arabi ilâ Nihayeti'l-Ahd et-Turki*, Tripoli 1970, s. 244-246; Muhammed Behic, *Tarihi İbn Haldun*, İst. 1867, s. 132-7; B.G. Martin, *A Short History of The Halveti Order*, s. 10-12; Rinn, *Marabouts*, s. 492; D. Margoliouth, *Senâst, Encyclopedia of Religion* c. 11, s. 195; B.G. Martin, *Afrika'da Sûfî Direniş*, (çev. Fatih Tathiloğlu), İst. 1988, s. 134-145.

SAİD AYKUT

İSMAİL VÂLİ (R.H) (ö. 1280/1863)

Sudan'da doğan ve Mirgâniyye Tarikatı'ndan etkilenerek yayılan tarikatlardan biri de el-İsmâiliyye'dir ki 1893 yılında doğan İsmail Vâli tarafından kurulmuştur. Bu zât, Dinkala'ya yerleşen Abdullah el-Kordafânî'nin oğludur.

Abdullah, Kordofan'a ticaret yapmaya gitti. Bu arada oğlu İsmail'e Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz etmek nasib oldu. Küçük İsmail, daha erginlik çağına gelmeden dinî ilimlerde yetişmiş ve halvete girmiştir.

Muhammed Osman Mirgânî Sudan'a girdiğinde İsmail Vâli, onun en önemli müridlerinden olmuştur.

1842 yılında hacca giden İsmail Vâli, memleketine döndüğünde şeyhi tarafından kendisine icâzet verilmiş ve tarikatı yaymaya başlamıştır. Şeyhinden yeni bir şube kurmak için izin istedi. Onu çok seven Muhammed Osman, müridinin istediği izni verdi.

İsmail Vâli takvası, verâi ve firâsetiyle şöhret bulmuş bir âlimdir. Özellikle araştırmaları ve kırkbeşi aşkın eseriyle ilim dünyasının gözbebeği olmuştur. 1863 yılında vefat etti.

Kendisinden sonra oğlu Ahmed el-Ezherî, tarikatın başına geçmiştir. Bu zât, Ezher'de 12 sene eğitim görmüştür. Fakat Batı

Sudan'da şeyhülislâm olduğu sırada **Mehdî** taraftarlarına savaş açtı. Mısır tarafından görevlendirilmiş Sudan Valisi **Rauf Paşa**'dan yardım istedi. Fakat **Mehdî** taraftarlarıyla girdiği savaşta öldürülmüştür.

KAYNAKLAR: Dr. Abdullah Abdürrezzak Advân, *Ala't-Turuk*, Kahire, 1990, s.147; Trimmingham J. S., *Islam in The Sudan*, s.235.

SAİD AYKUT

EL-HÂC ÖMER TÂL (R.H) (ö. 1280/1864)

el-Hâc Ömer Tâl'in yaşamı **Osman b. Fodyo**'nunkiyle bazı benzerliklerin yanında, büyük farklılıklar da gösterir. Temelde her ikisi de münevver ve mutasavvıf idiler. Fakat değişik yollara mensuptular. **Ömer**, Kadîrî değil, Ticânî idi. O da bir Futatora önderi ve kahramanı oldu. Hatta kimi yazarlar ona Tukafor İmparatoru adını vermişlerdi. Askerî meselelerde başarılı olan **Ömer**, bazı araştırmacıların da söylediği gibi kendi düşüncesinin doktriner yanını geliştirerek Ticânî düşünürü durumuna geldi. **Emir Abdülkâdir** gibi Fransızlarla çarpıştı. Fakat **Abdülkâdir** ya da **Şeyh Fodyo**'dan daha farklı askerî engellerle karşılaşmıştır. **Ömer Tâl**, birçok Batı Afrikalı müslüman ve putperest kabile üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Özellikle Bambaralılar'a çok tesir etti. Çağdaşlarından bazıları onun bir **Mehdî** ya da **Mehdî** öncüsü olabileceğine inandılar. Şahsiyet olarak **Ömer**, kendine olan güvenini, yurtseverliğini ve zekâsını diğer sosyal temayülleriyle birleştirmişti. Bu temayüller, bir yandan tasavvuf ve akâid, diğer yandan da daha büyük siyasî beklentileri arasında gidip geliyordu. **Ömer**'in bazı konularda niyetleri birbirinden farklı sonuçlara varıyordu. Bu yüzden bazı hedeflerine ulaşmada başarısızlığa uğramıştır.

Doğumu ve Yetişmesi

Genellikle **el-Hâc Ömer Tâl**'in doğum tarihi 1794 olarak kabul edilir. Tam adı yazılarında olduğu gibi **Ömer b. Zâid b. Osman el-Fûtf et-Tûrî el-Kıdvî**'dir. Senegal'in güneyindeki Kidi ya da Gud bölgesinde Todor yakınındaki Halvar'da doğmuştur. Futatora ilindeki Senegal Nehri üzerinde yer alan Halvar ve Todor hâlâ önemli kasabalar. Bu kasabalar Moritanya'dan gelen

cereyanların kesiştiği noktadadır ve dolayısıyla bu ülkenin ve daha ötedeki Fas ülkesinin etkilerine daha açıktır.

Yedinci oğul olan Ömer, bir ulemâ ailesindendi. Ömer'in babası Said çok zengin değilse de durumu iki hanımı ve çocuklarını besleyecek kadar iyiydi. Baba Said de büyük bir âlimdi. Ömer, Arapça'yı ve İslâm'ı babasından öğrendi. İyi bir öğrenciydi, Kur'an-ı Kerim'i, Müslim ve Buhârî'nin ünlü hadis kitaplarını ezberledi. 15 yaşında iken Halvar'ı terkederek bölgedeki değişik âlimlerin yanına gitti. İslâm fıkhdan çok, tasavvuf ilgisini çekiyordu; yine de birçok fikhî eseri okudu. Babasının adını benimse-dikten sonra Halvar'ın birkaç mil güneyinde olan Futajallon'daki sahraya gitti. Burada çocuklarına Kur'an ve dinî konular öğretme-si karşılığında kasaba halkı, ona yiyecek ve oturacak yer sağladı. Ömer, Karamokada popüler oldu. Yirmi yıl kadar bu kasabada yaşadıktan sonra 31 yaşına yaklaşırken, Mekke'ye hacca gitmek üzere yola çıktı. Bu dönemde Ömer'in az da olsa müridleri vardı; fakat bölge halkı, bazı sebeplerden ötürü Ömer'e duyulan sevgi-den rahatsız olmuştu. Bu sevgi, onlarla Ömer arasında anlaş-mazlıkların oluşmasına yol açtı. Belki de bu, onun Arabistan'a ha-reket etmesini çabuklaştıran bir sebep olmuştu.

20 yaşlarındayken Moritanya'dan Batı Afrika'ya gelen yeni bir sûfî tarikatının temsilcileriyle tanışmıştı. Nispeten virdlerine ve usûlüne daha sıkı bağlı sayılabilecek Kâdiriyye'den farklı ola-rak yeni görüşleri ve yeni yapılanmasıyla popüler olan Ticânî Tarikatı, Ömer'in doğumundan 10 yıl önce kurulmuştu. Ömer'in Ticâniyye'deki ilk öğretmeni, Futajallon'daki Timbo'dan Abdülke-rim b. Ahmed en-Nâkil idi. O zamanlar Timbo şehri, önemli bir imamet yeri ve Futatora'ya komşu olan Uzak Batı Afrika'dan ge-len insanları İslâmiyet'e davet açısından önemli bir merkez idi. Ortaçağ Arap yazarları burayı Tekrûr şeklinde kaydetmişlerdir.

Ömer, hemen bu tarikata; Ticâniyye'ye katıldı. Silsileye gö-re tarikatın kurucusu Ahmed et-Ticânî ile onun arasındaki uzaklık pek fazla değildi. Ömer'in şeyhlerinin silsilesi, Abdülke-rim'i, Sîd-i Mevlûd Fâlî ve et-Ticânî'nin halifesi Moritanyalı İdavualı kabilesinden Muhammed Hafız b. Muhtar'ı ihtiva et-mekteydi. Bâcî olarak bilinen Muhammed el-Hafız, tarikat ku-rucuları tarafından Senegallileri İslâmiyet'e davet etmek gayesiyle gönderilmişti.

Yaklaşık 1830'daki ölümüne kadar Bâcî, bu vazifeyi büyük

bir başarıyla yaptı. Ticânî görüşlerini Bâcî'nin halifesi Abdülkâsım'ın şeyhliği altında bir yıl gibi bir sürede öğrenen Ömer, daha sonra şeyhini Hicaz'a hacca gitmesi gerektiğine inanırdı. O zamanlar bu yolculuk, bir Batı Afrikalı için zor ve son derece pahalı bir girişimdi. Ömer, gerekli parayı sağlamak için girişimlere başladı. Para bulmak için zengin Müslüman tüccarlarla görüşmek üzere Fransız kasabası St. Luis'e gittiği iddia edilir.

eş-Şınkîfî adlı yazara göre Ömer, doğuya gitmek için yurdunu 1825'te terketti. Genç kardeşi Ali ve onbir hizmetçiden oluşan küçük bir grup ona eşlik ediyordu. Abdülkerim hastalığı nedeniyle gruba katılamamıştı. Ancak iyileştikten sonra Masina'da onlara katılmayı taahhüt etmişti. Ömer'in yavaş yavaş ilerleyen grubu Masina'nın başkenti Hamdallah'a ulaştığında Abdülkerim hâlâ ortalarda yoktu. Hacılar yola onsuz devam ettiler. Bobo Diyalasso yoluyla Yukarı Volta'ya, oradan Fildişi sahilindeki Konk şehrine, oradan da Havsaland'daki Sokoto'ya yürüdüler. Ömer, Abdülkerim'in katılamamasına üzüldü, ama kararlılığı onu geri dönmekten ahkoydu.

Sokoto'da Ömer, Şeyh Osman b. Fodyo'nun oğlu ve halifesi Muhammed Bello'ya kendini derhal tanıttı. Ömer bunu, 1826'da Sokoto ve Borno arasında amaçsız bir biçimde sürüp giden düşmanlığa bir son vermek için yapmıştır.

Şöyle diyor: *"Havsaland'a geldik; emiriyle, bilginleriyle ve etkili kişileriyle tanıştık. Onun ve Borno emirinin arasında çirkin bir anlaşmazlık olduğunu anladık. Bu anlaşmazlıktan ötürü çok sıkıldık ve üzüldük. Ancak onun hakkındaki tüm iyi niyetimize rağmen Havsaland emiriyle bu konuyu ne tartışabildik, ne de anlaşmazlığı durdurmak için bir şey yapabildik. Onunla konuşabseydik bizi sevdiği için destekleyeceğini umuyorduk. Ancak bunu denemekte kararsızdık, belki de amacımıza ulaşmamızı bu kararsızlığımız engellemiştir."*

Yaklaşık on aydır Havsaland'da bulunan Ömer ve arkadaşları, barışı sağlama çabalarıyla daha fazla uğraşmadan yeniden doğuya gitmek üzere yola çıktılar. Kahire'ye ulaştığında Ömer, batıdan gelen ziyaretçilere konukseverlik gösteren Mısırlı bir görevli ile tanıştı. Mısırlı onu önce bahçesinde konuk etti ve sonra bilginlerini onu imtihan etmeye gönderdi. eş-Şınkîfî, Ömer'in sabahdan akşama kadar hadisler, Kur'an'ın zor anlaşılan bölümleri, hukuk, gramer ve yazma sanatı hakkında imtihan edildiğini söy-

ler. Ömer bu sınavı geçtiğinde artık kuşkusu kalmayan görevli, yardımsever bir tutumla Ömer ve grubuna Cidde yoluyla Mısır'dan Mekke'ye yolculuk için gerekli erzâğı sağlamıştı.

Mekke'ye geldiği zaman Ömer, Muhammed el-Gâfî'yi hemen buldu. Şöyle diyor:

"Allah dualarıma cevap verdi ve beni bir öğle sonu ona kavuşturdu. Birlikte konuştuk. O bana bakınca çok mes'ud oldum. Bize yakın ve cömert davrandı. Cevâhiru'l-Meânî'nin bugün sahip olduğum bir kopyasını bana o vermiştir."

Haccın gereklerini bitirinceye dek onunla kaldım. Onunla birlikte Muharrem'in ilk günü Medine'ye gittim. O yılı Medine'de geçirdim. Paramı ve benliğimi ona teslim ederek kendimi onun yol göstericiliğine, rehberliğine bıraktım. Ona hizmet için üç yıl beraberinde kaldım ve onun rehberliği altında yeniden çalışmaya, incelemeğe başladım."

Üç yıl geçtikten sonra Ömer'in tahsili bitti. Gâfî onu Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Medine'deki mezarına götürdü ve orada Ömer'e icâzet verdi. Bu hadise, onun tarikatın bir halifesi olduğuna dair onay anlamına geliyordu. Rütbesi kesin değildi. Ancak büyük olasılıkla el-Gâfî gibi halife ünvanını almıştı. el-Hâc Ömer'in çalışma alanı da belirlenmişti. İrşâd sahası tayin edilmişti. Bu eksiklik, Batı Afrika coğrafyasının o zamanın Mekke'si tarafında görülen bilinmezliklerini yansıtıyordu.

İcâzette yer alan şu bölüm, sahibinin sosyal ve ruhsal görevlerini de vurgulamaktadır:

"Ömer'e, geleneksel koşullara göre dört kişiyi yönetebilecek ve sayıları 60'a varan mukaddimleri atama yetkisi verilmiştir. Bu koşula karşı çıkan herhangi birinin otoritesi elinden alınacaktır. Her mukaddim (öncü mürid) sağlıkta ve hastalıkta kardeşlerini ziyaret ederek, zayıflıklarına bakmadan, kalplerini herhangi bir fesattan korumalarını, onların işlerini düzenlemede bu ve öteki dünyaya ait gereksinimlerini yürütmede çalışkan olmalarını emretmelidir!"

Ömer'in İrşâda Başlaması, Bazı Musibetlerden Korunması, İlim Hayatı ve Siyasi Mücadelesi

Ömer, Batı Afrika'ya dönmeye karar verdi; ama şeyhinden son kez olmak üzere gerekli bir takım öğütler aldı. Müridini iyi ta-

nyan Gâli, krallara ve sultanlara yaklaşmaması gerektiğini ona sıkı sıkı tenbih etti. **Ömer**'in *Rimâh* adlı kitabında bahsettiği eski bir sûfi geleneğini hatırlattı:

"Sultanların en iyileri, bilginlere başvurandır. Bilginlerin en kötüsü ise sık sık sultanların kapısına gidendir. Allah'ın elçileri, ulemâya sultanlarla birleşmedikleri sürece güvenirlir. Eğer bunu yaparlarsa onlara ihanet etmişler demektir."

Ömer, deniz yoluyla Mısır'a giderken meydana gelen bir olayı anlatır. Bu, onun ilahî bir korunmaya sahip olduğunu göstermektedir:

"Rüzgâr çıkmıştı ve tekne batmak üzereydi. Herkes korkudan titriyordu. Hacı Fatma el-Medine Hanım hastaydı ve uyuyakalmıştı. Bu yüzden uyanarak: 'Neşelenin! Biraz önce Şeyh Ticânî'yi ve Muhammed el-Gâli'yi gördüm. Biz Ömer'le beraberiz, hiçbir şeyden korkmayın dediler!' dedi. Birden rüzgâr dindi, ortalık yavaş yavaş sakinleşti."

Ömer, Kahire'de Ezher Camii'nde bir müddet kaldı ve burada bir Kur'an tefsirini tamamladı. Bir müddet sonra da kitapları, malları, kardeşi, hanımı **Fatma** ve küçük kızıyla beraber Batı Afrika'ya doğru yola çıktı. Fizan'dan Katsina'ya, oradan da Sokoto'ya gitmek yerine daha zor olan Bornu yolunu seçti. Güney Fizan'da, Takarhi'de kardeşi **Aliyu** öldü. Çölde büyük zorluklarla karşılaşan diğerleri yola devam ettiler. Yolculuğun sonunda sağ kalanlar, **Muhammed el-Emin Kânemî** tarafından pek dostça karşılanmamışlardı. Bornu'ya ulaştılar. **Ömer**'e, halkı kendi yeni tarikatına çevirmeye çalışan geniş bir topluluğun da eşlik ettiği düşünülrse, **el-Kânemî**'nin niye onlara hoş bakmadığı daha iyi anlaşılabilir.

Sokoto'da yaşaması ve sık sık sarayda bulunmasından ötürü **Ömer**, Fulânî halifelığının işlerine karıştı. Daha sonraları kendi devletini yönetmeye başladığında burada edindiği tecrübeler, onun için çok faydalı olacaktı. O sıralarda **Ömer**, askerî konularla ilgilenmeye başlamıştı. Aileden birine göre **Ömer**, Havsoland'da nasıl savaşıldığını öğrenmiştir. **Musa Kamara** der ki:

"O, burada kaldığı dört yıl içinde Havsa halkının birçoğunu hoşnut etti. Onlar, Ömer'i ordularının başına geçirdiler. Komuta ettiği her ordu şeref ve zaferle geri dönmüştür."

Büyük ihtimalle **Ömer**, gelecekteki cihadın pratik ayrıntılarını üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştı ve bu yüzden bu tür seferlere çıkıyordu.

Sokoto'da eğitimi yarıda bırakan **Ömer**, Havsaland'da güç kazanmak için yaşanan **Bello** üzerinde etki bırakabileceğine inanmıştır. **Bello**'nun kızıyla evli olmasına rağmen damat **Ömer**, Sokoto'nun yönetimini ciddi olarak devralma düşüncesini herhalde hiçbir zaman kabul etmemiştir. Sokoto'yu 1838'in sonunda eşleri ve çocuklarıyla acele olarak terketmesi, doğduğu bölgeye geri gitmeye karar verdiğini gösterir. Ancak **Atiku**'nun onun varlığından rahatsız olması -ki **Atiko**, Sokoto hakimi **Bello**'nun oğludur- erken hareket etmesine sebep olmuştur. Sokoto'da vaazlar vermenin ve siyasetle uğraşmanın yanı sıra, uzun bir şiir ve *Suyûf es-Saîd* adlı bir kitap yazmış, daha sonra ise esas eseri olan *Rimâh* kitabını genişletmiştir. Tıpkı Medine'deki yılları ve Kahire'ye ikinci gelişi gibi **Ömer**'in Sokoto'da geçirdiği dönem edebî açıdan yaşamının en üretken zamanlarından biridir.

Batıya gidişinde **Ömer**'e, Futatora'dan onu getirmek için gelen büyük kardeşi **Ahmedû** eşlik etti. Nijer Nehri'ni geçtikten hemen sonra başları kötü bir şekilde derde girdi. Puta tapan Segu'nun Bambara krah **Fama Tiyuffu Sak Nefiriba**, **Ömer**'i esir aldı ve Segu'daki hapishaneye koydu. Bir Arap kaynağına göre bu hadise Masina şehrinde geçmiştir.

"Nyema şehrinde onu Segu topraklarına ve kralına götürten haberciler bulundu. Böylece Kubu Segu, şeyhimizi onların (Masinaluların) isteği üzerine hile ile öldürecek. Sonra kral vezirlerini Nyema'daki Şeyh Ömer'e göndererek onu, ailesini ve ona ait ne varsa hepsini Segu kasabasına getirtti. Onu büyük bir hapishaneye koydular. Allah, kralın kızkardeşinin kalbinde şeyhimiz Ömer için sevgi yarattı. Kızkardeşi, krala: 'Neden evliyâyı insanların kendisine kötülük yapmasına fırsat vermeden serbest bırakmıyorsun? Onu ne öldür, ne de düşmanlarına yaptığını yap!' dedi. Kral, kızkardeşine: 'Doğru söylüyorsun' dedi ve Ömer'i hapishaneden çıkarttı. Ona iyi davranarak kendisine birçok altın verdi."

Ömer, yaklaşık olarak 1840 yılında Futajallon'un kuzeyine hareket etti. Uzun süredir aradığı noktayı buldu ve Jigunko'da dört yıl kadar kaldı. Geleneksel bir kaynağın öne sürdüğüne göre insanlar kendisini önder kabul ederek kitleler halinde ona geldiler. O, öğrencileriyle ve hikmet arayan herkesle sohbet etti. Büyük

olasılıkla Ömer, burada en uzun çalışması olan *Rimâh* adlı eserini bitirmiştir (1845). Bu eser, daha önceki kitabı *Suyûf es-Saîd*'den farklı olarak cihad üzerine bazı bilgiler taşıyordu. Bu yöreleri köle bulmak için tarayan Bambara istilâcı akınlarının dışında kalan Jigunko, Ömer için hâlâ güvenli bir yerdi.

Ömer, amacına ve Ticânîyye Tarikatı'nın savaşçı yapısına en iyi hizmet şeklinin ancak tanıtıcı vaazlar vererek yeni üyeler kazanmak üzere Futatora'ya yolculuk etmek olacağına inanıyordu. Bu yolculuğunda pek çok insan mürid olarak onun safına katılmıştır. St. Luis'e doğru giderken Senegal Nehri'nin havzasındaki yerel liderler, özellikle Volof bölgesinde Ömer'e karşı düşmanca davrandılar. Onun politik bir krallık kurmaya uğraştığını düşünüyorlardı. Suikast girişimlerinden kurtulan Ömer, Futatora'yı teğet geçerek doğduğu kasaba olan Halvar'a ve Morfil adasına yöneldi. Kendi bölgesine yaklaşık yirmi yıldan beri gelmemiştir. Herkes onun ne yapmak istediğini merak ediyordu. Ailesini ziyaret ettikten sonra Kide'ye, oradan da Senegal Nehri üzerindeki Baker'e gitti.

Ömer, yolda ilerlerken sürekli vaaz veriyor ve insanları irşâd ediyordu. Bu, son derece başarılı bir taktikti. Önemli politik kişilerle konuşmuş ve onları gelecekteki cihadından haberdar etmişti. Çoğu Futatora'dan olan müridlerinin sayısı oldukça kabarmıştı.

Ömer, daha sonra Dingiray adlı bir merkeze yerleşti. Burası kahın duvarları, yüksek kaleleriyle bir ribat işlevi görüyordu. İşte İslâm dünyasının bir köşesinde, müslümanların kalesiydi burası. Dingiray'da askerî niyetlerini açığa vuran Ömer, aynı zamanda ciddi olarak silah satın almaya başladı. Zaten taraftarları çoğalmış ve zenginleşmişti. Üstelik müridlerinden sürekli askerî amaçları için kullanılacak bağışlar alıyordu. Bore'den getirip sattığı altın tozuyla öğrencilerini silahlandırdı. Ambarlarını danyla doldurdu. Üssünü güçlendirdi. Sürekli olarak Siyarra Lone'dan ve çeşitli ticarî kuruluşlardan top, tüfek ve barut alışverişi yapıyordu.

İlâhî anlamda cihad mefkûresi, Ömer'in çok sade ve yakın olduğu bir kavramdı. 1840'tan önceki yıllarında cihad oldukça sınırlı bir yer kaplamasına rağmen *Rimâh* kitabının ikinci bölümünde hicret ve cihad üzerine tam bir bölüm vardır.

Bu kitapta Ömer, büyük ve küçük cihad arasında bir ayrım

yapmıştır. Büyük olan, kişinin nefsini kontrol etme mücadelesi, küçük ise askerî bir hadise olarak tanımlanmıştır. Ömer'in mefkûresine göre kişinin nefsini kontrol edebilmesi, askerî eylemden daha üstündü. Bu konuda şöyle der: *"Her insan ruhunu saf-laştırmak için bir çaba harcamak zorundadır. Rabbine hizmet etmek için ciddi bir girişimde bulunmalı, samimice uğraşmalıdır ve bunu gerçekleştirmesine hiçbir şey engel olmamalıdır. Onun Rabbine yakınlığını ailesi, doğduğu ülke, arkadaşı, evi, parası veya başka hiçbir şey engellememelidir! Doğduğu ülkeden uzaklaşıp hicret etse ve cihad sırasında savaşmak zorunda kalsa bile doğru yoldan dönmemelidir!"*

Ömer, cihadı zorluklarından ötürü çok büyük mânevî değere sahip toplu bir görev olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu cihada katılanlar cennete ulaşacaktı. Bütün ruhların ölümü tatma zorunda olmasına rağmen cihadda ölmek, diğer ölüm yollarından daha değerliydi. Şöyle diyor: *"Ey aldanmış kişi! Bu halini hemen değiştir. Gafletten uyan, âhiret hayatına yönel! Orada saraylar pek yüksektir, ışıklar parlak, nehirler daha coşkun, akıcıdır. Meyve demetleri elinin altındadır. Oranın kuleleri yıkılmaz, yaprakları altın ve gümüştedir. Orada gürültü ve hastalık yoktur. Oranın çakıl taşları bile inci ve mücevherdir. Nehirler süt ve baldır. Kevser ırmağı oradadır. Hakikî saraylar oradadır. İçi boş incilerden yapılmıştır. Gökte şaşırtıcı parlaklıkta kırmızı yakuttan yükselen kuleler vardır."*

Ömer, cihadın başlamasından önce Dingiray'daki karargâhlarına yeni bir isim olarak Daybata adını verdi. Bu isim Medine'ye eskiden verilmiş bir isimdi ve hicreti anımsatmak amacını taşıyordu.

Cihadın Başlaması ve İlk Kıpırdanmalar

Ömer'in Dingiray'a hareketi, 1849-1850 yıllarında gerçekleşmişti. Bu yıllardan ikincisi, Ömer'in öğrencilerinin Kur'an tefsirini ezberlemek için geleneksel Batı Afrika yöntemiyle yıkanabilir tahta levhalar yazdıkları için *"Tahta Levha Yılı"* olarak adlandırıldı.

Başlangıçta Ömer'in Kral Yimba ile ilişkileri iyiydi. Görünürde kalan bir içtenlikle para, hatta az sayıda misket tüfeği gibi hediyeleri değiş tokuş ettiler. Ahşımlı yöntemiyle Ömer, ona sürekli iyiliği emretti; kötülükten men etmeye çalıştı. Çeşitli tavsiye-

lerde bulundu. **Ömer** daima çalışıyor, top, tüfek, barut gibi askeri gereç ve silah topluyordu. Bunu gören Tambalılar kaygılanarak **el-Hâc Ömer**'e hareketleri için uyarı niteliğinde haberciler gönderdiler. Sonunda **Cali Mûsa** adlı biri sebebiyle aralarında kesin bir anlaşmazlık doğdu.

Ömer'in Tamba şehrini fethetmesi zor oldu. Ticâniler, düşmanlarına göre daha iyi silahlanmış olmalarına rağmen bazı engellerle karşılaştılar. Bafing Nehri'nin yakasına kurulu Tamba, güçlü kule ve kapıları olan kalın duvarlarla çevrilmişti. Eğer alabilirlerse bu kale onlar için çok yararlıydı. Burada **Yimba**'nın Babuk ve Dore gibi altın alanlarından toplanan altınlar ve 3000 tane tüfek vardı.

Ömer'in aylar süren bir kuşatmadan sonra Tamba şehrini alması büyük bir darbe oldu. **Kral Yimba**'nın oldukça kötü bir şöhreti vardı. Kendi akrabalarını doyurmak için bile yüzlerce mazlumu öldürdüğü söyleniyordu. Kalenin alınması ve kaleyi savunanların saf dışı bırakılmasıyla **Ömer**'in güçleri arttı. Cesur ve kahraman insanlar fazla tereddüt etmeden **Ömer**'in akıllı ve âdil biri olduğuna inanarak ona katıldılar.

1854'ün ilk aylarında **Ömer**, Tambabatik Nehri boyunca kuzeye, Senegal Nehri'ne ilerledi. İlerleyişi, yolu üzerindeki iç sorunları yüzünden ayrı ve birbirleriyle sürekli savaş halinde olan minik devletler ve şehirler sebebiyle hayli kolaylaştı. Bu durum, **Dembasega**'nın oğullarının birbirleriyle kötü ilişkiler içinde olduğu **Hasso**'da da kendini gösterdi. Böylece **Ömer**, Senegal Nehri'ne ulaştı.

Bu sıralarda **Ömer**'in kendi içinde bazı konularda hata edip etmediğine dair sorular uyanmıştır. Acaba bir sûfi olarak kenara çekilmeli miydi, yoksa bir ülkenin başına geçerek savaşçı mı olmalıydı? Çünkü hocası **el-Gâni**, 1829 yılında **Ömer**'e yazdığı bir şiirde şöyle diyordu:

*"Kaç o kimseden ki,
Halkı üzerinde kendi gücünü kullanır.
İnsanları harama meylettirme yolunda yapar bunu.
Kitabı ve sünneti izle
Asla doğrudan ayrılma
Sultanlardan başka kim yıkabilir dini,
Kim yıkabilir dini, yalancı âlimlerden başka?"*

1853'te **Ömer**, Dingiray'a döndüğünde halk onun ağladığını görecekti. Kimbilir belki de siyasi iktidarının artması onda sorumluluk hissini kabartmış, "*acaba hata mı yapıyorum*" diye düşünmüştür. **Ömer**'in bazı durumlarda halvete çekilmesi, sık sık inzivâda kalması, derin murâkabelere dalması, bol bol istihârelere yatması onun "*acaba yanlış mı yapıyorum?*" sorusuna cevap aradığına dair en iyi göstergelerdir.

Cihadın Genişlemesi

Tamba'nın fethinden sonra **el-Hâc Ömer**'in bütün hayatı (1855-1864) cihadla dolu olarak geçti. Fetihlerinin yaygınlığı ve sürati, onun iyice donatılmış kuvvetli bir askerî teşkilâta sahip olduğunu gösterir. Bu ordu, iyi yetiştirilmiş komutanlara ve geliştirilmiş silahlara sahipti. Bu konudaki rakamlar muhtelifdir. Bazı araştırmacılar, **Ömer**'in ordusunun esasının 12 bin kişiden oluştuğunu söylerler.

Önemli savaşlar için **Ömer**'in yaklaşık 30 bin kişilik ordu sevkettiği de bilinmektedir. Ticânî birlikleriyle Fransızlar arasındaki çatışmalar da **Ömer**'in ordusunun bir Avrupa ordusuyla eşdeğerde olduğunu ispatlamıştır. Bu ordu üç bölümden oluşmaktaydı: Talebeler; bunlar dinî ilimleri tahsil eden müridlerdi. Sûfiler; bunlar tarîkate yeni girmiş müridlerdi ve "*Tubûru*" diye tabir edilen askere alınmış putperestler vardı. Tubûru'nun sadakati her zaman şüpheliydi. Bu sınıfın ganimetten pay alma hakları yoktu. Fakat içlerinde İslâm'a ısınıp da ihtidâ edenler çok olurdu. Sûfiler, talebenin yanında döğüşürler, atlara ve kamp içlerine bakarlardı. Talebeler ise genelde ath askerlerdi. Sûfiler ve Tubûrular yaya olarak döğüşürlerdi. Talebeler, Ticânî kuvvetlerinin kurmay kadrosuydu. Hepsi de tarîkate son derece bağlı ve belli bir miktar öğrenim görmüş kimselerdi. **Ömer**'in bu tarikat ordusu, XVI. yüzyıl İran Safevîlerine ve Somalili **Muhammed Abdullah Hasan**'ın Salihîye Tarîkatı ordusuna benzetilebilir.

Senegal Nehri'ne ulaşmadan önce **Ömer**, ordusunun ve kendisinin nereye gittiklerini bilmek isteyen heyecanlı müslüman taccirlerle karşılaşır. Onlara Toro ve Bondu'ya gitmediği güvencesini verir ve Karta'nın puta tapan Bambara'sını fethetmeyi amaçladığını söyler. Tüccarlara verilen bu söze rağmen ordusuyla Doğu Futatora'ya ve Bondu'ya yaklaşırken **Ömer**'in kafasında iki maksat vardı: Askerlerinin güvencesinde Futatora liderliğini elde etmek ve Fransa ile anlaşma imzalamak. Savaş gereçleri ve bazı silahlar

karşılığında Fransızların varlığını hoş görmeye hatta Senegal Nehri'nin yukarısıyla yaptıkları ticareti kolaylaştırmaya hazırdı. Kendisi Karta ile uğraşırken Fransızların arkadan saldırmayacaklarından emin olmak istiyordu. İleriki planları için böyle bir anlaşmayı kendisi için zorunlu görüyordu. 1847'deki tebliğ ve irşâd gezileri sırasında Fransızlarla karşılaşırken amacı buydu.

Bazı Fransız devlet adamlarından gördüğü muameleye aldanan Ömer, onların kendisini hiç olmazsa bir kez destekleyeceklerine inandı. Fransız silahlarıyla Futatora'daki gücünü sağlamlaştırabilir ve zamanı geldiğinde Bambara devletlerine saldırabilirdi. Fakat Fransızlar, anlaşmalarına sadık kalmadılar, başka koşullar ileri sürdüler. Ömer'in top ve savunma gereci isteğine belirsiz yanıtlar gönderdiler. Bu tavırları arayıştı. Ömer, böylece Fransız mallarına boykotlar düzenledi ve Yukarı Senegal havzasından Fransızların Arap zımmı ticaretini yasakladı.

Fransızların engellemesiyle Ömer, 1855 baharında ikinci derecedeki planı olan Futatora'yı teslim almanın artık uygun olmadığını anladı. Ama daha önce ertelemiş olduğu esas amacını değiştirmede. Bu da Karta ve Segu'ya yapılacak bir saldırıyla başlamak olan Bambara devletlerinin fethi işiydi.

Ömer'in en güvendiği hizmetçisi ve kâtibi olan Abdullah Al tarafından yazılan *Ticâni Harekâtı Tarihi*, Ömer'in büyük stratejisini açıklamaktadır. Buna göre Ömer, Toro ve Bondu'dan Karta'ya, Segu'ya, sonra Segu'dan aşağı doğru Masina'ya, oradan da Hamdallahi'ye doğru Nijer'e hareket etti. Al, bu uzun askerî harekât süresini ayrıntılarıyla anlatmaktadır:

"Belirli grupların sindirilmesini ve doğuya doğru ilerledikçe kasabaların ele geçirilmesini hedefleyen Ömer'in bu stratejisi, ufak çaptaki ordusunun yavaş yürüyüşünü izah etmektedir. Bu ordu ortalama 1000-2000 kişiden oluşuyordu. Ömer'in Masina'ya doğru ilerlemesi, hakikatte savaş gayesini gütmüyordu. Ticâni ordusu, düz bir zemindeki mürekkep lekesi gibi yayılmıştı. Ara sıra ufak çaplı umutsuz engellerle karşılaştılar ise de sonra bir bölgeyi yutarcasına ele geçirdiler, çok sayıda esir aldılar."

Kâtip Al, burada ve başka yerlerde Ömer'in kerâmetiyle vukû bulan birçok hadise kaydeder. Bunlardan biri, açlıktan ölecek durumda olan ordunun Noro yolu üzerindeki Falane Nehri'ni geçerken meydana gelmişti. Âniden bir sel tarafından durduruldular. Ama Ömer, Allah'ın izniyle, suların geri çekilmesine sebep ol-

du. Kâtip, sözlerine şöyle devam ediyor:

"Orada nehir sanki iki yıldır kuru gibiydi ve nehri geçtiklerinde Ömer, erzakın içinden 40 ölçü getirilmesini istedi. Bunu, 12 bin adamın herbirisinin avucunu iki kere dolduracak şekilde adamları arasında böldü. Kendi payına düşeni yiyen herkes mutlu olmuştu. Bu, onun büyük kerâmetlerinden biriydi."

Ömer'in Temel Görüşleri ve Şehâdeti

Ömer, yenilikçiydi fakat Vehhâbîlerle birlik değildi. Birçok noktada görüşleri Ahmed b. İdris el- Fâsî'nin ve Muhammed Ali es-Senûsî'ninkilere benzemekteydi. Bornulu Muhammed el-Emin el-Kânemî'ye 1830'da yazdığı bir mektupta, hiç araştırmadan ve delillerini bilmeden bir şahsın mukallidi olmayı doğru bulmadığını açıklıyordu.

Osman b. Fodyo gibi Ömer de Mısırlı XVI. yüzyıl tasavvuf ve fıkıh âlimlerinden olan İmam-ı Şârânî'den etkilenmişti. Ömer, içtihad kapısının açık olduğunu ileri sürmüş ve sürekli hukukî özgürlüğü savunmuştur. Özellikle bu konuda İmam-ı Şârânî'nin sözlerinden iktibaslar yapmış, onun içtihad konusundaki görüşlerini ateşli bir biçimde savunmuştur. Ömer'e göre sûfilik tecrübesini bilen bir âlim, sadece fıkıh bilen bir âlimden daha derin bir bilgiye sahiptir. Tasavvuf tecrübesine sahip bir âlim, İslâm hukukunu diğerlerinden daha iyi kavrayabilir. Zaten o, İslâmî ilimler hususunda engin bir bilgi sahibiydi.

Mücadelesinin son yıllarında yani 1862'den 1864'e doğru Ömer, gücünün sınırını fazlasıyla genişletmiş, kendine güvenmeye ve askerî kaynaklarını nispeten elemeye başlamıştır. Hamdallahi şehrini aldığı anda surlarını yeniden inşa etmeye karar vermiştir. Bu, belki de Fransızlara çok yakın olan Noro yerine burayı devletin doğu başkenti yapmak içindi. Öte yandan onun, burayı doğuda bir üs, gelecekte Yetanga'nın Mosi'sini fethetmek ya da Ni-ger'in aşağısından Havsaland'a doğru askerî ilerleme sağlamak için bir hareket noktası yapmayı düşündüğü öne sürülür.

Oysa Ömer'in duyduğu bu aşırı güven, onu öldürücü bir tuzağa sürükleyecektir. O, Hamdallahi şehrindeki politik durum hakkında yanlış bir değerlendirme yapacaktır. Önceleri değer verdiği eski yandaşlarını sonradan reddedecektir. Bunlar, kentteki grubu ve Masina'da seçilmemiş bir taht adayının takipçileriydi. Ticânîlere karşı yapılan mücadelede III. Ahmedû'ya yardım etmemişler, bilakis Ticânîlerin başı olan Ömer'e yardım etmişlerdi. Sonuçta Baloggo ve Abdüsselâm, Ömer'in karşıtlarına destek

verdiler. Ömer şehre hapsedi, askerî malzeme ve yiyecek stoklarının kısa süre içinde tükeneceğini anlayan Ömer ve takipçileri, 1864 Şubat'ında kuşatmanın arasından umutsuz bir çıkış yaptılar. Muhasara ordusu, Ömer ve yandaşlarını Hamdallahi'nin yanındaki Degembire yamaçlarına kadar izledi. Abdullah Al, Ömer'in engel tanınmaz bir üstünlüğe karşı savaşıırken şehid oluşunu şöyle anlatır:

"Düşman onu izlemeye korkmuştu. Ancak uzaklaştığını duyunca onu ve Yughuna köyünde onunla beraber olanları kuşattılar. Açlıktan ve susuzluktan zayıf düşmüş Ömer ve yandaşlarına saldırdılar. Ömer ve adamları, şafaktan gün batımına kadar direndiler. Yine kaçtılar ve Goro köyüne ulaştılar. Goro'ya ulaştıklarında Ramazan ayı daha yeni yükselmışti. Düşman orada müslümanları dört gün kuşattı. Yüce Allah, onların bu sıkıntı ve felâket yerinden, dinlenme ve iyilik yerine götürmeyi murad etti. Böylece şeref yolunda Cuma günü şehid düştü. Tarih 3 Ramazan 1280/12 Şubat 1864."

Ömer'in kurduğu İslâmî Ticânî Devleti, 1893 yılındaki Fransız İstilasına kadar oğulları tarafından yönetilmiştir. Sömürge döneminde Ömer, kararlı bir fanatik, amansız bir Fransız düşmanı olarak görülmüş ve bu görüş, birçok kişiyi etkilemiştir. Bazıları ise onu maceracı, müthiş bir fatih, büyük bir din devleti kurma peşinde olan birisi, ilahî olarak atanmış kral gibi sözlerle tanımlar. Oysa o, bu tanımlardan daha öte biriydi. Her ne kadar dünyevî ve tasavvufî önder rolleriyle kendi içinde bir çelişki yaşamış olsa bile o, Osman b. Fodyo tarafından şekillenen cihadın takipçisi bir kimseydi. Mükemmel plan yapabilen, parlak bir zekâya sahip ve teşkilât yeteneği olan bir insandı.

KAYNAKLAR: B. G. Martin, *Afrika'da Sâfi Direniş*, Çev. Fatih Tathiloğlu, İst. 1988, s. 91-131; el-Hâc Ömer Tâl, *Rimâh-u Hizbi'r-Rahim Alâ Nuhûr-i Hizbi'r-Racim*, Kahire 1382/1926, c. 1, s. 180; Muhammed Hafız Ticânî, *el-Hâc Ömer el-Fâtî, Sultân-u'd-Devle et-Ticânîyye*, Kahire 1382/1963, s.20; İbnü'l-Hibe eş-Şankittî, *Menâkıbu's-Şeyh Ömer*, s.1; el-Hâc Ömer Tâl, *Tezkiretül-Gâfilin*, yaprak, 20 a-b; Ömer en-Nakar, *The Pilgrimage Tradition in West Africa*, Hartum 1972, s.71; Şeyh Musa Kamara, *Tarihü'l-Hâc Ömer*, yaprak, 96; el-Hâc Ömer Tâl, *Sefinetü's-Saâde*, yaprak. 4-5 (Nûr-u Tâl Kütüphanesi); A. S. Forstner, *West Africa Resistance*, London 1971, s. 57; Abdullah el-Kansûsi, *el-Cevâbu'l-Muskit*, Cezayir 1913, s. 14; J. M. Ebu'n-Nasr, *The Tijaniyya A Sufi Order in The Modern World*, Oxford 1965, s. 49; J. S. Trimigham, *Islam in West Africa*, Oxford 1961, s. 229.

BOSNALI MEHMED TEVFIK EFENDİ (R.H)

(ö. 1283/1866)

1200/1785 yılında Bosna'da doğdu. Hayatının ilk dönemleri, ailesi ve tahsili hakkında yeterli bilgi yoktur. Fatih civarındaki Zeyrek Hamamı'nı işlettiği için "*Hamamî*", Unkapanı'nda konağı olduğu için "*Unkapanî*" ve Bosnalı olduğu için "*Bosnevî*" diye anılır. İstanbul'da **Hüsrev Paşa**'nın kethudalığını da yapan **Mehmed Tevfik Efendi**'nin müşridi **Kuşadalı İbrahim Efendi**'ye intisâb etmeden önce onbir şeyhten feyz aldığı bilinmektedir. Kendisi bir mektubunda beş-altı tarikatın hilâfetnâmesi olduğunu söyler. **Kuşadalı**'dan önce bir Şâzelî şeyhine bağlıydı.

Etyemez'deki Şâzelî dergâhında şeyhine hizmet ettiği yıllarda aynı zamanda **Hüsrev Paşa**'nın kethudası olarak görev yapıyordu. Bu yıllarda istiğrak haline giren **Mehmed Tevfik Efendi**, eşyadan "*ene'l-hak*" sesleri duyduğunu söylemeye başlayınca şeyhi, "*bizim tarikimizde böyle şeyler yoktur*" diyerek onu uyardı ve bu halden kurtarmaya çalıştı. Ancak bütün gayretlerine rağmen **Mehmed Tevfik Efendi**'deki bu hal devam edince **Hüsrev Paşa** duruma el koyarak onu **Kuşadalı İbrahim Efendi**'ye götürdü.

Kethudaların her yerde itibar gördüğü bir dönemde gayet gösterişli bir kıyafetle **Kuşadalı**'nın huzuruna çıkan **Mehmed Tevfik Efendi**'ye, **Kuşadalı İbrahim Efendi** hiç iltifat etmedi. İkinci gelişinde huzura eski elbiselerle ve boynu bükük bir şekilde çıkınca **Kuşadalı**'nın iltifatına mazhar oldu. Bu görüşmede **Kuşadalı**, **Mehmed Tevfik Efendi**'ye hitaben: "*Siz dervişe benziyorsunuz*" diye söze başlayınca **Tevfik Efendi**, başından geçenleri, intisâb ettiği şeyhleri bir bir anlattı ve kendisinin halife olduğunu söyledi. Bunun üzerine **Kuşadalı İbrahim Efendi**:

"Ya, demek siz de halifelik var öyle mi?"

"Evet, var efendim."

"Peki, hilâfetin sırrı nedir?"

"Daima tâc-ı şerîf ile bulunmaktır."

"Tâc-ı şerîf ile bulunmanın hikmeti nedir?"

"Dervişlerin keşfi açılınca çıplak görünmesinler."

Bosnalı Tevfik Efendi'ye bu cevabı verirken bir hal oldu ve ağlamaya başladı. İşte o anda **Bosnalı Tevfik Efendi**, devrin büyük müşidi **Kuşadalı İbrahim Efendi'**ye intisâb etti. **Kuşadalı** ona: *"Bu ana kadar çektikleriniz boşa gitmeyecek, seyr ü sülûkunuza mahsûb edilecek"* diyerek intisâbını kabul etti. **Tevfik Efendi**, bir mektubunda **Kuşadalı'**ya mürid olmayı, beş-altı tarikatın halifesi olmaya tercih ettiğini söyler.

Etyemez Dergâhı şeyhi, **Mehmed Tevfik Efendi'nin Kuşadalı'**ya bağlanmasına çok kızmış ve ihvanını toplayarak **Tevfik Efendi'nin** helâk olması için *"Ya Kakhâr"* zikri yaptırmıştır. **Hüseyin Vassâf Bey'in Sefîne'**de verdiği bilgiye göre, *"Ya Kakhâr"* zikri yapıldıktan sonra bir gece **Mehmed Tevfik Efendi'nin** çevresini saran cinler, onu bir daire içine almış ancak içine girememişlerdir. Fakat **Tevfik Efendi'**yi çok yormuşlar. **Tevfik Efendi**, o gece **Kuşadalı'**ya rabita yapmaya imkân bulamamış. Ertesi gün **Kuşadalı'nın** huzuruna çıkan **Tevfik Efendi**, müşidinden şu sözleri işitmiştir: *"Şeyhin seni çok sıktı ama bundan sonra hiçbir tesiri olmayacaktır."*

Bir süre sonra **Kuşadalı**, onu hastalanan eski şeyhine hizmet etmesi için Etyemez Tekkesi'ne gönderdi. **Mehmed Tevfik Efendi'nin** biraz çekimser davranması üzerine **Kuşadalı**, ona: *"Şeyhine gidip hizmet et. O seni sever, hem de senin üzerinde emeği vardır"* buyurdu. Müşidinin ölümünden sonra, vefat ettiği 1283/1866 tarihine kadar irşad faaliyetini sürdüren **Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi'nin** kabri, Üsküdar'da Nalçacı Halil Dergâhı haziresindedir.

Osman Ergin, hep önüne bakarak yürüyen, çok az konuşan, münakaşaya girişmekten kaçınan **Bosnalı Tevfik Efendi'nin** şöyle dediğini nakleder: *"İki sınıf halkla görüşmek istemem. Birisi cahil hocalardır. Bunlar delilsiz, ispatsız, körü körüne inanırlar. Öteki de muannid (inatçı) Bektaşilerdir. Bunlar da delilsiz, ispatsız, inadına inkâr ederler."*

"Talibi" mahlâsını kullanan bir müridi, müşidi **Tevfik Efendi'**yi şöyle anlatıyor:

*Feyz-i akdes menba-ı mir'ât-ı Hak
Kulları irşâda me'mûr-ı mutlak
Bu ihsan zâtına verildi bizzat
Mukallid kaydını eyledi Hak*

*Zât-ı şerîfiydi sırr-ı sübhânî
Vechinde okunur "seb'u'l-mesânî"
Okurlardı huzurunda irfânı
Hâce-i âlemde zâtı muhakkak*

*Sâlikleri feyz alırlar yüzünden
Nice insan irşâd olur sözünden
Ayrılmazlar enbiyânın izinden
Olanlar insân-ı kâmile mülhak*

*Vâris-i kâmil-i muhtardı zâtı
Geldi bu âleme açtı mir'âtı
Bakan o mir'âta görürdü Zât'ı
Her kim aldıysa bu menzilden zevk*

*İsm-i zât-ı pâk-i Muhammed Tevfik
Eğer ister isen olmağa refik
Kavlin, fi'lin olsun şer'a muvâfik
İbret al, gûşuna cevher küpe tak.*

*Ehl-i zikre sormak lâzım suâli
Zira ehl-i nazar bilmez bu hâli
Verirler her gahsa mekân-ı âli
Râh-ı mahabbetten etme iftirak*

*Mukteda-yı âlem bekâya göçtü
Elem ü firâkı çok gönül yaktı
Rihletine "fergab"⁽¹⁾ tam tarih çıktı
Tâlibi, şu emrin esrârına bak.*

Halvetiyye Tarikatı'nın Şabaniyye koluna mensup olan **Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi**, üç zâta hilâfet vermiştir. Bunların ilki **Şeyh Mustafa Enveri Efendi** (ö. 1289/1872), ikincisi **Kağarlı Yakub Han** (ö. 1325/1907), üçüncüsü **Fatih türbedarı Ahmed Amiş Efendi** (ö. 1339/1920)'dir. Yüksek bir irfan seviyesine sahip olan **Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi**'nin mensuplarına yazdığı ondokuz adet mektubu, sadeleştirilmiş ve orijinal metinleri **Yaşar Nuri Öztürk** tarafından yayımlanmıştır. **Bosnalı Tevfik Efendi**, müridlerinden **Salahaddin Efendi** adlı bir zâta yaz-

(1) İnsirah Sâresi'nin son kelimesi olan "fergab", ebced hesabıyla Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi'nin hicri vefat tarihi olan 1283 yılına tekabül etmektedir.

dığı mektupta şöyle buyuruyor:

Salahaddin Efendi'ye,

Selâm size ve sizin gibi inananlara olsun **Salahaddin Efendi!** Râbıtada süreklilik ve muhkemâtta dayanıklılık ve kararlılığı artırmanız sayesinde kalb temizliğinizin çoğalmasını dilerim... Muhkemâtın eserleri vehbidir, iradesiz zuhûr eder. Her zaman, peygamberlik hikmetlerine ve ilâhî başarı ve rızaya ve onların müjdeleri olan mutluluk, irfan ve selâmete mazhar kılınarak olmanız, bilmeniz, bulmanız için dualar ederim!

Selâm ve sevgiden sonra, bizden kabul dilemek ve sizden kabul etmek! Söylemem gereken şu ki: *"Dünyayı terk, âhireti terk, varlığı terk, terketmiş olma düşüncesini terk"* gönül büyüklerinin sözlerindendir. Bu söz, *"Dünya sonsuzluk erlerine haram, sonsuzluk dünyaya tapanlara haram ve bu ikisi Allah erlerine haramdır"* hadis-i şerifine mutâbıktır. Dünyayı terk belirdikçe sonsuzluğa muhabbet var demektir. Sonsuzluk endişesinin terki yani melekût âleminde yükselme oranında ceberût âlemine terakki ve ilâhî aydınlığın kuşatmasından haberdar olma zuhûr eder. Yine bunun gibi varlığı terk ederek lâhût ve nâsût âlemlerine yükselmekle de *"terketmiş olma düşüncesini terk"* vücûd bulur. Şu var ki, bu mertebelerin berzâh ve yollarından selâmetle geçmek ve menzillerini aşmak pek güç olmadığından kâmil mürşide sürekli râbıta etmek en esaslı şart sayılmıştır. İkinci şart emirlere tam uymaktır.

Hak yolunun yolcusu, başlangıçta dünyayı terk üzere iken *"mülk ve hamd yalnız Allah'adır"* gerçeğini müşâhede edemediğinden elinde bulunan dünyalığı kendi malı zanneder; bu kuruntu ile harab ve telef olmaya yüz tutar; kısaca tehlikeden yakasını kurtaramaz. Bundan kurtuluşun çaresi, kâmil mürşidin râbıtasına dikkat ederek umûmî ve husûsî işlerde mukaddes şerîata sınıklı sarılmak ve mürşidine başvurmak sûretiyle istişâre yolunu seçmektir. Böyle davranırsa bütün bu varlığın Allah'ın mülkü olduğunu anlar; bu mülkün, sahibinin lütfuyla ve emrine uygun olarak kullanılmak üzere bizlere emanet edildiğini farkeder. İşte böylece seyr ve sülûkunu tamamlaya tamamlaya dünyayı terk noktasına ulaşır ve sonsuzluk eri olur. Eğer sadece dünyayı imar etmek için seferber olarak âhiretten habersiz kalırsa sonsuzluk ona haram olur. Ve âhiret endişesinden kurtulamayan da Allah erlerine gönüldaş olamaz. Onun içindir ki, âhiret kaygusundan da geçebil-

mek icabeder. Bunu yapabilmeli ki, ibadet ve taatlerde cennet ve ilâhî nimetler maksad olmayıp bütün ibadetler Allah için, yalnız Allah için olabilsin. İhlâs da işte budur. Fakat bu mertebenin elde edilmesi ve korunması son derece zor ve korkutucudur. Birçok sonsuzluk yolcularının ayakları burada kaymıştır. Eğer bu noktada kâmil mürşide boyun eğmezse, Allah korusun, kalbini bozan bir yığın kuruntu ve şüpheyi mağlup olur; âhiret endişesini terk edeyim derken ibadetleri terk eder ve nihayet büyük günahları dahi işleyerek Allah katında kovulmuş, lânetlenmiş hale gelir. Kâmil mürşide bağlandıktan sonra, yoldan çıkmaktan Allah'a sığınırız...

Zamanımızda şeyh ve derviş geçinenler pek çoktur ama hidayet kendilerine yar olan Allah yolcuları, *"Ben cinleri ve insanları, yalnız bana ibadet etsinler diye yarattım"* yüce fermanına kulak vererek kâmil mürşide râbitadan hiç ayrılmayan ve fermandaki inceliği bütün hallerine ve sözlerine uygulayanlardır. İşte böyleleri, ceberût âleminde ilâhî tecellileri kolayca bulurlar.

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Seftne-i Evliyâ* IV, 20-85, Sadık Vîcdânî, *Tomâr-ı Türük-i Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul 1338, s. 79-80, Osman Nuri Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mevdî Talun*, İstanbul 1942, s. 145; Yaşar Nuri Öztürk, *Muhammed Tevfik Bosnevî*, İstanbul 1981.

NIHAT AZAMAT

İMAM ŞÂMİL (R.H) (ö.1288 /1871)

1797 Şubat'ında Dağıstan'ın Dimri kasabasında doğan XIX. asrın soylu mücahidi **Şeyh Şâmil**, 1871 yılında mukaddes belde Medine-i Münevvere'de âhirete intikâl etmiştir. Bu yetmişdört yıllık hayatı, baştan sona cihad, ibadet, sürgün ve hüznle geçmiştir.

Müridizm ve Hazin Bir Sürgün Öyküsü

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya olan ilgisi, 1556 yılında Astrahan'ı işgal etmesiyle ortaya çıkmıştı. Rus saldırılarının düzenli aralıklarla ve sistematik bir hale gelmesi, XVIII. yüzyılda olmuştur.

Ruslar, 1783-1784 yılında Daryal geçidinin zaptı, Gürcistan yolunun açılması, 1784'te Bilodi Kafkas'ın, 1818'de Grozni'nin askerî amaçlarla kurulmasıyla hakimiyetlerini perçinlemişlerdi.

Rus işgalleri sürerken, 1762 yılında Çeçenya'da Kuzey Kafkasyahların ilk millî ve dinî önderleri **İmam Mansûr**, silahlı mücadeleyi başlatmış ve cihadı tüm Kuzey Kafkasya'ya yaymaya çalışarak Ruslar'ı uzun süre uğraştırmıştır.

Müridizm Kıyâmı, **İmam Mansûr** ile başlamış, ağırlıklı merkezi **Gazi Muhammed**, **İmam Hamzat** ve **Şeyh Şâmil**'in coğrafyası olan Dağıstan olmuştur. Cenk meydanının Dağıstan olması, Ruslarla en şiddetli, sürekli ve yoğun çarpışmaların yine burada meydana gelmesi rastlantı değildir. Bunun en önemli sebeplerinin başında, Hristiyanlığın yegâne alternatifi olarak görülen İslâm'ın, Dağıstan'da kök salıp buradan bütün Kafkasya'ya yayılacağı, Hristiyanlığın merkezi kabul edilen Moskova'yı sürekli rahatsız edeceği düşüncesi gelmektedir.

Üstelik şeriatın açılımı olan ve inananların ruhunda bir renk cümbüşüne dönüşen tarikat, Dağıstan'ın günlük yaşamına da girmişti. Bir mürid için savaş, lezzetli bir ziyafet sofrası ve coşkulu bir zikir halkası gibiydi.

Dağıstan'da kökleşen Nakşî Tarîkatî'nin, Rus düşmanlığını ve nefretini artıran, mücadele ruhunu geliştiren esaslarının etkisi görülmeye başlanmış ve o güne kadar kurulmamış siyasî birlik için çok kuvvetli ve elverişli bir zemin oluşturmuştu.

Dağıstan'da büyük hanlıklar vardı. Tarikat teşkilâtları bu despot hanlıkların otoritesini hiçe indiriyor, hanlıklar da durumu istikballerine uygun görmediğinden mücadeleden ve asıl düşmanları Ruslarla irtibattan çekinmiyorlardı. Çeçenlerde hanlık otoritesinin olmayışı, belki de dinî ve millî bir kahramanın orada daha çabuk ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hindistan'a ve sıcak denizlere inmeyi millî politikası haline getiren Çarlık Rusya'sı, Kuzey Kafkasya'nın işgalini temel hedeflerinden biri olarak görmüştür. Bu doğrultuda hareket eden Rusya'nın baş döndürücü bir süratle nasıl genişlediğini gösteren rakamlar, yoruma yer bırakmayacak bir açıklıktadır.

Kafkas-Rus savaşlarının resmen sona erdiği 1864 yılından sonra, Çeçenlerin hatırı sayılır bir kısmı göç etmiş, binlerce aile Osmanlı topraklarına sürülmüştür. Göç coğrafyasına Anadolu'nun dışında bugünkü Balkanlar, Suriye, Ürdün, Filistin coğrafyalarının da dahil olduğunu söylersek sürgünün boyutları kendiliğinden anlaşılır.

Nakşilik ve Kâdirîlik tarikatlarının verdiği muazzam güçle Kuzey Kafkasya'da Ruslar, değişik tarihlerde en büyük gerilla savaşlarıyla karşılaşmışlardır.

Sovyet müslümanları konusunda dünyanın bir numaralı uzmanı olarak kabul edilen **A. Bennigsen**, yıllar önce kaleme aldığı bir kitabında tarikatların İslâmî duyarlılığı koruyup pekiştirmede oynadıkları rolü şöyle tasvir etmektedir: *"Bugün yetmiş yıllık yığın baskılara rağmen Sovyet Rusya'da İslâm'ın varlığından söz edilebiliyorsa bunun en büyük sebebi, oralarda mevcut olan tarikatların İslâm'ı muhafaza etmek için yürüttükleri çileli faaliyetlerin sonucudur."*

Bazı araştırmacı-yazarlar, İslâmiyet'in Dağıstan ve Çeçenistan başta olmak üzere Kuzey Kafkasya'da hızla ve kolaylıkla yayılmasını, Müslümanlığın yüksek esaslarının ve ahlâkî saflığını korumuş olan Çerkez millî muhitinin temiz temayülleri ile örtüşmesine bağlamaktadırlar.

İmam Şâmil'in Mücadelesinden Bazı Bölümler

İmam Şâmil'in hayatı baştan sona büyük savaşlar, yüzlerce çete mücadelesi içinde geçmiştir. Savaş kitaplarında anlatılan yetmişdört yıllık hayatından bazı bölümleri aktarmakla yetineceğiz.

Gimri Muharebesi

Rusların sahip olduğu Kafkasya'da ilk ciddi başkaldırı, İmam Mansûr'la başlamış, **Gazi Muhammed Hamzat** ve **İmam Şâmil**'in elinde doruk noktasına ulaşmıştır.

Kafkas muharebeleri sırasında **Gazi Muhammed**'in yanıbaşında maharetli, bilgili, cesaretli, savaşçı, heybetli bir cihan pehlivanı bulunuyordu. Bu, Gimrili Şâmil'di.

Doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği Gimri'yi, Çar askerlerine karşı müdafaa ederken inanılmaz bir cesaret göstermiştir. İmam Mansûr'dan sonra imam olan **Gazi Muhammed**'in şehid olduğu Gimri'nin savunmasında Şâmil de ağır yaralanmış, yirmibeş gün süren tedavi sonunda ancak kendine gelebilmişti. Petersburg'a ulaşan Çeçenlerle ilgili haberler, Çar'ı çok sevindiriyordu. Halbuki Şâmil'in de savaş yaraları yavaş yavaş iyileşiyordu.

Şâmil'in İmam Oluşu

Dağıstan, ayaklanmasının büyük mürşidini kaybedince boş

kalan imamlık makamına **Hamzat Bey** seçilmişti. Daha sonra **Hamzat Bey**'in Hunzah'ta öldürüldüğü sıralarda **Şâmil**, başka bölgelerde Ruslarla yaptığı bazı çatışmalardan galip ayrılmıştı.

Kafkasya'nın hürriyeti ve istiklali uğruna başlatılan şanlı kıyamın liderliği, **Hamzat**'ın şehâdetiyle eşsiz zafer ve savaş arslanı **Şâmil**'e geçiyordu.

Şâmil, Kafkasya'nın geleceğiyle ilgili kararında çok ihtiyatlı ve tereddütlü görünüyordu. Nâibler Meclisi kendisine imamlığı vermek istedikçe o, büyük sorumluluk gerektiren makama kahraman nâiblerden birini tavsiye ediyor ve milletin fedakâr bir ferdi sıfatıyla ikinci planda kalmayı tercih ettiğini söylüyordu. **Şâmil**'in bu asil alçak gönüllülüğü karşısında halk sabırsızlanıyor, nâibler telaşlanıyordu. Sonunda **Şâmil**: *"İmamlığı kabul ederim! Yalnız bir şartla..."* demişti.

Çar ordularına karşı yapılacak olan bu yeni mücadelenin, şimdiye kadar yapılan savaşlara benzemeyeceğini, kabile muharebeleri değil, Çar'ın zengin donanımlı orduları gibi kıt'alar teşkil ederek ve harp sanatının bütün gereklerine göre hazırlanarak kesin zafere kadar çarpışmak gerekeceğinden, **Şâmil**'in ileri süreceği bu şart da Nâibler Meclisi ve dolayısıyla Dağlılar tarafından gönülden kabul edilecektir. *"Son derece metânet ve şiddetle hareket edeceğim! Bana tahammül edeceğinizi ve asla şikâyet etmeyeceğinizi vaad eder misiniz?"*

Yeni imamanın işi gerçekten zordu. Çünkü Dağıstan halkının sertlik ve korkusuzluğu, kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda dahi görüldüğünden **Şâmil**'in savaşçı ruhlı bu halkı, İslâmiyet ve tasavvufun birleştiriciliği altında toplayıp kalabalık ve güçlü Ruslar karşısında büyük bir kuvvet oluşturma gerekiyordu.

Ehulgoh Muharebesi

İmamlığının ilk büyük imtihanı olan Ehulgoh ve Surhay muhasarasında kale savaşları tarihine harika iki kahramanlık örneği veren büyük kumandan, kudretini ispat etmişti. **Şâmil**, kırk yaşına girdiği zaman şeyhliğin ve imamlığın bütün vasıflarını, seçkin yaradılışının cevheriyle birleştirerek büyük bir mürşid olmuş ve kıyamın şanlı bayrağını eline alarak Çar I. Nikola'nın karşısına heybetle dikilmişti. Kafkasya'da yıllardan beri kan gövdeyi götürüyordu. Çar orduları binlerce insanı öldürmesine ve milyonlarca para harcanmasına rağmen bu cennet ülkeyi bir türlü ele geçire-

miyorlardı.

Çar I. Nikola, bu durum karşısında barışçı çözüm yolları denedi. Bu amaçla **General Kluguon Klugenav**'ı arabulucu olarak görevlendirdi. General, bu girişimin başarısız olacağını bilmesine rağmen Çar'ın ısrarları karşısında harekete geçti. Rusların dostu ve **Şâmil**'in komşusu Karanay beyleriyle irtibat kurdu. Onlara, kendisinin yazdığı mektubu verdi. Düşmanla işbirliği yapanları, onlardan daha tehlikeli gören **Şâmil**'in bu barış girişimleri karşısındaki cevabı şöyle olmuştur: *"Generalinize varın söyleyin, bizimle görüşecek bir işi varsa Çar'ın fermanının sökmediği bu hor dağlar, dostça gelen her türlü misafire açıktır. Korkmasın bu yursun!"*

18 Eylül 1838 yılında, Çar'ın elçileriyle tarihî görüşme gerçekleşir. General, büyük bir dikkat ve itina ile yazılmış bir diploması örneği olan mektubu okuyor, tercümanı tarafından harfi harfine **Şâmil**'e tercüme ediliyordu. Mektubun içeriği, genel olarak inandığı, uğrunda savaştığı inançlarından, davasından vazgeçmesini içeriyordu. **Şâmil**'in ilk tepkisi, elçinin yanından kalkarak namaza durmak olmuştur. Duasını bitirdikten sonra yanına döndüğü Rus elçisine, mücadelesinden vazgeçmeyeceğini şu cümlelerle, kesin olarak belirtmiştir: *"General! Çar Nikola'ya git ve de ki: Başında bulunduğum bu kahramanların kalplerinde kökleşen bu eşsiz zafer inancı kökünden kazınmadıkça ve en genç muhariblerimden en ihtiyar nâiblerime kadar tek kurşunları ve tek kolları kalıncaya kadar bu mübarek vatanı son dağına, son köyüne ve son kaya parçasına kadar karış karış müdafaa etmekten beni hiçbir kuvvet men edemeyecektir. Bu uğurda bütün evlâd-ü iyâlimi kılıçtan geçerseniz, son zürriyyetimi kurutsanız, en son müridimi yok etseniz, tek başıma ve son nefesime kadar yine dövüşeceğim! Son cevabım budur General. Ben Nikola'yı tanımıyorum!"*

Çar, **Şâmil**'in red cevabına rağmen ikinci barış girişiminde de bulunmuştur. Bu sefer Kafkas orduları başkumandanı **General Feze**, **I. Nikola**'nın aynı ince üslubu taşıyan mektubu üzerine kararını değiştirmeyeceğini açık ve sert bir dille yeniledi. Çar, bu cevap üzerine, **Şâmil**'i kesin olarak ortadan kaldıracak bir plan hazırlanmasını emretti. Buna göre Kafkasya üzerine üç koldan harekete geçilecekti.

1839 yılının ilkbaharında Kafkasya'ya üç intikam ordusu birden olanca şiddetiyle saldırıya başladı. Çoktan beri izini kay-

bettiren ve nerede bulunduğu bir türlü bilinmeyen **Şâmil**, düşmanın beklemediği bir anda Çar'ın bütün askerlerine karşı topyekün cihad ilan etti.

Mürşid ve hatib **Şâmil**, vatan dağlarını sönmeyen bir ihtilâl aşkıyla şahlandırdırken asker ve serdar **Şâmil**, Çar ordusunun yoluna dikilen Ehulghoh Kalesi'ni bir kartal yuvası haline getirmişti. **Şâmil**'i ve faaliyet merkezini yok etmekle görevli üçüncü ordunun kumandanı **General Grabe** ordusunun ilk hedefini teşkil eden bu kale, eski ve yeni Ehulghoh isimli iki sarp ve yalçın tepeden ibaretti.

Otuz bin kişilik kuvvetli ve muntazam bir orduya kumanda eden **General**, görevinin ağırlığını hissettikçe takviye üzerine takviye yapmaya başladı. Tam donanımlı dört tabur piyade ve birçok süvari kıt'alarından başka **Şâmil**'e düşman olan ve Rus çarına satılan Mâhûtlî **Ahmed Han** ismindeki vatan haini de üç bin kişilik kabilesiyle Çar'ın istilâ ordusunun saflarındaydı. Bu ordu, tarihte ismi geçen en kanlı dehşet ve katliam ordularını gölgede bırakacak bir hiddetle işe girişti.

Şâmil'in kumandası altında on bin kadar Çeçen ve Lezgi mücahidi vardı. Bunun yanı sıra bütün Dağıstan kabileleri de İmam'ın çağrısına hemen koşuyor, insan ayağı basmamış sarp ve sapa dağların başından aşarak onlara katılıyorlardı.

Şâmil, düşman ordusunun yaklaşmasını beklemektense onların saldırılarını uzaklarda göğüslemeyi daha uygun görüyordu. **Maho Hacı, Sühay Ali Bey** gibi şöhretli nâiblerini, bu cesur kararını uygulamakla görevlendirdi. İlk olarak fedâî müfreze gönderdi. Yıldırım yürüyüşüyle düşman, Miskit istikametinde yakalanıp korkusuzca yapılan bir saldırıyla ağır kayıplara uğratıldı. Beş bin Kafkas atlısı kanatlanmış, yırtıcı bir kartal sürüsü olmuştu. Çar'ın otuz bin kişilik ordusuna saldırıan büyük bir kahramanlık ve cesaret örneği gösteren bu müfrezenin başında bizzat **Şâmil** bulunuyor ve şimşekler çakan müthiş kılıcı, **General Grabe**'nin zalim başını yarıyordu.

1839 yılı Mayıs'ının otuzuncu günü Ergüvânî köyü civarında başlayan bu muharebe, çok geçmeden göğüs göğüse ve kanlı bir boğuşma halini almıştı. Kafkas istilâ ordularının en önemli takviyeli kuvvetinin kumandanı olan **General Grabe**, durumunun önemini anlayınca elindeki kuvvetleri son neferine kadar cepheye

sürdüğü gibi acele imdat istemeye başlamıştı. Şâmil ise Ergüvânî baskınını tam bir zafere ulaştırmak için geceleri bile düşmanla savaşmaktan geri kalmıyordu.

Daha uzaklara giderek Miskit istikâmetinde düşmana ansızın saldırıda bulunan üç bin kişilik akıncı müfrezesi, iki düşman ordusunun arasında kalmış, çarpışa çarpışa ormanlara çekilmişti. Yıkmakta ve yıkmakta benzeri bulunmayan Rus istilâcıları ise bu ormanları her yönden ateşe verdikten sonra ağır obüs ve muhasara toplarıyla atışa başladılar. Miskit'te tam donanımlı bir Çar kolordusu ile haftalarca boy ölçüşmek cesaretini gösteren bu üç bin kişilik fedai müfrezesi, eriye eriye birkaç yüz kişi kalmış, fakat içlerinden bir tek kişi bile aman dileyip teslim olmamıştı. Kana susamış bir ölüm ve zulüm mahşerinin ortasında tek başına kalan Şâmil'in cesur nâibi Ali Bey, elinde kalan birkaç yüz atlı ile ümitsiz bir çıkış hareketi yaparak bu demir çemberden kurtulmayı başardı. Bu mucizevî kurtuluştan sonra nâib Ali Bey, Şâmil'e katılamayacağını anlayınca müfrezeyi, karış karış bildiği sarp dağ yollarından geçirerek Sürhay Kulesi'ne ulaştırdı.

Ergüvânî köyü civarında General Grabe ordusuyla çarpışmakta olan İmam Şâmil, vatan topraklarını karış karış müdafaa ederek çok muntazam, hesaplı bir geri dönüş hareketi yapıyor; düşman yığınlarını, savaş ede ede Ehulgoh Kalesi'ne doğru çekiyordu. Şâmil, tam onbeş gün geceli gündüzlü devam eden kanlı muharebelerden sonra haziranın onikinci günü elinde kalan üç bin muharible Ehulgoh Kalesi'ne kapandı. Kırk düşman taburu da ardı arkası kesilmez saflar halinde Ehulgoh'a doğru ilerliyordu. İmam Şâmil ile Ehulgoh'a kapanan bütün kuvvet, kadın ve çocuklar da dahil altı bin kişiyi geçmiyordu. Bu kuvvetin içinde birkaç yüz Polonyalı vatanperver bulunduğu, bu mültecilerin Şâmil'in düşmandan zaptettiği iki topçu bataryasıyla istihkâm hizmetinde çalıştığını bazı yabancı tarihçiler rivayet etmektedir.

Çar I. Nikola, General Grabe'den her şeyden hatta Kafkasya'dan evvel bizzat Şâmil'i istiyor, Gürcistan'a dost gibi getiremediği bu büyük kahramanı Petersburg'a bir esir sıfatıyla getirmek için sabırsızlanıyordu.

Düşman, Ehulgoh'u kuşatıp, aylardır saldırılarını sürdürmesine rağmen olumlu hiçbir sonuç alamıyordu. General Grabe'nin saraya karşı vaziyeti günden güne nazikleşiyordu. Aksi gibi Çar ordusunun zafer yolu önünde Ehulgoh'tan daha belalı bir engel

vardı. Burası, Şâmil'in en çok güvendiği ve övündüğü nâiblerden **Ali Bey** 'in komutasındaki Sürhay Kulesi'ydi. **General Grabe** burasını yıkmadıkça Ehulgoh'u zaptetmenin mümkün olmayacağını anladığından, kulenin ikiyüz muhafızına karşı tam mevcutlu beş taburla saldırıya geçmiş, topçu desteğiyle askerlerini süngü hücumuna kaldırmıştı. Kulenin sarp yamaçlarını kaplayan Çar müfrezeleri karınca gibi kaymıyor ve tepeye doğru adım adım yaklaşıyordu. Sürhay muhafızları siperlerinden ve mazgalların arkasından dışarı fırlayarak düşmana oyalayıcı ateş açıyorlar, yalçın kayaları söküp yukarıdan aşağı yuvarlıyorlardı. Kayaları ağır tank gibi kullanan bu mücahid insanlar, bir taraftan da ortalığı simsiyah ve yağlı bir dumana boğan tutuşturulmuş çam kütüklerini yağdırarak düşmana karşı bir nevi boğucu ve kavurucu gaz muharebesi yapıyorlardı.

Beş Rus taburuna mezar olan Sürhay Kulesi'nin son basamağına ancak bir iki bölük tırmanabilmişti. Kılıç menziline giren düşmanlar da Kafkas muhariblerince öldürülmüştü. Bu ağır yenilgi, Çar'ın seçme ordusunu can evinden yaraladı. Fakat muzaffer Sürhay'ın kaybı daha ağırdı. Kale muhafızı **Ali Bey**, vatan ve gaza toprağının kucağında en büyük mertebeye ererek şehidliğe yükselmişti.

Bu kara haber Şâmil'e ulaştığı vakit dağların arslanı çok üzüldü. **Ali Bey**'in şehâdeti bütün Kafkasya için çok büyük kayıp ve elem verici bir hadiseydi. Bu hazin haber Sürhay müdafaasını felce uğratabilirdi ve Sürhay düşerse Ehulgoh'un müdafaası ümitsiz bir vaziyete girebilirdi.

Sürhay Kulesi'ndeki bu gelişmeler olurken aylardan beri kırk bin kişilik muhasara ordusunun bunaltıcı saldırılarına benzeri az görülen bir fedakârlıkla göğüs geren Ehulgoh, son günlerini yaşıyordu. Yeraltı mahzenlerinde depolanan erzak bitmiş, cephaneye azalmış, hele susuzluk büyük bir sorun haline gelmişti. Kalenin bütün su ihtiyaçlarını temin eden Koysu ve Aşilta ırmakları, düşman ateşi karşısında ve muhasara ordusunun daimi kontrolü altında bulunuyordu. Gittikçe artan bir azimle karşı koyan Sürhay Kulesi'ni dağıtmadıkça Ehulgoh'u ele geçiremeyeceğini anlayan **General Grabe**, yoluna dikilen bu engeli neye malolursa olsun bertaraf etmeye and içti. Son taş, son mazgala ve silah tutan son bileğe kadar bütün müdafaaya vasıtaları yok olduktan sonra kahraman kule, güzel bir Temmuz ayının dördüncü günü adını ta-

rihe armağan ederek âbideleşti.

General Grabe, yolundaki en zorlu engeli ortadan kaldırıp kuleyi temelinden yıktıktan sonra olanca öfke ve hızıyla **Şâmil**'in üzerine saldırdı. **Şâmil**'in yanında dörtbin kişi kalmıştı. Çar'ın kırk bin kişilik takviyeli ordusunu ve içlerinde ağır muhasara toplarının da bulunduğu bataryaların göz açtırmayan ateşini işte bu birkaç bin fedai göğüslemekteydi.

Ehulgeh'un içinde bulunduğu durumu anlayan Çar ordusu kumandanı, silahla sokulamadığı kaleye elinde beyaz bayrak taşıyan bir sözcü subayı göndererek **Şâmil**'den teslim olmasını istedi. Bu teklifi Ehulgeh'ta bulunanlar *"kahrolsun sefil esaret, yaşasın şanlı ve güzel ölüm"* diyerek cevapladılar. Kıyamın büyük müşidi ise kalenin şu anki halini düşünüp kesin kararını verir vermez huzurunda gözleri hâlâ bağlı duran beyaz bayraklı düşman subayına şu karşı teklifi yaptı: *"Ölümü sevgili gibi kucaklayan ve şehâdete susayan insanlara esaret teklif etmek boş şeydir. General Grabe'ye git ve de ki: Eğer insanlıktan nasibi varsa aylardan beri toplarını hedef yaptığı yüzlerce müdafaasız kadın ve âciz yavrunun hemen kaleden çıkarılması ve açıkta kalan binlerce şehidin gömülmesi için hiç olmazsa on beş günlük bir mütâreke yapalım, ötesini sonra düşünerüz."*

Düşman subayı, **Şâmil**'in bu teklifini generaline götürdükten birkaç saat sonra yeni tekliflerle **Şâmil**'in karargâhına dönmüştü. Bu yeni teklife göre **General Grabe**, böyle bir anlaşmayı ancak bir tek şartla kabul edeceğini bildiriyor, aksi takdirde besikteki çocuklara varıncaya kadar kaledeki bütün canlıların topçu ateşiyle yok edileceğini kesin bir dille haber veriyordu. Ateşkes kabul edilecekti fakat **Şâmil** de buna mukabil oğullarından birini rehin olarak General'in karargâhına gönderecekti. **Şâmil**'in cevabı: *"Cemâleddin'i götürün verin!"* oldu.

Ehulgeh, Ağustos ayının onuncu günü, **Ahmed Cemâleddin**'i, dört Dağıstanlı muhafızın arasında Koyso Köprüsü'ne doğru uğurluyordu. Rehine, **General Grabe**'nin karargâhına ulaşır ulaşmaz, **Şâmil**, derhal yaralıların, dermansız kadınların zirve dağ geçitlerinden geçirilerek kaleden uzaklaştırılmalarını ve açıkta kalan şehidlerin defnini emretti. Onun Ruslara güveni yoktu. Gerçekten de General, Çar adına verdiği anlaşma şartlarını bozarak kaleye tekrar saldırıya geçti. Sözü namus ve namusu uğruna ölmeyi ibadet bilen yiğit dağların asil ruhu, koca Çar'ın şöretli

generalinin bu hareketi karşısında hayret ve dehşet içerisinde kalmıştı!

Ehulgoh aldatılmış, Şâmil de güya tuzığa düşürülmüştü. Günlerden beri şiddetle hüküm süren açlık, susuzluk ve yorgunluğun yanısıra ümitler yok olmuş, kalede bir atımlık barut bile kalmamıştı. Şâmil, şehitlik şerbetini son damlasına kadar içmeye hazırlanan şanlı ölüm yolcularına döndü: *"Ey Allah'ın en makbul kulları! Ey vatan dağlarının emsalsiz ziynet ve şerefi olan Ehulgoh muhafızları! Yalancı ve korkak düşmana yol veriniz! Tâ ki şu yığınlar haline gelen kale duvarlarının önüne kadar kollarını sallayarak ve hepimizi öldüler sanarak ilerlesinler. Kılıç menziline girince bunlara ne yapacağımızı size söylemeye hacet var mı?"* dedi.

Düşman topçu ateşi şiddetlenmiş, düşman piyadesi de avcı hatları halinde soluk soluğa ilerliyordu. Kalenin biricik geçidi olan Koysu Köprüsü harap olmuştu. Ehulgoh hâlâ bir ölüm sessizliği içinde hareketsiz ve nefessiz duruyordu.

Tam bu sırada bir kızılca kıyamet koptu. Bir çift kutlu evliyâ türbesi başı göklerde uyuyan küçük ve büyük Ehulgoh Dağları sanki yerlerinden sökülüp taarruza uğrayan ırmakların üzerine yıkılmış gibi oldu. Aşilta ve Koysu derelerine gökten taş yağıyor ve yalçın kayalar yerlerinden koparak sularla boğuşan şaşkın düşman piyadelerinin tepesine yağıyordu. Müthiş kaya yağmurunun arkasından, erkekler düşmanla göğüs göğüse mücadele ederken, kadınlar düşman silahlarını topluyor ve kaleye biraz daha direniş imkânı hazırlıyorlardı.

General Grabe, ordusunun öncü müfrezelerine bir daha mezar olan Ehulgoh'a karşı elindeki takviye kuvvetlerini de ileri sürüp ölüm kalım savaşına girmişti. Kalede bir ana baba günü yaşıyordu. Herkesin ağzında bir kama ve kılıç vardı. Şâmil'in sol eli görülmemiş bir süratle ve maharetle işliyor, kılıcından şimşekler çıkıyordu. İki gün evvel bir yavrusunu düşmana rehin vermek acısına katlanmıştı. Bugün de iki yaşındaki yavrusu **Mehmed Said** ile hanımı **Cevheret**'in ve amcası **Bertihan**'ın düşman süngüleriyle şehid edilmelerine şahid oluyordu. Tüm olumsuzluklara, kaledekileri hayret ve dehşete düşüren bir haber eklendi: *"Şâmil, şehid düştü."*

Ve 28 Ağustos 1839 gününün akşamı Ehulgoh düştü.

Bir avuç kaya yığını bir ordu pahasına ve aylarca süren kanlı ve yüz kızartıcı yenilgilerden sonra eline geçirebilen General, kaleye ayak basar basmaz Şâmil'in dirisinin, olmazsa ölüsünün bulunmasını emrediyordu. Her tarafta karış karış Şâmil'i arayan devriyeler, beraberinde Şâmil'in mektubunu taşıyan çobanı o zannederek yakalamışlar ve General'in huzuruna getirmişlerdi.

Şâmil, mektubunda şöyle diyordu: "General! Çar'ına haber ver ki; Kafkasya'nın bağrında daha binlerce Ehulgoh var ve on binlerce Sürhay başını Rabbine kaldırıp kendisine saldıracakları bekliyor.

Silahlarınızın vücudumda açtığı üç yarayı şifalı Dağıstan otlarından kendi ellerimle yaptığım ilaçlarla şimdiden iyi ettim ve harbe hazırlandım. Kalbimde açtığınız evlat, iyâl ve hemşireme ait dört yaranın hiçbir hükmü yoktur. Geri kalan evlat ve iyâlimi de şimdiden vatana ve Allah'a kurban adadım.

Ehulgoh'ta aldığınız kanlı ders yetmediyse, zengin Çar'ınızın ordularını ve hazinelerini ortaya dökerek tekrar geliniz. Askerlik şerefini lekeleyerek yalan söyleyiniz! Vaadlerinizi inkâr ediniz. Ormanlarımızı ateşe veriniz. Ekinlerimizi yakınız, meyve ağaçlarımızı, bahçelerimizi kavurunuz. Bütün bunlar, Kafkas'ın bitmeyecek hürriyet ve istiklâl aşkını körüklemekten başka hiçbir işe yaramayacaktır!

Çarlar ölecektir. Petro'larınız ve Katerina'larınız gibi Nikola da gözleri arkasında gidecektir. Fakat Kafkasya mutlaka kurtulacak, hür ve bahtiyar olacaktır. Allah, hak ve vatan uğrunda çarpışanlara yardımcı olsun!"

General Grabe, mektubu büyük bir sinir buhranı içinde okudu. Gözlerini kaldırıp şöyle haykırdı: "Bu sihirbaz adam kaleden nasıl kaçtı? Hangi yoldan gidip kurtulabilir?"

Çoban ise "Allah onu bunaltmaz!" diyordu.

"Üç zorlu yara almıştı, kale de yıkılmak üzereydi. Yavrusu Gazi Muhammed'i sırtına bağladı ve şu gördüğümüz minare boyu sarp kayayı tırmanarak kendini yukarı yaylalara attı ve kabilelerine kavuştu. Şimdi o milleti silahlandırıp kabileden kabileye at sürerek insanları uyandırıyor."

General Grabe'nin gözleri hayretle açılmıştı. "Pekâlâ ama

o dağ geçidini tutmamış mıydınız?" diye kumandanlarına çıkıştı. Kumandanlarından birisi, o bölgeyi tutan kıta askerlerinin, dev cüsseli birinin askerlerle savaşıarak aralarından geçip gittiğini anlattıklarını söyledi. General Grabe, kaçırdıklarının Şâmil olduğunu anlayarak çok sinirlendi.

Ehulgoh'un düşmesi sonunda meydana gelen bir sahneyi **Mi-lioutine** şöyle anlatır: *"Her taş ev, her mağara silah zoruyla alınmak zorundaydı. Dağlılar artık tamamen yenilmiş olmalarına rağmen teslim olmayı reddediyorlardı. Kadın ve çocukları da olduğu halde kendilerini, ellerindeki kinjerleriyle savunuyor, bazen de taşları kullanıyorlardı. Bir kısmı süngülerimizin ucuna atılırken diğer bir kısmı da kendilerini uçurumlardan aşağı bırakıyorlardı. Yaralarından dolayı halsiz düşmüş bazı müridler de teslim olmak ister gibi silahlarını uzatıyorlar, yanlarına yaklaşanlara hızlıca saldırarak onları öldürüyorlardı."*

Ruslar bir kere daha zafer kazandıklarını ve Şâmil'in etkisini ortadan kaldırdıklarını düşünmüşlerken durumun böyle olmadığı çok geçmeden ortaya çıkacaktı. Henüz bu olayın üzerinden bir yıl bile geçmemişken Şâmil lider olarak halkın başına geçmiş, onları ayaklandırıp silahlandırmış, üç yıl geçmeden de bu eski düşmanlarına kanlı bir yenilgiyi tattırmaya muvaffak olmuştu. Daha da önemlisi Kuzey Dağistan, Şâmil tarafından yeniden fethedilmiş, yöredeki Rus birliği muhasara altına alınmış veya tamamen yok edilmiş, Kafkas sülûlîği, bütün dağlık ve ormanlık bölgeyle Samur'dan Terek'e, Biladikavkaz'dan Hazar kıyılarına kadar hakim olmuş bulunuyordu. Kafkasya'daki mücadele henüz bitmiş değildi. Şâmil, Çeçenistan'daydı ve zafer üstüne zafer kazanıyordu.

1841 yılının Temmuz'una kadar Golovin, şu sonuca varmıştı:

"Şimdiye kadar Kafkasya'da Şâmil kadar tehlikeli ve kuvvetli bir düşmanla karşılaşmamış bulunuyoruz. Gelişen olayların etkisiyle Şâmil'in hareketi, Muhammed'in (s.a.v.) dünyanın dörtte üçünü sarstığı zamanki gibi dînt ve askeri bir yapı kazanmıştır. Çeşitli bölgelere gönderdiği sadık nâibleri oralarda ölüm ve yaşam konusunda karar verme yetkilerine sahip bulunuyorlar. Bu korkunç baskının kaldırılması, bizim en önemli uğraşımız olmalıdır."

1843-1844 Zafer ve İbretler Yılı, Şâmil'in Askerî Örgütlenmesi, Rus Kalelerini Ele Geçirmesi, Şâmil'le Annesi Arasındaki Hadise

Şâmil, 1843 yılının güzüne doğru Ruslara karşı etkili bir savaş başlatmak için bütün hazırlıklarını tamamlamıştı. Ordusunun çekirdeğini oluşturmak ve halk üzerinde bir kontrol sağlamak amacıyla "Murtaza" adı verilen atlı bir birlik meydana getirmişti. Murtazaların görevi her an yapılacak bir savaş çağrısına koşmak ve Şâmil'in emirlerine kayıtsız şartsız itaat etmektir. Şâmil, her köyden kendisine sonuna kadar bağlı olan bir birlikler grubu oluşturmuş bulunuyordu. Şâmil'in askerî sisteminin en büyük avantajı, adamlarını çok kısa bir süre içinde toplayarak dağıtabilmesiydi. Bu sayede bir levâzım sınıfının kurulmasına gerek kalmamıştı. Şâmil'in uyguladığı stratejiler, çağına göre mükemmel seviyedeydiler. Şâmil keskin bir zekâyâ, müthiş bir cesarete ve güçlü bir imana sahipti. O, yerleştiği dilimin merkezî konumundan yararlanıyor; düşmanı kuzey, güney ve doğu yönlerinden tehdit ederek meşgul ediyordu.

Şâmil, Dağıstan'da bulunan Rus kuvvetlerinin zayıf taraflarını çok iyi kavramıştı. Ulaşım imkânlarının çok kısıtlı olduğu geniş bir bölge üzerinde bulunan çok sayıdaki küçük kalelere yerleştirilerek dağıtılan Rus ordusunun gücü bölünmüş oluyordu. Çok olumsuz şartlardan dolayı memnuniyetsizlik duyan bu askerlerin durumunu Şâmil tamamen kendi lehine kullanmıştı. Çok akıllıca tasarlanarak büyük bir titizlik ve itina ile hazırlanan ve aynı oranda parlak ve başarılı bir şekilde uygulamaya konulan bu planlar o kadar harika sonuçlar verdi ki, belki Şâmil'in kendisi de böylesine muhteşem başarılar beklemiyordu. Mesela General Klugenav, 16 Ağustos'ta Şâmil'in ordularını dağıttığını ve ortalığın sakin olduğunu haber vermişti. Şâmil ise 27 Ağustos'ta ordusunun başına geçerek, yirmidört saat içinde 80 km. kadar uzaklıkta bulunan Unusikul önlerinde âniden ortaya çıktı. Aynı gün ordularıyla Tilitl'den gelen Kâbet Muhammed ile Avaristan'dan gelen Hacı Murad da ona katıldılar. Böylece mürid birliklerinin sayısı onbin civarına yükselmiş bulunuyordu. Dağlık bir ortamda bu kadar uzun mesafenin böylesine kısa bir zamanda aşılması, ortak hareketlerdeki uyum ve hepsinin ötesinde bu hareketlerin Şâmil'in düşmanı Klugenav'ın yanbaşıda ona hiçbir şey sezdirilmeden başarılı olması, Şâmil'in büyük askerî dehâsını gözler önüne seriyor ve onu ilk yıllarındaki başarılarının çok daha ötesine

götürerek sadece bir gerilla lideri olmadığını, aynı zamanda savaş sanatının en yüksek noktasında bulunduğunu da ispatlıyordu.

Öte yandan Unusokullular açıkça Şâmil'e cephe almışlar, bir yıl içerisinde yetmişsekiz müridini yakalayarak Ruslara teslim etmişlerdi. Bu tür davranışların karşılıksız bırakılmayacağını herkese gösterilmesi, hayati bir önem taşıyordu. Bu yüzden Şâmil'in amacı iki yönlüydü. Unusokul halkını cezalandırmak ve Rus garnizonunu yok etmek. Şâmil, rakiplerinin hatalarından yararlanarak her iki amacını da gerçekleştirdi.

Gimri'de bulunan Albay Vesselitsky, Şâmil'in yaklaştığını haber alınca derhal harekete geçti ve emir beklemeden Unusokul'un yardımına koştu. Yolda aynı amaçla Tsatanih'teki garnizonun yarısıyla olay yerine koşan Yarbay Grabovski de ona katıldı. İki bölük de Karaçi'den alındı. Böylece sayıları binbeşyüzün üstünde olan birlik, anında iki top taburuyla Albay Vesselitsky eşliğinde Unusokul'a yürüdü.

29 Ağustos sabahı köye saldırarak ele geçirmeye çalışan Ruslar, ağır kayıplarla geri püskürtüldüler. Müridler tarafından kuşatılıp, topları ele geçirildi. Paniğe kapılan Rus askerleri, Koyusu Irmağı kenarına sürüldüler. Vesselitsky'nin esir alındığı, birkaç askerin kurtulabildiği harekâta katılan diğer asker ve subaylar öldürüldüler. İki gün sonra da kaledeki askerler, Şâmil'e teslim oldu. Şâmil, kale kumandanı Teğmen Anasof'un kılıcını onun yaptığı başarılı savunmadan dolayı iade etti.

Ekim ortalarına doğru Şâmil, adamlarına bir emir vererek çok fakir olanlarının dışında bir ineği veya bir çift öküzü olan herkesin bir de at edinmesini bildirdi. Şâmil, düşman hatlarının içinde hareket ederek onları en zayıf noktalarından vurmanın, başarılı sonuçlar vereceğine inanıyordu. Kazandığı zaferler de bunu göstermişti. Kuzeydeki tehlikenin atlataldığına inanan Gurko, Şura'ya dönerken 30 Ekim'de Gergebil'in Kâbet Muhammed tarafından kuşatıldığını öğrendi. Toplayabildiği güçlerle yardıma koştuysa da bunda başarılı olamayacağını gördü. İki gün sonra da kale, müridler tarafından alındı.

Şâmil'in müridleri, 9 Kasım'da Sulak Nehri'ni geçip Şamhal'a girmişler; Tarku'daki Ruslar yok edilmiş, Kazaniçi ve çevresindeki köyler ele geçirilmişti. Rusların durumu gerçekten çok zordu. Nizoyeve'deki garnizon sarılmış, Ziriyani'deki daha

kuvvetli birlikler de yanlarındaki yüzlerce yaralı ve hastanın hareketlerini kısıtlamalarından dolayı zor durumda kalmışlardı. Şura'da yapılacak saldırıları şimdilik püskürtebilirlerdi. Fakat uzun süre dayanamazlardı. Yardım ulaştırılabilecek iki yere çağrılar yapıldıysa da istedikleri sonucu alamadılar.

1843 yılı, Ruslar açısından tam bir felâket yılı olmuştur. Şâmil'in açısından ise benzeri görülmemiş zaferlerle dolu olarak geçmiştir. Sadece iki olay, Şâmil'in sevincini gölgeliyordu. Biri ovalık bölgede yaşayan Çeçenlerin Şâmil'e sırt çevirmeleri, diğeri de hayatı boyunca kendisine sadık kalmış bulunan Küçük Çeçenistan'ın nâibi Ahverdili Muhammed'in ölümüydü. Terek'in önemli kollarından biri olan Çantiargu'nun doğduğu yerlere yakın dağlık bölgelerde yaşayan Kevsurlar üzerine yürüyen Ahverdili Muhammed, burada inatçı bir direnmeyle karşılaşmıştı. Kuşatmanın üçüncü gününde Muhammed ölümcül bir şekilde yaralandı. Bunun üzerine müridler, iki esir alarak dönebildiler. Esirlerden biri kaçtı, diğeri de Ahverdili'ye kısas olarak öldürüldü.

Çeçenlerin bir kısmı sürekli mücadeleden bıkmış görünüyor-du. Bu nedenle güvenliklerinin sağlanması kaydıyla Şâmil tarafında olmak ya da Ruslarla barış yapmak niyetindeydiler. Fakat işin zor tarafı, böylesine hassas ve ince konunun İmam'a duyurulmasıydı. Çünkü herkes bu fiilin cezasının idam olduğunu biliyordu. Şâmil'in annesiyle konuşarak bu işi halletmeye karar verdiler.

O akşam yaşlı kadın, oğlunu ziyaret etti . Uzun süren özel bir görüşmeden sonra, gözleri ağlamaktan kızarmış bir halde ayrıldı. Şâmil, bu olay üzerine elçi olarak gelen dört kişinin öldürülmesi veya sert bir şekilde cezalandırılmalarının onları korkutup ikna edeceğine, Ruslara yaklaştıracakını çok iyi bildiğinden, böyle bir hareketten şiddetle kaçınmak istiyordu. Halkı topladı. Onlara Çeçenlerin geliş amaçlarını ve tekliflerini anlattı. Sonra da inzivâya çekilerek, oruç tutup ibadet edeceğini ve bu konuda Allah'tan bir ilham gelinceye kadar öyle kalacağını söyledi. Üç gün üç gece sonunda camiinin kapısı açıldı. İmam, yorgun, sararmış ve ağlamaktan gözleri kızarmış olarak iki müridin eşliğinde merdivenlerden ağır ağır indi ve annesinin getirilmesini emretti. Bunun üzerine annesi, beyaz bir şala bürülü olarak iki molların arasında olay yerine geldi. Oğlu, bir müddet konuşmadan onun yüzünü inceledi. Sonra gözlerini gökyüzüne çevirerek yalvardı: "Ey büyük

Peygamberimiz Muhammed! Senin, Allah'ın emriyle getirdiğin mesajlar, kutsaldır ve değiştirilemezler. Allahım, emirlerinin tüm inananlara örnek olacak şekilde uygulanmasına izin ver!"

Daha sonra kalabalığa dönen İmam, Çeçenlerin verdikleri sözden dönmek istediklerini, fakat doğrudan kendisine başvur-maktan çekinerek annesinin aracılığına başvurduklarını söyledi: *"Annemin ısrarları ve benim ona duyduğum sonsuz bağlılık, beni bu konuda Allah Rasûlu'nün emirlerini araştırmaya itti. Burada üç gün üç gece yaptığım dua ve yakarışlardan sonra ne yapmam gerektiğini buldum. Fakat bu cevap, beni bir yıldırım gibi çarptı. Allah'ın bu konudaki emri, bu teklifi bana getiren ilk insanın yüz kırbaça cezalandırılmasıdır. Bu insan da annemdir."*

Şâmil'in emri üzerine, örülmüş bir şeritle kadına vurulmaya başlandı. Daha beşinci vuruşta kadıncağız dayanamayıp, bayıldı. Şâmil ansızın ileri atılarak vuruşları durdurdu ve annesinin ayaklarına kapandı. Manzara son derecede dramatikti. Korku, heyecan, göz yaşları ve acılar içinde kıvranan halk, Şâmil'e yalva-rarak koruyucuları olan bu mübarek kadının bağışlanmasını iste-diler.

Şâmil, yüzünde önceki duygularından eser olmadan ayağa kalktı. Allah'a dua ve şükranda bulunduktan sonra, kırmızı çer-kaskasını ve paşmetini çıkardı. Ellerinde kalın nogay kamçılarıyla bekleyen iki müride dönerek eğer şeriatın emrini yerine getirmede bir an tereddüt ederlerse ikisini de bizzat kendi elleriyle öldüre-ceğini söyledi. Duyduğu acıyı dışarıya hissettirmeden geriye kalan doksanbeş vuruşu kendi üstüne aldı. Daha sonra şaşkın haldeki kalabalığa sordu: *"Annemin böylesine bir şekilde cezaya çarptırıl-masına sebep olan o günahkâr insanlar nerede?"* Korku ve şüphe içinde bekleyen halkın içinden çıkan Çeçenlere Şâmil, şunları söyledi: *"Ülkenize, insanların arasına geri dönünüz ve onlara yaptıkları bu aptalca teklifin karşılığı olarak bu gördüklerinizi anlatınız."* Batılılar için inanılması imkânsız bu olayı, Ruslar da oyun olarak ilân etmişlerdir. İmam Şâmil'in yaptığı bu davranışı, değişik nedenlerle iki imamın daha uyguladığı bilinmektedir. Ga-zi Muhammed, gençliğinde işlediği bir suçtan dolayı kendisini halkın gözü önünde kırbaçlattırması ve aynı cezayı Şâmil de kendi-sine tatbik ettirmiştir. İkinci imam Hamzat da bazı günahların-dan dolayı kendisini kırbaçlattırıp hapsettirmiştir.

Şâmil'in 1843 yılındaki başarıları sadece askerî alanlarla sı-

nırlı kalmamıştı. Dağıstan'ın güney tarafında etekleri Hazar kıyılarına kadar uzanan dağlık bölgede yaşayan Kaytag ve Tabasaranlılar isyan etti. Güneydeki bu anti-Rus hareketi, Gazikumukları da içine alarak hızla yayıldı ve Anadağ silsilesini aşarak Dijaro kabilelerine ulaşarak, çevredeki diğer müslüman topluluklarını da etkiledi. Şâmil, bu şekilde 1859 yılına kadar Kafkasya'nın reisliği ni yaptı.

1859 Yılı, Şâmil'in Esir Alınışı ve Hacca Gidişi

Ruslara yapılan başarılı saldırı ve savunmalardan sonra âdeta sonu hazırlayan gelişmeler başladı. Düşman daha fazla sayıdaki askerlerle saldırılarını hızlandırdı. 1845 yılında Darga'nın yakılıp yıkılmasından sonra dağlara çekilen Şâmil, Hacı Murad'ın ve onu izleyen Avarların Ruslara sığınmasıyla büyük ölçüde gücünü yitirdi. 1852 yılına gelindiğinde ise Çerkezistan'ın Kabartay bölgesinden çıkarıldı. Kırım savaşı nedeniyle Rus kuvvetlerinin azalmasından yararlanarak Gürcistan üzerine yürüdü.

Rus Çarı, Kırım savaşını kaybetmenin acısıyla Kafkasya üzerine yapacağı saldırıda başarılı olabilmek için kuvvetlerini topladı, yardım yollarını kapattı. 1859 yılına kadar geçen yirmibeş yıl boyunca 270 bin kişilik güçlü Rus ordusuna karşı inanılmaz kahramanlıklar gösteren Şeyh Şâmil, çok zor anlar yaşamaktaydı. Rus Çarı II. Aleksandra, Prens Baryatineski kumandasında beş ordu hazırlamıştı. Ağır toplarla takviyeli ellibin Rus askerine karşı Şâmil'in beşbin süvarisi vardı. Gunit Dağı'na çekilip müca-deleyi oradan yürütüyordu. Ne silahı, ne yiyeceği kalmıştı. Bu dağda beşyüz kadar fedaisiyle bir buçuk ay direndi.

Sonunda altmışdört yaşındaki büyük mücahid Şeyh Şâmil esir alınarak, oğulları Gazi Muhammed, Muhammed Şefi' ve aile efradıyla Çar Aleksandra'nın bulunduğu Moskova'ya gönderildi. Çar, Şeyh Şâmil'e büyük hürmet gösterdi ve Kaluga şehrinde emrine bir konak ile hizmetçiler tahsis etti. Şâmil, buradaki onbir yıllık esaret hayatından sonra Çar'a hacca gitmek istediğini bildirdi. Oğullarını rehin bırakmak şartıyla isteği kabul edildi. 1870 senesinde hacca gitmek üzere İstanbul'a hareket etti.

Hac ibadeti için gittiği Hicaz'da 1287 senesi Zilkâde'nin yirmibeşinci Çarşamba günü (1871) öldü.

Şâmil'in İlâhileri

Bu ilâhiler, bütün dünyevî şarkıların yerine söylenmek üzere Şâmil tarafından hazırlanmışlardır.

*"Ey Allah'ın kulları, ey Allah'ın dostları
Allah aşkına bize yardım edin
Yardımanızı bizden esirgemeyin.
İnşaallah Allah'ın yardımıyla kurtulacağız.
Allah aşkına ey Allah'ın kulları,
Yardım edin bize Allah aşkına.
Ey yüce Allah, bu sevgili kullarının hatırı için
Bize mağfirette bulun.
Öyle ki sonsuz mutluluk içinde kalarak
Allah'ın katında kalmaya kabul edilelim.
Allah aşkına Allah aşkına
Yâ Tâhâ, yâ Yâsin,
Yâ Hâmîm, yâ Tâsin
Bizler senin günahkâr kullarınız
Ancak sana hamdeder, senden medet umarız.
Allah aşkına Allah aşkına
Ey yüce Allah'im senin emirlerini aldık
Bütün gücümüzle uymaya çalışıyoruz.
Tek rehberimiz, senin adındır,
Sana yaptığımız senâ da tek silahımızdır.
Allah aşkına Allah aşkına
Bütün gücümüzle sana niyaz edip yalvarıyoruz.
Şimdi büyük bir umutla senden medet umuyoruz.
Tâhâ adına
Bütün dünyanın efendisi adına
Ali'nin yüzü suyu hürmetine,
Sen gerçeğin gözlerinin ışığı,
Bizi kurtuluşa erdir.
Allah aşkına Allah aşkına.
Sizleri bütün varlıklar arasından seçen Allah adına,
Sizi nûruyla aydınlatıp,
Bu dünyada güçlü kılan Allah adına
Gelin gelin de bize yardım edin.
Allah aşkına Allah aşkına."*

Buraya kadar olan bu zikirlerde Şâmil, tarikatın mübarek yolunu izlemektedir. Bundan sonraki satırlarda ise Şâmil, doğru-
dan doğruya müridlerine seslenmektedir:

*"Ey inananlar, kılıçlarınızı çekiniz
Yardımaımıza koşunuz.
Sessizliğe ve uykuya veda ediniz
Sizi Allah adına davet ediyorum!
Allah aşkına Allah aşkına
Ey gayretli müslümanlar
Koşun, gelin de zafer kazanın
Zafer sizindir ey inananlar
Zafer sizindir ey seçilmişler
Allah aşkına Allah aşkına
Zeynel Âbidin aranızda bulunuyor.
İşte kapının eşiğinde duruyor,
Sizin sebatta olmanız için içi titriyor
Ve tek Allah'a bütün kalbiyle dua ediyor.
Allah aşkına Allah aşkına
Sizler Allah'a giden yolun kapılarısınız
Gelin de bizi kurtarın, acele edin.
Dalâlete düşenler, yollarını kaybetmiş bulunuyorlar.
Allah'ın sevdiklerinden uzaklaştılar onlar,
Allah aşkına Allah aşkına
Sadece bir değil kazandığımız zaferler,
Sadece bir değil dostlarımız için yaptığımız dualar.
Sadece bir kere değil kabın aramızda dolaşması,
Sadece bir kere değil bizim ondan içerek Allah'ın adını an-
mamız,
Allah aşkına Allah aşkına
Biz her tarafa gittik ve tam zamanında geldik
Haccettik ve yine döndük,
Her yerde kardeşliğimizi koruduk
Ve şimdi Allah'ın sevgili kullarına kavuştuk.
Allah aşkına Allah aşkına*

*Zeynel Âbidîn size nefes veriyor
O, kapınızın eşiğinde duruyor.
Allah bizi dalâlete düşmekten korusun.
Haydi dost savaşılar, Allah'ın davasına!"*

Bu ilâhi, Şâmil ile birlikte savaşa giden müridler tarafından, yavaş bir şekilde at sürülürken koro halinde söyleniyordu.

Kafkasya'da Tarikatlar ve Cihad

Bu konuda son derece güzel çalışmalar ve makaleler vardır. Şimdi alacağımız bölümler böyle bir makaledendir.

Çeçenistan'ın da içinde yer aldığı Kuzey Kafkasya bölgesinin yakın tarihini inceleyen tüm araştırmalar şunu göstermektedir ki, bu bölgenin dinî, kültürel, siyasi ve askerî hayatına yön veren en önemli unsur, tasavvufî hayattır. Bu hayatı temsil eden tarikatlar da başta Nakşibendiyye, daha sonra Kâdiriyye'dir. Dağıstan ve Çeçenistan'ın son iki buçuk asırlık tarihi bir bakıma Nakşî-Hâlidî şeyhlerin öncülüğünde sürdürülen Ruslara karşı cihad hareketinden ibarettir.

Kuzey Kafkasya'daki tasavvufî cihad hareketi, tarihî bakımdan son derece önemli olan şu neticeleri doğurmuştur:

1- Bölgedeki Sünnî İslâm'ın köklü bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır.

2- Bağımsızlık ve cihad ruhunu daima taptaze tutmuş, şeklen Rus hakimiyetine girmek zorunda kalınsa bile bu yönetimin kalben asla tasvip edilmemesini sağlamıştır. Nitekim Sovyet yönetimi döneminde siyasi otoriteyi kabul etmiş olan ve göstermelik birkaç cami ve medreseyle temsil edilen, Sovyetlerin resmî İslâm dedikleri belli bir müslüman kesime karşılık, tarikat mensupları siyasi otoriteyi hiçbir zaman tanımamış, her fırsatta Sovyet aleyhtarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bundan dolayı Sovyet yönetimi, tarikatların temsil ettiği İslâmî akımı "*gayr-i resmî İslâm*" veya "*paralel İslâm*" diye adlandırmış, karşısında en etkili İslâmî güç olarak da bunları görmüştür.

3- Yıllar boyu süren bu fiilî cihad, bölgede son derece aktif, dinamik ve toplumsal hayatın her yönüne hakim olan bir tasavvuf ve tarikat anlayışının yerleşmesine sebep olmuştur. Nitekim o böl-

gede cihadı yöneten tarikat şeyhine, dinî, tasavvufî, siyasî, askerî ve hatta ekonomik her türlü otoriteyi şahsında topladığı için "imam" adı verilmiş ve onların halifelerine de "nâîb" denmiştir.

4- En önemlisi de tarikat mensuplarının gizliden gizliye yürüttükleri tebliğ faaliyeti sayesinde, bir asra yakın Sovyet hâkimiyetine ve İslâm'ı yok etme politikasına rağmen bölgede İslâmiyet canlı bir şekilde ayakta kalabilmiştir. Üstelik bölge müslümanlarının pek çoğu bir tarıkata mensuptur. Yapılan anketler, Bolşevik Devrimi öncesine nispetle, devrimden sonraki tarikat mensuplarının sayısında büyük bir artış olduğunu göstermektedir ki son derece enteresandır.

KAYNAKLAR: John F. Babdeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İst. 1995, 3. baskı, s. 300-411; Tarık Mümtaz Göztepe, *Dağıstan Aslanı İmam Şamil*, İst. 1994, s. 10-65, s. 326-440; *İslâm Mecmuası*, Şubat 1995, Sayı: 138, s. 10 (Çeçenistan'da Tarikatlar ve Cihad, Prof. Dr. Osman Türel), s. 23-27 (Kuzey Kafkasyalılar ve Kurtuluş Savaşları, İdris Demirel); Resul Hamzatov, *Benim Dağıstanım*, Çev. Mazlum Beyhan, Düşün Yayınevi, İst. 1984, s. 5-80; Jabağı Baj, *Çerkezya'da Sosyal Yağayış, Âdetler*, Kafkasya Kültürel Dergi Yayınları, Ankara 1969, s. 80-85; H. Ersoy - A. Kamacı, *Çerkes Tarihi*, Tüm Zamanlar Yayıncılık, İst. 1992, s. 10-20; Aktaran Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkezlik Mefhumu*, Kendi Yayını, İst. 1976, s. 63; Cafer Barlas, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi (İmamlar)*, Kitabevi Yayıncılık, İst. 1990, s. 5-12; Dr. Yahya Kanbolat, *1864'e Kadar Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Bayır Yayınları, Ankara 1989, s. 45-60; Aleksandre Bennigsen, *Sûfi ve Komiser, Rusya'da İslâm Tarikatları*, Terc. Y.Doç. Osman Türel, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 5-12; M. Halistin Kukullu, *Dağıstanlı Şeyh Şamil Destanı*, Ankara 1992, (Diyanet Vakfı Yayınları), s. 83-96; Doubrovin, (Tuğgeneral), *Kafkasya Tarihi*, Centetersburg, 1871-1888, 6. cilt; *Erckert, Der Ursprung Der Kazaken*, Berlin, 1882; Aber Crombry, *A Trip Throught The Eastern Caucasus*, (Doğu Kafkasya'da Bir Yolculuk), Londra 1889; Aziz İbn Muhammed Rasatî, *Maksad-i Aksâ*, c. 2, General Kakinov Derlemesi, Sbornich Kafkas Gazetesi, 1847; Xeneophon Anabasis Kitap. 4, Bölüm. 7; Cont Pornau, *Recollections of Caucasus and Agreorgia (Gürcistan'la Kafkasya Anıları)* Rousti Viestnik, 1869; Tchitchagova, *Şamil in The Caucasus And in Russia (Şamil Kafkasya'da ve Rusya'da)*; Schyuler, *Eugene*, (Turkestan) c. 2, 1876; Rawlinson, *England and Russia in The East*, (Doğu'da İngiltere ve Rusya), Londra 1875; Laurance Olithant *The Trastcaucasian Campaign Under Omearpeasha (Ömer Paşa Komutasındaki Trans Kafkasya Seferi)*, Edinburgh, 1856; Freshfield, Deouglas. *The Exploration of Caucasus*, (Kafkasya'nın Keşfi), c. 2, Londra 1902; Fanefon, *La Russie Dans l'asie Mineure (Rusya Küçük Asya'da)*, Tarih, 1840; Gobineau, Count, *Les Religions At Les Philosophies Dans l'asie Centrale (Orta Asya'daki Dinler ve Felsefeler)*, Paris 1866, *İstoriya Kabartiskova (Kabartay Tarihi)* c. 3, Cenpetersburg, 1881.

DÜVEYHÎ (R.H) (ö. 1291/1874)

1228/1813 yılında Sudan'ın kuzeyinde Donkola yakınlarındaki Düveyh kasabasında doğdu. Şâzeliyye Tarikatı'nın Mağrib'deki şubelerinden Yusufiyye'nin kurucusu **İbrahim Ahmed b. Yusuf Reşid**'in (ö.930/1524) torunlarından. İlk öğrenimini doğduğu yerde yaptıktan sonra Mekke'ye gitti. Şâzeliyye'nin kollarından İdrisiyye'nin kurucusu **Ahmed b. İdris**'e intisâb etmek üzere oradan Arabistan'ın güneyindeki Asir bölgesine geçerek Sabya kasabasına yerleşti. Burada tasavvufi terbiyesini tamamlayan **Düveyhî**, şeyhinin en seçkin halifelerinden biri oldu. Şeyhin vefatından sonra diğer iki halifesi **Muhammed Osman el-Mirgânî** ve **Muhammed Ali Senûsî** ile aralarında hilâfet konusunda meydana gelen görüş ayrılığı sebebiyle Sabya'yı terkederek Sudan'a döndü.

Donkola ve Luksor'da zâviyeler açarak irşad faaliyetine devam etti. Bir süre sonra tekrar Mekke'ye gidince (1856) hilâfet tartışmaları yeniden gündeme geldi. Anlaşmazlık, Şabaniye Tarikatı'na mensup olan Hicaz valisi **Namık Paşa**'nın aracılığıyla çözümlendi. Ancak tartışmalar esnasında bazı tasavvufi meselelere değişik görüş ve yorum getirdiği için Mekke'nin Vehhâbî ulemâsı tarafından sert tepki gördü ve sapıklıkla suçlandı.

Düveyhî bu suçlamaları ikna edici delillerle çürütünce Suriye ve Hindistan hacıları başta olmak üzere muhtelif İslâm ülkelerinden birçok kişi ona intisâb etti. Mekke'de bir zâviye kurarak vefatına kadar (1291/1874) burada irşad faaliyetini sürdüren **Düveyhî**'nin ölümünden sonra yerine yeğeni **Muhammed b. Salih er-Reşidî** geçti (ö. 1327/1909). **Düveyhî**'nin temsil ettiği tarikat, bu dönemde onun ismine nisbetle Reşidiyye adıyla anılmaya başlandı. **Muhammed Salih**, bir müddet sonra bilinmeyen sebeplerle Mekke'den ayrılıp Somali'ye gitti. Orada bir zâviye kurarak irşad faaliyetlerine devam etti. Kendisinden sonra yerine **Muhammed Gulid er-Reşidî** (ö. 1337/1918) geçti. "*Somali Meh-di*" diye tanınan **Seyyid Muhammed b. Abdullah Hasan** da bu tarıkata intisâb etti.

Reşidiyye Tarikatı'nda, **Düveyhî**'nin şeyhi **Ahmed b. İdris**'e nisbet edilen İdrisiyye'nin âdâb ve ezkârı devam ettirilmiştir.

Düveyhî'nin vefatının ardından **Muhammed b. Salih**, tarikatı Somali'ye intikal ettirmiştir. Bundan sonra tarikat, Salihîyye adını aldı. Reşidiyye-Salihîyye bugün Somali'de canlılığını koruyan tasavvufî hareketlerden biridir. Salihîler, zaman zaman Kadirîlerle sert tartışmalara girerlerdi.

Düveyhî'nin halifelerinden birinin oğlu olan **Ebu'l-Abbâs ed-Denderâvî**, Reşidiyye'yi Mısır'da yaymış ve bu tarikata bağlı Denderâviyye kolunun kurucusu olmuştur.

Sefîne-i Evliyâ müellifi **Hüseyin Vassâf Efendi**, **Şeyh İbrahim Düveyhî** hakkında şöyle diyor: "*Müşârün ileyh hazretleri, Ahmed b. İdris'in nefes-i nefisine mazhâr olmuş, eâzım-ı sâfiyedendir. Ömrünün sonuna kadar şeyhinin hizmetine ve sohbetine yapışmıştır. İsmail Nevvâb, Ahmed Denderâvî ve Ali Sayrevî namında üç halifesi vardır.*"

KAYNAKLAR: T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c.10, s.57; Harîrizâde, *Tibyân*, c.1, yaprak 66^a; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.1, s.250; J.S. Trimingham, *Islam in Ethiopia*, London 1962, s.235; Emin er-Reyhânî, *Mülûku'l-Arab*, Beyrut 87, c.1, s.303; B. G. Martin, *Muslim Brotherhoods*, New York 1976, s.178.

SAİD AYKUT

ABDÜLKÂDİR YAFÎÎ (R.H) (ö. 1294/1877)

Tam adı, **Ebû Riyah Abdülkâdir Dücânî Yafîî**dir. Soyü Hz. Hüseyin'e uzandığı için seyyiddir. 1809 (m. 1224) yılında Beyrut'un Vefa'ya bağlı Dücân köyünde doğdu. Hicrî 1294 yılının (1877 m.) Rebiülevvel ayının ondokuzunda Çarşamba günü Yafa'da vefat etti. Cenaze namazı büyük bir kalabalık tarafından kılınıp Yafa kabristanına, amcası **Şeyh Selim**'in kabri yanına defnedildi. Sonradan üzerine çok güzel bir türbe yapılan kabir, şu anda herkese açık bir ziyaretgâhtır.

Abdülkâdir Yafîî, babasının terbiye ve himayesinde yetişti. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Tecvid ilimini ve diğer Kur'ân ilimlerini öğrendi. Daha sonra amcası **Mevlânâ Seyyid Şeyh Selim Dücânî**'den ilim tahsil etti, duasına kavuştu. Amcası vefat edince zamanının büyük âlimlerinden ders alıp sohbetlerin-

de bulundu. Aklî ve naklî ilimlerde üstün bir dereceye geldi. Amcasının oğlu **Mevlânâ Şeyh Hüseyin** ve büyük âlim **Şeyh Muhammed Trablûsî**, **Şeyh Mahmud Râfî** ve başkalarıyla görüştü. Onlarla ilmi müzakerelerde bulundu.

Abdülkâdir Yafî hadis ve tasavvuf ilimlerinde eşsiz biriydi. Tasavvufta Kadirî yolunu **Mevlânâ Ali Geylânî**'den öğrenip icâzet aldı. Ayrıca Rifâî, Ahmedî, Dessûkî, Kadirî ve Halvetî yollarını amcasının oğlu ve hocası **Şeyh Hüseyin**'den aldı. Şâzeliyye Tarikatı'nı **Şeyh Muhammed Cîsr**'den almıştır.

Çok cömert biriydi. Yafa'daki evi misafirlerin barınağıydı. Senenin kış ve bahar aylarına rastlayan altı ayında evinde kahr, diğer altı ayda da köy ve şehirleri dolaşır, insanlara nasihat ederdi. Oğlu **İbrahim Sâfiyüddîn**, yazdığı eserde babasının kısa bir hal tercemesi yanında kerâmetlerini de bildirmiştir.

Eserleri

1. *es-Salavât ale'n-Nebiy*: Peygamberimize getirilen salavât-ı şerifeleri ihtiva eden sahasında çok kıymetli bir eser olup alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

2. *Fadâilü Esmâillâhi'l-Hüsnâ*: Esmâ-i Hüsnâ'nın faziletlerini anlatır. Çeşitli tedavilerde kullanımını izah eder.

KAYNAKLAR: Takiyüddin Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, c.2, s. 97; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut, 1992, c.2, s.187; Abdülkâdir Yafî, *es-Salavât*, Beyrut tarihsiz, s. 5-10.

SAİD AYKUT

KİLİSLİ ABDULLAH EFENDİ (R.H)

(ö. 1297/1880)

İsmi **Abdullah**, babasınıninki **Muhammed Efendi**'dir. "*Baytazzâde*" lakabıyla da anılır. 1819 (1235) senesinde Kilis'te doğdu. Babası **Muhammed Efendi**, Çekmeceli Camii'nde müderrislik yapardı. Sülâlesi Türkistan asıllı olup Taşkent'ten Kilis'e hicret etmiştir. Henüz küçükken anne ve babasını kaybeden **Baytazzâde**, bir komşusunun himayesinde büyüdü. İlk tahsilini tamamladıktan sonra Akçuran Camii müderrisi **Hacı Hafız**

Efendi'nin derslerine devam etti.

Baytazzâde, son derece karmaşık bir dönemde yetişti. O, ilim tahsiline devam ederken Kilis ve çevresi, Mısır valisi **Kavalalı Mehmed Paşa'nın** oğlu **İbrahim Paşa** tarafından işgal edildi. **İbrahim Paşa**, Mısır sultanı olarak kendi ordusuna katmak üzere Kilislilerden gençler istedi. Paşa'ya asker olarak verilen gençler arasında "*Yetim Abdullah*" diye tanınan **Baytazzâde Abdullah Efendi** de vardı. **İbrahim Paşa**, bu gençleri Mısır'a gönderdi.

Baytazzâde Abdullah Efendi, Mısır'da iki yıl askerlik yaptı. Bu arada **Kolit** adındaki bir Fransızdan hekimlik ve biyoloji dersleri aldı. En zor konuları çok kısa bir zamanda anlayacak kadar zeki ve çalışkandı. İnce bir sanat ruhuna sahip olan **Baytazzâde**, hattatlık ve oymacılıkta da çok kabiliyetliydi. Sedef işçiliğinde, yontulması çok zor kıymetli mücevheratı ve madenleri maharetle oyar, eğer, bükür; güzel takılar ve mühürler yapardı. Daima sanatıyla geçinmiş, kimseden para dilenmemiştir. Kazandığı ona yetiyor, hatta artıyordu.

Son derece merhametli olan **Baytazzâde**, günün birinde çarşıda dört çocuklu yoksul bir hanım gördü. Kadının kocası ölmüş; o da çocukları ile birlikte yersiz, yurtsuz, aç bir halde sokakta kalmıştı. Yardım için başvurduğu her yerden kovuluyordu. **Baytazzâde** dayanamadı, biriktirdiği paraların tümünü bu kadıncağıza verdi. Birkaç gün sonra rüyasında Peygamberimizi gördü. Efendimiz, ona Mekke-i Mükerrreme'ye gitmesini söylüyordu. Askerlikten kaçmanın cezası ölüm olmasına rağmen herşeyi göze alarak Mekke'ye gitti. Evliyanın büyüklerinden olan **Mevlânâ Muhammed Cân-ı Mekki'nin** talebesi olmak şerefine erişti. On sene şeyhine hizmet etti. Hocası vasıtasıyla büyük mutasavvıf **Abdullah Dihlevî'nin** rûhâniyetinden istifade etti. **Muhammed Cân** ona icâzet vererek memleketine gönderdi. **Hacı Abdullah Efendi** doğduğu yere gelince Baytazzâde Tekkesi'ni yaptırdı. Bu tekke de birçok günahkârın tevbe etmesine vesile oldu. Allah'ın emir ve yasaklarını burada anlattı. Birçok âlim yetiştirdi.

Sanatkâr ruhlu olan **Baytazzâde**, ilâhî aşkın bereketiyle çok güzel ve irfânî şiirler söylemiştir. Şiirlerinin toplandığı divan henüz basılmamıştır. Şiirlerinde daha çok "*Halis*" ve "*Sermestî*" mahlâsını kullanmıştır. Ayrıca Sıffin Vak'ası'nın izahına dair tarihî bir eseri ve tıbbı dair kısa bir risâlesi olduğu bilinmektedir.

İrfânî şiirlerinden bir örnek sunalım:

*Sâki hele kalk, badeye bak vakt-i seher bu,
Sen saat-ı dünyayı bil ki tezce geçer bu.
Gel fırsatı fevt etme bilip vakti ganimet,
Çün ömrü bilin, ömrü gibi ömrü gider bu.*

*Ağlayu gelmezseniz, can ile bilmezseniz,
Ölmeden ölmezseniz, burda olmazsanız.
Hayy size hem bize ger bizi bilmezseniz,
Sâki hemen mey getir, bi gışş ve bişey getir.*

Hacı Abdullah Efendi, 1297 (m. 1880) senesinde Kilis'te vefat etti. Kalabalık bir cemaat ile kılınan namazdan sonra tekkesinin içindeki aile mezarlığına defnedildi.

KAYNAKLAR: İ. Hakkı Konyalı, *Abidler ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, s. 3-50; Seyfettin Başçılar, *Kilisli Şairler Antolojisi*, s.20-40.

SAİD AYKUT

HARİRİZÂDE MEHMED KEMÂLEDDİN EFENDİ (R.H) (ö. 1299/1882)

Tasavvuf tarihimizin meşhur eseri, *Tibyânu Vesâil*'in müellifi **Harîrizâde**, XIX. asrın ikinci yarısında yaşamış mutasavvıflardandır. Cemâziyelâhir 1267/Mart 1850 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Bildirdiğine göre, babasının **Kemâleddin Muhammed** adını verdiği **Harîrizâde**'nin tam künyesi, **Kemâleddin Muhammed Harîrizâde b. Seyyid Şeyh Abdurrahman b. Seyyid İbrahim el-Halebî**'dir.

Müellif, daha çok "**Harîrizâde**" ve "**Harîrizâde Kemâleddin**" adını kullandığı gibi ondan bahseden kaynaklarda da adı bu şekilde geçmektedir.⁽¹⁾ Halep'te bulunan ve "**Harîrizâdeler**" diye bili-

(1) Harîrizâde'nin *Şerhu Virîdî's-Settâr* adlı eserine Muhammed Fevzî'nin yazdığı takrizde müellifimiz takdir edilürken Harîrî'lerden olduğu bilhassa belirtilmektedir:

"Husûsâ nev-nihât-i bağ-ı ilm ü ma'rîfet bir zât
Harîrizâdelerden olduğun bak eyledi isbât
Kemâl'dir mahlâsı namı Muhammed'dir o zâtın hem
Ziyâd etsin anın feyz ü kemâlatın Hüdâ her dem."

nen sülâleden olup **Şeyh Ahmed er-Rifâî** (ö. 578/1182)'nin neslindendir.

Bu sülâlenin, "ipekle ilgili, ipekten yapılmış, ipek gibi yumuşak" mânâlarına gelen "*Harîrî*" lakabıyla anılması, **Şeyh Ahmed er-Rifâî**'nin torunu ve onun sohbetlerinde bulunan **Şeyh Burhâneddîn Ebu'l-Hasan Ali** (ö. 645/1247) ile başlar. Onun bu lakapla anılması hususunda birkaç rivayet bulunmaktadır:

1. Küçük yaşta babasını kaybeden **Ebu'l-Hasan Ali**'ye amcası ipek dokuması sanatını öğretmişti. Daha sonra hapse düşen **Ali**, yanındakilere imamlık etmiş ve cemaati kendisine mürid olmuş, dolayısıyla "*Harîrî*" ismi böylece şöhret bulmuştur.

2. **İbn Kesîr**'in kaydettiğine göre **Şeyh Ebu'l-Hasan**, Şam'da bulunduğu sürece ipek dokumacılığı ile meşgul olmuş; aynı meslekte bulunan tamdıkları onun için bir zâviye inşa ettirmişlerdi.

3. Müellifin bildirdiğine göre **Şeyh Ebu'l-Hasan**'ın ipek dokuma sanatı olmayıp, o işle uğraşan bir arkadaşı vardı. Bir gün ondan, dinî hizmette bulunmasını istemiş; o da işiyle meşgul olmak zorunda olduğunu ileri sürmüştü. Bunun üzerine **Şeyh**, parmağı ile örme âletlerine işaret etmiş ve âletler kendiliğinden çalışmaya başlamışlardı. Bundan dolayı **Şeyh**, "*Harîrî*" diye meşhur olmuştur.

4. **Harîrizâde**'nin babasından naklettiğine göre, **Şeyh Ebu'l-Hasan**'ın bir kerâmeti olarak saman ipek olmuş, bu sebeple ona "*Harîrî*" denmiştir.

Kaydedilen rivâyetlerin her birinin mümkün olması yanında, son rivayet daha kuvvetli görülmektedir. Müellifin, amcazâdesi **Şeyh Ahmed el-Harîrî**'den aldığı bir icâzetnâmede neseb ve tarikat silsileleri şu şekilde verilmektedir:

1. Harîrizâde Kemâleddîn Efendi

2. **Şeyh Seyyid Ahmed b. Ömer** (Aynı zamanda aynı tarîkatın icâzetini babası **Şeyh Abdurrahman**'dan da almıştır.)

3. Şeyh Seyyid Hasan

4. Şeyh Seyyid Muhammed

5. Şeyh Seyyid Ebû Bekr

6. Şeyh Seyyid Muhammed
7. Şeyh Seyyid Mûsâ
8. Şeyh Seyyid Ahmed
9. Şeyh Seyyid Abdulbasit
10. Şeyh Seyyid Mahfûz
11. Şeyh Seyyid Sevvân
12. Şeyh Seyyid Abdulbasit
13. Şeyh Seyyid Abduddâim
14. Şeyh Seyyid İbrahim
15. Şeyh Seyyid Ebû Bekr
16. Şeyh Seyyid Reslân
17. Şeyh Seyyid Mansûr
18. Şeyh Seyyid İbrahim
19. Şeyh Seyyid Ali
20. Şeyh Seyyid Muhammed
21. Şeyh Seyyid Mikvâr
22. Şeyh Seyyid Hasan
23. Şeyh Seyyid Hamîs
24. Şeyh Seyyid Sa'd
25. Şeyh Seyyid Abdulmu'izz
26. Şeyh Seyyid Davûd
27. Şeyh Seyyid Muhyiddîn
28. Şeyh Seyyid Yahyâ
29. Şeyh Seyyid Muhammed
30. Şeyh Seyyid Burhâneddîn Ebu'l-Hasan Ali
31. Şeyh Seyyid Ahmed er-Rifâî.

Harîrîzâde'nin babası Şeyh Abdurrahman da meşâyıhtan bir zât idi. Oğlu Harîrîzâde'ye Rifa'iyye'den Harîriyye ve Halve-tiyye'den Bekriyye tarikatlarının hırkasını giydirdiğini, ayrıca

kendisinin Hefneviyye Tarikatı'ndaki makamının zikir telkin etme seviyesinde bulunduğunu ve Harîrizâde'nin bu tarikatı da babasından aldığını görmekteyiz.

1284/1867'de babası öldüğü zaman, henüz onyediyi yaşlarında bulunan Harîrizâde, onun vefatını müteakib bir müddet ticaretle uğraştı ise de tekrar ilme yönelmiştir. Babasının vefatı, onun ilim tahsiline devamını ve çok sayıda eser verme azmini engellememiştir. Zaten ilim sahibi olmak, her türlü zorluğu göğüslemeyi de göze alarak verilen kesin bir kararın sonucudur.

Harîrizâde'nin birtakım seyahatları da olmuştur. Kısa süreli olan bu seyahatlarının, tasavvuf ve dinî bilgilerini artırmak ve bazı meşâyihle görüşmek gayesine bağlı olduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim aldığı tarikatların bir kısmını bu seyahatları esnasında almış veya hırkalarını giymiştir. Receb 1286/1869 tarihinde akrabalarını ziyaret için Halep'e gitmiş, orada dört ay kadar kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.

1289/1872 yılında İstanbul'da görüştüğü Şeyh Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî el-Hüseynî'yi ziyaret için bir yıl sonra 1290/1873 yılında Üsküb'e gitmiştir. Bu yolculuğu esnasında Selânik'e uğrayarak, orada bulunan Şeyh Ali Rıza Efendi ve Şeyh Edîb Sâlih Lûtfî Efendi'yle görüşmüştür. Aradan bir yıl geçtikten sonra, evliyaı ziyaret için 1291/1874 tarihinde Mısır'a, ertesi sene de aynı maksadla 1292/1875'de Edirne'ye gitmiştir. Otuziki yıllık kısa ömrünü, seyahatları hariç tutulursa, İstanbul'da geçirdiğini söyleyebiliriz.

Tahsili

Harîrizâde'nin tahsil hayatı da İstanbul'da geçmiştir. Beş yaşına gelince ilim tahsiline başladığını, Hâfız Osman Efendi'den bir müddet Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu bizzat kendisi anlatmaktadır. Bu şekilde başlayan tahsil hayatı, rüşdiyede devam etmiştir. Orada sarf, nahiv, mantık ve âdâb gibi mukaddemat ilimlerini, iki kardeş olan Ali ve Mevlâ Emîn Ankaravî efendilerden okumuştur. Bundan sonra hadis âlimlerinden Allâme Şakir Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî* derslerine devam etmiştir.

1286/1869'da Halep yolculuğundan Şeyh Abdülatîf el-Buhârî ile İstanbul'a geri dönmüştü. Bu zâttan, evinde misafir

kaldığı sürece Hanefî Fıkhi'na dair bazı metinler ve müselâsîl⁽¹⁾ hadisler okumaya gayret göstermiştir. Şeyh Kâsım el-Mağribî (ö. 1298/1880)'nin *Câmi'u's-Sahîh* derslerine devam etmiş, Allâme İbn Akile el-Mekki'nin *Müselâsîlât*'ını da ondan okumuştur.

Hayatını tanıtmaya çalıştığımız müellifin, derinleşip meşhur olduğu saha her ne kadar tasavvuf ise de fıkıh ve hadis ilimlerini de belli ölçüde tahsil ettiğini görüyoruz. Fıkıh tahsili konusunda bizzat şunları söylemektedir: "*Fıkıh ilmini, Allâme Kadî Fehhâme Şeyh Abdullatîf Ömer el-Buhârî el-Halebî el-Hanefî el-Ezherî'den tahsil ettim. O da aynı ilmi, Şeyh İsmail el-Halebî el-Hanefî'den almıştır.*" Müellif bundan sonra, hocasından İmam-ı A'zam'a kadar olan silsileyi saymaktadır.

Aynı konudaki ikinci senedde, Mısır müftüsü Seyyid Şerîf Muhammed el-Harîrî'den Rasûlullah'a kadar olan silsile verilmiştir. Müellifin üçüncü olarak verdiği diğer senedde ise fıkıh silsilesinin yanında, başta *Kütübü's-Sitte* olmak üzere hadis kıraatı senedleri de kaydedilmiştir.

Tasavvuf ilim ve hayatında silsilenin mevzûbahis olduğu bilinmektedir. Aynı durum, diğer dinî ilimler için de sözkonusudur. Bu durumun bir asır önce yaşayan müellifimizin zamanında da devam etmekte olduğunu, tahsil ettiği dinî ilimlere dair verdiği silsileler göstermektedir.

İlim tahsiliyle meşgul olduğu devrede müellif, Rifâ'iyye ve Halvetiyye tarikatlarını almış, yine bu sırada *Hizbu'l-Bahr*'ı şerhetmiş ve ona *Ziyâu'l-Bedr* ismini vermiştir. Babası vefat ettiğinde onyediyi yaşında olduğuna göre, adı geçen şerhi yazdığında ve tarikatları aldığı anda ancak onbeş yaşlarında bulunuyordu demektir.

Tasavvuf ilmini kendisinden tahsil ettiği Şeyh Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî ile karşılaşmasını, Allah'ın bir lütfu olarak nitelendiren Harîrîzâde, Nûru'l-Arabî 1289/1872'de İstanbul'a geldiğinde, onu Boyacı köyündeki yalıında misafir etmiş ve ona biat etmiştir. Bu zâttan, İbn Fârız (ö. 576/1180)'ın *Kasidetü't-Tâiyye*'sini, Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin b. Arabî (ö.

(1) Müselâsîl hadis, rivayetinden râvîlerin herbirince "*dinledim*" veya "*bize tahdis etti*" veya "*bize bildirdi*" vb. ifadeleri kullanılan hadislerdir. Veya zincirdeki râvîlerin, en baştaki râvî tarafından rivayet esnasında söylediği söz ve yaptığı fiillerini aynen tekrar ettikleri hadislerdir. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, İ. F. Y. Ankara, 1980.

638/1240)'nin *Risâletü'l-Ehadiyye'sini* ve *Fusûsü'l-Hikem'ini* okumuş ve Melâmî hilâfetnâmesi almıştır.

1290/1873 tarihinde, Üsküb'de bulunan Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'yi ziyaretten dönerken Selânik'te Şeyh Ali Rıza Efendi (ö. 1295/1878)'den Ramazaniyye ve Şeyh Edîb Lûtfî Efendi'den de Sinâniyye hilâfeti almıştır.

Harîrîzâde'nin, mühim eserleri tedkik maksadıyla bir aralık Fatih Camii dahilinde olan kütüphanenin hâfız-ı kütüplüğündeki vazifesi hariç tutulursa, resmî bir görevi olmadığını, kısa ömrü boyunca tahsil-i ilim ve telif ile meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim hayatını anlatırken kullandığı; *"Bu kitap (Tibyân) kırk-birinci eserimdir. Şimdi İstanbul'da bulunmakta, ilim tahsili, tasavvufî eserler müzâkeresi ve lâyük olmadığım halde tarîkat vermekle meşgul olmaktayım. Aynı zamanda maîşet teminiyle de iştigal ediyorum. Bedenî bazı rahatsızlıklarla mübtelâyım"* gibi ifadeler resmî görevinin olmadığını, geçimini memuriyet dışı işlerle temin ettiğini göstermektedir.

"Zâhir ve bâtın ulemâsına hizmet etmeyi bana nasib kılan yüce Allah, bununla bana nimetini ihsan buyurmuştur" diyerek istifade edilen ulemâ ve meşâyih arasında bulunmanın değerine işaret eden **Harîrîzâde**, hayır ile yâdedilmesine vesile olan *Tibyân'ın* önsözünde, *"Zâhir ve bâtın ilimlerinden icâzet aldım. İlim meclisinde yetiştim. Temiz sâfilerin feyizleriyle gerçek diriliği buldum"* demiştir.

Osmanlı Müellifleri adlı eserde ilme yaptığı hizmetler şöyle nakledilmektedir:

"Hırka-ı Şerif civârındaki hâne-i âlilerinde mütalâa ve te'lîf ile meşgul oldukları gibi, müracaât eden tâlib-i râh-i irfânı dahi Rabbânî ma'rifetlerden mahrûm bırakmazlardı." *Tibyân'ın* telifi esnasında, bulunduğunu ifade ettiği bedenî rahatsızlıklarının ölümüne sebep olduğu düşünülebilir. Çok verimli, fakat pek kısa denebilecek ömrünün otuziki sene olduğu konusunda ittifak vardır.

Ölüm tarihi ve yeri hakkında da kaynaklar ittifak etmektedir. Bu konuda *Melâmilik ve Melâmîler* adlı eserde şöyle denilmektedir: *"2 Zilkade Cuma günü 1299/15 Eylül 1882 tarihinde dâr-i fâniden dâr-i cemâle gitmiştir. Nâs-i şertfleri ihtifâlât-ı lâyika ile kaldırılarak Eyüb'de Şeyh Hasib Efendi Dergâhı'na nakl ile, burada makbere-i mahsûsasına vedî'a-i Rahmân kılındı."*

Kabr-i şerîflerinin üzeri açıktır. Gâyet mükellef mezar taşı vardır. Seng-i mezarında şu kitâbe yazılıdır:

*Ni'met-i uhrâ için bu kâinat
Âlem-i ervâha olmuş şâh-râh
Âdem oldur ki bekâ-yı nâm elde
Ömrünü bî-fâide kılmaz tebâh
Şeyh Kemâleddîn Efendi genç iken
Hâsıl etmişti nice feyz-i ilâh
Halveti vü Celvetiden feyz alıp
Sâha-i ukbâyı kıldı hânkâh
İlm u fazlî rûşdi tâ yevmu'l-kıyâm
Yâd ola devreyledikçe mihr ü mâh
Geldi üçler söyledi târihini
Şeyh Kemâleddîn Efendi göçti vâh."*

Tasavvufî Hayatı

Harîrîzâde'nin tasavvufî hayatı hem bilgi, hem de yaşayış bakımından pek zengin görülmektedir. Ana tarikatlar ve onların kollarından ikiyüze yakın tarîkate çeşitli seviyede intisâbının bulunduğu eserleri incelendiğinde görülmektedir. Bu konuda Tîbyân'ın önsözündeki şu sözleri, özellikle dikkatimizi çekmektedir: "Seyyidü'l-Mürselin'e ittibâ ve kemâle ermiş vârislerine iktidâ etmek üzere, çeşitli ezkâr, değerli âsâr ve müşâhede edilen envâr telkinleriyle birçok tarikat ehlinde 'teslik' ve 'tahkik' aldım. Muhelif sohbetlerde birçok defa fahrî ve fakrî hırkalar giydim. Meşâyih benden kadîm ve cedîd işler hususunda husûsî ve umûmî ahidler aldılar. Onların nûr silsilelerine muttasıl oldum. Ma'rîfet pınarlarından en tatlı şerbetleri içtim. İslâm memleketlerinde tanınan büyük meşâyih mensûb, yüzyetmiş aşkın tarîkate onların vasıtasıyla muttasıl oldum."

Gerçekten otuziki yıl gibi kısa bir ömürde, bu kadar tarikatla ilgi kurmak, büyük çoğunluğu Arapça, Farsça ve Türkçe olan dörtüyzü aşkın kaynağın incelenmesinden sonra telif edilen Tîbyân ve sayıları kırka ulaşan büyük-küçük risâlenin telifini yapmak büyük bir başarıdır. Şu beyit onun hakkında söylenmiştir:

*"Şâb iken ahz-ı hilâfette olup şeyh-i tarîk
İlmi tahsil ile de serâb oldu eclâ." (1)*

Harîrîzâde, bazı tarikatlardan icâzet alıp hırka giymiş, bir kısmına da rivâyet etmek yoluyla intisâb etmiştir. İcâzet ve rivâyet yoluyla intisâb ettiği tarikatların senedlerini zikretmektedir. *"İcâzet aldım", "hırka giydim", "rivâyet ediyorum"* tabirlerini çok kere kullanan **Harîrîzâde**, bazan *"müşerref oldum", "ittisalım var", "bana vâsıl oldu"* gibi sözlerle de intisâbı olan tarikatları bildirmiştir.

Küçük yaşlarda tasavvuf hayatının içine giren **Harîrîzâde**, şöyle demektedir: *"Bu tarikat (Hefneviyye'nin ikinci şubesi), aldığım ilk tarikattır. Bu tarikatta pederim Seyyid Şeyh Abdurrahman el-Harîrî el-Halvetî'den biat, zikir telkini, ahid alma, hırka giyme ve hilâfet konularında umûmî icâzet aldım."*

Celvetiyye Tarikatı'nı nasıl aldığını şöyle anlatmaktadır: *"Celvetiyye Tarikatı'nı şeyhimiz âlim ve feyz sahibi Şeyh Ebu'l-Feyz Hüseyin Feyzüddîn'den aldım. Bu vesile ile bana şu icâzet mektubunu yazmıştır: Ben abd-i fakîr Hüseyin Feyzî el-Mısırî, yanıma Seyyid Muhammed Kemâleddîn el-Harîrî el-Halvetî geldi. Aramızda tarikatlar hakkında müzâkere oldu. Daha ziyâde Celvetiyye Tarikatı, onun esrâr ve ma'rifetlerinden bahsettik. Bu esnada Harîrîzâde, benden Celvetiyye'nin izin ve hırkasını talep etti. İstihâreye yattıktan sonra, ona ism-i evvel olan kelime-i tayyibeyi telkin ettim. Sonra usûlden olan esmâ-i seb'ânın diğerlerini telkin ettim. Onlar; Allah, Huve, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kahhâr'dır. Sonra furu'dan olan esmâ-i hamseyi telkin ettim. Onlar da; Ehad, Vâhid, Fettâh, Vehhâb, Samed'dir. Ona tâc giydirdim. Dilediği kimseye giydirmesine de izin verdim. Hırka giydirdim ve giydirmesinde onu mezûn kıldım. Onu seccâdeye oturttum ve istediği kimseyi oturtmasına, ahid almada, derviş edinmede, nakib ve halife bırakmada, zikir meclisleri açmakta, istediği yerde ahzâb ve evrâd tilâvetinde, şeriata uygun olan her şeyde ona mutlak icâzet ve umûmî izin verdim. Söz ve fiillerimde onu halife tayin ettim."*

Harîriyye Tarikatı'nı babasından, henüz onbeş yaşlarında iken aldığını bildiren **Harîrîzâde**, aynı tarikatı Seyyid Şeyh Ah-

(1) Şerhu Virdi's-Settâr, Seyyid İsmail Sadık Kemal b. Vecihî Paşa'nın takrizi.

med b. Ömer el-Harîrî'den de aldığını anlatır. Rebiülevvel 1289/1872'de, Hema'da bulunduğu esnada, Şeyh Ahmed b. Ömer'in kendisine yazdığı icâzet mektubunun bir bölümünde şunları söyler: "Evlâdımız Seyyid Şeyh Muhammed Harîrîzâde'nin şeyhi Ahmed er-Rifâî'nin tarikatında bir kademnin olmasını isterim. Onu hayrın ve saadetin icrâsına ehil, ilim ve seccâde vermede kâbiliyetli görünce, şeyhi ve ceddî olan Şeyh Ahmed er-Rifâî'nin tarikatında ona kısa bir zamanda seyr ü sülûk verdim. Gerekli ezkâra devam etmiş, fakr sahiblerine ve ihvâna hizmette bulunmuştur. Bunun üzerine ona, buradaki (Hema'da) zâviyelerde ve diğer yerlerde seyr ü sülûk vermede, zikir ikâmesinde, müridlerinden ahid alma, tâlib olanlardan liyâkatlı olanlara Rifâ'iyye hırkasını giydirmede umûmî izin verdim."

Harîrîzâde, Kâdiriyye'nin beşinci şubesini Şeyh Abdullatif b. Ömer el-Buhârî el-Halebî'den, 18 Receb 1287'de sabah namazından hemen sonra almıştır. Adı geçen şeyhin konu ile ilgili yazdığı icâzet mektubunun bir yerinde şöyle denmektedir: "Bu icâzet mektubuyla bana nisbet edilen, Kâdiriyye'nin Nûrânîyye şubesinde hırka, postnişinlik, zikir başlatma ve mu'teber şartlarına uygun olarak sona erdirmeye izinlerini Harîrîzâde'ye verdim." Aynı mektubun diğer bir yerinde ise şunları yazmıştır: "Evlâdımız fâzıl kâmil faziletler rütbesini hâvi, salâh ehlinin umdesi, felâh neticesi Seyyid Şeyh Muhammed Harîrîzâde'ye, Kâdiriyye sâdâtı tarıkında icâzet verdim. Ona zikir telkin ettim. Kendisini halife ve ehl-i fakr ve meşâyih sûfilere şeyh olarak bıraktım. Verdiğim icâzetle, ehil olanlardan dilediğine icâzet vermede onu izinli kıldım. Ona Kâdiriyye'nin hırkasını giydirdim. Harîrîzâde'ye her hususta takvaya riayet etmesini, salihlerin âdâbına uyarak sülûkunda bütün gayretini sarfetmesini ve selefin yolundan ayrılmamasını ona vasiyyet ettim. Kâdiriyye mensuplarından bu mektuba muttali olanların, hangi yerde olurlarsa olsunlar Harîrîzâde'ye itaat etmeleri gereklidir.

Diğer İslâm beldelerinde de onu şeyh kıldım. Seccâdeyi beraberinde taşır. Sarığında şeyh olduğunu gösteren işaretler bulunur. Dilediği kimseyi kendi yerine bırakıp, söz ve işlerine halife yapabilir. Bu hususlar Kâdiriyye müntesipleri için geçerlidir. Kim Harîrîzâde'ye ikrâm ederse Şeyh Abdülkâdir Geylânî hazretlerine ikrâm etmiş olur. Ona ikrâm eden de Yüce Mevlâ'ya karşı bir vazifesini yapmış olur. Gittiği her yerde Kâdiriyye sâdâtı tarafın-

dan iltifatla karşılanır. Kadınlara da tartkat verip ahid alabilir."

Harîrîzâde, Gülşeniyye'nin ikinci şubesini **Şeyh Şerefuddîn el-Edirnevî**'den aldığını belirtmektedir: "Sezâiyye Tarîkatı'nı **Şeyh Şerefuddîn el-Gülşenî el-Edirnevî**'den alarak teşerrûf ettim. Ziyâret maksadıyla Receb 1292'de Edirne'ye gittiğimde, mezkûr **Şeyh**, benden Melâmîyye Tarîkatı'nı alarak seyr ü sülûke girip, kemâle erdiğinde benden Melâmîyye ve diğer bazı tarikatlardan icâzet istedi. Bana da Gülşeniyye'den Sezâiyye'nin icâzetini verdi. Böylece bir yönden şeyhim, bir bakıma da halifem oldu" diyen **Harîrîzâde**, bundan sonra senedi vermiştir.

"Şeyhim **Muhammed Nûru'l-Arabî**, rûhâniyet yoluyla **Hız. Ali'nin** delâletiyle **Hacı Bektaş-ı Veli**'den Bektaşîyye Tarîkatı'nı almış; ben de şeyhim vasıtasıyla aynı tarikata intisâb ettim" diyerek rûhâniyet yoluyla da intisâbı olduğuna işaret eden **Harîrîzâde**'nin aldığı tarikatların çok olduğunu görüyoruz.

Aşağıdaki görüşleri, **Harîrîzâde**'nin daima itidal yolunu tercih ettiğini göstermektedir. Bazı görüşlerinden dolayı **Muhyiddîn Arabî**'yi sert bir dille tenkid edince **Şeyh Muhammed b. Abdurresûl el-Berzencî** on risâle telif etmiş; buna karşı **Şeyh Muhammed el-Hindî**, *Atıyyetu'l-Vehhâb* isminde bir risâle telif ederek tenkidlerin yersizliğini belirtmeye çalışmıştır. Konu ile ilgili **Harîrîzâde**'nin düşünceleri şöyledir: "Bu hususta konuşmak, en uygun olanıdır. Akl-i selîm sahbî olanlar için şeriatın tesbit ettiği çizgide durmak, en sâlim yoldur. **Şeyh Muhyiddîn**, makbul şeyhlerden biridir. İlimlerinin çoğunun hak ehline muhâlif olması, hatalı olduklarını ortaya koyar. Fıkıhta ictehadî meselelerdeki hatalar gibi o da bu hatalardan ma'zûrdur, kınanmaz. Şeyh hakkında arzettiğim hususlar, benim kanaatlerimdir. Makbul meşâyih'tendir; şerîata ters düşen sözleri hatalıdır. Bazıları onun bütün ilimlerini ta'netmek (kötülemek) için uğraşmış, diğer bazıları ise bütün sözlerinin hatasız olduklarını isbata çalışmışlardır. Bu iki grup ifrat ve tefrit yolundadır, itidalden uzaklaşmışlardır. Oysa ki mezkûr Şeyh, makbul evliyâdandır; hatası sebebiyle nasıl merdûd sayılır? Diğer taraftan hak ehline muhâlif düşen sözleri nasıl hatasız görülebilir? Doğru olan orta yoldur."

Bursah Mehmed Tâhir, şeyhi **Harîrîzâde** ile ilk görüşmesini şöyle anlatmaktadır: "Bir Cuma günü *Hırka-i Şerîf*'de eski **Ali Paşa Camii**'nde mevlid-i şerîf cemiyetine gittim. Orada mihra-bın yanında şeker rengindeki sarığı, edib ve sade duruş ve kisve-

siyle oturan bir hoca efendiyi gördüm. İlk görüşte o, öteden beri arayıp bulamadığım mürebbi ve mürsid olarak bu zâtı içimden kabul ettim." Tâhir Bey, Cuma gün ve geceleri, bütün tatil zamanlarını hep bu seçkin mürsidinin huzurunda geçirmeye gayret göstermiştir.

Harîrîzâde, alarak veya rivâyet ederek intisâb ettiği tarikatların silsilelerini Tîbyân'da vermiştir.

Eserleri

Otuziki yaşında vefat eden **Harîrîzâde Muhammed Kemâleddîn Efendî**'nin, telif veya tercüme olarak kırk kadar eser verdiğini görmekteyiz. Eserlerinin bir kısmını bulup incelemek mümkün olduğu halde, diğerlerini bulamadık. Bu itibarla eserlerini tetkik ettiklerimiz ve tetkik edemediklerimiz olmak üzere iki ayrı başlık altında vermek istiyoruz.

a. Tetkik Ettiğimiz Eserleri

1. *Tîbyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyânî Selâsili't-Tarâik*. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Ef. 430-432, Arşiv numarası 61, fotokopi numarası: 119. Üç büyük ciltten meydana gelmektedir. Tarikatlar Ansiklopedisi durumunda olan bu eser, konusunda tek ve pek kıymetlidir.

2. *Cevâhiru Mülûki'l-Aliyye fî Bevâhiri Sülûk's-Şâzeliyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Unkapanı Şâzeli tekyesi No: 57'de kayıtlı olup, 66 yaprak, güzel mukavva ciltli ve müellif hattıdır. Yâkûtiyye duasına yer verildikten sonra **Ebu'l-Hasan Şâzeli**'nin hayatı anlatılır ve Şâzeliyye Tarîkatı konu edilir.

3. *Esrârü'l-Ma'in fî Şerhi Esmâi'l-Erba'in*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., No: 3034'de olan bu kitap, **Şihâbeddîn Sühreverdî**'nin 40 hadisi üzerine yazılmış bir şerhtir.

4. *Fecru'l-Esmâ ve Subhu'l-Müsemma*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., No: 3159'da kayıtlı olan eser, esmâ-i seb'a'nın şerhidir.

5. *Fashu Dürri'l-Ağla Şerhu Devri'l-A'lâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı No: 964. 38 yaprak, Osmanlıca'dır. **Muhyiddîn b. Arabî**'nin *Dürri'l-Ağla* adındaki hizbinin şerhidir.

6. *Feyzu'l-Muğni min Hadîs-i men Talebenî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı No: 898. Arapça olan bu risâleyi müellif,

bir günde iki oturumda, Allah'ın izniyle bitirdiğini söyler.

7. *Hakikatü't-Tarikat*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 898/4. Şeyh **Abdülğani Nablûsî**'nin *Vesâilü Tahkîk ve Resâilü* adını taşıyan ve tasavvuf konusunda verdiği cevapları içeren eserinin tercümesidir.

8. *Hadikatü'l-Hakikat*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 898/2. **Fahreddin İbrahim el-İrakî** ve benzerlerinin tasavvufi içerikli Farsça şiirlerinin tercümesidir.

9. *İmdâd fi'l-Mebde' ve'l-ma'âd*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef. No: 2906. Gülşenî Tarikatı virdinin ve Şeyh **Hasan Sezâî Efendi**'nin; mebde, meâd ve irşad tarîkına dair irad ettikleri nutk-ı şerîfin şerhidir.

10. *İrfânü'l-Âşîkîn alâ Burhânü's-Sâlikîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 2706. 29 yapraktan meydana gelen bu risâle, Şeyh **Muhammed Nuru'l-Arabî**'nin *Nazaru't-Tâlibîn Burhânü's-Sâlikîn* adlı Arapça eserinin tercümesidir.

11. *Kenzü'l-Feyz*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 2631. Şeriat, tasavvuf, merâtib-i sülûk, İslâm'ın şartları, nassa yapışmak, Ehl-i Sünnet yolu, zikir telkini ve mürşid-i kâmil gibi birçok farklı konuda bilgi veren kıymetli bir eserdir.

12. *Medâr-i Vâhidiyyet ve Merkez-i Ehadiyyet*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 898/6. Sülûk-i hakikatin yedi makamını izah eden bir risâledir.

13. *Mededü'l-Bekrî min Seyyidi'l-Bekrî*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 4680. Şeyh **Mustafa Şemseddin el-Bekrî**'nin menâkıbı ve ahvali anlatılır.

14. *el-Mevridü'l-Hâss bi'l-Havass fi Tefsiri Sûreti'l-İhlâs*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 293. İhlâs Sûresi'nin isimleri, faziletine dair kırk hadis, riyâzet ve önemi, istiâzenin beyanı, şeytan ve cin şerri, Besmele'nin tefsiri, Rahmet-i ilâhî, zikir ve tefekkürün fazileti, tevhid ve iman, ana-baba ve çocukların hakları, nikâhta denklik gibi birçok ilginç konuyu içeren bir risâledir.

15. *Rasahâtü'l-Esnâ alâ Teveccühâtü'l-Esmâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 2909. Seyr ü sülûk, Halvetilik ve Kelime-i Tevhid zikri hakkında bilgi veren bir eserdir.

16. *Rûşen-i Dinevâz*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmûd Ef., 2753. Şeyh **Mahmûd et-Tebrizî**'nin, Farsça olan *Gülşen-i Râz* isimli eserinin, aynı kitaba Şeyh **Muhammed b. Yah-**

yâ en-Nûrbahşî tarafından yazılan şerhten de istifade edilerek yapılan bir tercümedir.

17. *Salâtü'l-İthâf bi-Şerhi Salâti's-Sekkâf*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 940. **Şeyh İbn Ebi'l-Hasan es-Sekkâf**'ın, akşam ve sabah onbire defa okuduğu salât ü selâmın şerhidir.

18. *Salâtü Meşîşîyye*. Üniversite ktp., Türkçe yazmalar, 263, Harîrîzâde Mecmûası, 92-93. **İbn Meşîş**'in getirdiği salavât-ı şerifenin metnidir. Müellife ait olmayabilir.

19. *Seyru'l-Esmâ ve Sirru'l-Müsemma*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı, 898/1. Rifâ'iyye sûfileri arasında yedi esma-yı fenâiyye ve beş esma-yı bekâiyye diye bilinen oniki esmâ şerhedilir.

20. *Şerhu Beyt-i Mevlânâ Câmî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 898/4. **Molla Câmî**'nin, "*Kâinatta olan her şey vehim veya hayal veya aynadaki akisler veya gölgelerdir*" mânâsındaki Arapça beytinin, müellif tarafından yapılmış tasavvufî şerhinden ibarettir.

21. *Şerhu Evrâdi'l-Üsbûiyye*. Üniversite ktp., Türkçe yazmalar, 263/1. **Muhyiddîn b. Arabî**'nin olan evrâd metni, **Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî** tarafından Arapça olarak şerhedilmiş, o şerhini **Harîrîzâde** Türkçe'ye tercüme ederek bu eserini meydana getirmiştir.

22. *Şerhu Virdi's-Settâr (Fethü'l-Esrâr Şerhu Virdi's-Settâr)*. **Harîrîzâde**'nin matbu olan bir eseridir. Âmire matbaasında 15 Zilkâde 1287/1870'de tab edilmiştir. Türkçe olup, 207 sayfadır. **Yahyâ eş-Şîrvânî**'nin *Virdü's-settâr* adlı virdinin şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde matbu ve yazma nüshaları bulunmaktadır.

23. *Turfetü'l-Müstersile ala't-Tuhfeti'l-Mürsele*. Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, 317. **Seyyid Muhammed b. Fazlullah el-Hindî**'nin *Tuhfe-i Mürsele* adlı kitabının Türkçe'ye tercüme ve şerhidir.

24. *Teveccühâtü'l-Esmâ ve Teveccülâtü'l-Uzmâ*. Üniversite ktp., Türkçe yazmalar, 263/5, Harîrîzâde Mecmûası, 90-93. Arapça olup, teveccühteki esmâ verilir.

25. *Ziyâü'l-Bedr Şerhu Hizbi'l-Bahr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2662/m. **Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah eş-Şâzelî**'nin *Hizbü'l-Bahr* diye isimlendirilen hizbinin şerhidir.

b. Tetkik Edemediğimiz Eserleri:

1. *Dürretü'l-Envâr alâ Salâti Cevhereti'l-Esrâr*
2. *ed-Dürreteyn fî Şerhi'l-Beyteyn*
3. *Fevâiyihü Ezhâri'l-Hakâik ve Levâiyihü Envâri't-Tarâik*
4. *Fütühâtu İlâhiyye Şerhu Vâridâtî İlâhiyye*
5. *el-Kavlu'l-Mübîn fî Ahvâli'ş-Şeyh Nûreddîn el-Cerrâhî el-Halvetî*
6. *Kemâlnâme-i Âli Abâ*
7. *Mirâtü'l-Hakikat*
8. *Raşfu'l-Gâdir Şerhu Hizbi'l-Kebîr li'ş-Şâzeli*
9. *Ravzatu'l-Âliyye fî Tarihi'ş-Şâzeliyye*
10. *Sırru'l-Esrâr ve Nâru'l-Envâr*
11. *Sırru't-Teveşşül fi'z-Zikri ve't-Tebettül*
12. *Şerhu Gazaliyât-i Niyâzi*
13. *Şerhu Mürşidi'l-Uşşâk*
14. *Şerhu Salâti'l-Enveriyye fî Şerhi Salâti'l-Ekberiyye*
15. *Tahkîku't-Tarîk*
16. *Tercemeti Emri'l-Merbût*

KAYNAKLAR: el-Acemî Şeyh Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Abdullah, *Reyhânetü'l-Kulûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1797/1; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İst. 1969; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1333; Celâleddin Abdurrahman b. Ebûbekir, *ed-Dürerü'l-Mensûr*, Mısır 1314; Abdûlbaki Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmiler*, İst. 1931; Harîrizâde, *Tibyânü Vesâilü'l-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Tarâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 430-432; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1980; Sâfiyüddin Ahmed Kuşâşî, *es-Simtu'l-Mecîd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Paşa Kısım, No: 1197/1; Lamiî Çelebi, *Nefehât Tercümesi*, İst. 1980; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Kısım, No: 2305-2309; Şeyh Ahmed Rifâî, *Bürhânü'l-Müeyyed*, Dimaşk (tarihsiz); Sadık Vicedâni, *Tomâr-ı Turûk-ı Aliye*, İst. 1330; Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, Kahire 1968; İmam Abdülvehhâb Şârânî, *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Selimağa Kütüphanesi, No: 562; Muallim Vahyî, *Bursalı Tahir Bey*, İst. 1335; H. Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst. 1982.

EMİR ABDÜLKÂDİR CEZÂİRÎ (R.H)

(ö. 1300/1883)

1832-1847 yılları arasında Fransızlar'a karşı amansız bir mücadele veren **Emir Abdülkâdir**, gerek mücadele dolu hayatı, gerekse siyasi ve dinî içerikli yazılarıyla tüm İslam âlemini etkilemiş, Avrupa'da yankısını bulmuş bir mücahid sûfidir. **Emir Abdülkâdir**'i bir mutasavvıf olarak en çok etkileyen kişi şüphesiz **İbn Arabî**'dir.

Kısaca Hayatı

6 Eylül 1808'de Batı Cezayir'de Muasker şehri civarındaki bir zâviyede doğdu. Babası **Muhyiddîn**, **Hz. Hasan** soyundan olup Kâdirî şeyhlerindendi. Çocukluğunda ve gençliğinde köklü bir din eğitimi görmesinin yanı sıra silah kullanmayı ve ata binmeyi de öğrendi. 1827'de babasıyla birlikte Mekke'ye giderek hacı oldu. Yurduna dönüşünden az sonra 1830 Temmuz'unda Fransızlar, Cezayir'i işgal ettiler ve ülkedeki üçyüz yıllık Türk idaresine son verdiler. Yerli Arap ve Berberî kabileleri, yabancı hakimiyetine karşı koymak amacıyla **Şeyh Muhyiddîn**'i sultan ilân etmek istediler. Fakat o yaşlılığını ileri sürdü ve bu vazifeden oğlu lehine ferâgat etti.

Abdülkâdir, Fas Sultanı'nın hükümdarlık haklarını tanıyarak 22 Kasım 1832'de "*emîru'l-mü'minîn*" ünvanını aldı. Fas Sultanı **Abdurrahman**'ın halifesi sıfatıyla Fransızlar'a ve onlarla işbirliğinde bulunanlara karşı mücadeleye başladı. Kahramanlığı ve zekâsı sayesinde yerli kabileleri etrafına topladı. Nüfûzunu Batı ve Orta Cezayir'e kadar genişletti. Büyük Sahra'nın bazı şeyhleri de ona tâbi oldular.

Ocak 1831'de Fransız işgaline geçen Vahran'daki (Oran) kumandan **Bugeaud** ile 30 Mayıs 1837'de Tafna Anlaşması'nı imzalaması, onu memleketinin üçte ikisine hakim kıldı. Daha önce Muasker'de olan idare merkezini Tagdempt'e naklettikten sonra İslâmî esaslara dayanan bir devlet kurmak için faaliyet gösterdi. Osmanlılar zamanında birtakım görevler karşılığında vergiden muaf tutulan Mehâzin kabilelerinin imtiyazlarını kaldırdı. Herkesten zekât topladı. Fas yoluyla İngiltere'den sağladığı top ve tüfeklerle düzenli bir ordu kurdu. Bu arada Fransızlar, doğuda Os-

manlı'ya olan bağlılığını sürdüren ve kendilerine karşı direnen **Ahmed Bey**'i yenerek 1837 Ekim'inde Kostantiniyye şehrini zaptettiler. 1839 sonbaharında da Kabiliye bölgesine kadar genişlettiği nüfûzunu sınırlandırmak için **Abdülkâdir**'le görüşmek istediler. Red cevabı alınca da kuvvet göndererek Cezayir'i Kostantiniyye'ye bağlayan Biban Geçidi'ni ele geçirdiler. Buna karşı 19 Kasım'da "*Cihad-ı Mukaddes*" ilân eden **Abdülkâdir**, küçük fakat hareket kabiliyeti yüksek birliklerini Fransızlar'ın üzerine sevketti. Ancak 1840 Aralık'ında Cezayir genel valiliğine tayin edilen **Bugeaud**, sayısı iyice artırılmış kuvvetlerini hasmının harp taktiğine uygun şekilde hazırladıktan sonra **Abdülkâdir** ile savaşa girdi. Fransızlar Tagdempt, Muasker ve Tlemsan şehirlerini işgal ettiler. 16 Mayıs 1843'te Emir'in seyyar ordugâhını bile bastılar. **Abdülkâdir**, Fas'a sığınmak zorunda kaldı.

Peşini bırakmayan **Bugeaud**, 1844 Ağustos'unda Islî'de Fas ordusunu yendi. 1844 Ekim'inde imzalanan Tanca Anlaşması, Fas Sultanı **Abdurrahman**'ı, **Abdülkâdir**'i desteklemekten vazgeçirdi. Bunun üzerine Emir **Abdülkâdir**, Cezayir topraklarına döndü ve bir Fransız birliğini 1845 Ekim'inde Sîdî İbrahim'de bozguna uğrattıysa da gittikçe artan Fransız baskısı karşısında yerli kabilelerin kendisinden uzaklaştıklarını gördü. 1846 yazında çaresizlik içinde tekrar Fas'a sığındı. Sultan'ın kuvvetlerinin yenilmesi üzerine 23 Aralık 1847'de Fransızlar'a teslim oldu.

İskenderiye veya Akka'ya götürüleceğine dair verilen söze rağmen Fransa'da 5 yıl esir olarak kaldı. 1852 Ekim'inde serbest bırakılınca Osmanlı ülkesine giderek önce Bursa'da, 1855'ten itibaren de Şam'da ikâmet etti. Artık siyasetle ilgisini kesmiş olduğundan vaktini ibadet ve ilimle geçirdi.

Cebel-i Lübnan'da patlak veren ve 1860 Temmuz'unda Şam'a yayılan Dürzî isyanında bizzat müdahalede bulunarak birçok hristiyanı katliamdan kurtardı.

26 Mayıs 1883'te Şam'da vefat etti.

Dönemin Cezayir'inde Siyasî Durum, Emir'in Halifeleri ve Rakipleri

Cezayir emiri **Abdülkâdir**'in mücadelesi ile **Osman b. Fod-yo**'nun yaşamı dikkat çekici benzerliklerin yanında bazı zıtlıkları da gösterir. En önemli farklılık, uzun süreli bir sömürge savaşına yol açan direnişin, Fransızlar'ın Cezayir'e gelmesiyle ortaya çık-

masıdır. **Emir Abdülkâdir**'in asalet ve entellektüel bir birikimle başlayan hareketinde mehdilik sözkonusu edilmediği halde Cezayir'de daha önce mücadele vermiş birçokları hiç tereddütsüz bu tasavvufi boyutu ihmal etmemişlerdi.

Hicrî 13. asrın bitiminde korkunç olayların meydana geleceğini söyleyen kitaplara ve âlimlere, halkın inancı iyice artmaktaydı. Sonuçta Cezayir ve Kuzey Afrika'da açlık, veba ve deprem korkuları halkta "*Mehdi*" inancının yeniden uyanmasına yol açtı. Benzer olaylar, **Osman b. Fodyo**'nun Diyar-ı Havsaland'da da görülmüştür.

Emir Abdülkâdir de **Osman b. Fodyo** gibi "*Müslümanlar kâfirlerin askeri veya siyasi denetimi altındaki bölgelerden hicret etmeli ve cihada başlamalıdır*" diyordu. Bu mevzuda Emir, akrabasının şeyh olduğu Kâdiriyye'ye bağlı Muhtariye kolunun desteğini almaktaydı. Muhtariye, diğer Kâdiri kolları gibi 18. yüzyılda ortaya çıkan tasavvufi dirilişten etkilenmişti. Ayrıca Emir, hacca gidişi esnasında yeni bir akım haline gelen Nakşibendiyye şeyhi **Hâlid Şehrezûrî** ile görüşmüş, ondan feyiz almıştır.

Osman b. Fodyo'nun diğer tarikatlar ile hiç problemi olmadığı halde **Emir Abdülkâdir**, güneybatı Cezayir'de Ayn-Mâdî Ticânîleri ile zıtlaşmak zorunda kalmıştı. Cezayirli müslümanların Fransızlar'a karşı verdikleri direnişte tarikatlararası bir beraberliği candan istemelerine rağmen Kâdirîler ve Ticânîler biraraya gelemediler. Bu bölünme, 1830'da Osmanlılar'ın Cezayir'i terketmelerine kadar siyasî bazı nedenlerden dolayı sürekli olarak körüklendi. Bütün bu hadiseler, Ticânîler ile Kâdirîler arasında kapatılması mümkün olmayan büyük bir siyasî uçurum meydana getirdi.

Osmanlılar ise Emir'in babasıyla ilgili bir meseleden ötürü uzun süre Emir'e şüpheyle bakmışlardır. Bu yüzden dar görüşlü, ümitsiz ama kıyasıyla bir savaş veren **Ahmed Bey**'i desteklediler. Ticânîler'in muhalefeti ve Türkler'in güvensizliği kendi hataları ile birleşince **Emir Abdülkâdir**, Cezayir müslüman halkını uzun süre birlikte tutamadı. Onun başarısızlığı, müslümanların Fransızlar aleyhindeki faaliyetlerinin sonu oldu. Sonuçta Cezayir müslüman toplumunda ve kültüründe parçalanma meydana geldi. Silahlı mücadele verenler, kuzeyden çöle sürüldüler. Bu bölgede sömürgecilere karşı gerilla savaşları uzun süre devam etti. 1904'ün sonuna kadar bu direnişler Fransızlar'ın bastırma çabalarına rağmen

men yer yer sürdürüldü.

19. yüzyıl Cezayir tarihinde bütün öteki hadiseleri gölgede bırakan bir hadise, 1830'daki Fransız istilasıydı. İstilânın, Osmanlı Beyi Hüseyin'in Fransız Konsolosu De Vol'un yüzüne kamçı vurmasıyla başladığı bilinmektedir. Fransa işgal etmek için bahane arıyor, şımarıkça hareketler yapıyordu. Oysa esas neden farklıydı. Asıl sebep, Cezayirli yahudi tüccarların Fransa'ya gönderdikleri tahılların parasını alamamalarıydı. Cezayir Beyi, tebası olan bu tüccarların parasını kendi ödemiş ve Fransızlar'dan bu parayı ödemelerini istemişti. 1827 Nisan'ında Bey, bir tartışma esnasında Fransız Konsolos'un yüzüne kamçıyı yapıştırmış ve durumu düzeltme çabaları da bir Fransız ticaret gemisinin kazara batırılması üzerine tümüyle çıkmaza girmişti.

Cezayir 5 Nisan 1830'da Fransızlar tarafından alındığında Fransa'da Burban Hanedanı çoktan çökmüştü. Yeni hükümet hiç bilmediği bir ülkede sömürge yatırımları yapmak konusunda tereddütlüydü. Ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Fransa neler yapabilirdi? Önünde bir dizi alternatif vardı. Meselâ böyle bir yatırımı gözden çıkararak Cezayir'i Osmanlılar'a ya da yerel halka bırakabilirdi. Ya da diğer Avrupa ülkelerini bu paylaşımında ortak edebilirdi. Eğer Cezayir ellerinde kalırsa, Fransızlar kendilerini bu topraklara nasıl kabul ettireceklerdi?

Sonunda Filip yönetimindeki "*Temmuz Monarşisi*" açgözlü işadamlarının da etkisinde kalarak Cezayir'i elde tutma kararını verdi. Bir süre sonra birçok Avrupalı Cezayir'e geldi. Fransız kuvvetlerinin kontrolü altındaki en iyi tarım alanlarına, limanlara ve büyük şehirlere yerleştiler. Böylece Cezayir müslümanları ile Fransız kuvvetleri arasında gerilim daha da arttı. Küçük çapta çarpışmalar başladı. Dört yıllık bir dönemden sonra Fransa, Cezayir'i tümüyle almaya, işgal etmeye karar verdi.

Fransız baskısının artmasıyla bölgesel isyanlar da iyice belirginleşti. Savaş gittikçe çetinleşti. Cezayir halkının direnişi, temelde evlerin veya arazilerin kaybedilmesi yüzünden değildi. Asıl neden, iki taraf arasındaki dinî, kültürel ve etnik karışıklıktı. Bir taraf müslüman, diğer taraf gayri müslimdi. Son derece kanlı başkaldırıları oldu. 1847'de on üç yıllık bir mukavemetten sonra Cezayir direnişi dağılma noktasına geldi. Ancak Fransızlar'ın da kaybı büyüktü. Cezayir'e büyük paralar akıtmış, askerî gücünü artırmak, ayrıca Fas ile de savaşmak zorunda kalmıştı. Masraflar kor-

kunçtu. Oldu bittiye getirilecek bir işgal düşüncesi hayal olmuştu. 1871 yılında Fransızlar, Doğu Cezayir kabilelerinin ayaklanmasıyla sarsıldılar ve liderlerini yeni Kaledonya'ya sürdüler. Bu başarılı ayaklanma, Osmanlılar'ın moral desteğiyle olmuştu. Fransızlar, bunun dışında güneyde ve batıda birçok bölgesel ayaklanmayı bastırdılar. Bunlardan biri de yine bir sûfi tarikatının şeyhi olan Evlad-Sîdî ayaklanmasıdır. 1864'ten 1902'ye kadar tam 38 yıl sürdürülen bu azimli mücadele, çok kan dökülerek bastırılmıştır.

Genellikle en büyük ve ülkenin tümünü etkileyen ayaklanmalar 1880'li yıllarda bastırılmıştır. Ama boyutları küçük de olsa ayaklanmalar tamamen bitmedi. 1954'te bütün Cezayirîliler'in verdikleri toplu mücadele sonucunda 1962'de Fransızlar ülkeyi terketmek zorunda kaldılar. Ama başa gelen idare, yine halkın canını yaktı; dinî özünden koparmaya çalıştı. 1990'lı yıllarda kahraman Cezayir müslümanlarının küfür rejimine karşı mücadelesi sürmektedir.

Emir'in Soyu

Emir Abdülkâdir'in ailesi, Batı Cezayir'de oldukça tanınmış bir sülâledir. Arap kökenli, **Hız. Hasan** kanalıyla Peygamber soyundan ve Fas kentini kuran **İdris b. Abdullah**'ın sülâlesindendir. Ailenin kökleri Doğu Fas'ta Rif bölgesi Tatarsit Valisi **Abdülkavî** isminde bir Endülüs şerîfine kadar iner. 17. yüzyıldaki atalarından biri olan **Ahmed Muhtar**, bir Kâdirîdir ve el-Kaytana'daki Kâdirî kolu, ismini ondan almıştır. Bu Muhtariyye kolu ile Tinbuktı yakınlarındaki Kunta şeyhlerine ait Muhtariyye kolu karıştırılmamalıdır. 18. yüzyılda Oran Beyi komutasındaki Tork ordusu yanında İspanyollar'a karşı savaşan bu ailenin bir bölümü şehid düşmüştür. Bu savaşta şehid olan **Muhammed el-Mücahid**'in yerine zâviyenin başına oğlu **Mustafa** geçmiştir (1747-1798), **Mustafa**, ilim tahsili için doğuya gitme geleneğini başlatmıştır. Onun el-Kaytana'daki zâviyenin şeyhi olduğu Bağdat'taki Kâdirî merkezi tarafından tasdik edilince prestiji arttı. **Mustafa b. Muhammed**, Kahire'de dönemin önemli âlim ve sûfi şeyhlerinden **Mustafa ez-Zebîdî** ile de görüşme imkânı bulmuştur.

Haadan dönen **Şeyh Mustafa** (1792 m.), zâviyeyi genişletti ve tarîkatta yeni düzenlemeler yaptı. **Şeyh Mustafa**'nın Türk yönetimiyle ilişkileri iyiydi. el-Muasker'in Osmanlı Valisi **Muhammed Bey**, onun müridlerindendi. Emirler ve diğer siyasîler sık sık onu ziyarete gelirdi. **Mustafa**, 1798'de ikinci hac ziyaretinden

dönerken Libya'da vefat etti.

Baba ve Oğul

el-Hac Mustafa'nın yerine oğlu Muhyiddin geçti. Muhyiddin, Emir Abdülkâdir'in babasıdır. Bu muhterem insan, 1776'dan 1834'e kadar yaşadı. O, tasavvuf, ilim ve insanlara etki etme yönünden babasının ve büyük babasının aynısıdır. Çok sevilen, dürüst biriydi. Halk, akın akın onun zâviyesine gitti. Neticede **Muhyiddin'in zâviyesi, Muhtariyye kolunun yeniden dirilişinin merkezi oldu.**

Muhyiddin ve oğlu Abdülkâdir, iki kez hac yaptılar. Şam'da Emevî Camii'nde **Abdurrahman el-Kuzbârî'den** bazı kitapları okudular. Bu yolculukların en önemli tarafı, meşhur Nakşî şeyhi **Mevlânâ Hâlid Ziyâüddin el-Bağdâdî eş-Şehrezûnî ile** görüşmüş olmalarıdır. Baba ve oğul birkaç haftayı onun yanında geçirdiler. **Emir Abdülkâdir'in Nakşî usûl ve dersini Şeyh Hâlid-i Bağdâdî'den** aldığı bildirilmektedir. Bilindiği gibi **Hâlid-i Bağdâdî, etkisi çok büyük bir mürididir.** 19. yüzyıl İslam düşüncesine büyük katkıları olmuş, eserleri ve risâleleri, Avrupalıların saldırılarına karşı faal bir savunma silahı olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi **Şeyh Hâlid'in Kafkasya'da Ruslar'a karşı** efsanevî bir mücadele veren **İmam Şâmil** üzerinde de etkisi büyüktür.

Bağdat'ta Kâdirî Tarikatı kollarının en büyük şeyhi Muh-mud el-Geylânî tarafından da çok iyi karşılanan **Muhyiddin ve** oğlu icâzet ile taltif edildiler.

1828'lerde bu uzun doğu seyahatinden dönen **Abdülkâdir ve babası, Cezayir Dayısı** tarafından izzet ve ikramla karşılandılar. Bu ziyaret, **Muhyiddin'in Osmanlılar'la** ilişkilere önem verdiğini göstermektedir.

el-Kaytana'ya dönüşlerinden iki sene sonra Cezayir'in siyasi durumu köklü bir değişikliğe uğrayacaktı. Nâibliğın (Osmanlı'ya bağlı Cezayir Dayılık sisteminin) çöküşü ve Fransız istilâsı, 1830'dan sonra **Abdülkâdir ve babasının ataları** gibi sessiz ve sakin bir yaşam süremeyeceklerini gösteriyordu.

İlk Tahrik

Cezayir'deki Fransız subaylarından **Rovigo Dükü'nün** adamları, yol yapmak amacıyla halen kullanılmakta olan iki müslüman mezarlığına girdiler. Cesetlerin arasında eşrâf, şeyhler ve

eski idareciler vardı. Kemikler sağa sola saçıldı. O sırada Maltalı bazı tacirler insan kemiklerini satın alarak bunları Marsilya'ya gemiyle gönderip şeker rafinerisinde kullanıyorlardı. Bu kemiklerin oraya gönderilmiş olması mümkündür.

Fransız istilâsı esnasındaki zayıata karşılık **De Rovigo** intikam için şehirdeki birçok camiyi kiliseye çevirdi. Bu haberler, Cezayir'in her yanında duyulmaya başladığında şaşkınlıkla ve nefretle karşılandı. Zaten tetikte duran müslüman halk, Fransızlar'a karşı derhal sertleşti. Bazı kıyı bölgeler Fransızlar'la anlaşma taraftarı ise de **De Rovigo**'nun adamları başkent Cezayir yakınındaki bir kabileyi en küçük üyesine kadar katledince müslüman halkın tümü Fransızlar'la hiçbir anlaşma yapılamayacağı inancına vardı.

Direnişin Doğal Önderi Kim Olacak?

Şimdi Fransızlar'a karşı İslâm cengaveri olarak kim başa geçecekti? Batı Cezayir ve daha birçok yerde bu soruya tek cevap vardı: Kâdirî şeyhi **Muhyiddîn**.

Bu, âlimler ve ileri gelenler için kolay bir seçimdi. Oran Platosu Goris düzlüğünde birçok kabile zaten Kâdirî Tarikatı'na girmiş ve bir sûfî kardeşliği çerçevesi içinde **Muhyiddîn**'e bağlıydı. Bu bağlilar arasında Benî Haşim, Garabe, Benî Emin, Evlad-ı Sîdî Şeyh ve diğer birçok küçük grup vardı.

Şeyh Muhyiddîn, bulunması zor geleneksel bir insandı. O, her zaman dürüst bir hayat ve kendisine bağlı insanların sevgi atmosferinde yaşadı. Hacca gitmesi, diğer müslümanları görmesi, bilgi alışverişinde bulunması, onu geniş bir dünya görüşüne sahip kılmıştı. Türkler'in gitmesi ve Fransızlar'ın işgali gibi oldukça önemli bir durumda böyle bir iradenin değeri tartışılmazdı. Bu durumda **Muhyiddîn** ve oğlu **Abdülkâdir**, değişmez liderler olarak sorumluluğu yüklenmişlerdir.

İlk başta **Muhyiddîn** liderliği kabul etmedi. Zira neredeyse 60 yaşındaydı ve halkını umutsuzluğa düşürmek istemiyordu. Bu hayal kırıklığıyla Muasker ve Tlemsan'dan bir grup delege Fas'taki şerife, Fransızlar'dan kurtarması için Oran'ı ve kendi arazilerini teklif ettiler. Şerif, Cezayir'e girdiyse de Fransızlar, onları geri püskürttü.

Bu arada **Muhyiddîn** Tlemsan'a gitti. Fashılar'la olan irtiba-

tı sağlamak, bazı müridlerini görmek ve şehirdeki düşman iki grubu birleştirmek amacındaydı. 1823'te el-Kaytoaa'ya döndüğünde politik durum tamamen değişmişti. Benî Haşim ve Benî Emir kabileleri, onu ikinci bir kez lider olması için zorladı. Emir sıfatını alıp cihadı yönetmesini istediler.

Bu sefer, **Muhyiddin** emirliği reddetti. Ancak cihadı yönetmeyi kabul etti. Fransız Generali **Godon Piyer**, **Muhyiddin** ve oğlu **Abdülkâdir** yönetimindeki ayaklanmanın gücünü hemen hissetmeye başladı. 1882 Mayıs'ında Oran eyaleti sınırları içinde biri Nattah'ta, diğeri Burc-ı Re'si'l-Ayn'da iki çarpışma oldu. Müslümanlar bu muharebeleri kazandılar. Bu savaşlarda **Abdülkâdir** zekası ve taktikleri ile çok ün kazandı. Bu iki çatışma onun hayatında dönüm noktasıdır, diyebiliriz. Artık baba bir kenara çekilerek oğluna emirlik ve cihad kumandanlığını bırakabiliyordu.

Abdülkâdir'in Emirliği, Ordusu ve Kurduğu Devlet Sistemi

Liderlik değişince **Abdülkâdir**, emir olarak Muasker ve Garis düzlüğündeki büyük grupların bağlılığını istedi. Delegeler bağlılıklarını bildirmek için gelince onların biatını, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) gibi bir ağacın altında kabul etti. Afrika'da birçok sûfi cihad liderinin yaptığı gibi **Emir Abdülkâdir** de her konuda Resûlullah'ı izlemeye çalışıyor ve benzer şartlar altında O'nun yaptıklarının aynısını tekrarlıyordu.

Fransızlar'a karşı direniş, ancak iyi bir organizasyon ile mümkün olabilirdi. Akıllı ve becerikli bir lider olan **Abdülkâdir**, adamları için geçerli olan geleneksel modelden farklı bir yapı oluşturdu. Ama halife ünvanını alarak âlimlere ve naslara bağlı samimi insanlara, geleneksel bir devlet oluşturduğu izlenimini verdi. Nitekim bütün müridler rahathkla onun Asr-ı Saâdeti taklit ettiğini söyleyebilirdi. Eğer **Emir**'in tarih görüşü statik olsaydı ve İslâm tarihinin sadece başlangıcına önem verseydi bu denli esnek olamazdı. Milliyetçi, hele hele Arapçı hiç değildi.

Devlet düzenlemesinde Osmanlı siyasi yapısından alınma birtakım bürolar oluşturuldu. Bir başvezir, başkâtip, diğer sekreterler, bütçe ve emirin şahsî hazinesi için memurlar, vergi memurları, evkaf kâtipleri tayin etti. En ilginç ise **Emir**'in dış ilişkiler için özel bir bakanlık kurmasıydı.

Bürokratik altyapı ve adalet kurumuna gelince **Emir Ab-**

dülkâdir Cezâiri'nin kontrolündeki bütün bölgeler için bölgesel liderler, bölge muhafızları ve kadılar tayin etti. 1839'da bu şekilde sekiz bölge vardı. Bu vazifeler batıda Kâdiri Tarikatı'ndan olanlara, diğer yörelerde ise takvasıyla tanınmış insanlara veriliyordu.

Emir bunların yanı sıra başkadı ve ulemâdan seçilmiş kişilerden bir danışma heyeti (şûra) oluşturdu. Daha sonra toplumu yeniden kazanmak için şeriatta yeri olmayan bütün vergileri kaldırdı. **Osman b. Fodyo**'nun yaptığı gibi sadece şer'i vergileri topladı.

Emir, kendisine ilk tâbi olan Goris halkına yakın olmak maksadıyla el-Muasker şehrini başkent yaptı. Daha sonra Fransız baskısı yüzünden şehri boşaltmak ve Tahât yakınındaki Takdimt mıntikasına çekilmek zorunda kalmıştır. 1835'te **General Clauzel**, başkenti yaktı.

Emir'in ordusu, düzenli bir ordudan ve "*Mutavva*" denilen gönüllülerden oluşuyordu. Bu birlikler, kendi techizatlarıyla savaşa katılıyor, yiyeceklerini de kendi imkânlarıyla temin ediyorlardı. **Muhammed Abdullah Hasan** ve **Abdülkerim**'in de benzeri askerleri vardı. **Abdülkerim**'in gönüllü ordusu, tüfekli süvarilerden oluşuyordu. Bunlar, devrin Avrupa süvarileri gibi de masraflı değillerdi. Savaş meydanında her yana saldıracak her gördükleri hedefe ateş edebiliyorlardı. Yaptıkları bir nevi gerilla harbini andırıyordu. Ani saldırılarda bulunuyorlar ve daima pusu kuruyorlardı.

Emir'in düzenli ordusu ise üç kısımdan oluşuyordu. Süvariler, piyade ve topçular... Bu düzen o devirdeki herhangi bir Avrupa ordusuyla eşdeğerde bir yapıya sahipti. Bu orduya "*Asâkir-i Muhammediyye*" adı verilmekteydi. **Abdülkâdir**'in başkâtibi **Kaddûr b. Muhammed er-Ruveylâ Vişahu'l-Kâtib** adlı eserinde bu orduyu detaylı olarak anlatır. Orduda tam bir İslâmî kimlik belirgindir. Rütbelerin herbirisinde Kur'ân'dan âyetler kazanmıştır. Üst subaylar altın ve gümüşten rozetler takarken, ast rütbeli subaylar şerit taşırlardı.

Abdülkerim'in adamları silah ve mühimmatı, diğer gönüllüler gibi savaş meydanında elde ettikleri ganimet sayesinde elde ediyorlardı. Fransız ordusu ise çok iyi silahlandırılmıştı ve erzak sıkıntısı yoktu. Emir, bazı zamanlarda dışarıdan silah satın alıyordu. Akıllı ve siyasî bir deha olan Emir, Fransa'nın onca baskısına rağmen limanlardan silah satın alabilmeyi başarmıştır. Fran-

sız-İngiliz düşmanlığını uzun süre kullanarak silah elde ettiyse de bu yol tıkanınca müslüman bir ülke olan Fas'tan gelen yardım ve hediyeleri silaha çevirmişti.

Dışarıya olan ihtiyaçlar sona ermeyince **Emir**, gerekli olanları üretmek için bir endüstri kurmak istedi. Tlemsan, Muasker, Milyana ve Midiya'da atelyeler açıldı. Böylece Takdim'te bir silah fabrikası kuruldu. Bu fabrikada süngü, top mermisi, kurşun ve değişik silahların taklidi yapıyor, barut imal ediliyordu. **Emir**, gerekli olan kimyevî maddeleri, Cezayir limanlarından temin ediyordu. Tunus ve Fas'tan gelen kervanlarla durmadan bu üretim için kimyevî maddeler özellikle dekükürt getiriyordu. Hatta Yanşanis dağında bir kükürt madeni bile işletmeye açılmıştı.

Üretim için gerekli olan teknik bilgi, esir alınan Fransızlar'dan öğreniliyordu. *Tuhfe* adlı eserde, İspanya'dan getirtilen bazı teknisyenlerin top dökümü ve kumaş dokunması gibi teknik meseleleri çözmede faydalı olduğundan ve silahları tamir eden Fransız esirlerin çalıştığı seyyar bir atelyeden bahseder.

Birçok yabancı yazarın gizlemesine rağmen o dönemde Cezayirli'lerin teknik açıdan Avrupalı ustalarla boy ölçüşecek düzeyde oluşu şaşılacak bir durumdur. Bu gerçeği, Afrika ve İslâm araştırmacısı olan bazı batılı yazarlar da itiraf etmekten çekinmemektedirler.

Silah fabrikalarında ürettiklerinin dışında **Emir**, el altından bazı silah anlaşmaları yaptı. 1837-1840 Tafna mütarekesi yıllarında dışarıdan 3000 top mermisi satın almıştır.

Emir'in böyle zekice hareket etmesinin ve dünya politikasından bu kadar rahat haberdar olabilmesinin bir nedeni de çok iyi işleyen bir istihbarat örgütüne sahip olmasıydı. Cezayir'de olup bitenleri gayet iyi bildiği gibi Paris'ten de haber alıyordu. Paris'te yüksek mevkide Fransızlar'dan ajanları vardı. Cezayir'deki bazı Fransız memurları da para karşılığında günlük gazetelerin çevirilerini ertesi gün **Emir**'e ulaştırıyorlardı.

Emir Abdülkâdir kendisine yardım edilmesi için devrin Osmanlı Sultanı **Abdûlmecid**'e mektup yazdıysa da Osmanlılar iki sebepten ötürü fiilî bir yardımda bulunamadılar. Evvelâ, Cezayir'de nâiblik sisteminden geriye kalan **Ahmed Bey** vardı. Bu zât, 1836'da Fransızlar'ı korkunç bir bozguna uğratmıştı ama daha sonra ise Sahra'ya kaçmış, Osmanlı Devleti'yle mektuplaşarak ba-

ğını koparmamaya çalışmıştı. Osmanlılar, doğal olarak onu desteklediler. Diğer taraftan çökmekte olan Osmanlı Devleti, her yana yardım gönderecek kadar güçlü değildi. Fakat yine de Abdülkâdir'in kendilerine şifreli olarak mektup yazmasını ve bu işleri onunla görüşeceklerini söylediler.

Sonunda Ahmed Bey'in Cezayir'de gücünün kalmadığını, doğal olarak Emir Abdülkâdir'in desteklenmesi gerektiği gerçeğini, Bâbîâlî geç de olsa anlamıştı ama iş isten geçmişti. Yine de Osmanlılar, Fransızlar'a karşı Cezayir'i sonuna kadar vermemeye çalıştılar; diplomatik ataklarda bulundular. Hatta Tunus'a donanma dahi gönderildi. Ama devletin başında gâile çoktu. Navarin'de donanmanın kundaklanması hadisesi, Mısır Sültanı Mehmed Ali Paşa'yla olan gerginlik, Devletin başka bir tarafla yeterince ilgilenmesini engelliyordu.

Emir, elden geldiği kadar etnik ayrımcılığı yok etmeye çalıştı. Ordusu ve bağluları hem Arap hem Berberî kökenlilerden oluşuyordu. Ama hepsi de iletişim dili olarak Arapça konuşuyorlardı. Fakat Ticanî rakipleri Emir'i yormuştu. Bu tarikat daha sonra Fransızlar'ın safında Emir'e karşı savaştı. Emir ayrıca mehdilik veya Mehdi'nin öncüsü olmak iddiasıyla ortaya çıkan rakiplerle uğraşmak zorunda kalmıştı.

Emir Abdülkâdir'in Görüşleri ve Eserleri

Emir Abdülkâdir'in karakterindeki sûfî ve şair yön, Suriye'de sürgünde bulunduğu yıllarda mükemmel bir gelişim gösterdi. Aklî bilimlerde fıkıh ve kelâm gibi din ilimlerinde çok kabiliyetliydi. Bazı zarûrî ve özel hallerde Mâlikî mezhebinden ayrı görüş serdetse de yanındaki ulemânın isteği doğrultusunda genelde bu mezhebe bağlı kalmıştı.

Emir, görüş alışverişi içinde bulunduğu Şeyhulislâm et-Tavsîlî'den çok etkilenmiştir. Tavsîlî, müslümanların kâfir yöneticilere tâbî olmak üzere ettikleri siyasî yeminlerin geçersiz olduğunu söylemektedir. Ona göre nüfusu ne kadar olursa olsun müslüman topluluğun mutlaka bir imamı bulunmalıdır.

İmam, devletin maddî ve mânevî lideri olan kişi demektir. Müslümanlar onu başlarından uzaklaştırmadıkça imam, onları terkedemez. İmamın önderliği olmazsa müslümanlar bölünüp birbirlerine düşeceklerdir. Böylece şeriata olan bağlılıklarını kaybedeceklerdir. İmam olmazsa âdil bir idare kurulamaz. Zira mânevî

lideri olmayan, zekâtı toplanmayan, İslâmî şiarları yaşamayan bir toplum kendini kaybedecek, kafirleşecektir. **Emir**, hicret meselesini enine boyuna incelediği *Risale*' sinde en çok müslümanların, istilâcılardan ayrılması ve onlarla ilişkilerini kesmesi mevzuunu işlemiştir.

Emir Abdülkâdir gerektiğinde sert davranmakla beraber, adaleti gözetir, merhametli davranırdı. Seviyeli şiirler yazmış, sağlam ve ince fikirler serdetmiştir.

Eserlerini şöyle sayabiliriz:

1- *Risâletu'l-Ayân*: **Emir**'in siyasî düşüncelerini ihtiva eden ve hicret meselesini ele alan bir kitaptır. Bu risâlenin metni, oğlu **Muhammed** tarafından yazılan *Tuhfe* adlı kitabın 411-430 sayfaları arasındadır.

2- *Zikru'l-Akıl ve Tenbîhu'l-Gâfil*: Felsefî ve tasavvufî mevzuları ele almıştır. Arapça aslı Beyrut'ta, Fransızca tercemesi de 1858'de Paris'te basılmıştır. Bu kitabı, Bursa'dayken yazmıştır.

3- *Nüzhetu'l-Hâtır fî Karîzi'l-Emir Abdülkâdir*: Şiirlerini toplayan bir divandır, Kahire'de basılmıştır.

4- *De La Fidelite des Musulmans a Observer Leurs Traiters al'alliance et Autres*: Müslümanların ahidlerine sadık oldukları mevzuunda yazılmış Fransızca bir risâledir. Cezayir ve Paris'te basılmıştır.

Bugünkü Rejim ve Emir Abdülkâdir

Bağımsızlık sonrası işbaşına gelen rejimler, ülkelerinin yakın tarihinde en mümtaz yere sahip bu mücahidin ününden yararlanmak için tuhaf yollara başvurmaktan çekinmemişler, bir İslâm mücahidi olan **Emir Abdülkâdir**'i milliyetçilik kahramanı olarak sunmaya çalışmışlardır. 1984 yılında Cezayir basını, devletin resmî görüşünü yansıtarak **Emir Abdülkâdir**'in sosyalizmi uygulayan ilk Cezayirli olduğunu yazmıştır. Devlet güdümündeki bir haftalık dergi, "*Emir, eğitim ve öğretimi devlet denetimi altına alma şerefini üzerinde taşımaktadır*" demıştır. Bu dergiye göre **Emir Abdülkâdir**'den önce eğitim özel kişilerin, bilhassa tarikatların güdümündeymiş. **Emir Abdülkâdir**, eğitimi millileştirmiş. Bu sözleri söylemekten maksat, 1963 yılında ülkede mevcut bulunan bütün medreseleri kapayarak İslâmî eğitimin kökünü kazımış rejimi meşrû hale getirmektir. Oysa bu hareket, bütün

eğitimini medreselerde ve Kâdirî Tarikatı'nda almış olan Emir Abdülkâdir açısından ihanetten başka bir anlam taşımazdı.

1990'da Cezayir halkı yeniden uyanış içindedir. Fransız yansı rejimden kurtulmayı istiyor. Allah hepimizin yardımcısı olsun.

KAYNAKLAR: Muhammed b. Abdülkâdir el-Cezâirî, *Tuhfetü'z-Zâir fî Tarihi'l-Cezayir ve'l-Emir Abdülkâdir*, Beyrut 1384 H./1964 M., s. 920-940; Ebu'l-Kasım Sadullah, *Vesâik-i Cedide an Seureti'l-Emir Abdülmelik el-Ceziri bi'l-Mağrib*, R.H.M., L. 1973 s. 52-69; B.G. Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sûfi Direniş*, (çev. Fatih Tatlıoğlu) İst. 1988, s. 55-89 *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, s. 232-233; Peter Von Sivers, *The Realm of Justice: Apocalyptic Revolts in Algeria (1849-1879) Humaniora Islamica* 'dan alıntı. s. 1, 1973; P.M. Holt, et al, *Cambridge History of Islam* c. 2, Cambridge 1970, s. 266-298; P.Shinen, *Notes on the Socio-Economic and Cultural Role of Sufi Brother Hoods*, Akra 1962, s. 272-285; J.M. Ebu'n-Nasr, *A History of The Maghrib*, Cambridge 1970, 3. kısım; P. Boyer, *Contribution a l' Etude de la Politiq Revue de L'occident*, 1, 1966, s. 11-50; Lucette Valensi, *Le Maghreb Avant La Prise d'Alger (1790-1830)*, Paris 197, 5. bölüm; J.Wilson Stevens, *A Historical and Geographical Account of Algiers*, Philadelphie 1897, s. 142; A. Berbrugger, *Un Chef Kabyle en 1804- 1859*, s. 209-214; E. Vaysetter, *Historie des Dennies Beys*, R.A, cilt 3, s. 259-264; Ebu'l-Kasım Ahmed ez-Zeyyânî, *et-Tercümanu'l-Murib an Düveli'l-Mağribi ve'l-Mağrib*, Paris 1886, s. 100-104; Ahmed en-Nasîrî es-Salavî, *Kitabu'l-İstîskâ li Ahbâr-i Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, Kazablanka 1956, c. 8, s. 109-111; A. Cour, *L' etablissement des Dijnostiess*, Paris 1904, s. 10-20; J.M. Ebu'n-Nasr, *The Tijaniya, A Sufi Order of The Modern World*, Oxford 1965, Bölüm 4; Maral Emenit, *Un Probleme de Distonce Noole*, *Information Historique Dergisi* 1952, July-October sayısı, s. 128; Albert Hourani, *Shahikh Khalid*, Oxford 1974, s. 78; D.C. Gordon, *The Passing of French Algeria*, Oxford 1966, s. 185-187; Abdülcelil et-Temîmî, *Buhûs ve Vesâik fî Tarihi'l-Mağrib*, Tunus 1972, s. 199; Ercümen Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti*, İst. 1957, s. 78-85; Abdülcelil et-Temîmî, *es-Siyasetü'l-Osmaniyye*, s. 78; P.Shinar, *Abdülkâdir ve Abdülkerim*, *Asian ve African Studies Dergisi*, Kudûs 1965, cb 1, s. 146; C.R. Ageron, *Les Algerions Musulmans*, II, Paris 1968, Bölüm 39, s. 1079-1092; *Başbakanlık Arşivi*, No: 4481, 4749, Sene: 1269; Corci Zeydan, *Mesâhiri'l-Şark*, Kahire 1902, c.1, s.172-181; Bessom Aseli, *el-Emir Abdülkâdir Cezayirî*, Beyrut 1986, s. 20-65.

SAİD AYKUT

MUHAMMED AHMED MEHDÎ (R.H)

(ö. 1303/1885)

Tam adı, Muhammed Ahmed b. Abdullah el-Mehdî'dir. Onun tasavvufu, siyasi renk taşıyan yeni bir diriliş ve cihad tasav-

vufudur.

1518'de Sudan'ın kuzeyinde yer alan Nubya bölgesinin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra artık Mısır'ın Sudan üzerinde hiçbir nüfuzu kalmamış oluyordu. Meşhur **Mehmed Ali Paşa'nın** (ö. 1849) Sudan'ı tekrar geri alışı ile birlikte Mısır, yeniden Sudan idaresinde söz sahibi oldu. **Mehmed Ali Paşa'nın** Sudan'a rağbet etmesinin temelinde ekonomik sebepler vardı. Ordusunu güçlendirmek için insan ve para kaynağına ihtiyaç duyuyordu. Sudan, bu iş için biçilmiş kaftandı.

Mısır hidivinin Sudan üzerindeki baskısı, 1879'da görevden alınmasıyla sona erdi. Mısır idaresi, kaba kuvvetle idare ettiği Sudan halkını ağır vergilerle mağdur hale getirmişti. Diğer yandan fildişi ve köle tüccarlarının yeni merkezler kurmak üzere güneye doğru ilerlemeleri, yerli kabilelerin düzenini iyice bozmak suretiyle bölünüp parçalanmalarına yol açtı.

Hidiv İsmail'in yerine, daha sonraları İngilizlerin ve Fransızların elinde bir kukla olacak oğlu geçti. 1879'da hidivliğin çöküşü, Sudanlılar kadar Mısırlılar için de sürpriz olmamıştı. Mısır yönetimi içinde meydana gelen önemli değişiklikler, Sudan üzerindeki denetimi bir hayli zayıflatmıştı. Daha ziyade fayda düşüncesi ve İslâmî veche kazandırılmış geleneksel esaslar üzerinde seyreten Mısır idaresi, halkın çıkarlarını hiçe saymıştı. 1881'de bu kez Sudan toprakları, biraraya gelmesi mümkün olmayan halkı birleştirecek bir karşı saldırıya sahne oluyordu ki bu, aynı zamanda yerli halkın menfaatlerinden daha çok Batı'nın çıkarlarına riayet eden Mısır temsilcilerinin artık buralara veda etme vaktinin geldiğini bildiriyordu.

İşte 1259/1843 yılında marangoz bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen **Muhammed Ahmed**, bu isyanın sembolü ve lideri olacaktı. Tüm hayatı boyunca dindar birisi olan **Muhammed Ahmed**, Sudan'ın dışına ayak basmamış olmasına rağmen gayreti, çalışkanlığı ve fedakârlığı onu liderliğe hazırlamıştı. Kendine ait bayrağı, üslûbu ve prensipleri ile Sudan'daki şeyh, müderris, talebe, mürid ve halk zümrelerinin tanıdığı bir güç oluvermişti.

Beyaz Nil kenarındaki Abaisland'da, öğrencilerin ondan ders dinlemek üzere etrafında halkalandıkları bir medrese inşa etti. Sudan'ın merkez-batı bölgesinde bulunan Kordofan'ı iki kere ziyaret etti. Yaptığı bu ziyaretlerde eyalet merkezi el-Ubeyd'de bir sü-

re kalmıştır. Orada mahallî idareye karşı yürütülen siyasî direnişin iyice yaygınlık kazandığını gördü ve tüm bu olup bitenlere karşı önde gelen dinî simaların kayıtsız kalışlarını çok sert bir şekilde tenkit etti. Bu sert eleştirileri, kendi şeyhine dahi yöneltmekten çekinmemiştir. Şeyhine karşı yaptığı bu çıkış, tartışmaya ve neticede müderrislik postundan kovulmasına neden oldu. Bundan sonra onun, vekâleti bizzat bağlı olduğu tarikatın kurucusundan almış diğer bir şeyhe intisâb ettiğini görüyoruz.

Muhammed Ahmed, kendisine ilâhî bir görevin verildiğine tüm kalbiyle, tüm samimiyetiyle inanmıştı. Bu ilâhî görevde, imanının ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yeniden tesisi, dünyanın fitne ve fesattan temizlenmesi yer alıyordu.

Etrafta olup bitenler ilk şeyhi **Muhammed Şerîf'i** epey terdirgin etmiş olacak ki **Muhammed Mehdî'nin** tüm hareketleri, genel vali **Rauf Paşa'ya** bir rapor edilmeye başlandı. Bunun üzerine Ağustos 1881'de Abaisland'da bulunan **Muhammed Ahmed'e** karşı bir sefer düzenlendi. **Muhammed Ahmed**, üzerine gönderilen bu orduyu bozguna uğrattıktan sonra karargâhını kurmuş olduğu Kordofan'daki Kadir Tepesi'ne çekildi. Burada başlattığı hareketin esaslarını ve amaçlarını anlatan mektup ve bildirimlerini artık dört bir yana gönderebilirdi. Ancak iki yıl boyunca **Mehdî'nin** hareketi, yalnızca Kordofan'la sınırlı kalmıştır. Bu ilk zaferden sonra hareket, daha önce Mısır idaresinin denetiminde olan Kuzey Nehir eyaletlerine ulaşınca yavaş yavaş da olsa bütün Sudan'ı etkisi altına aldı. Bu hareketin ordusu, Beccâra'nın sert mizaçlı çöl köylülerinden meydana geliyordu.

Genel vali **Rauf Paşa** uğradığı bozgunundan sonra geri çağırılarak yerine Sudan hakkında çok tecrübeli ve faal biri gönderildi. Genel valiye vekâlet eden **Gregher** adındaki bir Alman, **İmam Muhammed Ahmed Mehdî'yi** ortadan kaldırmak için kuvvetli bir orduyla yola koyuldu. Fakat üstün gücüne rağmen Mayıs 1882'de Ensar (**Mehdî** taraftarlarına verilen ad) tarafından bozguna uğratıldı.

Bundan sonra **Mehdî**, cihad bayrağı altında kuvvetlerini toplayarak Kordofan'a karşı saldırıya geçti. 19 Ocak'ta el-Ubeyd'in teslim alınmasından sonra **Mehdî**, kazandığı zaferin şükrünü hep beraber cemaatıyla camide namaz kılarak eda etti. Diğer yardımcılarıyla birlikte valinin hayatı bağışlanmış idi. Ama onlar, bu ihсандan yararlanamadılar. Zira onların Hartum ile irtibata geç-

mek için gizlice teşebbüste bulundukları **Mehdî**'ye haber verilmiş-ti. Affedilmediler.

Kadir Tepesi'nde ve Kordofan'da bu hadiseler cereyan eder-ken Cezira ve Hartum'un güneybatı nehir bölgesinde dağınık hal-de de olsa isyanlar devam ediyordu. Ancak **Gregher**'in ve Genel valinin faaliyetleri, isyancıların Mavi ve Beyaz Nil muntikalarında serbest hareket etmelerini engelliyordu. Hatta Genel vali, kuvvetli bir karşı saldırı dahi planlamaktaydı. Hartum'a birlikler yığdı, üç destek taburu kurdu, beş idarî merkezin güvenliğini takviye etti. **Mehdî**'nin etrafa yazdığı mektupların, sempatizanlarının ve mü-dafaacılarının halka verdiği güven duygusunu baltalamaya çalıştı. Bütün bunlara ilave olarak sadakatinden emin olmadığı resmî gö-revliilere göz açtırmadı. Birliklerini takviye için Mısır'dan yardım istemekten geri durmadı.

Mısır hidivi **Tevfik**'in Sudan'daki bir askerî başarıya o denli ihtiyacı vardı ki bununla, İngiliz işgal kuvvetleri karşısında oto-nomluğa benzeyen birşey koparabilmek için hidivliğin prestijini yeniden sağlayabilirdi.

Daha önce İngilizlere bağlı Hindistan ordusunda subaylık yapmış **William Hicks**, isyanı bastırmak için on bin asker emrin-de olmak üzere başkomutanlığa atandı. Ama Kasım ayının başla-rında Kordofan eyaleti merkezi el-Ubeyd'in güneyinde yer alan Şaykan'da **Hicks**'in birlikleri, Ensar tarafından kuşatılarak tama-men yok edildi. Bu zafer, Sudanlı kararsız zümrelere Mısır yöneti-minin artık sonunun geldiğini ilan ediyordu. Şimdi sıra Kordo-fan'a yakın bölgelere gelmişti.

Bahrül-Gazal'da Hidiv'in otoritesi, daha önceleri İngiliz tica-ret filosunda görev yapmış **F.M. Lipton** adındaki bir İngiliz tara-fından destek gördü. O da Kordofan ve Darfur'daki diğer meslek-taşları gibi ilk fırsatta mahallî isyanları bastırmak niyetinde idi. İsyancıların el-Ubeyd kentini ele geçirmeleri, Hartum'la irtibatı imkânsız hale getirince Nisan 1884'te **Lipton**'un **Mehdî** tarafın-dan kısıtılıp teslim alınmasından başka sonuç vermedi. **Lipton**, dört yıl sonra Sudan Mehdî Devleti'nin başkenti Ümmü Der-man'da idam edildi.

el-Ubeyd'in düşüşünü, Kızıldeniz sahilinde bulunan Bica ka-bilesinin ana yurdu Suvak'ın en uç köşelerinde meydana gelen is-yanlar izledi. 1883'te **Mehdî**'nin elçiliğini yapan **Osman Dicinâ**,

bu yörenin halkını küfre başkaldırmaya çağırdı. Bundan sonra **Osman**'ın, **Mehdî**'nin önde gelen kumandanlarından biri olduğunu görüyoruz. Birkaç ay içerisinde Suvak ile Benber arasındaki önemli haberleşme hattı kesilmişti. Rejime bağlı kuvvetler Togar Sirkat'a yakın Kızıldeniz sahilinde yenilgiye uğratarak bu bölge Şubat 1884'te **Mehdî** kuvvetlerinin eline geçti.

Şaykan Muharebesi, hem İngiliz hükûmetini, hem de Hidiv'i iyice sarsmıştı. Hepsisi de yeni baştan strateji belirlemek zorunda kaldılar. İngiltere'de tantanalı bir basın kampanyasının ardından **Mehdî** ile hesaplaşmak üzere bu kez **General Gordon** yola koyuluyordu. Bu haşmetli İngiliz generaline ilk iltifat, kalıcı bir hükûmet kurarak bundan böyle Sudan'da askerden arıtma politikasını uygulaması için kendisine "*Genel Vali*" ünvanını veren Hidiv'den geldi. **Gordon**, Hartum'a giderken uğradığı Benber'de **Mehdî**'ye bir mektup yazarak "*Kordofan'da sultan olmanı istiyorum*" demek küstahlığını gösteriyordu. **Mehdî**'yi küçümseyen bu teklif, elbette **Mehdî** tarafından kabul edilmedi.

General Gordon, 18 Şubat 1884'te Hartum'a vardığında ihtilalin her tarafa yayıldığını, artık sulh yoluyla birliklerin tahliye edilmesinin imkânsız olduğunu anlamıştı. General, bu kez Genel vali olduğunu ileri sürerek **Mehdî**'yi kontrol altında tutmaya karar verdi. Daha şimdiden kendisine Kahire çevresinde köle tüccarlığı ile tanınmış **Zübeyir Paşa** namında birini yardımcı tayin etmek istiyordu. **Gordon**, kendi hükûmeti olan İngiltere'ye **Mehdî**'nin ezilmesi için Hint askerî birliklerinin gönderilmesinin gerekli olduğunu bildirirken Hartum halkına da birkaç gün içinde İngiliz birliklerinin Hartum'da hazır olacaklarını söylüyordu.

12 Mart'ta Mısır ile telgraf bağlantısının kesilmesi, **Mehdî**'ye nehir kenarındaki garnizonlarını tahliye imkânı sağlamıştı. Aynı zamanda Hartum'a doğru ilerleme hazırlıkları yapılmaktaydı. **Mehdî**, kuvvetleriyle birlikte Nisan ayında el-Übeyd şehrini terketti. Öncü birlikler, Eylül'de muhasara için başkent etrafında mevzilerini kazmaya başladılar. 26 Ocak 1885'te **Mehdî**'nin ordusu (Ensar birlikleri) Hartum'a karşı son saldırıya geçti. Şehir, **Mehdî**'ye teslim oldu. **Mehdî** ilk başta **General Gordon**'un kuşatılıp sıkıştırılmasını istemişti. Kendine bağlı birliklerin Hartum'u teslim aldıklarını öğrenince General'in serbest bırakılmasını emretti. Ne var ki kabına sığmayan Ensar, bir defa kâfirle karşı karşıya gelmişti. **Mehdî**'nin emri fayda vermedi.

Böylece **General Gordon**, güya köleliği kaldırmak için vermiş olduğu şanlı mücadelede şehid düşen (!) pek çok İngilizle birlikte "*Hristiyan Kahraman*" sıfatına nail oluyordu.

Ekvatorial bölgelerin Hidiv'in kontrolünde olmasına rağmen Hartum'un düşürülmesi, önceleri Mısır idaresinde bulunan Sudan'ın büyük bir bölümü üzerindeki denetimin **Mehdî** eline geçmesi demektir. Eski başkent **Mehdî** için cazibesini kaybedince karargâh buradan alınıp nehrin batı yakasındaki Ümmü Derman'a nakledildi. Onun evi, camisi ve daha sonra inşa edilen türbesi buradadır. **Mehdî** ve ordusu Ensar, Hartum'un alınışını görme bahtiyarlığına ererlerken, tüm İslâm dünyasında Avrupa emperyalizmine karşı kazanılan zaferlere bir tanesi daha eklenmiş oluyordu.

22 Ocak 1303/1885'te **Mehdî**, yakalandığı tifüs hastalığından kurtulamayarak mücadelelerle dolu 41 yıllık şerefli bir ömre veda ediyordu.

Muhammed Mehdî'nin Genel Fikirleri, Kitapları ve Aldığı Beyatın Metni

Muhammed Ahmed, 1298/1880 senesinde "*Mehdî*" lakabıyla anılır olmuştur. Onun tasavvufunda temel ilke, emperyalistlere ve onun yerli işbirlikçilerine karşı Allah'ın cihad emrini uygulamaktır. Yazdığı mektuplarda, şehirlerin ve ülkelerin fasid idarecilerden kurtarılması gerektiğini vurgulardı. Onun yardımcıları "*Dervişler*" diye tanınan ve "*Ensar*" ismini alan cesur, gözü pek ve savaşçı insanlardır.

İmam Muhammed Ahmed Mehdî, henüz oniki yaşına gelmeden Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmişti. Babası vefat ettiğinde **Mehdî** ufak bir çocuktur. Amcası onu himayesine aldı. Amcasıyla beraber gemi ve tekne ticaretiyle meşgul oldular. **Mehdî** Darâr yarımadasında doğmuştur. Burada Vedd-i İsa Mescidi'nde **Şeyh Muhammed Hayr**'dan fıkıh okudu. Fıkıh eğitimi, hayatının sonraki dönemlerinde ona dikkatli bir zekâ ve gerçekçi bir bakış açısı kazandırmıştır.

Fıkıh eğitiminden sonra **Şeyh Muhammed Şerif**ten Semmâniyye Tarikatı inâbeti aldı. Daha önce belirttiğimiz gibi bu şeyh tarafından dışlanınca aynı tarikatın daha muktedir bir şeyhi olan **Şeyh el-Kuresî**ye mürid oldu. Sonradan yerleştiği Gabeş şehri sakinleri, kendi medreselerinde **Mehdî** gibi cengâver bir fa-

kih ve mutasavvıfı mezun ettikleri için iftihar etmekteydiler. Gabeş'te kaldığı süre içinde **Abdülmecid Muhammed el-Gabşâvî**, sadece onun için özel bir halvethane yaptırdı.

Sudan'da tasavvufun izi ve tarihi oldukça eskidir. Bu belde de tesiri geniş tarikatlardan biri de Kadiriyye'nin bir kolu olan Semmâniyye'dir. Bu şubenin şeyhi, **İmam Mehdî'nin** üstadı olan **Muhammed Şerif Nur'dur**. Bu zât, **Seyyid Nûru'd-Daim b. Seyyid Ahmed Tayyib'in** oğludur. Bu zât, Medine ehlinden olup Sudan'a Semmâniyye Tarikatı'nı getirmiş ve yaygınlaştırmıştır.

Sudan'ın belli bir kültür birikimine sahip olmasında tasavvufun yeri büyüktür. Özellikle sûfilerin inşa ettiği mescidler, halkın toplandığı yegâne ilim merkezleri konumundaydılar.

Meczabiler olarak bilinen tarikat üyeleri, bu bölgelerin aydınlatılmasında önemli bir role sahiptiler. Şâzelîlerin de etkisi büyüktür. Hayatın tüm yönlerini kucaklayan tasavvuf mekteplerinin cihada yönelmesi kaçınılmazdır. Afrika'nın ve dünyanın her tarafındaki sûfiler, örgütlü gruplar halinde kâfirlere başkaldırdılar. **İmam Senûsî** nasıl müridlerine ata binmeyi, silah kullanmayı ve savaş sanatlarını öğretmişse; **İmam Mehdî** de cehalete, zulme, sömürgeleşmeye ve fesada başkaldırmıştır. Onun tasavvufu, son derece olumlu bir tasavvuftur. Mensupları, "*Lâ ilâhe illâllah, Allâhu ekber ve lillâhi'l-hamd*" sözlerini haykırarak savaşmışlardır. O, Osmanlı'nın başkenti ve hilâfetin merkezi İstanbul'a mektup göndermiş, kâfirlerin İslâm beldelerinden atılması için yardım talebinde bulunmuştur. Mısır hidivine sonuçsuz kalsa da mektup göndermiş, Şamlılara, Suriye'ye yazılar yazmış; Necid çöllerinden Fas köylerine kadar dört bir yana çağrıda bulunmuştur. Ümmü Derman'da vefat etmesinin ardından o güne kadar yazdıklarını topladılar ve *Mecmûu'l-Menâşir* adlı bir kitap şeklinde neşrettirler.

İmam Mehdî'nin müridlerinden aldığı beyat aynen şöyledir:

"Allah'a ve Rasûlüne biat ettik. Sana da Allah'a ve Rasûlüne itaat etmek şartıyla biat ettik. Çalmayacağımıza, zina etmeyeceğimize, iftira atmayacağımıza, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker olan hiçbir hususta sana isyan etmeyeceğimize söz verdik. Dünyaya değer vermeyeceğimize ve cihaddan kaçmayacağımıza dair sana söz verdik."

Bu küçük metin dahi **İmam Mehdî** hareketinin niyetini bize

açıklamaya yeter. *Tarikat-ı Muhammediyye'* den olmak, dünyanın her yanındaki müslümanların tek gayesiydi ve en mühim prensip cihaddı.

KAYNAKLAR: Dr. Abdullah Abdurrâzık İbrahim, *Edu'un ala't-Turûkî's-Sûfiyye fi'l-Karretü'l-Afrikiyye*, Kahire 1990, s.140-145; Jackson, *Osman Digna*, s. 27; J.S. Trimmingham, *Islam in The Sudan*, s. 225; Osman Seyyid Ahmed İsmail, *el-Hatmiyye ve'l-Ensâr*, Hartum (tarihsiz) s. 2; *İslâm Dergisi*, Ağustos 1985, sayı 24, s. 14; Dr. Abdulmünim el-Hıfni, *el-Mevsûatu's-Sûfiyye*, Kahire 92, s. 379-380; İmam Muhammed Mehdi, *Mecmû'ul-Menâşir*, Sudan (tarihsiz) s. 3-75; Ahmed Hilmi, *Senâsîler*, s. 76-77.

SAİD AYKUT

ABDURRAHMÂN-I TÂĞÎ (R.H) (ö. 1304/1886)

Abdurrahmân-ı Tâğî hazretleri, Nakşibendî Tarikatı'nın büyüklerinden **Gavs-ı Hizânî** diye maruf olan **Seyyid Sıbğatullah** hazretlerinin halifesidir. Kendileri hem baba hem de anne tarafından ilim ve amel yönüyle tanınan iki aileden gelmekteydi. Babası **Molla Mahmud** kemâlat sahibi, ilmiyle âmil, sünnetleri yerine getiren, müteheccid (teheccüd namazını kılan) ve gözü yaşlı, gönlü dolu bir zât idi. Önceleri Kadirî Tarikatı'na mensup iken Nakşibendiliği tercih etmiş daha sonra **Şeyh Salih-i Sipikî**'den ders almıştır. Validelerinin adı **Meyasin** olup o da eşi gibi salih ve dinine son derece bağlı, ibadet etmek için uzlete çekilmeyi tercih eden bir kadın idi.

Doğumu ve Çocukluğu

Abdurrahman-ı Tâğî, 1831 (h. 1247) tarihinde dünyaya geldi. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i, itikad ile ilgili bilgileri okudu. Ahlâki yönden güzel bir terbiye almasında annesinin çok büyük katkısı oldu. O da bu güzel terbiye sayesinde başka çocuklardan farklı olarak yetişti; onların arasına fazla karışmadı. Tâğî, annesinin kendisi üzerindeki emeğini şöyle anlatır: "*Annemin güzel terbiyesi sayesinde ervah âlemiyle ilişkim kesilmezdi. Allah'tan gafil olmazdım. Çocukların arasında kendimi devamlı hatalı bir insan olarak görürdüm.*"

Abdurrahmân-ı Tâğî hazretleri, on yaşına ulaştığında validesini kaybetti, babasıyla başbaşa kaldı. Bundan sonra ilimle iş-

tigalini yoğunlaştırarak Şâfiî fıkıh kitaplarından **İmam Râfiî'nin Muharrer** kitabını okudu. Ardından âlet ilimleri denilen gramer ilmine başladı. *Hadâiki'd-Dekâik* kitabına kadar iyi bir âlim olan babasının yanında okudu. Babasından aldığı eğitimin ardından memleketin meşhûr âlimlerinin yanında okumaya başladı. **Molla Abdussamed'in** yanına gitti. O vefât edince büyük âlim **Molla Diyâuddîn'de** okumaya başladı. Onun yanında **Molla Câmî'ye** kadar okudu. **Molla Diyâuddîn'in** büyük sevgisini kazanmaya mazhar oldu; gece-gündüz ondan ayrılmaz oldu. Bu âlimin ardından, civardaki meşhûr âlimlerden de okuyarak zahiri ilimlerde kendisini yetiştirdi.

Abdurrahmân-ı Tâğî hazretleri, müderris seviyesine geldikten sonra babasına vakfedilmiş olan Ispahart'daki medresede ders verip talebe yetiştirmeye başladı. Tedrisâtı sırasında dünyaya bağlanmayan dervişlerle hemhâl oldu, cezbe hali ağır bastı, gönülden söylenen kasidelere karşı iştihakı arttı. Tabiat kitabını okumak için talebelerini çoğu sefer dışarı çıkartır; akan suların kıyılarına, çiçekli bahçelere ve güzel manzaralı tepelere götürerek dersleri buralarda yapardı.

Tâğî, bu dönemi için *"yol gösteren bir mürşidim, bağlı olduğum bir tarikatım olmadığı halde, Cenâb-ı Allah beni günahlardan koruyordu"* diyerek ihlâs ve samimiyetini muhafaza ettiğini söyler.

Dünyevî rütbelere ve makamlara iltifat etmez, her ne yaparsa Rıza-i Bârî'yi tahsil için yapmaya gayret ederdi. Osmanlı Devleti, kendisine bulunduğu nahiyenin müdürlüğünü, kadılığını ve müderrisliğini verdiği halde, makamdan kaçınarak bunlara iltifat etmedi. Çünkü o, sadece kendisini Allah'a ulaştıracak bir mürşid-i kâmil arıyordu.

Tarıkata İntisâbı ve Mürşidleri

Abdurrahmân-ı Tâğî, son hastalığı sırasında, **Gavs-ı Hizânî'ye** intisâb edişini şöyle anlatır:

Vallahi, ömrümün başından şu ana kadar Allah'tan başka tek gayem olmadı. Öyle ki çocukken diğer çocuklarla oynarken dahi onlar çirkin bir söz söyleyince veya günah olan bir hareket işleyince onlara katılmam ve *"ben böyle yapamam, böyle bir söz söyleyemem"* derdim. Çocuklar bana sebebini sorduklarında *"Allah'tan korkuyorum"* derdim. Böyle deyince çocuklar bana *"bizim günah-*

larımız yazılmaz ki" deyince "annem bana diğer çocukların günahları yazılmaz ama seninkiler yazılır" dedi, diye cevap verirdim.

Onüç yaşımı bitirip de bülûğa erince **Molla Diyâuddîn Arvasî'nin** yanına vardım. Bu zât, muhabbet ve ülfet ehli bir insandı. Bana şöyle dedi:

"Muhabbete denk hiçbir şey yoktur. Muhabbet sahipleri âbidlerden ve zâhidlerden daha üstündür." Onun bu telkinleriyle içimde mecâzî aşka karşı iştîyâk uyandı. Bunun üzerine **Hacı Emin Şirvanî** hazretlerine başvurarak onun tarikatı olan **Rufâilîğe** girdim ve kendisine beyat ettim.

Tarikata girince beni Rabbime yaklaştıracak virdlere, zikir- lere ve nafilâ ibadetlere başladım. Bütün bunları cezbe ve muhabbetle yapıyordum. Fakat bir süre sonra **Hacı Emin Şirvânî'nin** irşad vazifesi son bulunca, **Şeyh Hamza Telvî** hazretlerine vararak ona beyat ettim. Bir süre onun müridi olarak kaldım. Bu arada da muhabbet ve cezbe halim kuvvetli bir şekilde artarak devam etti.

Bir müddet sonra Yüce Allah, gözlerimi kâmil bir mürşidin ellerinde açtı. Bu öyle büyük bir şeyh idi ki, **Kadirî Tarikatı'ndan Seyyid Nureddîn Birgîvî** hazretlerinden sonra, onun kadar saf, temiz ve gerçeğe yaklaşabilmiş bir şeyh yoktur. Bu sözlerimle **Şeyh Abdülbarî Çarçahî** hazretlerini kastediyorum. Yeni şeyhim beni hemen tasarrufu altına aldı. Bana oruç tutmak, az yemek, az uyumak, eski elbiseler giymek ve sık sık kabristanları ziyaret etmek gibi bir çok riyâzetler yaptırdı. Öyle ki, bazan geceleri bir-iki saat mezarlıkta kalırdım. Hatta **Tâgî köyünün** mezarlığında açık bir mezar vardı. İçinde ölü kemikleri yoktu. Bazı geceler bu mezara girer ve orada sabahlar; ölümü anlamaya çalışırdım. Bu arada dünyadan, insanlardan ve dünyevî hazlarından uzaklaşmış, soğumuştum. Şeyhim de vird olarak bir gün bir gece boyunca yüz yetmişbin kere tehlil (Lâ ilâhe illallah) zikrini çekmemi emretmişti. Bana şunu derdi:

"Kalbini ateş taşı, lâ ilâhe illallah cümlesini de ateşli bir demir parçası say. Kalbini bu yüce cümle ile muhabbet ve cezbe ile döv. Böylece demir darbeleri altında kalan taşlarda görüldüğü gibi kalbinden kıvılcımlar çıksın." Ben de onun tarifine uyarak zikrederken kalbimde kıvılcımlar çıkıyor ve tüm kalbimi aydınlatı-

yordu. Arkasından cezbeye dayanan bir huzura kavuşuyordum. Öyle ki, o zamanlar bu kemâlden daha üstün bir kemâl hali olmayağımı sanıyordum.

Gavs-ı Azam Arvâsî hazretleri, o sırada Kulat'da oturuyor, sessiz bir şekilde tasarrufta bulunuyordu. Onun müridlerinden biri olan **Süleyman Erbûsî**, arasıra Kulat köyüne gidip dönüyordu. Kendisine mizahvârî bir ifade ile:

"Kulat'daki sâfilер nasıldılar, ne yapıyorlar?" diye sorunca bana: *"Vallahi falanca dereyi geçsen öyle mizahvârî söz söylemezdin"* diye cevap verdi. Onun bu sözü beni çok etkiledi, merakımı celbetti. O sırada şeyhimin halifesi idim. Birkaç da müridim vardı. Bu müridlerimden birine *"başımı ve sakalımı tıraş et"* dedim. Oysa daha önceden artık sakalımı tıraş etmemeye karar vermiştim. Zaten Kadiri halifeleri sakallı oluyordu. Müridim bana:

"Kendine ne yapıyorsun?" diye sordu.

"Vallahi falanca kişinin sözleri beni çok etkiledi. Kulat'a gidiyorum" dedim. Bunun üzerine müridim, bana:

"Halife oldun, müridlerin var. Bu noktaya varduktan sonra Kulat'a gidip o câhil sâfilere mi katılacaksın? Vallahi sen delisin" dedi. Kendisine:

"Ne dersen de! Beni etkileyemezsin, böyle konuşmaktan vazgeçsen daha hoş olur" diye cevap verdim.

O gece içimde büyük bir endişe ve sıkıntı belirdi. Sabaha kadar uyuyamadım. Seher vakti gelir gelmez derhal **Gavs-ı Azam** hazretlerinin o müridinin evine vardım, kendisini uykusundan uyandırarak: *"Benimle birlikte gelir misin?"* dedim. O da: *"Gelim"* dedi. Böylece seher vakti yola koyulduk. Daha önce o müridin sözünü ettiği dereden geçerken kalbimde anlatamayacağım bir duygu hissettim. Böyle bir halde iken Kulat'a varınca, Yüce Allah gözlerimi Cennet bahçelerinden bir bahçede açtı sanki. Başkasının bir yılda üzerimde sağlayamayacağı tasarrufu, **Gavs-ı Azam** hazretleri bende bir günde sağlamıştı. O sırada dillerin ifade edemeyeceği, kulakların duyamayacağı acaib haller yaşadım. O an, daha önceki hayatımı hakkıyla değerlendiremediğime esef ettim.

Abdurrahmân-ı Tâğî, burada **Gavs** yanına varıp intisâb etti. Herşeyden elini eteğini çekerek yanında kalmayı istedi. **Gavs**, kendisine *"Lafza-i Celâle"* devam etmesini emretti. Sabah-

leyin **Abdurrahmân-ı Tâgî**, Gavs'a şöyle dedi:

"Kurban! Ben herşeyde Lafza-i Celâlin zikrini duyuyorum. Hatta önümde yürüyen hayvandan bile o zikri duyar oldum."

Gavs, kendisine Ispahart nahiyesinde kadılık yapmasını emretti. Burada şeyhinin emrine uyarak bir müddet kadılık yaptı. Kadılık müddetince mürşidiyle olan gönül bağıni koparmadı, muhabbeti gün be gün arttı. Fırsat buldukça mürşidinin yanına giderek hasretini giderdi.

Yine şeyhinin emriyle bu vazifeyi bıraktıktan sonra dünyadan tamamıyla uzaklaşıp, mürşidinin kapısında hizmet etmeye başladı. Son derece sade bir hayatı tercih etti. Ailesi bölgenin şerefli ailelerinden olmasına rağmen sabrederek onunla aynı çorbayı paylaştılar.

Rabbine son derece bağlı idi ve herşeyi O'ndan bilirdi. Şu sözleri onun halini ifade etmektedir:

"Eğer ailemin üzerine ev göçse, oğlum Diyâuddîn dahil olmak üzere hiçbirisini kurtarmasam bile -Allah'a şükürler olsun ki- bana tesir etmez, Rabbime kulluktan geri çevirmez."

Mürşidinin Yanındaki Durumu

Abdurrahmân-ı Tâgî, mürşidinin dergâhında çoğu gece uyumaz, Gavs'ın odasının penceresine bakan bir taşın üzerinde oturur; yaz-kış, yağmur-kar demez sabaha kadar orada beklerdi. Taatla geçen dokuz sene zarfında ehlinden, vatanından uzaklaşarak Gavs'ın hizmetinde bulundu. Kemâlât makamlarına ulaştı. Hilâfet alarak irşâdla görevlendirildi.

İrşâda çıkmadan evvel bütün arazisini satarak Allah yoluna harcadı. Tevekkül yolunu tuttu.

Bu hususta **Abdurrahmân-ı Tâgî**, şöyle demektedir:

"İnsanlardan dünyayı terketmelerini isterken nefsimin dünya malı karşısındaki durumunu öğrenmek istedim. Gavs'ın himmetiyle Allah'a tevekkülümün tam olduğunu gördüm."

Daha sonra irşâda başladı. Ardından Hacca gitti. Medine'de bulunan **İmam-ı Rabbânî'nin** torunlarından **Şeyh Muhammed Mazhar** ile buluştu. Hacc'dan döndükten sonra irşâd vazifesinin gereklerini yerine getirmeye başladı.

Abdurrahmân-ı Tâğî'nin vefatı

Abdurrahmân-ı Tâğî hazretleri, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde İslâm'ın hurafelerden arınmış olarak insanların gönüllerinde yer bulması için çok çaba sarfetti. En üçra köylere kadar gönderdiği halifelerinden insanlara ilk önce farz olan bilgileri öğretmelerini, uzlaştırıcı olmalarını, yumuşak davranmalarını istedi; kendisi de devamlı olarak tebliğ için seyahatlerde bulundu. Yeri geldiğinde özellikle Râfîzî saldırılarına karşı hem müridlerini hem de halkı cihada davet ederek cepheye koştı. **Abdurrahmân-ı Tâğî** hazretleri, kendi döneminde aşiretler başta olmak üzere, insanlar arasında çıkan husûmetlerde sözü dinlenen birisi olarak arabuluculuk yapmış; toplum huzurunun sağlanmasında oldukça etkin olmuştur.

Tâğî, bütün ömrünü ilim ve irşâd hizmeti ile geçirmiştir. Allah rızası için insanlara iyiliği emredip kötülükleri yasaklayarak, tarikat ve hakikat yolunda ilerlemelerine çalışmıştır. Onsekiz yıl kaldığı irşâd görevinde, bulunduğu beldedeki insanları dünya muhabbetinden Allah'a davet etmekten bir an geri kalmamıştır.

Abdurrahmân-ı Tâğî, vefatından önce ağır hastalığına rağmen hiçbir sünnet namazını bırakmaksızın hepsini ayakta kılar, akşam ile yatsı arasında râbîta ile iki tulû vakti arasındaki zikri asla bırakmazdı. Oysa bu sırada ancak dört yanına yastık dayayarak oturabiliyor, hatta böyle bile oturamayıp sırtını duvara dayıyordu. Bu durumu kendisine hatırlatılarak *"hastasınız, bu şekilde ibadet yapamazsınız"* diyenlere aldırış etmiyordu. Hatta kendisini bu konuda uyaranlardan, bu şekilde konuşmalarını isterdi. Hastalığı sırasında kendisini ziyaret için gelen müridlerin şu kohlara riayet etmelerini isterdi:

"Ziyarettime gelenler tam bir edeb ve huzur içinde yanıma girsinler. Edebe aykırı yapılan bir davranış, yapan kimseyi zarara uğratacağı gibi kendimin de o davranıştan zarar göreceğinden çekiniyorum. Yanıma girdiğinizde kalbleriniz bir, niyetleriniz aynı olsun."

Abdurrahmân-ı Tâğî hazretleri, son gecesinin seher vak-tinde kendisine:

"Aklınızdan yolculuk geçiyor mu?" diye sorulunca: *"Evet, hem de çok geçiyor. Eğer aklımdan yolculuk geçmeseydi, Peygamberimiz (s.a) açık bir şekilde bana görünmezdi"* dedi.

Son demlerinde **Molla Abdülkâhhar'a** dönerek:

"Güzel sesinle üzerime Kur'an-ı Kerim oku" dedi.

Gece yarısına doğru çok sevdiği bir aile ferdini çağırdı. Peygamber (s.a.) Efendimiz'in vefat etmek üzere iken Hz. Aişe'ye (r.a) çok yakınlık gösterdiğini, hatta başını onun göğsü ve çenesi arasına dayayarak öyle vefat ettiğini bildiği için son anlarını aynı şekilde Rasûlullah'a (s.a) ittiba ederek geçirmek istedi. Vücudunu o yakınının koluna dayadı, elini eline koydu. Bir süre sonra elini çekerek sağ göğsünün altına gelecek şekilde koynuna soktu. Bu hal üzere kuşluk vaktine doğru, saat dokuz civarında Rabbine kavuştu. Vefat tarihi 1886 (h. 1304) Aralık ayının yirmisine rastlayan Perşembe günüdür. Kabri Güroymak (Nurşîn)'dedir.

KAYNAKLAR: Abdürrahmân-ı Tâğî Muhammed Ziyaüddîn, *İşaretler*, Çev. Mehmet İldırar, s. 9-19; M. Şefik Korkusuz, *Sâdât-ı Nakşibendî*, s. 114-119.

ENBİYA YILDIRIM

SEYYİD MUHAMMED NÜRÜ'L-ARABÎ (R.H)

(ö. 1305/1887)

Bağlıları arasında *"Pir-i Melâm"*, *"Arab Hoca Melâmî"*, *"Noktacı Hoca"* gibi isimlerle meşhur olan **Seyyid Muhammed** hakkındaki en kapsamlı bilgiyi, 1931 yılında basılan *Melâmilik ve Melâmîler* adlı eseri ile **Abdûlbaki Gölpınarlı** vermektedir. **Gölpınarlı**, tasavvuf tarihi kadar eski olan Melâmîlik ekolünü üç temel devreye ayırır. Birinci devre Melâmîliğinin ilk kurucusu ve pîri **Şeyh Hâmidün Kussâr**; ikinci devre Melâmîliğinin pîri **Şeyh Hacı Bayram Velî**; üçüncü devre Melâmîliğinin kurucu ve pîri ise **Seyyid Muhammed Nürü'l-Arabî**'dir.

Bilindiği gibi *"melâm"*, *"kınamak"* kelimesinden gelir. Nitekim Vâkıa Sûresi'nde Kıyamet Günü insanlar amellerine göre değerlendirilirken üç gruba ayrılırlar. Birinci grup, *"Ashâbü's-Şimâl"* yani celâl ve şer ehli olan münkir ve günahkârlar; ikinci grup, *"Ashâbü'l-Yemîn"* yani iyilikleri ile Hakk'a yaklaşanlar; üçüncü grup ise *"Ashâbü'l-Meymene"* yani hayır işinde ileri gidenler, önde koşanlar, sağ elinin verdiğini sol eli ile bilmeyenler ki, bunların *"seyyi'âtü'l-mukarrebîn"* günahları ile Hakk'a yaklaşanlar yani halka günahlı halini gösterip iyiliğini gizleyerek, kınamak yolu ile nefsinin her türlü şirk ve mâsivâsından kurtulup,

tam bir ihlâs ve ihsanla Hakk'a kurbiyyet (yakınlık) sağlarlar. İşte gerçek Melâmîler, kendilerini bu üçüncü grupta olan kişiler arasında görmeyi hedeflerler.

Son asrın tasavvuf erbâbınca "Kutub" ve "Gavs" olarak kabul edilen Seyyid Muhammed'in hal tercümesi ve maddî-mânevî hayatı, kendisinin kaleme aldığı *Menba'u'n-Nûr fî Rû'yeti'r-Resûl* adlı risâlesinde otobiyografi tarzında muntazam bir şekilde verilmektedir. Seyyid Muhammed, 1228/1813 tarihinde Mısır'a bağlı Mahalletü'l-Kübrâ kasabasında doğmuştur. Babası, Kudüs dışında zâviyesi bulunan ve zürriyetinin çokluğu ile bilinen Bedrû'l-Velî'nin oğlu Kudüs'lü Seyyid İbrahim'dir. Seyyid İbrahim'in Mısır'a ne maksatla geldiği hakkında vesikalarda bir kayıt yoktur.

Seyyid Muhammed'in siyâdet (seyyidlik) şeceresi ise Harîrîzâde Seyyid Muhammed Efendi'nin *Tibyân* adlı eserinde ve Muallim Vahî (Ölmez)'nin *Bursalı Tahir Bey* adlı Arap harfleriyle basılmış biyografi çalışmasında ve yine Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Menâkıb* adlı eserinde;

Seyyid Muhammed Nûr'ul-Mısıriyyü'l-Mahalleviyyü'l-Bedriyyü'l-Hüseynî, Seyyid İbrahim'ül-Kudsî, Seyyid Bedr'ül-Velî, Seyyid Yusuf, Seyyid Bedr, Seyyid Ya'kûb, Seyyid Mutahher, Seyyid Sâlim, Seyyid Muhammed, Seyyid Zeyd, Seyyid Ali, Seyyid Hasan'ül-Ârizü'l-Ekber, Seyyid Zeyd, İmam Zeyne'l-Âbidîn Ali, İmam Hüseyin, İmâm-ı Ali b. Ebî Tâlib şeklinde verilmektedir.

Dört yaşlarında babasının vefatı ile yetim kalan Muhammed Nûr, üç yıl dayısının himayesinde kalmıştır. Dayısı, dedesi, annesi, babası ve hatta diğer aile dostlarının hepsi sûfî ve tarikat ehlidir. Böylece Muhammed Nûr, tasavvuf neş'esini daha pek küçük yaşlarda iken ailesinden almıştır.

Seyyid Muhammed, yedi yaşlarında Câmiü'l-Ezher'de Şeyh Hasan'ül-Küveysnî ismindeki ünlü âlimden İslâmî ilimleri tahsile başlamış, 1244/1828 yılından 1255/1839 yılına kadar Şeyh Hasan'ın derslerini takip edip kendisinden ilim, irfan ve marifet tahsil etmiştir. Seyyid Muhammed, şeyhinin emriyle Rumeli'ye şeyhi ile birlikte gitmiş, ilim ve irşâdla meşgul olmuştur. Burada dokuz ay oturmuş, bu süre içinde Nakşibendî şeyhi Yusuf Efendi'ye intisâb ederek Nakşî tarikine girmiştir. Seyyid Muhammed, tahsilini de ihmal etmeyerek Şeyh Yusuf Efendi'nin damadı ulemâdan Talât Efendi'den tahsile devam etmiştir. Dokuz ay

sonra **Şeyh Yusuf Efendi**'nin emri ile hac maksadıyla Mekke-i Mükerrerme'ye gidip hac vazifesini yerine getirmiş, bir yıl kadar Mekke'de mücavir kalmıştır. **Seyyid Muhammed**, **Şeyh İbrahim eş-Şemârikî**'den Halvetiyye'nin Şâbâniyye şubesi ile Üveysiyye ve Ekberîyye tarikatlarını almış ve **Şeyh Ömer Abdürresûl**'den hadis okuyup icâzet almıştır. **Şeyh Ömer Abdürresûl**, kendisinden tarikat almak (inâbe) isteyen **Seyyid Muhammed**'e kendisini Mısır'a davet etmesini ve yolda Şâfiî mezhebi gereğince öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazlarını cem etmesini emretmiştir. **Seyyid Muhammed Nûr**, kendi tâbirince, "*el-Emrû fevka'l-Edeb*" (Emir, edebden üstündür) deyip bu emri yerine getirmiştir.

Cami'ül-Ezher'e gelince **Şeyh Hasan Efendi** kendisine, "*ilm-i vehbî*"nin inkişaf ettiğini söyleyip Rumeli'ye dönmesini emretmiş, bu emre uyan **Seyyid Muhammed**, İskenderiye limanından bir gemi ile önce Antalya'ya çıkmış, Anadolu'nun bazı şehir ve kasabalarını dolaşıp oradan Gelibolu'ya, Gelibolu'dan da Selanik'e ve Serez'e gitmiştir. Serez'de üç ay kadar Küçük Medrese denilen yerde müderrislik yapıp hadis ve tefsir okuttuktan sonra Demir Hisar, Doyran, Usturumca, Maleş yoluyla Koçana'ya giden **Nûrû'l-Arabî**'yi Koçanalılar Üsküp valisi **Hıfzı Paşa**'nın vakfı olan Hıfzı Paşa Medresesi'ne tayin etmişler, 1249/1833 yılında burada müderrisliğe başladığı yılın Ramazan ayında Koçana Camii'nde *Kaside-i Emâlî*'yi Türkçe şerhederek okutmuştur.

Vali **Hıfzı Paşa**, henüz yirmi yaşındaki bu seçkin hocayı görmek isteyip Üsküp'e davet etmiş, o da davete icâbet ederek Üsküp ulemâsı ile tanışmıştır. Paşa, **Seyyid Muhammed**'in ilim ve irfanına hayran olmuş, kendi evlatlarını onunla birlikte Koçana'ya göndermek istemiş ancak anneleri evlatlarından ayrılmak istemediğinden Paşa, **Seyyid Muhammed**'e Üsküp'e yerleşmesini teklif etmiştir. **Seyyid Muhammed**, buna razı olmamış, altı ay Koçana'da, altı ay da Üsküp'te oturmasına karar verilmiştir. Genç Seyyid burada Paşa ile dostluğu ilerletmiş; Paşa, bütün tiryakisi olduğundan Seyyid de tütüne alışmıştır. Fakat gördüğü bir rüya üzerine ağzına bir daha tütün koymamış ve müridlerini de men etmiştir. **Nûrû'l-Arabî**'nin 1255/1839 yılında Üsküp'e giderek orada yerleştiğini ve Nakşibendî şeyhi **Kazanlı Abdülhâlık Efendi**'ye intisâb ettiğini görüyoruz.

1259/1843 yılında hacca niyet etmiş, Mekke-i Mükerrerme'de

Derviş Mehmed vasıtasıyla **Kazanlı Şeyh Abdülhalık Efendi**'nin halifesi **Şeyh Trabzonlu Mustafa**'ya intisâb etmiştir. Hacıdan sonra **Trabzonlu Mustafa Efendi**den Nakşibendî icâzetnâmesi almış, irşâd ve sülûka mezun olmuştur. Medine'yi ziyaretten sonra Mısır yolu ile Rumeli'ye dönerken Yenbu'da bir kurban keserek fukaraya etli pilav dağıtmıştır.

Seyyid Muhammed, Üsküp'e geldiğinde **Hıfzı Paşa**'nın yerine **Sâlim Paşa** vali olmuştu. **Sâlim Paşa** da **Hıfzı Paşa** gibi Seyyid'in müridi olup "*zîkr-i daim*" almıştır. Seyyid'e bir vakıf medrese yaptırmak istediye de Seyyid, **Sinan Voyvode Camii**'nin tamir edilmesini tavsiye etmiş, bu isteği yerine getirilmiştir.

Sâlim Paşa, sonra **Hassa Müşirliğine** tayin edilerek **İstanbul'a** gitmiş, 1266/1849 yılında Seyyid'i de **İstanbul'a** davet etmişti. Seyyid, daveti kabul edip **İstanbul'da** altı ay kadar kalmış ve bu süre içinde **İstanbul ulemâ** ve meşâyihî ile temasta bulunmuştur. 1269/1852 yılında Üsküp'te kendisine bey'ât eden **Müşîr Çerkes İsmail Paşa**'nın daveti ile **Manastır'a** gitmiş, üç ay kadar orada kalmıştır. Bu süre zarfında genellikle memur zümresine mensup olanlara **Şeyh Bedreddin-i Simavnanî**'nin *Vâridât*'ını şerh ederek okutmuş ve bu dersler *Letâ'ifü'l-Tahkikât fî Şerhi'l-Vâridât* ismiyle tamamen şerhedilmiş fakat basılmamıştır.

1285/1868 yılında Üsküp civarındaki bazı mutaassıp kişilerce **Seyyid Muhammed**, neşri ilhâd (sapıklığı yaymak) ithamıyla merkeze şikâyet edilmiştir. Devrin hükümdarı **Sultan Aziz Han**, durumun araştırılması için **Şeyhülislâm'a** yetki vermişse de Zabtiye **Müşîri Hüsnü Paşa**, **Manastır** valiliğinde iken Seyyid'i tanıdığından bu iddianın aslı olmadığını söyleyip **Muhammed Nûr'u** **İstanbul'a** davet etmiş, Seyyid de oğlu **Şerif Efendi** ile birlikte gelip **Paşa**'nın konağında misafir olarak altı ay kalmıştır. Bu süre içinde **İstanbul'un** ulemâ ve meşâyihî ile çeşitli ilmi ve irfanî sohbetlerde bulunmuş, etrafında bir sevgi halkası oluşmuştur.

1288/1871 yılında tekrar **İstanbul'a** oğlu ile birlikte **Şeyhülislâm Molla Bey**'in daveti ile gelen **Seyyid Muhammed Nûr'a** burada **Mürefteci Hâce Abdullah Hulûsi Efendi**, **Evkâf Müfettişi Hacı Tefvik Efendi**, **Şehremini (Belediye reisi)** ve **Pazarmeydanı Raûfî Tekkesi Şeyhi Abdülkerim Efendi** ve **Harîrîzâde Hâce Seyyid Muhammed Kemâleddin Efendi** gibi ünlü âlim ve edibler intisâb etmişlerdir. Ondan, **Alayemini Halil Efendi**'nin evinde **Seyyid Şerif**'in *Vahdet-i Vücûd Risâlesi*'ni okumuş-

lardır.

1297/1879 yılında 110 ihvânıyla hacca gitmiş ve dönüşünde Kosova vilâyetinde Arnavut İhtilâli ile karşılaşmıştır. **Seyyid Muhammed Nûr**, ihvanını bu ihtilâle karışmak ve sempati duymaktan dahi men etmiştir. 1302/1884 yılında tekrar 130 Melâmî ihvânıyla hacca gitmiş, bu seferde damadı ve en büyük halifesi **Şeyh Abdürrahim Efendi** ve torunu **Hacı Kemal Efendi** de bulunmuştur. Dönüşte bindikleri vapur Süveyş Kanalı'nı geçerken damadı **Abdürrahim Efendi** vefat etmiştir (1303/1885).

1305/1887 yılı 29 Cemâziyelâhir Pazartesi gecesı Usturumca'da vefat eden **Seyyid Muhammed Nûrû'l-Arabî**, vasiyeti üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) gibi kendi odasında vefat ettiği yere defnedilmiştir. **Seyyid Muhammed Nûr**, kalben tatmin oluncaya kadar birçok mürşide baş vurmuş, içindeki aşk sebebiyle menziline en ulvî ve yüce derecede "*Makâm-ı Ahmedî*", "*Makâm-ı Sultânî*" adı verilen derecede yükselip vuslat bulmuştur. O, XIX. yüzyıla ve daha sonraki zaman ve mekânlara en uygun gelecek ve bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) alarak tertip ettikleri merite ve makamlar sayesinde, Melâmîliğin en mükemmel şekilde yayılmasını, hiçbir zorluk olmadan, tümüyle usûl ve Peygamber'in (s.a.v.) âdâbına uygun olması bakımından birçok kudretli şahsiyet, büyük ulemâ ve meşâyihi kendisine bağlanmasını sağlamış ve birçok halife yetiştirmiştir. Bunlar arasında özellikle Mevlânâ **Hacı Maksûd Efendi** ve ünlü Halvetî-Şâbânî şeyhi **Ahmed Âmiş Efendi**'yi gösterebiliriz.

Seyyid Muhammed Nûrû'l-Arabî, irşâda memur edilinceye kadar birçok seçkin âlimden dersler almış, en çok **Muhyiddîn Arabî**, **Seyyid Şerif Cürcânî**, **Vâridât** adlı eserin müellifi, allâme ve şeyh Simavna Kadısoğlu **Bedreddîn-i Simavnanî**, **Niyazî-i Mısıri**, **Hacı Bayram Velî**'den etkilenmiş; bunlarla birlikte daha birçok ünlü sûfî ve âlimin eserlerini kendi tevhidî ölçüleri içinde değerlendirip, şerhler yazmıştır.

Abdürrahim-i Fedâyî, Şeyh'in baş halifesi ve damadıdır. Âlim, fâzıl ve Üsküp müderrisi ve Melâmî Tekkesi'nin de postnişinidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi hac dönüşü vapurla Süveyş Kanalı'nı geçerken vefat etmiş ve cenazesi Mısır'da "*Ayn-i Mûsâ*" denilen mahaldeki hazireye gömülmüştür. Vefatına dostlarından **Hakkı Efendi** şu tarihi irtihalen söylemiştir:

*Bu cihânın devrini hiç bilmediler şeyh ü şâb,
Kimse fethetmez aceb seyredübtür bu dolab.*

*Pirimiz kutb-ü cihân azmeyledi çün Mekke'ye,
Bilesince yâr idi mürşidimiz âli Cenâb.*

*Avdet üzre der sefine azm-i Firdevs eyledi,
Vaslını arzû idenler ciğerin etti kebâb.*

*Cümle ihvân feyz alurdu bahr-i ilminden anın,
Cânları yakıtı firâk-ı çeşmimizden kân-i seylâb.*

*Hayderiydi, almadı evlâdı kabrinden nişân,
Bahr idi bahr ile bahr oldu "Fedâ'î" idi lâkâb.*

*Edelim "el-hükmü li'llâh", erdi çün hükmü kader,
Hâkim-i mutlak olur, hem cümleye hüsn-i me'âb.*

*Hüsn-i hâtıme delildir tarihi, "Hakkî" iyân,
Nûr idüb cism-i cemîli rûha etti inkılâb.*

Halifeleri

Seyyid Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin belli başlı halifeleri şunlardır:

Abdürrahim Efendi, Şerif Efendi, İştibli Salih Efendi, Salih Rif'at Efendi, Hâce Mahmûd Efendi, Fâ'ik Mehmed Bey, Süleyman Bey, Hacı Abdülkâdir Bey, Hacı Kâni Bey, Ali Rıza Vasfî Efendi, Ahmed Sâfî Efendi, Hacı Hasan Dede Efendi, Hayrullah Dede Efendi, Mürefteli Hâce Abdullah Hulûsî Efendi, Şeyh Kemâl Efendi, Şeyh Vehbî Efendi, Şeyh Abdülkerîm Rûhî Efendi, Manastırlı Hacı Ahmed Baba, Elmas Baba, Şeyh Hüseyin Sıdkî Efendi, Osman Zevkî Efendi, Mehmed Bey, Osman Şâdî Efendi, Harîrîzâde Mehmed Kemâleddîn Efendi, Bursalı Mehmed Tahir Bey, Hacı Maksûd Efendi, Hacı Cemâl Efendi, Âşık Vasfî Efendi.

Eserleri

Arapça Eserleri

1. *Mecâli'sü'z-Zehrâ ala's-Salâti'l-Kübra: Muhyiddîn Arabî'nin Salât-ı Feyziyye'sinin şerhidir.*
2. *el-Yâkûtu'l-Hamrá ale's-Salâti's-Suğrâ: Muhyiddîn Arabî'nin Salât-ı Mutalsa şerhidir.*
3. *Mevcû'n-Nusûs li Şerhi Nakşi'l-Fusûs: İbn Arabî'nin Nakşi'l-Fusûs adlı eserinin şerhidir.*
4. *el-Envârü'l-Muhammediyye: Şerif Seyyid Cürcânî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesi'ne yaptığı şerhtir. 1279/1862 yılında Üsküp'te yazılmıştır (Millet Ktp. AE. Arabî 1124).*
5. *el-Letâ'fü't-Tahkikât fi Şerhi'l-Vâridât.*
6. *Risâletü'l-Mukaddime li Mütâli'i'l-Fusûsi'l-Hikem: İbn Arabî'nin Fusûsü'l-Hikem'inin özetidir.*
7. *Risâlet-i Beyânü't-Tarîk ve Beyânü's-Sâlikîn ve'l-Meslûki ve's-Sülûk.*
8. *Risâletün fi Keyfiyyeti İmânî'l-Fir'avn: Fusûs'daki Firavun'un imanı ile ilgili konuyu açıklar.*
9. *Şerh-i Hakâ'ik-i Eşyâ.*
10. *Kenzü'l-Mahfi an Ehli'l-Hicâb.*
11. *Burhânu's-Sâlikîn.*
12. *Meşâhidü't-Tevhîd.*
13. *Seyrû't-Tevhîd: Tarîkattaki makamlar ve sülûkun mertebelerinden bahseden bir risâledir.*
14. *Kitâbu'r-Reşâd fi'l-Mebde ve'l-Me'âd.*
15. *Risâle-i Reddiyye alâ İrâdeti'l-Cüz'iyye.*
16. *Mürşidü'l-Uşşâk.*

Türkçe Eserleri

1. *Şerh-i Evrâd-ı Usbû'iyye: İbn Arabî'nin Salât-ı Usbû'iyye adlı eserinin şerhi olup geniş çaplı bir kitaptır.*
2. *ed-Dürretü's-Seniyye fi Şerh-i Risâleti'l-Gausiyye: İbn*

Arabî'nin Gavsıyye Risâlesi'nin şerhi olup hacimli bir eserdir.

3. **Şerh-i Kelâm-ı İmâm-ı Ali'nin** "Melhaku fi't-Timsâl ilâ Keselce" kasidesinin şerhidir.

4. **Risâle-i Noktatü'l-Beyân: İmâm-ı Ali'nin** "el-İlmü Noktatün Kesserahe'l-Câhilân" kelâmının şerhidir.

5. **Şerh-i Risâle-i Şeyh Rislân-ı Dimaşkı.**

6. **Şerhu Kasidetü's-Şeyhü'l-Ekber.**

7. **Şerh-i Gazel-i Hacı Bayram.**

8. **Niyazî Şerhi: Niyazî-i Mısırî'nin** bazı gazellerinin şerhedildiği bir eserdir.

9. **Risâletün fi Tefsiri'l-Fatiha.**

10. **Kitâbi'd-Devâ'iri ve'l-Eflâk fi Beyâni Tasarrufâtı Sâhibü'l-Mülki ve'l-Emlâk.**

11. **Delîlü'l-Uşşâk.**

12. **Dâ'iretü'l-Vücûd fi Beyâni Mekârimi'l-Mahmûd.**

13. **ed-Dürrü'n-Nefs alâ Salâti İbn-i İdris.**

14. **Risâle-i Tevhidi'l-Behiyye.**

15. **Risâle-i fi Beyânı Sülûk-i Şertat ve Tarikat ve Hakikat.**

16. **Risâle-i Sülûk-i Hakikat: Bekâ makamlarından bahseden küçük bir risâledir.**

17. **Risâle-i Sa'âdet ve's-Şekâvet.**

18. **Delâ'ilü'l-Hayrât Şerhi.**

19. **Şerh-i Ezân-ı Muhammedî.**

20. **Sırr-ı Ezân-ı Muhammedî ala's-Salavâtî'l-Hams.**

21. **Mahzarü'l-Küfr.**

22. **Ecvibetü'l-Lâzimetü fi Es'ileti's-Şeytâniyyetü'l-Mezkûreti fi Muhammediyye.**

23. **Hâdi'l-Uşşâk.**

24. **Tuhfetü'l-Muhammediyye.**

25. **Şerhi-i Âyân-ı Mümkînât.**

26. *Sırrun Nebe'i'l-Hakk.*

27. *Fezâ'il-i İmâm-ı Ali.*

28. *Tefsîr-i Sûre-i Yusuf.*

29. *Tefsîr-i Sûre-i Feth.*

30. *Menba'u'n-Nûr fî Rü'yeti'r-Resûl:* Kendi tercüme-i hâline ait küçük bir risâledir.

31. *Risâle-i İlmihâl.*

32. *Şerh-i Akâ'idi'n-Nesefiyye.*

33. *Risâletü'l-İsmâ'iliyye ve'l-Âtiyyetü'd-Dürriyeti fî Tarihi'n-Nakşîyyeti ve'l-Melâmiyye.*

34. *Risâletü's-Sâlihiyye.*

35. *İhtiyâr ve Kudem.*

36. *et-Temşîş alâ Salâti İbn-i Meşş:* Ünlü şeyh Abdüsse-lâm İbn-i Meşş'in *Salavât Mecmûası'nın* şerhidir.

37. *Risâle-i Sa'idiyye:* Hz. Ali'nin mânen hayatta olduğunu açıkladığı 8-10 sayfalık bir risâledir.

38. *Beyân-ı Tecellîyye'l-Hakk ale'l-Merâtib.*

KAYNAKLAR: Sadık Vicedânî, *Tomâr-ı Turûk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul 1340-1342, s. 103; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmlîk ve Melâmîler*, İstanbul 1931; Seyyid Muhammed Nûr'ül-Arabî, *Menba'u'n-Nûr fî Rü'yeti'r-Resûl*; Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi, *Tibyânü Vesâ'ilü'l-Hakkâik fî Beyânî Selâsilü't-Tarâ'ik*, Süleymaniye Ktp. Fatih-İbrahim Efendi Bölümü 430-432, c. III, 140^b-147^a; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul; Abdülaziz Mecdî Tolon (ö. 1941), *Osman Nuri Ergin*, İstanbul, s. 217; *İstilahâtü'l-Meşâyih* ("Melâmet" maddesi Osman Ergin Ktp.-Taksim Atatürk Ktp.); La'lizâde Abdülbâki Yetim Efendi, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye Sergüzeşt-nâmesi*; Doç. Dr. Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul, s. 362-381.

M. SERHAN TAYŞI

HARPUTLU İSHAK EFENDİ (R.H) (ö. 1309/1891)

Anadolu'da yetişen büyük âlimlerdendir. Felsefeden tasavvufa kadar birçok alanda son derece kıymetli eserler vermiştir. 1803 (h. 1218) yılında Harput'un Percenç köyünde doğdu. Babasının ismi **Abdullah Efendi**'dir. İlk tahsilini Harput'ta yaptıktan sonra ilim tahsili gayesiyle İstanbul'a gitti. Fatih Camii etrafındaki Sahn-ı Semân medreselerinde ders gördü. İstanbul'da uzun bir tahsil hayatından sonra icâzet alıp memleketine döndü.

Harput Meydan Camii Medresesi'nde ders verdi. Çok sayıda talebe yetiştirdi. Talebeleri üzerine çok titreyen **Harputlu İshak Efendi**: "*Talebe, solmayan güle ve konuşan bülbüle benzer*" derdi. **Harputlu İshak Efendi**, Harput'ta iki sene kaldıktan sonra İstanbul'a giderek ilim öğrendiği medresede ders vermeye başladı. Derin ilmi, tatlı sohbeti ile kısa zamanda meşhur oldu. Zamanın sultanı **Abdülaziz Han** tarafından saraya davet edildi. Sultan, ona huzur hocalığını verdi. Ayrıca **Sultan Abdülhamid Han** zamanında İstanbul pâyeliği rütbesi verildi ve Evkâf Nezâreti'nde büyük bir komisyona üye oldu. 1855'te ise Dâru'l-Maârif hocalığına getirildi.

Harputlu İshak Efendi, ilim ve irfâna hizmet ile geçen bereketli ömrünü 1891 (h. 1309) yılında tamamladı. Fatih Camii'nin kible tarafındaki bahçeye defnedildi. **Harputlu İshak Efendi** son derece azimli, sabırlı, mütevekkil bir insandı. Ölüm hastalığındayken ziyaretine gelen talebeleri ve akrabaları çok üzgündü. Onlara şöyle buyurmuştur:

"Neden üzülüyorsunuz dostlarım? Gören de sizi hiçbir şey bilmez sanır! Ölüm, mü'mine bir hediyedir. Ölüm, Hakk'a kavuşmaktır. Ölüm, fânî âlemden göç etmektir. Ölüm, yok olmak değildir. Bırakınız üzülmeyi ve ağlamayı! Ben seviniyorum! Çünkü asıl vatanıma gidiyorum."

Harputlu İshak Efendi'nin Eserleri

Harputlu İshak Efendi, çok sayıda eser veren bir müelliftir. İlm-i kelâm, tasavvuf ve felsefeye dair sekiz büyük eserin sahibidir. Sözü, **Bursalı Mehmed Tahir**'e bırakalım:

"İshak Efendi fâzıllardan bir zât olup Harput'ludur. 1310 tarihinde irtihal ederek Fatih Türbesi civarına defnolundu. Asâr-ı

matbuasından;

1. Şemsü'l-Hakika

2. Ziyâu'l-Kulûb; her ikisi de İncil-i Şerif'in elde bulunan nüshalarının muharrafıyeti vesaireye dairdir.

3. Zübde-i İlm-i Kelâm

4. Es'ile-i ve Ecvibe-i Hilemiyye

5. Miftâhu'l-Uyûn; bunların dışında âlet ilimleri (gramer ve edebiyat) tarifatını açıklayan

6. Es'ile ve Ecvibe

7. Kâşifu'l-Esrâr ve Dâfiu'l-Eşrâr isimli eserleri vardır. Matbu olan bu eserlerin dışında İbn Sina'nın meşhur Şifâ adlı eserini de

8. İstışfâ fî Tercemeti'ş-Şifâ adıyla tercüme etmiştir. Bu eser henüz basılmamıştır."

Görüldüğü gibi İbn Sina'nın Şifâ adlı felsefe ansiklopedisinden Hristiyanlara verilen cevaplara kadar birçok konuda eser vermiştir.

Ziyâu'l-Kulûb'dan İktibaslar

Ziyâu'l-Kulûb, Harputlu İshak Efendi'nin Hristiyanlığa dair yazdığı önemli bir eserdir. İnciller, aralarındaki farklar, Kur'ân'la karşılaştırılması, teslis meselesi, İsa (a.s.)'nın lâhutiliği, Allah'ın sıfatları gibi son derece geniş ve ilmî konuları ihtiva eder.

Avrupa'da Putperest Bulunmayıp İslâm Beldelerinde Yahudi ve Hristiyanların Bulunmasına Dair

"Protestan hristiyanlarının kendi inandıkları Hristiyanlığın doğruluğunu isbat için getirdikleri delillerden biri de Avrupa'da putperest bulunmayıp, İslâmiyet'in hâkim olduğu beldelerde Yahudi ve Hristiyanların bulunması'dır. Onlar bu hali, Hristiyanlığın insanlara tesir etme kuvvetine hamletmektedirler. Ortaya attıkları bu iddia, Hristiyanlığın doğruluğunu ispat etmekten çok, İslâmiyet'in akıllara durgunluk veren adâletini isbat etmektedir. Çünkü bir kimse hangi dine bağlı bulunursa bulunsun, İslâm ülkelerinin her tarafında aynı haklara sahip olup adâlet karşısında Müslüman ile müsâvi idi. Gayr-i müslimlerin ne dinine karışılıyor ne de ibâdet etmelerine mâni olunuyordu. İstedikleri sanat ve

ticaret ile serbestçe uğraşıyorlardı. Fakat Avrupa'nın pek çok yerinde Protestanlar şöyle dursun, Hristiyanlığın diğer fırkalarına tâbi olanlardan hiçbirinin, bir diğerinin hâkim olduğu yerde can ve mal emniyeti yoktu. Ermeniler ve Rumlar, İslâm memleketlerinin hiçbirini vatan edinemedişlerdi. Yunanistan ve diğer Akdeniz adaları gibi Rumların bulunduğu yerlerde Ermeni, Katolik ve Protestanlardan beş-on aile dahi bulunmaz. Fransa, İtalya, İspanya gibi Katolik olan yerlerde Protestan papazlarının mektep, kilise, manastır inşa etmeleri asla mümkün değildir. Memleketin mezhebi olan Katoliklik aleyhine açıkça kitap neşredemezler.

İslâm memleketlerinin hiçbir yerinde St. Barthelemy ve engizisyon mezalimleri gibi birşey meydana gelmemiştir. St. Barthelemy Katliamı, 980 (m. 1572.) senesi Ağustos'un yirmidördüncü günü yani St. Barthelemy yortu gününde **Kral IX. Şarl ve Kraliçe Katerina**'nın emri ile Paris civarında 60 bin Protestanın sadece inançlarından dolayı katledilmesidir. Hiçbir tarihte İslâm milletleri tarafından Haçlı seferleri gibi kanlı ve dehşetli bir katliam vukû bulmamıştır. Haçlı seferlerinin devam ettiği iki yüz senelik zaman içinde Avrupa harab oldu.

Bunun yanında bugün İslâm memleketlerinde rahat, refah, servet, hürriyet ve huzur içinde yaşayan Hristiyanlara bakınız. Sonra Hristiyanlık ve Müslümanlıktan hangisinin emirleri altında bulunanların adaletin himayesinde ve rahat olduklarını ve hangisinin insanlık ve medeniyete hizmet edebileceğine Allah için hükmediniz."

Avrupa'daki İlim ve Sanayinin Gelişmesinin, Hristiyanlığın İslâmiyetten Üstün Olduğuna Dair Delil Sayılması

"Avrupa'daki ilim ve sanayinin gelişmesi, zenginliğin artması, şehirlerin imar edilmiş olması, mektep ve hastahanelerin çok olmasını Hristiyanlığın İslâmiyetten üstün olduğunu ispat için delil göstermek, çok şaşılacak, pek abes bir iştir.

Ortaçağa kadar Avrupa, Hristiyanlığa tam bağlı olup ellerindeki İncillere tâbi oldukları için halleri harab ve perişandı. Delil olarak ortaya koydukları ilim ve sanayide terakki etmek, hastahaneler ve mektepler yapmak gibi medeniyet vasıtalarından hiçbirisi o dönemde mevcut olmadığı gibi Romalılardan kalanlar dahi mahvolmuş, eserleri bile kalmamıştı.

Avrupalılar, İncillerde ve bilhassa Luka İncili'nin onikinci

babında bildirildiği gibi sanat, ticaret ve ziraata hiç ehemmiyet vermeyip havada uçan kuşlar gibi bulduklarını yemiş, buldukları yerde oturmuşlardır. Bu yüzden Avrupa kıtası baştan başa zulmet, cehâlet, vahşet ve taassub içerisinde kalmıştır. Onlar hastahane, mektep, fakirhâne gibi müesseselerin varlığından dahi habersiz idiler. Kur'ân-ı Kerîm ise dünya işlerine de ehemmiyet vermiş; ilmi, sanatı, ticareti ve ziraatı emretmiştir.

Ayrıca bir milletin zenginliği de inandığı dinin doğruluğunu ispata kâfi delillerden olamaz. Çünkü Protestanların, Hristiyanlığa inanmadıkları için çeşitli belâlara uğradıklarını iddia ettikleri Yahudilerden *Rotchild*, dünyanın en zengindir. Hâlâ İngiliz mebuslarından olan *Lord D'isrraelli* de Yahudi olduğu halde dünyanın en zenginleri arasındadır. Bugün Avrupa altın borsalarının Yahudi eline geçeceği şimdiden açıkça görülmektedir.

O halde Hristiyanların yukarıdaki iddialarına göre Yahudilerin dini, *İsa* (a.s.)'nin dininden daha iyi olmaktadır. Ayrıca Avrupa'nın çok yerlerinde ve Rusya'nın hemen her yerinde sanat, ticaret ve servetten habersiz ne kadar fakir Hristiyan varsa bunların inançları da batıl olmaktadır. Hristiyanların bu garip iddiasına göre herhangi bir dinin doğruluğu, sadece o dine inananların servet ve zenginliğine bağlı olması lâzım gelir ki bu hal, Hristiyanların İslâmiyete karşı yaptıkları itirazı kuvvetlendirmez."

KAYNAKLAR: Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, c.1, s.247-248; Mehmed Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c.1, s.329; Harputlu İshak Efendi, *Ziyâü'l-Kulûb*, (Latin harfleriyle hâşîye ve parantezli basım) 1995, s.34-38.

SAİD AYKUT

AHMED ZİYÂÜDDİN GÜMÜŞHANEVÎ (R.H)

(ö. 1311/1899)

Aile Çevresi ve Doğumu

Esas adı **Ahmed b. Mustafa b. Abdurrahman el-Gümüştanevî**'dir. Gümüştane'nin Emirler mahallesinde dünyaya gelmiş, daha ziyade "*Ziyâuddîn*" mahlâsı ve "*Gümüştanevî*" nisbesi ile şöhret bulmuştur. Muhtelif kaynaklar, **Mustafa Fevzi**

Efendi'nin Hediiyetü'l-Hâlidin isimli eserinde verdiği bilgiye dayanarak onun doğumu hakkında 1227 (m.1812), 1228 (m.1813) ve 1235 (m.1819) gibi değişik tarihler ileri sürüyorlarsa da aynı müellifin meşhur eserinde vefat ettiği zaman **Gümüşhanevî'nin** seksentüç yaşında olduğunu beyan etmesinden ve **Hüseyin Vassâfın** da **Gümüşhanevî'yi** gördüğünde seksen yaşının çok üstünde olduğunu söylemesinden doğruya en yakın tarihin 1228 (m.1813) olduğu kanaatine varılabilir.

Künyesinden babasının **Mustafa**, dedesinin **Abdurrahman** adında bir zât olduğu anlaşılan **Gümüşhanevî'nin** ailesi hakkında etraflı bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak **Gümüşhane'nin** bir mahallesine adını verdirecek kadar geniş nüfuzlu "**Emirler**" sülâlesinden olması, onun köklü bir aileye mensup olduğunu gösterebilir. On yaşına gelen **Gümüşhanevî'nin**, ticaret maksadı ile Trabzon'a göç eden ailesiyle birlikte buraya geldiği bilinmektedir. Ağabeyinin askere gitmesiyle yalnız kalan babasına, mağazasında bir müddet yardımcı olduğu bilinen **Gümüşhanevî'nin**, amcası ile ticaret için İstanbul'a gittiği, tam bu sırada ağabeyinin ailesi yanına döndüğünü haber alınca memleketine dönmeyerek, ilim ve irfan tahsilini ikmal etmek üzere İstanbul'da kaldığı da kaynaklarca ifade edilmektedir.

Bu bilgilerden hareketle kendisinin ticaretle uğraşan, muhtemelen soylu ve zengin bir aileden geldiği söylenebilir.

Tahsili ve Yetiştmesi

Hayatının ilk on senesini **Gümüşhane'de** ve "**Emirler**" lakâbı ile meşhur ailesi içinde geçiren **Gümüşhanevî'nin**, 1238 (m.1822) senesinde ticaret için Trabzon'a göç eden ailesiyle birlikte buraya geldiği, tahsilinin bir kısmını da burada ikmal ettiği bilinmektedir. Beş yaşındayken Kur'ân-ı Kerîm'i, sekiz yaşında *Kasaid*, *Delâil-i Hayrât* ve *Hizb-i Azam*'ı hatmedip icâzet aldığı ifade eden kaynaklar, onun **Gümüşhane'deki** hocaları hakkında ismen de olsa hiç bilgi vermemektedirler. Ancak kendisinin talebelerine verdiği icâzetnâmelerde: "*Beni küçüklüğümden beri terbiye edip eğiten ve yetiştiren muhtelif bölgedeki üstadlarımların ismini teberrükten de olsa vermek isterim*" diyerek **Şeyh Sâlim**, **Şeyh Ömer el-Bağdâdî**, **Şeyh Ali el-Vefâî** ve **Şeyh Ali'nin** isimlerini zikretmiştir. Gerek **Gümüşhane'de** iken okuyup icâzet aldığı ifade edilen dersleri, gerekse üstadlarının ünvanları dikkate alınırsa onun ilk tahsiline tasavvufi bir çevre içerisinde başladığını ifade edebiliriz.

Trabzon'daki hayatından itibaren bu çevrenin kendisi üzerindeki tesirlerini gösterdiğini ve ömrünün sonuna kadar da devam ettirdiğini görürüz.

Ailesinin Trabzon'da başlayan ticarî hayatı ve ağabeyinin askere gitmesiyle yalnız kalan babasına yardım etmek mecburiyeti, **Gümüşhanevî**'yi bir müddet fiilî ticaretin içine itmiş ise de bu meşgale, onun ilim tahsil etme arzusuna mâni olamamıştır. Babasının ve ailesinin muhâlefetine rağmen mahallenin âlimlerinden gizlice sarf, nahiv ve fıkıh dersi almaya devam etmiştir.

Mezkûr icâzetnâmede verilen isimlerden bu hocaların, kaynaklarda "*Laz Hoca*" olarak zikredilen fakat hakkında hiçbir bilgi verilmeyen **Şeyh Osman Efendi** ile **Şeyh Hâlid es-Saidî**'nin olması ihtimal dahilindedir.

Emsallerinin eğlence ile vakit geçirdiği bir yaşta oğlunun bir taraftan ilim tahsili, diğer taraftan da ticarî işler altında ezilmemesinden endişe eden babası bir gün **Gümüşhanevî**'ye:

"Oğlum, ilmin mâsivâdan daha faziletli ve alışverişten daha lüzumlu olduğunu bilirim. Ne var ki, henüz senin yaştan küçük. Şimdiye kadar öğrendiklerin sana yeter. Ben, seni ilim yolundan alıkoyamam. Ancak askere giden ağabeyin gelip bana yardımcı oluncaya kadar sabret. O zaman seni İstanbul'a (Dârü'l-Ulûm'a) gönderirim. Hiç olmazsa kendini şimdilik ticaret ve kazanç yoluna bağla" şeklinde nasihatta bulunur.

Bundan sonra **Gümüşhanevî**, babasının vadettiği vaktin gelmesini sabırsızlıkla beklerken hem mütad derslerini ve hıfzını tamamlamaya, hem de kendi eli ile ördüğü para keselerini satarak istikbalde lâzım olacağını düşündüğü parayı biriktirmeye çalışıyordu. Marifet ve ilim tahsiline helâl lokma ile girilmesi zarureti-ne olan inancı, babasının kazancından istifade etmesine mâni olmuştur. Daha on, onbeş yaşlarında bir çocukken onu böyle müstağnî bir tavra iten sebep, tahsilindeki tasavvufî çevrenin etkisidir. İleride lâzım olur düşüncesiyle kendi elleriyle ördüğü para keselerinden biriktirdiği parayı gönderdiği babasına şöyle bir mektup yazmıştır:

*Yedimle kîse örmüşüm mukaddem
Onun esmâridir ey Amm-ı Ekrem
Eğerçi bende yoktur pûl-ı ahmer
Muînîmdir benim Allahu Ekber*

*Garibim gerçi yok Ahbâba yârân
Enisimdir Cenab-ı Zât-ı Sübhân
Zahirim yok bilirsin burda birkes
Kifayet eder Allah mukaddes*

Gümüştanevî'nin İstanbul'da uğradığı ilk ilim merkezi Baze-yid Medresesi olup, burada kimliğini bilmediğimiz bir velînin nezaret ve himâyesinde ve mânevî murâkâbesinde tasavvufî bir atmosfer içerisinde tahsiline devam ettiği müşâhede edilmektedir. İstanbul'a gelişinin ilk günlerinde davranışlarına yön veren şöyle bir rüya görmüştür:

Gümüştanevî, bir gece büyük bir mâbed içerisinde cemaat arasında otururken, çevreyi saran ve bütün canlıları kasıp kavuran bir yangının çıktığını, alevlerin mâbedi tamamen sardığını, kurtuluş imkânının kalmadığını gören cemaatin can feryatlarıyla sağa sola kaçtığı sırada kendisi bir çıkış yolu bulabilirim ümidiyle gözlerini gökyüzüne ve kubbeye doğru kaldırır. O an kubbenin tam ortasından aşağıya sarkıtılmış bir zincir gözüne ilişir. Hemen o zincire yapışarak semaya doğru yükselir ve bu bâdireden kurtulur.

Halen türbe-i mahsûsalarının hocası ve halifeleri ile Süleymaniye Camii avlusundaki mezarlıkta bulunuşu, o rüyanın ömrünün sonuna kadar tesirini devam ettirdiğini, tam ve geniş mânâsı ile gerçekleştiğini göstermiş bulunmaktadır. Uyandığı zaman gördüğü rüyanın dehşetinden sarsılan **Gümüştanevî**, ilâhî bir sır gibi herkesten sakladığı bu rüyanın geniş bir tabirini, çok geçmeden, İstanbul'a Süleymaniye ve Ayasofya camilerinde ders vermek üzere geldiği haber verilen bir üstadından istifade etmek üzere gittikleri Süleymaniye Camii'nde buluyor. Mezkûr mâbedin içerisine girdiğinde rüyasında gördüğü mâbedin bütün haşmet ve azâmetiyle karşısında durduğunu farkedince mânevî bir işaretle ikaz edildiğinin idraki içinde bir taraftan bekleme, diğer taraftan da kendisini ilim tahsiline vererek, kemâle erebilmenin gayreti içinde bulunduğu nakledilmektedir.

Mahmut Paşa Medresesi'nde **Abdülaziz**, **Abdûlmecid**, **II. Abdülhamid**'in hocası ve **Abdullah el-Mekki el-Erzincânî**'nin halifesi ve daha sonra kendisine (**Gümüştanevî**'ye) intisâb eden **Şehrî Hafız Muhammed Emir el-İstanbulî** ile **Erzincanlı**

Nakşî şeyhi "*Kürt Hoca*" namıyla maruf **Abdurrahman el-Harputî**'den ders okumuştur.

Gümüşhanevî, derslerde görülen başarısı üzerine zaman zaman hocalarına vekâleten onların izniyle arkadaşlarına ders vermeye başladı. İcâzet almadan önce arkadaşlarına akâid dersi okutacak kadar selâhiyetliydi. **Gümüşhanevî**'nin hocaları iyi takip edildiğinde görülecektir ki gerek **Gümüşhane**'de ilk dersini verenler, gerek Trabzon'daki hocaları, gerekse İstanbul'da ders aldığı müderrisler hem tekke menşeli, hem sûfî, hem de âlim kimselelerdir.

Bu hocaların rahle-i tadrîsinde yetişen **Gümüşhanevî**'nin 1260/1884 senesinde ilmi icâzetini aldığını tespit ettiğimize göre onun İstanbul'daki tahsil hayatı onüç yıl sürmüştür.

İcâzet aldıktan sonra hergün Bayezid Medresesi'nde müderrislik yapan ve gittikçe ders halkasını genişleten **Gümüşhanevî**, bir yandan da geceli gündüzlü otuz yıl sürecek olan ilmi eserleri tertip ve telif ile neşriyat hizmetlerine başladı. Bütün eserlerini 1268 /1848 ile 1292/1875 seneleri arasında verdiğini, eserlerinin baskı ve telif tarihlerinden anlıyoruz.

Gümüşhanevî'nin İstanbul'daki öğrenim hayatında ulaştığı seviyeyi anlamak için icâzetnâme verdiği öğrenci sayısını vermek yeterli olacaktır kanaatindeyiz. Hadis ve fıkıhtan otuz, tefsirlerden sekiz, muhtelif eserlerden onbir kişiye icâzetnâme vermiştir. Ayrıca isimleri bir icâzetnâme hacmine sığmayacak kadar fazla müellifin daha birçok eserini tetkik ve mütalâa etmiştir.

Zahirî ilimlerde icâzet verecek derecede ilerleyen ve zamanın önde gelen müellifleri arasında yer alan **Gümüşhanevî**, küçüklüğünden beri içinde yetiştiği atmosferin tesiriyle kâmil bir mürşid elinde irşâd edilmeye şiddetle ihtiyaç duymuş ve mükemmel bir şeyh arayışı içerisine girmiştir.

Tasavvufa İntisâbı ve İntisâbdan Sonraki Dönem

Çocukluğundan beri tasavvufî bir çevre içerisinde tahsiline başladığını bizzat kendi ifadelerinden anladığımız **Gümüşhanevî**'nin, İstanbul'daki öğrenim hayatında da böyle bir muhit-ten uzak kalmadığını biraz önce belirtmiştik. Hocaları arasında yer alan, **Şehrî Hafız** ve **Harputî Abdurrahman Efendi**'nin halife olmaları da bu fikrimizi teyid etmektedir.

Şer'î ilimlerde zirvede iken bu duyularla meşbû **Gümüşha-**

nevi, Mevlânâ Hâlid'in en meşhur ve önde gelen halifelerinden olup tahminen 1261/1845'te İstanbul'a gelerek yerleşen ve Üsküdar Hoca Minare Tekkesi'nde tarikat neşrine çalışan Abdülfettah el-Ukarî (ö. 1281/1864) ile bir sohbet meclisinde karşılaşmış ve aralarında sıkı bir samimiyet doğup gelişmiştir.

Bu samimiyet ve yakınlık sebebiyle, Abdülfettah Efendi'ye intisâb etmek istemişse de bu isteği, her defasında Ukarî'nin "*ile-ride gelecek olan zâtın buna izinli olduğunu, binâenaleyh onun gelmesinin beklenmesi lâzım geldiğini*" ifade eden işaretleri üzerine geri çevrilmiş; ancak aralarındaki dostluk, muhabbet ve sohbet devam etmiştir. Mürşide olan ihtiyacının muhabbetle telâfi edilemeyeceğini anlayan Gümüşhanevî, mutlaka intisâb etmek azim ve niyeti ile Abdülfettah Efendi'ye gittiği bir gün Alaca Minare Tekkesi'nde onun hücresinde hiç görmediği fakat içerisinden çok yakın bir alâka ve sıcak bir sevgi hissettiği yabancı bir şahısla karşılaşır. O zâtın: "*Yâ Ahmed! Sizin inâbe ve irşâdınız ezelde bana tevdi edilmiş olup, yalnız sizin için Şam'dan Anadolu'ya gitmek için görevlendirildim*" demesi üzerine tanımadığı bir kişinin kendisine ismi ile hitap etmesinden hayretler içinde kalan Gümüşhanevî, gayr-i ihtiyarî o zât ile elele tutuşarak Abdülfettah Efendi'nin huzuruna girmiştir.

İntisâbları mânevî bir işaretle vukû bulan Şeyh ile müridi karşısında gören Abdülfettah Efendi, Gümüşhanevî'ye hitaben: "*Senin şeyhin işte budur. Derhal ona intisâb et. Bizim aramızda yabancılık yoktur. Bizler aynı şeyhten feyz alan, aynı ağacın iki gülleri gibiyiz*" diyerek hemen telkin-i tarikatın yapılması gerektiğine işaret etmiştir. Böylece Gümüşhanevî, hemen oracıkta yapılan intisâb merâsimiyle Abdülfettah Efendi'nin huzurunda "*Trablus-Şam Müftüsü*" denmekle maruf olan Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'ye intisâb etmiştir.

Gümüşhanevî'yi irşâd etme emrinin Ervâdî'ye verilmesi ve bunun için bizzat İstanbul'a gelmesinin, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidî silsilesindeki meşâyhın rûhâniyetinden mânevî bir işaretle işlendiğini ifade eden kaynaklar, bu hususu bizzat Ervâdî'nin ağzından nakletmektedir. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin, Ervâdî'ye: "*Ey dost! Parlıtısı ile Kuzey Afrika, Bu-hara, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Uzakdoğu'nun aydınlanacağı zât için İstanbul'a git; onu ara bul! O, henüz açılmamış bir*

velâyet goncasıdır. Onun irşâdı ile meşgul ol! Adın onunla daha çok duyulacak ve sen onunla daha çok bilineceksin. Zira o, bizden sonra sahib-i zaman ve rehber-i tarikat olacak" şeklindeki işaretini üzerine harekete geçen **Ervâdî**, bu işarete icâbet kasdı ile İstanbul'a gelerek, Üsküdar Alaca Minare Tekkesi'ne inmiş, **Abdülfettah Efendi**'ye misafir olmuştur.

Yukarıda arzedilen intisâb ve telkîn merâsiminden sonra şeyhini Mahmutpaşa Medresesi'ndeki hücrelerine davet ederek orada misafir eden **Gümüşhanevî**, burada halvete girdi ve kırk gün süren teveccüh ve istifaza, ilk ay bu hücrede başladı. Zaman zaman müridi **Gümüşhanevî**'nin Mahmutpaşa Medresesi'ndeki derslerine devam etmeyi de ihmal etmeyen **Ervâdî**, bir ara, veda edip ayrılarak bir müddet gözlerden kaybolmuştur. **Şems-i Tebrizî** ve **Mevlânâ Celâleddîn Rûmî** misalinde olduğu gibi şeyhinin ansızın firkati ile bir hayli kıvranan **Gümüşhanevî**, çareyi **Abdülfettah Efendi**'nin sohbetlerinde aramıştır. Tam bir yıl süren bu ayrılıktan sonra nereye gittiği bilinmeyen **Ervâdî**, tekrar ortaya çıkarak İstanbul'a gelmiş ve iki yıl müddetle Ayasofya Camii'nde hadis okutmuştur. Bu müddet zarfında icra edilen ikinci halveti müteakip **Gümüşhanevî**'ye 1264/1848 tarihinde Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Çiştiyye, Hâliyye, Halvetiyye, Bedeviyye, Rifâiyye, Şâzeliyye ve Müceddidiyye tarikatlarından hilâfet-i tâmme ile icâzet vermiştir.

Hilâfeti ve Tekkeleri

a) Tekkesi

1264 (m.1847) yılında şeyhi **Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî**'den aldığı hilâfetle tarikat neşrine başlayan **Gümüşhanevî**, önceleri tekkeye pek fazla rağbet etmemiş, Mahmutpaşa Medresesi'ndeki hücreleri ile iktifa ederek kendisini ilmî esasların tertip ve telifine vermiştir. Sayıları zamanla artan müridlerin ihtiyacına mezkûr hücre cevap veremez hale gelince ibadete kapalı ve metrûk bulunan Fatma Sultan Camii, bilhassa toplu zikir ve sohbetler için tekke ittihaz edilmiştir.

Gümüşhanevî tarafından 1292/1875 yılında ilâve edilen hücreler ile mezkûr camii, tam teşekküllü bir tekke hüviyetini alıncaya kadar hatm-i hâce ve sohbetler muayyen vakitlerde camide, halvetler ise medrese hücrelerinde icra edilmiştir. Ancak umu-

mun ibadetine açık olması gereken camiın, biri Cuma günleri Cuma namazından ikindi vaktine kadar, diğeri Salı günleri yatsı namazından gece yarısına kadar süren sohbet ve zikir meclisleri ile işgal edilmesi, bazı Hâlidiler için olduğu gibi **Gümüşhanevî** için de şikâyet konusu edilmiş ve durum saraya kadar intikal ettirilmiştir.

Bu yüzden **Gümüşhanevî**'nin, cami bitişiğine 1296 yılında 16 odalı bir ev ile bir de tekke yaptırıp vakfettiği, Fatma Sultan Camii'ne ait resmi dosyanın tetkikinden anlaşılmaktadır. 1292 (1875)'te yapıldığı belirtilen ev ile tekleden sonra **Gümüşhanevî**'nin buraya taşındığı ve bu tarihten itibaren de Camiın, **Gümüşhaneli Dergâhı** diye şöret bulduğu bilinmektedir. İlk eseri *Necâtü'l-Gafilin*'i 1264 (m.1847)'te son eseri *Levâmiu'l-Ukûl'u* 1292'de neşreden **Gümüşhanevî**'nin, tekkeye taşınincaya kadar neşriyat işiyle meşgul olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Kütüphaneleri

Gümüşhanevî, **Gümüşhane**, Bayburt, Rize ve Ohta birer kütüphane tesis ederek her birine ihtiyaçlarının karşılanması için 500'er altın vakfetmiştir. Onun bu faaliyetleri, kültüre ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir. Fakat bugün bu dört büyük kütüphane Leningrad'dadır.

İrşâd Hususiyetleri ve Faaliyetleri

"*Câmiu't-Turuk*" vasfına sahip bir hilâfet ve tarikat silsilesini haiz olan **Gümüşhanevî**, tarikat erbâbı arasındaki iç çekişme ve ihtilâfı ortadan kaldırmaya çalışmıştır. *Câmiu'l-Usûl* adlı eserinde bütün tarikatların usûllerini, *Mecmûâtu'l-Ahzâb* isimli eserinde de çeşitli tarikat ve pîrlerine ait virdleri toplayarak müridlerine bunları okumalarını tavsiye etmesi, onun birleştirici özelliğini ortaya koyuyor. Ayrıca tarikat pîrlerini anlatırken onları mütemeyyiz vasıflarıyla zikretmektedir. Bu bilgiler, birleştirici olmanın, onun irşâd hususiyetlerinden olduğunu göstermektedir. Fikrî ve fiilî uygulamaları da bunu net olarak ortaya koymaktadır.

İkinci bir hususiyeti, tekkesinde hadis ilmi tedrisine büyük önem vermesidir. Bu sayede **Gümüşhaneli Dergâhı**, *Dâru'l-Hadis* hüviyetine bürünmüş, yüzlerce hadis âliminin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Onun başlattığı bu gelenek, halen devam ettiril-

mektedir.

Zaman zaman sohbet ve derslerine **Sultan Abdülmecid**, **Sultan Abdülaziz** ve **II. Abdülhamid**'in devam ettiğini ifade eden kaynaklar, onun **Abdülhamid Han**'la hususî bir yakınlığı olduğu ve bazan aralarında sohbet ve ünsiyetin vukû bulduğunu özellikle belirtmektedir. Müridleri arasında **Arap Mehmed Ağa**, **Erkân-ı Harb** livalarından **Münib Bey** gibi devlet adamları ile **Refsu'l-Ulemâ Tikveşli Yusuf Ziyâeddin Efendi**, saray doktorlarından **Emin Paşa** gibi zevâtın bulunduğu söylenen **Gümüşhanevî**'nin, Bab-ı Âlî'nin tam karşısında yer alan bir mahalli tekke ittihaz ettiğinin tespit edilmesi, onun cemiyet hayatına yön veren bir irşâd anlayışını benimsediğini gösterebilir. Bankaya mukabil **Dergâh**'ta yardımlaşma sandığını tesis etmesi, bu yardımlaşma neticesinde hâsıl olan sermaye ile bir matbaa satın alınarak neşriyat faaliyetine girişilmesi gibi hususlar, **Gümüşhanevî**'nin bu yönünü açıkça tebarüz ettirmektedir.

Tekkeler, zamanın şartları ve imkânları dahilinde içtimâî hayata yön veren çeşitli faaliyetleri tarihin her döneminde gerçekleştirmiştir. Ancak **Gümüşhaneli Dergâhı**'nın, cemiyet ihtiyaçlarına ve zamanın şartlarına hitap eden böylesine bereketli bir metodla ilmî, iktisadî ve içtimâî gayeleri hedef alan bir usûl ile ortaya çıkması, üzerinde titizlikle düşünülmesi gereken bir meseledir.

Onun bu usûlü ve **Bâb-ı Âlî**'nin tam karşısında yeni bir tekke olarak ittihaz edilmesi devlet adamlarını ürkütmüştür. **Sadrâzam Ali Paşa**, **Boşnak Şeyhulislâm**, **Evkaf Nazırı Ferid Bey**, **Şûra-yı Devlet reisi Kıbrıslı Mehmed Paşa** gibi âlim ve devlet adamları onu **İstanbul**'dan uzaklaştırmak istemişlerse de şikâyetlerinin haklı olmaması, **Gümüşhanevî**'nin **Saray** üzerindeki nüfuzu, **II. Abdülhamid**'in sûfilere hürmet ve itibarından dolayı başarılı olmamışlardır.

Seyahatleri ve Mısır'da İkâmeti

Gümüşhanevî'nin **Trabzon** ve **İstanbul**'a yaptığı seyahatleri bir tarafa bırakılacak olursa en önemli seyahatlerinin iki defa yaptığı hac yolculuğu olduğu söylenebilir. Birinci hac yolculuğunu 1280 (m.1863) yılında gerçekleştirmiştir. Bu yolculuk için kendisine devlet tarafından özel gemi tahsis edilmiştir. Önce **Mısır**'a uğramış, burada bazı ziyaret mahallerini ve tarikat ileri gelenlerini

ziyaret etmiştir. Mısır Hidivi **İsmail Paşa**, birçok defa **Gümüşhanevî** ile görüşmek istemişse de görüşmemiştir. Mısır'dan sonra Medine'ye, oradan da Mekke'ye geçmiş, Mekke Şerifi **Abdullah Paşa**'dan büyük itibar görmüştür. 1877 yılında ikinci hac yolculuğuna çıkan **Gümüşhanevî**'nin, Mekke ve Medine'de bazı kişilere hadis okuttuğu, tarikat telkininde bulunduğu bilinmektedir. Dönüşünde Mısır'a uğramış ve burada üç yıl kalmıştır.

Gerek Tanta'da, gerekse Kahire'de Nasırıyye, Camiu'l-Ezher, Seyyide Âişe ve Hüseyin camilerinde *Râmuzu'l-Ehâdis* okuttuğu verilen bilgiler arasındadır. Burada kaldığı müddet içerisinde yedi ayda *Râmuz*'u hatmettirdiği ifade edilen ve yedinci hatminde iki yüzü aşkın müdâvim talebenin bulunduğunu söyleyen rivayetler dikkate alınırsa tahsilini Osmanlı medreselerinde ikmal ettiğini bildiğimiz **Gümüşhanevî**'nin, Arapça hadis ve diğer sahalardaki ilmi kudreti kendiliğinden anlaşılır. Ayrıca **Gümüşhanevî**'nin bu müddet zarfında yetiştirdiği kişilerden Mısır Müftüsü **Muhammed b. Sâlim el-Menûfî**, **Şeyh Cevdet**, **Seyyid Muhammed b. Abdurrahim Tantavî**, **Şeyh Mustafa b. Yusuf es-Sâdî** ve **Şeyh Rahmetullah el-Hindî** olmak üzere beş kişiye de tarikat hilâfeti verilmiştir. **Gümüşhanevî** silsilesine mensup zamanımız meşâyihından **Mehmed Zahid Kotku** (1980), bize halen Tanta'da faal bir **Gümüşhanevî** Dergâhı'nın bulunduğunu, kendilerini de birkaç kez oraya davet ettiklerini beyan ederek bu canlılığın devam ettiğine işaret etmişlerdi.

Evliliği

Gümüşhanevî, 1294 yılında Şeyhu'l-Harem-i Nebevî **Mehmed Emin Paşa**'nın kızı **Havva Seher Hanım**'la evlendi. **Havva Seher Hanım**, asil ve soylu bir ailedendir. 66 yaş civarında evlenen **Gümüşhanevî**'nin çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) ve **Gümüşhanevî** 'nin Cihada Katılması

Halk arasında 93 Harbi diye bilinen ve İslâm tarihinin en felâketli anlarından birini temsil eden bu savaş, Ruslar tarafından 24 Nisan 1877'de resmen ilân edilerek Tuna ve Kafkas cephelerinde açılmıştı. Düşman hücumu karşısında Trabzon yolu ile Kars'a

giden **Gümüşhanevî**, müridleri ile birlikte cephede fiilen savaşa katıldı. Askere moral desteğinde bulundu. Evliliğinin hemen arkasından onun savaşta gönüllü olarak vazife aldığıнын görölmesi, yıllarca kalemi ve kelâmı ile sürdürdüğü mücadelede yeri gelince kılıcı sarılmayı da bilmiş olduğunu göstermektedir. O senenin 9 Eylül'ünde başlayan Ramazan ayına kadar savaşa devam eden **Gümüşhanevî**, savaşın hafiflediği ve duraksadığı bir sırada Of'a geldi. Ramazan ayı boyunca burada 280'i aşkın talebeye *Râmuz* okuttu, birçok kişiyi de hâlvete sokarak hilâfet verdi. Bayram sonu tekrar Batum cephesine giden **Gümüşhanevî**, bizzat silâh ile savaşa girdi ve düşmana karşı kurşun sıktı. Başta Batum Cephesi ve Kolordu Kumandanı **Müşir Derviş Paşa** olmak üzere subaylar, ona hürmet ve itibar göstererek emrine hizmetçiler tayin ettiler. Bu savaştan hemen sonra **Gümüşhanevî**, İstanbul'a dönerek ertesi yıl hacca gitmiş, tekrar irşâd faaliyetlerine devam etmiştir.

Şemâilî

Gümüşhanevî, dengeli ve uzuna yakın orta boylu, yanakları kırmızı, beyaz yüzlü, orta kısmı hafifçe yüksek çekme burunlu, çatık kaş ve açık alınlı, sağ ve sol gözünün altında bilinen siyah bir ben bulunan, yuvarlak yüzlü, siyah ve iri gözlü, başı devamlı tıraşlı ve beyaz sakallı bir zât idi. Başlarına Nakşî tacı ve beyaz imâme sarar, cübbe, hırka ve uzun entârî giyerlerdi. Ayağında devamlı ayakkabı bulunur, siyah renge hiç rağbet etmezlerdi. Yazları beyaz, kışları da yeşil renkli elbise giymeyi tercih ederlerdi.

Vefatı

Yazlarını Beykoz'un Yûşa Tepesi'ne çadır kurarak geçiren **Gümüşhanevî**'nin, Cuma günleri mutlaka dergâha gelmeyi âdet edindiği ve bunu ömrünün sonlarına kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Haftanın bu gününde yapılması âdet olan hatm-i hâce zikrini bizzat yaptırmayı hiçbir zaman ihmal etmediğini ifade eden **Mustafa Fevzi Efendi**, **Gümüşhanevî**'nin vefat senesinden önceki yazı da Yûşa'da geçirdiğini ve o yaz Cuma günleri de dahil tekkeye gelemediğini, yerine **Hasan Hilmi Efendi**'yi vekâleten bıraktığını söylemektedir. Kışın dergâha döndüğünde de mihraba hiç geçmediğini, tekkenin bütün mesuliyetini halifesine terkettiğini açıkça zikretmektedir. Bu hengâmede rahatsızla-

nan, pek zayıf ve mecalsiz düşen Gümüşhanevî'nin, bir aralık çok ağırlaştığı ve yatağa düştüğü, beş gün hiçbir şey yiyip içmediği, son gününde de gözünü hiç açmadığı, ağzından da tek sözün çıkmadığı görenlerden naklen anlatılmaktadır. Bu hali ile renkten renge giren Gümüşhanevî'nin, daima sağ yanına dönük olarak meylettiği halde ansızın gözünü açıp "*Hepsini isterim ya Kibriya*" diyerek kapattığı ve sabahleyin saat 10 sularında teslim-i ruh ettiği kaydedilmektedir. 7 Zilkâde 1311 (13 Mayıs 1893).

Gümüşhanevî'nin vefat gününü, **Mustafa Fevzi Efendi**'nin menâkıbından naklen 8 Zilkâde Pazar olarak veren kaynaklarda bir yanlışlığın mevcudiyeti dikkatimizi çekmektedir. Gümüşhanevî'nin kendi vasiyetleri ve **II. Abdülhamid Han**'ın yakın alâka ve müsaadeleriyle defnedildiği türbesinin mezartaşı kitâbesindeki 7 Zilkâde tarihi ile menâkıbın Pazar günü ifadeleri de bu hesabı doğrulamaktadır. Eğer gün olarak 8 Zilkâde'nin doğruluğu kabul edilirse günün Pazartesi olması lâzım gelirdi.

Süleymaniye Camii Şerifi avlusunda Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'nin kible duvarına bitişik demir parmaklıklarla çevrili makberinin mezar taşı kitâbesi, aynen şöyle der:

*"Nazar kıl ceşm-i ibretle makâm-ı ilticâdır bu!
Erenler dergâhı, bâb-ı füyûzat-ı Hüdâdır bu
Ziyâuddîn-i Ahmed, mevlidi anın Gümüşhane
Şehir-i şark u garbın, mürşid-i râh-ı Hüdâdır bu
Muhakkak ehl-i hak ölmez, ebedî hayydır, bil ey zâhir
Saray-ı kalbini pâk eyle, bâb-ı evliyâdır bu!
Şua'yı dürr-i vahdet, menba-ı ilm-i ledünnîdir
Mükemmel vâris-i şer-i Muhammed Mustafa'dır bu
Hilâfet müddetinden İrcü vaktine dek Hakka
Tarîk-ı Hâlidî'yi neşreden, Hakk-reh mümadır bu
Cilâ-yı ruhdur zikri, müridâne gıdâdır bu!
Sene 1311 , 7 Zilkâde (13 Mayıs 1893, Pazar günü Saat 10)
Oku ihlâs ile bir Fâtiha kalbinde dâim tut."*

Ayakucu kitâbesinde ise şöyle yazmaktadır:

"Muhaddisîn-i kirâmdan fahru'l-meşâyih, Gümüşhaneli el-Hac Ahmed Ziyâeddîn Efendi Hazretleri'nin ruh-ı mukaddeslerine el-Fâtiha"

İlmî Şahsiyeti

Kulluk ve yaratılış gayesinin Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyetine ermek olduğunu ifade eden **Gümüşhanevî**, kişiyi bu gayeye götüren sebeplerin başında ilmi gördüğünü bizzat kendisi beyan etmektedir. Gerek meşrebi, gerekse tasavvuf ve tarikat anlayışı bakımından ilme ve ilim tahsiline ağırlık verilmesini isteyen bir kişilik sahibi olan **Gümüşhanevî**, eserleri, sohbetleri ve halifelerinin hususiyetleri itibariyle de ilmi değerlere önem veren, sâliklerini bunların kazanılması için teşvik eden Halidiyye'nin Ziyaiyye kolunun pîri ve müessisidir. Bütün eserlerini Arapça yazmış bulunması, Mısır'daki derslerini Arapça tahrîri, onun hem yazacak, hem de okutacak derecede Arapça'ya vâkıf olduğunu gösterdiği kadar, ilmi kudretini ispata kâfi bir delil olarak düşünülebilir.

Müridlerine vasiyetlerinde:

"Amelleriniz, tahsiliniz ve ahlâkınızla âlim olup, insanlara seviyelerine göre hitap ediniz. Âlimlerin zâlim ve inatçılarından olmayınız. Daima müzâkere, hak ve hakikati izhar için ilminizi ve araştırmalarınızı artırınız" derken bu konudaki hassasiyetini de apaçık göstermektedir. Öyle ki ondaki bu düşünce, hadis ilmi ile iştigali, tarikatının bir rûknü haline getirmiş, kendisinden sonra aynı geleneği devam ettiren halifeleri tarafından bu hassasiyet, günümüze kadar intikal ettirilebilmiştir. Kendisine bu yüzden *"Muhaddis-i Rûm"* da denilen **Gümüşhanevî**'nin tasavvufi yorumlarını muhtevi hadis ile ilgili eserleri ile diğer tasavvuf ve kelâm sahalarına inhisar eden telifatı, dünyanın dört bir yanına dağılarak, yakın uzak bütün beldelelerdeki ilim adamlarının el kitabı olma hüviyetini kazanabilmiştir.

Kevserî'nin bu tespitini, bugün hatırı sayılır herhangi bir kütüphaneye el attığımız takdirde **Gümüşhanevî** külliyyatını bulabilmemiz hususu da teyid etmektedir. Bu noktadan hareketle **Gümüşhanevî**'nin, zamanının rağbet edilen, eserleri okunan, imzası geçerli bir müellifi olduğunu söyleyebileceğimiz gibi eserlerinin hemen pek çoğunun muhtelif mütercimler tarafından terceme edilerek dilimize kazandırılmış olduğunu dikkate alarak, onun günümüzde de eserleri aranan bir müellif olduğunu söyleyebiliriz.

Eserleri

Gümüşhanevî, tasavvuf, hadis, fıkıh, akâid gibi birden faz-

la İslâmî ilimde eser verdiği için teliflerini sahasına göre sınıflandırıyoruz:

1- Tasavvufî İlgili Olanlar

1. *Câmiu'l-Usûl*: XIX. yüzyılın tasavvuf ve bilhassa Nakşibendiyye Tarikatı ile diğer tarikatlardaki seyr u sülûk, usûl ve âdâbı konusunda müteber ve araştırma mahsulü kaynaklardan biridir.

2. *Râhu'l-Ârifîn*: Gümüşhanevî'nin bütün tasavvufî makam ve menzilleri, aşk ve mahabbete ircâ ederek kaleme aldığı bu eser; makam, hâl ve menzillerin muhabbet çevresinde izah edildiği bir kitaptır.

3. *Mecmûatu'l-Ahzâb*: Gümüşhanevî, birçok tarikatların pîr ve kol müessislerince, müridlere günlük vird olarak telkin edilen ya da muayyen durumlarda âdâbı üzerine okunması istenilen evrâd, ahzâb, ezkâr ve kasideleri üç cilt halinde bir araya getirdiği mufassal bir hizbler mecmûasıdır.

4. *Kitabu'l-Ârifîn fî Esrâr-ı Esmâi'l-Erbâin*: Muhtelif dua cümlelerini içerir.

5. *Mektûb*: Gümüşhanevî'nin Mısır'da iken halifesi **Hasan Hilmi Efendi**'nin şahsında bütün müridlerine hitaben yazdığını tahmin ettiğimiz büyük boy iki sahifelik bu mektubu, esasen tasavvufî görüşlerini icmâlen ihtiva eden ve müridlerinin uymalarında hassasiyet göstermelerini istediği tavsiyelerinden ibarettir.

Hadis İlmine Dair Eserler

6. *Râmuza'l-Ehâdis*: Her hadis metninin ilk kelimesi esas alınarak ve hurûf-u hecâ tertibi ile sıralanan *Râmuza'l-Ehâdis*, *Suyûtî*'nin *Câmiu's-Sağîr*'i gibidir. Daha ziyade tasavvufî yorumu uygun, ahlâk hadislerini ihtiva eden bu eser, 1275 yılında (1858) telif edilmiş ve ilk nüshası da aynı yıl içerisinde taş baskı olarak neşredilmiştir.

7. *Levâmiu'l-Ukûl*: *Râmuza'l-Ehâdis*'in şerhi durumunda bulunan bu eser, beş büyük cilt olup Gümüşhanevî'nin en hacimli ve belki de en meşhur eseridir. Gümüşhanevî'nin asıl kimliği bu eserde gizlidir. Bu kitap, bugünkü insanın anlayacağı şekilde tercüme edilmeli ve Gümüşhanevî ile köprü kurulmalıdır.

8. *Garâibu'l-Ehâdis*: Asıl adı *Acâibu'n-Nübüvve ve Dekâiku'l-Velâye* olan bu eser, ezberlenecek kadar kısa, mânâsı anlaşıl-

hır, özlü ve ahlâkî hadisleri derleyen *Râmuz*'un ufak bir nümunesi görünümdedir.

9. *Letâifu'l-Hikem*: *Garâibu'l-Ehâdis*'in şerhi olan bu eser 1275/1869 tarihinde Muhyiddin Efendi'nin dergâhında basılmış olup 304 sayfadır. Kenarlarında da kısa açıklamalar bulunmaktadır. *Râmuza'l-Ehâdis*, nasıl *Levâmiu'l-Ukûl*'de şerhedilmiş ise *Garâibu'l-Ehâdis* de *Letâifu'l-Hikem*'de şerhedilmiştir. Ancak bunun diğerlerinden farkı, değerlendirmelerin daha kısa ve özlü oluşudur.

10. *Hadis-i Erbatn*: Gümüşhanevî'nin, Hz. Ali'den naklen rivayet edilen "Ümmetimden 40 hadis ezberleyen kişiyi Cenâb-ı Hakk, kıyâmet günü âlimler ve fakihlerle birlikte haşreder" ve diğer bir rivayette "Ben onun için kıyâmet gününde bir şahid ve şefaatçi olurum" hadis-i şerifindeki müjdeye nail olmak için yazdığını beyan ettiği bu risale, özlü mânâlar ihtiva eden, kısa ve ezberlenmesi kolay hadislerin biraraya getirildiği bir eserdir.

Ahlâkla İlgili Eserler

11. *Necâtu'l-Gâfilin*: Kişinin ruh dünyasını karartan büyük ve küçük günahları, âyet ve hadis delilleri ile ayrı ayrı açıklayan tasavvufî ahlâkî esas alan bir eserdir. Her satırda bir günah sıralanmış, izahına ihtiyaç duyulan hususlar, ayrı satır üzerine numara düşürülerek hâşiyede izah edilmiştir.

12. *Devâu'l-Müslimîn*: Gümüşhanevî'nin kendisinden "mâsiyetlerin zararı, kesirleri, neticeleri ve bunlardan kurtuluş çarelerini gösteren bir risâlenin yazılmasının istenmesi üzerine tertip ettiğini" ifade ettiği bu eser, bir nevi *Necâtu'l-Gâfilin*'in özeti durumundadır.

13. *Netâicu'l-İhlâs*: Tam adı *Netâicu'l-İhlâs fî Hakkı'd-Duâ ve Marifetihi ve Erkânihi ve Şurûtihi ve Menâfuihi* olan bu risâle, isminden de anlaşılacağı gibi dua, dua âdâbı, erkânı, şartları ve faydalarını ihtiva eden bir eser olup *Hadis-i Erbatn*, *Devâu'l-Müslimîn* ile birlikte.

Fıkıh ve Akâid

14. *Câmiu'l-Menâsik alâ Ahseni'l-Mesâlik*: Hac ibadetlerini konu alan bir risâledir.

15. *Câmiu'l-Mutûn*: Ehl-i sünnet akâidi üzerine yazılmış bu

eserin ilk ve tek baskısı, 1273 (1856) yılında Matbaa-ı Âmire'de basılmış olup, tamamı 140 sahifedir.

16. *Kitâbu'l-Âbir fi'l-Ensari ve'l-Muhâcir*: 1276 (1859) yılında basılmış 52 sahifelik bir risâledir.

17. *Kitâbu Matlâbi'l-Mücâhidîn*: *Kitâbu'l-Âbir*'in içerisinde ve 42-50. sayfaların kenarında verilen sekiz sahifelik bu risâle, dokuz babdan müteşekkildir. Müşavereden, düşmanla karşılaşılacağına sabır-sebat göstermek, mücâhidlerin fazileti, şühedânın diğer ölümlere nazaran üstünlüğü, sahillerde ve hudut boylarında İslâm devleti için nöbet tutmanın fazileti, cepheden kaçmanın şer'i sorumluluğu, seferberlikte savaşa koşmanın lüzumu konularını işleyen bu risâle, Türkçe olup 93 Harbi'nin arefesinde yazıldığı tahmin edilmektedir.

18. *Risâletun Makbûletün fi Hakkı'l-Müceddid*: *Kitâbu'l-Âbir* içerisinde tek sahifelik bir yer işgal eder.

19. *Vasiyetleri*: *Kitâbu'l-Âbir*'in sonunda yer alan ve "*İşbu tenbihât-ı azîme ve tebligât-ı kestreyi hâvi risâle-i latifeyi evvelen ve bizzat duhûl-ı tarîk eden muhacirlere, saniyen ve bilgaraz mecmû-u müridâna hediye-i münîfedir*" şeklinde başlayan eser, Gümüşhanevî'nin müridlere ve mü'minlere tavsiyelerini ihtiva etmektedir. Bu güzîde eserlerin dışında *Zübdetu'l-Hakâik*, *Nuhbetu'l-Fevâid*, *Miftahu's-Saâde*, *Zâiru'l-Kuds* gibi bazı eserler ona nisbet edilse de onun değildir.

Tasavvufî Şahsiyeti

Gümüşhanevî kendisini, *Levâmiu'l-Ukûl* isimli eserinde tarîkaten Nakşibendî, meşreben Şazeli olarak tanıtır. Ruhanî latifeler üzerinde seyr u sülûk prensibini esas alan ve hâfî zikri benimseyen bu iki tarîkatın usûl ve âdâbı çerçevesinde yoğunlaşan bir tasavvuf ve tarîkat anlayışına sahiptir.

1281/1864 yılında müstakil tarîkat neşrine başlayan Gümüşhanevî, haftalık sohbetlerinde *Râmuza'l-Ehâdis*'i şerheder ve yorumlardı. Onaltı yıl müridlerine Nakşibendiyye ve Hâ-lidiyye usûlü zikir talim etti. Hatm-i hâce icra eyledi.

Gümüşhanevî hazretlerinin en önemli özelliği "*Câmiu't-Turûk*" bir silsileye sahip oluşudur. Yukarıda bahsedildiği gibi onbir tarîkattan icâzet almıştır. Kendisine intisâb eden müridlerin kabiliyeti hangi tarîkata uygunsa ona göre irşâd etmiştir. O, bir-

leştirici olmaya özen göstermiş, tarikat pîrlerinin kemâl ve zirve özelliklerini ifade ederken her birine ait mütemâyiz vasıfları şöyle sıralamıştır: *"Gönüllere tarikatı nakşetme ve onlara vahdet, fenâ ve istiğrâk denizine kavuşturmada Şah Nakşbendî, tasarrufta Abdulkâdir Cîlî, ilim ve vâridatta Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî, fütüvvet ve kerâmet hallerinde Ahmed er-Rîfâî, merhamet ve atıfette Ahmed el-Bedevisi, cömertlik ve kerâmette İbrahim ed-Dessûkî, mahv ve gaybette İmam Şihâbüddin Sühreverdî, tahassür ve riyâzâtta Şeyh Hızır Yahyâ, vecd ve cezâbâtta Necmeddin-i Kübrâ yekdiğerlerinden farklı derecede mazhariyete sahip olmuş birer tarikat pîridir."*

Böylece tarikatlar arası birliğin esasını ve güzelliğini ifade etmiştir.

Gümüşhanevî, dünyadan kaçmayı korkaklık olarak telakkî etmiş ancak dünyaya kapılanmanın ve ona yönelmenin de yanlış olduğunu savunmuştur. Özellikle alternatif fikir üretmede eşsiz bir kişidir. Lafa hiç önem vermemiştir. Hatta müridlerine nasihatla diyor ki: *"Allah, insana kocaman bir vücud, ufacık bir ağız vermiştir. İnsanların bütün organları üretici, bir tek ağzı tüketicidir. Her Müslüman, her müridan vücudu kadar düşünüp ağzı kadar tüketse herkesin geliri giderinden fazla olur, dünyada fakir kalmaz. Yine insanlar, vücudu kadar düşünüp ağzı kadar konuşsa her hareketleri akıl ve şuurla olacağından o insan başarılı olur. Oysa insanların çoğu, ağzı kadar bile üretmiyor ama vücudunun iki üç katı kadar tüketiyor."*

Zühd ve takva dolu bir hayat anlayışını benimsemişti. Bu nedenle *"az yemek, az uyumak ve az konuşmak"* prensiplerine sımsıkı bağlı bir ömür sürdü. Misafirsiz sofraya oturmak istemezdi. Bütün nâfile oruçları tutmaya dikkat ederdi. Lüzumsuz sözlerden hiç hoşlanmaz, boş vakitlerini ve çoğu gecelerini ilim ile iştiğal ederek geçirirdi. Sabah namazından işrak vaktine kadar ve yatsı namazından sonra mecbur kalmadıkça dünya kelâmı konuşmamaya özellikle dikkat ederdi. Yatmadan önce mutlaka Yâsîn sûresini okur, okuyamayacak kadar mecalsizse birisine okutur, ondan sonra yatardı.

Muhammed Zâhid Kevserî, onu şöyle anlatmaktadır:

"Müşârun ileyh Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhanevî Hazretleri, bir âlim-i Rabbânî ve Fâzıl-ı Nurânî olup gayet vakar ve

sekînet sahibi, zühdü takvada bir, sahib-i kâmil, nadir-i imtisâl idi. Muhabbet ve celâli galip olmakla her gören kimse ondan çekinirdi. Kendisi huzur ve murâkabe-i sermediyyeye mazhar olmakla daima sukût ederek, ziyarete gelenlere bir miktar tatyib-i hayatından başka hiçbir şey söylemez, söylediği kelâmlara şeriat, tarikat ve hakîkattan mâadâ, mâlâyânî hiçbir şey mezceylemezdi. Kendisi mahbûbu'l-kulûb ve sâhib-i keşf bir zât olup huzurunda bulunanların kulûbüne hutûr eden havâtırı fenine göre keşfederek mene işaret eder; bazan da sarahatan takdîr ve tenbîh ederdi."

Tesirleri

Bir milyondan fazla müridi olduğu söylenen **Gümüşhanevî**'nin, tesir sahası dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış bulunmaktadır. O, çeşitli bölgelere halifelerini göndererek etkinliğini artırmış, müslümanların uyarılmasına ve İslâm'ın ihyâsına büyük gayret sarfetmiştir. Meselâ **Gümüşhanevî** hazretlerinin büyük değer verdiği **Lüleburgazlı Muhammed Eşref Efendi** Pekin'e gönderilmiş, o Pekin'den geri dönerken Pekinli müslümanlar **II. Abdülhamid** adına üniversite yaptırmaya başlamışlardır. Bu Hoca Efendi'ye bundan sonra "**Çinli Hoca**" denmiştir. Mısır'da, Türkiye'den daha çok tanınmaktadır. Onun etkinliği, günümüzde de devam etmektedir. Komor adalarında bile faal bir **Gümüşhanevî** Dergâhı vardır. 1976 yılında İstanbul'da tertiplenen İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Toplantısı'na katılan Komor adaları Dışişleri Bakanı'nın, **Gümüşhanevî** silsilesinin ülkemizdeki temsilcilerinden **Mehmed Zahid Kotku**'yu ziyaretinde söyledikleri, **Gümüşhanevî**'nin günümüzdeki tesirlerine işaret etmektedir:

"1880'lerde II. Abdülhamid Han hilâfetin İslâm âlemindeki müessiriyetini artırmak için çeşitli İslâm memleketlerine derviş kafileleri gönderdiği zaman Komor adalarına Gümüşhanevî Dergâhı'na mensup dervişler gönderilmişti. Onların bölgemizde tesis ettikleri halka, o zaman azınlıkta kalan müslüman nüfusu, bugün çoğunluğa dönüştürebilmiştir. Halen mevcut ve faal olan Komor adalarındaki Gümüşhanevî Dergâhı'na mensup bir kimse'nin mânevî zevki ile zât-ı âlîlerini ziyaret etmekten şeref duyarım."

Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı döneminde yaşamış olan **Gümüşhanevî**, tekkesi ve talebeleriyle hadis ilmini ihyâ etmede önemli bir vazife görmüştür. Eserlerinin birçoğu, **Gümüşhanevî**

Dergâhı çıkışlı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış, hadis okutma geleneği de günümüze kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR: İrfan Gündüz, *Gümüşhanevi Ahmed Ziyâeddîn ve Hâlidîyye Tarikatı*, İst. 1984, s.11; Mustafa Fevzi, *Hediyetu'l-Hâlidîn*, s.16; Hüseyin Vassâf, *Seftne-i Evliyâ*, c.2, s.185; *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Blm. No: 550; M.C. Solakoğlu, *Tezkiretu'l-Evliyâ* içinde *Gümüşhaneli Ahmed Ziyâeddîn*, s. 262; Hocazade Mevlânâ Ahmed Dîyâeddîn, *Ceride-i Süfiyye*, 7; Muhammed Zahid Kevserî, *İrgâmu'l-Merid*, s.92-93; S. Akbatu, İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşayih, İ.m., IV 1980, 81; *Menâkıb-ı Haseniyye*, s. 8-9; B.A., *Yıldız Evrakı*, Ev 2065, zarf 74, kutu 14; A. Ziyâeddîn *Gümüşhanevi Sempozyumu*, Abdullah Aydın'ın mevzuu, *Gümüşhanevi'nin Hadisçilik Yönü*; *Gümüşhanevi, Râmu-zu'l-Ehâdis*; Rahmi Serin, *Vuslat Ehli ve İlaht Aşk*.

Prof. Dr. İRFAN GÜNDÜZ

AHMED İBN ŞARKÂVÎ (R.H) (ö. 1316/1898)

Mısır'ın Said bölgesini şereflendiren Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Şarkâvî b. Musâid el-Halefî, 1250 h. yılında Cerca'ya bağlı Halâfiyye köyünde doğdu. İlmiyle amel eden, tasavvufa bid'at ilâştirmemeye özen gösteren muhlis âlimlerdendir. Tasavvufî yöntemi, ahlâkın güzelleştirilmesi ve eğitim üzerinde yoğunlaşır. Halvetiyye Tarikatı'nın Mısır'daki temsilcilerindendir. Tarikattaki bid'atleri temizlemeye, müridleri ıslah etmeye çalışmış bir âlimdir. Toplumu güzel ahlâka, dini yaşamaya çağırıştır.

Mısır tasavvufî hayatında önemli bir yeri olan Ahmed b. Şarkâvî'nin, tasavvuf ve ahlâka dair *Şemsü't-Tahkik ve Urvetü Ehli't-Tahkik* adlı bir eseri, şeriat ile hakikat ilimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen *Nudhâtü'z-Zâkirîn ve İrgâmu'l-Mükâbirîn* adlı eseri, tevhid ve tasavvuf ilimlerine dair 208 beyitlik *Meuridi'r-Rahmân* adlı bir manzûmesi vardır. Manzûme şöyle başlar:

Hıfnavî yolunun davetçisi,

Ahmed Halefî Şarkâvî diyor ki.

"Hıfnavî" derken, tarikatın ilk müessisi Şeyh Muhammed el-Hıfni'yi kastediyor. Zaten Ahmed b. Şarkâvî de kendisini bu zâta nisbet eder. Muhammed Hıfnavî, Halvetiyye Tarikatı'nın Hıfniyye şubesinin müessisidir. Ahmed b. Şarkâvî bu manzûme-

sinde tarîkatın âdâbından, erkânından ve geleneklerinden de bahseder. Günahlardan arınmaya çağrı yaptığı münâcât tarzında yazdığı *Minhatü'l-Fettâh ve Rukıyyetü'l-Ervâh* adlı manzûmesine şöyle başlamaktadır:

*Ey nefsim kes ümidini Mevlâ'nın gayrisından,
O'nun himayesine koş, kötülük hep mâsivâdan*

Esma-i Hüsna'yı nazım olarak ele aldığı *el-Vesiletü'l-Hüsna fî Nazmi Esmâillahi'l-Hüsna* adlı manzûmesinde ilk beyit şöyledir:

*Ey Rabbim, isimlerin en güzeliyle,
Gögümde kurbîyyet güneşleri doğdu.*

*Ey Rabbim, kalbimi ihlâs ile sana açıyorum,
Ey Efendim, gönlümü tevhid ile mezcettim rızan için.*

Ahmed b. Şarkâvî, 1316/1898 yılında vefat etti. Ardında yolunu takip edecek âlim ve ârifler bıraktı. Onun talebelerinden biri de Ârif-i Billah Seyyid Yusuf el-Haccâcî el-Uksârî'dir. Ahmed b. Şarkâvî, bu talebelerini pek severdi. Ahmed et-Tâhir el-Hâmidî de aynı yolun yolcusudur. Hocasının *Mevrid* adlı manzûmesini, *el-Keşfü'r-Rabbânî ani'l-Mevridi'r-Rahmânî* adıyla şerhetmiştir. Bu kitabın mukaddimesinde eseri, hocasının talebi ve muvafakati üzerine kaleme aldığını belirtir. *Matıyyetü's-Sâlik ilâ Mâliki'l-Memâlik* adlı eseri de Halvetiyye yolunun usûlünü anlatan kıymetli bir kitaptır. Bu kitabında Halvetiyye yolunu, "tüm tarikatların cem edildiği tarikat" diye tarif eder. Usûl ü fıkıh ve fıkha dair eserleriyle ilim dünyasında haklı bir yer edinen Muhammed Hüseyin Mahluf da Ahmed b. Şarkâvî'nin babasıdır.

KAYNAKLAR: Ahmed b. Şarkâvî, *Şemsetü'l-Tahkik*, Mısır, (tarihsiz) s. 5-21; Muhammed Hüseyin Mahluf, *İthâfu'l-Vârid Bieşi'eti'l-Evrâd li's-Sâdeti'l-Halvetiyye*, Kahire 1358, s. 3-28; Ahmed Tahir Hâmidî, *el-Keşfü'r-Rabbânî*, Kahire 1350, s. 20-29; Dr. Abdülmünim el-Hıfî, *el-Mevsûatü's-Sûfiyye*, Kahire 1992, s. 240-242.

SEYYİD MUHAMMED EL-MEHDÎ ES-SENÛSÎ (R.H) (ö. 1320/1902)

Büyük Senûsî öldüğünde geride iki oğlunu bırakmıştı. **Muhammed el-Mehdî** ve **Muhammed eş-Şerîf Senûsî**... Hareketi, bir süre konsey yönlendirdikten sonra **Muhammed el-Mehdî**, babasının yerine Senûsiyye'nin başına geçti. **el-Mehdî**, 1884 yılında Cağbub'da dünyaya gelmiş, öğrenimini babasının gözetiminde burada yapmıştır. Küçük yaştan başlayarak Senûsî organizasyonunun faaliyetlerine katılmıştır.

Yaşından umulmayan bir kavrayışla memur gönderiyor, mu-rahhas heyetlerini kabul ediyor, diğer taraftan babasının gözetimi altında yetkin, bilgin ve müttakî öğretmenlerden ders alıyordu.

Muhammed b. Ali, oğluna kendisinin oluşturduğu büyük bir müessese, mânevî ve maddî bir otorite bırakmıştı. **el-Mehdî** onyediyi yaşlarında hareketin başına geçtiğinde Afrika karışıklık içindeydi. Bir yanda Batılı sömürgecilerin İslâm topraklarını iş-galleri, öbür yanda İslâm dünyasının içinde bulunduğu acınacak durum ve nihayet **Mehdî**'nin nüfûzunun azımsanmayacak derecede insan kitleleri üzerinde etkili bulunması, kendisini birtakım tarihî kararlar vermek zorunda bırakmıştır.

Seyyid Muhammed el-Mehdî, iyi bir eğitim ve öğrenim görmüştür. Fıtrî özellikleri de ağır basar. **Seyyid Muhammed el-Mehdî**'nin faaliyetlerinde bazı engellerin ortaya çıkmasıyla beraber girişim gücünde eksiklik vardır. Bu nedenle olsa gerek, kendisi babasının o engin çalışma gücüne ulaşamamıştır. Ama yine de **el-Mehdî**, kardeşinden daha aktifti... **Senûsî**'nin dediği gibi "**el-Mehdî kılıcı tutar, eş-Şerîf kalemi tutar.**"

Cağbub'da kaldıkları otuzaltı yıl boyunca bu ikili tam bir uyum içinde çalışarak mükemmel bir birliklilik oluşturdular. Senûsiyye, onların elinde en şanlı ve güçlü dönemine ulaştı. Çoğunluğu sağladıktan sonra **el-Mehdî**, Senûsiyye içerisindeki en tecrübeli simalardan oluşan, babasının oluşturduğu şûramın idaresini eline aldı. Şûra yılda en azından bir kere toplanır ve çoğunlukla buna **Muhammed eş-Şerîf** başkanlık ederdi.

Her yerel zâviye, göçebe ya da kırsal çevrede kurulu bir İslamî kültür hücresi ve onun aracılığıyla ihvânın organize edildi-

gi, tebliğin ulaştırıldığı bir yerdi.

el-Mehdî'nin başkanlığı sırasında zâviyelerin sayısı dört misli arttı. Hem **el-Mehdî**, hem de babası zâviyeler hattını Orta-çağa ait ribatlar şeklinde güneye doğru genişletmekle İslâm sınırları üzerinde gizli ve önemli alanlar temin etmiş oldular. Bu sınırlar, baskı altındaki müslümanlara sığınabilecekleri, gerçek bir hicret gerektiğinde gidebilecekleri bir alan yani güvenli bölge sağlamıştı. Sahra halkını daha olgun bir İslâmî hayata döndürmek için harcanan sürekli çabalara ilâveten tarikatın **el-Mehdî** döneminde yayılmasındaki en önemli etken, önderinin ismiydi. Müsteşrik **Henry Duveyrier**'in haklı olarak söylediği gibi yalnızca **Seyyid Muhammed el-Mehdî**'nin lakabı bile bütünüyle bir politik programı içermekteydi.

Muhammed el-Mehdî öylesine seviliyordu ki, 1859'daki ölümünden sonra tarikat üyelerinin birçoğu, **Muhammed el-Mehdî**'nin beklenen **Mehdî** olduğuna inanıyorlardı.

el-Mehdî zamanında Sahra'da **Senûsî** zâviyelerinin sayısının ve yetkisinin sürekli artışı, yalnızca büyük **Senûsî**'nin Mekke'den döndükten sonra başlattığı uygulamaların bir devamıdır. 1830'larda Mekke'de **Vaday** sultanıyla karşılaştı. **Vaday**'ın **Senûsî** ile olan bağlantısı, oğlu **Yusuf** tarafından sağlanıyordu. **Vaday** başkenti **Abeş**, sık sık **Senûsî**ler tarafından ziyaret ediliyordu. **Henry Duveyrier**, **Muhammed Ali Senûsî**'nin oradaki etkisini **Vaday**'dan geçen kervanlardan köleler satın alarak ve onları zâviyede bir eğitim döneminden sonra özgürleştirerek kuvvetlendirdiğini iddia eder. İddiaya göre **Senûsî**, daha sonra bu eski köleleri tebliğ göreviyle **Vaday**'a geri gönderirdi.

Büyük **Senûsî** tarafından güneye doğru başlatılan genişleme, incelemeye değer bir husustur. Bu başarılı faaliyetler, aynı zamanda politik sonuçlar da doğurmuştu. Bu yüzden **Senûsiyye**, Fransızlarla sürtüşmeye başladı. Sonunda da Sahra'dan ve büyük sempati gördükleri Batı Sudan'dan çekilmek zorunda kaldılar. Tarikatın güney hareketi, ilk **Senûsî** merkezlerinin 1843'te el-Beyda'da kurulmasından itibaren çeşitli evrelere bölünebilir.

Şeyh Senûsî, el-Beydâ'dan sonra Libya'da başka zâviyeler kurma konusunda epey gayret sarfetmişti. **Duveyrier**'e göre, 1833'te bu zâviyelerin sayısı otuzsekiz idi. **Clopper**'in **Senûsî** kaynaklarından çıkarttığı güvenilir rakamlar, **Şeyh Senûsî**'nin ölüm

yılı olan 1859'da faal durumda olan yirmi dört isimden bahseder. Tarikat, Libya'dan Mısır'ın batı çölüne doğru yayıldı. Zâviyeler, 1852'den sonra Sivâ Vahası'nda, 1860'tan sonra da Bahariye ve Fara vahalarında faaliyete geçti. Tarikat, daha sonra batıda Tripolitanya'ya ve güneyde Tunus'a doğru genişledi. 1860'tan itibaren artık Tunus'ta da bir zâviye vardı. Hatta bazı kaynaklar, 1855'lerde Cezayir'de Müstegânem yakınında da bir zâviye olduğunu ileri sürerler. Senûsîlik, Batı Tripolitanya'daki Lizda ve et-Tabâkan Fizan'a ulaşacaktır. Burada 1850'lerin sonuna kadar Zâvile, Vâdu'l-Kebîr ve Zellâd'a birçok merkez kurulur.

Muhammed el-Mehdî'nin tam yetkili olmadığı dönemde yani tarikat, halifelerden oluşmuş bir konsey tarafından idare edilirken iyileşme yolunda bir değişme olması dikkat çekicidir. Etkili Senûsî üyelerinin birçoğu, hareketin esas yönünü Fransız varlığı nedeniyle Libya'dan doğrudan doğruya güneye çevirmek istiyordu. Bundan ötürü Senûsiyye, Kavar'a, Barka'ya, Tibeşti bölgesine doğru yayılır. Alman seyyah **Nachtigal**, Kavar Vahası'ndaki Şimmedro'da zaviye olduğunu, Kanem'de de Senûsî müridleri gördüğünü söyler. **Duveyrier'e** göre Tibeşti dağlarındaki Tataduza kabileleri, 1873'te Senûsî'nin görüşlerini benimsemişlerdir.

Emperyalistlerle Çarpışma ve Siyasal Durum

Senûsiyye'nin bu başarılı ilerleyişi, büyük sömürü planları olan Avrupalı güçlerin gözünden kaçmadı. İngiltere, İtalya, Almanya ve Fransa, Libya ile yakından ilgileniyordu. Bu devletlerin Libya'ya yönelik çalışmaları, bazen azalıp çoğalmış, kimi zaman da komşu devletlere yönelmiştir. 1911 yılında, İtalya'nın Libya'yı ele geçirmesiyle de sonuçlanmıştır. **Vogel**, **Vürmaltsan**, **Nachtigal** ve **Ross** gibi birçok Alman seyyah, Libya'dan geçmişlerdi. Hatta **Ross**, **el-Mehdî** ile irtibata geçmek istemişse de bunda başarılı olamamıştır.

1850'deki Kırım Savaşı sırasında Fransa-Osmanlı ve Fransa-Libya ilişkileri az da olsa gelişti. Libyalılar'ın, Fransa'ya karşı biraz olan iyi niyetleri, 1881'de Fransızlar'ın Tunus'u kontrolleri altına almalarıyla iyice yok oldu. Birçok Libyalı, Fransa'ya karşı tutumlarını sertleştirdi. Çünkü Fransa'nın, Tunus'tan Tripolya'ya saldıracağı şüphesini taşıyorlardı. Ayrıca güneyde Libya-Tunus-Cezayir sınırında meydana gelen her Müslüman ayaklanması için

Fransızlar, Senûsîler'i suçluyorlardı. Gerçekte 1871'den beri birçok Fransız politikacı, Senûsîler'i (ara sıra Almanlar'dan ya da İtalyanlar'dan aldıkları yardımla birlikte) Türkler'le yapılan ve kendilerine yönelik gizli bir anlaşmanın ortağı olarak görüyorlardı. Bahaneler, Avrupalı yolcuların ya da seyyahların ara sıra Sahra'da ölmesiyle güçleniyordu. Bu tip olayların da Senûsîler'den kaynaklandığına inanıyorlardı.

Fransa-Senûsî ilişkileri konusunda en etkin Fransız yazar ve coğrafyacı **Henry Duveyrier**'di. Babasının, Arapları ve Afrika-lıları yükseltme isteğinde olması ve Arapça bilmesi, Fransız hükûmetinin danıştığı uzman olmasını sağladı. **Duveyrier**, Senûsîler hakkında iyi düşüncelere sahip olmadığından onları kötülüyken kitaplar yazdı. İyi bir gözlemci olmasına rağmen önyargısı sebebiyle Senûsîleri doğru tanımadığı sonraki yıllarda ortaya çıktı.

Duveyrier'in teorileri, büyük etkiye sahipti ve ivedilikle kabul görüyordu. Onunla başlayan yayılcı emperyalist düşünceler, Fransa'nın 1884 ve I. Dünya Savaşı başlangıcı arasında Kuzey Afrika'da yeni topraklara yönelmesinin açık temelini oluşturuyordu. Bütün bunlara ilâveten Senûsîler'in Fransa'ya olan düşmanlığı da yapılacak bir saldırıyı âdeta haklı göstermeye yardımcı oluyordu.

1890'da Cezayir'de Müslüman halkın isyanını bastıran Fransız ordusu, Sahra üzerindeki etkisini artıracı kadar güçlü olduğunu düşünüyordu. Batı ve Orta Afrika üzerine yapılan emperyalist planlar, Paris'te düzenlenmiş bir siyasetle desteklendi. Fransız stratejicileri, Sahra'nın işgalini üç kollu bir çalışma olarak görüyorlardı. Bir kol yukarı Senegal'den doğuya, Çad basinine doğru vuracaktı. Üçüncüsü Cezayir'in güneyinden ve doğusundan gelerek diğerleriyle birleşecekti. 1890'da yapılan bir İngiliz-Fransız anlaşması, bu bölgelerdeki operasyonlara yol açtı. Buna göre İngiltere, tüm Sahra topraklarını Fransa'ya terk ediyordu. Bu alanda Senûsîler'e en büyük zararı Cezayir verdi. Senûsîler'in yandaşı olan Osmanlı Türkler'i, bu alandaki Fransız emellerinin epey zamandır farkındaydılar. 1875'te Gad ve Gedemis'i elinde tutan Türkler'in zihnini bu düşünceler kurcalıyordu. Tripoli Valisi **Mustafa Asım Paşa**, Sahra bölgesinde Türkler'in daha aktif bir rol alması gerektiğini savunmakla tanınır. Bunun için Fizan Valisi **Mustafa Fâik Paşa** ona yardım etmiştir.

Güney Libya ve daha iç topraklar için Osmanlı siyasetinin

bir amacı vardı. **Mustafa Fâik Paşa**, 1881'de Tripoli Valisi **Ahmed Rasim Paşa** tarafından görevinden alındı. Osmanlı hükümeti, ileriye yönelik siyasete daha çok önem vererek ticareti destekledi ve demiryollarını kontrol etti. Türk albayı **Ömer Suphi**'nin 1888'de **Sultan II. Abdülhamid**'e sunulan projesi bununla ilgiliydi. Fransızlar'ın ve İngilizler'in Sahra'daki hareketlerini protesto etmek için yapılan siyaset, yabancı kuvvetlerin Kasım 1890'da çekilmesini sağladı. Osmanlı hükümeti, Sahra ile birlikte ötesindeki haklarını şöyle ifade etmişti: Kavar, Borno, Barka, Kanem, Vaday, Tiberti dağları, Bagirmin'in bazı bölümleri, Kuzey Nijerya, Kavorun'dan Duck Bill'in birazı ve Kuzeydoğu Kongo'nun bir parçasını da kapsayan sınırlar içinde kendi etkisinin olmasını istiyordu.

Böyle büyük bir alandaki etkin bir Osmanlı yönetiminin yokluğu yüzünden Fransız ordusu, yol üstünde karşılaştığı bütün küçük Türk garnizonlarını bir bir yok etti. Sonuçta **Mustafa Fâik Paşa**'nın Güney Libya'da Osmanlı varlığını aktif kılma çabaları, İstanbul tarafından dikkate alınmamış oluyordu. Sonradan Ceza-yir-Tripoli-Tunus sınırında şanssız bir zamanda meydana gelen olaylar, bazı Fransız yöneticilerin de işgale yönelik siyasetlerinin sebebi oldu. İki yıl sonra 1898'de Forolemi Kolordusu, Tripoli sınırının batısını izleyerek Gadamis'i geçip Janit'i ele geçirdi ve Çad gölüne kadar girdi. Bu işgal, Tripoli'nin arkadan kuşatılmasının ilk adımını teşkil ediyordu. Fransızlar, merkezden çöllere doğru yayılan her türlü Senûsî etkisini durdurmak zorunda olduklarına inandılar. Bundan az sonra Senûsîler ile Fransız ordularının çarpışacağı haberleri geldi. Gerçekte bir dinî kuruluş olup, askerî bir organizasyon olmayan zayıf donanımlı güçlerden oluşan Senûsîler, ağır toplarla ilerleyen Sahra birliklerine karşı koymayı başaramadılar. Bu toplar, ağır kayıplara neden oldu. Ölenlerin içinde en aktif Senûsî liderlerinden ve sûfî yerleşim merkezlerinin kurucularından olan **Seyyid Muhammed el-Berrânî** gibi önemli kişiler de vardı. Kanem'de, Fransız baskısına fazla dayanamadı. Senûsîler aynı zamanda Barka'nın ve Tibeşti'nin açık sahalarından çekildiler. Fransızların hareketleri, Senûsî tarikatını Türkler'e daha çok yakınlaştırdı. 1902'de büyük bir Fransız gücünün Kanem'deki Bi'ri Âlâ Zâviyesi'ne saldırması, Senûsilere bu bölgelere bir daha dönme şansı olmadığını düşündürdü. Altı ay sonra güneydeki bu gelişmelerin getirdiği dayanılmaz acının sonucu olarak **Seyyid el-Mehdî es-Senûsî** öldü. Kardeşi **Muhammed eş-Şerîf** de altı yıl

önce Cağbub'da ölmüştü. **el-Mehdî**'nin de ölümüyle Senûsî Tarîkatı, destansı döneminin sonuna gelmişti.

Senûsî Zâviyelerinin Organizasyon ve Faaliyetleri

Senûsî hareketi için hayatın merkezi zâviyelerdir. Zikir çekilen bir merkez olmaktan çok ticaretin, eğitimin, tebliğin ve diğer sosyal faaliyetlerin yapıldığı bir karargâh niteliği taşımaktaydı. Öyle ki herhangi bir yerde zâviye kurulduğu zaman, etrafı kısa zaman içinde gelişir ve kasaba halini alırdı. Senûsî Tarîkatı'na katılmayan insanlar da zâviyelerin ilgi alanı içindeydi. Günlük yaşantısında kişisel, sosyal, psikolojik bir kısım zorluklarla karşılaşan her insan zâviyeye müracaat edebilir ve tedavi, yatma, yemek, para vb. maddî ihtiyaçları yanında mânevî bakımdan da destek görürdü. Okullarda doğaî olarak Kur'ân, hadis, fıkıh, tefsir gibi İslâmî ilimler okutulur, okuma yazma da öğretilirdi. Davalar zâviyelerde sonuca bağlanırdı. Nikâh, boşanma gibi akidler de zâviyelerde gerçekleştirilirdi. Uzak yerlerden gelen insanlar zâviyelerde barınır, yer, içer ve yatardı. Sosyal yardım fonu zâviyelerde kurulur, yardıma muhtaç olan insanlara ulaştırılırdı.

Cağbub, bu özellikleri tümüyle taşıyan zâviye şehirlerinden biridir. Cağbub, âdeta bir üniversitedir ve toplumun bütün hayat ve faaliyeti, bu üniversitenin etrafında toplanır. Kütüphanesinde sekiz bin kitap vardır. İlim ve edebiyatta çok iyi hocaları vardır. Senûsî hareketinin zâviye şeyhleri ve İslâm davetçileri de bizzat büyük **Senûsî**'nin gözetimi altında yetiştirilirlerdi. **el-Mehdî** zamanında öğrenci sayısı üçyüz idi. Ders programları Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh, Arapça, sarf ve nahiv, edebiyat, tarih ve mantık idi. Cağbub'daki öğrencilere bazı sanatlar da öğretilir; **el-Mehdî**, bu çalışmalarla katıldığı gibi talim ve tatbikatları da izlerdi. Senûsî liderleri; öğrenci, öğretmen, zâviye şeyhleri ve İslâm davetçileriyle yakından ilgilenirlerdi. Zâviyenin savunması için, gerekli silahların tamir ve yapımı için de atölyeleri vardı. **el-Mehdî** de bakımıyla bizzat ilgilendiği çok sayıda silaha sahipti.

Senûsîler, zâviyelerindeki bu yoğun faaliyetleriyle birlikte İslâm dünyasıyla ilişkilerini koparmıyorlardı. İslâm dünyasının durumu, Avrupalıların istekleri, batı ve doğuda cereyan eden olaylar... Bütün bunlar, Senûsîler'in üzerinde durduğu sorunlardandır. Senûsî liderleri, diğer İslâm devletlerindeki olaylarla ilgili raporların merkeze ulaştırılmasıyla, İslâm dünyasının genel gidişi hakkında birtakım kanılara varıyor ve stratejilerini ona göre dü-

zenliyorlardı.

Senûsiler'in dikkate alınması gereken önemli bir yönü de askerî bir anlayış taşımalarıdır. **Seyyid el-Mehdî**, aynen Ashâb ve Tâbiîn gibi halkı irşâd ediyor, güce önem veriyor, sadece ibadeti kâfi görmüyordu. Biliyordu ki hür ve kuvvetli olmadan Kur'ân yaşanamaz. Bunun için müridlerini daima atıcılık ve binicilik öğrenmeye teşvik eder, onlara hamiyet ve celâdet ruhunu aşıları. Cihadın faziletini onların ruhuna nakşederdi. **Seyyid el-Mehdî**'den sonra özellikle bu öğretimin yararları görülmüştü. Senûsî ihvânı eğer böyle bir deneyimden geçmemiş olsaydılar, sömürgeciler Afrika'ya çok daha kolay sızabileceklerdi.

Muhammed b. Ali ve Halife el-Mehdî, Libya'daki tekkele-
rin kuruluş yerlerine özellikle dikkat etmişler ve onların idarî, ticarî veya stratejik bakımdan uygun yerlerde kurulmalarını sağlamışlardır. Aynı zamanda bir saldırıya karşı kolayca korunabilme gayesini güden tekkeler, birbirinden en fazla altı saat mesafedeydiler.

Bu sistem sayesinde kolaylıkla gelişen ve kuvvetlenen tekkeler birbirlerine bağlanmışlar ve böylece Senûsî hareketi, okul olmaktan çıkıp daha çok bir devlet yani bir hükûmet haline gelmişti.

Senûsî Cihadında Ahmed eş-Şerîf'in Bir Beyanâtı

İtalyanlar'ın halkı sömürmek amacıyla birlik ve dayanışmayı yok eden yalan ve iftira dolu söylentileri yaymaları üzerine **Ahmed eş-Şerîf**, bir beyanname yayınlama gereği duydu. Bu beyanname, *el-Hükûmetu's-Senûsiyye el-Celîle* ünvanıyla sicillere geçmiştir.

Beyanname, duadan sonra şöyle devam ediyor:

"Biz azâmet-i ilâhiyye'ye yemin ederiz ki, Allah'tan başka hiç kimseden korkmayız. Bizim bir korktuğumuz varsa o da yalnız Allah'tır. Ümidvar olduğumuz da yalnız Allah'tır.

Benim güvenim öncelikle Allah'a sonra Rasûl-i Ekrem ile Şeyh Seyyid Muhammed el-Mehdî'yedir. Rasûl-i Ekrem'in emrettiği şeyden kesinlikle sapmam. Şariat ve Muhammedî emirlerden beni çevirmeye çalışanların sözlerini de hiçbir şekilde dinlemem. Rasûl-i Ekrem'in emrettiğini alırım, nehyettiğinden sakınırım. Peygamber size ne verirse artık onu alın, sizi neden sakındırırsa

artık ondan sakının.' (1)

İtalya'nın bize teklif ettiği barış meşrû değildir. O halde nasıl olur da onlarla anlaşabiliriz. **Şeyh Muhammed el-Mehdî Hazretleri** buyurdular ki: 'Bir kimse senden birşey isterse derhal Kitap ve Sünnetten bir delil iste! Eğer böyle bir delil getiremezse onun iddiası reddedilmiştir. Bir işte ilâhî hükmün ne olduğunu bilmedikçe ileri gitme!'

İtalyanlar'ın arzu ettiği şu barış şeriata aykırıdır. Bütün imamlar nezdinde yasaktır. Çünkü büyük imamlarımız, düşman İslâm beldelerinde bulunmalarına rağmen müslümanlarla barış yapmak isterlerse hiçbir şekilde barışın câiz olmayacağına dair ittifak etmişlerdir. Şu halde İtalyanlar'ın istedikleri gayr-i meşrû olan bir barışa nasıl razı oluruz?

Fahr-i Âlem Efendimiz'in Hudeybiye ve Hendek savaşlarındaki barışları öne sürülerek buna itiraz edilemez. Çünkü Hudeybiye barışı, Harem-i Şerîfe hürmet göstermek ve orada kan dökülmemesi için yapıldı. Bir de Cenâb-ı Peygamber, Medine'den savaşa değil, yalnız umre etmek maksadıyla yola çıkmıştı. İkincisi, Cenâb-ı Peygamber, bu barışı kendi memleketinde değil, onların yani Kureys müşriklerinin memleketinde yapıyordu. İşte bu sebeplere dayanarak Kureys müşrikleri tarafından açıklanan şartları kabullenip barışa razı olmuştu. Hendek barışına gelince Rasûl-i Ekrem'in isteği, düşmanın Medine'den savaşız gitmesiydi. Bunun için onlarla bazı şartlarla barış yapmak niyetinde bulunmuştu. Yine de Sahâbeye danışmıştı. Rasûl-i Ekrem, Sahâbenin savaşıma kararında olduğunu öğrenince kararını o yönde vermişti.

İşte bu iki anlaşma dışında Efendimiz'in yapmış olduğu barışlar, hem düşman beldesinde hem de onların cizye vermesi, savaşlarda müslümanlara yardım etmeleri gibi şartlar dahilinde olmuştur. Bu şartlarda barış yapanların dini, ırzı, malı ve canı İslâm nazarında müslümanlarınkiyle eşittir. Onların herşeyi korunur. İşte İslâm budur.

Yemin ile söylüyorum: Vallâhi, billâhi, tallâhi Cenâb-ı Allah'ın kuvveti, Resûlullah'ın yardımı bizimledir. Düşmanımızın çokluğu ve bize durmaksızın saldırmaları beni kesinlikle korkutmaz. Yardım, Cenâb-ı Allah'tandır. Onu istediği kimseye verir. Ben, dünyayı talep ve tamah ettiğim için savaşmıyorum; ben, ilâ-

(1) Haşr, 7.

yı Kelîmetullah için mücadele ediyorum. Cenâb-ı Hakk, zafer ve yardım verip bizi dalâletten, fitne ve fesattan muhafaza buyursun. Yardım ve zafer, Allah nezdindedir. 'Eğer siz Allah'a yardım ederseniz (O'nun dinine yardım ederseniz), O da size yardım eder. Allah, kendi dinine yardım edenlere kesin olarak yardım eder; şüphesiz Allah, güçlü olandır, aziz olandır.'⁽¹⁾

Ben, muhterem şeyhimin çizmiş olduğu yol üzerinde elimden geleni esirgemeyip, takdir edileni yapacağım. İlâhî kudret Allah'ın yardımıyla, mukaddes vatanımızdan düşmanı kovuncaya kadar cihad yapmakla sorumluyum.

Biz, hiçbir zaman yabancı bir devletin hakimiyeti altında bulunmayı kabul etmeyiz. Hangi devletten olursa olsun üzerimizde hakimiyet kurmamak şartıyla vatanımızda çalışmak, özel şartlarıyla istedikleri yerde maden araştırmalarında bulunmak, kuyular kazmak gibi isteklerine izin verip ve hiçbir şekilde kendilerine müdahalede bulunulmayacağını garanti ederiz.

Savaş başlamadan önce de barış bu yoldaydı. Eğer İtalyanlar bu yönde barışı kabul ederse ne âlâ! Barış görüşmelerine başlarız. Buna razı olmazlarsa savaşa hazır olsunlar. Allah'a yemin ederim ki cihad, bizde pek büyük bir ganimettir. Cenâb-ı Peygamber: 'Rızkımı Allah Teâlâ mızrağımın gölgesinde kıldı! Vay hallerine ve zillet onların üzerine olsun ki, emrime muhâlefet ettiler' demiştir.

İslâm mücahidleri, ilâhî fazlı isteyerek Allah yolunda nefislerini satmışlardır. Şüphesiz ki bizce en büyük ganimet, Cenâb-ı Hakk'ın bize ilâhî üstünlük olarak bağışladığı şehâdetidir. Biz, gece ve gündüz Yaratıcımızın ihsan denizinde yüzüyor; o Kâhâr-ı Vâhid'in himayesi altında şurada burada kendimizi koruyoruz. Her zor şeyi, mutlaka bir kolaylık takip edecektir. Demek ki gerçekten güçlükle beraber kolaylık vardır.

Bütün dünya bilsin, Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: 'De ki Allah'ın bizim için yazdıkları dışında bize kesinlikle hiçbir şey isabet etmez. O, bizim mevlâmızdır. Ve mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler.'⁽²⁾ Bu âyete sarsılmaz bir güvenimiz vardır. Şöyle buyuruyor Rabbimiz: 'Bize ne oluyor ki Allah'a tevekkül etmiyoruz. Doğru yolları O göstermiştir ve elbette bize yapmakta

(1) Muhammed, 7.

(2) Tenvî, 51.

olduğunuz işkencelere karşı sabredeceğiz. Tevekkül edenler de Allah'a tevekkül etmelidirler.' ⁽¹⁾ Sabırlı mü'minlerin ağzından böyle buyuran Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûb Hazretleridir. Başarı da yine O'ndandır.

Biz de inşâallah Cenâb-ı Peygamberin şu hâdis-i şerifine güvenerek bir gün kurtuluş kıyısına çıkarız: 'Ümmetimden Allah'ın dinine yardım eden bir tâife helâk olmayacaktır; Allah'ın emrine uydukları müddetçe onlara Yaratıcıdan bir zarar gelmeyecektir ve O, herşeye kâdirdir.'

Rabbimiz şöyle buyuruyor: 'Bize Allah yeter ve O, ne güzel vekildir. O, ne güzel mevlâdır ve ne güzel yardımcıdır.' ⁽²⁾

Birinci Dünya Savaşı'nda Padişah Mehmed Reşad'ın cihad çağrısına uyan ilk ve belki de tek büyük İslâm mücahidi Ahmed eş-Şerif olmuştur.

Senûsîler, İtalyanlar'ın işgali karşısında basit araçlarla fakat bitmek tükenmek bilmeyen bir azimle mücadele ettiler. Nizamî bir ordu karşısında etten duvar ördüler; modern silahlara bıçakla karşı koydular. Onlar, yabancı bir gücün İslâm topraklarını işgal etmesi durumunda onlara karşı direnmenin gereğini çok iyi anlamışlardı. Bu yüzdendir ki işgal kokan her barış teklifini reddettiler; İslâm toprağına İslâm hükmetmeliydi, İtalyanlar değil!

Aşağıya alacağımız belge, 24 Şubat 1912 tarihinde Com Rade adlı gazetede yayınlanmıştır. İtalyan iddia ve barış önerilerine karşı, Senûsîler'in oybirliğiyle verdiği cevabıdır. Bir Arap kampında General Genevan'ın imzasını taşıyan beyannamenin, yine bir İtalyan uçağından atılmasından sonra Senûsî tarafından yazılan cevabıdır:

"General! Türk kardeşlerimizin de bizimle olduğu sırada uçağınız tarafından kampımıza atılan beyanname ve iddialarınızı kapsayan belgeyi okuduk. Yeterli derecede tecrübemiz olduğu için bu iddianame ve beyannameyle hemen silahlarımızı terkedip, sizin basit bir uyruğunuz olmamızı istediğinizi kolayca anlayabildik. Beyannamenizdeki iddiaların tamamen yanlış ve hatalı yoruma dayandığını söylemek isteriz. Siz, öyle anlaşılmaktadır ki;

(1) İbrâhim, 12.

(2) Âl-i İmrân, 173.

Türkler'in bizim dedelerimizi ve ailelerimizi kesip öldürdüklerini iddia etmektesiniz. Mümkün olabildiği kadar geçmiş tarihleri incelediğimiz zaman böylesine bir olayın, askeri alanda gerçekleşmediğini görmekteyiz. Biz, memleketimizi işgal edenlerin dışında kalan diğer devletlerden şikâyetçi değiliz. Sadece memleketimizi kana bulayan sizleri ve benzerlerinizi emperyalist olarak tanımış bulunmaktayız.

Sizin inancınıza göre tamamıyla barışsever ve masum Mesri bölgesi halkı, kuvvetlerinize karşı geldikleri için katledilmişlerdir. Buradan anlaşıyor ki kadınlarımız, çocuklarımız ve yaşlılarımız sizin tarafınızdan öldürülmüştür. Siz, onları sadece öldürmekle kalmadınız ayrıca ölüleri parçaladınız, horladınız ve tekmelediniz. Kamuoyuna korku vermek için ölülerimizin kulaklarını, burnlarını, kollarını kesmekten kaçınmadınız. Böylece sizler, bize kendi medeniyetiniz, memleketiniz ve anlayışınız hakkında son derece yeterli bilgi sahibi olmak fırsatını sağladınız!

Vahşetinizi gözlerimizle görmeseydik yapabileceklerinizi de tahmin edemezdik. Beyannamenizde İtalyan hükümetinin haklarımızı ve statümüzü tanıyacağını söylemektesiniz. Bu söylediklerinizin yolu, halkımızın camilerde dua ederken onları kurşunlamak ve hatta ateşe vermekten mi geçmektedir? Nâhiba şehrinin bombardımanı sırasında namlularınızın hedefi, camilerimizin kubbe-leri ve minarelerimiz değil miydi?

Dini duygulara saygı sizde böyle mi dile getirilir? Türkler'in savaş hattına önce Araplar'ı öne sürdükleri ve kendilerinin arkadan geldikleri yolundaki o fesatçı iddialarınızın kanıtları var mıdır? Biz; Türkler ve Araplar, Trablus topraklarının çocuklarıyız. Aramızda ne ayrım ne imtiyaz vardır. Ayrılması ve ayıklanması mümkün olmayan bir ağacın dalları gibiyiz. Türkler, bizim eğitici ve öğretmenlerimizdir. Biz, onlara kalplerimizin en derininden gelen bir şükran ile bağlıyız. Bizim için onların hayatı, bizimkilerden daha azizdir ve bu nedenledir ki bizler, vücutlarımızı onlara kalkan yapmaktayız! Üstelik sizler, savaş konusunda kardeşlerimiz olan Türkler'le yarışamayacak kadar zayıf ve cesareten yoksunuz. Derkuira bölgesindeki çarpışmalarda bir tugayınıza beş yüz kişiyle karşı koymadık mı? Eğer Türk subaylarının takip emrini tamamen yerine getirmiş olsaydık, şimdi İtalyan tugayını esir etmiş olacaktık! Bunun olmaması, itaatsizliğimizin sonucudur. Bu topraklar, bizim ana vatanımız değil midir? Biz, siz gelin-

ceye kadar memleketimiz içinde küfretmeyi, adam öldürmeyi, vahşete başvurmayı ve işkencelere girişmeyi bilmezdik. Bunları, sizlerden ve medeniyetinizden öğrendik! Bilmeniz gerekecektir ki biz, çocuklarımıza sizlerle mücadele etmeyi miras bırakacağız. Biz, Türkler'le işbirliği yapıldığı müddetçe vatanımızı sizlerden kurtaracağımızı nasihat edeceğiz.

KAYNAKLAR: Hayreddin Yücesoy, *Senûsîlik*, İst. 1985, s. 33-45; Başbakanlık Arşivi, Evrak no: 1871, Kısım no: 18, Zarf no: 93, Kutu: 54; Ahmed Hilmi, *Senûsîlik*, s. 71-84; Merzem Cemile, *Garp Materyalizmi Karşısında İslâm*, s. 227-230; Şeyh Şehid Abdürreşid İbrahim Efendi, *Sebilü'r-Reşâd Dergisi*, Sayı: 183, s. 48, 8 Mart 1328; B.G. Martin *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sâft Direniş*, (çev. Fatih Tathiloğlu), İst. 1988, s. 131-165; Klopfer, *As Pecte*, s. 24; Evans Prichard, *Senûsî*, s. 18; Muhammed el-Ahzâb, *Barka el Arabiyye Ems ve'l-Yem*, Kahire 1947, s. 20-100; Deccâni, *Harekât*, s. 174-175; J.S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, Duveyrier, *John Rie*, s. 22; P.M. Holt, *The Mehdîst State in Sudan*, s. 20-100; Şukri, *Senûsiyye*, s. 90-92; Nachtigal, *Saharâ ve Sudan*, s. 63-65; Abdullah et-Temîmî, *Vesâik ve Buhûs*, Beyrut 1971, s. 102-104; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*, (1858-1911), Erzurum 1970, s. 69-70.

SAİD AYKUT

ŞEYH MUHAMMED ZÂFİR EFENDİ (R.H) (ö. 1321/1903)

Aslen Trablusgarplı olup Şâzeliyye Tarikatı şeyhidir. Tam adı, **Şeyh Muhammed Zâfir b. Muhammed b. Hasan b. Hamza eş-Şâzeli et-Trablusî'dir**. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1321/1903 tarihinde İstanbul'da vefat eden **Şeyh Muhammed Efendi**, Beşiktaş'ta Cihannüma Mahallesi, Yıldız Caddesi ile Barbaros Bulvarı arasında "*Şâzeli Dergâhı*" veya ilk postnişini **Şeyh Zâfir Efendi'ye** nisbetle "*Şeyh Zâfir Efendi Tekkesi*" adı ile anılan; tekke, cami ve türbeden oluşan ve **Sultan II. Abdülhamid Han'ın** Saray şeyhi **Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'nin** delâletiyle yaptırılmış (1305/1887) manzûmedeki hususi türbesinde medfundur. Aynı türbede tekkenin ikinci postnişini kardeşi **Şeyh Hamza Zâfir Efendi** (ö. 1322/1904), diğer kardeşi ve aynı tekkenin üçüncü postnişini **Şeyh Beşir Zâfir Efendi** (ö. 1327/1909) gibi meşâyih medfundurlar. Cami avlusunda **Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'nin** muhterem zevcelerinin kabri ve mezar kitabesi bulunmaktadır (ö. 1330/1912). Türbe önünde metruk ve susuz iki yüzlü kitabeli mermer bir hayrat çeşme, manzûme içinde dikkati çekmektedir. Bugün cami olarak kullanı-

lan bina Tekke'nin semâhanesidir. Bina, 1926 yılında tekke ve zâviyelerin kapatılması hakkındaki kanunla kapatılarak Beşiktaş Belediyesi'ne, o da Maarîfe devretmiş ve semâhanesi hariç, tekke tümüyle Şair Nedim İlkokulu'na tahsis edilmiş, 1957'de okulun yeni binasına nakledilmesi üzerine semâhane bölümü tamir edilip cami olarak ibadete açılmıştır. Bu binaya "Ertuğrul Camii ve Tekkesi" adı da verilmektedir.

Devrin ünlü şeyhi Trablusgarp ve Tunus asıllı Şâzeliyye şeyhi **Şeyh Muhammed Zâfir Efendi**'yi İslâm dünyasından ziyarete gelen ulemâ ve şeyhlerin misafir edildikleri dergâh olan bu külliyyede bir ara **Şeyh Cemâleddîn-i Efgânî** de misafir kalmıştır. Halen caminin Yıldız tarafında iki büyük konak vardır ki, **Sultan II. Abdülhamid Han** tarafından Şeyh'e hediye edilmiştir.

Devrin sultanı ile yakın ilişkilerde bulunan **Şeyh Zâfir Efendi**, Tunus valisi iken payitahta davet edilip kısa sürede Sadâret-i Uzmâ makamına (sadrâzamlık) tayin edilen ünlü devlet adamı **Tunuslu Hayreddin Paşa** ile de dostça temaslarda bulunmuştur.

II. Abdülhamid Han'la henüz şehzâde olduğu bir dönemde tanışan Şeyh'in, ona padişahlığının yakın olduğu müjdesini vermesi ve bunun kısa sürede gerçekleşmesi, saray ve **II. Abdülhamid Han** üzerindeki etkisini artırmıştır.

Şeyh Muhammed Zâfir Efendi'nin basılmış iki eseri vardır:

1) *Envâru'l-Kudsîyye fî Tenzîha (Nezh) Turûki'l-Kavmi'l-Aliyye*: Bu, Şâzeliyye'nin tarîkat âdâb, erkân ve evrâdına dair Türkçe-Arapça 400 sayfalık bir eserdir. İstanbul 1302/1885, 1301, 1304 ve Mısır-Bulak 1320, 1321/1903 tarihli iki nüshası vardır. Bu nüshalar, Süleymaniye Ktp. Hacı Reşid Efendi, 95; İzmirli İsmail Hakkı 1196'dadır.

2) *en-Nûru's-Sâti ve'l-Burhânü'l-Kâti fî Tarîkati's-Şâzeliyye*: İstanbul'da 1301/1883 yılında basılan eserin, Arapça ve Türkçe nüshaları mevcuttur (Süleymaniye Ktp. İd Mehmed Efendi, 92; İzmir 912).

KAYNAKLAR: Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, II, 263; Seyfeddin Özege, *Osmanlı Matbu Kataloğu*, I, 353; İbnü'l-Emin Mahmûd Kemâl İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 897, 898, 901, 902, 939, 940; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, X, 5230-5232; Afife Batur, *Şeyh Zâfir Tekkesi*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Yıllığı; Osman Ergin, *Maârif Tarihi*, III, 874, 954, 1075, 1077; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, a. mlf., Tezâkir.

ŞEYH MUHAMMED MARÛF EL-YEŞRÛTÎ (R.H) (ö. 1323/1905)

1880 yılında iki Müslüman tarikat Güney Afrika'da hızlı bir gelişme kaydetmeye başladı. Bunlardan nispeten küçük olanı Komor Adası'ndan sosyal ıslahatçı ve vaiz **Muhammed Marûf** tarafından yönetilmekteydi. Daha büyük ve etkin olanı ise ismini Somali Lideri **Şeyh Üveys b. Muhammed el-Berâvî**'den alan Kadirî Tarikatı'nın Üveysiyye koluydu. Bu iki tarikat Tanganika, Güney Somali, Doğu Zaire, Mozambik ve Malavi'nin bazı bölümleri, Komor Adaları ile Kuzeybatı Madagaskar'da İslâm'ın yayılması görevini yüklenmişlerdi. Kâdiriyye Tarikatı, Doğu Afrika'da daha etkindi.

Hiçbir grup Doğu Afrika'daki koloni güçlerinin saldırılarına karşı sürekli bir mücadele ortaya koyamadıysa da siyasete karışmaktan da kaçınmadı. Biri Zengibar Şeyhi **Borgaş**'ın hareketi, diğeri ise Mekke mektubu olarak bilinen iki olay, Kâdiriyye Tarikatı'na dayanır. Liderleri vasıtasıyla hem Şâzeliler, hem de Kâdiriler Osmanlılar'la irtibathydılar.

Komor Adaları'nda Şâzeli hareketinin lideri **Şeyh Muhammed Marûf b. Şeyh Ahmed b. Ebû Bekir**, 1853 yılında doğdu; 1905 yılında vefat etti. Madagaskar Adası'nın kuzey burnuyla Doğu Afrika sahilleri arasında bulunan bu adalar, kültürel ve dinî açıdan Zengibar ile ittifak halinde olmakla birlikte Fransa'nın siyasi kontrolü altındaydı. Madagaskar'a en yakın ada olan Mayotte, 1841'de Fransızlar'ın denetimine girdi. Takım adalardan diğeri üçü Moheli, Anjuan ve Büyük Komara, 1886 yılına kadar bağımsızlıklarını koruyabildiler.

Şeyhin Soy, Tarikatının Kökeni, Yetiştirilmesi ve Faaliyetleri

Şeyh Muhammed Marûf, Ebû Bekir b. Sâlim Kabilesi'ne mensubiyetinden dolayı **H. Muhammed**'in asil soyundan geldiğini söyleyen bir şerif idi. Hadramut'tan gelme, Güney Arabistan kökenli biridir. Ancak atalarının an'anevî tarikatı Aleviyye'ye bağlılığından ziyade **Şeyh Marûf**, büyük bir tarikat olan Şâzeliyye'ye önceleri sempatican olarak, sonraları da müntesibi olarak, bu tarikatın dal budak salmasına vesile olmuş, bir çok insanı irşad

etmiştir. Büyük Komor Adası'ndan bu tarıkata katılan ilk asil odur. Bu kolun yani Yeşrûtiyye'nin genel merkezi Filistin'deydi. Diğer kollar gibi bu da Kuzey Afrika kökenliydi. **Marûf**un hayatıyla ilgili yakınlarından biri tarafından yazılan bir kitap, onun 1853 yılında Moroni'de dünyaya geldiğini belirtir. Büyük Komor'daki bu küçük limanda eğitimine Kur'ân dersleriyle başlayan **Marûf**, geleneksel bir tahsil ve terbiye gördü. Yaşlı bir muhacir olan Ali İtibarî'den Zengibar'da aldığı eğitim ile tahsilini tamamladı. Ali, Moroni ile Kartala yanardağının batı yamaçlarını içine alan Büyük Komor'daki Bambao bölgesi sultanının oğullarından biriydi.

Marûf, çalışmalarını bitirdikten sonra annesi ve kızkardeşiyle birlikte hacca gitti. Mekke'de önemli bir Şâzeli şeyhi ile görüştüysen de bu tarıkata bağlanmadı. Cidde'den Komor Adaları'na dönüşte **Marûf**un gemisi Zengibar'a uğradı. Burada **Şeyh Üveys**'in dikkatini çekti. Fakat Somali Kadirî Tarıkati lideriyle olan bu kısa karşılaşma, daimî bir intiba yaratmadı. Kısa bir süre sonra **Marûf**, adadan olan arkadaşı **Abdullah Derviş**'in Şâzeli Tarıkati'na bağlanma önerisini kabul etti. **Derviş**, daha önce gitmiş olduğu hac seferi sırasında Filistin'i ziyaret etmiş, tarıkata katılmış ve **Ali Nureddîn el-Yeşrûti**'nin talebesi olmuştu. Bizerte'den gelen Tunuslu **Yeşrûti**, Kuzey Filistin'deki Akka'da Şâzeli Tarıkati'nin kendine ait bir şubesini açmıştı.

Abdullah Derviş'in önderliğinde yeni gelen üyeler, Şâzeliyye için Büyük Komor, Anjuan ve kuzeydeki Madagaskar sahillerinde irşâd vazifelerine başladılar. Bu ilerleme, problemsiz değildi. Nitekim bir keresinde Anjuan'ın Şâfi kadısı ve adanın ünlü âlimi olan **Şeyh Fâzıl b. Ali**, **Marûf**u ve eserlerini Anjuan hükümdarı önünde itham etmişti. **Şeyh Marûf**, hükümdarın öfkesinden kurtulabilmek için belirli bir süre dahilinde Madagaskar sahillerindeki Vassibe Adası'na sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra dargın olduğu Anjuan Sultanı ile barıştı ve geri döndü. Kendisine düşman olan kadının 1884'deki ölümünden sonra **Marûf**, Madagaskar ve Mozambik'te de olduğu gibi Komor Adalar grubunda da halkın dinî inançlarını ıslah etmeye başladı. Bir şerif olmasına rağmen Büyük Komor'daki yönetici elitiyle mücadeleye girmekten kaçınmamıştır.

Marûf, Büyük Komor Sultanı **Ali b. Ömer**'in kötü âdetlerini, Allah ve Resûl'ünün sevmediği birtakım davranışlarını

işitince açıkça herkesin önünde onu eleştirmeye başladı. Ayrıca Ali'nin adadaki verimli arazilerini Fransız sömürgelerine satma düşüncesine de karşı çıkıyordu. Marûf, Cuma namazlarında Ali'nin adına hutbe okumayı reddedince Ali, tutuklamaları için Fransız askerlerini Marûf'un üzerine saldı. Ali, böylece Fransız ve Almanlar'la sıkı bir işbirliğine girmiş oluyordu. Zaten bu iki güçlü devlet, Komor'un üç bağımsız adasını egemenlikleri altına almak arzusundaydılar. Ali, Marûf ve arkadaşlarının kendisine karşı muhtemel bir darbe girişiminden korkuyordu. Bu sırada Fransız askerleri Mayotte'de karaya çıkarak Şeyh Marûf'u aramaya başladılar. Şeyh Marûf, adadan kaçarak Zengibar'a yerleşti. Üç yıl burada kalarak Komor'un yerli halkıyla birlikte yaşadı ve ilk sürgüne gönderildiği yer olan Madagaskar'da yaptığı gibi burada da Yeşrûtiye Tarikatı'nı yaymaya başladı. Öte yandan kömür yataklarının, parfüm sanayiinde kullanılan ylang ylang ekili arazileriyle vanilya, karanfil ve öteki ürünlerin Fransızları cezbetmeye başlaması, Büyük Komor, Anjuan ve Moheli'de siyasî kontrolü ellerine geçirmelerine sebep oldu. Büyük Komor'dan ayrılan dek Marûf'un vaazları ve irşâdları, heyecan dalgalarıyla İslâmî uyanışa yol açıyordu.

1905'te ölümünden hemen önce Fransızlar, Şeyh Marûf'un Büyük Komor'a geri dönmesine izin vermişlerdi. Limandaki tepede, kentin Bajanani semtinde bir sûfî merkezi kurdu. Öldüğünde cenazesi, bu Şâzeli zâviyesinde toprağa verildi. Yöredeki mercan kireç taşından inşa edilen bu yapı, aynı zamanda beş katlı bir minareye sahipti. O günden beri Şeyh Marûf Türbesi, Güney Afrika'daki Şâzelilerin ziyaret yeri olmuştur.

Marûf, Morani'ye, Büyük Komor'da bir başka yere ve Anjuan'a olmak üzere birçok halife atamıştır. 1905'ten sonra bu halifeler takım adalarda ve Madagaskar'da vekillik yapmaya devam ettiler. Yeşrûtiye'nin Komor şubesiyle Akka'daki merkez arasında bağlar yeniden kuruldu. Kendilerini tek bir ağacın dalları olarak gören eski tarikatlar gibi Yeşrûtiye'nin geçmişi de çok eskiye dayanır. Şeyh Marûf'un şahsî silsilesi, Abdullah Derviş kanalıyla Ali el-Yeşrûti'ye uzanır. Bu, Yeşrûti'nin hocası Muhammed b. Hamza Zâfir el-Medenî ile devam eder. el-Medenî, eğitimini Darkâviyye Tarikatı'nın kurucusu el-Arabî ed-Derkâvî'den almıştır. Nihayet onun mânevî bir soy zinciri, Ebu'l-Hasan eş-Şâzeli ile Hz. Peygamber'e dayanır.

Yeşrûti'nin hocası **Muhammed el-Medenî'nin** oğullarından biri, **Sultan II. Abdülhamid** ve diğer İslâmî hareketler ile çok yakın ilişki içindeydi. Gerçekten de birçok gözlemci Medeniyîye Tarîkatı'nın tamamıyla bu Osmanlı Sultanı tarafından yönetildiği görüşünde birleşmektedir. Filistin'deki Yeşrûtiyye Tarîkatı'nın birçok Osmanlı üyesine sahip olması ve hatta el-Yeşrûti'nin Osmanlı Devleti'nin huzuruna kabul edilmesi, tarîkatın Güney Afrika şubesinin de Osmanlılar'ın etkisinden uzak kalmasını engellemiştir.

el-Yeşrûti'nin kızı **Fatma el-Yeşrûti**, tarîkatın Güney Afrika'da büyük başarılar elde ettiğini söyleyerek şöyle devam etmektedir:

"Zengibar'da Komor adaları, Madagaskar, Kenya, Yeni Gine, Tanganika ve bölgedeki tüm öteki şehir, sahil ve adalarda asil tarikatımızın evlâdları; Allah'ın hizmetçileri, sayısız zâviyeler kurmuşlardır. "

Liderlerinin 1905'te ölümüyle Yeşrûtiyye Tarîkatı, Doğu Afrika sahil şeridiyle kıydan uzak adalarda çoktan yayılmıştı. **Marûf**un faaliyetleri, tarîkatı bu yörelere tamamen benimsetti. Ama kıtada bu tür yayılmayı gerçekleştirmek pek kolay olmayacaktı. Nihayet **Şeyh Ali b. Vefâ** zamanında (**Marûf**un oğullarından biridir) büyük bir çabayla hiçbir tarîkata bağlı olmayan Müslüman ya da gayr-i müslim herkese yönelik tebliğ ve irşâda önem verilecekti. Bu mücadelede **Ali b. Vefâ**'ya, Tanganika'nın Kilva yöresindeki sahilde bir zâviye kuran **Şeyh Hüseyin b. Mahmud** yardım etti.

KAYNAKLAR: B.G.Martin, *Afrika'da Süfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıhoğlu, İst. 1988, s.197-205; Seyyid Ahmed b. Abdurrahman, *Menâkıbu's-Seyyid Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr eş-Şâzell el-Yeşrûti*, Kahire 1934; Lyndon Harries, *The Swahili Chronicle of Ngazija*, Madison, Wisconsin 1968, s. 25; Fâtıma el-Yeşrûtiyye, *Rihletun ile'l-Hakk*, Beyrut 1958, s. 55; Seyyid Nakib el-Attâs, *Treliminary Statement on a General Theory*, Kuala Lumpur 1969, s.17.

HACI ÖMER HÜDÂÎ BABA KÖĞENGÎ (R.H)

(ö. 1323/1905)

Hacı Ömer Hüdâî Baba, 1821 yılında Harput'un Mürü köyünde doğdu. Babası **İbrahim Efendi**'dir. Nesilleri **Hz. Hüseyin** vasıtasıyla Peygamber Efendimize ulaşmaktadır. Lakabları "*Kaymakamzâde*" diye söylenir.

Genç yaşta gönüllü olarak Erzurum askerlik ocağına kaydoldu. Kısa zaman sonra kırserdanlığına kadar yükseldi. Askerlerine iyi davranır, rahat yerlerde yatırırdı. Kendisi de düşman bildiği nefsiyle mücadeleye giriştiği için çakıl taşlarının üzerinde yatarı. Kaputunu başına çeker, sabaha kadar Cenâb-ı Hakk'a taat ve ibadette bulunur, durmadan ağlayıp zikrullah ile meşgul olurdu. Hz. Allah'a (c.c.) sık sık şöyle dua ederdi:

"Ey ulu Rabbim! Senin merhametin sonsuz bir deryadır. Şu yatan kullarının hüznü ve kederlerini bertaraf eyle. Onların hüznü ve kederlerini ben mücrim kuluna kerem kıl..."

Ey âlemlerin Rabbi olan Allah'ım! Onları ve cümle kullarını cevr ü cefâdan uzak eyle. Kullarına her iki dünyanın iyiliklerini ve güzelliklerini lütûf ve ihsan eyle. İki cihanda zevk u safalar içinde yaşamalarını nasib eyle..."

Hacı Ömer Hüdâî hazretleri, vazifesi icabı Erzincan'a gider. **Terzi Baba**'nın sohbet ve vaazlarında bulunurdu. Bir gece rüya âleminde kendisine: "*Bu kadar zaman paşalık yaptın. Bundan sonra da mânevî paşalık yapsan olmaz mı?*" diye hitab edilir. Bunun üzerine derhal **Muhammed Vehbî Hayyat** (**Terzi Baba**)'nın dergâhına gider. **Terzi Baba** da onu, irşâd ve sülûkunu tamamlamak için halifesi **Arapgirli Ömer Ruhî** hazretlerine gönderir. Askerlik görevinden ayrılarak Arapgir'in yollarına düşen **Hacı Ömer Hüdâî** hazretleri, yıllarca hizmette bulunur. Böylece ilk olarak Turûk-ı Nakşîyye şerefine mazhar olur. Yıllarca kusursuz ve eksiksiz hizmetinden dolayı şeyhinin feyiz ve himmetinden ziyadesiyle istifade eder, nazar ve teveccühlerine nâil olur.

Bir gün, şeyhi **Ömer Rûhî**, hazretlerini görmek için Arapgir'e gitti. Fakat şeyhi ona kapıyı açmadı. Ne kadar ısrar ettiyse de çare olmadı. **Hacı Ömer Hüdâî**, şeyhinin eşigine kapandı, yalvardı, yakardı. Bu hale dayanamayan **Arapgirli Ömer Baba**,

onu içeri alıp dedi ki: *"Evlâd, artık benim sana yapabileceğim bir şey yoktur. Ben, seni getirebileceğim yere kadar getirdim. Buradan öteye seni ancak Dede Efendi götürür. Var git, nasibini Urfa'da ara."*

Böylece onun Meşâyih-ı Kâdiriyye'den **Dede Osman Avnî Baba Urfevî**'ye gitmesi gerektiğini, mânevî tahsilinin geri kalan kısmını onun tarafından ikmâl edileceğini işâret ve tavsiyede bulundu. Bu emre istinaden derhal Urfa'ya gidip **Dede Osman Avnî Baba**'ya intisâb etti. Bir müddet sonra **Dede Osman Avnî Baba**, **Ömer Hüdâî Baba**'yı hacca gönderdi. **Borlu Kuddûsî Baba** ile Halep, Şam ve Hicaz civarlarında uzun zaman beraberce seyahat ettiler. Buralarda şeyhinin teveccühüyle çok defalar mânevî fütûhâtlara nail oldu.

Hac fârizası için Arafat'ta bulunduğu sırada bir gece rüyâsında Hz. **Fâtîma** validemizi gördü.

"Ya Ömer, git de baban Rasûlullah'ın kabristanından akan rahmet suyundan iç; ellerini, yüzünü yıka" dedi. O da:

"Ey Nebiy-yi Zi-şân'ın kızı... Rasûlullah'ın kabristanında rahmet suyu yoktur ki, içeyim" cevabını verdi. **Hacı Ömer Hüdâî Baba**'nın ellerinden tutan **Fâtîma** (r.anha) validemiz, onu, doğruca babası Fahr-i Kâinat Efendimiz'in kabr-i saadetlerine götürdü. **Hüdâî Baba**, türbeye girince hayretler içinde kaldı. Çünkü Rasûlullah (s.a.v)'ın kabrinin ayak dibinde nurânî bir su akıyor, bakanların gözlerini kamaştırıyordu. **Fâtîma** validemiz, eğilip avuçladığı suyu **Hacı Ömer Hüdâî Baba**'ya içirdi. Onun ellerini ve yüzünü yıkadı. Sonra: *"Yavrum Ömer, nasibini aldın"* dedi. Ortadan kayboldu. Aynı anda uyanan Şeyh, vücudunun titrediğini, içinin ferahlamış olduğunu, dilinin *"Allah"* esmâsını zikrettiğini gördü.

Hüdâî Baba, şeyhi için derdi ki: *"Zahiren gözleri görmezdi ama mânen mü'minlerin hallerini sezer, onların durumlarını bilirdi."*

Hacı Ömer Hüdâî Baba, Harput Müftüsü ve eşraftan **İmam Bedreddin Efendi**'yi çağırarak İslâm'ın anlatılması ve kulların irşâdı hususunda şöyle bir vazife taksiminde bulunur; der ki: *"İmam Efendi, eşraftan olan zenginlerle, varlıklı ve mevki sahipleriyle ilgilen. Müftü Efendi, hoca ve müezzinlerle, okumuş yazmış olanlarla uğraşsın. Onları da bu irşâd eder. Bize de ümmet-i*

Muhammed'in fakir ve günahkârları, harb gazileri, kalender meşreb olanları kalsın. Onların irşâdıyla da biz uğraşalım."

Hakikaten de **Hüdâî Baba** hazretlerinin halife ve müridlerinin ekseriyeti zikredilen insanlardan müteşekkildi. Hatta o devirde Elazığ ve çevresinde **Hamza** namıyla meşhûr ve halkın korktuğu bir eşkiyâ vardı ki, Şeyh'in evini soymaya gelmiş, o anda yaşadığı harikulâde hallerden sonra Şeyh'e intisâb etmiş ve onun seçkin halifelerinden olmak şerefini kazanmıştır.

Şeyh Seyyid Hacı Ömer Hüdâî Baba, Dede Osman Avnî Baba'nın seçkin halifelerindendi. Onun vefatından sonra makâm-ı irşâda oturmakla müşerref oldu. Tarikat-ı Âliyye-i Kâdiriyye'nin Hâlisiyye kolunun birinci vasıttadan 34., ikinci vasıttadan da 32. meşâyh-ı kirâmıdır.

Hüdâî Baba'nın "Hüdât" mahlâsıyla ârifâne ve âşıkâne söylediği şiirler pek meşhurdur. Müridânından **Muharrem Hilmi Efendi**, Şeyh'in şiirlerini *Divân-ı Hüdât* ismiyle bir araya toplamıştır.

Hacı Ömer Hüdâî Baba, bir kurban bayramı üzeri 85 yaşında vefat etti (h. 1323/m. 1905).

Şeyh'in kabr-i saadetleri, Elazığ'ın Köğenk köyündedir.

KAYNAKLAR: *Miftâhu'l-İrşâd*, Mustafa Yaşar Göletderevi, s. 430-432; *Halisa Seçkinleri*, Mehmet Albayrak.

YUNUS AYTEN

SÂLİH BABA (TÜFEKÇİZÂDE) (R.H)

(ö. 1324/1906)

Tasavvuf şairidir. 1263 (m. 1846) yılında Erzincan'da doğdu. Babası imamlık yapan **Mustafa Efendi**, annesi ise **Atike Hanım**'dır. **Sâlih Baba** bir kolu çolak, bir ayağı kısa olarak doğmuştur. Kendisi bir şiirinde:

"Ümmiyem bir zerre denli ilme yoktur tâkatim
Gâh olur ilm ile bî-pâyan oluram kime ne"

demekle beraber şiirlerinden hareketle şairin belli bir eğitim gör-

düğü söylenebilir. İki defa evlenen şairin ilk evliliğinden iki oğlu, ikinci evliliğinden de bir oğlu olmuştur. Ailesi tüfek tamiri ile uğraştığı için "*Tüfekçizâde*" olarak bilinir, **Sâlih Baba**'nın kendisi de çilingirlikle uğraştığı için "*Tüfekçi Ustası*" olarak anılmıştır.

Nakşibendî Tarikatı'na mensup olan şairin şiirlerinde şeyhi **Muhammed Sâmi** (Pir-i Sâmi) hazretleri önemli bir yer tutar.

*"Çok meşâyih devr edip hergiz nazirin görmedim
Hazreti Şeyh'im Muhammed Sâmi Sultan'dan leziz"*

beytinde de görüldüğü gibi **Sâlih Baba**, hemen bütün şiirlerinde **Pir-i Sâmi** hazretlerini büyük bir saygı ve coşkuyla anar. Bunun yanında dinî-tasavvufî Türk edebiyatında görülen birçok kıssadan söz ederek bu dünyanın fânî olduğunu, âhiret hayatının önemini, Allah'ın emir ve yasaklarına uymak gerektiğini anlatır. Bunun sonucu olarak şiirleri başta Erzincan olmak üzere, Bayburt, Kelkit, Gümüşhane, Erzurum yörelerinde çokça sevilmiş, günümüzde bile dinî toplantılarda, hac ve sünnet törenlerinde huşu içinde makamla okunmaktadır.

Sâlih Baba, 1324 (1906) yılında vefat etmiştir. Mezarının 1939 Erzincan depreminde yıkılan Kırtıloğlu Tekkesi civarındaki Ak Mezarlık'ta olduğu bilinmekle beraber bugün kaybolmuştur.

Şairin bugün mevcut tek eseri, *Râbîta-i Nakşî Hayalî* adıyla anılan *Divan*'ıdır. İki eseri daha olduğu söylenmekteyse de bugüne kadar bu eserlere rastlanamamıştır. **Sâlih Baba Divan**'ında aruz vezniyle yazdığı kaside, gazel, musammat, murabba, muhammes, müseddes, müstezad ve mesneviler yanında hece vezniyle koşmalar da yer almaktadır. Eser, **Fehmî Kuyumcu** tarafından *Erzincanlı Tüfekçizâde Sâlih Baba Divanı* (*Râbîta-i Nakşî Hayalî*) adıyla (Ankara 1979) Latin harfleriyle yayımlanmıştır.

Şiirlerinden örnekler:

Gazel

*Ey birader sîret-i insana oldun mu vukûf
Cân içinde nefha-i Rahmân'a oldun mu vukûf*

*Kuru lâf ile geçirip ömrü kıldın mı hebâ
"Men aref" sırrındaki irfâna oldun mu vukûf*

*Bir hakikat mürşidine eyledin mi bi'âti
Meclisinde sohbet-i cânâna oldun mu vukûf*

*Hasret-i hicrân odunda yanuben Ya'kûb gibi
Hüsn ilinde Yûsuf-ı Ken'ân'a oldun mu vukûf*

*Derd evinde nice yıllar bekleyip Eyyûb-sıfat
Ma'nâ-yı Lokmân'daki dermâna oldun mu vukûf*

*Nâr-ı Nemrud âteşine ol Halilullah gibi
Atıluben andaki gülşâna oldun mu vukûf*

*Ol Zebîhullah gibi verip bıçağa inkıyâd
Hazret-i Hak'tan gelen kurbâna oldun mu vukûf*

*Pîr-i Sâmi Hazreti'ne sıdk ile teslim olup
Gizli cânâ hükm eden sultâna oldun mu vukûf*

*Bî-nihâyet himmetin aldın mı sen Sâlih gibi
Şehr-i dilde âbı yok ummâna oldun mu vukûf*

Koşma

*Nedir bu çektiğim cevr ile sitem
Eyledin kaddimi dal kara bahtım
Hiçbir gün şâd edip kılmadım Rüstem
Âhiri eyledin Zâl kara bahtım*

*Felek ile çok oynadım utulmaz
Ne taraftan el attımsa tutulmaz
Bu cân düşmüş pençesine kurtulmaz
Bir zaman da böyle kal kara bahtım*

*Ezelden yâr iken gonca güllere
Düşürdün sen beni gurbet illere
Yeşil ördek gibi gölden göllere
Karabatak gibi dal kara bahtım*

*Gökte uçar iken indirdin beni
Vâdi-yi ma'nâna kondurdun beni
Vahşi hayvanlara döndürdün beni
Eyledim dilimi lâl kara bahtım*

*Nicesin geçirdin sadra mihrâba
Nicesin kapladın sîm u zer bâba
Düşürdün sefinem kûh-ı girdâba
Enginden engine sal kara bahtım*

*Sâlihem ben bir sultânın hâdimi
Şâhuma arz edem bu feryâdımı
Pîr-i Sâmi senden alsın dâdımı
Başını taşlara çal kara bahtım*

KAYNAKLAR: *Erzinçan İl Yıllığı*, Ankara 1973; Fehmi Kuyumcu, *Sâlih Baba Divanı*, Ankara 1979; Nurettin Albayrak, "Bir Tasavvuf Şairi Tüfekçizâde Sâlih Baba", *Mavera*, s. 109 (1986), s. 8-10; Ahmet Doğan, *Sâlih Baba Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988.

NURETTİN ALBAYRAK

ŞEYH ÜVEYS MUHAMMED EL-BARÂVÎ (R.H) (ö. 1327/1909)

Şeyh Üveys, Nisan 1847'de Somali sahilindeki Brava'da doğdu. Üveys ve ailesi, bu şehir içinde ve civarında yaşayan Tunnî Kabilesi'nin üyeleriydiler. Babası **el-Hâc Muhammed b. Beşîr el-Beravî**, annesi **Fatma bt. Mahrû'**dur. Hayatının ilk yılları hakkında çok az bilgi olmasına karşılık, küçük yaşta tefsir, gramer, hadis ve Şâfiî fıkhrının temel prensipleri, tasavvuf gibi ilimler öğrendiği, daha sonra **Şeyh Muhammed Zeynî eş-Şâşî** adlı biri tarafından yönetilen Brava'daki bir medreseye gönderildiği bilinmektedir. Kâdiriyye Tarikatı hakkında ona ilk bilgileri veren ve daha ileri çalışmalar için tarikatın merkezi olan Bağdad'a gitmesinde ısrar eden **Muhammed Zeynî**'dir. Üveys, 1870'te Brava'yı geride bırakarak gemiyle Maskat ve Basra'ya doğru yola çıktı. Hicrî 1290 yılında (m. 1873) Üveys, daha sonra yapacağı birçok hacın ilki için Hicaz'daydı. Buradan Kâdirî şeyhi **Seyyid Mustafa b. Selman el-Geylânî** ile sürdürdüğü çalışmalara devam etmek için Bağdad'a geri döndü.

Tarîkatta İlerlemesi ve Faaliyetleri

Sonunda Üveys, tüm Kâdirî üyelerine tarîkatın kurucusu **Abdülkâdir Geylânî**'den geçen gizli tasavvufî talimatları ve icâzetini alarak tam bir sûfî oldu. Tarîkatın şeyhi **Seyyid Mustafa b. Selman**, Üveys'e icâzet vererek vatanına geri yolladı. Üveys, rızalarını almak için bazı şeyhleri ve türbeleri Hicaz, Yemen ve Aden üzerinden ziyaret ederek Somali'nin güney sahil yoluyla Benadir'e vardı. 1880 yılında eğitimini ikmâl etmiş olarak Brava'ya ulaştı. Kuzeyde merkezi Somali'deki Kulunkul'da, az bir zaman önce vefat etmiş olan büyük bir Kâdirî şeyhi olan **Abdurrahman ez-Zeylaf**'nin türbesinde yolculuğuna bir müddet ara verdi. Artık Üveys, Brava'daki yerel Kâdirîlerin tartışılmaz şeyhi olmuştu. Bu bölgedeki Kâdirî kolu, bir süre sonra Üveysiyye adını aldı.

Brava'da Üveys'in hayranları olduğu kadar rakipleri de vardır. Bunlardan birisi merkezi Somali'de bulunan Sâlihiyye Tarîkatı idi. İki tarîkatın birbirlerine muhâlif düşmesinde bir dereceye kadar bölgeler ve kabileler arasındaki farklar sebep olmuşsa da esas neden, doktrinler arasındaki farklardır. Tarîkatlar arasında sözlü atışmalar da vukû bulmuştur.

Şeyh Üveys, 14 Nisan 1909'da 62 yaşındayken öldürüldü. Bioyay'daki türbesi halen Somalili Kâdirîlerce ve yöre halkı tarafından yılda bir kez ziyaret edilmektedir. Onlar, Şeyh'i Somali'deki tarîkatın kurucusu ve **Abdurrahman ez-Zeylaf** ile birlikte o yörenin en büyük üstadı olarak kabul ederler.

Şeyh'in Kültürel Yönü

Öldürülmeden önce polemik yazılar yazmaktan çok, Kâdiriyye'nin kendine bağlı olan kolunu yaymaya çalışmıştır. Çevresi tarafından çok sevilen ve "*Beyaz Sarıklı Efendi*", "*Sâhibu'l-Vakt*" ve "*Kâdirî Sancağının Taşıyıcısı*" gibi ünvanlara sahip olan **Şeyh Üveys**, tarîkatını Güney Somali sahili boyunca yayma çabasıyla uğraştı. Yukarı Joba vadisindeki Rahanvaynlar arasında büyük başarı kazandı. Burada mükemmel örgütlenme yeteneği, liderliği ve mânevî kabiliyetleri birçok mürid kazanmasını sağladı.

Üveys, aynı zamanda Somali dili ve diyalektlerini Arap harfleriyle yazan ilk kişidir. Somali dilindeki şiirlerinin birçoğu Arap alfabesiyledir. Çağının gezgin âlimleri gibi müridleriyle ülkede dolaşmak yerine tebliğ faaliyetleri için yüzlerce halife yetiş-

tirdi. Dikkate değer olan şey, bu müridlerin yalnızca Brava ve Güney Somali'den gelmemiş olmalarıdır. Zengibar'dan, Komor'dan ve Doğu Afrika'daki diğer sahil bölgelerinden gelenler de vardı. İç kesimlerdeki Müslüman kabilelerden ise pek az mürid gelirdi. 1880'lerde yeniliği ve büyüme hızı, Üveysiyye'yi bağlanmak için ideal bir tarikat konumuna getirmiştir. *el-Cevheru'n-Nefs* adlı kitapta yazıldığına göre, bazılarının adları eserinde anıldığı için etnik kökenlerinden tanınacak 520 halife yetiştirmiştir. 1880'lerde ve 1890'larda **Şeyh Üveys**, insanları irşâd edebilmek ve Sâlihiyye Tarikatı'yla çatışmamak için çok gayret gösterdi. *Cevher* adlı kitapta şöyle bildirilmektedir:

"Kadın ya da erkek, Allah'ın kullarına dinî konularda rehberlik yapabilmek için Sırât-ı Müstakîm üzerine bütün gücünü kullanmıştır. O, bu amaçla Doğu Afrika sahillerini, buralardaki yerleşim merkezlerini, imamları ve aynı şekilde Benadir'ı, buranın kasabalarını ve köylerini gezdi. Yolculuğu esnasında dualarla ve zikirlerle sadâkatlerini belirtmek ve talihsizlerin yüzünü güldürmek için Allah'a yalvaran kadınlar, erkekler ve çocuklardan özgür ve köle birçok insandan müteşekkil geniş bir grup ona eşlik ederdi. Şeyh Üveys, cömert ve gönlü zengin bir insandı. Eline geçen yiyecek, dirhem ve dinar en kısa zamanda yardım için harcanırdı."

KAYNAKLAR: Abdurrahman b. Şeyh Ömer el-Kâdiri, *Cilâu'l-Ayneyn el-Kâdiri ve's-Şeyh el-Veli el-Hâc Üveys el-Kâdiri*, Kahire 1954; J.S. Trimmingham, *The Sufi Orders*, Oxford 1971, s. 114-116; B. G. Martin, *Afrika'da Süfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıhoğlu, İst. 1988, s. 207-212; Ömer el-Kâdiri, *el-Cevheru'n-Nefs*, s.10-20.

SAİD AYKUT

MAA'L-AYNEYN EL-KALKAMÎ (R.H)

(ö. 1328/1910)

Muhammed Mustafa Maa'l-Ayneyn el-Kalkamî, 1831'de Moritanya'nın güneyindeki Havz şehrinde, Velata yakınlarında doğdu. 1910'da Güney Fas'ta Tizlip'te öldü. Yarı Moritanyalı, yarı Faslı geleneksel dinî bir sima olmanın yanı sıra güçlü bir sûfî ve velûd bir yazardı. Keskin politik zekâsıyla Fas'ın Şerîfî hanedanıyla şahsî bir ittifak kurdu. Daha sonra birçok oğlunun can vere-

ceği ve ömrünün yarısını harcadığı Fransa'ya karşı yapılan cihadı başlattı. Maa'l-Ayneyn, 19. yüzyılda hızla yayılan Kâdiriyye Tarikatı'nın Moritanya'daki en büyük şeyhiydi. Tasavvufta o kadar yüksek mertebelere ulaştı ki zamanında tarikatı kendi adıyla "Ayniyye" olarak tanınmaya başladı. Maa'l-Ayneyn, tasavvufta en çok sırtı ilimlerle ilgilenmiştir. Bu uğraşları birçok mürid toplamasına ve politik olarak güçlenmesine neden olmuştur.

Maa'l-Ayneyn, eşsiz bir deve sürücüsü, kuyu kazıcısı ve enerjik bir duvar ustası olarak da ün yapmıştır. Moritanya ve Fas'ta diriliş gelişimini hızlandırdıysa da zamanının sömürgeci devletlerinin hareketlerini engellemek için kaynaklardan yoksun olduğundan yabancı askerî teknolojiye ve politik baskıya dayanmamıştır. Her ne kadar şimdiki Moritanya ve Fas onu ulusal liderlerinden biri olarak görüyorsa da şurası açıktır ki o, mağrib ulusalcılığı anlayışından çok daha öte, emperyalizme karşı bir cihadı kurtuluş mücadelesinin önderidir.

Hayatına Dair Kaynaklar, Soyu, Yetiştmesi

Maa'l-Ayneyn'in meslekî özellikleri iyi biliniyorsa da hayatına ilişkin bilgi kaynakları sınırlıdır. Çok azı istisna eserlerinin büyük bir kısmı basılmamış ve el yazması olarak kalmıştır. Oğullarından **Mürebbeh Rabbûh**, İspanyolca, İngilizce, Fransızca ve Arapça yazılmış birkaç makaleden oluşan ve babasının hayatını anlatan *Kurratu'l-Ayn* isimli bir kitap yazdıysa da Maa'l-Ayneyn'in kendi eserleri gün ışığına çıkıncaya kadar sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.

Mürebbeh Rabbûh, babası Maa'l-Ayneyn'in, dedesi **Muhammed Fazıl** 35 yaşındayken dünyaya geldiğini söyler. **Muhammed Fazıl** da büyük bir sûfiydi. Maa'l-Ayneyn, onun kırk sekiz çocuğundan on ikincisidir. Güney Moritanya'daki en ünlü Kâdiri şeyhi **Muhammed Fazıl**'dı. **Mürebbeh Rabbûh**'a göre Maa'l-Ayneyn öyle biriydi ki babası, kardeşlerinin arasında yalnızca ona çok özel bir eğitim vermiştir. Babasıyla çalıştı, ona tam bir teslimiyetle bağlandı ve eğitimini ondan aldı. Derste ve zikirde yüksek bir seviyeye geldi. Babasının dersleri dışında hiçbir şeyle ilgilenmedi. Bu halleri babasının dikkatini çekecekti. Çünkü diğer kardeşleriyle beraber olmuyor, onların faaliyetlerine iştirak etmiyordu. Dikkatini Allah düşüncesine yöneltiyor ve şeyhinin dediklerini harfiyyen yerine getirmeye çalışıyordu.

Annesi İcayba kabilesinden **Mennâ bt. Ma'lum**'dur. Hak-
kında bilgi azdır. Şerif olup olmadığı ise tartışmalıdır. O dönemde
şerif olmak çok önemlidir. **Emir Abdülkâdir ve Muhammed Ali**
es-Senûsî gibi yüksek düzeyde başarılı bir dinî kariyer için şerif
soyundan gelmek çok mühim bir hadisedir. **Muhammed Fazıl**,
kendi döneminde Sahra ve Sahil'in kuzey taraflarında çağın dinî,
politik yelpazesinin dirilişçi kanadını temsil etmektedir. **Muham-**
med Fazıl, geleneksel sûfî tekniklerini ve usullerini derin bir in-
celemeye tâbi tutmuştur. Şeyhinin bunlara yaptığı ilâveleri ve de-
ğiştirmeleri **Maa'l-Ayneyn** olduğu gibi almıştır.

Mürebbi Rabbûh, 28 yaşına gelip zâhirî ve bâtınî ilimler-
de bütünüyle ustalaştığı zaman **Maa'l-Ayneyn**'in inzivâdan çıkıp
hac yolculuğuna başladığını yazmaktadır. 1858 baharında **Maa'l-**
Ayneyn, önce Fas'taki Vadi-i Nûn'a, sonra da es-Sağîra ve Moga-
dar'a ulaştı. Kuzeyde Merakeş'e geçerek Şerîfî hanedanlığının va-
rısı **Muhammed b. Abdurrahman**'ı ziyaret etti. Doğuya gitme-
den önce Miknes'te saltanat süren **Sultan Abdurrahman**'ı ziya-
ret etmeyi de ihmal etmedi. Her ikisiyle yaptığı konuşmalarda
Maa'l-Ayneyn, zekâsını ve gerçeğe uygun görüşlerini ortaya koy-
ma fırsatı buldu. Bu ziyaretinde Sultan'a babasının yaptıkları ve
Moritanya politikası hakkında oldukça geniş bilgiler verir. **Ab-**
durrahman, **Maa'l-Ayneyn**'i liman şehri olan Tanca'ya gönder-
meden önce kendisine hediyeler verdi. Tanca'da Sultan'ın valisi
Maa'l-Ayneyn'i buharlı bir gemiye bindirdi ve bütün yolculuk
masraflarını ödedi. Bu ziyaret, **Maa'l-Ayneyn** ve Fas sultanları
arasındaki dostluğun başlangıcı sayılabilir. **Maa'l-Ayneyn**'in
Fas'ın politik güç kazanmak istediği bölgeye hükmeden şeyhin oğ-
lu olması, kendisine çok iyi davranılmasına yol açmıştır. Fas, sa-
vaşta kendilerini destekleyebilecek her yerel lidere ihtiyaç duy-
maktadır. Çünkü son zamanlarda Kuzey Afrika üzerinde Avru-
pa'nın ilgisi gittikçe artmaktadır. Nitekim 1844'teki Fransız-Fas
savaşı bunun ilk örneğidir. **Maa'l-Ayneyn**'e göre ise Moritanyalı
olsun olmasın, güçlü dostlar sahibi olmak istikbal açısından iyi bir
şeydir. **Maa'l-Ayneyn**'in hacca gidişiyile ilgili en tuhaf şey, onda
bıraktığı etkinin az olmasıdır. Mekke ve Medine'de bir ay kadar
kalmıştır. Halbuki daha önce gördüğümüz el-Hâc Ömer Tâl, kut-
sal beldelerde üç yıl kalmıştı. **Maa'l-Ayneyn**'in Mekke ulemâsı
üzerine hiçbir etkisi olmamıştır. Ancak Faslı yazar **es-Sûsî**, onun
büyük bir sûfî şeyhi olan **Abdurrahman Efendi** ile karşılaştığını
anlatmaktadır. **Maa'l-Ayneyn**, bu zâtın konukseverliği ve cömert-

liği karşısında çok şaşırmıştır. Bu zât, **Maa'l-Ayneyn**'in babası **Muhammed Fazıl**'ı rüyasında görmüştü ve "h" harfinin sırrını araştırıyordu. Büyük bir ihtimalle **Maa'l-Ayneyn**, bu şeyhe "h" harfinin sırrını öğretmiştir. Bu ilginç olay, **Maa'l-Ayneyn**'in farklı kişiliğini ortaya koymaktadır. Onun gizli ilimler, kâinâtı ve atmosferi etkileyen şeyleri bulma ve şifacılık gibi tekniklere ilgi duyduğu bilinmektedir. Dönüşte İskenderiye'de hastalanan şeyhin Fas'a gidebilmek için bir gemi bulabilmesi beş ay sürmüştü. Burada zamanını nasıl geçirdiği bilinmemektedir. **Maa'l-Ayneyn Tanca**'ya, 1859 Mart'ında **Sultan Abdurrahman b. Hişam**'ın ölümünden altı ay önce vardı. Miknes ve Merakeş kentlerine uğradığında Şerifin yönetimi, onu aileden biri gibi karşıladı. Kendisine hediye olarak yüklü miktarda para verildi. Daha sonra Sâkiyâtul-Hamrâ ve Moritanya'daki Ebrâr'a ve Kuzey Batı Cezayir'de kalan Tiftun'a uğradı. Bütün yolculuğu sadece bir yıl sürmüştür. Hacca gitmesi ve Şerifi hanedanıyla olan ilgisi onun şöhretini iyice artırmıştır. Bu andan itibaren Şerifi hakimiyetine olan bağlılığı hiçbir zaman sarsılmadı.

Doğudaki çalışmalarını bu kadar kısa sürede kesmesi, belki de zaman ve para azlığından ya da hastalanmasından dolayıdır. Tiftun'da birkaç ay kalan **Maa'l-Ayneyn**, büyük bilgin **Muhammed Mevlûd** ve Kâdirî şeyhi **Muhammed el-Câkânî** ile karşılaştı. **Maa'l-Ayneyn**, birçok müridi olan el-Câkânî'nin kütüphanesinde biraz kaldı. Bazı kaynaklar bu çalışmaları esnasında el-Câkânî ile büyük tartışmaları olduğunu söylüyorsa da bunu ispatlayacak delil yoktur. **Maa'l-Ayneyn**'in burada kaldığı süre içinde bütün masrafları Fas'taki Şerifi hanedanı tarafından karşılanmıştı.

1861 ortalarında Moritanya'ya döndü. Oğlunu büyük bir törenle karşılayan **Muhammed Fazıl**, ona şeyhlik ünvanını verdi ve tarikat tacını giydirdi. **Maa'l-Ayneyn**, zamanla dinî ve politik etkisinin çapını genişletmeye çalıştı. Başlangıçta öğretileri ve vazaları için en uygun yer bulma konusunda tereddüde düşen **Maa'l-Ayneyn**, memleketi Havz'ı terkederek Kuzey Moritanya ve Güney Fas bölgesine yerleşti. Zamanla etkisi Sâkiyâtul-Hamrâ, Kuzey Ebrâr ve Şinkît bölgesine yayıldı. Kuzeye doğru yayılmakla, babasının diğer halifeleri olan üvey kardeşleriyle ihtilâfa düşmekten sakınmış oluyordu. Şubat 1870'te ölümünden evvel **Muhammed Fazıl**, Fazılıyye Tarikatı'nın ve kabilesi Ehl-i Talib Muhtâr'ın aktif liderliğinden çekildi. Çekilirken mes'uliyetlerini

en göz dolduran dört oğluna bıraktı. Dört kardeşten en başarılı olan **Maa'l-Ayneyn** ise şimdi lider olarak öne çıkıyordu.

Maa'l-Ayneyn politik bir nüfûza sahip olduğu için çeşitli kabilelerden hanımlar almış, böylece etki alanını genişletmiştir. Zaten Sahra'da sevilen bir insanın farklı kabilelerden hanımlar alması, hiçbir zaman kötü karşılanmaz, bilakis teşvik edilirdi.

Maa'l-Ayneyn'in Sâkıyâtü'l-Hamrâ'ya gitmesi ve burada yerleşmesi, bağlı olduğu tarîkatın yaygınlaşmasını sağlamıştır. **Maa'l-Ayneyn**, göçerler arasında şahsî ve bölgesel münakaşaları düzeltmeye ve kan davalarını önlemeye, sosyal kargaşanın da azalmasını sağlamaya çalışmıştır. Seyyah **Douls** 1887'de Moritanya'ya vardığında **Maa'l-Ayneyn**'in nüfûzu zirveye ulaşmıştı. Bu durum, **Douls**'un notlarında sıkça yer alır. Kendisini yakalayanlar, ona ne yapacaklarına karar veremeyince **Douls**'un "*Sahra göçerlerinin şefi*" diye bahsettiği **Maa'l-Ayneyn**'e başvurduklarını yazar. **Maa'l-Ayneyn**'in **Douls** hakkında vereceği hüküm, tartışılmadan kabul edilecektir. Bu, **Maa'l-Ayneyn**'in Kuzey Moritanya'da son yirmi yılda politik gücünü oluşturtmasını sağlayan kabiliyet ve başarısına karşı gösterilen bir saygıdır. Bilinen en yakın rakipleri, Sâkıyâtü'l-Hamrâ'nın kuzeyinde Nûn Vadisi'ndeki Beyrûk ailesinin reisleri idi.

Zamanla incelemelerini kolaylaştırmak isteyen **Douls**, "*Abdulmelik*" adını kullanarak Sahra'yı gezmeye başlar. Evlâd-ı Dalîn kabilesinin şüphelerini üzerine çeker ve yakalanır. Elleri arkasından bağlı olarak boğazına kadar kuma gömülür ve güneşin yakıcı ışıklarına terkedilir. Fakat biddiği birkaç süreyi okuyunca Evlâd-ı Dalîn ahâlisi ona acır ve onu **Maa'l-Ayneyn**'e götürürler. **Douls**, **Maa'l-Ayneyn**'i şöyle tasvir etmektedir:

"Şeyh, öğrencileriyle çevrelenmiş çok güzel bir Fas halısında oturuyordu. Yüzü Sahralılar gibi sarıgın ucuyla peçeliydi ve başındaki sarıgiyla Hintli Sih liderlerine benziyordu. Üzerinde açık mavi, simli bir elbise vardı. Vücudundan görülebilen yalnızca iki zeki göz ve dizlerinde duran elleriydi."

Douls, **Maa'l-Ayneyn**'le olan konuşmasını şöyle anlatır:

"Bana yanına oturmamı söyledi. Elini uzattı. Göçebelerden gördüğüm üzere öptüm. Sonra alçak, fakat müşfik bir ses tonuyla değişik sorular sordu. Cezayir doğumlu bir Fransız olduğumu, ama İslâm dinine girdiğimi söyledim. Şeyh 'Fatîha'yı biliyor mu-

sun?’ diye sordu. Okuduğumdan azıcık Arapça bilip bilmediğimi öğrenmek istedi. ‘İlgili bir kimse olmasam da ticaret yapabilecek kadar Arapça bilgim var’ dedim. Bir çubukla kuma adımı Arapça olarak yazmamı istedi. Sorularının tümünü tatmin edici olarak yanıtlayınca merakla kararı bekleyen Moorlara, ‘Bu adam gerçek bir müslüman, iplerini çözdünüz ve bir kardeş gibi kabilenize alınız’ dedi. ”

Bir yabancı tarafından yapılan bu gözlemler, **Maa'l-Ayneyn**'in dinî ve siyasi liderliğine, Moritanya dışındaki bütün dünya müslümanları hakkında da bilgi sahibi olduğuna ışık tutmakta ve her probleme cevap verebilecek, her konuda söz sahibi entellektüel bir kişi olduğunu ispatlamaktadır. Bu tespiti **Maa'l-Ayneyn**'in yüzü aşkın eseri de ilâve edilebilir.

el-Hâc Ömer'in verdiği cihad, Senegal Nehri'nin her iki yakasında da kıpırdanma meydana getirmiştir. Fransız yoluyla yapılan barış 1850'lerin sonunda Moritanyalıların akınlarını durdurmuştur. Bu yeni durum, nehir boyunca Avrupa ticaretinin canlanmasına neden olmuştur. Köleler, tahıl, hayvan ve değerli madenler üzerinde kuzeyden güneye işleyen geleneksel ticaret çökmüştür. Bu çöküş Moritanya'da ekonomik krize neden olmuştur. **Caro Baroja** şöyle demektedir:

“Akrar, Tagant, Sahil ve Tel gibi Fransız askeri hareketinden etkilenmemiş yerlerdeki Fransız düşmanlığı, aslında pek şaşırtıcı değildir. Şeyh Maa'l-Ayneyn'i bu görüşün liderlerinden biri olarak biliyoruz. Portekiz devrinden beri ilk kez hristiyanlar müslüman topraklarına ayak basmışlar ve bu kez köle olarak değil, istilâci olarak gelmişlerdir. XVII. yüzyıldan beri ilk kez güney limanları kapatılmıştır. Maa'l-Ayneyn için tüm koşullar hazırdır.”

Şu açıktır ki 1860'larda **Maa'l-Ayneyn** uyandırıcı ve kışkırtıcı tarzıyla dış güçlere karşı İslâm'ın mühim bir lideri olarak ortaya çıkmıştır. En iyi politikası, görünürde kuzeydeki Şerif yönetimiyle olan yakın ilişkilerindedir. **Maa'l-Ayneyn** ve Şerif, Atlantik sahili boyunca karşılaşılabilecekleri kaçınılmaz bir Avrupa saldırısına karşı önlem alma yolundaki ortak amaçlarını gerçekleştirmeye karar verdiler. Bir bakıma Fas ve Moritanya, nerede cereyan ederse etsin dış güçleri geri püskürtecek bir savunma paktı kurmaya çalışıyordu. İlk Avrupa saldırısı garip, hatta gülünç bir sebebe dayanmaktadır. 1874'lerde **Donald Mac Kenzie** adlı ütöpik fi-

kirli egzantrik bir İskoç iş adamı, Atlantik'ten Batı Sahra'ya bir su yolu inşa edebileceğine inandırılır. Şöyle düşünmektedir: Burada tuz kaplı, geniş, alçak basınçlı alanlar olduğuna göre inamıyorum ki bunlar bir kez daha Atlantik'in engin sularıyla kaplanabilir. Böylece büyük bir su yolu Afrika'nın içine açılacaktır. Bu son derece mühim bir ticari hadisedir.

1878'de Jape Juby'yi bizzat ziyaret eden **Mac Kenzie**, bu bölgeyi projesinin gelişim merkezi olarak uygun görmüştür. Arkadaşlarının yerlilerle olan yakın ilişkisi neticesi **Mac Kenzie**, Jape Juby Limanı'nı ve bitişik küçük bir alanı yaşlı bir şeften satın almıştır. Bu, **Maa'l-Ayneyn**'in baş rakibi ve Nûn Vadisi'nde Tazervald yakınlarındaki tekkenin şeyhi **Muhammed Bayruk**'tan başkası değildir.

Mac Kenzie'nin bu ticareti, **Maa'l-Ayneyn** ve Şerif yönetimi için kâbusların gerçekleşmesi anlamına gelen bir dizi olayın başlangıcıdır. İspanyollar, Moritanya kıyılarına yeniden ilgi duydular ve buralarda bir İspanyol kolonisi kurulması için uygun bir yer aramaya başladılar. **Sultan Hasan**, yabancılara imtiyaz verilmesinin önüne geçmek için Sus ve Nûn Vadisi'ne derhal bir ordu yolladı. 1882'de Fas'ın başına geçen **I. Hasan**, bu konuda isteksiz olan **Muhammed Bayruk**'u Mahzen'de görev almaya zorladı. 1886'da ikinci bir sefer düzenleyen **I. Hasan**, düzenli olarak **Maa'l-Ayneyn** ile görüşüyordu. Sus, Tazervald ve güney bölgelerin siyasi sorunlarının çözümünde işbirliği yapmak, her ikisi açısından da çok önemliydi. Çağdaş Fas tarihçisi **es-Salavî**, **I. Hasan**'ın şeytanın kökünü kesip atmak için hristiyanları kovma teşebbüsünü anlatmaktadır. 1887'de **Douls**'un gözlemleri şöyledir:

*"Fethettiği yerleri gözü gibi koruyan **Sultan Hasan**, sızmalarını dikkatle engellediği Avrupalıların açgözlülüğünden buraları korumak azmindeydi. Sahillerdeki yerleşim noktalarına gözcüler koydu. Bugün bile hâlâ ihbar edilen her Avrupalıyı tutuklama salâhiyeti bulunan valilere sert emirler yolladı."*

Sultan Hasan'ın çözümleri sertti. Fas orduları, 1888'de **Sultan**'ın daha önce **Mac Kenzie**'ye uzaklaşmasını emrettiği Jape Juby'ye girdiler. İngiliz yöneticiyi öldürüp ticarî merkezi tahrip ettiler. Konu ancak Osmanlı Sultanı **Abdülaziz**'in 1895'te Tarfaya'yı (Jape Juby) 50 bin altın karşılığında İngilizler'den geri almasıyla kapandı. Aynı yılda **Abdülaziz**, Tarfaya'da Fas mevcudiyetini göstermek üzere kalıcı bir garnizon kurdurdu. Yılda bir kez Mo-

gador'dan gelen gemi, bu garnizonun ihtiyaclarını temin ediyordu. Böylece Maa'l-Ayneyn ile Fas Şerifi arasındaki 1886 ve daha önceki yıllara dayanan ittifak, pratik bir şekil aldı. Bu gelişmeler, sadece Fransızların güneyde yaptıklarıyla değil, Maa'l-Ayneyn'in 1870'lerde ve daha önce Fas'a yaptığı gezilerde de son derece etkilidir. Fas Şerifi Sultan I. Hasan, resmî olarak Dahila'dan Jape Juby'e kadar uzanan güney cephesini ve arada kalan bölgenin sorumluluğunu 1892 yılında Maa'l-Ayneyn'e vermişti. Bu, çok geniş bir sahil şeridiydi. 1870 yılı başlarında Maa'l-Ayneyn, çölde kıyı boyunca ve iç alanlarda halkıyla iyi otlaklar arayan hayvanlarının peşinde dolaştı durdu. Bir süre Ebrâr'daki Şum ve es-Sef-fel'de, daha sonra Atlantik kıyısı yakınlarında İris'te kaldı. 1871 yılı başında Tigsert Vadisi'nin Sâkıyâtul-Hamrá ile birleştiği bölgeye göç eden Maa'l-Ayneyn, 1872'de ilk karargâhını burada kurdu. Dâru'l-Hamrá (Kırmızı Ev) diye isimlendirilen bu yer, bir zâviye yani bir sûfî merkezidir. Çamur ve taştan inşa edilen büyük ve geniş bir bina, bir avlu, tahıl anbarları ve misafirler için odalardan oluşuyordu. Maa'l-Ayneyn, burada birkaç yıl sade bir göçebe hayatı sürmüştür.

Maa'l-Ayneyn'in Cihadı, Fas'la İlişkileri ve Ölümü

Maa'l-Ayneyn'in bu sakin hayatı kısa sürdü. I. Hasan'ın Moritanya kıyılarına ayak basmamaları için koyduğu yasaklara rağmen Avrupalılar ülkeye rahatça giriyorlardı. Fas'tan Senegal Nehri'ne doğru yayılan, hızlı akıntısı ve sert rüzgârlarıyla pek güvenli bir yer olmayan bu kumsal, gemi kazaları ve esir düşen kazazedeleri ile uzun bir geçmişe sahiptir.

Mac Kenzie olayı ile birlikte İspanyolların ilgisinin tekrar Moritanya'nın üzerinde toplandığını söylemiştik. İspanya, İspanyol gemilerinin geçirdiği kazalara müdahale bahanesiyle ülkeye casus sokup, kalıcı olabilecek bir koloni bölgesi bulmayı amaçlıyordu. 1884'ten sonra İspanyol müdahaleleri gaspedilen yeni bir bölgeyle genişletildi. Bu müdahalelerin birçoğu, Ebrâr'a sızarak karşılaşılabilecek göçebe gruplarıyla anlaşmalar yapmak içindi. İstilâcılar, Maa'l-Ayneyn'in muhalefetini derhal farkettiler. Nitekim sömürgecilerden biri kızgın bir ifadeyle şöyle yazmaktadır:

"Büyük nüfûz sahibi dînt lider Maa'l-Ayneyn tarafından Nagştr'den gönderilen temsilciler yalan yanlış korkutucu dedikodular ediyorlar. Arapları bize karşı tahrik ederek Sahradakilerle işimizi engellemeye çalışıyorlar. Güya biz, bu bölgeyi, mü'minlerin

üzerine Allah'ın lânetini ve Peygamber'in öfkesini çekerek kirletiyormuşuz!"

1890'da **Sultan Hasan** ve **Maa'l-Ayneyn**, aynı anda iki Avrupa devletiyle başedemeyecek kadar güçsüz olduklarını farkettiler. Güçsüz olanı bastırmak daha kolaydı. Böylece Fransa ile İspanya'nın arasını açacak bir durum oluşturmaya karar verdiler.

Sultan I. Hasan'ın 1894'te ölmesiyle yerine **Abdülaziz** geçti. **Maa'l-Ayneyn** bu yeni Sultan'la da iyi ilişkiler geliştirdi. Oğlu, babası **Maa'l-Ayneyn**'in 1896'da **Abdülaziz**'i ziyaret için **Mera-keş**'e girişini şöyle anlatır:

"Onun Mera-keş'e girdiği gün hatırlardan kolay kolay silinmeyecek bir gündür. Sultan, bütün devlet ileri gelenlerine, kumandanlarına ve orduya Maa'l-Ayneyn'i şehirden iki mil uzakta davullar ve silahlar eşliğinde karşılamalarını emretti. Sultan Abdülaziz onu hediye yağmuruna tuttu. Önemli kişiler ona hediyeler vermek ve saygı göstermek için yarış ediyorlardı."

Avrupalı bir yazara göre bu devirde saraydakiler, **Maa'l-Ayneyn**'i büyük bir velî olarak kabul ediyordu. Bir zamanlar **Ebû Ahmed**, güneyde **Kâdi'l-Kudât İdris b. Yaîş** ile beraber **Maa'l-Ayneyn**'den ders okumuştı. Diğer bir yazar **Ebû Ahmed**'in ne zaman Sultan'la başı derde girerse **Maa'l-Ayneyn**'e başvurduğunu söylemektedir.

1899'dan sonra **Maa'l-Ayneyn**, yeni bir çalışmaya başlamaktadır. Bu, 1878'deki Kırmızı Ev gibi fakat daha büyük bir tekke, medreseler, kütüphane ve aşevinden oluşan kompleks bir külliye'nin dinî, siyasî bir merkez olarak Simara denilen yerde kurulmasıdır. Simara, Veynisilvan'la Sâkıyâtul-Hamrá'nın birleştiği yerdeydi. **Norris** adlı yazar, bu dev taşlı binaların göçebeleri etkilemek amacıyla inşa edildiğini iddia etmektedir. Binalar, **Muhammed Ali es-Senûsî**'nin kendi tarikatı için yaptırdığı Cyrenyaka'daki Çağbub'un dev mekânlarından ve muhteşem mimarisinden ilham alınarak da yapılmış olabilir, diyor.

Maa'l-Ayneyn, 70 yaşında olmasına rağmen güçlü malî desteği, oğullarının, müridlerinin ve misafirlerinin gönülden yardımıyla bitmek bilmez enerjisini bu yeni işine yöneltti. Bu binaların geniş bir tasviri, **Caro Baroja**'nın kitabında bulunmaktadır. **Baroja** ilk önce genel bir tarif verir, sonra bir kenarı 100 metreyi bulan birçok ayrı binayı ihtiva eden ve merkezinden kubbeli bir yapı

olan surlarla çevrili geniş bir kompleksi tasvir eder. Ortadaki kubbeli bina, **Maa'l-Ayneyn**'in kabul salonu ve yaşadığı yerdir. Surların ön cephesinde yüklü develerin rahatça geçebileceği muhteşem bir kapı yükselir. Kapı güneye, Veynisilvan'ın kuru yatağına bakar. Köşelerde gözetleme kuleleri vardır. Surların içinde **Maa'l-Ayneyn**'in ailesi için ayrı bir ev bulunmaktadır. **Caro Baroja**, binaların kubbenin ve surların bozulmuş bir İspanyol Fas stilinde olduğundan söz ederse de boyutları onu oldukça etkileyici kılmaktadır. Bazı yönleriyle Suriye Emevîlerinin av köşklerini andıran bu çöl sarayının önünde **Maa'l-Ayneyn**'in oğulları için inşa edilmiş daha küçük yapılar vardır.

Ana yapının, yani tekkenin tam arkasında ve onun merkezine bir açı çizerek biçimde dev bir cami yer alır. Ana yapının yakınında fakat daha gerisinde öğrenciler için bir medrese, hizmetçiler için barınaklar, bir misafirhane ve sûfiler için bir çilehâne bulunmaktadır. Simara şehrinde yiyecek ambarları ve su sarnıçları da vardır. Sarnıçların etrafında **Maa'l-Ayneyn**'in diktiirdiği palmyeler bir vaha oluşturmaktadır. Bu vahada elli kadar kuyu mevcuttur. Çağdaş bir yazar, bu kompleksin inşaatı, **Maa'l-Ayneyn** tarafından yönetilişi, onbin mürid ve bir o kadar da muhtaç insanın barındırılışına dair bilgiler vermektedir. O sıralarda bu taş binalar, yüzen çadırların arasındaki adalara benziyordu. Bir yazar, bu hadiseyi şöyle anlatmaktadır:

"Dâr-u Simara'yı gören ilk Moritanyalılar, binaların güzelliği ve yüceliği karşısında çarpılmışa dönüyorlardı. Yüzlerce göçebeden kimisi merakından, kimisi de Şeyh'in ziyaretçilere karşı olan cömertliğinden dolayı buraya geliyordu. Böylece bu merkezin ünlü kısa zamanda yayılmıştır."

Simara 1903 yılında biter bitmez **Şeyh**, buraya yerleşti. Ancak bu binalar sadece 1909'a kadar kullanılacaktı. Zira külliye tamamen savunmasızdı. **Maa'l-Ayneyn**, Fransız baskısı başlayınca burayı terk edip Sus şehrine çekildi. Kendisinden sonra kısa aralıklarla Simara'yı oğulları kullandı. 1913'te buradan geçen bir Fransız tugayı, Simara'yı işgal etti. Kumandanları **Albay More**, tekkeyi yıkarak kütüphaneyi ve içindeki eserleri yaktı.

Birçok bakımdan **Maa'l-Ayneyn**'in Fez ve Merakeş'e yaptığı ziyaretler ve Simara'yı kurması, hayatının doruk noktasıdır. 1900'den sonra **Maa'l-Ayneyn**'in ümitleri sönmeye başlamıştır. Bunun sebebi, İspanyolların kurmaya çalıştığı küçük koloniler de-

ğil, Fransızların uzun vadeli olarak Fas'ı tümüyle işgal etme planlarıydı. Bu planlar, ilk kez, 1880'de Madrid'de Fas üzerine yapılan bir konferansta dile getirilmişti. Moritanya sorunu bu istilânın diğer bir yüzü olsa da Fas ve Moritanyalılar her iki bölgeye sürekli sızan Fransızları bir tehlike olarak hakkıyla kavrayamadılar. Bir çok Moritanyalı, 1900'den sonra güneyden memleketin içlerine doğru yayılan Fransız istilâsını hâlâ 1858'de **Faid Herbe**'in Trarza ve Brakna'ya yaptığı saldırının bir benzeri olarak görmekteydi.

Bütün bunların ardında Korsika kökenli **Jop Polani** adlı bir adam vardı. Bu zât, çok iyi bir şekilde Arapça'yı öğrenmiş, bölgedeki müslümanların ne tür sorunlarla uğraştığını araştırmıştı. Bir işgal olduğunda nasıl bir tepki vereceklerini, zayıf noktalarının ne olduğunu araştırmak, onun temel göreviydi.

Jop Polani, 1899'da Senegal'deki St. Luis'ten Havz'a kadar Moritanya coğrafyası üzerinde bir araştırma yaptı. Bu araştırmalar esnasında çok gelişmiş bir fiziki yapıya ve bir Roma imparatorunun yüzü ve erdemine sahip diye tanımladığı **Maa'l-Ayneyn**'le tanışarak müslümanların güçlerini öğrendi. Birçok yerli, **Jop Polani**'nin Arapça bilgisinden ve görünürde İslâm'a olan sempatisinden etkilenmiş hatta onu müslüman kabul etmişlerdir. Bütün bunlardan yararlanan **Jop Polani**, kısa zamanda hiçbir güçlükle karşılaşmadan bölgedeki siyasî güçleri tespit etti. **Maa'l-Ayneyn**'in kardeşi **Sa'd Ebû** ve **Şeyh Sıdyâ Baba** bunlardan bazılarıydı.

Jop Polani, Fransız Sömürgeler Bakanlığı'nı etkisi altına aldı. Artık Senegal sorumlusu neredeyse o gibiydi. Fransızlar, **Jop Polani**'nin raporlarına dayanarak Moritanya'yı işgal planlarını hazırladılar. **Jop Polani**, bu arada kendisinin müdürü olduğu bir Moritanya Araştırma Enstitüsü kurdu. Sömürgeciler nereyi işgal etmek isteseler orayla ilgili bir Araştırma Enstitüsü kurmayı âdet haline getirmişlerdi. **Jop Polani**, 1904 sonbaharında gelecekteki Batı Moritanya eyaletinin ilk Genel Komiseri oldu.

1902'de Trarza Araplarının, emirleri **Ahmed Sallû**'ya başkaldırması, **Jop Polani**'ye iyi bir fırsat vermişti. **Ahmed Sallû**, Fransa yanlısıydı. Halbuki rakibi **İbn Sîd-i Muhammed Fâl** yabancılara düşmandı. **Jop Polani**, birlikleriyle olayı **Ahmed**'in lehine çevirecek şekilde araya girdi. Sonra kuzeye, Ebrâr'a yöneldi. Ebrâr platosunun Moritanya'nın en stratejik noktası olduğunu biliyordu. Bir kez burayı işgal ettiler mi Fransızlar, batıya sahil yer-

leşim bölgelerine veya kuzeye Sâkıyâtul-Hamrâ'ya ve Fas'a yönelebilirlerdi.

1905 baharında her türlü itirazı bir kenara iten **Jop Polani**, Moritanya'nın iç bölgelerine kadar ilerledi. Güney Ebrâr'daki Ticikya'da palmiyeler arasında bir kamp kurup yerel liderleri görüşmeye davet etti.

Fransız ilerlemesinin yarattığı gergin ortamda **Maa'l-Ayneyn**, göçebeleri bir toplu göçe teşvik etti. Fransızlar bu göçü engellemek için İdâvu Iyş Kabilesi emirinin öldürülmesiyle sonuçlanan bir komploda bulundular. Bu sırada **Maa'l-Ayneyn**, güçlü bir istihbarat örgütü kurmuştu. Hatta Fransızlar, onun Sen Luis'e sık sık seyahatler yapan Şinkitli bir tacir kılığındaki ajanını ele geçirdiler. Büyük bir ihtimalle **Maa'l-Ayneyn**'in önerisi üzerine **Sultan Abdülaziz**, bazı önemli Senegal müslümanlarını Fransızlara karşı tahrik etmek için mektuplar yolluyordu. Bunların bir kısmı **Jop Polani**'nin eline geçti ve düşmanlarının niyetine dair bilgi almasını sağladı.

Fransızlar Ebrâr'da ilerledikçe direniş daha da sertleşiyordu. 1905'ten itibaren "*barışçı sızma*" tabir edilen "*böl parçala*" taktiğinin sözü edilemez hale geldiği görülmüştür. **Jop Polani**'nin karıştığı pusular ve âni saldırılar sonucu çok sayıda Fransız öldürülmüştü. Saldıran müslümanlar, sahrada izlerini kaybettiriyorlardı. **Jop Polani** ve yardımcısı, **Maa'l-Ayneyn** liderliğinde İslâmî bir kabileler ittifakının oluşmasından endişeliydiler. **Maa'l-Ayneyn**'in ilk başlarda Fransa'ya karşı cihad açtığı kesin gibi gözükmemektedir. Fakat 1908'de bunun büyük bir cihad olduğunu açıklamıştır. Nitekim 1905'de **Jop Polani**, Ticikya'daki kampında pusuya düşürülerek öldürüldü.

Jop Polani'nin ölümü, Fransız işgalinde bir dönüm noktasıdır. Başlangıçta düşman bölgeye basit bir askerî harekât gibi görünen olay, ciddi bir probleme dönüşmektedir. Prestij ve onurun elden gitmemesi için hemen bir çözüm bulunmalıydı. Genelde Fransız askerleri ve danışmanları, bu suikastte **Maa'l-Ayneyn**'in parmağı olduğunu düşünüyorlardı. Aslında **Jop Polani**'yi öldürenler, Kûfiyye adı verilen farklı bir Kâdiriyye koluydu. Kurucusu **Muhammed el-Akdâf**, **Maa'l-Ayneyn**'in babasının çağdaşıydı. Fakat bu grup, **Maa'l-Ayneyn** ve onun tasavvufi idealleriyle bağlantısı olmayan son derece radikal bir yönde gelişmiş küçük bir gruptu. Sonuçta Fransızlar, **Maa'l-Ayneyn**'i **Jop Polani**'yi katle-

den bir direnişçi ve haydut olarak vasıfladılar. O halde **Maa'l-Ayneyn** yakalanmalı ya da öldürülünceye kadar takip edilmeliydi.

Maa'l-Ayneyn, birden sertleşen Fransız tavrının kısa zamanda farkına vardı. Tehdit altındaki güney bölgelerden heyetler geliyor ve etkisini kullanarak Sultan'ı kendilerine silah temin etmesi için ikna ettirmeye çağırıyorlardı. Ayrıca bu kabileler, **Maa'l-Ayneyn**'in askerî idareyi ele almasını istiyorlardı. **es-Sûsi**'nin belirttiği gibi hakikaten 1900'den beri bölgenin tek hakimi **Maa'l-Ayneyn**'di. **Vezir Ahmed b. Musa** henüz hayattayken, **Sultan Abdülaziz**'den silah istediler. Sultan, kabilelere silah göndermek istedi; fakat Fransa, bu silahları kendilerine karşı kullanırsa bunu bir savaş ilân olarak kabul edeceklerini duyurdu. **Vezir Ahmed**, bu gelişme üzerine Sahralıları ve **Şeyh**'in acil yardım isteğini ihmal etti.

Maa'l-Ayneyn, en güneydeki Şinkît kentinin öte tarafındakiler de dahil tüm Sahra kabilelerinden Fas'a bağlılıklarını taahhüt etmelerini istemiş, Sultan'a da Sahra'ya bir halife veya bölge valisi göndermesi gerektiğini yazmıştı. **Maa'l-Ayneyn**'in önerisi, **Merakeş**'te kabul edildi. 1906'da **Sultan Abdülaziz**'in kuzeni **İdris b. Abdurrahman**, **Sâkiyâtü'l-Hamrâ**'ya vali olarak geldi. Beraberinde üç kişilik bir grup ve yanında kendilerine bağlı kabile reislerinin isimleri yazılı olan Sultan'ın fermanını getirdi. Böylece bu ferman, kabile reislerini Fas hükümetince tayin edilmiş olarak gösterecekti. **İdris**, direnebileceklerle hediye olarak verilmek üzere 500 tüfek getirtmişti. Ayrıca bölgesel liderlere zekâtlarını kendisine ödemeleri için ricada bulundu. Zekâtın **Beytu'l-Mâl**'e ödenmesi, İslâmî düzenin gereklerindendir. Güneydeki Fransız baskısı çok kuvvetli olduğu için **İdris**, başarılı olamamıştır. Tagart'taki Fransız karakolunu kuşattıysa da Fransızlar, yeni bir güçle yardıma geldiler. **İdris**, **Sultan Abdülhafız**'ın son günlerine kadar **Sâkiyâtü'l-Hamrâ**'da kaldı. Ama silah ve malzeme yokluğu, **Moritanya**'da büyüyen kargaşa ve Fas'ta ilerleyen iç çatışmalar, **Maa'l-Ayneyn** ve oğlu **Hasan**'a Fransızlara karşı koyacak bir kabile koalisyonu kurma yolundaki imkânı tanımadı. Ama en azından Fransız ilerlemesini önemli ölçüde geciktirmeyi başardı.

Fas'ı ziyaret eden Fransız diplomatlar ve diğer Avrupalı istihbarat ajanları, **Maa'l-Ayneyn**'in ve tarikatının etkisinin farkındaydılar. Nitekim bir ziyaretçi, bu tarıkata mensup olanların **Hant** adı verilen pamuklu mavi bir kumaştan cellabiye giydikleri-

ni ve aynı renkte bir sarık sardıklarını söyler. İddiaya göre bu mavi adamlar, Merakeş'te gözlemlenebildiği kadarıyla sert, kavgacı ve satın alınamaz insanlardı. Silahlıydılar ve silahlarını başta zâviyelerin bulunduğu bölgeler olmak üzere tüm şehri kontrol etmek için kullanıyorlardı.

Bir yazar, **Maa'l-Ayneyn**'in o sıralarda şöyle bir tasvirini anlatmaktadır. Bu, büyük bir ihtimalle dar sokaklardan birinde, yüksek bir pencereden edinilen kısa bir izlenime dayanmaktadır:

" Maa'l-Ayneyn, kafasını tamamıyla örten beyaz yünden dev bir sarık giymektedir. İçeriğini şeyhten başka kimse bilmediği özel bir kese taşımaktadır. Şehrin dışına giderken ve hatta yolda yürürken etrafta devamlı Kelime-i Tevhid çeken ve Tekbir getiren bir müridler topluluğuyla kaplıdır. Ayniyye Tarikatı'nın bu zikir âdeti, ateşli Moritanyalıların tıpkı Berberîler gibi şeyhlerine gerçek bir bağlılık duymalarından kaynaklanıyordu. Ulemâ arasında yüceliği o kadar benimsenmişti ki, ona kutup diyorlardı. "

Fransızlara karşı amansız bir saldırıya başlayan **Maa'l-Ayneyn**, sonuçta Fas'ta kendisi ve tarikatı için yeni bir üs bulmuştur. Yeni merkez, Tiznit'te Sîd-i Efnî ve Ağâdir arasında bir bölge olan Sus şehrinde idi. **Maa'l-Ayneyn**'in Tiznit'te bir şerîfi temsilcisi olarak yerini muhafaza etmesi, Tizarvat'taki yerel şeriflerle Nun vadisindeki Evlâd-ı Beyrut kabilesinin özgürlüğünü kısıtlamak istemesinden, Fransızların giderek yaklaşmakta oldukları anlaşılmaktadır. Bir müridi şöyle anlatıyor: *"1910, bu yıl hristiyanlar Ebrâr'a girdi. Yaklaşırlarken Şeyhimiz, Allah yolunda hicret etme kararını aldı. Böylece Tiznit'e gitti. Çünkü burası o sıralarda hristiyanlardan uzaktaydı ve yardım edenlerin verdiği para da buradaydı. Para, Sultan Abdülaziz tarafından kaçmadan önce verilmişti. Kendisiyle birlikte olan herkesi, ailesini, çocuklarını, müridlerini, bağlılarını güçlü ve zayıf demeksizin beraberinde götürdü. Sahil yolunu izleyerek 1910 Mart'ında Tiznit şehrine vardı. "*

Maa'l-Ayneyn'in yer değiştireceği belliydi. Çünkü Fransızlar tüm güçleriyle gelirlerse Simara'nın savunulamayacağını anlamıştı. Yedi ay boyunca Şeyh, güneyde devam eden ve giderek daha umutsuz bir hal alan savaşı Tiznit'ten yönetti. Cihada gitmek isteyen müslümanlara hâlâ verecek silahı ve atı vardı. **Maa'l-Ayneyn** için yapacak çok az şey kalmıştı. General Gouraud yönetimindeki Fransızlar, kuzeye doğru ilerliyorlardı. Artık asıl sorun-

ları yerel direniş değil, uygun hedeflere ihtiyaç ikmaliydi. 1909 yılında **Gouraud**, hedeflerinin çoğunu ele geçirmişti. Bunlar, kuyular ve ekili arazilerdir. Fakat **Maa'l-Ayneyn**, kuzeyde hâlâ inatçı bir şekilde direniyordu.

Marty adlı yazar, **Maa'l-Ayneyn**'in XI. yüzyıldaki "*el-Murâbit*" veya XVI. yüzyıldaki "*Fülânî*" destanlarını tekrar başlatmak istediği yorumunda bulunur. O sıralarda müridlerini ve Fas halkını biraraya getirmek için son bir çabada bulunan **Şeyh**, **Merakeş**'e girip sonra **Fez**'e yöneldi. **Maa'l-Ayneyn**'in oynadığı bu tehlikeli oyun, onu **Fas**'ı kontrolü altına almış olan Fransızların bir tuzağına sürüklüyordu.

23 Haziran 1910'da **Şeyh Maa'l-Ayneyn** ve altıbin kadar taraftarı, **Merakeş** ve **Fez** arasındaki **Tadala** kasabasında **General Moinier** ile karşılaştı. Kıyasıya bir savaştan sonra silah ve adam olarak güçsüz durumda bulunan **Şeyh** ve taraftarları yenik düştüler. Bu yenilgiden sonra taraftarlarından bazıları **Şeyh**'i terketti. **Şeyh**, dağlara çekildi. Önceki prestijini yitirmiş olan **Maa'l-Ayneyn**, kitaplarından kalanları, malını, mülkünü ve hayvanlarını satmaya mecbur kalır.

1910 Eylül'ünde **Şeyh**, birkaç sadık müridiyle beraber yüksek Atlas Dağları'nın buzlu geçitlerinden, pek çok pusudan ve kazadan sonra hasta ve üzgün bir şekilde **Tiznit**'teki zâviyesine ulaşmayı başarır. **Şeyh Maa'l-Ayneyn**, çok geçmeden üzüntüsünden vefat etmiştir (28 Ekim 1910).

Maa'l-Ayneyn'in Eserleri ve Fikirleri

Maa'l-Ayneyn, çok eser yazan bir yazar olarak tanınır. **Caro Baroja**, onun 314 kitabı olduğunu söylerse de **Mürebbi Rabbûh**'un *Kurratu'l-Ayn* adlı eserinde 140 ismi geçmektedir. Bu kitaplar, el yazmasıdır ve büyük bir ihtimalle birçoğu küçük risâlelerdir. Fransızca yazan **el-Mütebeşşir**, **Maa'l-Ayneyn**'in konu aldığı yazılarının çok geniş bir alana yayıldığını söyler. Hukuk, dil bilim, gizli ilimler vb. bir çok konu... Bu yazılar hakkında genel bilgiler vermek, onun çok yönlü kişiliğini yansıtmada faydalı olabilir.

Mürebbi Rabbûh, **Maa'l-Ayneyn**'in yazdıklarını altı başlık altında topluyor:

1- Hukukî ve dinî sahadaki temel eserler,

- 2- İlahiyyât, hadis ve ahlâka dair eserler,
- 3- Gramer, nesir ve vezne dair eserler,
- 4- Hesap ilmine dair eserler,
- 5- Tasavvufa dair eserler,
- 6- Dualar ve gizli ilimlere dair eserler.

Kadınları çok iyi tanıyan, onların ruhlarını iyi tahlil eden **Maa'l-Ayneyn**, *Fâtîku'r-Reth* adlı manzumesinde onların sorunlarından bahseder. Kadınlara mutlaka iyi davranmak gerektiğini ısrarla belirtir. Eser, 1870'lerin ataerkil Moritanya toplumu için devrim niteliği taşımaktadır. Bu yüzden çok önemlidir. Şöyle diyor:

"Kocanın olduğu gibi kadının da hakları vardır. Erkek, karısıyla arkadaş olmalıdır ve kadın küstahça davranırsa da erkek, ona karşı anlayışlı olmalıdır. Onun hatalarını affetmeli, özel hayatlarında kadına karşı nazik ve sabırlı olmalıdır. Eğer kadın zaafiye-te uğramış ve bilinçsizce konuşmayı âdet haline getirmişse kocası, onu düzeltmeye çalışmalıdır. Aybaşı ve benzeri kadınlık halleri, temizlik ve namaz gibi dinî konularda onu sabırlı bir şekilde eğitmelidir. Onun düzenli beslenmesini ve iyi giyinmesini sağlamalıdır. Kadının hakkını yememeli ve ondan çok şey beklememelidir. Onun akrabalarına ve camiye gitmesini engellememelidir. Yorgun olduğu zaman ona sert davranmamalıdır."

Fâtîku'r-Reth isimli eserde hayvanlardan bahsederken **Maa'l-Ayneyn**'in ne kadar hassas biri olduğunu görmekteyiz. Şöyle diyor:

"Kuraklık sırasında bir hayvan sahibi, hayvanlarına gerekli suyu sağlamalıdır. Yeterli gıda alamamaktan muzdarip bir hayvanı zarar görmemesi için sağlamalıdır. Arılara daima kovanlarında bir miktar bal bırakmalıdır."

Başka bir yerde de kişinin, komşularına sabır ve nezaketle iyi davranmasını, onlarla mutlu ilişkiler kurmasını tavsiye eder. Burada, **Maa'l-Ayneyn**'in Sâkıyâtü'l-Hamrâ göçebeleriyle ve kaba saba Evlâd-ı Dalîn kabilesiyle olan ilişkilerindeki başarısının sırrını görmekteyiz. Dilenciler ve yetimlere de iyi davranmalıdır. Köleler de haklara sahiptir. Şöyle diyor: *"Bir köle, sahibinin yiyeceğini paylaşma ve giysilerini ondan alma hakkına sahiptir. Ona aşağılayıcı veya küçük gören bir gözle bakılamaz. Ona yeteneğinin*

üzerinde bir iş verilmez. Onun özgür olması için her türlü yol araştırılmalıdır. Eğer satılmayı istiyorsa satılmalıdır. Pek çok önemli dinî konuda muhakkak bilgilendirilmelidir." Görüldüğü gibi tüm müslümanlardaki inanç üzere **Maa'l-Ayneyn**, batılı anlamda bir köle tahayyül etmiyordu. Zaten müslümanların zihnindeki köle, tüm haklardan yoksun biri değil, evde saygıdeğer bir hizmetçiydi.

Fâtıku'r-Retk'in başka bir bölümünde, ulemâ ile devlet adamları arasındaki ilişkilere değinilir. Ulemâ, Peygamber'in vârisi olduğundan idarecilerden üstündür. **Maa'l-Ayneyn**, *Şârâ-nî'nin Keşfu'l-Gumma* adlı eserinden iktibaslar yaparak ulemânın bu sebepten dolayı saygı ve hürmet görmesi gerektiğini yazar. Ama sultanlar ve valiler de saygı ve itaatı hakedebilirler, belirli şartları yerine getirebilirlerse! **Maa'l-Ayneyn**, bundan sonra sözünü desteklemek için âdil bir yöneticiyi tarif etmeye çalışır: "*Âdil ve alçakgönüllü idareci, Allah tarafından korunur, bağışlanır. Her gün makamı yüceltilir.*" Böylece **Maa'l-Ayneyn**'in, görüşlerini yaşamının sonuna doğru değiştirmemişse yönetim konusunda gayet bilinen geleneksel bir bakış açısına sahip olduğunu anlayabiliriz.

Maa'l-Ayneyn, tasavvuf konusunda otuz yazma eseri kapsayan değişik ürünler vermiştir. Kitaplarından biri *Nâtu'l-Bidâye*, bir defa Fez'de, iki defa da Kahire'de basılmıştır. Bu eser, onun tasavvufa olan yaklaşımını gösterir. Geleneksel olmakla beraber içeriğinde **Maa'l-Ayneyn**'in kendi tarikatına ve babasının görüşlerine ilişkin kısımlar vardır. Daha çok tasavvufi örgütlenmelere ve müslümanlar arasındaki kardeşliğe ağırlık verdiği bu eserde, kardeşliğin genetik bağlardan üstün olduğunu savunur. Babası **Muhammed Fazıl**'ın kendisinden önce yapmış olduğu gibi dört tarikattan icâzet vermeye devam ettiğini de bu kitapta belirtir. Bunlar; Şâzeliyye, Nâsiriyye, Ticâniyye ve Kâdiriyyedir. Burada **Maa'l-Ayneyn**, sahip olduğumuz Allah'ın lütfundan bahseder. Sonra Allah'ın lütfunun herhangi bir tarikattan çok daha geniş ve büyük olduğunu önemle vurgular.

O, bir şiirinde; "*Ben de sadece bütün sâfilerin bir yoldaşı ve kardeşiyim*" mısraı ile İslâm kardeşliğinin, tarikatlar üstü olduğunu imâ eder. Zira tarikatlar, her ne kadar aralarında bazı ufak tefek farklar gösteriyorlarsa da hiçbirisi diğerinden üstün değildir. Bu yüzden kolaylıkla birleşebilirler. Bölgesel bütünlükleri kurmak

için tarikatlar birleşmelidirler.

1895'te yazılmış ve yayınlanmış olan bir diğer kitabı *Mubsi-ru'l-Mutasavvıfta*, **Maa'l-Ayneyn**'in bu görüşünü, yalnızca bölgesel bir düzeyde değil, uluslararası bir düzeyde de vurguladığı, bazı yorumlardan anlaşılır. Başlangıçta uluslararası siyasi ilişkilere kayıtsız kalan **Maa'l-Ayneyn**, **Sultan Hasan'a** yakınlaştıktan sonra bu alanla da ilgilenmeye başlamıştır. Şerîfi sultanı ve danışmanları için giderek artan dış baskılar karşısında aynı tür baskılara hedef olan Osmanlı rejimine de sempatiyle bakar. **Maa'l-Ayneyn**, Osmanlı'yı sevmektedir. Bu yüce dinin seçkin bir ümmete sahip olmasının, iyi yöneticilere sahip olmakla doğru orantılı olduğunu düşünen **Maa'l-Ayneyn**, şöyle demektedir: *"İlâhî maksat, ancak Osmanlı Devleti'nin seçkin sultanlarınca gerçekleştirildi. Çünkü onlar, yöneticilerin en kudretlisiydi. Onlardan sonra Mehdi ve Hz. İsa'nın zuhûruna kadar ümmet çapında bir devlet olmayacaktır. İngilizler ve Fransızlarla savaşacaklar, yedi iklimde örgütlenmek için gerekli uzun ele, en kuvvetli devlete sahip oldular. Bunların hiçbirisi onlardan önceki herhangi bir devlete bahşedilmemiştir."*

Mürebbeh Rabbûh'un listesindeki eserlerinin büyük bir kısmıysa altıncı kategoriye dahildir. Dualar ve gizli ilimler hakkında kırkaltı yazması vardır. Çağdaşı olan sırrî ilim uzmanları, **Maa'l-Ayneyn**'in bu konulara olan ilgisinden bahseder ve onun son derece başarılı olduğunu söylerler. **Maa'l-Ayneyn**'in eserlerinde bahsettiği şeyler, bilgi ve eğitim görmeyi gerektiren ve kökleri Ortaçağ İslâm kozmolojisine dayanan yöntemlerdir. Bunlar arasında koruyucu formüller, tıbbî uygulamalar, zihnî yetenekleri artıran dua ve zikirler vardır. **Maa'l-Ayneyn**'in yöntemleri ve yazdıklarıyla XIV. yüzyılda bu konuda otorite olan **Ahmed el-Bûnî** (ö.1337)'nin eserleri arasında büyük benzerlik vardır.

Son kategori hukukî ve dinî temel eserleri içerir. **Mürebbeh Rabbûh**'un derlemesine göre bu konuda sadece yirmi yazma vardır. Bunların biri *Delîlü'r-Rifâk*, Mâlikî fikhını yorumlayan bir özetir. Üç cilt ve 1000 sahifeden oluşmaktadır. Ayrıca *Ahkâmu't-Taklîd* adlı dikkate değer bir eseri de vardır.

Maa'l-Ayneyn, genel hatlarıyla esnek bir sûfi, zeki ve sem-

patik bir lider, birçok konuda babasını izleyen bir evlat olarak tasvir edilebilir. Babası tarafından geleneksel yönden iyi yetiştirildiği için büyük ihtimalle onun gözünde en değerli oğluydu. Moritanya'nın ötesindeki dünya hakkında kardeşlerinden daha fazla bilgiye ve bilince sahipti. Yine de uzun ve zorlu yolculukları, temeldeki gelenekselliğini gidermedi. Olaylar, onu sosyal menşenin çok üstüne fırlattı. Kuzey Moritanya'da parlak bir sima olarak Şerifi yöneticilerinin güvenilir arkadaşı ve danışmanı oldu. Kendisini sara ya yakınlaştıran kerâmetleri olsa bile bilgisi ve itibarı, bu konunun sabitleşmesini sağlamıştır. O, boş biri değildir. Konuştuğu sahalarda son derece derin ve dikkat çekici bilgiler vermiştir. Yazıları, şahsiyeti ve tarikatı hakkında yaygınlaşan şöreti, onu Fas'ta XIX. yüzyılın en gözde şahıslarından birisi yapmıştır.

Maa'l-Ayneyn konusu, bazıları nezdinde hâlâ karmaşıktır. Özellikle mânevî güçleri hakkında açıklanmamış çok şey vardır. Bu garip özelliği, Tiznit'teki Ayniyye zâviyesinde bulunan mezarını ziyaret eden Odotte tarafından şöyle tanımlanmaktadır:

"*Küçük mazgallarla kare şeklinde bir kule, taş ve çamurdan evlerin üstünden tıpkı bir deniz feneri gibi yükseliyordu. Kalın duvarların ardına girince şehrin sesleri kayboluyor, yine o gizemli kuşatıcı duyguyu, müridlerinden ve öğrencilerinden kalan duyguyu hissediyordum. Zâviyenin içinde her yerinden hissedilen o mânevî havayı teneffüs ediyor, tâ o zamana gidiyordum.*"

KAYNAKLAR: B. G. Martin, *Afrika'da Süfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıhoğlu, İst. 1988, s. 165-195; Muhammed Mustafa Rabbûh, *Kurratu'l-Ayneyn fi Kerâmeti ş-Şeyh Maa'l-Ayneyn*, yazma eserdir, Fas Milli Kütüphanesi, Rabat; Maa'l-Ayneyn, *Nâtu'l-Bidâye ve Tavsi'fû'n-Nihâye*, Kahire 1927, s. 288; Marty, *Fadelia*, s. 140; Muhammed Muhtar es-Sûsi, *el-Mes'ûl*, c. 4, Fas 1960, s. 93-101; Baroja, *Santon*, s. 296; Camille Douls, *Cinq Mois*, s. 199; R. E. Trout, *Morocos Southern Frontiers*, Cenova, 1969, s. 156; İbn Zeydân, *İthâfu'l-Âlami'n-Nâs bi Cemâl-i Ahbâr-i Hadîrat-i Miknes*, c. 2, Rabat, s. 333; Ahmed b. Halid en-Nâsiri es-Salavi, *el-İstiskâ li Ahbâr-i Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Kazablanka 1956, c. 9, s. 180-182; Ahmed eş-Şinkiti, *el-Vâsit fi Terâcim-i Udebâi ş-Şinkiti*, Kahire 1960, s. 365-369; el-Mütebeşşir, *Mâu'l-Ayneyn*, s. 346-347; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbûât*, c. 1, Kahire 1913, s. 1602-1606; Maa'l-Ayneyn, *Fâtîhu'r-Retk*, Kahire 1347, s. 192, (*Nâtu'l-Bidâye* isimli eserinin kenarı); Maa'l-Ayneyn, *Mubseru'l-Mutasavvif*, Fez 1314 H. c. 2, s. 176; el-Fâsi, *Independence Movements*, s. 80-82.

KASTAMONULU HASAN HİLMİ EFENDİ (R.H) (ö. 1329/1911)

Kastamonu'nun Azdavay kazasında 1240/1824'de dünyaya geldiği söylenen **Hasan Hilmi Efendi**, **Abdullah** adında ümmî fakat velî bir zâtın oğlu olup müridân arasında daha ziyade "*Kastamonî*" nisbesiyle şöhret bulmuştur. Bir Cuma günü ansızın hastalanan babasının, çocuklarına: "*Beni çabuk guslettirin, bugün Rabbime icâbet edeceğim, O'nun yüce huzuruna tertemiz çıkmak isterim*" şeklinde vasiyet ettiği, vasiyetlerinin icrası ve Cuma namazının edasını müteakip de dostlarını evine davet ederek helalleşip vedalaştığı ve hemen akabinde ruhunu teslim ettiği, bizzat kendisinden nakledilmektedir.

İlk tahsiline memleketinde başladığı kaydedilen **Kastamonî**'nin kuraat, sarf ve nahiv ilimlerini burada öğrendiği tahmin edilmektedir. Babası tarafından tahsilini tamamlamak üzere İstanbul'a gönderilen **Hasan Hilmi Efendi**'nin, Mahmutpaşa Medresesi'nde ömür boyu beraber olacağı **Gümüşhanevî** ile tanıştığı, Nevşehirli **Hâzım Efendi** (ö. 1281 /1864)'nin derslerine devamlı tefsir, fıkıh, hadis, hikmet gibi ulûm-i âliyeden ikmâl-i nüsah ederek icâzet aldığı ifade edilmektedir.

Kastamonî'nin bilâhare metruk, ıssız, kimsesiz ve ibadete kapalı olduğu söylenen Fatma Sultan Camii müezziniğine gönüllü olarak talip olduğu ve mezkûr camiye kısa sürede ihyâ ederek, günün beş vaktinde ibadete açık hale getirdiği için aynı caminin başmüezziniğine tayin edildiğini tespit etmekteyiz.

Vazifesi icabı, mezkûr camiye yerleştiği söylenen **Kastamonî**'nin, daha o zamanlar **Gümüşhanevî**'ye karşı büyük bir hürmet ve saygı içerisinde bulunduğu ve onu en az haftada bir kere ziyaret ettiği, bunda da ihmal ve kusur göstermediği nakledilmektedir. Birlikte **Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî**'nin Ayasofya Camii'ndeki hadis derslerine devam eden **Hasan Hilmi**, sırdaşı ve dostu **Gümüşhanevî**'nin intisâbından bir müddet sonra ortadan kaybolan şeyhi **Ervâdî**'nin izin ve müsaadesiyle sohbet şeyhi **Abdu'l-Fettah el-Ukarî**'yi ziyarete gittiği bir gün kendisi de aynı yola sülûk etmek istediğini beyan etmiş ve **Gümüşhanevî**'nin rehberliği ile **Abdu'l-Fettah Efendi**'ye intisâb ederek onun vefatına kadar ona candan bir teslimiyetle bağlı kalmıştır.

İlk mürşidinin vefatından sonra, şeyhi **Ervâdî**'den hilâfet alan **Gümüşhanevî**'ye intisâb eden **Kastamonî**, önce onun hadis derslerine devam ederek ilmi icâzet, bilâhare de seyr u sülûkunu tamamlayarak hilâfet almış ve daha şeyhi hayatta iken kâim makâm-ı irşâdî ve ser halifesi olmuştur.

Gümüşhanevî'nin, ikinci hac dönüşünde üç seneyi aşkın süren Mısır ve Tanta'da ikameti sırasında, **Gümüşhaneli Dergâhı**'nda şeyhine vekâlet eden **Kastamonî**'nin, mürşidinin dönüşünü müteakip de irşâdla görevli olarak Geyve'ye gönderildiği, burada inşa ettirdiği medrese ve tekkede hem hadis okuttuğu, hem de tarikat işlerine gayret ettiği söylenmektedir.

İhtiyarlık ve zaafiyeti sebebiyle tekke faaliyetlerini yürütmekte güçlük çeken **Gümüşhanevî**, **Kastamonî**'yi Geyve'den İstanbul'a davetle tekkeyi ona teslim, müridleri de ona bağlanmaya sevketmiştir. Onun vekâleten şeyhliği ifâyâ başlamasından sonra kendisi bir daha mihraba geçmemiş, böylece daha sağlığında iken **Hasan Hilmi Efendi**'yi seccâde-i irşâda bizzat me'mûr etmiştir.

Gümüşhanevî'nin hicrî 1311 (m. 1893) yılında vukû bulan vefâtından sonra onsekiz yıl fiilen hilâfet hizmetini yürüten **Kastamonî**, şeyhi gibi dergâhta hadis ilmiyle meşgul olmayı esas almış, senede iki defa hatmetmeyi alışkanlık haline getirdiği *Râmûz-u'l-Ehâdis*'ten, **Mehmed Zahid Kevserî** başta olmak üzere, **Ezineli Mehmed Hulusî Efendi** gibi yüzlerce talebe yetiştirerek icâzet vermeye muvaffak olmuştur.

1314 h. (m. 1896) yılında yerine Safranbolulu **İsmail Necatî Efendi**'yi vekil bırakarak hacca giden **Kastamonî**, **Gümüşhanevî**'nin Medine'deki müridlerinden **Hafız Ahmed Ziyâüddîn Efendi**'ye misafir olmuş ve onsekiz gün Ravza-i Peygamberî'de halvet ederek ona komşu olmuştur.

Ömrü boyunca elli altı halife yetiştirdiği söylenen **Kastamonî**, son zamanlarına doğru irşâd hizmetlerini yürütemeyecek duruma düşünce, yerine **Gümüşhanevî**'nin halifelerinden Safranbolulu **İsmail Necatî Efendi**'yi vekil ve halife nasbetmiştir. Melek simalı, orta boylu, nur yüzlü, ak sakallı, buğday benizli, çekme burunlu, açık kaşlı, elâ gözlü bir zât idi. Başında Nakşî tâcı, beyaz sarık, sırtında boylu entari ve hırka bulunurdu. Açık renkli elbiseleri giymeyi severdi.

Hasan Hilmi Efendi'nin vefatı ise şöyle anlatılmaktadır:

"Hastalanıp yatağa düştüğü ve hiçbir şey yiyip içmediği bir-gün gözlerini hafifçe açarak müridlerine yazdığı vasiyetini ihtiva eden ve kendilerinin **İsmail Necati Efendi**'ye ittibâ etmelerini isteyen kağıt parçasını verdikten sonra: 'Aslında benim rahmet-i Rahmâna kavuşma vaktim çoktan geldi. Fakat sizler benim için dua ettikçe ben rahatsız oluyorum. (Çevresinde sıhhat bulması ve ma'mûr olması için müridleri dua ediyordu.) Bu ruh artık Rabb-i Mecîdine kavuşmak ister! Ne olur, dua etmeyi bırakın' diye söylemiş, sonunda da derinden bir Allah diyerek teslim-i ruh etmiştir."

Vefatına halifelerinden kâtip **Mustafa Fevzi Efendi** tarafından şu beyit ebced ve tarih olarak düşürülmüştür:

"Ah Cenâb-ı Hilm-i Kutb-i zemân,
Oldu bugün mûcib-i dâvet-i rahmân
1329"

Süleymaniye Camii avlusunda bulunan kabrinin mezar taşı üzerinde ise şu bilgiler yer almaktadır:

"Pîr-i rûşen, ârif-i billâh, kutbü'l-evliyâ
Sâniyüsneyni Cenâb-ı Hazreti Ahmed Ziyâ
Mansûb-ı feyz-i bütûn kevser-i Peygamberî
Abd-i şâfi, mazhâr-ı sırri, bekâ-yı kibriyâ
Şeyh Hasan Hilmi Efendi, Hazreti Fâhru'ş-Şüyûh.
Burda medfundur o menba-i hilm-ü hayâ
Bir yetiştirmişti şeyhi, kendine etmişti yâr.
Görmemişti mislini, asrında çeşm-i etkiyâ.
İrtibât-ı kalb edip, gör ki ne feyz eyler zuhûr,
Öldü zannetme hakikatte ânı sen fevziyâ.
Dur, oku İhlâs ile bir Fâtîha ol muntazır.
Mahzen-i feyz-i ilâhîdir kubûr-i asfiyâ.
24 Safer el-hayır sene 1329
10 Şubat sene 1326 Rûmî, yevm-i Perşembe, saat 7.15"

Müridlerinden Mustafa Fevzi Efendi'nin Hasan Hilmi Hakkında Söylediği Bazı Beyitler

Mustafa Fevzi Efendi, şeyhinin güzel hallerini, yolculukla-

rını ve kerâmetlerini manzum bir şekilde *Menâkıb-ı Haseniyye fî Ahvâli's-Seniyye* adlı eserinde anlatmıştır. Oradan bazı örnekler verelim:

Hicaz'dan Avdette Söylenilen Neşîde

*Nasıl firkatle yanmıştı dil ve cânım,
Visâlin neş'esi artırdı efgânım.*

*Cemâlin nûruna gark oldu dünyalar
Ne nûr ki zerresi mahvetti ez'ânım.*

*Tâbi mûcib-i efgân olur firkat,
Ne sırdır vuslat içre böyle nâlânım.*

*Nedendir hasta ruhum ihtizâc etti,
Nedendir bu sevinçli günde giryânım.*

*Seni gördük de gözler istemez gayrı,
Vücudun var yeter, mahbûb-i zîşânım.*

*Duyunca mukaddem teşrifini Fevzi,
Dedi el-hamdü lillâh geldi cânânım.*

Hazretin Vefatı Beyanına Dair

*Bizleri yaktın, kavurdun neyledin!
Biz bu hali görmeyiz zannetmişiz.
Biz ne firkatli zamana yetmişiz!
Bu ne firkat bu ne dehşettir bugün,
Bendegânın hep yetim oldu bütün.
Bu vedâ-ı eyâmîmi ey nûr ayn,
Elveda artık sönsün artık hûr-i ayn.
Sen gidersin sevgili Sübhânına,
Bir vasiyyet var mı hiç ihvânına.
Vermek istersen mübarek cânını,
Kimlere terk eyledin ihvânını!
Çünkü duymuş bunları ol bestegîr,
Çeşmini açmış hemen pîr-i münîr.
Şöyle fermân eylemiş pîr-i celîl,
Hakka vuslattır meramım müstakîl.
Durmak olmaz gitmeye söz vermişim,*

*Şimdi râh-ı rihlete ben girmişim.
Söyleyin ihvânıma benden selâm,
Ben helâl ettim hukûku bi't-temâm.
Hakkını anlar bana etsün helâl,
Etmesünler ağlayıp kesb-i melâl.
Onları ben şeyhe teslim eyledim,
Nice kim hâl-i hayatta söyledim.*

* * *

*Böyle söyler hem sükût eyler hemân,
Hâli istiğrâk olur ol dem iyan.
Öyle geçmiş gecesi hâli sükût,
Mest-ü müstağrâk imiş âl-i nüût.
Böyle müstağrâk iken nûr-i hüddâ,
Eylemiş Allah deyü bir kez nidâ.
Bu nidâdan hücre etmiş ihtizâz,
Şûle vermiş ism-i pâk bî niyâz.
Bunları zât-ı reşide söyledi,
Bu sözü tahrîr ederken ağladı.
Eylemiş te'sir ona ism-i Celâl,
Zâhir olmuş âlem-i tûr-i misâl.
Şöyle nakletti bize ol Fâzûl'a,
Nakşedildi ol nidâ levh-i dile.
Öyle "Allah!" lâfzını hiç duymadım,
Lezzet-i ma'nây-ı lâfza doymadım.
O nidâyı olmuşum hayreten sâr,
Ömrüm oldukça o lezzet pâyidâr."*

KAYNAKLAR: Mustafa Fevzi Efendi, *Menâkıb-ı Haseniyye fî Ahvâl-i Seniyye*, Matbaa-yı Bahriyye, İst. 1323 h., s.3-22; İrfan Gündüz, *Gümüşhanevi Ahmed Ziyâüddin*, İstanbul 1984, s.141-146; Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.2, s.189; Muhammed Zahid Kevserî, *Irgâmu'l-Merid*, s.100-101; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, c.3, s.281.

SAİD AYKUT

HOCAZÂDE AHMED HİLMİ EFENDİ (R.H)

(ö. 1332/1913)

Tarih ilmi ve biyografi sahasında özellikle mutasavvıfların hal tercümelerini kaleme alanlar arasında önemli bir yere sahip olan bir zâttır. Nakşibendî Tarîkatı'na mensuptur. Aslen Eğir'li

olup tahsil ve kültür hayatı İstanbul'da geçmiştir. Ancak oldukça genç denebilecek bir yaşta 1332/1913 yılında vefat ederek Üsküdar'da Karaca Ahmed Sultan Kabristanı'nda "*Reisü'l-Hattâtîn*" veya "*Kibletü'l-Hattâtîn*" diye meşhur Halvetî şeyhi Şeyh Hamdullah Efendi'nin kabrinin arka tarafına defnedilmiştir.

Edib ve ârif bir zât olan **Hocazâde Ahmed Hilmi Efendi**, aynı zamanda takva sahibi ve samimi bir zât olduğu dostları tarafından ifade edilmektedir.

Üretken bir müellif olan **Hocazâde Ahmed Hilmi Efendi**'nin eserleri şunlardır:

1) *Hadikatü'l-Evliyâ*: Halvetî şeyhlerinden **Harîrîzâde Seyyid Muhammed Kemâleddîn**'in (ö. 1299/1881-82) ünlü eseri *Tibyânü Vesâ'liü'l-Hakâ'ik fî Beyânü Selâsilü't-Tarâ'ik* adlı Arapça'dan (Süleymaniye Ktp. Fatih-İbrahim Efendi, nr. 430-432, c. I-III) Türkçe'ye tercümesinden oluşan eserinde, değişik tarikatlar yedi kısım olarak anlatılmaktadır.

Eser, İstanbul'da h. 1318 yılında 612 sayfa olarak basılmıştır. Eserin birinci kısmı olan "*Nakşibendiyye*" kitabı, Alman müsteşrik **M. Hartmann** tarafından Almanca'ya çevrilip basılmıştır.

2) **İbrahim Gülşenî** hakkında 32 sayfalık bir eseri vardır. 1322 h. yılında İstanbul'da basılmıştır.

3) *İmam Gazâlî*: Bu risâle, h. 1322 yılında 79 sayfa olarak basılmıştır.

4) *Mir'ât-ı Muhyiddîn-i Arabî*: Bu kitap ünlü sûfî **Muhyiddin Arabî**'nin hayatı ve tasavvufî şahsiyeti hakkında bilgiler verir.

5) *Ravzatü'l-Kur'ân ile Menâkıb-ı Evliyâ*: Kur'ân hâfızlarının hayatını nakleden bu iki eserini ise tamamlayamamıştır. *Ravzâ*'nın bazı kısımları ve *Menâkıb*'in "*Silsile-i Meşâyih-i Nakşibendiyye*" sinden bazı bölümler "*Ceride-i Sûfiyye*" adlı tasavvuf dergisinde makale halinde neşredilmiştir.

MUHAMMED EMİN ERBİLÎ (R.H)

(ö. 1332/1914)

Meşhur Şâfiî Mezhebi fıkıh âlimlerindendir. Babasının ismi **Fethullah**'tır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 19. yüzyılın ortalarında Irak'ın Erbil şehrinde doğduğu kesindir. Hicrî 1332 (m. 1914) senesinde Kahire'de vefat etti. Kabri, Karafe Kabristanı'ndadır.

Kâdiriyye yolunun ileri gelenlerinden olan babası **Fethullah Efendi**'nin terbiyesinde yetişen **Muhammed Emin Erbilî**, babasından Kur'ân-ı Kerîm okumayı ve diğer temel din bilgilerini öğrendi. Erbil'de bulunan diğer âlim ve velîlerin ilim meclisinde ve sohbetlerinde bulundu. Nakşibendî yolunun büyüklerinden **Mevlânâ Şeyh Ömer**'e talebe oldu. Onun hizmet ve sohbetlerinde bulundu. **Şeyh Ömer Efendi**'nin pek çok yüksek hallerine ve kerâmetlerine şahid oldu. Onun sohbetlerinde ilâhî feyizlere kavuştu. Nakşibendî yoluna göre yetişip güzel ahlâk ve iyi haller sahibi oldu. Hocasının talebeleri arasında en iyisi o idi. Hocasının verdiği vazifeleri edebli bir şekilde ve tam olarak yerine getirdiği gibi arkadaşlarına karşı da güzel muamele ederdi.

Muhammed Emin Erbilî hazretleri, hocasının huzurunda ve sohbetinde olgunlaşıp yüksek mânevî derecelere ulaştıktan sonra icâzet ve hilâfet olarak tasavvuf dâhında talebe yetiştirmekle vazifelendirildi. İnsanlara İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlatmak ve mübarek insanların türbelerini ziyaret etmek üzere seyahate çıktı. Bu yolculuğu ve ziyaretleri esnasında çeşitli garip hallerle karşılaştı.

Yunus Aleyhisselâm'ın kabrini ziyaret ettiği sırada kabirle kendisi arasındaki perde kaldırılınca **Yunus** (a.s)'un oturduğunu ve peygamberlerin onu gruplar halinde ziyaret ettiklerini gördü. Onların selâmlaşmalarını ve konuşmalarını işitti. Orada hazır olan tüm peygamberler, Peygamber Efendimiz'in gelmesini bekliyorlardı. **Muhammed Emin Erbilî**, orada bulunanlara dedi ki: *"Ben burada hazır bulunanların nûrlarını öğreten büyük ve parlak bir nûr görüyorum."* Orada bulunanlar: *"O buraya teşrif edecek olan yaratılmışların seyyidinin nûrudur"* dediler. **Muhammed Emin Erbilî**, **Yûnûs Aleyhisselâm**'ın kabrini ziyareti esnasında gördüklerini hocasına ve arkadaşlarına anlatınca arkadaşla-

rı ona: "Peygamber Efendimizin meclisini nasıl gördün" diye sordular. O, buyurdu ki: "Diğer peygamberlerin O'nun önünde; talebelerin hocalarının önünde edeb ve hayâları sebebiyle diz çöktükleri gibi olduklarını gördüm."

Muhammed Emin Erbilî, hocasının huzurunda geçirdiği yıllarla ilgili olarak şöyle anlatır: "Senelerce hocam **Ömer Efendi'nin** sohbetinde bulundum. Huzurlarına girdiğimde edeb ve hayâmdan, otur demedikçe oturduğumu ve onun yüzüne baktığımı hatırlamıyorum. O emretmeden huzurdan ayrılmadım. Bazan bana oturmamı emrederdi de ben edeb ve hayâm sebebiyle oturamazdım. Hocamın huzuruna, babasının talebelerinden yaşlı bir zât geldi. Hocam, onu benim halvette bulunduğum odaya getirdi. Orada günlerce beraber kalıp mücâhede yapmaya devam ettik. Gece olduğu zaman bir müddet istirahat etmek için hususî yerlerimize çekildik. Ben, o ihtiyar zâtın da uyuyacağını zannettim. Halbuki o zât, Allahu Teâlâ'nın ismini zikrederek murâkabeye daldı. Ben de ona uyup aynı şeyleri yaptım. Her ne zaman başımı kaldırıp o zâta baktıysam bu hali üzerine duruyordu. Yorgunluk hissettiğim zaman kendi nefsimi dedim ki: 'Ey alçak nefsim! Sen daha ömrün başındasın ve gençsin, halbuki bu zât ihtiyar ve güçsüz hale gelmiştir. O Allah Teâlâ'ya ibadetle meşgulken sen yorgun olduğunu söylemekten utanmıyor musun?' Böylece günler ve geceler boyu halvette kaldık. Birgün hocam, o ihtiyar zâta: 'Bu Erbilî genç nasıldır,' diye sordu. O zât: 'O genç çok yorgundur!' dedi. Ben, hocama karşı saygısızlık yaptığımı zannettim. Hocam, o zâta: 'Niçin yorgundur?' diye sorunca; 'Halvette bulunduğum sırada ne zaman başımı kaldırırsam bu genci oturmuş murâkabe eder halde buldum. Nefsim bana istirahat etmemi emrettiği zamanlar nefsimi dedim ki: Bu kimse genç yaşında uykuya ve istirahata daha çok muhtaçtır; o uyumuyor da sen nasıl uyumak istiyorsun. Halbuki sen dünyadan yüz çevirdiğini ve âhirete yöneldiğini iddia ediyorsun. Bu iddian ile hareketlerin birbirini tutmuyor.' Hocam, tebessüm ederek:

'Senin onda gördüğünü o da sende gördü. Benim yanımda sizin aranızda fark yoktur' dedi."

Muhammed Emin Erbilî hazretleri, hocasından izin alarak hac vazifesini yerine getirmek ve sevgili Peygamberimiz'in kabri şerifini ziyaret etmek için Hicaz'a gitmek üzere yola çıktı. Bu yolculuğu sırasında Allah Teâlâ'ya tevekkül ederek azık alma-

dı. Kalbinde en ufak bir rızık endişesi ve Allah Teâlâ'dan başkasına güvenme düşüncesi yoktu. Allah Teâlâ, onu bu tevekkülü ve niyeti sebebiyle bolca rızıklandırdı. Basra'ya vardığı zaman yolculuk için bir gemiye bindi. Geminin sahipleri ondan hiç ücret almadılar. Gemide bulunduğu sırada bir kimse yanına geldi. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, o kimseye: "*Sen filan kimse değil misin?*" diye sorunca o kimse: "*Evet,*" dedi. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri o kimseye yanına aldığı iki emanet çantayı vererek: "*Bu iki çantayı sana Muhammed Dinûr gönderdi*" buyurdu. O kimse çantaları aldıktan sonra **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerine hediye etti. **Muhammed Emin Erbilî**, çantaları açtığı zaman içlerinde para ve bol miktarda yiyecek gördü. Bir de çeşitli gıycekler vardı. Bunlardan pek az bir kısmını aldıktan sonra gerisini fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadaka olarak bıraktı.

Önce Mekke-i Mükerrerme'ye giden **Muhammed Emin Erbilî**, hac vazifesini böylece yerine getirdi. Bir sene müddetle orada kalıp âlim ve velîlerle görüştü. Onların ilim meclislerinde ve sohbetlerinde bulundu. Diğer zamanlarında ibadet ve Allah Teâlâ'nın ismini zikretmekle meşgul oldu. Mekke'de kaldığı süre içinde zezem suyundan başka birşey içmedi. Acıkınca da susayınca da zezem içiyordu.

Hac ibadetini yaptıktan ve bir müddet Mekke-i Mükerrerme'de kaldıktan sonra 1300 (m.1882) senesinde Medine-i Münvere'ye gidip senelerce kaldı; Rasûlullah Efendimiz'in kabri şerfini sık sık ziyaret etti. Feyz ve bereketlerinden istifade etti.

Medine-i Münvere'de kaldığı sırada Mahmûdiye Medresesi'nde ders verdi. Pek çok kimse onun derslerine devam etti. Onun medresedeki derslerine uzaktan yakından o kadar çok kimse geldi ki medrese dışında Mescid-i Nebvî'de de ders vermeye ve halka nasihat etmeye başladı. Şöhreti her tarafta duyuldu. Burada bulunduğu sırada Türkler'den bir kimsenin kızıyla evlendi. Ayrıca her sene Mekke-i Mükerrerme'ye giderek hac ibadetini yaptı. Daha sonra aldığı mânevî bir işaretle Mısır'a gitti. Câmiu'l-Ezher Medresesi'ne devam etti. Orada hadis, tefsir ve fıkıh dersleri veren âlimlerin ilim meclislerinde bulundu. **Şeyh Muhammed el-İsmûnî**'nin *Buhârî* derslerine devam etti. **Şeyh Mustafa İzzeddin Şâfiî**'den Şâfiî mezhebi fikhını öğrendi. Zaten bâtin ilimlerinde yüksek bir velî olan **Muhammed Emin Erbilî**, zâhirî ilimlerde de âlim oldu. İnbaba adı verilen muntıkaya yerleşerek ilim ve

iladette meşgul oldu. Allah Teâlâ'nın rızasına kavuşmaya çalıştı. Burada bulunduğu sırada çocukları dünyaya geldi. Fakat **Ahmed** isminde bir oğlu haricindekilerin hepsi vefat etti. Bu oğlu da babasının vefatından sonra İngilizler'le olan bir çarpışma esnasında şehid olmuştu. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, ilk zamanlar fazla açılmak istemiyordu. Fakat aldığı mânevî bir işaret, onu geniş halk kitlelerine hakkı ve hakikati anlatmaya sevketti.

O, ilk zamanlar kendisinin tasavvuf ehli olduğunu ve Nakşibendî yoluna mensup bulunduğunu kimseye bildirmedi. Sadece ilim ve ibadetlerle meşguliyetine devam etti. Daha sonra Bulak'a gidip yerleşti. Burada bulunduğu sırada çeşitli âlimlerle görüşüyordu. Zamanın allâmesi ve Ezher hocalarından **Şeyhü'l-İslâm Serriyy el-Büsrâ**'nın derslerine devam etti. Ondan çok sayıda hadis-i şerif kitabı okudu. Mısır halkı, onun zâhiri ilimlerdeki üstünlüğünün yanında tasavvuf yolunda yüksek bir velî olduğunu öğrenip etrafında toplanmaya başladı. Uzaktan yakından gelerek ilim meclislerinde ve sohbetlerinde bulundular. Bulak'ta bulunduğu sırada Nakşibendiyye yolunun esaslarını öğretip, İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlattı. Bulak'taki Sinaniye Mescidi'nin imamı hastalanınca, onun vazifesini yürüttü. Sinaniye Mescidi'nde ders vermekle meşgulken, yüzünde işlediği günahların zulmeti bulunan bir genç geldi. Ona tasavvuf yolunda talebe olmak istediğini bildirdi. Fakat **Muhammed Emin Erbilî**, bu gencin günahkâr halini ferâsetiyle anlayıp bu yüksek yola hemen giremeyeceğini söyledi. O gencin şimdiki günahlarından tevbe etmesini teklif etti. Fakat bu genç, tasavvuf yoluna girmekte ısrar etti. Bunun üzerine **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, gence sert bir lisanla önce günahlarından tevbe etmesi gerektiğini, tasavvuf yoluna girmesinin kendisi için tehlikeli olabileceğini anlattı.

O gece uykuya vardığı zaman rüyasında hocası **Şeyh Ömer Efendi**'yi gördü. Hocası, Irak'tan onun Bulak'taki evine gelmişti. Hocasını karşılamak için ayağa kalktı; fakat hocası kendisine kızgın bir şekilde bakıyordu. Yanında bulunan ve tasavvuf yoluna kabul etmediği genci işaret ederek:

"Bu genci yolumuza girmekten niçin alıkouyorsun? Sana bu yola girmek isteyen kim gelirse onu kabul et!" buyurdu. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, bu işaret üzerine daha çok kimseye tasavvuf yolunu anlatmaya ve bu yola girmek isteyenleri kabul etmeye başladı. Bundan sonra onun üstünlüğünü ve faziletini işiten

herkes sohbetlerine koştı. O, insanları Allah Teâlâ'nın rızasına kavuşturan yola teşvik etti. Gece gündüz demeden bu vazifeye devam etti. Bu maksatla birçok memleketi dolaştı. Binlerce kimse, onun sohbetlerinin bereketiyle Allah Teâlâ'nın razı olduğu kavuştu. Bu sırada pek çok sıkıntıyla karşılaştı. Onun bu hizmetine mâni olmak isteyenler çıktı. Fakat Allah Teâlâ'nın yardım ve ihsanıyla hiçbirini, onu yolundan döndüremedi. Hoş sohbetiyle, güzel ahlâkı ve İslâmiyet'e uygun yaşayışıyla insanların gönüllerini fetretti.

Muhammed Emin Erbilî hazretleri, fakir zengin herkesin davetini kabul edip giderdi. Onu sevenlerden fakir bir kimse, çocuğunu sünnet ettirecekti. Fakat sünnete davet edeceği kimselere ikram edeceği hiçbir şeyi yoktu. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri'ne gelip, çocuğunun sünnet merasimine davet etti. **Muhammed Emin Erbilî**, ona: *"Misafirlere ikram edecek neyin var?"* diye sordu. O kimse, bir koyunu ile bir miktar buğday unu olduğunu söyledi. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri: *"Allah Teâlâ, bu ikramını bereketli eder inşâallah; başka birşey hazırlamak için kendini zorlama. Misafirlerin oturabilecekleri geniş bir çadır hazırla. Ben gelinceye kadar hazırladığın şeylerden kimseye birşey ikram etme"* buyurdu. O kimse gidip **Muhammed Emin Erbilî**'nin buyurduğu gibi geniş bir çadır ve ikram edilecek şeyleri hazırladı. Davetliler gelip oturdular. Bu sırada **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerinin oraya geldiğini işiten talebeleri ve sevenleri de geldiler. Dört yüz kişiden fazla bir kalabalık meydana geldi. **Muhammed Emin Erbilî**, hazırlanan yiyeceklerle bereket ve dua buyurdu. Onun duasıyla hazırlanan az bir yemekle oradakilerin hepsi doyuncaya kadar yediler. Fakat yemekler sanki yenilmemiş gibi artmış, ortada duruyordu. Çünkü Allah Teâlâ, peygamberlerine mucizeler ihsan ettiği gibi sevdiği kullarına da kerâmet ihsan etmiştir.

Bulak'taki Sinaniye Mescidi'nin imamı vefat etmişti. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, bu mescide imam tayin edilme-yi arzu ediyordu. Çünkü o, burada uzun müddet kalıp insanlara İslâm'ın emir ve yasaklarını anlatmıştı. Fakat orada âlim geçinen başka bir kimse, **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerinin yerine kendisinin imam olmasını arzu etmekteydi. Bu maksadına ulaşabilmek için başka meşhur kimselerden yardım istemiş, nihayet taraftarların da desteğiyle Sinaniye Mescidi'ne imam olmuştu.

Perşembe günü tayin olunan bu zât, Cuma günü vazifeye başlayacaktı. O akşam **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri *"Biz Allah Teâlâ'ya tevekkül ettik, bize yardımcı olarak Allah Teâlâ yeter"* diye buyurdu ve köşesine çekildi. Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece, her zaman Sinaniye Mescidi'nde yaptığı hatm-i hâcegân virdini bu defa talebeleriyle birlikte evinde yaptı. Bu duruma talebeleri çok üzülüyorlardı. **Muhammed Emin Erbilî** buyurdu ki: *"Allah Teâlâ yardım edecektir."* Gece yarısı olduğu zaman Allah Teâlâ, onun sözünü doğru çıkardı. Âlim geçinen zât felç oldu. Ertesi sabah insanlar birbirine Sinaniye Mescidi'ne imam tayin edilen kimsenin felç olduğunu ve bunun **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerinin kerâmeti olduğunu anlatıyorlardı.

Muhammed Emin Erbilî hazretleri, Bulak'ta bulunduğu müddet içinde gündüzleri ders veriyor, insanlara İslâm'ı anlatıyor, geceleri de talebeleriyle birlikte Allah Teâlâ'yı zikrediyordu.

Dersleri ve sohbetleri sırasında her müslümanın günlük hayatında karşılaşacağı fikhî meseleleri izah ediyor, âlim ve velilerin ahvâline bahsediyordu. Kur'an ehline çok hürmet eden ve ikramlarda bulunan **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, Sinaniye Mescidi'nde Kur'an-ı Kerîm okuyucularını topluyor ve onların kıraatlarını dinliyordu. Kur'an-ı Kerîm okuma ve dinleme bittikten sonra orada bulunanlara yemek, tatlı ve meyve ikram ediyordu.

Dünyaya ve dünya ehline ve insanların kendisine itibar göstermesine değer vermeyen **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, şöyle derdi: *"Biz kimseden birşey istemeyiz. Gelen hediyeyi reddetmeyiz. Fakat onları alıp yanımızda da alıkoymayız. İhtiyaç sahiplerine veririz."* Sözleri, hareketlerine uygundu. En sıkışık zamanlarda bile mânevî vazifelerini, virdlerini ve Allah Teâlâ'yı anmayı terketmezdi. Mısır'ın muhtelif beldelerinden gelen insanlar, **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerinin sohbetlerine devam edip feyizlerinden istifade ederlerdi. Onlara şefkatli bir baba gibi davranan **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, insanların hususî meselelerine kadar eğiliyor, onların ihtiyaçlarını gideriyor, onları zorluktan kurtarıyordu. Sevgili Peygamberimiz'in sünnet-i seniyyesine titizlikle sarılıyordu. Talebelerinin ve sevenlerinin, ilim meclisinden bir an bile ayrılmamalarını istiyordu. Onlara: *"Derslerinizi iyi müzâkere ediniz. Kalbinizin temizlenmesi ve öğrendiğiniz ilimden istifade etmeniz için Allah Teâlâ'nın ismini çok anınız"* buyuruyordu.

İnsanlara karşı tevazu ve yumuşaklıkla muamele ederdi. Allah Teâlâ, onun zâhirini görünen güzelliklerle süslediği gibi kalbi ve ahvâlini de mânevî güzelliklerle süslemişti. Sohbetleri çok tatlı ve tesirliydi. Bir defasında bazı kimseler tavla oyunu oynuyorlardı. Onlara yaklaşıp: *"Kumar mı oynuyorsunuz?"* buyurup yanlarından ayrıldı. Tavla oynayan kimseler oyunu bıraktılar ve bir daha oynamadılar. Onun yanına gelen kimseler, muhakkak ondan etkilenirdi. Birgün sohbetine yabancı biri gelip Nakşibendî yolunun üstünlüğünü ve tasavvufu tümüyle reddetti. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, ona herhangi bir karşılıkta bulunmadı. Fakat o adam oradan ayrılırken tasavvufî ahvâl ve cezbelere kapıldı. Bu hali uzun bir müddet devam etti. Sonra **Muhammed Emin Erbilî** hazretlerine gelerek özür diledi ve onun müridlerinden oldu.

Gittiği yerlerden birinde haramların ve kötülüklerin açıkça işlendiği bir düğün oluyordu. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, bu hale çok üzüldü ve *"Bu düğünün sahibi buralı mıdır? Ona mâni olan kimse yok mudur?"* diye sordu. Orada bulunanlar, düğün sahibinin başka günahlarını da söylediler. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, düğün sahibinin hidâyete ermesi ve ıslah olması için dua etti. Çok geçmeden düğün sahibi onun huzuruna geldi. Ağlayarak yaptıklarına pişman olduğunu bildirdi ve tevbe etti. Ona talebe olmak istediğini bildirdi. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, onu talebeliğine kabul etti.

Muhammed Emin Erbilî hazretleri, İslâm memleketlerinin kâfirlerin eline düşmesine çok üzülmüştü. Mısır'da bulunduğu sırada sevdiklerinden birini ziyarete gitti fakat bu sırada üzüntü-lüydü. Ziyaretine gittiği kimse, üzüntüsünün sebebini sordu. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, buyurdu ki: *"Edirne'nin küffâr eline düştüğü haberi sana ulaşmadı mı?"* O kimse dedi ki: *"Efendim ne yapalım, elimizden ne gelir?"* **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri: *"Allah Teâlâ'ya dua edelim ve bu musibetin İslâm memleketinden uzaklaşması için yalvaralım!"* buyurdu. Talebele-rinin toplanmasını emretti. Allah Teâlâ'nın ism-i şerifini çok andıktan sonra hep birlikte bu musibetin gitmesi için dua ettiler. **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, bir ara gözden kayboldu. Kısa bir müddet sonra meclise sevinerek geldi ve *"Allah Teâlâ müslümanların duasını kabul buyurdu. Edirne şehrini müslümanlara tekrar ihsan edecek"* dedi. Söylenildiği gibi oldu; bir müd-

det sonra Edirne'nin kurtulduğu haberi duyuldu.

Bir defasında talebelerinden birisi kusurlarını ve yaptığı ibadetlerin Allah rızasına kavuşmaya vesile olamayacağını düşünüyordu. Neredeyse bu hususta ümitsizliğe düşecekti. Onun bu halini gören **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri:

"Senin bu halin nedir? Allah Teâlâ, Hz. Hamza'yı şehid eden kimseyi affetti. Seni de affeder!" buyurarak onu rahatlatı.

1324 (1906) senesinde Mısır'a döndü. İnsanlara İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlatmak için çeşitli beldelere gitti. Pek çok sıkıntılara katlandı. Cahil ve sapık kimseler ona karşı çıktılar fakat onun hizmetlerine mâni olamadılar. Yaşlı olmasına rağmen güçlüklerle sabretti. Gece gündüz demeden irşâd faaliyetlerini sürdürdü.

Fakir zengin herkesi ziyarete giden **Muhammed Emin Erbilî** hazretleri, yemek hususunda ısrar edenlere: *"Tasavvuf yolcusunun yemeği ilim öğrenmek, Allah Teâlâ'nın ismini zikre devam etmektir. O kimsenin düşüncesinin yemek içmek olması ona yakışmaz!"* buyuruyordu.

Gittiği yerlerde anlattıklarından istifade edip hayırlı işlerle ilgilenenler olmadığı zaman oradan süratle uzaklaşırdı. Bu gibi yerlerde kalmanın ömrü boşa geçirmek, zayi etmek olduğunu söylerdi. Bir yerde kalırsa ya vaaz ve nasihat eder, ya zikir yaptırır veya eser yazmakla meşgul olurdu.

Talebeleriyle birlikte hatm-i hâcegân virdine devam ederdi. Her hafta Cuma günü hatm-i hâcegân okuturdu. Bundan sonra talebelerinden kibleye yönelmelerini bir veya ikişer kere Yâsîn-i Şerif sûresini okumalarını emrederdi. Bazan da birer defa Fatiha okuturdu.

Son derece tesirli sözleri vardı. Hastaları ziyaret eder, cenazesi olanların cenazesinde bulunurdu. Ölümü çok hatırlar ve hatırlatırdı. Bir defa cenazeden dönen bir talebesine: *"Nereden geliyorsun?"* diye sordu. O da kabristandan geldiğini söyleyince: *"Bu sefer kabristandan döndün, kabristana gidip de geri dönmeyeceğin gün de gelecektir. Onu hatırla!"* buyurdu. Bir meclisten kalkacağı zaman: *"Biz iki defa kalkacağız. Birisi bu gördüğünüz kalkış, diğeri kıyâmet gününde kalkıştır"* buyururdu. Ölümü hatırlatan âyet-i kerîmeler ve hadis-i şerîfler okurdu. *"Dil ile ölümü zikret-*

menin hiçbir kıymeti yoktur. Asıl kıymetli olan ve Peygamber Efendimiz'in 'Lezzetleri yok eden ölümü çok hatırlayınız!' hadîs-i şerîfinden murad, ölümü dil ile değil, kalb ile hatırlamaktır" bu-yururdu.

İnsanları ve talebelerini boş söz konuşmaktan sakındırırdı. "Boş söz konuşan ve boş şeylerle meşgul olan kimsenin tasavvuf ve zühhd yoluna girmesi doğru değildir. Hele bu yola girmişse boş şeylerle meşgul olması hiç lâıyk değildir. Çok konuşmak, kalbi öldürür ve zikrin kalbe yerleşmesine mâni olur" diye buyururdu.

Senelerce Sinaniye Mescidi'nde imamlık yapıp talebe yetiştirmekle meşgul olduktan sonra, Meşcid-i İmrânî'de görev aldı. Ömrünün sonunda talebeleri ve ailesi için bir dergâh inşa ettirdi. Muhammed Emin Erbilî hazretleri, bu dergâhın inşasında bizzat çalıştı. Bir an evvel bitirmek için gayret etti. Bînanın yapımı bittikten sonra talebelerinden birini çağırdı ve şöyle buyurdu: "Gel, sana yeni kardeşlerimizin yerini göstereyim." Talebesiyle birlikte oda oda gezdiler. Tavana çıktıkları zaman şöyle dedi:

"İnsanlar, kendim için bir köşk yaptığımı söylüyorlar. Vallâhi kalbimde dünyaya karşı sevgim yoktur. Lâkin buranın sür'atle yapılması için beni bir kuvvet zorladı. Bunda bir hikmet vardır" buyurdu. Çok geçmeden vefat etmişti. Kalbini Allah Teâlâ'nın zikrinden başkasıyla meşgul etmediği gibi meşgul edenlere de şöyle derdi: "Kalb ev gibidir. Allah Teâlâ'dan başkasıyla meşgul olmak, tozlu bir yolun tozlarını üzerine toplamak gibidir. Ev süpürülmediği zaman tozlar yığılır ve temizliği zor olur. Kalbini başka şeyle meşgul eden ve günlük virdi olmayan veya olup da terkeden mürid, gaflet kirleriyle kalbini kirletmiş olur. Emirleri yapmak ve tasavvuf yolunda yürütmek onun için zorlaşır."

Vefatı

Son günlerinde onun yüzünde her zamankinden daha çok nur parlıyordu. 1332 (m. 1914) senesi Rebiülevvel ayının ikinci Perşembe günü hummâ hastalığına tutuldu. Akşam ve yatsı namazlarını evinde kıldı. Mescide gidemedi; ders vermek ve hatm-i hâcegân yapmak üzere talebelerinden birini vazifelendirdi. Bu gecede Allah Teâlâ'ya olan aşkı ve Peygamber Efendimiz'den itibaren Nakşibendiyye yolu büyüklerine aşkı ve muhabbeti iyice fazlaştı. Onlara olan sevgi ve kavuşma arzusunu bildirdi. Bu hal, bir gece boyunca devam etti. Yanına ziyaret için gelenlere: "Hocanı-

zın haline bakın, ibret alınız. Onun öldüğü gibi siz de öleceksiniz. Allah Teâlâ'nın ismini çok anınız" buyurdu. Şeyh Muhammed Yusuf es-Sekâ'yı yerine ders vermekle vazifelendirdi. Son saatlerinde bile kendisini ziyarete gelen talebelerinin yanına gelmesine mâni olunmamasını istedi. Her birisi tek tek girip elini öptüler. Helâlleştiler ve duasını aldılar. Cumartesi günü hastalığı iyice şiddetlendi ve: "Bugün benim son günümdür" buyurdu. İkinci vaktinden sonra tam bir sakinlik ve sessizlik hali oldu. Pazar gecesi ilaçlarını vermek üzere yanına gelen bir talebesine gülümseyerek buyurdu ki: "Rahat olunuz!" Talebesi: "Biz Peygamber Efendimiz'in sünnetiyle tedavi olmak emrini aldık" dedi ve ilacını verdi. O gece sabaha karşı sekerât-ı mevt hali başladı. Ölüm sarhoşluğu içindeydi. Yüzünden şimşek gibi nurlar yayılıyordu. Sonra kelime-i şehâdet getirerek vefat etti. Pazar gecesi vefatını duyan talebeleri ve sevenleri, uzaktan yakından geldiler; teşhîz ve kefenlenmesi öğleden sonra yapılabildi. Ezher Camii'nde kılınan cenaze namazına birçok kimse katıldı. Karafe Kabristanı'nda Celâleddin Mahallî ve Tâcüddîn es-Sübki hazretlerinin kabirleri yakınında defnedildi. Kabrinin üzerine bir türbe yapıldı. Bu mekân, sevenleri tarafından ziyaret edilmektedir.

Nakşibendiyye yoluna mensup olan Muhammed Emin Erbilî'nin, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî hazretlerine kadar olan silsilesi şöyledir: Muhammed Emin Erbilî hazretlerinin hocası Şeyh Ömer Efendi, onun hocası Şeyh Osman Efendi, onun hocası ise Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî hazretleridir.

Muhammed Emin Erbilî hazretlerinin birçok halifesi vardır. Vefatından sonra insanlara İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlatmışlardır.

Eserleri

1- *Hidâyetü't-Tâlibîn li Ahkâmî'd-Dîn*, 2- *Tenvîru'l-Kulûb fî Muâmelet-i Allâmi'l-Guyûb*, 3- *İrşâdu'l-Muhtâc ilâ Hukûkî'l-Ezvâc*, 4- *Divân-ı Hutab*, 5- *Saâdetü'l-Mübtediîn fî İlmi'd-Dîn*, 6- *Fethu'l-Mesâlik fî İzâhi'l-Menâsik*, 7- *Murşidü'l-Avâm li Ahkâmî's-Sıyâm*, 8- *el-Uhûdü'l-Vesika fî't-Temessüki bi's-Şeria ve'l-Hakika*.

KAYNAKLAR: Muhammed Emin Erbilî, *Tenvîru'l-Kulûb fî Muâmelât-ı Allâmi'l-Guyûb*, Kahire (tarihsiz) s.5-46; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut, c.6, s.43; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, c.9, s.77; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, c.2, s.131; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbûât*, s.1554-1555; T.G. Euliyâlar Ansiklopedisi, c. 10, s.410.

DAĞISTANLI ÖMER ZİYÂEDDİN EFENDİ (R.H) (ö. 1339/1920)

Aslen Dağıstanlı olup Çerkay kazasına bağlı Mirtay köyünde 1266/1850'de doğmuştur. Lazki Kabilesi'nin Avar kolundandır. **el-Hâcc Abdullah Dağıstânî el-Avârî**'nin oğludur.

Dağıstan'da ilk tahsiline başlayan **Ömer Ziyâeddîn**, ilm-i akâid dersi görecek seviyeye geldikten sonra İstanbul'a hicret ederek **Gümüşhânevî Dergâhı**'nda şeyhi **Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî**'den zahiri ve batını ilimleri tahsil ederek icâzet almıştır.

Şeyhi ve hocası **Gümüşhânevî**'nin tavsiyesi üzerine, altı ayda Kur'ân-ı Kerim'i ezberlediği rivayet edilen **Dağıstânî**'nin, *Buhârî* başta olmak üzere pek çok hadis kitabını da hıfzettiği söylenmektedir. **Gümüşhânevî Dergâhı**'nda yıllarca hatimle teravih namazı kıldıran **Dağıstânî**'nin, çok kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu, hatta ömrünün sonlarına doğru altı saatte Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona Fâtiha gibi okuyabildiği nakledilmektedir. 1876 Osmanlı Rus Harbi'nde (93 Harbi) Ruslara karşı **İmam Şâmil**'in oğlu **Gazi Mehmed Paşa**'nın maiyyetinde çarpışan **Ömer Ziyâeddîn Efendi**, aynı yıl Şeyhü'l-İslâmlığa takdim ettiği "*Tecvîd-i Umûmî*" isimli eseriyle, Taşra ruûsuna nail olmuştur.

1877 yılında da tarik maaşı almaya hak kazanmıştır. 1878 yılından 1892 yılına kadar Edirne II. Ordu, 19. Alay Müftülüğü'nde bulunmuştur. Vazifesindeki başarısından dolayı 1893'ten 1901'e kadar Malkara Kadılığı görevini deruhte etmiştir. Bu arada bir yıl Kudüs Mevleviyyetini ihrac ettikten sonra 1 Mart 1904'de Tekirdağ Sancağı niyabetine tayin edilmiş, 1324 Ağustosunda bu vazifesinden ayrılmıştır.

Meşrûtiyetin ilânını müteakip, İstanbul'a gelerek bir müddet ikâmetten sonra vukû bulan bir askerî kıyamda Selânik'ten gelen Hareket Ordusu Kumandanı **Mahmud Şevket Paşa** hakkında aleyhte cürüm isnadından önce müebbeden Kalebend'lîge, bilâhare de Medine'ye sürgüne gönderilmiştir. Altı ay burada ikâmetten sonra hac ibadeti için Hicaz'a gelen Mısır edibi **Abbas Hilmi Paşa**'nın maiyyetine iltihak ile Mısır'a dönmüş ve on yıldan fazla onun saray imamhânı deruhte etmiş, fazlaca izzet ve ikram görmüştür.

1916 yılında İstanbul'a dönerek 14 Nisan 1912'de çıkan umûmî af üzerine Şeyhül-İslâmığa müracaat ederek devrin Şeyhül-İslâmından vazife talep etmiştir.

Hilâfeti savunan ve kırk hadisi ihtivâ eden *Hadîs-i Erbaîn fî Hukûki's-Salâtî* isimli eseri yüzünden bu isteğinin geri çevrildiği ileri sürülmüştür.

Eserleri, şöret ve nüfûzunun geniş bölgelerde yayılmasından dolayı muhtelif bölgelerde basılmış ve dağıtılmıştır. İstanbul, Dağıstan, Mısır, Trabzon ve Edirne'nin muhtelif matbaalarında basılıp dağıtılan eserleri, Mısır'dan Dağıstan'a, Edirne'den Trabzon'a kadar geniş kitlelere feyiz menbâı olmuştur.

Uzun süren mücadeleleri sonunda nihayet hakkı teslim edilerek 5 Ağustos 1936'da Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Hilâfiyyât bölümü, sonra da yine aynı medresenin hadis dersi müderrisliğine tayin edilmiştir (27 Ekim 1917). Bu vazifesinin bir nişânesi olarak *Zübdetü'l-Buhârî* isimli eserini telif etmiştir. 1919'da vukû bulan İsmail Necatî Efendi'nin vefatı üzerine, Gümüşhânevî Dergâhı Şerif-i Şeyhliği inhilâl ettiğinden, şart-ı vâkıf icabı "*Hulefâ-i mevcûdenin ersed ve a'lemi olduğundan secade-i nişîni irşâd olmuş*" hem tedrîs, hem de tarikat neşriyle iştigâl ederek 1920 senesinin 18 Rebîu'l-evvel Perşembe gününde yetmişüç yaşında iken Gümüşhânevî Dergâhı'nda Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Türkçe, Arapça ve Dağıstan dillerinde sayısız manzum ve mensur eserler veren **Dağıstanî, Sultan Vâhidüddîn**'in bizzat tekkesine gelerek teklif ettiği Şeyhül-İslâmîk rütbesini kabulden imtinâ göstermiştir.

Eserleri

1- Lazkî aşireti lisanı üzerine yazılmış (Çerkezce) *Mevlîd-i Şerîf*. Bu eserin Dağıstan yöresinde Süleyman Çelebî'nin mevlidi gibi meşhur olduğu söylenmektedir. Şeyh Şâmil'in kabilisinin diliyle yazılmış *Kısas-ı Enbiyâ'sı*, Dağıstan'da Demircan Şûrâ Matbaası'nda, *Mevlîd-i Mirâc ve Mu'cizât* isimli eserleri Edirne Askerî Matbaası'nda basılmıştır. Bunların kıraati için zenginler, birçok vakıf tahsis ve tesis etmişlerdir.

2- *Fetâvây-ı Ömeriyye bi Tarîkati'l-Aliyye* (İstanbul, 1301).

3- *Sünen-i Akvâli'n-Nebeviyye mine'l-Ehâdisi'l-Buhâriyye*

İstanbul, Mahmut Bey Matbaası (tarihsiz)

4- *Zübdetü'l-Buhârî*. Mısır'da Ezher Şeyhi'nin tetkik ve takríziyle Matbaâ-i Kübrâ'da basılmıştır. (tarihsiz)

5- *Es'ile ve Ecvibe fi İlmi'l-Hadîs*. Bursa'da basılmıştır.

6- *et-Teshîlâtü'l-Atîre fi'l-Kırâati'l-Aşere*. Kırâat-ı Aşere hakkında yazılmış yani Kur'ân ilimlerine ait bir kitaptır.

7- *Metn-i Akâid Tercemesi*. Bursa'da basılmıştır.

8- *Âdâbu'l-Kur'ân*; Matbaâ-i Osmâniye'de basılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm okumanın âdâbı ve faziletine dairdir.

9- *Mevhibe-i Bârî Terceme-i Buhârî*. Bu eseri de iki forma halinde basılmış ve yarıda kalmıştır.

10- *Mu'cizât-ı Nebeviyye*. Türkçe ve manzum olan bu eser, Edirne Askerî Matbaası'nda tab edilmiştir.

11- *Zübdetü'l-Buhârî Tercemesi*. Trabzon İstiklâl Matbaası'nda 1926'da üç cilt halinde neşredilmiştir.

12- *Usûl-u Fıkıh'tan Mirkâd Metni*. Arapça manzum olarak kaleme alınmış ve yer yer şerhler yapılarak izah edilmiştir. Bu eserin kaybolduğu rivayet edilmektedir.

13- *Zevâidü'z-Zebîdî*. Bu eseri de Mısır'da, 1919'da neşredilmiştir.

14- *Mir'ât-ı Kânûn-i Esâsî*. Bu da isminden anlaşılacağı üzere hukuka dair bir eserdir.

Görüldüğü gibi hadis, siyer, fıkıh, tecvid ve kıraat gibi ilimlerde eser veren Dağıstânî, son devrin ilim ile tarîkatı, tasavvuf ile fıkıh bir arada yürüten muhaddis ve mutasavvıflarındandır. Aynı zamanda o, hadis hafızlarındandır. Kabri Süleymaniye Camii avlusundaki mezarlıkta, Gümüşhânevi ve halifelerine mahsus bölümde bulunmaktadır. Mezartaşı kitabesinde şu bilgiler yer almaktadır:

*Hüve'l-bâkî,
Sâlis-i kâim makâm-ı Hazret-i Ahmed Ziyâ
Vâris-i taht-ı hakikat, tâc dâr-ı evliyâ
Fıkıh u Kur'ân u Hadis ilmüne ebr-i şâd gil,
Râh-ı hakda kâfile salar cem-i etkîyâ*

*Burada medfundur o Sultân-ı Serîr-i Ezkiyâ
Evliyâ ruhundan istimdâd eden mesrûr olur
Hoş nazargâh-ı ilâhîdir kubûr-ı esfiyâ
Dur cihâr yâr huzurunda tamam ihlâs ile
Fâtîha eyle tilâvet râbîta kıl fevziyâ.*

Fetâvây-ı Ömeriyye'den Bazı İktibaslar

Ömer Ziyâeddîn Efendi, *Fetâvây-ı Ömeriyye* adlı kitabı bazı ihtiyaçlardan ötürü yazmıştır. Döneminde özellikle tarikatın gerekliliği üzerinde birçok bölgede tartışmalar yapılmakta idi. Ayrıca sahih tarikat nasıl olmalı, nasıl olmamalı? Bu konuda da büyük âlimlerin pek çoğu eser yazmıştır. Tarikata girdikten sonra neler yapılmalı, tarikatın âdâbı, tarikatta gelenek haline gelen bazı hususların dinde yeri olup olmadığı gibi meseleler, insanların kafasını meşgul ediyordu. İşte bu sebeplerden ötürü **Ömer Ziyâeddîn Efendi**, böyle bir eseri kaleme almıştır. Biz de bazı meselelerin hâlâ gündemde kaldığını düşünerek bu eserden bazı iktibaslar yapacağız.

Tarikat-Şeriat Münasebeti

Şöyle bir soru soruluyor:

Tarikat nedir? Tarikat ile şeriat arasında bir ayrılık var mıdır? Şeriatlı tarikat düşünülebilir mi?

Cevap:

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akidesine göre İslâm fıkının dört asıl kaynağına (Kitab, sünnet, icmâ-ı ümmet, kıyâs-ı fukahâ) sınıksız sarıldıktan, farz, vâcib ve sünnetleri eksiksiz ifâ ve icrâdan sonra, kötü ahlâk ve alışkanlıklardan kaçınıp, güzel ahlâklarla donanmaya, zikrullah, fikrullah, nafilâ ibadet ve tâat ile meşgul olmaktan ibaret olan tarikat ile, tarikatın aslı durumunda bulunan şeriat arasında kesinlikle bir ayrılık ve aykırılık yoktur. Şeriatlı tarikat, küfrün ve inkârın ta kendisidir!

Muhakkak tarikat, şeriat-ı garrây-ı Ahmedîyye'ye sınıksız bağlanmak, sünnet-i seniyye-i Muhammedîyye edebîyle edeblenmek, ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesine kuvvetlice sarılmak, Kitab, sünnet, icmâ-ı ümmet ve kıyâs-ı fukahâ dediğimiz İslâm fıkının dört ana esasının dışına çıkmamak, çokça Allah'ı zikretmek, amellerin en faziletlisi; *"Nerede olursan ol, Allah seninle beraber-*

dir” ve “Nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir” âyetleri-ne uygun olarak daimî bir huzur ve murâkabeye devam etmektedir.

Bu konuda ileri geri konuşmak isteyenlerin yersiz konuşmalarına imkân yoktur. Tarîkata karşı çıkan kimsenin elinde itiraz edebilmesi için sağlam bir delil yoktur. Bu hususta *Fetâvây-ı Halîlî*’ de şöyle bir açıklama yer almaktadır: *“Muhakkak dervişler yolu olan tarîkat, şu beş temayül esas üzerine kurulmuştur: Tâat, zikir, başkalarını kendine tercih etmek, tevhid, kanaat, tevekkül, teslimiyet, düşünüp taşınarak hareket ve davranışlarında şuurlu olmak, şükür ve hakkın azâmetini çok düşünmek, bütün bunları içerisinde toplayacak bir ifadeyle söyleyecek olursak, bir kelime ile: İstikâmet ve dosdoğru olmak, kötü fiil ve niyetleri gönlümüzden tahliye etmek ve en güzel ahlâkî hasletlerle donanmaktır.”*

Bu sıfatlar ve özelliklere sahip olan kimse dervîştir; aksi ise ancak zındık olur. Zira, itaatı olmayanın ibadeti, ibadeti olmayanın da dervîşliği yoktur. Böyle biri değil dervîş, olsa olsa zındık olabilir. Dervîşliğin başı Kur’ân-ı Kerîm, ruhu ise hadistir. Yani Kur’ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyyeye istikâmet ölçüsü içerisinde kesin bir bağlılıktır. Dervîşliğin bedeni tarîkat, meşâyihinin işaretleri, namazı şeriat, guslü tarîkat, kibleşi ise hakîkattir. Fakr ve dervîşliğin esası, güzel ahlâk ve muhabbettir. Anahtarı, doğruluk ve istikâmettir. Meyvesi marifet, hazinesi meskenet, özü ise nefsi-ni bilmektir.

Kulun hakka karşı kulluk görevlerini bilmesi, icabını eksiksiz icrâ etmesidir. Sana, senin her şeyinden yakın olan ve seni içten vuran nefsini tanımazsan, senden daha uzaklarda olan yol kesicilerini nasıl tanıyabilirsin?

Tarîkat ve Amel-i Sâlihî Dair

Soru:

Sûfiyye ricâlinden olduğu iddiasında bulunan bir grup veya bir şahıs, akıl bâliğ ve şer’ân mükellef oldukları halde *“Biz artık vuslat makamına ulaştık. Namaz, oruç ve benzeri mükellefiyetler bizden sâkit olmuştur; artık bize bunlar farz olmaz. Şarap, içki, zina ve livâta gibi ilâhî yasaklar tamamıyla bize helâl ve mübâh olmuştur. Biz bundan böyle ismet vasfını kazanmış kişileriz. Hiçbir haram ve yasak bize tesir etmez”* şeklinde saçma sapan fikirleri ileri sürüyorlar. Bazı açık saçık kadınlar yanlarına gelerek elle-

rini öpmekte, onlara da “Siz bizim evlâdımızsınız bundan böyle bizden kaçmayın” nasihatında bulunmaktalar. İşin içyüzünü ve doğrusunu bilenlerden biri çıkıp da: “Bu ne hal?” diye sorduğunda: “Evet! Bunlar sizin şeriatınızda haram, fakat bizim tarikatımızda helâldir!” diye cevap vererek âyet-i kerime ve hadîs-i nebevîleri kendi zihniyetlerine göre te’vîl etmekte “Bizim namazımız kılınmış, orucumuz tutulmuştur. Biz salât-ü dâim ile namaz kılmak üzerindeyiz. Zamanlara ayrılmış bir muvakkat namaz içinde değiliz. Biz sürekli namaz halindeyiz. Biz dâimî namazın sırrına mazhar olmuşuz” gibi mesnedsiz ve şer’î naslarla uzaktan yakından ilgisi bulunmayan iddia sahipleri hakkında İslâm’ın hükmü nedir?

Cevap:

Bu tür iğrenç iddiaların sahipleri, Allah’ı ve O’nun yüce hakimiyetini inkâr eden kâfirlerden olup, yahudi ve hristiyanlardan daha tehlikeli ve sapıktırlar! Eğer tevbe ve istiğfâr ederek imanlarını yenilerlerse ne âlâ! Aksi halde bir an bile gecikmeksizin öldürülmeleri ve susturulmaları gerekir! (Mürteddirler.)

Zikir Meselesi

Soru:

Anlatılan sapık fikirlere sahip olan, kendileri namaz kılmadığı halde aşk ve muhabbet duygularını artırmak için şarap ve benzeri sarhoş edici içkileri içerek zikreden ve tarikat erbâbı olduğu iddiasında bulunan kimselerin zikir ve sohbet meclislerine katılmak câiz midir?

Cevap:

Câiz değil, aksine haram ve yasaktır.

“Benim zikredildiğim bir mecliste zalimlerle bir arada bulunmayın” buyurulmaktadır.

Bütün tarikatlerin aslen Hz. Peygamber (s.a.v.)’e nisbet edildiğini, şeriatı bir tarikat ve hakikat anlayışının zındıklık olduğunu anladınız. Haramlığı, yasaklığı ve çirkinliği icmâ-ı ümmet ile sabit olan namazı terketmek, sarhoşluk verici içki içmek, alkol almak, zina, livâta gibi haramları helâl saymak, büyük günahları pervâsızca işlemek, küçük günahlarda ısrar etmek, bunlar her ne kadar şeriatı haram ise de tarikat ve hakikatte helâldir demek

gibi iddiada bulunanlarla ve böyle davranışlarla karşılaşırsan, onlardan derhal uzaklaş! Yırtıcı hayvandan, yilandan kaçır gibi onlardan kaç! Onlara asla yaklaşma, muhakkak bu tür insanlar şeytanın orduları, isyan, tuğyân ve inkârın körükleyicileridirler. Onlar, kendileri sapan, başkalarını da saptıran kimselerdendir.

Tasavvufia İlgili İstilahların Kullanımı ve Bunların Şerîata Uygun Olup Olmadığına Dair

Soru:

Sûfiler arasında tarîkat, hakikat, ma'rifet, kurbiyyet, bu'diyyet, vuslat, kerâmet, mükâşefe, müşâhede, istiğrâk, fenâfillah ve bekâbillah gibi istilâh ve özel tâbirlerin kullanılması, şer'î şerife uygun mudur? Akâid kitaplarında bunlarla ilgili açık hükümler var mıdır?

Cevap:

Bunlar ve benzeri tasavvufi istilâhların muhtevaları, şerîata uygun ve bu tâbirlerle ilgili rivâyetler de şerîatta mevcuttur.

Ey sâlik! Allah'a açılan kapılar, şerîat, tarîkat, hakikat ve ma'rifet olmak üzere dördtür. Bunların her biri gerçek, Kur'ân ve sünnette sabit olan hususlardır.

Şerîat: Beden ve cesetle ilgili olup, namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek ve kelime-i şehâdet getirmek gibi fıkıh kitaplarında zikredilen farz, vacib, sünnet ve müstehablar ile yasaklanan, haram ve günahları terketmek gibi vücud organlarına mahsus ibadet ve mükellefiyetlerdir. Neticesi ise Cehennemden yakıcı ateşinden kurtulup selâmete ermek ve Cennetin firdevs bahçelerine girmektir.

Tarîkat: Bütün güzel ahlâklarla donanmak, her türlü çirkin davranışlardan uzak durmak gibi kalbî mükellefiyetler olup, iyi huylarla donanmak, kötü âdet ve alışkanlıkları kalbden kovmak ve kalben Allah'ı zikretmek mânâsındadır. Kalbi her türlü kötülükten temizlemek, Allah'tan gayrı herşeyi kalbden çıkarmak şeklinde ifade edilir. Bunun neticesi, kalbi kötülüklerden temizleme ve Allah'tan gafil bırakan duygu ve düşüncelerden ayırma, imanda yakîn derecesine ermektir.

Hakikat ise; Allah'ın dışındaki herşey ve her şekilden uzak kalıp yalnız O'nunla ünsiyet etmek, kesiksiz ve kesintisiz her an

huzûr-u ilâhîde bulunma şuuruna varmaktır.

"Gönlüm, göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir zaman da olsa Allah'tan gafil olsa ve O'nun azâmetini ve huzurunda bulunma duygusunu yitirse kendimi müslümanlardan saymazdım!" sözünde ifadesini bulan, bir an bile Allah'ı unutmadan her an O'nun murâkîbî ve denetimi altında bulunduğu inancı içinde hareket etmek gibi rûha ait mükellefiyetlerdir. Bunun neticesi, nefis-i mutmainne ve selîm kalbe erişmek, kâmil bir Allah sevgisidir; şahsî irade ve isteklerini imha ederek ilâhî iradeye râm olmak gibi güzel hasletlerdir.

Ma'rifet ise müşâhede, fenâ fi'l-fenâ ve bekâbillâh gibi zikri dahi unutturan sırta ait hasletlerin bütünüdür.

KAYNAKLAR: Dr. İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İst. 1984, s.148-153; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.2, s.189-190; Sadık Albayrak, *Yürüyenler ve Sürünenler*, s.140; Ş. Erer, *Dağıstani ve Dağıstanlılar Tarihi*, s.248; Revnekoğlu, *İstanbul Tekkeleri Tarihi*, DEM, ARŞ, B. No: 212; Ömer Ziyâüddîn Dağıstânî, *Fetâvâ-yı Ömeriyye*, (Tasavvuf ve Tarikat ile İlgili Fetvalar, çev: Prof. Dr. İrfan Gündüz, Prof. Dr. Yakup Çiçek) s.65-91.

Prof. Dr. İRFAN GÜNDÜZ

MUHAMMED ABDULLAH HASAN (R.H)

(ö. 1339/1920)

Seyyid Muhammed Abdullah Hasan'ın hayatına başlamadan önce Somali'den bahsetmek gerekir. Çünkü Somali'de İslâm'ın yayılışı, sömürgecilere karşı direniş ve bu bölgede etkin olan Sâlihiyye Tarikatı hakkında temel bilgiler edinmeden Muhammed Abdullah Hasan'ı iyi tanıyamayız.

XIX. Yüzyılda Somali'de Tarikatlar ve Sömürgecilere İsyan

Somalililerin İslâm diniyle alâkaları uzun bir geçmişe dayanır. Onlar İslâm'ı, Somali'ye kuzeyden Kızıl Deniz, Aden, Yemen veya Hadramut üzerinden gelen Araplar sayesinde tanıdılar. Daha sonra bu Araplar, Somali sahiline gelen kalabalık İranlılar tarafından baskı altına alınmıştır. Her iki yabancı müslüman grup da Somali'nin Arabistan'a bakan kuzey kıyılarıyla güneye uzun

bir hat boyunca uzanan Hint Okyanusu boyunda ticaret şehirleri kurmuşlardır. Bu çağda, Bender, Kasım, Mayt veya Zeylâ gibi kuzey Somali limanları Mogadişu, Marka, Brava gibi güney kıyı şehirleriyle rekabete girmiştir. Daha sonra ticaret, müslümanları Adal ve Ifalt gibi emirlikler kurmak için dahili bölgelere sürükleyince küçük eyaletler, Doğu Afrika'daki ilk İslâm devletlerini oluşturdular. Geniş İslâm dünyasının bu uç devletleri, kısa zamanda klasik Arap yazarlarının Zengî adını verdikleri iç bölgelerde bulunan insanlarla temasa geçmişlerdir. Sonra göçmen Gellalar ile ve kırsal bölgede yaşayan Semâlik (Somalililer) ile ilişki kurdular. Ortaçağ bittikten sonra körfez yerlileri hızla İslâm'ı benimsemişlerdi. Bu eğilim, eski düşman hristiyan Etyopya ile yapılan savaşlarla daha büyük bir güç kazanmıştır. XVI. yüzyıldaki çelişkilerden hemen sonra Somalililerin hemen hemen tümü İslâm'ı kabul etmişlerdir.

XIX. yüzyıldan önce çok az sayıda Avrupalı, Somalililerle irtibat kurmuştu. Denizci devletler, gemi kazaları sonucu bu düşman kıyılarda kalan gemilerini değişik zamanlarda kurtarmaya çabalamıştır. 1840'tan sonra Avrupalı güçlerin bazıları, Afrika körfezini, kendi siyasi etkilerini kurabilecekleri bir bölge olarak görmeye başladılar. Kasıtlı olarak Somali kıyılarının bazı kısımları üzerindeki Osmanlı haklarını görmezlikten geldiler. Somali toprakları üzerinde Avrupalıların çıkarları yoğunlaşırken buralarda yeni bir İslâmî şuurlanma gözlenmekteydi. Daha önce ülke toprakları üzerinde istikrarsız bir biçimde gelişen İslâmî uyanış, Avrupalıların bölgeye girmeye başlamasıyla hızlanmıştır.

XIX. yüzyılda yeni İslâmî uyanışın güçlenmesi, 1820'lerde güneydeki Juba Nehri boyunca gerçekleştirilmiş olan ıslah çalışmalarının güçlü lideri Şeyh İbrahim Hasan Jabaro ile ilgilidir. 1836 sıralarında bir grup militan, Somali'de önemli bir kasaba olan Brava'yı ele geçirdiler ve bir süre ellerinde tuttular. Yine 1880'lerden sonra sûfi Kadirî Tarikatı, bölgedeki en önemli tarikat olmuştur. Bu tarikatın iki merkezi vardı. Biri Brava'da ve diğeri kuzeyde Haveli bölgesindeydi. Bu bölge Ogadin'deki Kolonkol istikametinde, Etyopya sınırına yakın bir yerdedir. Liderleri Kuzey Somali Kadirîleri'nin büyük şeyhi Abdurrahman ez-Zeylaf idi. Anlatıldığına göre bu Şeyh, pek çok kerâmete sahipti. Güneyde yerel Kadirîler, daha çok karizmatik lider Şeyh Üveys b. Muhammed el-Berâvî'ye bağlıydılar.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kuzey ve güney Kadirîleri iyice yerleşmişlerdi. İki Kadirî grubu da tasavvufun geleneksel kâhplarına sadıktılar. Yine de her birinin müntesipleri, büyük tarım birimleri kurarak bu gruplara o yörelere özgü bazı karakteristik özellikler kattılar. Buralarda tarikat üyeleri zikirler düzenliyor, tahıl yetiştiriyor, koyun, keçi ve deve gibi hayvanları besliyorlardı.

Somali İslâmî hareketinin aydınlanma dönemi yalnızca Güney Kadirîyye Tarîkatı'na üyeler kazandırmakla kalmadı. Diğer tarikatlar da körfezde İslâmî irşâd ve tebliğ için yarışa başladılar. Bu küçük tarikatların bazıları Denderâviyye, Ahmedîyye ve Rifâiyye'dir. Ortaya çıkan tarikatlar içerisinde kısa zamanda Kadirîyye'nin en büyük rakibi olacak Sâlihiyye doğmuştur. 1890'ların başında Sâlihiyye sadece yeni bir tarikat değil, aynı zamanda yeni bir tasavvufî geleneğin de sözcüsü durumuna geçmiştir. Bu tarikat, doktrin olarak Kadirîlerle uyuşmamaktadır.

Sâlihiyye Tarîkatı, ismini şeyhinin adından alır. Şeyh **Muhammed b. Sâlih er-Reşîd**, Malikî mezhebine bağlı bir Sudanlı idi. Nil üstündeki Dongola'dan gelen **İbrahim b. Reşîd ed-Düveyhî**'nin yeğeni ve vekiliydi. **İbrahim b. Reşîd** ise **Ahmed b. İdris el-Fâsî**'nin öğrencisi ve yakın arkadaşı olmuştur. Yemen'de, Sabya'da ve Mekke'de onunla birlikte çalışmıştır. **İbrahim b. Reşîd** ile iki öğrencisi ve tarikatın kurucuları **Muhammed Osman el-Mirgânî**, **Muhammed Ali es-Senûsî**'nin araları çok iyiydi. XIX. yüzyıl tasavvufî tarikatların bu bölümü, **Ahmed b. İdris el-Fâsî**'nin öğretilerini izliyordu. Hepsinin de temel görüşleri kaynak olarak **Ahmed b. İdris el-Fâsî**'den etkilenmiştir.

Şeyh **Muhammed b. Sâlih** tarafından eğitilen halifelerin en ünlüsü **Seyyid Muhammed Abdullah Hasan**'dır. Seyyid, Somali bölgesinde "*Deli Molla*" olarak tanınmaktadır. Gerçekte o, ne deliydi, ne de mollaydı. Ama çok önemli bir Somali aydını ve dinî liderdi. Seyyid **Muhammed**, ülkesindeki İngilizlere ve İtalyanlara karşı direnişini yirmi yıldan fazla bir zaman (1899-1920) sürdürdü. Müslüman lider tarifine tıpatıp uyan **Seyyid Muhammed**, bazı konularda Faslı lider **Abdülkerim**'e ve Cezayir emiri **Abdülkâdir**'e çok benzerdi. Sudanlı **Mehdî** ile mukayese edilse de kendisi hiçbir zaman **Mehdî** olduğunu iddia etmemiştir. Sâlihiyye Tarîkatı'nın örgüt desteği ile Somali'de gelişmekte olan İslâm'ı korumaya çalışmıştır. O, Somali'nin önderi ise de asla laik bir milliyetçi olmamıştır. Onu böyle tanımlamak, onun amaçlarını

saptırmak ve başarılarının nereden kaynaklandığını anlamamak anlamına gelir.

Seyyid Muhammed'in Doğumu, Yetiştirilmesi ve İlk Etkileri

Seyyid Muhammed Abdullah Hasan, Nisan 1864'te Kuzey Somali'deki Bohotle yakınında doğdu. Büyük babası **Şeyh Hasan Nur**, burada yerleşmiş ve Bohotle'deki yerel bir kabile olan Dulbahante'den bir kadınla evlenmişti. Babası **Abdullah** hakkında pek az bilgi vardır. Ama en azından oğlunun eğitimiyle bizzat ilgilendiği, onu bir medreseye yollamasından bellidir. **Muhammed**, daha onbeş yaşlarındayken hoca oldu. Ondokuz yaşında da derin bilgisi gözönünde tutularak "**Şeyh**" olarak çağrılmaya başlandı. Bazı kaynaklar, çalışmaları için Etyopya'daki Harara ve Mogadişu'ya da gitmiş olduğundan bahseder. Yirmibeş yaşlarındayken evlendi. 1885 yılında Arabistan'a gitti, 1893'te hacca gitti ve Medine'yi ziyaret etti. **Seyyid**, ara sıra Somali'ye dönmekle beraber Mekke, Medine ve Yemen'de beş altı yıl kadar kaldı. Ama hayatının bu devresi hakkında ayrıntılı bilgi fazla mevcut değildir. Daha sonra Mekke'de **Şeyh Muhammed İbn Sâlih**'le tanıştı. Onun yeni tarikatına girdi ve bir müddet sonra halifesi oldu. Nesir veya nazım, Arapça eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla **Seyyid Muhammed Hasan**, İslâmî ilimler sahasında şeyhi **Muhammed İbn Sâlih** tarafından çok iyi eğitilmiş biridir.

Seyyid Muhammed Hasan, Şâfiî fıkhi üzerine derin bilgiye sahiptir. Ayrıca Kur'an ve hadis konusunda da otoritedir. Şiirleri, Arap nazım biçimlerine yabancı olmadığını gösterir. Hem Somali diline hem de Arapça'ya çok iyi hakimdir.

Sömürgecilerle Savaş Döneminin Başlaması

Seyyid ile Barbera'daki İngilizler arasındaki ilişkiler hiç de iyi değildi. Aden'de kaldığı sırada **Seyyid**, karşılaştığı bir İngiliz subayını bir korkuluk duvarının üzerinden yuvarlayarak bacağına kırdı. Aden'den Barbera'ya geldiğinde gümrük ödemeden eşyalarını almasına müsaade etmeyen İngiliz memura öfkeyle şöyle bağırmıştı:

"Siz bu topraklara girerken gümrük ödediniz mi? Bu topraklarda bulunmanın gümrük vergisi sizden alındı mı? Ayrıca siz, bizim ülkemize girmek için kimden izin aldınız?" Somalili tercüman, **Seyyid**'in bu sözlerini İngilizce'ye çevirirken memurun gözü-

ne girmek için bir de konuşmanın sonuna şu cümleyi ekler: "*Bu adam (Seyyid Muhammed) deli şeyh olarak meşhurdur (Crazy Shaykh).*"

Bu hikâye, sonradan "*Deli Molla*" ünvanını almasına yol açmıştır. Benzeri bir başka hikâye de Barbera'daki İngiliz Valisi hakkında anlatılır. Rivayete göre Vali, tam öğle uykusuna yatmak üzereyken evinin bitişiğindeki camiden bir ezan sesi yükselir. Bu, İngiliz'i çok kızdırır ve ezan okunmasını yasaklar. Askerlerine ezan okumaya kalkışanı tutuklamaları için kesin emir verir. Bir müezzin her şeye rağmen muhafızları atlatarak minareye çıkar ve ezana başlar. Müezzinin sesi, bir İngiliz görevliyi uyandırır. Bunun üzerine İngiliz, silahını ateşler ve müezzini şehid eder. Bu öykünün Seyyid Muhammed'i çok etkilediği ve içindeki sömürgecilik karşıtı eğilimleri güçlendirdiği anlatılmaktadır. Bunun yanında o, Mekke, Medine ve Yemen'deyken çok güçlü Pan-İslâmcı akımlarla temasa geçmiş ve bu durumu, onda sömürgecilik aleyhtarları fikirlerin gelişmesine yol açmıştır.

Barbera'nın sömürge olmasından ve yerel Kadirîlerden rahatsızlık duyan Seyyid Muhammed, "*ıfsad olmuş bir mekân*" diye adlandırdığı Barbera'dan Ogadin yaylalarının özgür havasına hicret ettiğinde yıl 1897'dir. Burada annesinin kabilesi olan Doğu Bohatle'de iki yıl kadar kalır. Ayrıca babasının memleketi, amcalarıyla halalarının yaşadığı Negal Vadisi'ni de ziyaret eder. Bu dönemde Seyyid Muhammed'in yabancı işgalcilere karşı silahlı direniş fikri üzerinde düşünmeye ve bir müddet sonra da silah ve adam toparlamaya başladığı görülmektedir. O, Somali'de yabancı ve sömürgecilerin varlığı aleyhine meydanlarda vaazlar vermiştir. Ayrıca bağış kabul ederken de sadece silah ve erzak biçiminde verilen bağışları alacağını söylemiştir. On adet dişi deve, bir silaha takas olunabiliyordu. Başlangıçta silahların çoğu Fransız ordusundan Etyopya'ya satılan ya da Aden'den yapılan kaçakçılıkla elde ediliyordu ki bunlar, eski Legras ya da Lebel marka silahlardı. Daha önce hiçbir silahlı eyleme girmemiş olan Seyyid'in o günlerden kalma bir konuşması, bugüne kadar gelmiştir. Kur'an ve hadislerden iktibasların yapıldığı bu sert konuşma, Seyyid'in tipik hitabet üslubunu yansıtmaktadır. Bu hitabede Allah'a itaatin ve kâfirlere karşı koymanın bir müslüman için en temel görev olduğu vurgulanmakta, ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar kâfirlerin bir gün bu topraklardan kovulacakları belirtilmektedir. Şöyle diyor: "*Bu kâfirler sürüsü çok uzaklardaki yurtlarından kalkıp ülkemize*

girdiler. Dinimizi tahrip etmek, bizi huristiyan yapmak istiyorlar. Arkalarında hükümetleri, ellerinde yüzlerce binlerce silahları var. Sizin sadece Allah'a bağlılığınız, birkaç silahınız ve kararlılığınız vardır. Onların askerlerinden, silahlarından korkmayın! Allah en büyüktür, Allah onlardan büyüktür. Sabırla her güçlüğü göğüslemeye hazır olun. Her kim ki onlara rehberlik eder, su kuyularımızı açığa çıkarır, işte o bilsin ki kendisini onlara hizmetçi etmiştir, casus olmuştur; böylelerini öldürün! Onlar, Peygamberimizin şu sözünde söylediği gibi müslüman bile değildirler: 'Kim ki bize silah çevirir, bizden değildir!' Gayemiz, topraklarımızdan kâfirleri sonuna kadar temizlemektir."

1899'un Mart'ında patlak veren beklenmedik bir olay, **Seyyid Muhammed'e** çoktandır planlamakta olduğu cihadı başlatmak için fırsat verir. Barbera'dan, **Hirni** adında Somalili bir polis, silahıyla beraber **Seyyid'in** yanına sığınır. **Seyyid'in** silahı ondan satın alıp almadığı bilinmemektedir. Hadiseyi duyan Barbera'daki İngiliz Genel Valisi **Cordeaux**, **Seyyid'e** silahı geri vermesini bildiren bir mektup yazar. **Seyyid**, cevabını Vali'nin yolladığı mektubun arkasına yazar. Şöyle demektedir: "*Ne senden, ne de başkasından hiçbir şey çalmadım. Kim çaldıysa ona git. Tapmak için hangi tanrıyı seçmişsen, git ona tap!*"

Bunun üzerine Vali, **Seyyid'i** haydut, isyancı ve terörist olarak ilân eder. Bu tanım, ona yapılacak her türlü yardımı, iletişimi otomatik olarak idareye başkaldırı anlamına getirmektedir. Buna rağmen İngilizlerin ona karşı başarısızlıkla sonuçlanan operasyonlarda bulunmalarına, komplolar kurmalarına engel olmaya-caktır. O esnada İngilizlerin çoğu, Boer savaşlarına gidiyordu. Birkaç ay sonra **Seyyid**, yanında binlerce adamıyla beraber birden bir ordu olarak ortaya çıktı. Hemen harekete geçerek bir İngiliz karargâhı olan Burao'yu kuşatma altına aldı. Ayrıca Barbera-Burao yolu üzerinde İngilizlerle işbirliği yapan bir bölgeyi de yağmaladı.

Seyyid Muhammed'in ilk gerçek askerî çarpışması dervişleri tarafından Cigciga'da ilerleyen Etyopyahlara karşı yapılmıştır. Birkaç yıldan beri Etyopyalılar, Ogadin tarafına doğru düzensiz gruplar göndermekteydiler. İmparator **Menilik**, gönderdiği bir tamimle Cigciga üzerinde hak talep etmişti. Etyopyalılar, bölgeyi, işgalcilerin yeniden ele geçirdikleri 1900 yılına kadar fasılah olarak ellerinde tuttular. Burada küçük bir kale kurdular. 1900 yılı

Mart ayında binlerce atlı derviş kaleye saldırdı; fakat ağır kayıplar vererek yenildiler. Akıncıların bir kısmı Dulbahante, bir kısmı ise Haburtoljalo ve Yunus kabilelerinden. Saldırıda yer alan İzak kabilelerinden ikisinin arasında daha önce kan davasının bulunuşu, **Seyyid**'in uzlaştırmacı biri olduğuna dair delildir. Kabileleri birbiriyle barıştırmayı başarmıştır. **Seyyid**'in cihad için coşku yaratma kabiliyeti üzerine söylenecek bir söz yoktur. Bu işi çok iyi başarmaktadır. Yeni siyasi bağlantılar kurarak Birleşik Somali Kabileler Cephesi oluşturmaya çalışıyordu. Sâlihiyye Tarikatı'na üye olmak, değişik kökenli insanları bir arada tutan en kuvvetli faktördü. Cigciga olayı, **Seyyid**'in kabileler arasındaki konumunu etkilemedi. Cbaland'da, Ogadin kabilelerinden **Muhammed Zübeyr**'e karşı bir kampanya açmış olan İngilizler, **Seyyid Muhammed** ile ciddi bir şekilde mücadele etmek gerektiğinin farkına varmışlardı.

Seyyid Muhammed'in aleyhine başlatılan İngiliz, Etyopya ve İtalyan kampanyalarını özetlemek bir tekrar olacaktır. Düşmanlarının bakış açısına göre sorun, **Seyyid**'in güçlerinin nasıl bozguna uğratılacağı ve nasıl yakalanıp zararsız hale getirileceğidir. İngilizler önceleri yalnız, daha sonra da İtalyan ve Etyopya güçleriyle bir araya gelerek onu köşeye sıkıştırmaya çalıştılar. Su kaynaklarını kısıtılar, yiyecek elde etmesini engellediler. Cibuti, Etyopya ve Arabistan'dan gemiyle silah ve cephane temin etmesini engellediler.

Bu noktada İngilizler ve müttefikleri, birçok güç meseleyle karşılaştılar. Kendi başlarına yapacakları bir saldırının yeterli olamayacağını anladılar. Çünkü **Seyyid**, **Muhammed Zübeyr** gibi sıradan ve önemsiz bir düşman değildi. 1903'ten itibaren muhtemelen altı bin adama, binbegyüz civarında da yedeğe sahipti. **Seyyid**'in adamlarının yarısı tüfekliydi. Maki bitki örtüsü ve dikenli ağaçlarla kaplı olan bozuk arazide dervişler genelde iyi hareket ediyor ve düşmanlarını şaşırtıyorlardı. Bazı belirli kıyı şeridi dışında nereye gittikleri belli değildi. Somali müslümanlarının çoğu her ne kadar Sâlihiyye Tarikatı'na mensup olmasalar da yabancılarla karşı kendi yurttaşlarının yanında yer aldılar. Kısaca, **Seyyid Muhammed**'in adamları, fazla sıkıntıya uğramadan silah ve teçhizat teminine devam ettiler.

Öte yandan İngiliz birlikleri ağır ilerliyor ve bilmedikleri bir ülkede korkunç sıcak altında su kaynaklarından habersiz ve belir-

li bir zamanla sınırlanmış olarak savaşıyorlardı. Üstelik gerekli fakat iklim şartlarına göre ağır savaş teçhizatıyla yüklüydüler. Bütün bu yükler, aslında sahilden getirmecekleri Hint develeriyle taşınmalıydı. Zira Somali cinsi develer, ağır yükler için yeterli güce sahip değildi. İtalyan ve Etyopyalı müttefikleriyle iletişimleri çok zayıftı. İngilizlerin çölde sık sık kiraladıkları Somalili rehber ve paralı askerlerse bir müddet sonra silahlarıyla beraber kaçıyorlardı. Ama İngilizler kendi adamlarını kaybetmemek için Somali'ye Sih birlikleri, Belüciler, Yaolar, Güney Afrikahlar ve İngiliz topluluğunun diğer uluslarından asker getirmişlerdi. Doğal olarak bu gruplar arasında sık sık iletişim güçlüğü çekiliyordu. Her etnik grup, büyük miktarda ve çok farklı gıdalara ihtiyaç duyuyordu. Bu da İngilizlere pahalıya maloluyor, besin sağlamada güçlük çekiyorlardı. Çatışmaların başlangıcından 1905'teki İllig Anlaşması'na kadar Seyyid ve İngilizler arasındaki mücadele, tıpkı bir yaban arısıyla fil arasındaki uzun mücadeleye benzetilebilir.

Seyyid Muhammed'in Askerî Düzeni ve Savaş Taktikleri

Her gerilla lideri gibi Seyyid Muhammed'in sorunları da Avrupa yapımı silah istisna olmak kaydıyla askerî olmayıp, örgütlenme, disiplin ve sadakatle ilgiliydi. Seyyid ancak şiddetli çatışmalardan kaçınarak ve düşmanlarını gerilla savaş teknikleriyle pusularla tedirgin ederek başarılı olabilirdi. Seyyid'in siyasî görüşümü, müridleri arasında ve diğer Somalililer arasındaki dinî stratejisi ortak bir zemine çekmek yolundaydı. O, topraklarının yabancı ve davetsiz güçlerce istilâsına haklı olarak karşı çıkan bu insanların tercümanı olmak gücüne sahipti. Seyyid Muhammed'in askerleri, o zamanlar birçok Somalili tarafından kullanılan beyaz pamuklu bir dış esvab, beyaz bir sarık, bir tesbih ve tüfekten oluşan çok basit bir üniformaya sahipti. Dervişlerin birçoğu da kendi küçük bineklerine veya midillilere ve ateşli silahlara sahipti. Bu silahlar genelde Fransız kökenlidir. Lebers veya Legras tüfekleridir. Arada bir Martini ve Henry markalı tüfekler de vardı. Bunların dışında düşmanlardan ele geçirilmiş Lee-Meetford, American Renington veya Winchester'lar da vardı. Sahip oldukları diğer silahlar ise kılıç, ağızdan dolma tüfek, ceylan derisinden kalkan, düz veya kancalı mızraklardır. Seyyid Muhammed'in as-

kerlerinin çoğunluğu süvari idi. Fakat gerektiğinde piyade de olabiliyorlardı. Somalili tarihçi **Cuma Ömer İsa**, onlar için şöyle diyor: *"Ölümü, emperyalizmin ve zulmün gölgesi altındaki bir hayata yeğleyen ve imanlarında, cesaretlerinde, Allah'a itimatlarında müttakî dedelerine benzeyen mücahid insanlardır."*

Bu düşünceler, o dönem İngiliz ve İtalyan gözlemciler tarafından da tasdik edilir. Onlar, son derece cesur ve ölümden zerrece korkmayan kişilerdi.

1901, 1903 yılları arasında **Seyyid**'e karşı girilen ilk üç İngiliz saldırısının askerî güç ve etkili silah avantajı, karşı tarafın hareket kabiliyeti ve kararlılığı ile dengelenmiştir. Bunun bir örneği, İngiliz Albayı komutasındaki bir keşif kolunun Gumburu Tepesi'nde dervişler tarafından bozguna uğratılması hadisesiydi. Burada 9 İngiliz subayı ve 187 kişi ölmüş, 29 kişi de yaralanmıştı. Bunlar İngiliz, Sih, Yao ve Somalili askerlerdir. İngilizler, 1880'lerde birliklerini sürekli bozguna uğratan **Sudanlı Mehdi**'den bu yana, Afrika yerlileri karşısında böylesine dehşetli bir yenilgiye uğramamıştı. Gumburu Tepesi savaşında dervişlerden bir görgü tamğı, hiçbir esirin ele geçirilmediği çatışmalardaki manzarayı şöyle anlatıyor:

"Düşman gücü yaklaştığında Seyyid Muhammed, ordusunu dörde bölmüş, her birini ayrı bir bölgeye yerleştirmişti. Kısa bir aradan sonra İngiliz ordusu küçük bir tepenin üstüne geldi. İki taraf 17 Nisan 1903 sabahı saat 7.00'de karşı karşıya geldiler. Savaş başladı. İngiliz kumandanının, adamlarının kaçmalarını önlemek ve savaşmalarını sağlamak için ayaklarından prangaya vurdurduğu ve kamçılattığı söylendi. Düşman hatlarına sızana kadar saldırıyı sürdürmek bizim âdetimizdi. Çünkü biz, her şehidin ölümden sonra mutlaka Cennete gideceğine inanırız. Savaş öğleden sonra 16.00'ya kadar sürdü, sonunda zafer dervişlerin oldu. Çok miktarda savaş malzemesi ele geçirildi. İngiliz ordusu dehşetli bir yenilgiye uğradı. Dervişlerin en büyük ganimetleri, 10 adet maxim topuydu. İngiliz cesetlerinin sayısı belirsizdi. Ölü vücutlar bir yığın halindeydi. Kan, tepenin üstünden aşağılara doğru oluk gibi akıyordu. Sadece altı İngiliz subayı ve asker kaçabilirdi. Dervişlerin büyük bir kısmı şehid düşmüştü."

Bu ve benzeri hadiselerin anısına **Seyyid**, sık sık Arapça ve Somali dilinde şiirler yazmıştır. Burada onun Arapça şiirinden

birkaç mısra verelim:

*Selâm olsun kardeşlere!
Kapıyı demirleyendir, koruyucudur onlar!
Onlardır atlı akınlarda,
Boyunlarına inen kasırgalarla,
Ayakta tutan bu dini.
Akın döneminden beri,
Öfkeli bir tufan gibi,
Düşmanın umutları
Dulların sayısıyla yıkılır,
Onların ıstıraplarıdır,
Genç devleti kurtaran!*

Gumburu Tepesi Savaşı, Dârâtoleh çarpışması ve İngilizlerin İtalyan müttefikleriyle katıldıkları Obbia'nın iç kesimlerindeki çatışmalar, Seyyid Muhammed'in lehine sonuçlanmıştır. Bu saldırıdaki hedef, Seyyid'i kurak mevsimde susuz kalan açık arazide tuzaga düşürmektir. Fakat sonuçta İngiliz kuvvetleri, İngiliz Somalisi topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bunu, 1904'te yeni General Egertan yönetimindeki diğer bir saldırı izledi. Bu ilk stratejinin yeni baştan aynen uygulandığı bir saldırıydı ve tabii ki başarısız oldu! Seyyid ve adamları, İngiliz hatlarından sıyrılıp kaçmayı başardılar. Hint Okyanusu kıyısında Seyyid'in kontrol ettiği önemli bir liman olan İlligin bir deniz çıkarma gücüyle alınmasına karşın, İngilizler için nihâi zafer uzak görünüyordu.

O sırada İtalyan tarafının Arapça'sı çok iyi olan yetenekli arabulucusu Pestalozza, Seyyid'in güvenini kazandı. Kendi hükümeti ve Aden'deki İngilizlerle olan müzakereleri sonunda Pestalozza ve Seyyid, İllig'de bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmanın şartları şöyleydi:

Seyyid tarafından kontrol edilen bölgedeki silah ve mal ticareti durdurulacak, Seyyid'le İngiliz ve Etyopyalı düşmanları arasındaki mücadeleye son verilecek, Seyyid ile İtalyanlar arasında da herhangi bir düşmanlık kalmayacaktı. Nogal Vadisi'nde tepe noktası olan ve bir kenarı Hint Okyanusu'na paralel giden üçgen biçimindeki bir bölge de Seyyid'e verilecekti. İtalyanların kendi etki alanları, içinde olduğunu ileri sürdükleri bir bölgedeydi. Yani Seyyid, bir kısıpaca alınmış, kuzeyde uzanan Mijertayn Devleti ile

güneyde Obbia Sultanlığı arasında sıkıştırılmıştı. İllig limanı, Seyyid'in başkenti ve ticarî bölgesi olacaktı. Bu anlaşma, Obbia ve Mijertayn sultanlıklarına verilen hediyelerle de sağlamlaştırıldı.

Anlaşma, İngiliz ve İtalyanlara da Seyyid'in İtalyan koruması altındaki yeni bölgesinde karışıklık çıkarmayacağına dair umutlar verdi. Askerî kampanya ihtimallerini kaldırmak için geçici bir anlaşma yapmak istediler. Böylece Seyyid gibi İtalyan ve İngilizler de zaman kazanmış olacaktı. Yine de taraflardan herbiri diğerinden öylesine şüphe ediyordu ki, bu anlaşmanın geçerliliğini zorlaştırıyordu. Obbialı Yusuf Ali ve Mogor Osman'ın kendilerine İtalyanlarca kabul ettirilen bu çözümünden ötürü tedirgin oldukları anlaşıyordu. Seyyid de şimdi komşuları olmuştu. Dahası her iki sultan da İllig çevresindeki kıyı alanını ve bazı iç bölgeleri kontrolleri altında tutmak istiyorlardı. Anlaşmanın neticelerinin İngilizler ve İtalyanlar tarafından eleştirilmesiyle durum iyice zorlaştı. Bunlara göre koşullar daimî değildi ve kendi aleyhlerineydi. Sadece Seyyid'in zaman ve prestij kazandığını iddia ediyorlardı. Hakikaten de Seyyid, o sırada çok iyi bir konumdaydı. Hem İtalyanlar, hem de İngilizler tarafından resmen tanınmıştı. Her iki tarafın da Etyopya'ya yönelik tutumları değişmişti.

Anlaşmanın imzalanışını izleyen bir yıl içinde bir türlü yerleşememiş olan şartlar bozulmaya başladı. Düşmanlık ve karşılıklı yağmalar yeniden başladı. Silah ticaretinin kesilmesi şartı, işlerliğini kaybetti. Bu, daha çok özgür ve kanun tanımaz sınır bölge kumandanlarının iyi bir kârla silah sattıkları Etyopya'da vukû buldu. Hedefleri, Etyopya sınırını en kısa zamanda doğuya doğru genişletmekti. 1908 baharından itibaren üç yıllık ateşkes büyük ölçüde kalktı. Seyyid ve düşmanları, bir kez daha karşı karşıya geldiler.

İngiliz ve İtalyanların Gizli Planları, Bazı Yeni Durumlar

Askerî saldırılara geçmeden önce İngiliz ve İtalyanlar, Seyyid'in itibarını yıkmak için gizlice bir taktiğe başvurdular. Aden'deki İngiliz ve İtalyan diplomatlarca yürütülen oyunların nasıl yapıldığı halen belirgin olmasa da Seyyid'i sevmeyen bir Salihiyye Tarikatı liderinin aklını çelmede başarılı oldukları söylenebilir. Muhammed b. Sâlih'e yakınlaşmak için kullandıkları adamlardan biri Muhammed Abdullah Hasan'ın Aden'deki eski

vekili **Abdullah Seherî** idi. Bu zât, Haburtoljalô kabilesinin bir üyesi olarak bazı akrabaları **Seyyid** tarafından alıkonduğu için onun hakkındaki düşünceleri değişmişti. Mekke'deki **Muhammed b. Sâlih**'e elçi yolladı ve onu ikna ederek ondan **Seyyid**'in Sâlihiyye Tarikatı'ndan atıldığına dair bir mektup yazmasını istedi ve bunu aldı da! Mektup, yıkıcı eleştirilerle doluydu. **Muhammed b. Sâlih**'in **Seyyid** ile bir daha irtibat kurmayacağına dair söz vermesi ve onun artık bir müslüman olmadığını açıklamasıyla mektup sona eriyordu. Kâfirlere karşı savaşan bir adamın gücü, ancak bu tür hilelerle azaltılabilirdi.

Bu mektupla İtalyan ve İngilizler, **Seyyid**'e çok sert bir darbe indirmiş oldular. Böylece Sâlihiyye Tarikat'ı, **Seyyid** taraftarı ve karşıtı olarak ikiye ayrıldı. Mektup, 1909'da **Seyyid Muhammed Abdullah Hasan**'ın karargâhına ulaşınca üvey kardeşi ve büyük bir atlı taburu da dahil kafası karışan birçok mürid onu terketti. Bunun üzerine **Seyyid**, kendisini tarikatın liderine affettirme çabalarına girişti. Bu maksatla *Kâ'mu'l-Muânidîn* adlı bir risâle yazarak şeyhine cevap verdi. Bu kitap, bir özeleştirî niteliğinde ve **Muhammed b. Sâlih**'in belirttiği suçlamalara itiraz mahiyetindeydi.

1910'da İngilizler, bir başka çabayla **Seyyid**'e bir heyet gönderdiler. Heyet, iki eski Sudan yetkilisinden oluşuyordu: **Rudolf Selâtin Paşa** ve zamanın Sudan Genel Valisi **Sir Reginald Wingate**. İki arabulucunun sahip oldukları itibar ve tasavvuf hakkındaki bilgilerine güvenerek Londra Hükümeti, **Seyyid**'i barış yapma ve anlaşma koşullarını sağlama konusunda ikna edebileceklerine inandırmıştı. Kabul edilmeyecek bu yaklaşım, başarısızlıkla sonuçlandı.

Aynı yıl içinde İngilizler, kıstıh bir alanı ellerinde tutmak karşılığında iç bölgeleri devretme siyasetlerini değiştirdiler. Bu, Somali'ye daha fazla Hint birlikleri sevk etme ve bir miktar da Somali paralı askerini yeniden işe alma anlamına geliyordu. Bu önemli bir siyaset değişikliğidir. İngilizlerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra hak iddia ettikleri alana geri dönmelerinin imkânsızlığı gözönünde tutulursa, Londra'nın **Seyyid**'e karşı daha ileri safhada aldatıcı hareketler düşündüğü kesindir.

Seyyid, İtalyan işgali altındaki bölgeden İngilizlerin hak iddia ettikleri Dulbahante topraklarına geçti. Burada bazı Arap duvarcılarını Yemen'den getirterek birkaç büyük kale inşa ettirdi.

Bunların en muazzamı Taleh şehrindeydi ve 1920'ye kadar baş karargâh olarak kullanılmıştır. Diğer kaleler, Taleh'in kuzeyindeki Cidali ve Madişe'de kuruldu. Taleh kalesinin yapısı, su kuyuları ve zahireleriyle, Seyyid tarafından kurulmakta olan müslüman devletin daimi başkenti olmaya hazırdı.

Hint ve Somali birliklerinin Barbera'da toplanmasına ek olarak İngilizler bir de develi polis gücü oluşturmuşlardır. "*Somali Deve Müfrezesi*" adı verilen bu birlik, kenti ve komşu bölgeleri Seyyid Muhammed'den korumak için kuruldu. Müfrezeler, sık sık derviş akınlarına hedef olan İzak Kabilesi gibi dostlarından gelen askerlerle takviye edildi. Müfrezenin kumandanı, tekdüze polisiye tedbirlerden bıkmış olan profesyonel yüzbaşı **Richard Corfielid**'di ve dervişlere sert bir darbe indirmek istiyordu. 1913 Ağustos'unda Seyyid'in adamlarınca düzenlenen şiddetli bir baskından sonra askerlerini, geri çekilen akıncı birliklerin peşine yoladı. Cüretkâr davranan **Corfielid**, tedbirsizce kendisini ve develi adamlarını geri çekilmekte olan derviş hattının önüne yerleştirdi. Dervişlerin âni manevra saldırısı üzerine adamlarıyla beraber kendisi de öldü. Üstelik daha savaşın başında Dulbahanteli paralı askerler, onu terketmişlerdi. Dulmadobeh (Karatepe) diye bilinen bölgedeki bu olay, yükselmekte olan İngiliz prestijine büyük bir darbe indirmiştir. Hadise, Seyyid'in Somalice yazılmış çok meşhur bir şiirine de konu olmuştur:

*Ey Corfielid! Sen bir yolcusun,
Buralarda daha fazla kalamayacaksın,
Bir yolun seyyahısın ki dinlenmen olmayacak.
Haydi ey cehennemlin vatandaşı seni ancak orası paklar!
Şimdi senin öte tarafa yolculuğun var!*

Dulmadobeh'teki çatışmanın sonuçları hızla genişledi. 1914'e Seyyid ve adamları, çok az direnişle karşılaştıkları Barbera çevresini ele geçirdiler.

Aynı zamanda müttefiklerince de sıkı baskı altına alınan İngilizler, 1915'te Şimberboris'e yaptıkları saldırı gibi birkaç istisnai durum dışında Somali'de etkisiz hale geldiler. Aslında uzun bekle-yiş dönemi her iki tarafta da etkili olmuştu. Hareketsizlik ve taş-tan kale inşaatları, Seyyid'in durumunu ciddi şekilde etkilemişti. Taş kaleler, Afrikalı gerilla savaşçılar için sabit şeylerdi ve İngiliz-

ler, ne zaman isteseler buralara girebilirlerdi. Artık Seyyid ve dervişleri, yüklerini, kalelerini, kuyularını ve kamplarını koruyan düzenli yerleşik hale gelmişlerdi. Temelde bu, onlara uymayan bir savaş üslûbuydu. Eski, basit gerilla savaşı yöntemini terkedince kesin bir zafer kazanmak da onlara hayal oluyordu.

Seyyid ayrıca Almanlar ve Güney Arabistan'daki Osmanlılarla da iyi bir ilişki içindeydi. **Ahmed Şirvâ b. Mahmud** isminde bir hükûmet görevlisini, 1916 ve 1917'de Aden yakınındaki Osmanlı kumandanını ziyaret etmesi için görevlendirdi. Kumandan **Ali Said Paşa**, Seyyid'in Osmanlı Sultanı Halife IV. **Mehmed Reşad**'ın halifelliğini kabul etmesi üzerine onu tanımayı onayladı. Bu anlaşma, Seyyid'in Pan-İslâmci tavrının bir tezahürü olarak görülebilir. Caroselli, Seyyid'in anlaşmayı belirleyen dökümanları görmemiş bile olabileceğini söyler ki bu dökümanlara, kendisine ulaşmadan İtalyanlar tarafından el konulmuştur. Öte yandan bir Osmanlı danışmanı olan **Mehmed Ali** ise Taleh'e gelmiş fakat burada İngilizlere esir düşmüştür.

Seyyid'in Osmanlı Sultanına Yazdığı Övgü, Vefatı ve Somali Halkını Son Defa Uyarışı

Seyyid'in şiirlerinden biri de Osmanlı Sultanı'na yazılmış, Arapça bir medhiyedir. Biçim olarak geleneksel kalıplardadır. Fakat özgün ifadelerle süslüdür. Şöyle diyor:

*Size Dûha'dan selâmlar olsun
Yedi kere yedi defa!
O belde,
Gece gibi karanlık ve kasvetli olabilir,
Ama öğlen güneşi pek yakındır.
Gün yayılır, yanar ışıklar,
Ansızın bir serap peydahlanır.
Sıcak kavurur yüzü,
Meltem tatlı bir koku getirir.
Rüzgar süpürür yeri,
Dallar eğilir, sallanır,
Yağmur bulutlarını sarsıp savurdukça şimşek
Bir bulutun saldığı yağmur sel olur boşanır.
Gün doğuşunda bir horoz öter
Ve müjdelere sabahı.*

Bir deve sürüsü yürür uygun adım,
 Atlar sehere koşarken sürücü dizginlere asılır.
 Yükünün ağırlığıyla ezilmiştir...
 Ve o sevgili dostuna döner;
 Osmanlı Sultanına,
 Dinin direğinde bulur sığınağı
 Zaferle sarmalanmış ve gururla dimdiktir
 Geniş yüce bir cömertlik ağacı!
 Allah'ın hediyelerini dağıtan,
 Her zaferin sultanı,
 Zâlimlerin celladı,
 O küfrün gözünü çıkaran,
 Kâfirleri süründüren,
 Güçlerini yok eden,
 Boyunlarını kıran,
 O, onların topladıklarını parçalayıp atandır,
 Her yandan hücum eder darbeleriyle!
 Dilleri yanar genç develer gibi
 Neye sahiplense hep zapteder
 Tüm mülklerini yere çalar
 Gör o gürûhu, tutulmuştur dilleri
 Kalplerine dek zehirlenmiş tirler, sığınaklarına koşarlar
 Sığmaz akıllara o,
 Yiğit sadece odur,
 Düşünülse bir, bıkmadan kaç kez kılıç savurduğu onlara!

1918 yılında savaş bitince emperyalistler, sömürge sorunları üzerine düşünecek zaman buldular. Onlara göre derviş hareketi, liderleriyle birlikte en eski ve en zor problem idi. **Muhammed Abdullah Hasan**'ın başarılarının Londra Hükümeti'ni küçük düşürmesi, bir defaya mahsus bir hadise değildi. İngilizler, bu işe bir son vermek için sabırsızlanıyorlardı. Yeni silahlar ve uçak gibi askerî araçlar onlara son zaferi hazırladı. 1920'nin ilk aylarında İngilizler, adamlarını toparlayıp ortak operasyon gerçekleştirdiler. Bu operasyon, Davilland ve Dh dokuz bombardıman uçaklarıyla desteklenen piyade ve deve birliklerinden oluşuyordu. Şaşırtma ve korkutma taktiklerinin yanı sıra pilotlar, misilleme kaygısı taşımadan dervişleri havadan bombalayıp makinah tûfek ateşine tuttular. Birleşik operasyon, Taleh ve etrafındaki kalelerin kuşatılmasında ve **Seyyid**'in kaçabileceği güneydeki Bahgeri bölgesiyle

doğudaki Mijirtayn kesiminin kontrol altına alınmasında başarılı oldu. Bu yöntemler özellikle bombardıman, çok fazla zarar verdi. Seyyid ve sayıları gittikçe azalan dervişler, siperlerini terketmek zorunda kaldılar. Etyopya yönünde batıya doğru çekildiler. Sürekli havadan izlendiklerinden hızla çekilirken havaya kalkan toz dumanları yüzünden gündüzleri kolay hedef oluyorlardı. Seyyid, muhtelif vak'alarda devamlı ölümden kılpayı kurtulmuştur. Oga-din sınırını geçtikten sonra, İngilizlerin kendisini izleyemeyecekleri bu bölgede ordusunu yeni katılanlarla tekrar oluşturmak niyetindeydi. Düşmanların teslim olması için yolladığı değişik mesajların çoğu cevapsız kalmıştır. Bu tekliflerden birinde, Seyyid'in Batı Aden koruma bölgesine geçmesine ve burada serbestçe başkenti olan bir Sâlihî yerleşim bölgesi oluşturulmasına izin veriliyordu. Bu mesaj Seyyid'e, Ahmediyye ve Kâdiriyye tarikatlarından hocalar tarafından ulaştırıldı. Elçiler huzuruna girince Seyyid Muhammed Hasan, onlara hakarete bulundu. Tekliflerini kabul etmediğini söyleyerek onları böyle birşeyi sunma şanssızlıklarında bulundukları için de küçümsedi.

Seyyid, İngilizlere varlığını ve gücünü ispat etmek için elçilerin ayrılmasıyla, İngilizlerle işbirliği yapan İzak kabilelerine büyük baskınlar düzenlemiş fakat kızgın kabile halkının uzun süre izlemesi, çok sayıda dervişin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. İzak Kabilesi, Barbera'daki İngilizlerden, Seyyid üzerine şiddetli bir baskın düzenlemek için izin istedi. İstekleri hiç tereddütsüz kabul edildi. O sırada Muhammed Abdullah Hasan, Vebişebelli mıntıkasına ulaşmıştı. Burada sabit savunma konusundaki hatasını tekrar ederek birkaç kale daha inşa etti; fakat bütün bunlar İngiliz işgalindeki arazinin ötesindeydi. Kısa zaman sonra, 1920 yılının Aralık ayında Seyyid Muhammed Abdullah Hasan, grip hastalığından öldü. Müridlerinin bağımsız ve müslüman Somali Devleti kurma ümitleri de Seyyid'in ölümüyle sona ermiştir.

Seyyid'in son şiirlerinden birisi, onun Somalililerin gelecek bir sömürge hükümeti altındaki günlerine ait ferasetini gösterir:

*Somalililer! Uyanın bu uykudan
Felâket çöktü ülkenin üstüne
Kâfirler sizi aldattı
Cihaddan vazgeçtiğiniz için!
Onların hediyeleri sizi şaşırtmasın,*

*Onlardır öldürücü zehri taşıyan!
Silahlarınızı alacaklar elinizden,
Savunmasız kadınlar gibi kalacaksınız!
Yaşamamız için gerekli herşey,
Onların damgasını taşıyacak!
Önünüzden koşacaklar yarış atları gibi,
Onları İmı ve Adar'da bıraktım,
Kendimi sürgün ederek...
Kardeşler ne çeşit bir ülke olabilir,
Halkını esirlikten başka hak düşmeyen bir ülke?*

Muhammed Abdullah Hasan'ın Eserleri ve Temel Görüşleri

Son zamanlara kadar **Muhammed Abdullah Hasan**'ın yazdığı eserlerin, sadece Somali dilindeki şiirlerle sınırlı olduğu sanılmaktaydı. Buradaki "yazdığı" ifadesi de kesin değildir. Çünkü şiirleri, onun ağızından dinleyenler tarafından akılda tutulmuştur. Onlardan da diğer insanlar işitmiş ve böylece ağızdan ağıza tüm ülkeye yayılmıştır. **Seyyid**'in Arapça şiirler yazdığı biliniyorsa da bunlar pek meşhur olmamıştır. Bazı yazarlar, onun dinî konulardaki Arapça yazma eserlerinden bahsederler. Yakın zamana kadar bu eserlerin mahiyeti bilinmiyordu. 1965'ten sonra bunlardan ikisi gün ışığına çıkarıldı. Bu eserlerden ortaya çıkan sonuç şudur: Sûfî Şeyh **Muhammed Abdullah Hasan**, Selefi akımlardan büyük ölçüde etkilenmişti. Dinin yeniden yaşanmasını ve bir İslâm devletini arzuluyordu.

Bilinen iki metin, *Risâletu'l-Bimâl* ve *Kâ'mu'l-Muânidin* adlı eserlerdir. İkisi birlikte incelendiğinde **Seyyid**'in fikrî yapısını ortaya koyar. Onun geniş entellektüel kaynaklara sahip oluşunu, çok yönlülüğünü ve dinî-siyasî bir lider olarak taşıdığı önemi gösterir.

Kâ'mu'l-Muânidin adlı eserin dörtte biri mevcuttur. Bu, 1909'da Şeyh **Muhammed Sâlih**'in yazdığı mektubu tekzib niteliğindedir. **Muhammed b. Sâlih**'i selâmladıktan sonra ortaya koyduğu görüşleriyle kendi müslümanlığı üzerine tartışır. Somalilerin vaziyetini açıklar, düşmanı ve onların işbirlikçilerini tanıtır. **Mahmud b. Yusuf el-Versangâli** adlı kişinin kendisine yaptığı suçlamaları reddederek yürüttüğü işlerin doğruluğunu ispat-

lar. **Muhammed b. Sâlih**'in ithamlarına karşı da kendisini savunur.

Risâletu'l-Bimâl adlı eseri ise **Seyyid**'in görüşleri ve inançları konusunda daha fazla bilgiyi ihtiva ediyor. *Kâ'mu'l-Muâni-din* adlı eserinde yaptığı gibi bunu da iki sebeple yazdığını belirtmektedir. *Bimâl*'i, İtalyanlara karşı yiğitçe direnişlerinden dolayı kutlamak, cihada karşı olanların görüşlerini cevaplayıp ve bu konudaki bazı doktriner noktaları açıklamak maksadıyla kaleme almıştır. Burada **Seyyid**, sistematik olarak oniki nokta üzerinde durur. Bunların üç ve dördü cihad üzerinedir. **Seyyid**'e göre bu, tüm müslümanların kaçınılmaz bir görevidir. Özellikle 1905 yıllarında yazılan bu risâlede şöyle denmektedir: "*Kâfirlerin müslüman topraklarını işgal ettikleri sırada cihad sürekli bir farzdır. Geçmişte kalan bir görev değildir. Tüm zamanlarda bir müslümanın gerçekleştirebileceği en güzel bir ameldir. Bir tarikatın vird veya zikir gibi ibadetlerinin cihada eşdeğer olduğu iddiaları asılsızdır. Ne olursa olsun cihad, imanın zirvesidir*"

Bu tartışma, çeşitli cihad yöntemleri üzerine açıklamalarla sona erer. Tüm sûfi eserlerinde olduğu üzere kâfirlere karşı girişilen küçük cihad ve kendi nefsimize karşı girişilen büyük cihadın tanımı yapılır.

Muhammed Abdullah Hasan, daha sonra hristiyan işgalcilere karşı tenkitlerini yöneltir. Bazı Somalililerin hristiyanları övdüklerini ve nüfusun çoğalmasında olduğu gibi halkın refahı ve ülkenin zenginliğini de onlara bağladıklarını söyler. Tüm bunlar, yalan ve yanlış. Kâfirleri öven her şahsın, imanından şüphe edilmelidir. Nüfusun çoğalmasında veya ülkenin kalkınmasında hristiyanların herhangi bir faydası olamaz. Onların esas gayesi, İslâm düşmanlığını yaymaktır. Adalet, ne hristiyan güçlerden ne de kâfirlerden kaynaklanır. Gerçek adalet ancak Allah'ın kitabında ve Rasûl'ün sünnetinde kaynağını bulur. Hristiyanları âdil olarak nitelendiren her müslüman, imanını kontrol etmelidir.

Seyyid Muhammed, hristiyanlarla işbirliği yapıp dünyevî menfaatler peşinde koşanları, belaya uğramalarının kaçınılmaz olduğunu söyleyerek uyarır. Bu tartışma, **Abdullah el-Ahdal**'in *es-Seyfu'l-Battâr alâ men Yuvâli el-Küffâr* "*Kâfirlerle Dostluk Kuranla İnecek Olan Keskin Kılıç*" adlı kitabından uzun nakillerle takviye edilmiştir.

Seyyid, hristiyanlarla dostluk kurmanın tehlikesini de vur-

gular. Müslümanların ne ocaklarını, ne evlerini hristiyanların evlerine ve ocaklarına bitişik yapmamaları gerektiğini söyleyen **İbn Hacer**'in *el-Fetâvâ el-Hadîse* isimli eserinden alıntılar yapar. Gerçekten de hristiyanların çevresinde bulunmamak bir tavsiyeden ziyade önemli bir kuraldır. XIX. yüzyıl müslüman liderlerinin sık sık üzerinde durdukları bu kesin kuralı, **Seyyid Muhammed Abdullah Hasan** da belirtmiştir.

Meseleye dışarıdan bakanlarla veya hristiyanların işbirlikçileriyle kesinlikle dostluk etmemelidirler. Bunlar, Kur'an'da da lanetlenmiştir: *"Ey inananlar, kendinizden olmayanları dost edinmeyin!"*⁽¹⁾ **Seyyid**'in gözünde böyle şahıslar güvenilmez, şüpheli adamlardır ve sadece sorun çıkarırlar. Hristiyanların sempati-zanlarına ve yardımcılarına da uyarıda bulunur. Bunlar memurlar, kapıcılar, paralı askerler veya yabancıların hizmetine giren kabile başkanlarıdır. **Seyyid Muhammed Abdullah Hasan**, bunların hepsini işbirlikçi hainler olarak tanımlar ve Kur'an'a yaptığı atıflarla durumlarını açıklar.

Seyyid'in kafasını en az cihad problemi kadar meşgul eden bir başka konu da tevessül meselesidir. **Seyyid**'in bu konudaki görüşleri de serttir. O, tevessülü benimsemez ve Kadirîlerin yaptığına karşı sert eleştirilerde bulunur. **Muhammed Abdullah Hasan**'a göre sadece ve sadece Peygamber veya sahâbesinin aracılığıyla tevessül etmek câizdir. Çevresindeki tarikat şeyhleri ve müridler ise yerel şeyhler ve geleneksel ulu kişiler yoluyla tevessülün câiz olduğunu savunduklarından karşılıklı tartışmalar olmuştu.

Sâlihîlerin ve **Muhammed Abdullah Hasan**'ın bu tip görüşleri doğrultusunda yazılan eserlere karşı Somali'deki Kadirî yanlısı yazarlar da görüşlerini belirtirler. Onların yazıları sık sık Sâlihîyye'nin doktrinlerine darbe indiriyordu. **Şeyh Üveys b. Muhammed** ve **Şeyh Kâsım el-Beravî** gibi güney Somalili yazarların yanı sıra, Kuzey Somalili polemik yazarı Kolonkollu **Şeyh Abdullah İbn Muallim Yusuf el-Kutbî** de bu konuda eser vermiştir. Onun münakaşa ve tenkitlerinin tümü, *el-Mecmûatu'l-Mübâreke* adıyla 1920'de Kahire'de basılmıştır. Kitaptaki beş bölümün tümü de Sâlihîlerin fikirlerini çürütmek için yazılmıştır. **el-Kutbî**, tezlerini ortaya koyarken en çok Sâlihîlerin uzlaştıracı bir yapıya sahip olduklarını vurgular.

Bütün bu tartışmaları bir kenara bırakacak olursak yine de

(1) Âl-i İmrân, 118.

Kâdiriyye ve Sâlihiyye'nin karşılıklı tartışmaları **Seyyid Muhammed Abdullah Hasan**'ın asıl başarılarını perdeleyemez. O, halkının dinî ve siyasî lideridir. Selefi bir çizgide ilerleyerek İslâmî düşüncenin yürürlükte olduğu bir İslâm devleti kurmuştur. Son derece tavizsiz, kâfirlere karşı sert, savaştan korkmayan, cesur ve zeki biriydi. İşte bu yüzden ki Sâlihiyye Tarikatı, XIX. ve XX. yüzyılın başlarında herhangi bir Afrikalı müslüman liderin yürüttüğü diğer hareketlerden çok daha uzun ve başarılı bir askerî hareket olmuştur. Sâlihiyye hareketine sağlam bir ideolojiyi, **Muhammed Abdullah Hasan** kazandırmıştır. Yirmi seneden daha uzun bir süre İngiliz ve İtalyanların kendisini yakalama çabalarını boşa çıkarmıştır. Bu iki gücün bütün sömürü planlarını engelleyerek korkunç rakamlara varan maddî harcamalara, çok sayıda can kaybına sebep olan askerî operasyonlara sürüklemiştir. Son nefesine kadar İslâmî değerleri, İslâmî yaşam biçimini savunmuştur. Bazı konularda sert, hatalı olmasına rağmen samimi birisidir. Allah rahmet eylesin.

KAYNAKLAR: B. G. Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Süfi Direniş*, çev. Fatih Tatlıoğlu, İst. 1988, s. 229-261; M. Lewis, *The Model History of Somaliland*, Londra 1965, s. 20-30; E. Cerulli, *Somalia*, 1957, c.1; Celal Yahya, *et-Tenâfüsü'd-Devli fi Bilâdi's-Somali*, Kahire 1959, s. 76-77; Abdurrahman el-Kâdiri, *Cilâu'l-Ayneyn fi Menâkibi's-Şeyhayn*, Kahire 2. kısım.; Emin Beyhanî, *Mülûku'l-Arab*, Beyrut 1951, c. 1, s. 278-293; J. S. Trimmingham, *Sufi Orders*, s.114-121; Abdü's-Sabûr Marzûk, *Şâir mine's-Somâl*, Molla Muhammed Abdullah Hasan, Kahire 1964, s. 14; Cami Ömer İsa, *Târîhu's-Somâl*, Kahire 1965, s. 54; D. Jardine, *The Mad Mullah of Somaliland*, Londra 192.

SAİD AYKUT

AHMED AMİŞ EFENDİ (R.H) (ö. 1338/1920)

Tuna vilayetine bağlı Tırnova'da doğan **Ahmed Amiş Efendi**, medrese tahsilini burada aldıktan sonra Sıbyan mektebi müallimliği yaptı. **İsmail Fennî Ertuğrul** ile hattat **Hasan Rıza Efendi** "**Amiş'in Mektebi**" adıyla anılan bu mektebin talebelerindendi. Tabur imamı olarak Kırım Harbi'ne katıldı. Ondört yaşında Bektaşî meşâyihinden **Servili Sadık Efendi**'ye intisâb etmek istediye de "*Sizin nasibiniz bizden değil, ırk-ı pâklerdendir. Yerinize gidip ona intizar ediniz*" cevabını aldı. Yirmi yaşında iken Şabaniyye Tarikatı'nın Kuşadahlı kolunun kurucusu **Kuşadahlı İbrahim Efendi**'nin (ö. 1846) Tırnova'ya gönderdiği **Ömer Halveti**'ye intisâb ederek 1847'de irşâda mezun oldu. **Amiş Efendi**, gördüğü

bir rüya üzerine mürşidi **Ömer Halveti'nin** de izniyle İstanbul'a geldi ve **Kuşadalı İbrahim Efendi'nin** vefatından sonra onun irşâd makamına geçen, Zeyrek civarında Çinili hamam sahibi, **Şeyh Bosnalı Mehmed Tevfik Efendi** ile görüştü. Tırnova'ya dönünce bir hamam kiralayarak onun gibi hamam işletti. **Bosnalı Mehmed Efendi'nin** 1866'da vefatı üzerine ikinci defa İstanbul'a geldi. Şeyhin önde gelen müridlerinden **Üsküdarlı Hoca Ali Efendi**, **Rıfat Efendi**, **Üsküdar'da Nalçacı Dergâhı şeyhi Mustafa Enver Bey**, **Kaşgar hükûmeti temsilcisi Fusûs şârihi Ya'kûb Han** ve **Fatih türbedarı Niğdeli Bekir Efendi** ile sohbetlerde bulundu. Tekrar memleketine döndü. Tuna vilayetinin elden çıkması üzerine Tırnova'yı terketti (1877). İstanbul'a geldiği zaman türbedar **Bekir Efendi**, türbedarlık görevini **Ahmed Amiş Efendi'ye** devretti. **Amiş Efendi** bundan sonra "*Fatih Türbedarı*" ünvanıyla tanındı.

Tarîkat silsilesi Bosnalı Mehmed Tevfik, Kuşadalı İbrahim, Beypazarlı Ali (ö. 1234/1818), **Çerkeşiyye kolunun müessisi Mustafa Çerkeşi** (ö. 1229/1813-14), **Nasuhiyye kolunun müessisi Seyyid Mehmed Nasuhi** (ö. 1130/1717), **Karabaşiyye kolunun müessisi Ali Karabaş-ı Veli** (ö. 1095/1685-86) vasıtasıyla pîr-i tarîkat **Şeyh Şa'bân-ı Veli'ye** (ö. 1098/1686/87) ulaşır. Tırnova'da bulunduğu yıllarda bir talepte bulunmaksızın Nakşibendiyye-i Hâlidîyye'den **Şeyh Gümüşhaneli Ahmed Ziyâüddîn Efendi**, İstanbul'dan kendisine Nakşibendî icâzetnâmesi gönderdi. 1886 yılında Üsküp'te üçüncü devre Melâmiliğinin pîri **Seyyid Muhammed Nûrî'l-Arabî** kendisine teberrüken icâzet verdi. **Amiş Efendi, Nûrî'l-Arabî'den** sonra zamanın en büyük Melâmisi olarak tanındı.

Amiş Efendi, aslen Şabaniyye Tarîkatı'na mensuptu. Kırk yılı aşan hilâfeti süresince taliplere Halvetî, ender olarak da Nakşibendî icâzetnâmesi verdi. Sâlikleri, tarîkatların merasim, âdâb ve erkânından uzak, melâmetle irşâd etti. Böyle olmasına rağmen müridlerine bu adı kullanmalarını şiddetle yasakladı. Bu konuda soru soranlara **Çerkeşi Mustafa Efendi'nin** melâmetle ilgili risâlesini okumalarını tavsiye ederdi. Kendisinden ders ve inâbe isteğinde bulunanlara tevbe ve istiğfar etmelerini, Kur'ân-ı Kerîm okumalarını söylerdi. Müridlerini halvet, riyâzet gibi bedenî mücâhedelerle yormaz, onların mânevîyâtlarını terbiye etmek için kendi teveccühünü yeterli bulurdu. **Sadık Vîcdanî Bey**, "*mücâhedâtın bir kısmını Kuşadalı kaldırdı, mütebâkisini de*

ben ref' ettim" dediğini nakletmektedir. Ahmed Amiş Efendi'nin müridleri ve yakınları arasında Bursalı Mehmed Tahir, müderris Ahmed Naim Bey, Ahmed Avni Konuk, İsmail Fennî Ertuğrul, Abdülaziz Mecdî Tolun gibi önemli şahsiyetler yer almaktadır. Yaklaşık olarak 113 yaşında, damadı Ahmed Naim Bey'in Şehzadebaşı'ndaki evinde "*Gitti gülzâr-ı cemâle pîr-i efrad-ı cihan*" mısraının gösterdiği 20 Şaban 1338 (9 Mayıs 1920) tarihinde vefat etti. Cenaze namazı Abdülaziz Mecdî Efendi tarafından kılındı. Türbedarı olduğu Fatih Camii haziresine defnedildi. Mezar taşındaki yazı, müridlerinden Evrenosâde Gölpinarlı, Ahmed Avni Konuk'un, Amiş Efendi'nin sohbetlerinde tuttuğu notların kendisinde olduğunu söylemektedir.

Ahmed Amiş Efendi, herkesin zahiri meslek ve meşrebine göre sırlı sözler söylerdi. Meselâ, Tırnova'da kendisinin talebesi olan İsmail Fennî Ertuğrul'a, İstanbul'da ilk telkinini: "*Elif, Zâtullah'a işarettir. Bâ, Sıfâtullahla birlikte Zâtullah'dır*" şeklinde buyurmuştur.

Abdülaziz Mecdî (Tolun), Osmanlı Hariciye Nazırı Giritli Ahmed Nesimî Bey'i Ahmed Amiş Efendi'ye götürmek, onu da halka-i tevhide sokmak ister, onunla görüşmeye teşvik edermiş. Mecdî Efendi'nin zihni bununla meşgul iken bir gün durumu Amiş Efendi'ye açmak ve kendisinden izin almak maksadıyla huzurlarına çıkar. Amiş Efendi'nin o sırada elinde bir mıknaatıs vardır. Mıknaatısı çiviye doğru uzatınca mıknaatıs çiviye çeker. İşte o zaman: "*Bakın*" demiş, "*mıknaatıs demiri nasıl çekti. Ben istersem istediğimi böyle çekerim. Siz, onu, bunu getireceğim diye niye uğraşıp duruyorsunuz*" buyurmuşlar.

Yine bir gün Mecdî Efendi'ye: "*Mecdî! Bu adamları getirip durma. Herkes buraya giremez, biz istemeliyiz. Biz istediklerimizi buraya getirmeye muktediriz*" buyurmuşlar.

Yine birgün bir kadın kendisine müracaat ederek herhangi bir mânevî arzusunun yerine gelmesi için Medine'ye gönderilip Ravza-i Mutahhara'ya konulmak üzere bir yazı yazmalarını rica eder. Amiş Efendi de iki satırlık bir şey yazıp kadına verir. Âyetli, hadisli, tumturaklı ifadelerle dolu bir yazı bekleyen kadın, bu kadar sade ve iki satırlık bir yazıyla savuşturulduğunu görünce dileğinin yerine gelmeyeceğini düşünerek:

"*Bu kadarı makbule geçer mi?*" diye sorar.

Ahmed Amiş Efendi'nin verdiği cevap anlayabilenler için dehşettir:

"Kadın, ben onu zâtımdan Muhammed'ime yazdım. Senin o kadarına aklın ermez. Haydi git, elbette müessir olur."

Bir seferinde de *"Tuz, iki maddeden mürekkeptir. Her biri ayrı ayrı alınırsa öldürücü birer zehir olduğu halde ikisinin birden alınması öyle değil, bilakis faydalıdır"* diyen bir doktora: *"Allah ile Muhammed de öyledir"* buyurdular.

Ahmed Amiş Efendi, Seyyid Muhammed Nurü'l-Arabî hazretleriyle görüşüp İstanbul'a döndükten sonra, aleyhindeki dedikodular o kadar çoğalı ki talebesi **İsmail Fennî Ertuğrul**, hocası hakkında söylenen sözlere tahammül edemeyip kendisine müracaat eder. Bu dedikoduların sebep ve mahiyetini öğrenmek istediğini söyler. **Ahmed Amiş Efendi** de cevap olarak, davet üzerine gidip **Seyyid Nurü'l-Arabî** ile görüştüğünü, onun verdiği icâzetnâmeyi teberrüken ve hediye olarak aldığını, daha önce de Tırnova'da iken görmemiş, görüşmemiş ve hatta istememiş olduğu halde **Gümüşhanevi'nin** İstanbul'da kendisine böyle bir icâzetnâme gönderdiğini, hediyeinin ise ne şekilde ve ne maksatla olursa olsun reddinin doğru olmayacağını söylemişti.

Ahmed Amiş Efendi hazretlerinin bazı sözleri:

"Ezelde hilkat yoktur, zuhûr vardır."

"Zâhiren kaderî, bâtinen cebrî ol."

"Bu yolun sermayesi kuru muhabbettir. Muhabbetin de yaşı mı olur? Olur ya! Tarikat şeyhlerini görmüyor musun?"

"Ben namazdan ziyade namaz kılanı severim."

"Dağı dağ, taşı taş gördükçe şeyhe muhtaçsın."

"Her an Allah'tan razı olmak kerâmâtandır."

"Bizi sevenleri sevenler imanlarını kurtarırlar."

"Bizim lafımız olduğu zaman sıkılıp kaçanlardan korkarız."

"Bu böyle olsun, şu şöyle olsun kurtuluncaya kadar şeyhe muhtaçsın."

"Hak yolunun kapısı mutlaka bir velîdir. Bu yola herhalde böyle bir kapıdan girilir. Ben ilm-i ilâhî şehriyim. Âli de şehrin

kapısıdır' hadisi bu mânâya işarettir. Bilverâse onu zamana da tatbik mümkündür."

"Velî ile konuşan velîdir."

"Görüyorsun ya evliyâullah ne kadar mütehammildir."

"Allah razı oldu mu herşey oldu demektir."

"Enbiyânın maddiyatta da tesiri olur. Evliyâ yalnız ruha tesir eder."

"Mâziye karışanın hali teşrih ile tekrirdir. Mesâlik-i evliyâullahdan değildir."

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, IV, 110; Sadık Vîcdânî, *Tomâr-ı Turâk-ı Aliyye'den Melâmilik*, İstanbul 1338, s. 101-104; a.mlf., *Tomâr-ı Turâk-ı Aliyye'den Halvetlik Sülsilenâmesi*, İstanbul 1338, s. 81-82; Osman Nuri Engin, *Balıkesirli Abdülaziz Mevdî Tolun*, İstanbul 1942, Nihat Azamat, Ahmed Amiş Efendi, mad., TDV İslâm Ansiklopedisi, II, 43-44.

NİHAT AZAMAT

ABDÜLKÂDİR-İ BELHÎ (R.H) (ö. 1341/1923)

1255/1839'da Belh yakınlarındaki Kunduz'da doğdu. Özkent hükümdarı **Burhâneddîn Kılıç** soyundandır. *Yenâbiu'l-Mevedde* adlı hadis kitabının müellifi Nakşibendî şeyhi **Seyyid Süleyman Belhî**'nin oğludur. Soyu, sekizinci imam **Muhammed Takî** vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Arapça ve Farsça'yı Belh'de öğrendi. Babası, meydana gelen karışıklıklar yüzünden ailesi ve üçyüz kadar müridiyle ülkesinden hicret etmek zorunda kaldı. **Abdülkâdir-i Belhî** bu sırada onaltı yaşındaydı. Kafele, İran ve Irak yoluyla Anadolu'ya geldi; 1276/1859 yılında Konya'ya ulaştı. Burada **Muhyiddîn İbnü'l-Arabî**'nin eserlerini okudu, bazılarını istinsah etti. Dört yıl kadar Konya'da ikâmet eden aile, daha sonra Bursa'ya gitti. **Seyyid Süleyman Belhî**, bir süre sonra Sultan **Abdülaziz**'in daveti üzerine ailesi ve müridleriyle birlikte İstanbul'a ulaştı. İstanbul'da önce Aksaray'da bir konakta misafir edildiler, bir süre sonra Üsküdar'a geçip birkaç sene de orada ikâmet ettiler. 1284/1867'de Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad Tekkesi'nin

meşihati, **Şeyh Feyzullah Efendi'nin** ölümüyle boşalnca **Seyyid Süleyman Efendi** buraya tayin edildi. **Abdülkâdir-i Belhî**, on yıl bu tekkede şeyhlik yapan babasının vefatı üzerine aynı tekkenin şeyhliğine tayin edildi 1294 (1877).

Hakikat ehli arasında "*Hallâl-i Müşkilât*" diye anılan **Seyyid Abdülkâdir-i Belhî**, babasından Nakşibendî hilâfeti almış, İstanbul'a gelince zamanın en büyük mânevî ricâlinden olan **Seyyid Bekir Reşad Efendi'ye** (ö. 1292/1875) intisâb ederek Hamzavî olmuştur.

Abdülkâdir Efendi, Konya'da iken rüyasında **Bekir Reşad Efendi'yi** görür. **Bekir Reşad Efendi** ona, manen kendisinin terbiyeye memur olduğunu, zaman geçirmeden İstanbul'a gelmesini söyler. Birkaç gece üstüste aynı rüyayı görünce durumu babasına anlatır. Konya'dan ayrılımlarına da bu rüya sebep olur. Bursa'ya geldiklerinde **Bekir Reşad Efendi'yi** yine rüyasında görür. O sırada **Sultan Abdülaziz**, **Süleyman Belhî** hazretlerini İstanbul'a davet eder. İstanbul'a gidince babasıyla birlikte **Bekir Reşad Efendi'yi** aramaya koyulurlar. **Abdülkâdir-i Belhî** hazretleri, "*Ben efendimi buldum*" deyip Fatih'e doğru yürümeye başlar. Babası da ona eşlik eder.

Seyyid Abdülkâdir-i Belhî hazretleri, irtihaline kadar kırk yılı aşkın süre boyunca Hamzavîliği temsil etmiş ve kabiliyetli pek çok kişiyi Hamzavîliğe dahil etmiştir. Diğer tarikatlardan özellikle Mevlevîlerden pek çok mensubu vardı. Bahariye Mevlevî dergâhı postnişini **Hüseyin Fahreddin Dede Efendi** ve dergâhın ileri gelen mensupları sık sık **Belhî Efendi'nin** sohbetlerinde bulunurlardı. Son zamanların Mevlevî büyüklerinden **Midhat Baharî Beytur**, müridleri **Hüseyin Fahreddin Dede Efendi'nin** emirleriyle **Seyyid Abdülkâdir-i Belhî'yi** ziyarete gittiğini, huzurlarında bir saat kaldığını, bu süre zarfında hazretin pek az konuştuğunu fakat buna mukabil "*kalbine bakarak*" kendisini vahdet neş'esine boğduğunu söyleyerek: "*İstanbul'da sâlik-i nazarla terbiye etmek ve ona tevhid neş'esi ilkâ etmek kudretine sahip tek kişi, Seyyid Abdülkâdir-i Belhî hazretleriydi*" demiştir.

Seyyid Abdülkâdir-i Belhî hazretleri, 27 Receb 1341 (15 Mart 1923) Perşembe günü sabahı vefat etti. Çarşamba akşamı Regaib kandili idi. Mensuplarından **Osman Kemâlî Efendi'yi** yanına çağırarak elini tutmuş;

*"În rûz bahâr âmed, eyyâm-ı visâl âmed
În şeb ki şeb-i kadrest eyyâm-ı visâl âmed"*

matlaı ile başlayan gazelini okuduktan sonra **Kemâlî Efendi**'ye Tâhâ Sûresi'ni okumasını emretmiş, o da okumaya başlayıp "*le-hü'l-esmâü'l-hüsnâ*" âyetine geldiği sırada **Abdülkâdir-i Belhî**'nin rûh-ı şerîfleri âlem-i cemâle intikal etmiştir. Cenaze namazı Eyüp Camii'nde kılınmış, Eyüp Nişancası'ndaki dergâhının haziresine, babası **Süleyman Belhî**'nin yanına defnedilmiştir.

Hüseyin Vassâf Bey anlatıyor:

"Cenazelerinde bulunmuştum. Hz. Hâlid'e (Eyüp) getirdiler. Azim kalabalık vardı. Ruhâniyetleri herkesin kalbini lebriz etmişti.

*Hazret orta boylu, buğday tenli, beyaz sakallı, kara gözlü, güzel sözlü, pâk özlü idi. Hafif söylerdi. Tabiatları cemâle nâzır, rahîm ve şefkatleri gâlib idi. Sevdiklerine 'kuzum' diye hitab ederlerdi. Dergâhta Cuma günleri zikr-i şerîf olurdu ve erbâb-ı mahabbetle dolardı. Sohbetleri daima ilmî ve irfânî idi. Şiirde neş'esi yüksek olup **İdris-i Muhtefî** hazretleri, mânen mazhâr-ı feyz edip esrâr tevdi etmekle, şiddet-i tesettür neş'esi uyandırmışlardı. Hayatlarında bu zâtı kimse takdir edememiştir.*

*Meşâyih-i Rûsûm dergâhlarına gelen şeyhlerin tekkelerine giderlerdi. Bir şeyh, diğer şeyhlerin tekkesine gitmezse o zât zamanın kutbu da olsa onun tekkesine kimse gitmezdi. **Abdülkâdir Efendi** hiçbirine gitmediğinden ona da kimse gelmezdi."*

Abdülkâdir-i Belhî hazretleri, **Hız. Mevlânâ**'dan sonra Farsça yazan en büyük Türk şairidir. Anadolu ve Çağatay lehçesiyle ve Farsça söylediği şiirlerini ihtiva eden *Divân*'ı dışında eserlerinin hepsi tasavvufa dair olup Farsça'dır. Eserlerindeki beyit sayısı otuzbeşbinin üzerindedir.

1. *Yenâbiu'l-Hikem*, 11000 beyittir.
2. *Gülşen-i Esrâr*, 6876 beyittir.
3. *Künûzü'l-Ârifîn*, 5453 beyittir.
4. *Şems-i Rahşan*, 7777 beyittir.
5. *Sünûhât-ı İlâhiyye*, 2260 beyittir.

6. *Esrârü't-Tevhid* , 232 beyittir.

Bu eserlerden sonuncusu, Selanik valisi **Nazım Paşa** tarafından nazmen tercüme edilmiştir (İstanbul 1331/1913). *Gülşen-i Esrâr*, *Künûzü'l-Ârifîn*, *Şems-i Rahşan* ve *Esrârü't-Tevhid* adlı bu eserler, torunlarından bir hanım tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bu tercümelerin hiçbiri basılmamıştır.

Abdülkâdir-i Belhî Efendi'nin vefatı üzerine **Kemâlî Efendi**'nin yazdığı tarih manzûmesi şöyledir:

*Bir mübârek gündü gicesi Regâibden âyân
Hâce-yi hikmet dediler istiyor seni şu ân*

*Aczile vardım huzûr-ı pâke, yüz koydum yere
Bekledim emr-i şerîfi n'olduğun âyân*

*Sûre-i Tâha kıraat etmemi emrettiler
Okudum esmâ-yi hüsnâya yetişmiştim hemân*

*Tuttuğum el düştü elden hayrete daldım temâm
Sanki gâibden haber verdi edip teslîm-i cân*

*Öyle bir gün oldu kim gündüz gece halk-ı bilâd
Şeyh Murad dergâhını hep eylediler âşiyân*

*Tâ sabah ol pîr önünde eyledik zikr ü niyâz
Ölmemişti hep görenler gördüler yoktur yalan*

*Belh'de Kunduz ilinde doğdu ol "mâh-ı cemâl"
Arz-ı İstanbul'da erdi aslına "sahib-zamân"*

*Aşkile Kur'ân'ı Hafız Sâmi tertîl eyledi
Vecde saldı cümleyi ol bülbil-i bağ-ı cihân*

*Seyyid Abdülkâdir'in Seyyid Süleyman babası
Cedd-i pâkini Hüseyin-i pâk etmekçün beyân*

Geldi "oniki imam" hüsn-i şehâdet eyledi

Allah Allah dedi oldu "rahmet-i Hakk"a revân. (1)

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, II, 227-230; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 17-18; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, İstanbul 1931, s. 182-187; Saadetin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1936, I, 229-233, Muharrem Hilmi Şenalp, "Eyüp Sultan'da Şeyh Murat Dergahı *Lâle*, s 1, İstanbul 1982, s. 22-26, *Kemâli Divanından Aşk Sızıntıları*, İstanbul 1977; Nihat Azamat, Abdülkâdir-i Belhî, TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, I, 231-232

NIHAT AZAMAT

İSKİLİPLİ ÂTIF HOCA (R.H) (ö. 1345/1926)

XIX. asrın sonlarında doğmuş, zamanın ilim müesseselerinde okumuştur. Dâru'l-Fünûn'un İlâhiyat bölümünden mezun olmuş, 1910'da medreseler müfettişliğine getirilmiştir. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde bir ara Çorum milletvekilliğine aday olmuşsa da daha sonra sürgüne gönderilmiştir.

Âtîf Hoca, zamanın müslüman idarecilerince de takdir edilmiş ve önemli görevlerin başına getirilmiştir. Eğitimcilik zamanında yaptığı çalışmalar, yabancı ülkelerin de dikkatini çekmiştir. Bunlardan Japonya Büyükelçisi Baron Uşida'nın tespiti entresandır. Âtîf Hoca ile görüşen büyükelçi şöyle demişti:

"Sizin gibi birkaç hoca daha olsaydı İslâmiyet, bütün doğuyu, bu arada Japonya'yı da fethederdi. "

Medresetu'l-İrşâd, Hikmet-i Teşrî Müderrisliği görevi de verilen Âtîf Hoca, medreselerin iyileştirilmesi için oluşturulan komisyonların hepsinde yer aldı.

Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamak, İslâm düşmanlarına İslâmî bir şuurla karşı koymak amacıyla "*Taâli-i İslâm Cemiyeti*" ni kurdu. Bu cemiyet, ilk cemiyetlerden birisiydi. İslâm topraklarının işgaline karşı çıkan ilk cemiyetlerden birisiydi.

1925'te Şapka Kanunu yürürlüğe girmeden önce neşrettiği *Frenk Muhallidliği* isimli eseriyle bu konuya muhalefet ettiği id-

(1) Seyyid Abdülkâdir Belhî'nin *Künûzü'l-Ârifîn* adlı eserinden.

dia edilerek İstiklâl Mahkemeleri tarafından tutuklandı. Bir süre sonra idamı, geçirilmesi gereken ve çok önemsiz bir habermiş gibi gazetelerin satır aralarına sıkıştırılmış şu cümlelerle duyuruldu:

"İrtica kitapları müellifi olup İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm olan İskilipli Âtîf Hoca, Babaeski Müftüsü Ali Rıza Hoca haklarındaki idam kararı bu sabah infaz edilmiştir."

Rûhu şâd olsun.

Âtîf Hoca'nın hayatı kısaca böyledir.

Eserleri

1- Mir'âtu'l-İslâm, 2- İslâm Yolu, 3- İslâm Çığır, 4- Din-i İslâm'da Müskirât, 5- Nazar-ı Şeriatta Kuvayı Berriyye ve Bahriyye 6- Tassetür-i Şer'i, 7- Muâyenetu't-Talebe, 8- Medeniyet-i Şer'iyye, 9- Frenk Mukallidliği

Yabancılaşa Özentinin Getirdiği Terör

Necip Fazıl, bu maznun âlimin tevkif edilmesini şöyle anlatıyor:

Sene 1925... Sonbahar... İskilipli Âtîf Hoca'nın Aksaray'da, Laleli'de Fethibey Caddesi'nde 1 numaralı evi... Hoca, ikinci kattaki odasında sedire oturmuş, akşam namazının ezanını bekliyor. Birden yakınındaki caminin minaresinde yanık bir ses, Hoca ezanını içinden kelimesi kelimesine tekrar ettikten sonra kibleye dönüyor ve tekbir getirerek namaza giriyor. Tam o anda zil sesi. Kapı çalınmakta... Âtîf Hoca'nın haremî Zâhîde Hanım kapıda... Dışarıya sesleniyor... "Kim o?"

"Âtîf Hoca'yı görmek istiyoruz!"

"Hoca, namazda."

"Siz kapıyı açın da... Bekleriz..."

Kadın kapıyı açıyor, kulık ve edaları şüphe verici üç adam... Sivil oldukları halde aynı meslekten olduklarını izhar eden üniformaya benzer bir üslup birliği içindeler... Başlarında yeni kabul edilmiş şapka kanununun tatbikatına ait fôtr biçiminde örnekler...

Zâhîde Hanım, yukarıya çıkıp selâm vaziyetinde bulduğu

kocasına durumu haber verir:

"Aşağıda meymenetsiz suratlı birkaç adam sizi görmek istiyor. Hallerini beğenmedim."

Âtîf Hoca gayet vakarlı, aşağıya inerken en büyük telâşa **Melâhat** isimli biricik kızında şahit oluyor.

"Baba kim bunlar, ne istiyorlar?"

"Sakin olun! Heyecana kapılmanın mânâsı yok... Ben de bilmiyorum gelenleri. Şimdi göreceğiz, ama kaç gündür etrafımda dolanan hafife kılıklı insanlara bakılırsa herhalde polis..."

Âtîf Hoca, gayet metin bir şekilde aşağıya inip gelenlerle karşılaşılıyor:

"Selâmün aleyküm"

"Aleyküm selâm."

"Ne istiyorsunuz?"

"Evi arayacağız!"

"Siz polis misiniz?"

"Evet, birinci şube memurlarından."

"Bu hususta resmî bir vesikaya, mahkeme kararına mâlik misiniz?"

"Hayır, kâfi değil..."

"Kanunî selâhiyetinizi tesbit edici bir vesika lâzım. Ama buyurun hakkımı aramıyorum, her tarafı arayabilirsiniz!"

Memurlar üst kata çıkarak **Âtîf Hoca**'nın kütüphanesine giriyorlar. **Hoca**, kendilerini rahat iş görmeleri için yalnız bırakıyor ve yatak odasına çekiliyor. Memurlar girdikleri kütüphane odasında tavana kadar yükselen kitap raflarına atılıyor ve küçük kağıt parçasına kadar eleniyor ve zavallı din adamının yıllardır en titiz emekle nizamladığı oda, yangın yerine döndürülüyor.

Âtîf Hoca'nın evinde yaşanan bu hadiseler, bilâhare yüzlerce binlerce evde de yaşanacaktı. **Âtîf Hoca**'nın evini yangın yerine çevirenler, şapka ile ilgili bir belge arıyorlardı.

Evin aranması, gecenin geç vaktine kadar sürdü. İş bittikten sonra polis ekibinin şefi, hocaya şöyle hitab etti:

İşimiz bitti Hocaefendi, alacaklarımızı aldık. Şimdi iş, sizi müdüriyete götürmeye kaldı!

Haremi ve kızı birer çığlık sesi çıkarırken **Hoca**'da çarpıcı bir vakar ve tevekkül:

"Buraya kadar mı emir aldınız?"

"Evet, hocam."

"Elinizde tabii bir tevkif müzekkeresi de yok!"

"Dedik ya, emir böyle... Hem biz tevkif etmiyoruz ki. Beş dakika için müdüriyete kadar gelip birkaç tespitten sonra evinize döneceksiniz!"

"Öyle olsun," diyor hoca: *"Kapınıza kadar da gidelim, buyurun!"*

Hoca, başına sarıklı fesini ve sırtına lâtasını geçirirken kadınlar, hıçkıra hıçkıra ağlamaktadır. **Melâhat** babasına sarılmış haykırmakta:

"Baba beni kimlere bırakıp da gidiyorsun?"

"Seni Allah'a emanet ediyorum... Allah'ın kaderine baş eğmeliyiz!"

Âtîf Hoca'yı müdüriyette bir hücreye tıkıyorlar. Penceresi tepeden avlu tarafına açılan loş ve pis bir oda... İçinde banko dedikleri tahta bir sıradan başka eşya yok...

Sabahleyin Zâhîde Hanım müdüriyette:

"Kocamı görmek istiyorum!"

"Hayır" diyorlar, *"göremezsın... Hiç kimseyle temas edemez, yasak."*

Kadıncağzı koşa koşa eve gidiyor. İman renkli ve İslâm kokulu bembeyaz, mis gibi çarşaflara kalın bir şilte çekip müdüriyete getiriyor ve polis âmirine yalvarıyor:

"Yanınızda bir dakikacık görmeme izin vermez misiniz bizim efendiyi?"

"Hayır" diyorlar, *"göremezsınız."*

Zâhîde Hanım, melûl melûl Laleli'deki evine dönüyor:

Kızıyla ağlaşıırken, dertleşirken hiç beklenmedik bir anda ça-

İnan kapı... Kapıda aynı kaşıktan çıkmış un helvaları gibi öbürlerini andıran sivil polis biri:

"Ben birinci şubedenim. Hocaefendi'ye büyük saygı ve sevgim var. Bütün eserlerini okudum ve bazı derslerinde bulundum. Telaş ve ızdırabınızı tahmin ettiğim için sizi teselliye geldim. Hiç merak etmeyiniz, müdüriyete getirilen evrak ve kitaplar arasında sorumluluğu gerektirir birşey bulunamadı. Pek yakında serbest bırakılması lâzım..."

Günün birinde **Zâhîde Hanım**'ın kulaklarına erimiş kurşun gibi dolan bir haber:

"Hocayı Trabzon'a gönderiyorlar!"

Aynı gün **Zâhîde Hanım**'ın kapısında içi tam bir iman ve merhamet ateşiyle kaynayan memur:

"Hanım, hemen başını ört ve fırla! Hoca'yı Galata'dan kalacak olan vapura götürüyorlar... Belki yolda yakalarsın."

Deli gibi fırlayan **Zâhîde Hanım**, köprü üstünde kocasını yakalıyor. İki polis arasında ancak katillere mahsus bir emniyet tertibatı içinde Galata Rıhtımına doğru götürülmektedir.

Zâhîde Hanım, kocasının üzerine atılıyor:

"Efendi, efendi!"

Polisler, **Zâhîde Hanım**'ı şiddetle iterek kocasıyla konuşmasına engel oluyorlar. Arkadan gelen üçüncü bir memur, kadıncağını zı yaka paça sürüklemeye başlıyor. Kadın, kaplan gibi atılıp kocasına mendil içinde birşey uzatıyor.

"Para!"

Ve ancak bunu söyleyebiliyor.

Kadını manzaraya dehşetle gözünü diken bir halk yığını içinden sürükleyip uzaklaştırıyorlar.

Kendisine büyük bir suçlu gibi davranılan kimse yabancılardan da hayranlıkla bahsettiği büyük bir âlimdir. Ve bu âlimin yegâne suçu ise aylar yıllar sonra devrim yapılacağını hesaba katmadan ilmi bir eser yazmaktı.

Âtîf Hoca'yı bu şekilde apar topar alıp götürülenlerin elinde en ufak bir delil yoktu. Yegâne bahaneleri, Giresun'da bir meczû-

bun veya tutulmuş özel bir kişinin söylemiş olduğu sözlerdi. Bu şahıs, kendisine niçin şapka giymediği sorulduğunda şöyle bir söz söylemişti:

"İstanbul'da yüksek din âlimlerinden Âtîf Hoca ile mektuplaştım. Kendisi bana cevap olarak şeriatla şapka giyilmesine müsaade edilmediğini ve bu fiilin din gözüyle küfür olduğu cevabını verdi. Ben de bunun üzerine şapka giymemeye karar verdim."

İşte bu adamın sözlerinden ötürü Âtîf Hoca, İstanbul'dan İstiklâl Mahkemesi'nin huzuruna çıkarılmak üzere Trabzon'a denilerek yola çıkarılıyor. Daha sonra Mahkeme'nin Giresun'da bulunduğu anlaşılınca oraya götürülüyordu.

İstiklâl Mahkemesi'ndeki muhakemede Âtîf Hoca'nın ifadeleri karşısında yalancı şahit bocalamış ve foyası meydana çıkmıştı. Böylelikle bir tertip daha başlangıçta fiyaskoyla neticelenmişti.

Hoca'yı Tanıyor musunuz?

Ankara İstiklâl Mahkemesi reisi Ali Çetinkaya şapkayla ilgili olarak tevkif edilenlerden Antepî Salih Hoca'ya sormaktadır:

"İskilipli Âtîf Hoca'yı tanıyor musunuz? Kendisiyle herhangi bir münasebetiniz oldu mu?"

Bu sorunun cevabını ve diyalogun diğer bölümlerini Necip Fazıl şöyle anlatır:

Salih Hoca cevap veriyor:

"İskilipli Âtîf Hoca'yı öteden beri tanırım. Kendisine bazı ticarî eşya da göndermiştim. İstanbul'a her gidişimde kendisini ziyaret etmek âdetimdi."

Mahkeme reisi, şu gayet mânâlı nokta üzerinde duruyordu:

"Eserlerini okudunuz mu, yayımlarına çalıştınız mı?"

Salih Hoca, gayet saf ve samimi mukabele ediyor:

"Evet, geçen yılın Şubat ayında bana Frenk Mukallidliği isimli eserinden altmış nüsha göndermişti. Bunları satamadım. Ramazan'da İstanbul'a geldiğim zaman da kendisini Sahaf- lar'daki kitapçı dükkânında gördüm."

Başkan, bu ifade karşısında suçu Frenk Mukallidliği ese-

rinde görürcesine **Salih Hoca'yı** sıkıştırıyordu. Bu kitaptan kendisine hangi tarihte gönderilmiş olduğunu soruyor, **Salih Hoca** günü gününe hatırlayamayacağı cevabı verince de dayatıyor:

"Ayını olsun hatırlayınız!"

Kitabın gönderildiği yıl ve ay ma'lûm olunca Başkan, niyetini ağızından geçiriyor:

"Tamam işte o sıralarda bahriyelilerin serpuşlarında şapka-ya karşı bir hareket olarak küçük bir siper-i şems kabul edilmişti."

Bir defa **Âtîf Hoca'yı** yemeyi akıllarına koymuşlardı. Bu bakımdan Erzurum, Giresun, Rize, Maraş ve diğer bölgelerde şapka ile hep **Âtîf Hoca** soruşturuluyordu. İstiklâl Mahkemesi, şapka davası mazlumlara hakkında şu karara varmıştı:

"Hareketinizin Erzurum, Giresun, Rize ve Sivas isyanlarında etkili olan İstanbul'daki Âtîf Hoca'yı ve arkadaşlarının davasıyla bağlantılı olmasından dolayı alâkadarlığına vâkıf olan heyet, davanızın onlarla birlikte görülmesine karar verdi."

Birçok beldedeki Şapka Kanunu ile ilgili duruşmalardan sonra sıra **Âtîf Hoca'nın** duruşmasına gelmişti. **Âtîf Hoca** ilk defa 26 Ocak 1926 tarihinde divanın "**Üç Aliler**" diye bilinen **Kel Ali, Kılıç Ali ve Necip Ali** üçlüsü yerlerini almışlardı. İlk önce dinlenen kitapçı **Abdülaziz**, şu ifadeyi vermişti:

"Ben siyasetle meşgul bir insan değilim. Kitap basmak ve satmakla geçinirim. Bastığım ve sattığım kitapların gittiği gayelerle de hiçbir iştirakim yoktur. Âtîf Hoca'yı Bab-ı Âlî'de ve irfan muhitlerinde herkesin tanıdığı gibi ben de tanırım. Şimdiye kadar neşrettiği risâle ve kitapları arzettiğim gibi sırf mesleki alâkam dolayısıyla sattım. Bahsedilen Frenk Mukallidliği kitabından da sattım. Kimlere sattığımı bilirim ki benden kitap satın alanlar münevver kişilerdir."

Âlim ve Fazıl Bir Hoca

Şahitlerden **Tâhiru'l-Mevlevî Efendi** ise **Âtîf Hoca'yı** nasıl tanıdığı şeklindeki soruya şu cevabı vermişti:

"Âlim ve faziletli bir hoca olarak tanırım. Vatanına bağlı, birçok âlim yetiştirmiş bir insan. Âtîf Hoca, geçen Kurban Bayramı bana sokakta rastlamış ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Kuva-yı Milliye aleyhinde bir beyanname hazırlattığı-

ni ve bunu bütün din âlimlerine imzalatmak üzere gezdirmekte olduğunu söylemişti. O zaman doğru Şeyhülislâmlık dairesine giderek **Mustafa Sabri Efendi**'yi görmüştük. Bu harekete şiddetle itiraz etmiş ve demiştik ki, nasıl oluyor da vatanın savunması için yapılan harekete din temsilciliği makamı böyle bir davranışta bulunabilir ? Hem dinî kisvenin siyaset kılıfına bürünmesi nasıl câiz olur? Bu işten vazgeçin ve siyasetten elinizi çekin!

Yirmi bin nüsha basılıp dağıtılan bu beyannameyi imzadan kaçındık. Ben ve **Âtîf Hoca**, ona şiddetle karşı koyduk. Bunun üzerine beni Ziraat Nezareti'ndeki görevimden attılar. Bahsettiğim olayın, beni ve **Âtîf Hoca**'yı açıklayacağı düşüncesindeyim. "

Bu ifadelerden aradığını bulamayan ve hoşlanmadığı belli olan mahkeme başkanı araya girerek:

"Bu hikâyeleri geçelim! Siz **Âtîf Hoca**'nın *Frenk Mukallidliği* eserinden dağıttınız ve sattınız mı?"

Tâhiru'l-Mevlevî'nin cevabı şudur:

"Evet, eserin intişarından beş nüsha sattım. "

Mahkeme heyetinin aradığı cevap da işte budur. Nitekim şöyle derler:

"Bu kadar yeter, oturunuz!"

Mahkeme heyeti kılı kırk yarıyordu. Ancak **Âtîf Hoca** hakkında suç sayılabilecek en ufak delil bulamıyordu. Dinlenen bütün şahitler **Âtîf Hoca** hakkında güzel sözler söylüyor, mahkeme heyetinin elinde yegâne delil olarak gözüken *Frenk Mukallidliği* isimli eseri kanun çıkmadan önce alıp sattıklarını, kanun çıktıktan sonra ne **Âtîf Hoca**'nın kendilerine bu kitabı verdiği, ne de sattıklarını söylüyorlardı.

Çok ibret vericidir ki bu mahkeme üyeleri bir hafta önce sövüp saydıklarını bir hafta sonra öpüp başlarına koyabilmektedirler. Meselâ, bir üye Şapka Kanunu çıkmadan önce şapka giyen şahıslara hakaretler yağdırmakta ancak bir hafta sonra şapka kanunu çıkınca bu defa şapka giymeyen sarıklı âlimlere olmadık zulmü yapabilmektedirler.

Sıra Âtîf Hoca'da

Şahitler dinlendikten sonra sıra **Âtîf Hoca**'ya gelmişti. **Âtîf Hoca** ifadesinin baş kısmında mahkeme reisinin sorduğu sorulara

cevap verirken siyasetle meşgul olmadığını belirtmişti. Daha sonra reisle Âtîf Hoca arasında geçen diyalogu Necip Fazıl şu şekilde zikrediyor:

Reis, karanlık gözleriyle Âtîf Hoca'nın saffet dolu yüzüne tükürdü.

"Boyuna siyasetle uğraşmadığınızı söylüyorsunuz ama sizin ondan başka işiniz olmadığını iddia edenler var..."

Âtîf Hoca gururlandı:

"Olabilir, birşeyin söylenmesi başka, yapılıp yapılmadığı başka... Benim hayatım meydanda. İşimin gücümün siyaset olduğunu söyleyenler nerede, ne zaman, nasıl ne şekilde siyaset yaptığımı gösterebilirler..."

"Bu hususta en büyük delil, Frenk Mukallidliği isimli eserinizdir. Bu eseri ne zaman ve hangi gayeye hizmet etmek için yazdınız?"

Taklitçiliğin Her Türüsü Kötü

"Senelerce evvel ve mücerred bir gaye uğrunda yazdım. Şahsiyet sahibi olma gayesi. Yoksa şu veya bu hükûmet teşebbüsüne karşı durma gayesiyle değil. Taklitçiliğin her türüsü kötüdür. İşte bu gayeyi güden mücerred fikirlerden ibaret olan ve asla müzahhas siyasi bir meseleyi hedef tutmayan eserimi daha evvel kaleme aldığım halde ancak 1340/1921 yılında bastırabildim."

Devlet ve Resmî Makamlar İzin Veriyor

"Eseri bastırmadan evvel kimseye gösterdiniz mi?"

"Bu suâlde bilhassa evet demek isterim. Hem de şuna buna bağlı değil, resmî makamlara gösterdim. Eserden sekiz nüsha kopye ettim ve bunlardan ikişer nüshasını İstanbul Maârif Müdürlüğü ile Matbaat Umum Müdürlüğü'ne gönderdim. Okudular, tetkik ettiler ve sonunda beni tebriğe kadar vardılar. Hocaefendi çok nazik ve mühim bir mevzu el atmışsın. Emeklerin kutlu olsun, seni takdir ve tebrik ederiz! dediler. Usul icabı olarak da eserin resmî neşr müsaadesini verdiler."

Reis şaşkın: "Demek böyle oldu?"

"Aynen böyle oldu! Alâkalı makamlardan sorulabilir, resmî ruhsat tezkeresi sorulabilir. Dosyamda mevcuttur, takdim etmiş-

tim. "

Resmî vazifeliler, 1924 yılında **Âtîf Hoca**'yı takdir ediyor ancak 1926'da bu eserden dolayı yaka paça mahkemeye çıkarıp hesap soruyorlardı. Reis soruyor:

"Şapka Kanunundan sonra bu kitaptan sattınız mı?"

"Asla! Kararname ve kanun çıktıktan sonra kitaptan tek nüsha bile satılmamıştır. Ama ondan evvel alıp okumuş olan birçok insan bulunabilir. "

"Bu kitabın şapka inkılâbına karşı bir cereyan doğurduğu, inkılâba aykırı duygu ve düşünceleri aşıladığı ve kötü tesirler bıraktığı iddiasına ne dersiniz?"

Âtîf Hoca doğruldu:

"Yanlıştır derim. Şapka inkılâbı bu eseri hoş görmeyebilir. Sevimsiz, hatta tehlikeli bulabilir. Fakat kendisine karşı yazılmış bir eser olmadığı için onu suçlandıramaz!"

Âtîf Hoca, bir an daldıktan sonra dudaklarını kıpırdattı:

"Bu eser intişar ettiği zaman bir gazete aleyhimde bazı yazılar yazmış, bana hakaret etmişti. Ben de bu gazeteyi mahkemeye vermiştim. Aleyhimdeki yazıların hedefi, eserimin zararlı ve zehirleyici olduğuydu. Mahkeme heyeti, kitabın zararlı olmadığını, hakaretin ise vâki olduğunu kabul ederek gazeteyi para cezasına çarptırdı. Bu karar da dosyamdadır. Lüzum görülürse mahkemeden sorulabilir."

Savcının Talepleri

2 Şubat 1926 günü devrimler tarihi için çok mühim bir gündür. O gün şapka devrimine muhalefet ettikleri iddia edilen meşhur âlimler için hazırlanan iddianame açıklanacaktır. İlk önce savcı **Necîp Ali** sözü alır. İddianamesini okur ve kim için, ne kadar ceza talep ettiğini açıklar:

*"Şapka ve bu yüzden meydana gelen hadiselerin âmilleri olmakla maznun bulunan eşhastan Babaeski sâbık müftüsü **Ali Rıza Hoca**'nın idamına, **İskilipli Âtîf, Süleyman, Fettâh, Tahir, Mes'ud, Saatçi Süleyman, Erzurumlulardan Osman, Mehmed, Telgraf müdürü Halid, Yusuf Kenan Hocaefendiler**'in de üçer seneden az olmamak üzere hapis ve küreğe konulmalarına, **Hasan oğlu Samih, Aras şirketi müdürü Cafer İsmail,***

Sabuncuzâde Mustafa ve Zühtü ile Tasvîr-i Efkâr muharrirlerinden Ömer Rıza'nın hudut haricine sürülmesine, Gostuvarlı Hüseyin, Berber Mustafa, Ispartalı Hüseyin ve kardeşiyle Kitapçı Mihran ile İhsan Mahfi Efendiler'in de beraatlarına karar verilmesini talep ederim."

Âtîf Hoca'nın Kerâmeti

Âtîf Hoca için istenen ceza üç seneydi. Bu, savcının talebiydi. Arkadaşları, "Savcı bu kadar talep ettikten sonra mahkeme mutlaka beraat verir" diyorlardı. Âtîf Hoca, büyük bir tevekkülle Allah bilir, diyordu. Mahkeme heyeti duruşmayı 3 Şubat' a ertelemiştir. O gün maznunların son sözleri dinlenecekti.

2 Şubat gecesı maznunlar kapatıldıkları hücrelerde savunmalarını yazmaktadır. Âtîf Hoca da savunmasını yazarken bir aralık uyuya kalır. Bundan sonra olup bitenleri Necip Fazıl'dan dinleyelim:

"Âtîf Hoca'nın uykusu uzun sürüyor. Tahîr Hoca müdafaasını yazmakta devam ederken Âtîf Hoca birden bire gözlerini açıyor. Yüzünde harikulâde derin ve ince bir tebessüm. Tahîru'l-Mevlevî'nin gözleri hayretle alabildiğine açık, sanki yirmidört saat içine sığacak büyük kerâmeti şimdiden sezmişti."

"Ne o hocam, çabucak uyanıverdin?"

"Uykuda murad hasıl oldu."

"Yani?"

"Yani beklediğim rüyayı gördüm."

Tâhîru'l-Mevlevî haşyet ve dehşetle soruyor: *"Ne gördün?"*

Âtîf Hoca, yatağında doğrulmuş ve müdafaasını karaladığı kağıtları elinde bûzmüştü.

"Kâinatın fahrini gördüm, bana; yanıma gelmek dururken ne diye müdafaâ karalamakla uğraşıyorsun dedi."

Tâhîru'l-Mevlevî kendinden geçmiş gibiydi.

"Ne diyorsun?"

"Beni idam edecekler, Allah'ın sevgilisine kavuşacağım."

Âtîf Hoca'nın nurlu yüzünde aynı tebessüm, müdafaasını yırtıyor ve sonra bir kağıdın içine toplayıp kese içine alıyor ve ce-

bine koyuyor.

3 Şubat 1926 günü maznunlar ve mahkeme heyeti tekrar karşı karşıya gelir. Maznunlar tekrar savunmalarını yaparlar, sıra Âtîf Hoca'ya gelince o, şöyle der:

"Gerek yok efendim. Savunmamı gerektirecek bir suçum olmadı mı belli olmuştur. Vicdanınızın vereceği hükme güveniyorum!"

Daha sonra mahkemenin bittiği bildirilir ve mahkeme heyeti kararları tespit için duruşmaya ara verir. Bir müddet sonra mahkeme reisi **Ali Çetinkaya** elindeki kararı zâbit kâtibine vererek okutur. Kararlar içerisinde şu satırlar, mahkeme salonunda bomba gibi patlar:

*"Babaeski Müftüsü **Ali Rıza** ile müderrislerinden **İskilipli Âtîf Hoca**'nın idamına!"*

Kerâmet açığa çıkmıştır. **Âtîf Hoca** kanun namına kanunsuzca hareket edenlerin pençesinde ızdırap çekmektense Kâinatın Efendisi'nin huzuruna çıkacaktır.

Âtîf Hoca, haksızlığı hak bilenlere hakkı söylemenin haksızlık olduğunun şuuru içerisinde yanındaki arkadaşlarına şöyle der:

"Zâlim ve katillerle elbette mahşer gününde hesaplaşacağız!"

Şehâdet Makamı

Âtîf Hoca, 3 Şubat'ı 4'e bağlayan geceyi idamlıkların kapatıldığı bir hücrede sabaha kadar ibadet içinde geçirir. Sabahleyin infaz heyeti **Âtîf Hoca**'nın hücreğine gelir. **Âtîf Hoca**, büyük bir sükûnetle:

"Sabah namazını kılmama izin verir misiniz der?" Hücresinde namazını kılar, Rabbine el açıp tevbe istiğfar eder.

Âtîf Hoca, Babaeski Müftüsü **Ali Rıza Efendi** ile yanyana Ankara Hapishanesi'nde kurulan sehpaye çıkarılır. Her ikisinin de son sözleri aynıdır. Abdestli ağızlarıyla getirdikleri kelime-i şehâdet... ve o mübarek kelimeyi terennüm ederek Rablerinin huzuruna çıkarlar.

Gazeteler şapka için işlenen bu cinayeti üç beş satırlık bir haberle geçiştirirler. Haber aynen şöyledir:

"İrtica kitapları müellifi olup İstiklâl Mahkemesi'nce idama mahkûm olan İskilipli Âtîf Hoca ile Babaeski Müftüsü Ali Rıza Hoca hakkındaki idam kararı bu sabah infaz edilmiştir."

4 Şubat 1926 tarihi, bir haksızlığın ve zulmün gerçekten unutulmayacak tarihidir. Çünkü bu tarih, müslümanlar açısından araştırmacı yazar Hüsnü Aktaş'ın dediği gibi bir şehâdet tarihidir.

Âtîf Hoca'yı İdam Sehпасında Sallanırken Nur Yüztyle Gördüm

Bolulu Nizamettin Saraç isimli bir kişi, Sebil Dergisi'nde o yılları şöyle anlatıyor:

Zannedersem 1926 veya 27 senelerindeydi. O sıralarda vazifem icabı Ankara'da bulunuyordum. Genç olmama rağmen İstiklâl Mahkemeleri'ni takip için verilen vesikalardan birini elde etmiştim. Bununla imkân buldukça celseleri takip ediyordum. Bir tesadüf eseri olarak Âtîf Hoca'nın muhakemesinde de bulundum. Muhakemeyi reis sıfatıyla "**Kel Ali**" adıyla maruf Ali Çetinkaya yürütüyordu. Büyük bir hışımla Hoca'ya dönerek:

"Sen şapka aleyhinde bulunmuşsun!" dedi.

Hoca, sakın ve vakur bir tavırla:

"Evet efendim. Şapka Kanunu çıkmadan iki sene önce şapkanın bir müslüman kisvesi olmadığına dair bir risâle yazmıştım dedi.

Kel Ali:

"Şimdi ne yapıyorsun?" diye sordu.

Hoca:

"Kanunlara itaat ediyorum" cevabını verdi. Bunun üzerine **Kel Ali**, yine hiddetle bağırarak:

"Sen bilmiyor musun ki şapka da bezdir, fes de bezdir" deyince Hoca, yine aynı sükûnetle:

"Evet, biliyorum; ancak hey'et-i hâkimin arkasındaki bayrak da bezdir, lütfen o bayrağı kaldırınız da yerine bir İngiliz bayrağı asınız" karşılığını verdi. Kel Ali, pek hiddetlenmişti: *"Ne diyor-sun" diye bağırды. Hoca:*

"Şapka bir alâmettir, âdet ile alâmet arasındaki farkı düşünerek o risâleyi yazmıştım" dedi.

Bunun üzerine celse tatil olundu ve savunmasını yapmak için mahkeme bir gün sonuna ertelendi. Hakikaten **İskilipli Âtîf Hoca** merhum, Şapka Kanununun kabulünden iki sene evvel *Frenk Mukallidliği* adıyla bir risâle yazmış ve bunda şapkanın küfür belirtisi olduğunu beyan etmişti. Celse ertelendikten sonra hapishanede savunmasını yazan merhum, o gece Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'i rüyasında görmüş ve kendisine:

"Bana gelmek istemiyor musun ki müdafaâ hazırlıyorsun?" buyurulmuş. Bunun üzerine yazdığı müdafaâyı yırtan **Hoca** mahkemede hiçbir diyeceği olmadığını beyan etmiş. Çünkü gördüğü rüyadan mutlaka idam edileceğini anlamış. Ben bunları sonradan öğrendim. Fakat garip bir tesadüf ki **Hoca**'nın muhakemesinin bittiği günün ertesi günü onu asılmış vaziyette eski Meclis'in avlusunda darı ağacında görmek bedbahtlığına uğradım. Gerçekten Meclis'in avlusunda iri yarı gövdeleriyle ve normal ebattan uzun bir darı ağacında **Hoca**'nın sallandırıldığına şahit oldum.

Tesadüfen oradan geçiyordum. **Hoca**, pırıl pırıl parlayan sakallı ve nûrânî yüzüyle sanki hiçbir şey yokmuş gibi sallanıyordu.

Eserinden Seçmeler

Daha önce eserlerinin adını verdiğimiz **Âtîf Hoca**'nın *Yeni İlmihâl İslâm Yolu* adlı kitabından bazı bölümler aktaralım:

İslâm Dini

Allah Teâlâ Hazretleri tarafından seçilip gönderilmiş cihan şümûl bir dindir ki insanların itikadlarına, sözlerine, işlerine, huylarına ait hükümleri bildirir. Ve muktezasıyla amel edenleri dünya ve âhirette saâdet ve selâmete kavuşturur.

Şeriat

Allah Teâlâ tarafından mükellef olan kulları üzerinde yerine getirilmesi vacib kılınan İslâmî hükümlerdir. Allah nezdinde hak ve muteber olan din ancak İslâm dinidir. **Hz. Adem** (a.s.)'dan **Hz. Muhammed** (s.a.)'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ eyledikleri yalnız bu dindir. Başka dinler hep batıldır, doğru değildir. İnsanlar tarafından yapılmıştır.

Dünyada gelişmeyi, âhirette saadeti sağlayan bütün hüküm

ve kuralları içine almış bulunduğu için onun hükümlerine hakkıyla uyan ve yerine getirenler dünyada yükselme ve ilerlemeye, âhirette selâmet ve saâdete kavuşurlar. Bu saâdet ve nimetten mahrum kalmamak için hayrı şerden, iyiyi kötünden, doğruyu yanlıştan ayıran İslâm dininin hükümlerinden hiç olmazsa ilmihal derecesini öğrenip gerekleriyle amel etmek, her erkek ve her kadın üzerine farz-ı ayındır. Öğrenmeyenler günahkâr oldukları gibi öğrenip de icabları gibi amel etmeyenler dahi günahkâr olurlar. İslâm dininin temeli itikad, binası ibâdet ve hayırlı amel, kemâli ahlaktır.

Cihad

Allah Teâlâ'nın dinini yükseltmek ve müslümanları kâfirlerin şerrinden korumak için kâfirlerle savaşmak demektir.

Müslümanlar ile savaşmamak üzere söz veren kâfirler bu sözlerinde durdukça onlarla kavgaya girmek şer'ân câiz değildir. Düşman bir ihânet yaparak sözleşmeyi bozarsa müslüman memleketlerinden bir beldeye hücum etmemiş olsa bile onlarla savaşmak farz-ı kifâyedir. Düşman ahdi bozmakla beraber müslüman memleketlerinden bir beldeye hücum ederse o belde civarında bulunan müslümanlara beş vakit namaz gibi onlarla muharebe etmek farz-ı ayın olur. Buna rağmen müslümanlar canları ve mallarıyla savaş önem vermezlerse, Allah Teâlâ'ya karşı gelerek âhiretteki cehennem azâbını hak ederler.

Askerlerin özürsüz savaştan kaçması büyük günahdır. Zamanın gerektirdiği savaş araçlarını üretmek ve icad ederek, düşmanların kuvvet ve kudretleri oranında veya daha fazla harb kuvveti oluşturmak farzdır. Müslümanlar, kâfirlerle savaşarak iki nimetten birine kavuşurlar. Ya gazilik ya da şehidlik.

Halife

Peygamberimizin vekili olup insanların dinî ve dünyevî işlerine bakan ve onu idare eden genel idarecedir. Bir halife nasbetmek bütün müslümanlara vacibdir. Halife olan zâtın müslüman, hür, erkek, bülûğa ermiş ve âkil olması ve milletin işini idare etme, memleketi koruma, dinin hükmünü uygulama gücünde olması şarttır.

Halifenin vazifeleri

Hilâfet makamına seçilen halifenin şeriate göre on vazifesi vardır:

1- Her hususta adaletle hükmederek zulümden uzak durmak.

2- Adalet, mülk ve devletin esasıdır. Zülüm, ümmetlerin ve kavimlerin, mülk ve devletin yegâne yıkılışı ve yokoluş sebebidir.

3- Şeriatın hükümlerini uygulamak ve adaletle davaları çözmek.

4- Memuriyeti ve milletin her hizmetini en ehil olanlara vermek.

5- Zamanına göre bütün malzemesiyle askerî kuvvetleri tanzim ederek İslâm memleketlerini dış düşmanlara karşı korumak ve ribat kuvvetleri teşkil ederek de iç güvenliği sağlamak.

6- Düşman tarafından anlaşma bozularak saldırılırsa cihad fârizasını yürürlüğe koymak.

7- Zekât ve vergileri toplayarak, gerekli yerlere harcamak.

8- Memleketin iman ve inşasını sağlamak, servet kaynaklarını değerlendirmek ve gelişmeleri takib etmek.

9- Şer'i tazirleri ve hadleri uygulamak, bu hususta eşitliğe riâyet etmek.

10- Şeriat ilimlerini yaymak ve genelleştirmek. Bid'atçıların bid'atlerini red ve iptal ile okunuş usûlü ve yazılış kaideleri daire-sinde dîn-i mübîn-i İslâm'ı muhafaza etmek.

10- Farz namazlar, Cuma, cemaat, ezan, ikâmet, hitâbet, imâmet, oruç, hac gibi ve İslâm'ın kurallarının yerine getirilmesi-ne çalışmak.

Tebanın Vazifeleri

Bir zâtın hilâfeti kararlaştırıldıktan sonra bütün müslüman-lar ile İslâm hükümetinin tebeiyyetini kabul eden gayr-i müslim-lerin şeriate göre on vazifesi vardır:

1- Şeriat uygulanan yerlerde, halife ve memurların emirleri-ne uymak. Şu kadar ki Resûl-i Ekrem Efendimiz şöyle buyurur:

"*Lâ tâate li mahlûkin fi ma'siyeti'l-hâlik*" yani Allah Teâlâ'ya isyan olan bir işi halkın emir ve keyfi için işlemek câiz değildir. Vali veya memurlardan biri kötülük veya günah olan bir işi emrederse ona itaat etmeyiniz (mişkâl). Hadîs-i şerifleriyle gerek

halifenin gerek memurlarının şeriata aykırı olan emirlerine itaat etmek haramdır, yasaktır!

2- Şeriata göre hükümete verilmesi vacib olan vergileri vaktinde ödemek.

3- Hak olan hususlarda malla, bedenle, fikirle, lisanla, kalemle, hükümete yardımda bulunmak.

4- Askerlik vazifesini yerine getirmek.

5- Halifeye başkaldırmamakla beraber fesatçıların fitne ve fesadından ve düşmanların kötü amaçlarından halifeyi korumak, haksız olarak halifeye başkaldıran eşkıyanın etkisiz hale getirilmesinde halifeye yardım etmek.

6- Bütün halkın ve özellikle nefret edenlerin kalbini halife için ısındırmak.

7- Memurlarının haksızlık ve kötü muamelelerinden halifeyi haberdar etmek.

8- Halifeyi gaflet göstermesi halinde ikaz, zulüm ve kötülük yapmaktan men ve hatasını düzeltmekle hak yola ve adalete çağırarak.

9- Halifeye lâıyk olduğu şekilde hürmette bulunup iyi halinin devamı için duâ etmek.

10- Halifeye gizli ve açık olarak bol bol nasihat etmek.

Halife hükümetle halka yüklenen karşılıklı görevlere her iki tarafın da uyması vacibdir. Aykırı hareketler eden sorumludur.

Ahlâk

Ahlâk, huylar demektir. Huy, iki türlü olur: Biri güzel huy, diğeri çirkin huy.

‘İnsan doğduğu zaman güzel ve çirkin huylara meyilli olarak yaratılır. Sonra ilim öğrenir, güzel terbiye alırsa o insandan iyilik ve güzellik vücuda gelir. Eğer kötü terbiye alır, kötü insanlarla birlikte olursa o insan da kötü huylu olur. Çünkü insana görüştüğü kimsenin huyu geçer. Onun için Rasûl-i Ekrem Efendimiz: *‘Huylarınızı güzelleştiriniz.*’ meâlindeki hadîs-i şerifiyle ümmetinin kötü ve çirkin huylardan sakınıp, güzel ve iyi huy edinmelerini emretmişlerdir.

Güzel huy, her iyiliğin temelidir. Çirkin huy da her kötülüğün anasıdır. Güzel huylu insanı herkes sever, görüştüğü kimseler ona hürmet ve riayet ederler. Güzel huyu sayesinde pek çok zarardan kurtulur. Onun yüzünden insanlar zarar görmezler. Güzel huylu insanların aralarında ayrılık gayrılık bulunmadığı için işlerini el birliğiyle yaparlar; memleketleri mamur, kendileri mesud olur. Başka milletlere muhtaç olmazlar.

Kötü ve çirkin huylu insanı kimse sevmez. Övündüğü insanlar ondan nefret ederler. Kötü huyu sebebiyle pek çok zarar ve felâkete uğrar. Onun huysuzluğu yüzünden başka insanlar da belâ ve zarar çekerler. Kötü huylu insanların aralarında ayrılık ve gayrılık bulunduğu için geri kalır. İşler iyi gitmez, kendileri rahat edemezler. Memleketleri harab olur. Başka milletlere muhtaç olurlar.

KAYNAKLAR: İskilipli Âtâf Hoca, *Yeni İlmihâl İslâm Yolu*, 1338 h., s. 1-60; Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, İst. 1970, s. 40; *Yakın Tarih Ansiklopedisi*, İst. 1988, c. 1; Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din ve Devlet İlişkileri*, v. 2, s. 70; c.3, s. 112; *Vakit Gazetesi*, 5 Şubat 1926; *Cumhuriyet Gazetesi*, 5 Şubat 1926; *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 4 Şubat 1926; *Sebil Dergisi*, 1976, 5. sayı; *TBMM Arşivi*, T-3, Dosya 172/1-7; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İst. 1987, s. 389; Tâhirü'l-Mevlevî, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 256; Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 4. bölüm, s. 1317; Mustafa İslamoğlu, *İslâmi Hareket, Anadolu III*, İst. 1994, Üçüncü baskı, s. 414.

SAİD AYKUT

AHMEDU BAMBA (R.H) (ö. 1346/1927)

Büyük dedesinin Baol'da kurduğu Möbaki köyünde doğdu. Dedesi **Maram**'ın burada açtığı Kur'ân okulunda, kendisinden sonra oğlu **Mame Balla** öğretimi sürdürmüştür. **Mame Balla**, oğlunu tahsil için Bamba'daki **Ahmedu**'nun yanına gönderdi. **Momar** öğrenimini bitirip köyüne döndükten sonra doğan çocuğuna, hocasının hatırasına **Ahmedu Bamba** adını koydu. İsmi Arapça kaynaklarda, **Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Habîbulah** şeklinde geçer.

Maba Diyaku'nun Baol'da cihad hareketine girdiği yıllarda **Ahmedu Bamba**, dokuz yaşındaydı. Bu arada bazı köylerle birlikte Möbaki de yıkılmış, **Momar** da ailesini alarak Torokhone köyüne yerleşmişti. **Momar**, burada kısa zamanda **Maba Diya-**

ku'nun takdirini kazanmıştır. Maba, kendisine bir Kur'ân okulu açmış ve çocuklarının eğitimini de ona teslim etmiştir.

1874 yılına kadar Diyorbel yakınlarındaki Patar köyünde kalan **Momar**, aynı yıl Cayor'a giderek yıkılan köylerinin hatırasına Möbaki-Cayor köyünü kurdu.

Babasının ölümüne kadar (1880) onun yanında kalarak Arapça, Kur'ân ve fıkıh bilgisini geliştiren **Ahmedu Bamba**, ilim ve takvasıyla büyük şöhrete kavuştu. Kendisine yapılan kadıhk teklifini kabul etmedi. St. Luis'e giderek o yıllarda Batı Afrika'nın en meşhur tarikatı olan Kadiyye'nin halifesi **el-Hacc Kama-ra**'ya intisâb etti. Daha sonra meşhur Kadiri şeyhi **Sidya**'nın irşadından faydalanmak üzere Moritanya'ya gitti.

Şeyh Sidya tarafından çok iyi karşılanan **Ahmedu Bamba**, ondan tasavvuf, akaid, Mâlikî fıkıh ve *Sahih-i Buhâri* okudu. **Şeyh Sidya**, daha sonra onu Volof bölgesine halife tayin etti. **Ahmedu Bamba** bir Kadiri halifesi olarak Senegal'e döndüğünde direniş hareketinin lideri **Lod Diyor**, Fransızlar'a karşı savaş başlatmıştı. Uzlete çekilmek maksadıyla büyük merkezlerden uzak kalmayı tercih eden **Ahmedu Bamba**, Daro Marnane adlı bir köy kurarak burada müridlerinin eğitimiyle meşgul oldu. Daha sonra Baol'da, Tuğba köyünü kurarak oraya yerleşti. 1891 yılında başkent St. Luis'e gitti. Fransız sömürge yönetiminin, ortaya çıkan karışıklıklardan duyduğu endişe karşısında; kendisinin tasavvufa önem veren biri olduğunu, bu karışıklıklarla ilgisinin bulunmadığını bildirdi. Buna rağmen Fransızlar, Baol tahtını istediği şeklinde bir iddia ortaya attılar. 10 Ağustos 1895'te tutuklanarak St. Luis'e götürüldü, oradan da Gabon'a sürüldü. Yedi yıl yedi ay Mayombe Adası'nda hristiyanlaştırılmış halk içinde sürgün yaşadı. Eserlerinin birçoğunu bu yıllarda yazdı. 1902'de sürgünden döndükten sonra heyecanlı bir şekilde vaaz ve irşâda başladı.

Ahmedu Bamba, ertesi yıl tekrar tutuklanarak Moritanya'ya sürüldü. 1906'da müridleri, şeyhlerinin dönmesi için çeşitli bölgelerde, yer yer şiddet hareketlerine varan gösteriler düzenlediler. Sömürge yönetimleri, sonraki dönemlerde **Ahmedu Bamba**'yı biraz daha serbest bırakmışlardır. **Ahmedu Bamba**, ömrünün son yıllarında bir çok müridiye merkezi kurdu. İbadet ederek ve müridlerine ders vererek günlerini geçirdi.

1924'te, Tuğba'yı tarikatın mânevî merkezi yapmak için ora-

da bir cami yaptırmaya karar verdi. Ancak bu arzusunu gerçekleştiremeden 19 Temmuz 1927'de vefat etti. Tuğba'da toprağa verildi.

Kurduğu Tarikat, Genel Fikirleri ve Eserleri

Ahmedu Bamba'nın kurduğu ve Batı Afrika'nın birçok ülkesine yayılmış bulunan Müridiyye Tarikatı, Kadiriyye'nin bir kolu olmakla birlikte farklı yönlere sahiptir. **Ahmedu Bamba**, Kadiriyye ve Ticâniyye'nin tesirlerini taşıyan kendine özgü bir evrâd tertip etmiştir.

Ahmedu Bamba'nın en çok vurguladığı hususların başında, ilim öğrenmek ve bedeni çalışma gelir. Çalışmaya özel bir önem vermesinin sebebini, tarikatın ortaya çıktığı tarihî şartlarda aramalıdır. Fransızlar'ın bölgeyi sömürgeleştirdikleri bir ortamda **Ahmedu Bamba**, müridlerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve onları ekonomik yönden güçlendirmek için kollektif çiftlikler kurarak müridlerini fıstık üretimine teşvik etmiş ve bu işte büyük bir başarı sağlamıştır.

Ahmedu Bamba, Fransız sömürgeciliğine karşı doğrudan bir savaşa girişmemiştir. Fakat sömürgecilerle işbirliğine girmeyi devamlı reddetmesi, baskı ve sürgünleri tercih etmesi, ülkedeki nüfuzu sebebiyle başlı başına bir direniş haline gelmiştir. Müslümanların birlik içinde yaşaması ve İslâmî bir idarenin gelmesini o da arzu etmiştir. **Ahmedu Bamba**, müridlerinin faaliyetlerinden dolayı sömürge idaresi tarafından sürekli rahatsız edilmiş, işgalcilerle işbirliğine girmediği için de baskı, kuşku ve eziyetle karşı karşıya bırakılmıştır.

Yirmiye aşkın eserinden belli başlıları şunlardır:

- 1- *Hadâiku'l-Fezâil*, Dakar'da 1958'de basılmıştır.
- 2- *Celibetu'l-Merâgıb* (Dakar 1962).
- 3- *el-Cevheru'n-Nefts* (Dakar).
- 4- *Mesâliku'l-Cinân* (Dakar 1962).
- 5- *Mecmûu'l-Müfide* (Dakar 1958).
- 6- *Sefînetu'l-Emâ*.
- 7- *Menşûru's-Sudûr*.

8- *Mevâhibu'n-Nebi*.

9- *Megâliku'n-Nirân ve Mefâtihu'l-Cinân* (Dakar 1963).

10- *Celibetu's-Saâde* (Dakar 1958).

11- *Cezbu'l-Kulûb ilâ Âlemi'l-Guyûb* (Dakar 1965).

12- *Teystiru'l-Esir fî's-Salâti ala'l-Beşîri'n-Nezîr* (Dakar 1962).

13- *Mukaddimetu'l-Hidme fî's-Salât ala'n-Nebiyî'r-Rahme*.

KAYNAKLAR: T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, s. 172-173; T. Marty, *Etudes Sur La Islam*, Paris 1917, c.1, s.217, 311; Fazlurrahman, *İslâm*, Terc. Mehmed Dağ, Mehmet Aydın, İst. 1981, s. 201; J.Spencer Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s.227

SAİD AYKUT

HACI MUHAMMED BABA KÜRKÎ (R.H)

(ö. 1348/1929)

Şeyh Muhammed Baba hazretleri, Elazığ'ın Hazar gölü kenarındaki Kürk köyünde doğdu. O bölgede kendilerine "*Gafuroğulları*" denilmektedir. Nesilleri Rasûl-i Ekrem Efendimiz'e ulaşmaktadır. Hayatlarının ilk zamanları hakkında fazla bir bilgi yoktur. Şeyhi Seyyid Hacı Ömer Hüdâî Baba Köğengî ile ne zaman ve nerede tanıştıkları pek bilinmiyor.

Şeyh Muhammed Baba Kürkî, köyünde bulunan mülklerini satarak şeyhinin yanına taşınmayı arzu eder. Bu arzusu kabul edilir. Köğenk'ten yer alarak oraya taşınır; mânen yakın olduğu şeyhine zahiren de yaklaşır. Ömer Hüdâî Baba'nın sohbetlerine devam ederek seçkin halifelerinden olur. Şeyhinin vefatından sonra aldığı mânevî emir üzerine Medine'ye gider ve burada yedi sene mücavir hayatı yaşar. Bir süre sonra Gavsü'l-Azam Abdülkâdir Geylânî'den aldığı mânevî emir üzerine tekrar memleketine döner ve kulların irşâdına devam eder.

Şeyh Hacı Muhammed Baba Kürkî, Tarîkat-i Aliyye-i Kâdiriyye'nin Hâlisiyye kolunun birinci vasıttan otuzbeşinci, ikinci vasıttan ise otuzüçüncü meşâyih-i kirâmıdır. Hacı Mu-

hammed Baba Kürkî hazretleri, 1348/1929 yılında vefat etmiştir. Kendinden sonra irşad makamına **Hacı Mustafa Hayri Baba Malatye'vî** hazretleri geçmiştir. Mübarek kabirleri, Elazığ-Köğenk'te **Hacı Ömer Hüdâî Baba Köğengî** ile aynı türbededir. Makamları hâlâ ziyaret edilen yerlerdendir.

KAYNAKLAR: *Miftâhu'l-İrşad*, Mustafa Yaşar Göletdere'vî, s. 441-443.

YUNUS AYTEN

ALİ BEHCET EFENDİ (R.H) (ö. 1348/1929)

Ali Behcet Efendi, 1277/1860 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası, o tarihlerde Selimiye'de bulunan Pertev Paşa Kütüphanesi'nin hafız-ı kütüblük görevini yürüten **Muhammed Feyzullah Efendi**; dedesi ise **Şeyh İbrahim-i Hayrânî**'dir. Kültürlü bir aileye mensup olduğundan, seçkin şahsiyetler tarafından yetiştirilmiştir.

Tahsilinin ilk yıllarında Ayasofya baş imamlarından **Hacı Abdi Efendi**'nin derslerine iştirak etmek için Ahmed-i Buhârî Dergâhı'na müdâvim olmuştur. Bunun yanı sıra Selimiye imamı **Hacı Sabri Efendi**'nin derslerine katılmıştır. İlk tahsilinden sonra da Fatih dersiâmlarından **Urfalı Muhammed Efendi**'nin derslerine devam ederek 1311/1893'de icâzet almıştır. Bütün bu hocaların derslerine devam ederken **Mevlevî Es'ad Dede**'den de *Mesnevî-i Şerîf* derslerini almıştır. Maddî ilimleri böylece ikmal ederken Kadirîhâne şeyhi **Şerefeddin Efendi**'nin nezinde de tasavvuf derslerini görmüş ve seyr u sülûkunu tamamlamıştır. **Şerefeddin Efendi**'nin Nakşibendî, Sünbülî ve Kadirî tarikatlarında söz sahibi olmasına bakılırsa **Ali Behcet Efendi**'nin yetişmiş olduğu ortam hakkında bir fikir verilmiş olur.

Babasının vefatından sonra yerine vekâleten şeyhlik görevini sürdüren **Said Efendi**'nin yerine 9 Haziran 1882'de, **Şerefeddin Efendi** tarafından tarikat postuna oturtulmuştur. Bu durumu **Ali Behcet Efendi**'nin kendisinden işittiğini kaydeden **Hüseyin Vassâf**, aynı gün evlilik merasiminin de yapıldığını kaydetmektedir. **Ali Behcet Efendi** bu evliliğini, **Hoca Tahsin Efendi**'nin kızkardeşinin kızıyla yapmıştır.

Ali Behcet Efendi, 1892, 1896 ve 1906 yılında hac maksa-

diyla Hicaz'a gitmiştir. Daha önceleri kendisinden *Mesnevi* dersleri aldığı *Es'ad Dede* ile bir anlaşma yaparlar. Hangisi, kendilerini irşad edecek bir şeyh bulursa birbirini haberdar edecekti. *Es'ad Dede*, *Behcet Efendi*'ye bir mürşid-i kâmile rastgeldiğini haber verir. Ashında hem *Mevlevî Es'ad Dede* hem de *Ali Behcet Efendi*, şeyhlik makamındadırlar. Her iki zâtın bu defa kendisinden feyz almak üzere arayıp buldukları mürşid-i kâmil, Mekke'de ikâmet etmekte olan Hindistan'lı *Şeyh İmdadullah Efendi*'dir. Bu zât Çiştîyye, Kadiriyye ve Nakşibendî tarikatlarından icâzetli idi. Bu görüşmeleri sonucu *Ali Behcet Efendi*'yi de irşad vazifesiyle görevlendirmiştir. *Ali Behcet Efendi* ayrıca Mekke'den İstanbul'a gelen Hindistanlı *İsmail-i Nüvvab* hazretlerinden de icâzet almaya muvaffak olmuştur.

Şeyh Ali Behcet Efendi, maddî ve mânevî ilimlerde kazanmış olduğu bu dereceyle *Fatih'teki Tahir Ağa Dergâhı*'nda irşâd hizmetini yürütüyordu. Bununla beraber babasından intikal eden *Pertev Paşa Kütüphanesi*'nin hafız-ı kütüblüğü vazifesini de yerine getirmekteydi. Ayrıca her hafta *Perşembe* ve *Pazar* günleri, *Fatih'teki Nakşidil Sultan Türbesi*'ndeki hatm-i hâcegânı da *Ali Behcet Efendi* yaptırır.

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi *Ali Behcet Efendi*, 9 Haziran 1882'de *Fatma Zehra Hanım*'la evlenmiştir. Bu evlilikten, *Hatice Nazmiye*, *Hatice Hüsnîye Hanım*, *Ayşe Hikmet Hanım* isimlerinde kızları ve *Muhammed Feyzullah* adında da bir oğlu olmuştur.

Biz, *Ali Behcet Efendi*'nin kızlarından *Ayşe Hikmet Hanım*'la 1982'de *Tahir Ağa Dergâhı*'nda görüştük. Oldukça yaşlı ve âmâ idi. Gerek babası ve gerekse *Tahir Ağa Tekkesi* hakkında bildiklerini bize anlattı. *Tahir Ağa Tekkesi* için anlattıkları şöyledir: "*Her hafta Perşembe günleri zikir yapılır. Ekseriyetle zikirleri babam idare eder ve bu zikirlerle zamanın meşhuru olan zevat da iştirak ederdi. Bunlar arasında Hafız Sadeddin Kaynak, Kazım Uz, İbn'ül-Emin Mahmud Kemâl İnal, Küçük Piyâle Camii imamı Cemâleddin Efendi ve Osmanzâde Hüseyin Vassâf da vardı.*"

Bu bilgiler, bize *Ali Behcet Efendi*'nin ve tekkesinin ne kadar önemli olduğunu açıkça göstermektedir. *Ali Behcet Efendi*'nin yetiştirdiği halifeler *Hafız Tahsin Bey* ve *Hacı Mustafa Efendi* dir. *Ali Behcet Efendi*, 1 Ağustos 1927'de 68 yaşınday-

ken emekli olmuştur. 1348/1929 yılında da vefat etmiştir.

Ali Behcet Efendi ile ilgili sözlerimize son verirken, *Sefîne-i Evliyâ'* da kaydedilen iki şiirini buraya aynen alıyoruz:

*Levh-i dilde nakş olundu mihr-i yâr
Gayrı münfek oldu dilde aşk-ı yâr*

*Âşıkım aşkım Cemâlu'llâhadır
Gel yetiş imdâda ey perverdgâr*

*Merhamet et bir nigâh et ey Latîf
Neş'e-i aşkıdan oldum girye-bâr*

*Dâima sermeştinim ey nûr-ı aşk
Şive-i mâşukanın etti bî-karâr*

*Hep visâlin zevkidir âh ettiren
Behcet-i vechinden oldum cezbe-dâr*

* * *

*Nûr-ı aynım rûh-ı cismim yâ Muhammed Mustafa
Dâd-res sensin bana ancak Muhammed Mustafa*

*Abd-i ahkar kemterin Behcet garîbi şâd kıl
Dâd-res sensin bana ancak Muhammed Mustafa*

*Şeydâ gönül düşeli aşk u şevkine anın
Çâk etti gönlümü ol tavr-ı Mustafa*

*Ol âsitân-ı feyz-âşiyânın kula
Behcet garibidir abd-i şekûr Mustafa*

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. II; Doç. Dr. Mehmet Akkuş, *Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Hayatı ve Eserleri*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi (Basılmamış doktora tezi).

Doç. Dr. MEHMET AKKUŞ

M. ES'AD ERBİLÎ (R.H) (ö.1349/1931)

M. Es'ad Erbilî, Irak'tan, Musul'un Erbil kasabasındandır. 1264 (m. 1847) yılında Erbil'de doğdu. Baba ve anne tarafından seyyiddir. Babası Erbil'de bulunan Hâlidî tekkesi şeyhi **M. Said Efendi**'dir. Babası tarafından dedesi **Hidâyetullah Efendi** ise **Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî**'nin Erbil'de yaptırdığı tekkeye tayin ettiği halifesidir.

Es'ad Efendi, ilk öğrenimini Erbil ve Deyr'de tamamladıktan sonra yirmi üç yaşında, 1287/1870 yılında, mânevî bir işaretle Nakşî-Hâlidî şeyhi **Taha'l-Harirî**'ye (ö. 1294/1875) intisâb etti. Beş yılda seyr u sülûkunu ikmâl ile hilâfet aldı. 1292 (m.1875) yılında Hicaz'a gitti.

Hac dönüşü, şeyhi de vefat etmiş olduğundan İstanbul'a geldi. Önce Salkımsöğüt'teki Beşirağa Dergâhı'nda misafir olarak kaldı. Muhib ve ziyaretçilerinin sayısı artınca buradan ayrılarak Bayezid-Parmakkapı'da Makasçılar içinde bulunan câmiinin müezzin odasına yerleşti. Fatih Câmiî'nde *Hafız Divân'ı* ile **Molla Câmiî'nin Lüccetü'l-Esrâr** adlı eserini okuttu. Onun bu derslerine ilim ve irfan ehlinde pek çok kimse devam etti. Bayezid hocalarından **Hoca Yekta Efendi** ve bazı âlimler, onu bu derslerinden tanıyarak intisâb ettiler.

Kelâmî Dergâhı Şeyhliği

Kısa zamanda şöhreti İstanbul'a yayıldı. Sultanın damadı **Dervişpaşazâde Hâlid Paşa**, kendisini saraya davet ederek ondan birbuçuk sene Arapça ve dinî ilimler dersi aldı. **Sultan İkinci Abdülhamid Han** tarafından da Meclis-i Meşâyih âzâlığına tayin olundu. Toplantı günleri meclise, ders günleri Fatih Câmiî'ne, arasıra da Saray'a giderdi.

Bu arada evini Bayezid Câmiî imâretinin meydana bakan odalarından birine taşıdı. Kendisine bir tekke yöneticiliği verilmesi için Meşihat'a da müracaat etti. Fındıkzade Mâcuncu'da, Şehremini Odabaşı semtindeki Kelâmî Dergâhı şeyhliği açık bulunuyordu. Burası Kâdirî tekkesi olduğundan tayin için Kâdirî icâzet - nâmesi gerekiyordu. **Es'ad Efendi** 1303 (m. 1883) tarihinde **Abdülkâdir Geylânî** soyundan **Abdülhamid er-Rifkânî**'den al-

dığı Kâdirî icâzetnâme'yi sunarak bu tekkeye tayin olundu. Burada müntesiblerine önce oturarak Kâdirî evrâdı okuyarak Kâdirî âyini, sonra da Nakşî usûlünce "*hatm-i hâcegân*" yaptırırdı. Ancak Nakşî tarikatında sohbet esas olduğundan, Cuma günleri de zikirten evvel "*esrâr-ı aşk ve muhabbete dâir*" sohbet ederdi. **Es'ad Efendi**, bir ara Hahıclar'da bulunun Feyzullah Efendi Dergâhı'na da devam etti.

İstanbul'a ilk geldiği bu devrede ibadet ve ahlâk gibi çeşitli konulardaki hadislerden derlediği *Kenzü'l-İrfân* adlı eserini neşretti. Onun bu eseri büyük bir ilgi topladı. 1316 (m. 1900) yılında **Abdülhamid Han** tarafından bilinmeyen bir sebeple memleketi Erbil'e gönderildi.

Erbil'de sâliha bir kadın tarafından kendisi için yaptırılan tekkede Meşrûtiyet'in ilânına kadar irşâd görevini yürüttü. *Mektûbât* adlı eserindeki mektupların çoğunluğunu, Erbil'de dost ve müridleriyle yaptığı sohbetler oluşturur.

İstanbul'a İkinci Gelişi

Es'ad Efendi, Meşrûtiyet'den sonra sevenlerinin daveti üzerine 1324 (m.1908)'de tekrar İstanbul'a döndü. Kelâmî Dergâhı'nı zemin kat üzerinde genişleterek yeniden inşa ettirdi. Üsküdar'daki Selimiye Dergâhı şeyliği boşalınca oranın şeyhliği de **Es'ad Efendi**'ye tevcih olundu. Buraya vekil olarak oğlu **Mehmed Ali Efendi**'yi tayin etti. Kendisi de arasıra gelip irşâd hizmetini oğluyla birlikte yürüttü. Milli mücadelenin başlaması üzerine Ankara'ya gidecek olan **Fevzi (Çakmak) Paşa**'nın bu dergâhta **Es'ad Efendi**'yle birkaç defa görüştüğü bilinmektedir.

Meclis-i Meşâyih Reisliği

Es'ad Efendi, 1330/1914 yılında önce Meclis-i Meşâyih üyesi sonra da başkanı oldu. Meclis-i Meşâyih reisliği zamanında tekkelerin ve şeyhliklerine ehliyetli kimselerin tayini ile şeyh evlâdının en iyi şekilde yetiştirilmelerini sağlamak için çalışmalar yaptı. Padişah **Sultan Reşad**'ın sevgisini kazanan **Es'ad Efendi**, aynı yıl "*sürre emîni*" olarak hacca gönderildi. 1331 (m.1915) yılında Meclis-i Meşâyih reisliğinden istifa etti.

Es'ad Efendi pek çok halife yetiştirdiğinden İstanbul, Anadolu, Yugoslavya ve Bulgaristan'da binlerce müntesibi vardı. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1925) tekkelerin kapatılmasından önce İstanbul'a gelen ve Kelâmî Dergâhı'nda onbeş gün misafir

kalan Danimarkalı araştırmacı **Carl Vett'in** anlattıklarından, onun dergâhına ilim ve devlet adamlarından pek çok itibarlı kişinin o şartlarda bile devam ettiği anlaşılmaktadır.

Tekkelerin Kapatılmasından Sonra

Tekkelerin kapatılmasından sonra hiç sokağa çıkmamaya karar vererek, Erenköy-Kazasker'de satın aldığı köşkünde inzivâya çekilmesine rağmen dikkatler üzerinden eksik olmamıştır. 23 Aralık 1930 yılında meydana gelen Menemen vak'asıyla ilgisi bulunduğu iddiasıyla tutuklanarak Menemen'e sevk edildi. İdam talebiyle yargılandı. İlerlemiş yaşı sebebiyle idam cezası, müebbed hapse çevrildi. Oğlu **M. Ali Efendi** ise idam edildi.

Es'ad Efendi, Menemen'deki askeri hastanede üremiden tedavi gördüğü sırada 84 yaşında üç Mart'ı dörde bağlayan gece 1931'de vefat etti. Zehirlenerek öldüğü yolunda iddialar ortaya atılmıştır.

Edebî Şahsiyeti

Ana dili Türkçe olmakla beraber aynı derecede Arapça, Farsça ve Kürtçe de bilirdi. *Divân'ı* ve diğer eserleri buna delildir.

Es'ad Efendi, tekkeden yetişmiş bir şair olmasına rağmen, tasavvufi halk edebiyatından ziyade divan edebiyatını benimsemiş ve aruzu büyük bir ustalıkla kullanmayı başarmıştır. Onun Türkçe'yi kullanmaktaki hüneri ve şiirlerindeki başarısını **Necip Fazıl** şöyle ifade etmektedir: "*Es'ad Efendi'nin Kenzü'l-İrfân isimli eserinde aslı metne ve Osmanlıca'ya büyük bir sadâkat ve hâkimiyet müşâhede ettiğini belirtmek borcundayız...*" "*Şiirlerine gelince bunlar, Şeyh Es'ad Efendi'nin ince bir hassâsiyet ve şiir kabiliyyetine mâlik bulunduklarına işarettir.*"

M. Es'ad Erbilî, meşayih âlimlerinden olması sebebiyle daha sağlığında büyük bir şöhrete ulaşarak halk arasında ilgi ve âlâka görmüştür. Nitekim onun yakınlarından bir meczûb derviş, daha Erbil'de iken şöyle bir rüya görür: "*Es'ad Efendi'nin iki kolu, İstanbul merkez olmak üzre, Erbil'den Balkanlar'a kadar olan geniş bölgeyi ihâta etmektedir. Önce bir rüyâdan ibâret olan bu hâl, elli sene sonra hakikat olmuş ve Es'ad Efendi'nin Anadolu'dan Arnavutluk, Bulgaristan ve Sırbistan'a kadar uzanan alanda pek çok müridi bulunmuştur.*"

Es'ad Efendi, Muhammedî meşrebde, îsâr ve infak doygunluğunda cömert bir gönül sultanıydı. Nitekim vefatına yakın şunları söylemişti: "*İntisâbımın ilk yıllarında gönlüme, yâ Rabbi,*

huzûr-u ilâhiyyene çıplak olarak geleyim. Şâyân-ı kabûl amelim varsa onları günahkâr kullarına bağışlıyayım şeklinde bir duygu gelmişti. Şimdi aynı duygularla doluyum."

Es'ad Efendi diyor ki: *"İki mes'ele hakkında şüphem vardı:*

1) Tarikatte asıl olan tam anlamıyla sünnete bağlanmak olduğuna göre, bazı tarikatlerde riyâzât yapmadan mânevî yükseliş nasıl olabilir?

Bu sorunun cevabını İmam-ı Rabbânî'nin Mektûbat'ında buldum. Karın, temiz ve helâl yiyeceklerle doyarsa fikirde havâtır olmaz. Zikir, fikir; rahât ve huzûrlu olur. Fakat nefsin hakkı verilmezse huzûra mâni olabilir.

2) Fenâ-yı kalbden sonra kalbe havâtır nasıl gelebilir?

Bunun cevabı Mektûbat'da, 'Kalb fenâ bulduktan sonra kalbe gelen havâtır kalbe zarar vermez, aksine kalb vazifesini yapmaya devam eder' şeklindeydi."

Rivâyete göre, bir Japon generali Müslüman olup İstanbul'a gelir, **Es'ad Efendi'nin** Kelâmî Dergâhı'nda bir müddet misafir olur ve zikir meclislerine katılır. Daha sonra bazı dergâhlarda da zikir meclislerine katılan bu Japon general: *"Allah Allah" diye zikretmede çok kuvvet var. Padişahlar da böyle "Allah Allah" deseler, top tüfek kuvvetinin önemi kalmaz" der.*

Es'ad Efendi'ye bir gün İttihâd ve Terakki taraftarlarından biri gelip der ki: *"Allah, 'Duâ ediniz, sizin duâlarınızı kabûl edeyim'⁽¹⁾ buyuruyor. Halbuki biz duâ ediyoruz, bize bir şey vermiyor ve duâmızı kabul etmiyor. Acaba bu âyete yanlış mânâ mı veriliyor?"* **Es'ad Efendi**, şu cevabı verir: *"Duânın kabûlü için birtakım şartlar vardır. Şart yerine gelmeyince şarta bağlı hüküm de gerçekleşmez. Duânın kabul olunmayışında da birtakım hikmetler vardır. Bazan duânın beklenen ve istenen şekilde kabul edilmeyişi, kul için daha büyük bir hayır olabilir."⁽²⁾ Meselâ sıtma hastasının canı bal istese hemen verilmez. Çünkü bal, sıtma için zehir gibidir. Ayrıca bu âyet bir başka mânâyı göre: "Beni davet edin, ben de meclisinize geleyim" anlamındadır."*

Bir başka seferinde yine inançsız birisi, **Es'ad Efendi'nin** tekkesine gelerek müslümanlarla alay etmeye başladı: *"Her kötü-*

(1) Gâfir, 60

(2) Bakara, 216

lûk müslûmanlarda; yalan, hırsızlık gibi fenâlıklar hep onlarda. Bu nasıl din?" Es'ad Efendi dedi ki: "Bu senin söylediklerin bile dinimizin büyüklüğüne delildir. Başka dinler bâtil olduğu için şeytan onlarla pek fazla uğraşmıyor. Çünkü boş eve hırsız girmez."

Es'ad Efendi'nin nazarı keskin, sohbeti etkileyici idi. İhvân ve halifelerinden de teveccüh ve nazarı keskin insanlar vardı. Nitekim **Es'ad Efendi'nin** Erbil'de ziyaret maksadıyla bulunduğu sırada çevre köy ve kasabalardaki müridler de akın akın ona geldiler. Gelenler arasındaki bir genç, **Es'ad Efendi'nin** yanına kadar sokuldu. Efendi hazretleri ona, okuma yazma bilip bilmediğini, tarıkata girip girmediğini sordu. O da şöyle konuştu: *"Okumam yok. Henüz tarîk da almadım. Köyümüzden bir kızı sevmiştim. Babasından istettim, vermediler. Muhtar beni askere gönderdi. Ben askerde iken o kızı oğluna almış. Şimdi ben onlardan birini öldürüp intikamımı almadıkça tarıkata girmeyeceğim."*

Es'ad Efendi, gencin söylediklerine hayretle *"ya öyle mi?"* diye mukabele etti. Bu arada halifelerinden **Şemseddin Efendi'ye** bu gençle meşgul olmasını işaret etti ve abdest tazelemek için dışarı çıktı. Dönüşünde bu genci, değneğini at yapmış koşarken gördü; o haliyle biraz koştuktan sonra kalabalığı yararak geldi. **Şemseddin Efendi'nin** teveccühüyle önce meczûb bir tavır sergileyen bu delikanlı, daha sonra **Es'ad Efendi'ye** gelip: *"Bana tarîk ver"* dedi. **Es'ad Efendi:** *"Hani sen adam öldürecektin?"* dedi. Genç: *"O hal geçti"* karşılığını verdi. Tekrar tarîk isteyince **Es'ad Efendi**, *"Senin şeyhin Şemseddin Efendi'dir"* dedi. Fakat o genç: *"Hayır, hayır o değil; ben biliyorum sensin"* karşılığını verdi. **Es'ad Efendi**, bununla birlikte meczûb tabiatlı olmaktan çok, temkin ehli olmayı tavsiye eder *"Bize serinkanlı insan lâzım"* derdi.

Es'ad Efendi, *"Ümmetin şereflipleri Kur'ân hâmilleri (ezberleyenlerdir)"* hadisini *"Kur'ân tilâvetine müdâvim, ahkâmıyla âmil, teheccüd namazı ve zikirle geceleri ihyâ edenlerdir"* diye yorumlardı. Yoksa bazılarının dediği gibi sadece Kur'ân hâfızları demek değildir. Kur'ân ahkâmına itaatkâr olmayan ve namaz bile kılmayan hâfızlar neye yarar? Nitekim Kur'ân'da, öyleleri hakkında: *"Kendilerine Tevrat yükletilip de onu taşımayan; emirlerini"*

tutmayanların durumu, kitaplar taşıyan eşeğin durumu gibidir⁽¹⁾ buyurulmuştur.

Es'ad Erbilî hazretleri, "Sizden insanları hayra çağıran, iyiliği emreden, kötülüklerden sakındıran bir topluluk bulunsun. Onlar, gerçek kurtuluşa erenlerdir" ⁽²⁾ âyet-i kerimesini şöyle tefsir eder:

"Ey İslâm cemâati! Sizlerden bir tâife, dinî ilimleri öğrenip tahsil ettikten sonra avâm-ı nâsı gerçek tevhide ve İslâmî hayata çağırsın. Şeriatın ve aklın meşrû kabûl ettiği şeyleri kendisi yerine getirdikten sonra diğer insanlara da emretsin. Yine şeriat ve akıl ölçülerine göre çirkin olan davranışları kendisi terkettikten sonra başkalarını da o kötülükten sakındırsın. İşte bunlar, hakikaten gerçek kurtuluşa erenlerdir. Şayet bu kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın emir ve nehiyelerine itnâ göstermez, ilimleriyle amel etmezlerse ahkâm-ı ilâhîyi insanlara tebliğ etmeye lâyık değillerdir. Bu gibilerin tebliğlerinin te'siri de olmaz; sözün kısası, şüphesiz Hak Teâlâ Hazretleri, avâm-ı nâsın cehâlet ve günahattan kurtulması ve ma'rifet nurlarından istifâde edebilmesi için husûsî bir topluluğun ilim ve amel cihetinden yetiştirilmesini emrile bu vazifeyi farz-ı kifâye olarak müslümanlara yüklemektedir. Bu mukaddes vazifenin medar-ı istihâr olan yükü de şüphesiz, zâhiren bâtinen âlim olma sıfatını kazanmış meşâyih-i kirâmın uhdelarına tevdi buyurulmuştur."

Es'ad Efendi, İbn Arabî'yi çok sevdiği ve vahdet-i vücûd fikrine inandığı halde bu düşüncenin "ittihâd ve hulûl" şeklinde anlaşılmasından son derece tedirgin olmaktadır. Nitekim: "Her nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir" ⁽³⁾ âyetinin tefsirinde der ki: "Âyet-i kerîmedeki bu beraberlik, zâta ve zamana müteallik bir beraberlik olmadığı gibi hulûl ve ittihâd yoluyla da değildir. Aksine bütün zuhûr mahallerinden şimşek ziyâsı gibi sadece zuhûr ve huzûr suretiyledir. Yani Hazreti Allah, bütün işlerimizi ve her hâlimizi bilmekte, görmekte ve vâkıf bulunmaktadır. Göklerde ve yerde mevcûd bulunan herşey, O'nun kendi mülküdür. Herkese iyi veya kötü ameline göre karşılık vermek, O'nun hakkıdır. Bu âyet-i celîleyi bildikten sonra halktan birinin yanında çirkin bir fiili yapmaya cesâret edemeyenlerin, Yüce Mevlâ'nın huzûrunda ne cesâretle o çirkin hareketi yapmaya teşebbüs edebi-

(1) Cuma, 5.

(2) Âl-i İmrân, 104.

(3) Hadîd, 4.

lecekleri hayret verici bir husustur. Acaba bu gibilere akıllı denilebilir mi?"

Yine o: "Size ne oluyor ki Allah yolunda infakta bulunmuyorsunuz?" ⁽¹⁾ âyet-i kerîmesini tefsir ederken şu mühim konulara işaret etmektedir:

"1. Kiralık evlerde oturmakta olan kiracıların bir evden diğer bir eve taşınırken bütün eşyasını beraberinde götürüp, sevdiği mallarından hiçbir şeyi bırakmayacağı herkesçe bilindiği halde, herşeye muhtaç olan kabir evine gidenlerin sevgili eşyalarından kısmen olsun birşeyi beraberinde götürmemeleri, gerçekten hayret ve dehşet verici bir durumdur.

2. Cenâb-ı Hakk'ın kullarına emâneten ihsân buyurduğu mallarından kulun ayrılacağı, şüpheye mahal olmayan bir gerçektir. Şu kadar var ki, fakirleri doyurmak, düşkünleri giydirmek, câmi ve mescid yaptırmak, İslâm'ın zaferi ve ehl-i imanın kuvvet bulması için gerekli olan harb âletlerine ve nakliye vâsıtalarına sarfedecek malı elden avuçtan çıkarmak, hemen veya ileride medh ve sevabı celbedecektir. Aksine sadece 'pintilik duygusu' denilen âdi tabiat yüzünden veya Kur'ân âyetlerine ve Peygamberimiz (s. a.v.)'in hadislerine tam bir imanla itimat edememek yüzünden cimrilik hastalığını, cömertlik şerefine tercih edenlerin yâni malının fazlasını kısmen de olsa yukarıda bahsedilen yollardan herhangi birine sarfetmeyerek ölüm ile bu mallarından ayrılmak zorunda kalanların, ilâhî azâb ve itâba müstehâk olmaktan korkup çekinmemeleri gerçekten üzücü bir haldir."

Es'ad Erbilî hazretleri, iyi bir âlim olduğu kadar usta bir şairdi. Şiirleriyle duygu ve aşk yüklü dünyasını en güzel şekilde ifade eder. "Ne mümkün bunca âteşle şehid-i aşkı gasleylemek" mısraı da kendisinin şehid olacağını sezip önceden haber vermesi şeklinde bir kerâmet olarak değerlendirilmektedir.

Eserleri

1) Kenzü'l-İrfân: Ahlâk, ibadet ve takva gibi muhtelif konularda derlenmiş binbir hadîs-i şerîfin tercüme ve izahından ibarettir. Eser eski harflerle iki defa neşredildi (İstanbul, 1317, 1327). Yeni harflerle de pek çok defa basılan bu eser, son olarak aslî şekline uygun bir biçimde yeniden yayınlandı (İstanbul, 1989).

2) Mektûbât: Bilhassa Erbil'de bulunduğu sırada dost ve

(1) Hadid, 10.

müridlerine yazdığı tasavvufî mâhiyette yüzellidört mektuptan oluşur. Tamamına yakını Türkçe olmakla beraber birkaçı da Arapça ve Farsça olan bu mektuplardan 36. mektup, *Tasavvuf mecmuasında* makale olarak yayınlanmıştır (İstanbul, *Tasavvuf mecmuası*, 1307). *Mektûbât* eski harflerle iki defa yayınlanmıştır (1338, 1341). *Mektûbât*, H. Kâmil Yılmaz ve İrfan Gündüz tarafından ilmi esaslara uygun olarak neşredilmiştir (İstanbul, 1983). Bu son neşrinde, ilk neşirlerde bulunmayan iki mektuba da yer verilmiştir.

3-Divân: Türkçe ve Farsça şiirlerinin toplandığı eseridir. Aruz vezni büyük bir ustalıkla kullanan Es'ad Efendi, zaman zaman tasavvufî halk edebiyatı şairleri gibi şiirler ve onlara tahmisler de yazmıştır. *Divân*'da yer yer Arapça manzûmelere ve Kürtçe bir gazele rastlanmaktadır. Farsça şiirler, Ali Nihat Tarlan tarafından tercüme edilmiştir. *Divân*, yeni harflerle Cemal Bayak tarafından yayınlanmıştır (İstanbul, 1991). *Divân*'daki Farsça "*Mevlid-i Fâtıma*" manzûmesi, Şeyh'in oğlu tarafından manzum olarak Türkçe'ye çevrilmiştir.

4-Risâle-i Es'adiyye: Tasavvuf ve tarîkatın lüzumu ve fazileti, seyr u sülûkun şekil ve âdâbı ile ilgili küçük bir risâlesidir. Müellif, müridlerinin isteği üzerine bu esere otobiyoğrafisini de almıştır. Eski harflerle bir defa basılan bu küçük eser, yeni harflerle de yayınlanmıştır (İstanbul, 1986).

5-Tevhid Risâlesi Tercümesi: Muhyiddin İbn Arabî'ye izâfe edilen bir risâlenin Türkçe tercüme ve şerhidir. Bu risâle, İbn Arabî'ye değil, Evhâdiddin Balyânî'ye aittir. Eser, Ali Kadri tarafından yayınlanmıştır (İstanbul 1337, 103s.)

6-Fâtıha-i Şerîfe Tercümesi: Fâtıha sûresinin tefsiri ve tercemesidir. Eski harflerle müstakil olarak, yeni harflerle *Risâle-i Es'adiyye* ile birlikte yayınlandı (İstanbul 1986).

Bunlardan başka Urfah Şeyh Salvat Efendi'nin çıkardığı, *Tasavvuf* ile *Beyânü'l-Hak* ve benzeri dergilerde yayınlanmış yazıları vardır.

Şemâilî

Es'ad Efendi, orta boylu, beyaz sakallı, süzme gözlü, esmer tenli, şişmana yakın cüsseli, güleryüzlü, tatlı sözlü, vakur bir zât idi. Çok kuvvetli bir hâfızaya sâhipti. Senelerce evvel görüştüğü birini hemen tanır, konuştukları konuyu derhal hatırlardı.

KAYNAKLAR: M. Es'ad Erbilî, *Risâle-i Es'adiyye*; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ II*, 191-199; Necip Fâzıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumlari*, İstanbul 1989, s. 129-170; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, ts. III. 201-202; Carl Vett, *Kelâmî Dergâhından Hatıralar*, Ankara 1993, (trc. Ethem Cebecioğlu); "Es'ad Efendi" D. İ. A.

YUSUF NEBHÂNÎ (R.H) (ö. 1357/1932)

İsmi **Yusuf b. İsmail**'di. "*Nebhânî*" adıyla şöhret bulmuştur. 1265 (m. 1849) yılında Hayfa'da Eczim köyünde doğdu. Burası Filistin yöresindedir. 1350 (m.1932) senesinde Beyrut'ta vefat etti.

Küçük yaşından itibaren ilim tahsiline başlayan **Yusuf Nebhânî**, 1866-1872 yılları arasında Kahire'deki meşhur Camiu'l-Ezher Üniversitesi'nde yüksek din ilimlerini tahsil etti. Ayrıca zamanının büyük âlimlerinden ilim öğrenip icâzet aldı. Camiu'l-Ezher'i bitirdikten sonra 1874 senesinde kadı tayin edildi. Şam'da kadılık, Beyrut'ta hukuk mahkemesi reisliği yaptı. Beyrut'a yerleşerek uzun yıllar kadılık vazifesi yapan **Nebhânî**, bu sırada çok kıymetli eserler verdi.

Musul, Halep, Diyarbakır, Şehrezûr, Bağdat, Samarra, Kudüs ve İstanbul gibi beldeleri gezdi. Gittiği yerlerdeki âlim ve velîlerle sohbetlerde bulundu. **Yusuf Nebhânî** hazretleri, ilmiyle amel eden fazîlet sahibi bir âlimdi. Allah Teâlâ'nın rızasına kavuşmak için gayret eden velî bir zâttı. Her sözü ve hareketi Allah Teâlâ'nın emirlerine ve sevgili Peygamberimiz'in sünnet-i seniyyesine uygundu. Rabbimizin velî kullarını çok sever, onların güzel hallerini ve menkıbelerini anlatırdı. Bu sebeple evliyanın kerâmetlerinin hak olduğunu, onların kerâmetlerini ve kısa hal tercümelerini anlatan iki ciltlik *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ* isimli eserini yazdı. İçinde binlerce velînin kerâmeti bulunan bu kitap, 1911 yılında Mısır'da basıldı.

Yusuf Nebhânî hazretleri, o zaman Osmanlı Devleti'ne bağlı en önemli ilim merkezlerinden biri olan Beyrut'ta, Arapça yayın yapan **Ahmed Fâris Şidyak**'ın Celâib adlı matbaa ve yayınevinin birçok kitaplarını tashih etti.

O devirde bütün İslâm dünyasını maddî ve manevî yönden tehdit eden Hristiyanlık kültürüne karşı İslâmiyet'i müdafaa eden eserler yazarak İslâm âlemini uyandırmaya çalıştı. İslâmiyet'i temelinden yıkmak isteyen misyoner kolejlerine müslümanların çocuklarını göndermemeleri için gayret etti. Bu hususta *İrşâdu'l-Hıyârâ min Tahziri Medârîsi'n-Nasârâ* yani; *Hristiyan Kolejlerine Çocuk Yollamaktan Sakındırmak İçin Akli Erenlere Yol* adlı bir eser yazdı. **Yusuf Nebhânî** hazretleri, Kudüs tarafında yaşayan velîlerden **Abdülhamid b. Necib Nûbânî** ile görüş-

şüp sohbet etti. Bir gün Abdulhamid b. Necib Nûbânî, ona:

"Zamanın evliyâsı seni seviyor ve işlerinde de yardımcı oluyorlar. Bu velîlerden ikisiyle büyük camide görüştüm. Hani Lazkiye'de bir iş için yardım istemiştin de sana yardım etmişlerdi" dedi. Bu sözleri işiten **Yusuf Nebhânî** hazretleri, hayretler içinde kaldı. Çünkü seneler önce meydana gelen bu hadiseyi kimseye anlatmamıştı. Hadise şuydu:

Lazkiye'de Ceza Mahkemeleri Reisi iken bir hristiyan öldürülmüştü. Onun akrabası ve diğer hristiyanlar katil olarak köyün ileri gelen müslümanlarından birini gösteriyorlar, hapsedilmesi veya idam edilmesini istiyorlardı. Halbuki o müslüman suçsuzdu, ona iftira ediyorlardı. Vilâyetin valisi ile bu hususta telgrafla haberleştiler. Birçok yalancı şahit buldular. Mahkemede müslüman şahsı, öldürülen hristiyanı kurşun sıkarken gördüklerini söylediler. Nihayet müslüman adam hapse atıldı ve üzerinden aylar geçti. Halk arasında bu işin iftira olduğu konuşuluyordu. Müslümanlardan pek çok kimse, **Yusuf Nebhânî**'ye gelerek hadisenin iftiradan başka birşey olmadığını, gerekirse aleyhte bazı deliller bulabileceklerini söylediler. **Yusuf Nebhânî** hazretleri, onlara:

"İnşâallah gerçek ortaya çıkıncaya kadar bu meseleyi araştıracağım" dedi. Ancak hadisenin ortaya çıkışından itibaren gelen haberlerden, bunun kesinlikle yalan ve iftira olduğunu anladı. Fakat hristiyan yalancı şahitler çok olduğu için o müslümanı kurtarmak çok zordu. Kanun, şahitlik hususunda müslüman ile kâfir arasında fark görmüyordu. Bu sebeple **Yusuf Nebhânî** hazretleri, müslümanı kurtaramama endişesi içindeydi. Çünkü mahkeme heyetinde onunla beraber karar veren dört kişi daha vardı. Üçü müslümanın aleyhine hükmederlerse çoğunluğa göre karar verileceğinden, müslümanın suçlu olduğu sabit olurdu. Böyle bir durumda onun hakkında verilecek hüküm idamdı. **Yusuf Nebhânî** hazretleri, kendisinin bulunduğu mahkemede suçsuzluğunu bildiği bir müslümanın zarar görmesine çok üzülüyordu. Mahkeme günü geldi. Evinden üzgün ve zihni karışık bir şekilde çıktı. Yolda giderken bu işin kolay olması için Allah Teâlâ'ya dua etti. Zamanın evliyâsından yardım istedi.

Mahkeme salonuna girdiği zaman herkesin ikna olacağı bir usul hatırına geldi. Müslümanın suçsuzluğunun ortaya çıkması için şahitlere işlenen suçun ne zaman ve nasıl meydana geldiğini, cinayetin nasıl bir âletle işlendiğini, orada kimlerin hazır bulun-

duğunu ve daha başka hususları sordu. Şahitlerin her biri cinayetin nasıl işlendiği noktasında ortak ifade vermişler, diğer sorularda ise farklı cevapları olmuştur. İfadeler birbirini tutmadığı için yalancılıkları ortaya çıktı. Böylelikle idamına hükmedilmesi beklenen müslüman, oybirliğiyle beraat etti.

Yusuf Nebhânî hazretleri, sevgili Peygamberimiz'in sünnet-i seniyyesine uyardı. Bu sebeple Peygamber Efendimiz'in zamanında ve daha sonra meydana gelen mucizeleri anlatmak için *Hüccetullâh ale'l-âlemin fi Mûcizâti Seyyidi'l-Mürselin* adlı eserini ve Peygamber Efendimiz'in hayatını anlatan *el-Envâru'l-Muhammediyye mine'l-Meâhidi'l-Ledüniyye* adlı eserini yazdı. Sultan **Abdülhamid** zamanında Beyrut'ta vazifeli olduğu sırada, Beyrut Valisi birtakım gerekçeler ileri sürerek **Yusuf Nebhânî**'nin vazifeden alınması veya başka bir yere tayin edilmesi için teklifte bulundu. Sultan **Abdülhamid Han**, **Yusuf Nebhânî** hazretlerini Beyrut'a yakın bir yere tayin ederek vazifelendirmeye ilgili kararnameyi imzaladı. O gece Peygamber Efendimiz, Sultan **II. Abdülhamid Han**'ın rüyasına girerek;

"Beyrut'ta bizi en çok seven Yusuf Nebhânî idi. Bizim bu aşkıımızın Beyrut'taki aslı vazifesinde kalması uygundur!" buyurdu. Padişah, bu rüya üzerine hazırlattığı kararnameyi iptal ettirdi ve Beyrut'ta kalması için emir çıkarttı.

Yusuf Nebhânî hazretleri, ilim ve fazilette yüksek bir zât olduğu gibi bütün gücüyle Ehl-i Sünnet dışı zararlı akımlarla mücadele etti. Hakiki kurtuluş yolu olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat anlayışını müdafaa etti. Bu sebeple bazı çevreler, **Yusuf Nebhânî**'yi sevmemektedirler. Zamanın büyük velisi **Seyyid Fehim Arvasî** hazretlerinin hac yolculuğu sırasında **Yusuf Nebhânî**, onu ziyaret edip elini öptü. Bereketli sohbetlerinde bulundu. Mübarek ve mukaddes makamları ziyaret etti. Senelerce Medine-i Münevvere'de kalıp incelemelerde bulundu. Orada bulunduğu sıralarda Vehhâbîlerin, Ashâb-ı Kirâm'ın kabirlerine karşı olan aşırı tutumlarını inceledi. Yazdığı *Şevâhidü'l-Hak* kitabında onların fikirlerini eleştirdi. Bu kitapta Ashâb'dan da bahsetti.

Câmiu'l-Ezher Üniversitesi hocalarından Allâme Şeyh **Ali Muhammed Beblâvî Mâlikî**, Allâme Şeyh **Abdurrahman Şerdinî**, Şeyh **Ahmed Hüseyin Şâfiî**, Şeyh **Ahmed Besyanî Hanbelî**, Ârif Allâme **Süleyman Şubravî**, Şeyh **Abdülkâdir Rafîî**, Mısır Başmüftüsü Allâme **Bekrî Muhammed Sadeî**, Mü-

derris Muhammed Abdülhayyî't-Tânî İdrîsî Fâsî, Allâme Seyyid Ahmed Beyşâfî, Allâme Şeyh Saîd-i Mûcî, Allâme Şeyh Muhammed Halebî ve daha pek çok İslâm âlimi, Yusuf Nebhânî'nin yazdığı *Şevâhidü'l-Hak* kitabını beğenmişler, uzun yazılarıyla onu övmüşlerdir.

Yusuf Nebhânî'nin Peygamber Efendimiz'i Rüyada Görmesi

Yusuf Nebhânî hazretleri, Peygamber Efendimiz'i rüyasında görürdü. *"Beni rüyasında gören sağlığında iken görmüş gibidir"* hadîs-i şerifinde müjdelenen yüksek makama kavuşurdu. Bir defasında Lazkiye'de vazifeli bulunduğu sırada Peygamberimiz'e çokça salavât-ı şerife okuduktan sonra yatağına uzandı. Uyuduğu zaman rüyasında ayı, ondördüncü günündeki gibi parlak gördü. Yeryüzünü çok yakından aydınlatan ay ile Yusuf Nebhânî hazretleri arasında çok kısa mesafe vardı. Aya biraz dikkatli baktıktan sonra, ayın üzerinde cemâli gayet açık bir çehre belirdi. O çehrenin sahibi, Yusuf Nebhânî hazretlerine bakıyordu. Yusuf Nebhânî de oraya bakıyordu. O çehrenin sevgili Peygamberimiz'e ait olduğunu anladı. Onu çok az bir süre görebileceğini düşünerek bu kısa zaman içinde önemli bir hususu istemeye niyet etti. Kendi kendine: *"En önemli şey son nefeste imanla gitmektir"* diye düşündü. Peygamber Efendimiz'e dönüp: *"Yâ Rasûlallah! Ölüm ânında iman ile gitmek istiyorum"* diye tekrar tekrar yalvardı. Peygamber Efendimiz memnun, gülümseyerek bakıyordu. Biraz sonra ayın ışığı fazlalaştı. Peygamber Efendimiz'in mübarek çehreleri kayboldu. Ay, aynı şekilde ışığını saçmaya devam etti.

Bir defasında da Peygamber Efendimiz'i Medine-i Münevve-re'deki bir yerde gördü. Peygamber Efendimiz, yüzü açık bir şekilde uyuyordu. Yusuf Nebhânî, yakınına varıp oturdu ve uyanmasını beklemeye başladı. Orada başkaları da vardı. Biraz sonra Peygamber Efendimiz uykudan kalkıp bir kürsünün üzerine çıktı. Yusuf Nebhânî hazretleri, herkesten önce Peygamber Efendimiz'in huzuruna vardı, önce elini sonra da mübarek ayaklarını öptü. Peygamber Efendimiz: *"Cennete girersin"* buyurdu.

Yusuf Nebhânî'nin İlmî ve Siyâsî Yönü, Eserleri

Yusuf Nebhânî hazretleri, ilim ve fazilette yüksek bir insandı. Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'ın inancına dair çeşitli eserler yazdı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin varlığının devamı için gayrette

bulundu. İngilizler'in, hilelerle Türklerle Arapları birbirlerine düşman ettiklerini görüyor ve bu onu kahrediyordu. Osmanlı Devleti'nin sonunda parçalanıp yıkılması, onu büyük üzüntülere garketmişti.

Bazıları, Yusuf Nebhânî hazretlerini gelenekçi, katı ve yeni bir şey getirmeyen biri olarak nitelendirmektedirler. Oysa bu ifadeler yanlıştır. O, kendi zamanında gerekeni yapmaya çalışmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti konusundaki hassasiyetini tenkit edenler, son büyük İslâm devleti yeryüzünden silinince onun ne kadar haklı olduğunu daha iyi anlamışlardır. Yusuf Nebhânî hazretlerinin birçok konuda eseri vardır. Bunların sayısının elli ikiye vardığı söylenmektedir. Bazıları şunlardır:

1- *el-Fethu'l-Kebîr*: Bu eserinde 14.450 hadisi harf sırasına göre toplamıştır; üç cilt halinde basılmıştır.

2- *Tayyibâtü'l-Garrâ fî Medhi'l-Enbiyâ*: Peygamberlerin vasıfları ve onların faziletine dairdir.

3- *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*: İki cilt olup içinde velîlerin kerâmetleri sıralanmıştır. Önce Peygamber Efendimiz'in adını taşıyan Muhammed isimleri sıralanmış, daha sonra diğer isimlere geçilmiştir. Velîlerin yer yer doğum ve ölüm tarihleri belirtilmiştir.

4- *el-Mecmuâtü'n-Nebhâniyye fî'l-Medâihî'n-Nebeviyye ve Hâşiyetuhâ*: Peygamber Efendimiz'in övgüsüne dairdir.

5- *Müntehâbu's-Sahîhayn min Kelâm-i Seyyidi'l-Kevneyn: Sahih-i Müslim ve Sahih-i Buhârî*'de geçip Peygamber Efendimiz'in hikmetli sözlerinden bazılarını yazıp şerh ettiği kitabıdır.

6- *el-Ehâdisu'l-Erbâin fî Vücûb-i Tâat-i Emîri'l-Mü'minîn*: Mü'minlerin içinden çıkıp onlara emir olan kimseye itaatın vacib olduğuna dair hadîs-i şeriflerden kırk tanesini toplamıştır.

7- *Hizbu'l-İstiğâsât bi Seyyidi's-Sâdât*: Peygamber Efendimiz'den istiğâs etmenin nasıl olacağıyla ilgili duaları anlatmıştır.

8- *İrşâdü'l-Hıyârâ fî Tahzîri'l-Müslimîn min Medârisi'n-Nasârâ*: Müslüman çocuklarının hristiyan mekteplerine ve kâfir kolejlerine girmemeleri için uyarılarda bulunup, bu yolun sakıncalarını belirtir.

9- *el-Burhânu'l-Musaddak fî İsbât-i Nübüvveti Seyyidînâ*

Muhammed: Peygamber Efendimiz'in nübüvvetinin kesin olduğunu delillerle anlatır. Hristiyanlara cevaplar verir.

10- Câmîu's-Salavât: Peygamber Efendimiz'e getirilen muhtelif salât ü selâmları toplayan bir kitaptır.

11- Riyâdu'l-Cenne fî Ezkârî'l-Kitâb ve's-Sünne: Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetten alınmış bazı dua ve zikirleri ihtiva eder.

12- Saâdetü'd-Dâreyn: Çeşitli nasihatları içerir.

13- Hulâsâtu'l-Kelâm fî Tercih-i Dîni'l-İslâm: İslâm dininin yüceliğine dair bir kitaptır. İslâm dininin diğer dinlerden hangi nedenlerle üstün olduğunu anlatır.

14- es-Sihâmu's-Sâhibe.

KAYNAKLAR: Yusuf Nebhânî, *Saâdetü'd-Dâreyn*, Kahire, s.478; Yusuf Nebhânî, *Câmîu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, 1991, Beyrut, c.2, s.3-52; *T.G. Evliyâlar Ansiklopedisi*, c. , s.290.

SAİD AYKUT

SEYYİD AHMED EŞ-ŞERİF ES-SENÜSÎ (R.H)

(ö. 1352/1933)

Muhammed el-Mehdî öldüğünde geriye **Muhammed İdris** adında bir oğul bırakmıştı. Ancak **İdris**'in yaşı **Senûsî** liderliğine uygun olmayacak kadar küçüktü. Bu sebeple öncekiler gözönüne alınarak **Senûsî** şeyhliğine amcaoğlu olan **Ahmed eş-Şerif** getirildi. **Seyyid Ahmed eş-Şerif**, Cağbub'da doğmuş olup öğrenimini amcası **el-Mehdî**'nin gözetiminde yapmıştır. İyi bir öğrenim gördüğü ve sağlam bir kişiliğe sahip olduğu için **Senûsî** liderleri içinde temâyüz etmiştir. Yoğun savaşların içinde yetişmesi, mücadeleci kişiliğini oluşturmuş olabilir. Bu nedenden olsa gerektir ki çoğu yazar, onun tasavvuf ve cihadı birleştirmenin en parlak örneği olduğunu söyler. Ama ne yazık ki diğer liderler için geçerli olan ilişki ve açmazlar, **Ahmed eş-Şerif** için de geçerlidir.

Seyyid Ahmed'in etkinlik ve şöhreti, yalnız Afrika ile sınırlı kalmamış, tüm İslâm dünyasına yayılmıştır. Kimse Kuzey Afrika'nın sömürgeci yöneticilerine, onun kadar uykusuz geceler geçirtmemiştir. **Seyyid Ahmed** ve onun tarikatı, siyasî aksiyon ve

mânevî uyanışın da simgesi olmuştu.

el-Mehdî'nin ölmesiyle beraber saldırılara karşı koyma görevi, **Seyyid Ahmed'in** omuzlarına yüklenmiş oluyordu. Bunun bilincinde olan **Seyyid Ahmed'in** ilk işi, Orta Afrika'yı işgal eden Fransızlar'a direnmek olmuştur. Fakat Senûsiler, uzun mücadelelerden sonra Fransızlar'ın sonsuz insan kaynakları ve en modern silah ve teçhizatı karşısında 1909'da mağlup oldular ve merkezi Afrika üzerindeki egemenliklerini kaybettiler.

Bu darbelerden sonra **Ahmed eş-Şerif** ve Senûsiler, 1911 yılında felâketin daha da büyüğüne çattılar. İtalya, Libya topraklarını işgal etmeye başladı. Senûsiler'in yoğun olduğu bölgeler, İtalyanlar tarafından istilâ edildi. **Ahmed eş-Şerif**, İtalyanlar'la yıllarca amansızca savaştı. İtalya'ya karşı direnişin bayrak adamı oldu. İtalyanlar, Senûsiler ve onlara yardım eden bir grup Türk ve Arap subayının direnişi sonucunda pek fazla başarı elde edemediler.

Seyyid Ahmed, 1918 yılında halifenin çağrısı üzerine bir denizaltıyla geldiği İstanbul'da uzun bir müddet kaldı. Mânevî ve siyasî kişiliği onu, önemli birtakım politik olayların ortasına sürükledi. **Halife Vahdeddîn'in** cûlus törenine katılarak ona kılıç kuşattı. Bundan sonra ise hilâfet dışında birtakım çözümler öneren **Mustafa Kemal** ile **Halife Vahdeddîn** arasında anlaşmazlığı gidermek için arabuluculuk yaptı. İslâm birliği idealini ruhunda taşıyan **Seyyid Ahmed** için milliyetçi düşünceler, garip ve acı gelmişti. Oysa İslâm dünyası kendisi için bir bütündü. Buna rağmen Anadolu'ya geçti; köy köy, kasaba kasaba dolaşarak halkı Ankara hükûmetine bağlamaya, işgalcilere karşı direnmeye çağırdı. Kürsüden ve meydanlardan halka İslâm'ı anlattı.

Halifeyle **Mustafa Kemal** arasındaki anlaşmazlığı çözemeyen **Ahmed eş-Şerif**, Türkiye'den ayrılmaya karar verdi. İşgalcilere karşı direnişin Misâk-ı Millî sınırlarına özgü kılınması, **Ahmed eş-Şerif'in** ümitlerini bir anda yok etmişti. Meclis hakkındaki düşünceleri olumlu olmasına rağmen sonunda umduğunu bulamayan **Seyyid Ahmed**, 1923 yılında Türkiye'den ayrılarak Şam'a gitti. Yaygın şöhreti ve ziyaretçilerinin çokluğu yüzünden kendisinden tedirgin olan Fransızlar, onu Şam'ı terke zorladı.

Oradan Filistin'e geçen **Seyyid Ahmed**, İngilizler'in kendisinden kuşkulananarak baskılarını arttırması sonucu Mekke'ye git-

mek zorunda kaldı. Mekke'de Ebû Kubeys Dağı üzerindeki Senûsî zâviyesine yerleşti; çalışmalarını orada sürdürdü. Hicaz'daki ikâmeti sırasında da Suudi Arabistan kralı Abdülaziz b. Suud'un ricalarına uyarak, Arap yarımadasında aşiretler ve imamlıklar arasında yaygın olan kötü gazve ve savaş geleneklerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Seyyid Ahmed, Mekke'deki zâviyesinde işgal edilen yurduna gidememenin ızdırabını yaşayarak hayatını devam ettirdi. **Ömer el-Muhtar**'ın öldürülmesi, yurdunun kurtuluşuna ilişkin son umutlarını da yıktı. Türkiye'ye gitmekle işlediği hatanın farkına varmıştı. Vatânını bırakıp gitmesi, kendisinin de söylediği gibi yalnız **Ömer el-Muhtar**'ın değil, bütün Senûsîlerin ölümünün başlangıcı olmuştu.

Libya, 1930 yılında kesin olarak sömürge düzenine sokuldu. Yurduna dönememenin acısıyla İstanbul'a geldiğine pişmanlığını açığa vurarak 1933 yılına kadar yaşadı.

Muhammed Esed, onun son günlerini şöyle anlatır: "*Büyük Senûsî, ızdırap ve şaşkınlık içinde başını bir o yana, bir bu yana sallıyor, göz kapakları ağırlaşarak bulanık gözlerini perdeliyor, birdenbire kesin olarak farkediyorum ki artık bu gözlerde hiçbir ümit ışığı parlamayacak. Seyyid Ahmed bunca savaştan sonra bile ülkesinin bağımsızlığını göremeden öldü. Geride engin bir sevgi hâlesi bırakarak 1933'te çileli bir ömre veda etmiştir.*"

KAYNAKLAR: Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvi, *Gerçek Tasavvuf*, s.124; Hayrettin Yücesoy, *Senûsîlik Süfi Bir İhya Hareketi*, İst. 1985, s. 45-49; Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, s. 408; Meryem Cemile, *Garp Materyalizmi Karşısında İslâm*, s. 230-235; Kadir Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahidler*, s.356; Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, s. 227; Şukrî, *Senûsiyye*, s.94; Ömer Suphî, *Trablusgarb ve Bingazi'yle Sahray-ı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul 1989, s.10-40; Abdurrahman Gaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*, Erzurum 1970, s.194-196; B.G.Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Süfi Direniş*, (çev.Fatih Tathhoğlu), İst. 1988, s.162-164.

SAİD AYKUT

AHMED EL-ALEVÎ (R.H) (ö. 1353/1934)

Şâzeliyye'nin Derkâviyye koluna bağlı Aleviyye Tarikatı'nın kurucusu **Ahmed el-Alevî**, Cezayir'in Müstegânim şehrinde doğdu. Düzenli bir eğitim almamış; babasının öğrettikleriyle yetin-

mek zorunda kalmıştı. Onaltı yaşında iken babası ölünce ailenin geçimini üstlenen el-Alevî, daha sonra Şâzeliyye'nin kollarından İseviyye'ye intisâb etti. Kuzey Afrika'da çok sayıda müntesibi bulunan İseviyye Tarikatı kendisini tatmin etmediği için yeni bir mürşid aramaya başladı. Bu sırada Muhammed el-Bûzîdî (ö. 1909) ile karşılaşarak ona intisâb etti. Bunun yanında fikhî bilgilerini de geliştirip kelâm-tevhid bahislerine girince şeyhi, bir süre bu konuları öğrenmeye ara vermesini istedi.

Bûzîdî'nin vefatından sonra ihvânın isteği üzerine başlarına geçen Ahmed el-Alevî, bir taraftan merkez tekke teşkilâtını kurarken diğer taraftan çeşitli yerlere seyahat etti. Kuzey Afrika'yı gezdi. Mekke, Medine, Kudûs ve Şam'a, halifenin bulunduğu şehri görmek arzusuyla da İstanbul'a gitti. Türkçe bilmemesi ve yanında rehber bulunmamasına bir de Jön Türkler'in halifeye karşı olumsuz tavrı eklenince İstanbul'da fazla kalamadı. 1926 yılında Paris Camii'nin açılışını yapmak ve ilk hutbeyi okumak üzere Paris'e davet edildi. Hayatının son yıllarını Cezayir'de geçirdi ve orada vefat etti.

Ahmed el-Alevî, Kuzey Afrika'da yayılan tasavvufî düşünce kadar Avrupa ve Amerika'daki tasavvufî hayat ve ihtida hareketleri üzerinde de etkili olmuş bir sûfidir. Genellikle Şâzeliyye'nin âdâb ve erkânını esas almakla birlikte, konunun irfan ve müşâhede yönünü de ihmal etmemiş, bu noktada vahdet-i vücûd nazariyesinden faydalanmış, İbnü'l-Arabî, Abdülkerim el-Cîlî, İbnü'l-Fârız gibi sûfilere görüşlerini müridlerine aktarmıştır. Şiir ve düşüncelerindeki bazı tasavvufî unsurlar dolayısıyla tenkide uğrayan Alevî, bir taraftan sahte sûfilere, bid'at ve hurafelere karşı çıkarken diğer taraftan tasavvufî düşünce ile mücadele edenlerle karşı karşıya gelmiştir. Cezayir'in önde gelen âlimlerinden Abdülhamîd b. Bâdis'in çıkardığı eş-Şihâb adlı dergide yayımlanan tasavvuf aleyhtarı yazılar, bunların başında gelmektedir. Aynı doğrultuda yazılar neşreden en-Necâh dergisine cevap vermemiş, fikirlerini 1922'den itibaren Lisânü'd-dîn, 1926'dan itibaren de el-Belâğu'l-Cezâiri adlı dergilerde yayımladığı makalelerle ortaya koymuştur. Bilgisi, kültürü, ikna gücü, konuşma kabiliyeti ile geniş kitlelerin gönüllerini kazanan Alevî, dünyanın çeşitli yerlerine irşâd için gönderdiği müridlerine, "halktan abdest suyundan başka hiçbir şey istememelerini" özellikle tavsiye etmiştir. Müstegânim'deki merkez tekke, Şeyh'in çizdiği plan üzerine dünyanın çeşitli yerlerinden gelen müridlerce yapılmış büyük bir kül-

liyedir. **Ahmed el-Alevî**'nin doktorluğunu yapmış olan Fransız **Marcel Carret** hatıralarında bu müridlerin psikolojisini, hayret ve hayranlık dolu ifadelerle anlatmıştır. Tarikatın Ortadoğu'daki en meşhur tekkesi ise müridi **Muhammed Hâşimî**'nin Şam'da kurduğu tekke'dir. Aleviyye, daha onun sağlığında Şam, Yafa, Gazze, Falûye, Aden, Addisababa, Marsilya, Paris, Lahey ve Cardiff'te teşkilâtını kurmuş, bu halkayı Yemenli müridler daha sonra Liverpool, Hull, South, Shields ve Birmingham'a kadar genişletmişlerdir. Bugün Arabistan'dan İngiltere'ye, Ortadoğu'dan Amerika'ya kadar uzanan geniş bir alanda Aleviyye'ye mensup dervişlere rastlamak mümkündür.

Ahmed el-Alevî, içinde yaşadığı toplumdan zaman zaman tepki görmüş; halkı hipnotize etmek, dinî hayatı bid'at ve hurafeler içine gömmekle suçlanmıştır. Şâzeliyye'nin diğer kollarına mensup sûfler arasında da onu tenkit edenler çıkmış; fakat bütün bunlar, etrafındaki insanların her gün biraz daha çoğalmasına engel olamamıştır. Aleviyye mensuplarının, Cezayir'de Fransızlar'a karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde büyük hizmetleri geçmiştir.

Aleviyye'nin âdâb ve erkânında zikir ve halvet çok önemlidir. **Ahmed el-Alevî**'nin tarikat silsilesi, **Ebu'l-Yezâ Mehâcî**, **Kuddûr el-Vekîlî**, **Muhammed b. Hatîb el-Bûzîdî** vasıtasıyla **Derkâviyye Tarîkatı**'nın kurucusu **Ahmed ed-Derkâvî**'ye ulaşır.

Ahmed el-Alevî hakkında kaleme alınan en güzel eser, ölümdünden dört yıl sonra Fransa'da onun müridleriyle karşılaşan **Martin Lings**'in (**Ebû Bekir Sîrâceddin**) yazdığı *A Moslem Saint of The Twentieth Century* (London 1961) adlı kitaptır. Eser, müellifi tarafından Fransızca'ya (*Un Saint Musulman Vingtième Siècle, Le Cheikh Ahmad al-Alawi*, Paris 1967), ayrıca Arapça'ya (eş-Şeyh **Ahmed el-Alevî**, trc. **Muhammed İsmâîl el-Mevâfî**, Beyrut 1973) ve Türkçe'ye de (*Yirminci Yüzyılda Bir Veli*, trc. **U. Uyan-B. Şahin**, İstanbul 1982) tercüme edilmiştir.

Bazı Eserleri

1. *el-Minehu'l-Kuddûsiyye fî Şerhi'l-Mürşidi'l-Mu'in bi-Tarîki's-Sâfiyye*. **İbn Âşir el-Fâsî**'nin *el-Mürşidü'l-Mu'in* adlı eserine yaptığı şerhtir.

2. *Devhâtü'l-Esrâr fî Ma'na's-salâti ale'n-Nebiiyi'l-Muhtâr*. 1917 yılında kaleme alınmıştır.

3. *ed-Divân*. İlk defa 1921 yılında yayımlanan bu eserin, müellifin *Lübâbü'l-İlim fî Sûreti'n-Necm, Minehu'l-Kuddûsiyye ve el-Mûzecü'l-Ferîd* adlı eserleriyle birlikte yapılmış bir başka neşri de vardır (Dimaşk 1963).

4. *el-Kavlü'l-Ma'rûf fî'r-Reddi alâ men Enkere't-Tasavvuf*. İlk defa 1920 yılında yayımlanmıştır.

5. *Allah: el-Kavlü'l-Mu'temed fî Meşrûtiyyeti'z-Zikri bi'l-İsmi'l-Müfred*. Müellifin, bu eserini 1927 yılında telif ettiği bilinmektedir. (diğer eserleri için bkz. *Yirminci Yüzyılda Bir Veli*, s. 287 vd.)

KAYNAKLAR: *el-A'lâm*, I, 243; Abdülkâdir İsa, *el-Hakâik anî't-Tasavvuf*, Halep 1956; M. Lings, *Un Saint Musulman du Vingtième Siècle, Le Cheikh Ahmad al-Alawî*, Paris 1967; a. e. (trc. U. Uyan-B. Şahin: *Yirminci Yüzyılda Bir Veli*), İstanbul 1982; a. mlf., "İbn Alîwa", *El²* (Fr.), III, 722-724; A. Merad, *Le Réformisme Musulman en Algérie*, Paris 1967; Semih Âtîf ez-Zeyn, *es-Sûfiyye inde Nazari'l-İslâm*, Kahire 1405/1985, s. 563-564; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 201; Adnan el-Cezâîrî, "Şeyh el-Alevî", *Ceridetü Fete'l-Arab ed-Dimaşkı*, 2 Receb 1353 Dimaşk; A. Berque, "Un Mystique Moderniste", *RAfr.* (1936), s. 691-776; Mustafa Kara, "Şâzeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi", *Hareket*, s. 24, İstanbul 1981; T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c.2, s. 42.

Prof. Dr. MUSTAFA KARA

MÜDERRİS BABANZÂDE AHMED NAÎM (R.H) (ö. 1353/1934)

Meşhûr müderris, ulemâdan, dîni ilimlerde ve özellikle Hâdis'de büyük bir âlim olan **Müderris Ahmed Naîm Bey**, 1872'de Bağdat'ta dünyaya geldi. Ailesinin ilk çocuğudur. Babası son asrın tanınmış ilim ve devlet adamlarından **Mustafa Zihni Paşa** (1848 Süleymaniye-1929 İstanbul)'dır. Kardeşleri **İsmail Hakkı Bey** (1876 Bağdat-1913 İstanbul), **Ord. Prof. Hüseyin Şükrü Baban** (1890 Bağdat-İstanbul) ve **Hikmet Baban**'dır. Eşi **Fâtih Türbedârî Şeyh Ahmed Âmiş Efendi**'nin (1807-1920) kızı **Avniye Hanım**'dır. Çocuğu yoktur.

Ahmed Naîm Bey, ilk öğrenimini Bağdat'ta yaptı. Bağdat Rüşdiyesi'nin orta kısmını bitirdikten sonra Galatasaray Lisesi'ne girdi. Mülkiye'nin İ'dâdî (Hazırlık) kısmından 1891'de mezun olup

yüksek kısmına yazıldı ve buradan 1894'de mezun oldu.

Ahmed Naîm'in ilk memuriyeti Hâriciye Nezâreti (Dışişleri Bakanlığı) Tâhîrât-ı Hâriciye Kalemî Üçüncü Kâtipliği ile başlar (1894). Aynı yıl Galatasaray (Sultânisi) Lisesi'nde Arapça öğretmenliğine de başlar. 1908'de II. Meşrutîyet'in ilanı ile tamamen eğitim alanına yönelir. 1908'de Rüşdiye Mektepleri İdâresi Müdürlüğü'ne (şimdiki Orta Öğretim Genel Müdürlüğü), Ocak 1911'de Tedrîsât-ı Âliye Umum Müdürlüğü'ne (Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü), 1915'de Darülfünûn Edebiyat ve İlâhiyat Şûbesi Felsefe Müderrisliğine tayin olunur. Kısa bir süre Darülfünûn Umum Müdürlüğü (Rektörlük) yapmıştır. 1919'da Âyân Meclisi'nde âyân olarak görev almıştır. Cumhuriyet döneminde İstanbul Dârülfünûnu'ndaki görevine devam etmiş, 1933'de İstanbul Dârülfünûnu'nu ilga eden kanunla açıkta bırakılmıştır.

Ahmed Naîm, Dârülfünûn'da Felsefe Profesörü idi. Psikoloji, Ahlâk, Mantık, Metafizik derslerini okutuyordu. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı iyi derecede bilirdi. Arapça'yı Galatasaray Lisesi'nde **Hacı Zihni Efendi**'den, daha sonra Mostar (Hersek) müftüsü **Ali Fehmi Efendi**'den okumuştur. Ayrıca arkadaşlarından Darülfünûn Arapça müderrisi **Mehmed Şevket Bey** ve dostu **Mehmed Âkif Ersoy** Beyle Arapça edebî eserler okumuşlardı.

Ahmed Naîm Bey, Osmanlı Devleti'nin çağın ilim ve tekniğini eğitim sistemine tatbik etmek üzere kurduğu bütün komisyonlarda (encümen) görev almıştır. Meselâ Te'lif ve Tercüme Hey'eti Dâiresi'nde çok faal bir üye idi. Birçok felsefî terimin Türkçe karşılıklarını komisyona teklif etti. Komisyonun kabul etmediklerini kitap ve makalelerinde ilmi teklif suretinde ileri sürerek kullandı.

Mehmed Şevki, **Mehmed Âkif Ersoy** ve **İsmâil el-Hâfız**'ın da içinde bulunduğu Kâmus-u Arabî Hey'eti'nin en verimli üyelerindendi. Heyet yeni metodla Arapça-Türkçe sözlük telif edecekti. **Ahmed Naîm Bey**, Türk imlâsına düzen vermek için kurulan İmlâ Encümeni ile Terbiye İstılahları Encümeni ve Maarif Ansiklopedisi yazı heyeti üyeliklerinde de bulundu.

T.B.M.M.'nin teklifi ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin tercüme ve teliflerinin yaptırılması görevi verilmişti. Bu işle görevlendirilen **Ahmed Hamdi Akseki**, Kur'ân tercümesini **Âkife** teklif etti. Ancak o, kabul etmedi ve

"Ahmed Naîm'e müracaat ediniz; o, bunu benden daha iyi yapar" dedi.

Ahmed Naîm'in hadis ilmini tahsili, şahsî gayretleri ile olmuştur. Bu ilim onu cezbetmişti. Hâdis tercümesiyle meşgul olma-ya başlayınca, bu ilim dururken başka bir şeyle uğraşmanın yerinde olmadığını anladığını söylüyordu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca neşredilen *Sahih-i Buhari*'nin özeti mahiyetindeki **Zeynuddîn ez-Zebîdî'nin** derlediği *Tecrid-i Sarîh*'in ilk üç cildi **Ahmed Naîm** tarafından telif edilmiştir. Bilâhare **Kâmil Miras**, onun vefatını müteakip eserin tercüme ve şerhini tamamlamıştır. **Ahmed Naîm'in** bu eseri, özellikle hadis usûlü açısından pek önemlidir. Tarih felsefesi ile hadis usûlü üzerine ifade ettiği görüşler, geniş malumatının ve felsefeye olan vukufunun işaretidir. Onun hadise dair bir diğer eseri, **İmam Nevevî'nin** derlediği *"Kırk Hadis"* tercüme ve şerhidir.

Ahmed Naîm'in felsefe, psikoloji alanında tercümeleri de vardır. Özellikle **L. Fonsgrève'den** yaptığı psikoloji kitabı çevirisi önemlidir. Burada psikoloji terimlerinin nasıl Türkçeleştirileceğini tartışmaktadır.

Hakkında Yazılan ve Söylenenler

1. Arkadaşları ve Dostları

a. **Mehmed Âkif Ersoy** 'çok derin' râbitası olduğunu bildiğimiz âlimimiz için şunları diyor: *"Naîm Bey gibi zevât çok nâdir yetişir. O, salâbet hususunda olduğu gibi ilimde de çok ileri 'kılı kırk yarar' bir muhakkikdi. Yazdığını şark ve garb menabiiini tedkik ederek yazardı."*

b. *"Hak Dîni Kur'ân Dili"* müellifi **Elmalılı Hamdi Yazır** (kıymetli dostunun öldüğünü duyunca): *"Her ne zaman bir kelime de tereddüde düşsem ona sorar, tereddüdümü giderirdim. Tercümede benim için danışılacak biricik âlim Ahmed Naîm idi. Naîm'in bilgisi ele geçmez bir hazîne, ilmi ve fazlı ise büyük bir define idi. O gidince pek sarsıldım, âdeta canevimden vuruldum."* diyerek ona olan derin muhabbetini izhar ediyordu.

c. Müellifimizin vefatından sonra *"Tecrid-i Sarîh"* tercemesini tamamlayan **Prof. Kâmil Miras**, onu şöyle vasfediyor: *"Naîm merhum şarkı ve garbî ilimleriyle tanınıyordu. Fakat ruhunda en çok ve en samîmi yaşayan İslâmî ilimlerdi. Bu sebeble o, Selef-i*

Sâlihîn sîretinde yaşamış yüksek bir fazîlet enmûzeci (örneği) idi. Allâhu Teâlâ geniş rahmetine müstağrak buyursun."

ç. **Celâl Hoca (Celâleddin Öktem)**'in "*Hayatı ve Şahsiyeti*" isimli kitaptan: "*Dârülfünûn'da beğendiği hocalardan biri de Babanzâde Naîm Bey idi. Ahmed Naîm Bey oldukça genç sayılırdı, fakat birçok yaşlı hocalardan daha kemâl ve fazîlet sahibi idi. Bu şekilde hoca, talebe olarak aralarında başlıyan sevgi ilerde yakın dostluğa inkılâb edecekti. En sevdiği ve en çok beğendiği insanlar, hepsi de Hakk'ın rahmetine kavuşan: Babanzâde Naîm Bey, şair Mehmed Âhîf ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri idi. Birincisinin kemâl ve fazîleti, ikincisinin dehâ ve karakteri, üçüncüsünün yine ilmiyle beraber siyasî sahada gösterdiği cesaret ve celâdeti onda üstün bir hayranlık doğurmuştu. Milletimizin san'at ve siyâset tarihinde, irfan ve karakter mâzîsinde bu insanları birer hârika addediyordu."*

d. **Ömer Rıza Doğrul**: "*Üstad Ahmed Naîm, ciddi ve kuvvetli bir ilim adamı idi. Ben de kendisini tanımak ve yirmibeş sene kadar onunla temas etmek imkânını elde etmiştim."*

e. **Mâhir İz Hâtıratı'nda Naîm Bey'i** "*Meşhur müderris..., ulemâdan..., Ulum-ı Şer'tyyede ve Hadis'de büyük bir âlim olan..."* şeklinde yâdediyor.

f. **Midhat Cemal**: "*Ahmed Naîm, şahsiyetiyle iftihar edilecek, yaşayışı örnek olarak alınacak bir insandı..."*

g. **Yahya Kemal ile Ahmed Naîm, Dârülfünûn'a müderris olarak beraber girmişlerdi. Oradan tanışıyorlardı. "Siyasî ve Edebi Portreler"inde Yahya Kemal, müderrisimizi: "Çok sünnet ve haneft..., güler ve gülümser ve hayli mânidar konuşmasını bilir bir âlimimiz..., ekseriyâ müzeyyif konuştuğunu bildiğimiz Naîm Bey..."** olarak anlatır.

ğ. **Muallim Cevdet**: "*Yunan ıstılâhlarına Arapça karşılık koymakta çok isabet gösteren 'Huneyn bin İshak' ve 'Sabit bin Kurre' gibi ilk Abbasîler devrinin parlak mütercimleri yanında onbir asır sonra Türk topraklarının yetiştirdiği meşhur riyâziyeci 'Hoca İshak'ı zikretmek ne kadar doğru ise felsefe sahasında da en değerli mütercim olarak Ahmed Naîm'i tanımak ve onu Türk dilinde, ikinci bir 'Huneyn' olmak üzere kaydeylemek katiiyen haksız değildir. Ahmed Naîm'in 'İlmu'n-nefs'i yazarken kullandığı '1900' ıstilah iyi tedkik edilir ve eserin aslına ne kadar uygun*

şekilde ve ne büyük bir isabetle tercüme olunduğu araştırılırsa bu hakikat, teslim edilir.”

h. Osman Nuri Ergin: “Şarkı ve İslâmî ilimleri bildiği kadar garbı ve müsbet ilimleri de bilen, ‘Hadîs’te mütehasşıs ve hâiz-i salâhiyet’ Dârülfünûn müderrislerinden **Ahmed Naım Efendi**.”

1. Şükrü Baban: “Okumadan söylemez. Falan müellif böyle diyor, derse öyledir. Sabahlara kadar okurdu. Doktrin sahibi değildir. Bunu böyle kendi fikrim, görüşüm diye söylememiştir.”

i. Cihad Baban: “Edebiyatı iyi anlayan ve tahlil eden bir adamdı. Âkifle şu kelimenin yerine şunu koysan gibi sohbetleri olurdu. Bilimsel konularda teferruat üzerinde dururdu. Prensiplerine bağlı idi.”

2. Muasırları ve Diğerleri

a. Münevver Ayaşlı, “İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim” de şöyle diyor: “**Babanzâde Naım Beyefendi** merhum, kendilerini hiç görmedim, lâkin evlerine gittim...”

Bir de **Naım Beyefendi** hakkında bildiğim, Menemen’de şehid edilen **Şeyh Es’ad Efendi** (Erbilî) (r.h) Hazretleriyle görüştükleri, kendisini sık sık ziyarete gittikleridir. Bunlardan büyük **Naım Beyefendi** için beraat olur mu? Fakat ne yazık ki, bunlardan başka kendileri hakkında fazla bir şey bildiğimiz yok.”

b. Said Bey, Türkiye’de en iyi Fransızca ve Almanca bilenlerdendir. *Kâmus-u Said* lüğatinin müellifi odur. **Muallim Cevdet**’ten müellifimiz hakkında, **Said Bey**’in mütalâasını nakledelim: “Bu titiz zât, **Ahmed Naım**’ın Fransızca’dan tercümeye isabetini son derece takdir ederdi. **Ahmed Naım**’ın makalât ve felsefi tercümelerini Dârülfünûn’da kendine ayrılan bir odada okuyordu. Hakkındaki şahâdetini ben de o vakit işittim. **Said Bey**’in Fransızca’dan yapılan tercümelerde nasıl yanlışlar bulunduğu ve mütercimlerimizi nasıl bulunduğu ve mütercimlerimizi nasıl hırpaladığı, *Galatât-ı Tercüme* adlı meşhur kitabından anlaşılır. Bu dehşetli münekkidin **Naım Bey**’in tercümelerinde isabet bulması kayda değer.”

c. Sabiha Sertel’e göre müellifimiz gericidir: “... Gericilerin bu gülünç, gülünç olduğu kadar acıklı durumlarına rağmen, üniversite öğretmenler meclisi, bundan böyle kız ve erkek öğrencilerin

bir arada okumasını bir tek muhalif oya karşı kesin bir çoğunlukla kararlaştırdı. Bu muhalif oyu veren, üniversite müdürü idi."

d. İbrahim Alâaddin Gövsa: *"Halûk, dürüst, dindar fakat biraz mutaassıp bir zâtı." Meşhur Adamlar Ansiklopedisi'nde de şöyle yazar: "Arapça ve Farsça'sı kuvvetli, ilmî bahislerde çok dikkatli, hafızası ve bilgisi, seciyesi gibi sağlam bir ilim adamı, dürüst ve halûk bir müslümandı. Fakat bazı noktalarda bütün felsefî bilgisine, asrî ve medenî mâlumatına rağmen fazla mutaassıp ve inatçı idi."*

e. Prof. Dr. İlhan Arsel ise *"Türk'e düşman ve Türk'e hakaret üstüne hakaret yağdırır... Arap çıkarlarına çalışır..."* dediği müderrisimizi: *"Türklüğü unutarak Araplaşmış bir ruhtan bütün bunları beklemek elbetteki abestir. Evet, Ahmed Natm öylesine Türklük duygusundan uzaklaşmıştı ki bütün bu yukarıda söylediklerini yeterli görmeyerek bir de Türk'ü özellikle Arab'a karşı küçük düşürücü, Türk'ü Arab'a feda edici bir davranış içerisinde idi"* diyerek anlatır. Elbette, bu iddiaların delili gösterilmemiştir.

Mütarekenin ilk yılında Darülfünûn Müdürü iken, lise tahsilini bitirmiş hanım kızların yüksek öğrenim gördüğü İnas Darülfünûnu, Maarif Nâzır Ali Kemal tarafından kapatılmış; Naîm Bey'e de bir emirle bu Darülfünûn'a almaları emredilmişti (Mart 1919). Müellifimiz *"Ben bunu tatbik edemem, kız ve erkek çocukların zânû-be-zânû (diz dize) oturmalarına razı olamam, bu benim dinime muhâlifdir"* diyerek emri tatbik etmemiş; bu fikrini Şeyhülislâm Mustafa Sabri'ye şifâhen ve Maarif Nezâreti'ne resmî yazı ile bildirmişti. Bildirmişti ama ihtilâf, Maarif Nezâreti'nin kararında ısrar etmesiyle aradan bir hafta bile geçmeden müderrisimizin rektörlükten istifası ile neticelenmişti (11 Ekim 1919). Edebiyat Fakültesi'ndeki hocalığı ise devam ediyordu. Bir müddet sonra Âyân azası oldu. O zaman, mebuslardan veya âyandan olmak Darülfünûn hocalığına mani olmadığından, *"Şeriatte, kerhen olursa bir işi yapma câizdir. Hocalıktan çekilirim talebe sıkıntıda kalır."* gerekçesiyle dersine devam etmişti.

Vefatı

Müellifimiz emekliye sevkedilmekten müteallim, her zaman dan fazla ilmî tettebbuât ile meşgul; iki cildini hazırlayıp neşrettiği *Tecrid-i Sarîh* tercümesini ikmâle gayret ediyordu. Sıhhatinden şikâyeti yoktu. Hatta sıhhati yerinde, güçlü ve kuvvetli görünüş-

yordu. *"Ancak terctimeyi yazarken -sabahlara kadar süren azim çalışmadan olacak- gözleri ağrımış, koluna inme gibi bir şey gelmişti."* Şikâyetten hoşlanmadığı için, birçokları gibi şedid teessür-lere kapılmamıştı. **Elmalılı Hamdi Efendi** bu teessürü, **Ahmed Naım**'ın vefatına tarih düşerek dile getirmiştir:

*Verdi ser Hamdi bu tarihe cihan
Secdeden gitti hudaya Naım.*

Kıymetli müderrisimiz, âlim ve fâdıl **Babanzâde Ahmed Naım Bey**, 1934 yılının 13 Ağustos günü altmışiki yaşında iken öğle namazını eda esnasında, kalb sektesinden -Hak olduğuna inandığı yoldan zerre kadar ayrılmamış olarak- secdede Cenâb-ı Hakk'ın rahmetine kavuştu. Nâşı Edirnekapı dışarısında, şehitliğin şimal tarafındaki kabristana defnedildi. Kendisinden sonra vefat eden **M. Cevdet** ve **Âkif** onun yanına gömüldüler. Bugün çevre yolu geçmesi sebebiyle kabirler Edirnekapı Şehitliği'ne nakle-dilmişti.

Mehmed Âkif ve Ahmed Naım

Müellifimizle tanışmaları, **Âkif**'in Baytar Mektebi'ni yeni bi-tirdiği sıralarda, Küllük'te olmuştur (1893). **Mehmed Âkif**, onun-la birlikte bulunmaktan hoşlanır, neşelenirdi; beraberce günlerce otursa doymazdı. **Naım Bey** için de öyle idi. Kırk sene devam eden bu samimi muhabbet gün geçtikçe arttı. Birbirlerini ahlâken ve ilmen mümtaz görüyorlardı. Birgün şiirlerin sadeliğinden bah-solunuyordu. **Âkif**: *"Evet, sade oluyor amma, kolay olmuyor. Çok yorularak, ter dökerek o sadelik oluyor"* deyince **Ahmed Naım Bey** demişti ki: *"Evet, yoruluyorsunuz, ama biz ter kokusu hisset-miyoruz."*

Millî şairimiz, en çok sevdiği dostunun vefatını Mısır'da iken öğrenmiş, acıklı haberden, hüngür hüngür ağlayacak derecede müteessir olmuştu. Mısır'dan **Şerif Muhiddin**'e yolladığı bir mektubta: *"Bizim bi-çâre Ahmed Naım'in nâ-be-hengâm (vakit-siz) vefâtı beni çok sarstı. Hânumânım (evim-barkım) yıkılmış da ben altında kalmışım sandım. Bu zavallı şark, öyle kıymetli vücûdları bundan sonra pek zor yetiştirir..."* diyordu.

Mehmed Âkif Ersoy, rahatsızlığı artınca İstanbul'a geldi. **Prens Halim Bey**'in Alemdağ'ndaki çiftliğine yerleşti. Ziyaretine

giden **Mâhir İz Bey**'le yatağa yarı uzanmış, normal halinde her düşündüğü zaman takındığı tavır ile -yani sol eli başında, sağ elinin iki parmağı şakağında- şişkin karnı yorganla örtülü bir halde sohbet etti. Hoş beşten sonra "**Naîm**'in vefâtı haberi, üzerime dağ gibi yıkıldı" dedi. Azîz dostunu unutamamıştı.

Asım, birgün hastahanede Millî şairimizi ziyaretinde:

"... isterdim ki **Ahmed Naîm**, **Hüseyin Kâzım**, **Süleyman Nazîf** senin sevdiğin birkaç zât da senin lisanınla, senin kaleminle yaşasın" dediğinde **Âkif**, şöyle cevap veriyordu: "Benim bunları yazmak bir vazîfemdir. Bu husustaki tasavvurum onları **Asım**'ın ikinci kitabında söyletmektedir. **Asım**'da **Köse İmam** ne ise, **Asım**'ın ikinci kitabında **Ahmed Naîm**, **Hüseyin Kâzım** ve **Süleyman Nazîf** o olacaktır."

Bir gün de **Eşref Edip**'le sohbet ederken derinden bir (Ahh!) diyerek: "**Zavallı Naîm** dedi; o ne büyük insandı! O ne faziletli adamdı! Ben ki ölümü çok tabîî bulurdum. Bazen çok sevdiğim birisinin ölümünü benden saklarlardı. Yahut yavaş yavaş söylerlerdi. Ben de için için gülerdim. Bundan tabîî bir şey olur mu? Beni hiç anlamıyorlar, böyle bir haber karşısında düşünüp bayılacağı mı sanıyorlar derdim. Fakat vakte ki **Naîm**'in ölümünü haber aldım... Nasıl diyeyim. Cihan yıkılmış da ben altında kalmışım zannettim. Bana öyle geldi. Meğer ben **Naîm**'i ne kadar severmişim."

Üstad çok müteessir olmuştu. Biraz gözleri daldı. Sonra:

"Haydi bir **Fatiha** okuyalım!" dedi gözlerinden yaşlar dökülmeğe başladı.

Tasavvufî Alâkası ve Tasavvuf Görüşü

Ahmed Naîm, tasavvufa vâkıf ve Halvetî Tarikatı'na mensubdu. İlmen ve irfânen yüksekliğine bend olduğu meşâyıhdan **Fâtih Türbedârı Ahmed Âmiş Efendi** hazretleri, müellifimizin hem şeyhi hem de kayınpederidir.

Üstâd, erbâb-ı ilim ve irfânla teması pek severdi. Zâhir ve bâtın ilimlerinde tanınmış her kimi iştirse, mutlaka onunla görüşürdü. Çarşıkapı'da **Eskici Ali Baba** ile caminin önünde, Kapalıçarşı'daki naturacı (cam elması) dükkânında **Hafız Yusuf Cemil Bey**'le oturur, Küllük'te **Marashlı (Ahmed) Tâhir Efendi**'nin sohbetlerinde saatlerce onları dinler; Menemen'e **Şeyh Es'ad Efendi** hazretlerini sık sık ziyarete giderdi.

Naım Bey merhum, bazı tasavvufi mevzuların dergâhlarda mevzu-i bahs edilmemesi kanaatindeydi. Herhalde, yalnız yarım hoca insanı dinden çıkarmaz, yarım derviş de imânı sarsar diye düşünüyordu. Nitekim **Abdülazîz Mecdî Efendi**, sohbetlerinde bazı taavvufi mevzuları (Vahdet-i Vücûd gibi) açıkça söyledikçe: *"Allahaşkına! Bunları böyle açıkça söyleme"* derdi. Çünkü, meselâ Vahdet-i Vücûd gibi mevzuların anlatılmasında müteşerri ve salâbet sahibi olmayan câhil halkın yanlış mefhumlar edinerek hataya düşecekleri, bundan da İslâm'a zarar geleceği fikrinde idi.

Millî şairimiz **Âkif Bey** merhum, 23 Mart 1341 (1922) tarihli bir mektubunda arzu ettiği işin tahakkuk etmemesi sebebiyle müellifimizin bir hatırasını naklediyor: *"Mekteb-i Sultânî'de inhilâl eden muallimliklerden birine tâlib oldum. O sırada müzayekam (sıkıntı) ziyadece idi. Beni mahrum ettiler, dersimi başkasına verdiler. Tabîî müteessir oldum. Sonra Eshâb-ı Keşiften bir zâtın huzuruna çıktım. Yüzüme bakar bakmaz, 'Oğlum, bir matlabin (istegin) husûlî ile adem-i husûlî (olup olmaması) indinde müsâvî değilse henüz nâkıs olduğunu bil ve iktisâb-ı kemâle çalış' ihtarında bulundu. Fena halde mahcûb oldum."*

Eski İstanbul müftülerinden **Şerefeddîn Güzelyazıcı** anlatıyor:

"Bir akşam Tâhir'ül Mevlevî'de (iken) musâhabe arasında Tâhîr Bey, Naım Bey'e: 'Efendim! Ne olur bizim şeyhimiz vefât etti. Terbiyemizi ikmâl edemedik. Ne olur, bize bir mürşidlik yap-sanız da elimizden tutsanız. Bizim de iki yakamız bir yere gelir mi gelmez mi? Artık himmetinize. İnşâallah gelir' deyince, Üstad söyle sakalını tuttu: 'Eyvah! İyi ki söyledin Tâhîr Bey! Rabbime tâlib-i müstağfir olayım, demek ben mürşid gibi görünmüşüm, öyle göstermişim kendimi. Olmayan şeyi nasıl takınmışım. İsabet oldu, isabet oldu. Nerdeee mürşidlik...' dedi."

Hakikaten kâmil bir mürşid, insan-ı kâmil idi. Fakat mürşidliği yanına bile koymuyordu. Şimdikiiler 'içimizde bir evliyâ var' deyince hepsi birden kafa kaldırır 'Benim!' gibilerden.. Nitekim **Yunus** da demez mi;

*Dervişlik kolaydı tâcile hırka,
Biz onu alırdık otuza kırka."*

KAYNAKLAR: Dr. Ahmed Nedim Serinsu, *Ahmed Naım: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*. (Eser henüz basılmamış olup, Şûle Yayınları tarafından baskıya hazırlanmaktadır.)

Doç.Dr. AHMED NEDİM SERİNSU

İZZEDDİN KASSÂM (R.H) (ö. 1354/1935)

1882'de Suriye'nin Lazkiye şehrinde dünyaya gelen İzzeddin Kassâm, âlim ve mücâhid birisiydi.

Suriye'nin bağımsızlığı için İngilizlere, Filistin'de de siyonistlere karşı çok büyük mücadele vermişti. 1925 Suriye İnkılabı'ndan sonra Lazkiye'den Hayfa'ya geçen Şeyh Kassâm, orada vaazlar veriyor ve gençlerin kurduğu bir teşkilâta da başkanlık ediyordu.

Daha sonra Arap İstiklâl Partisi'ne giren Kassâm, İngiliz emperyalistlerine karşı mücadele etmek için gizli mücâhid grupları oluşturarak silahlı kıyam hareketlerini yönetmeye başladı. Kasım 1935'te Cenit Dağı'nda başlattığı kıyamda şehid olan Kassâm'ın, istiklâl yolunda ve Filistinlileri kıyama hazırlamada halka çok büyük etkileri olmuştur. Filistin mücahidlerinin öncülerinden sayılmaktadır.

Şehid İzzeddin Kassâm'ın Cihadı

Şehid Kassâm, mü'min ve mücahid bir şahsiyetti. İslâmî harekette çok gayretli ve azimli çalışmalarda bulunmuştu. İzzeddin Kassâm, Hayfa'da şer'i mahkemede çalışıyordu. Bu mahkeme, Yüksek İslâm Meclisi'ne bağlıydı. Şeyh Kassâm, bu görevin yanı sıra Hayfa'daki İstiklâl Camii'nde vaazlar veriyordu. Daha sonra bağlı bulunduğu teşkilâtın emriyle görevlerini bırakarak gizli askerî örgüt kurma çalışmalarına başladı.

Kendisine nispeten "Kassâmîler" olarak adlandırılan bu birliğe, en sadık ve cihada en azimli gençleri seçiyordu. İşte bu mücahidler, Hayfa'da ve Filistin'in kuzeyinde çok başarılı mücadeleler vermişlerdir. Bundan dolayı da müslümanların nazarında büyük değerleri vardı. İngilizlerin ve yahudilerin gözünü korkutan Kassâm'ın mücahidleri, çalışmalarını öyle gizli yürütüyorlardı ki İngilizler ne kadar uğraşsalar da bir türlü izlerini bulamıyorlardı.

1935'in sonbaharına gelindiğinde Kassâm'ın örgütü de gelişme ve gücünü göstermede son haddine ulaştı. Bu arada Kassâm'la Kudüs'teki Kurtuluş Örgütü arasında irtibat da tammamlanarak güç birliği yapılmış ve hareket birliği sağlanmıştı.

Kıyâmın İlân Edilmesi

Halk, bir şeyler sezmeye başlıyor, havada gerginlik hissederek içten içe olabilecek kıyâm için kendini hazırlıyordu. Bu bekleme fazla sürmemiş, tarih 1935'e gelmişti. Aynı zamanda yahudilerin ilân ettiği Belfaur Vaadi'ne göre bugün yahudi devleti kurulmalıydı. Bu tarihte **Şeyh İzzeddîn**, bir grup silahlı mücahidle dağa çıkarak kıyâm ilân ediyordu. Bu, Filistinlilerin İngilizlere karşı altıncı kıyâmı olarak bilinmektedir.

İngilizler, mücahidleri ortadan kaldırmak için tüm kuvvetlerini **Şeyh İzzeddîn**'in üzerine gönderdiler. Savaş, çok şiddetli bir şekilde günlerce devam etti. Düşman büyük kayıplar verdi. Defalarca **Kassâm**'ı ve grubunu yakalamak için girişimlerde bulundular; fakat hiçbirinde başarılı olamadılar. **Kassâm**'la bir türlü baş edemedikleri gibi nerede merkez kurduğunu da bilemediler. Halk, **Şeyh Kassâm**'ı seviyor, onu destekliyordu.

Emniyet görevlisi olarak çalışan ve İngilizlere casusluk yaptığı bilinen biri, **Şeyh Kassâm** ve arkadaşlarının bulunduğu yeri ihbar etti. İngilizler bunu öğrenince çok büyük bir kuvveti **Kassâm**'ın üzerine göndererek onu ortadan kaldırmayı planladılar. İngiliz kuvvetleri mücahidlerin bulundukları yere geldiklerinde kahraman **Şeyh İzzeddîn** ve arkadaşları, onları karşılamak için silahlarıyla dışarı çıktılar.

Mücahidler, sayılarının çok az olmasına ve isteseler kaçabilecekleri halde savaşmayı tercih etmişlerdir. Çok şiddetli çatışmalardan sonra **Şeyh İzzeddîn** şerefiyle şehid olurken, diğer arkadaşları da yaralanarak esir düşmüşlerdi.

Daha sonra esirler askerî mahkemede yargılanarak iki ilâ on beş sene hapis cezasına çarptırıldılar. Şehid **İzzeddîn** ve arkadaşlarının şehâdeti, müslümanlar arasında büyük bir infiale yol açmıştır. Bir taraftan gösteriler yapılırken diğer taraftan da Şehid **İzzeddîn** ve arkadaşlarının cenazelerinin onların cihadına lâyık bir şekilde kaldırılması için tüm müslümanlar cenaze namazına çağırılıyorlardı. Cenaze namazı onbinlerce müslüman tarafından kılınarak **İzzeddîn Kassâm**'ın naaşı Bâcur Şehitliği'ne defnedildi.

Şehid **İzzeddîn Kassâm**'ın cenazesini, çok kalabalık bir topluluk takip etmiştir. Öyle ki İngilizler, böyle bir kalabalığı o güne kadar orada hiç görmediklerinden korkuya kapılarak topluluğu

dağıtmak istediler. Böylece İngiliz askerleriyle müslümanlar arasında çatışma çıktı. Bu çatışmada İngilizler ve müslümanlardan birçok kişi yaralandı. **Şeyh İzzeddin** ve arkadaşlarının yerini ihar eden casus ise daha sonra mücahidler tarafından öldürüldü.

İzzeddin Kassâm'ın bu kıyâmı, Filistin için bir meş'ale olmuş, 1936'da gerçekleşen büyük başkaldırının temelini teşkil etmiştir.

KAYNAKLAR: Fethi Yeken, *Çağdaş Davet Önderleri*, s.99; *İslâm Dergisi*, 29. sayı, 23. s., Eylül 1985.

SAİD AYKUT

YALVAÇLI AHMED GALİP KESKİN HOCA (Ö. 1358/1939)

Ahmed Galip Keskin Hoca, Yalvaç'ın Eğrilir Köyü'nden **Kadı Mehmed KemaleDDin Efendi**'nin oğludur. Annesi, ulemâdan Yalvaçlı "*Hacı Keskin*" diye bilinen **İsmail Efendi**'nin kızı **Şerife Fatma**'dır. **A. Galip Efendi**, babası Bitlis'in Mutki kazası kadısı iken Ahlat'da dünyaya geldi. İlk tahsilini orada yaptı. İstanbul'a sekiz ay müddetle ücretli olarak Rehber-i İttihad ve Terakki İdadi Mektebi'ne gönderildi. İkinci sınıftan ayrılıp Diyarbakır'ın Beşirî kazasına geldi. Tahrirat kaleminde ve müfredat kâtipliğinde namzet memur olarak çalıştı. Şiire çok küçük yaşında heves etti ve büyük bir istidat gösterdi. Beşirî müftüsü **Şeyh Kadri Efendi**, yaşı çok küçük olmasına rağmen dostluğuna ve sohbetlerine kabul etti. Diyarbakır'da hakkâklıkla birlikte Arapça, Farsça ve Kürtçe'yi öğrendi. Babası 1914 yılında Beşirî'de vefat edince annesiyle Diyarbakır'a gelip iki sene kaldıktan sonra 1916'da Yalvaç'a geldi. Yalvaç İdadisi'ne kâtip tayin edildi. Sonra Yalvaç Numune Mektebi ve Orta Mektep yazı öğretmenliğinde bulundu. Sücüllü İlkokul baş öğretmenliği yaptığı sırada bir mevlid-i şerif namzedip sonuna şunları yazdı: "*1338 sene-i hicride rebîü'l-âhirin 21. günü iş bu mevlüd-ü Nebevî'nin silki nazmı reside-i hüsnî hatime olmuştur. Sücüllü baş muallimi Ahmed Galip nam fakirin kaleminden çıktığından vâki olan nevakısı erbâb-ı himmet af buyurular.*"

A. Galip, daha sonra Barla'da merkez okulundan emekliye

ayrıldı. O yıllarda Barla'da bulunan **Said Nursî** ile tanıştı. *Fütûhat-ı Mekkiye*'nin halli zor bazı noktalarını kendisinden sor-du. Yapılan izahattan sonra münasebetleri devam etti. Bu münasebet onu Eskişehir Mahkemesi'ne kadar götürdü. Üstad, Eskişehir müdafaasında "**Muallim Galip**, üç-dört sene evvel Barla'da iken muallimliği münasebeti ile haftada, bazan yirmi günde bir defa ayak üstünde görüşüyorduk. Bu zât hattatdır. Hüsn-ü hattından istifade etmek için kendime mahsus eskiden yazdığım *Mu'cizât-ı Ahmediye* ve *İ'câz-ı Kur'ân* risâlelerini yazdığım. Odamda talik ettiğim bir iki levhayı da bana yazdı. Bu zâtın şiire hevesi bulunduğundan, ben de şair olmadığımın, hiçbir risâlemi -Onuncu Söz'den- başka vermedim. Onu da başkasına vermiş. Yanında hiçbir eserim olmadığı halde benim mevhum suçumdan el-bette hakiki bir hisse ona ifraz edilmez" diye müdafa eder ve mahkemeden varest e tutulur.

Hayatının sonlarına doğru evlenir, bir oğlu olur. Sanatı ile geçinirken bir taraftan da şiir yazar, Arapça ve Farsça'dan tercümeler yapar ve bazı eserler telif eder. 8.2.1939'da dostlarıyla Çınaraltı'nda otururken bir kaza kurşunu ile yaralanır. Konya Hastahanesi'ne kaldırılır. Kurtarılamayarak vefat eder. Pek sevdiği ve âdetâ aşığı olduğu **H z. Mevlânâ'nın** yakınına defnedilir.

A. Galip, sıkılgan ve mahcub tabiatlı, meziyetlerini açığa vurmaktan çekinen bir zât olup daima içine kapanık ve düşünceli idi. Sol eli ile yazardı ve usta bir hattatdı. Hakkâklıkta da mâhir idi. Maden ve ahşap üzerine kabartma yapar, oyma mühür ve damgalar da kazırdı. Kuvvetli bir hafızaya mâlik olmakla beraber çok da zeki idi. Çok okur ve okudukları üzerinde imale-i fikir ederdi. Bu büyük istidadın, çok genç yaşta vefatından sonra geriye bıraktığı eserler şunlardır:

1) *Divan*: Alfabetik sıra ile ve kendi el yazısı ile yazılı olup 715 sahifedir. Aruz ve hece vezniyle yazılmış şiirlerinin çoğu Türkçe olup, Arapça ve Farsça yazılmış olanları da vardır. Eser, basılmamıştır.

2) *Gülşen-i Râz Tercümesi ve Şerhi*: **Şebüsterî**'nin bu meşhur tasavvufi eserinin Farsça'dan tercümesi ve şerhine manzum olarak 1924 yılında başlanmıştır. Eser 578 sahifedir.

3) *Miraciye*: Mesnevi tarzında yazılan bu eser 94 sahife olup, 21.12.1937 yılında bitirilmiştir.

4) *Fitratte Besaset Sezişleri*: Fikrî ve felsefî bir eser olup, 1934 yılında bitirilmişştir.

5) *Gökte ve Yerde*: Mesnevi tarzında yazılmış olup 42 sahife-dir. Hayal ve hakikat karışımı bir seyahatnamedir.

6) *Mevlid*: Süleyman Çelebi tarzında aruzla yazılmış bir eser olup, 12 sahifedir.

7) Yeni tarz şiirler yazılmış 109 sahifelik bir defter.

Ayrıca, Molla Câmi'nin "*Levâmî fî Şerh-i Kasîde-i Hamri-ye*"si ile "*Levâyihî'l-Mevlânâ Nûreddin Abdurrahman Câmi*" adlı eserlerini nesih ile istinsah etmiştir. "*Hizbü'd-Devrû'l-Alâ li'l-Şeyhü'l-Ekber Muhiddin el-Arabî*" ve Abdullah Bosnavî'nin "*Min Şerhi'l-Füsûs el-Müemmâ Biârizi'l-Nüsûs*"unu -Vücudun ve İnsan-ı Kâmil'in beyanındadır- ve Seyyid Seyfullah'ın "*Mira-cu'ul-Beyan*"ını ise talik ile istinsah etmiştir.

Şiirlerinden Örnekler:

Ey Dil

*Ey dil ne bu hüznün, ne bu derd-i dil-ü cân'ın
Pabesdesi oldun elemî dâr-ı cihânın
Bâkî mi kalır neş'esi devrân-ı zamânın
Gamdır sonu âlemdeki hep zevk-ü safânın*

*Âfâk-ı pür envâr kılarken kürre-i nâr
Dünyada hararetsiz ıstık farzedelim var.
Amma yine fânîlik eder neş'eyi bîkar
Kanunu budur, hükmü budur arz-ı semânın*

*Sermaye-i kalbinle dost edinirsin
Uğrunda ki bir dilberin ağlar tepinirsin
Bir lemha vefâ eyleyecek der didinirsin
Heyhât ki ancak adı var mihr-i vefânın*

*Dünyada vefâ yok, onun ehlinde mi olsun?
Zevk istersen el gönlüne ister tasa dolsun
Gönlün açılırken bütün istekleri solsun
Artık yeri yok ağlamanın ah u nevâ'nın*

*Muhtaç değilsen seni durmaz kovalarlar
Muhtaç isen artık yüzüne salya çalarlar
Neddim sana ben dersen eğer sonra dalarlar
Âdeti budur neyleyelim ehl-i cefânın*

*Erlik bu meşakhatlere katlanmadır amma
Pek de düşerek üstüne beyhûde yorulma
Bilmezliğe vurmazsan, eder aklını yağma
Kurtarmak elinden çok güç bu fezânın*

Dediler

*Ehli dil aşk oduna Ravza-i Rıdvân dediler
Bu oda yanmayana lââyık-ı nirân dediler
Rengi gülün müna'kis olmuşsa da sahnı sahife
Şavkını görmeyene bîdil ve bîcân dediler
Bülbülün nalesi gülden güle tevcih olmasa
Bunu fehm etmeyenin akli perişân dediler
Güle bülbülden erer feyzi tecellâyı Cemâl
Bülbülü yine gülün aşkına giryân dediler
Zevkini âyine-i gayr da fehmeyleyene
Bezm-i irfânda sermayesi noksan dediler
Açma napuhtelere sırrını rûsvây olma
Yerin esrârını ağıârına pinhân dediler
Herkesin kârı değil kalbiyle tevcihi kelâm
Gönül ayinesini kâmile mizân dediler
Bahrı tevhidde gavs olmaz havf ehli
Ademi bu denizin kârına pâyân dediler
Nice deryâyı hakikat ki güzergâh olmuş
Çeşmi tahkikte her katra bir ummân dediler
Ârif ol dâvâyı aşk eyleme kesrette sakın
Dert odur ki ana Hak'tan gele dermân dediler
Ma'nâda vahdeti sûrette dahi kesreti gör
Âlemi böyle gören kimseye insan dediler
Huccet-i akıl ile ilzâm mı olur nâdanlar
Vahdetin aslına haktır yine bürhân dediler*

Fikirdir hassa-i temyiz-i beşer hayvandan
 Fikreti anlamayan kimseye hayvan dediler
 Eyle tevsi-i tefekkür edip âfâka nazar
 Âlem-i enfüsde etmeli seyrân dediler
 Terk-i sûretle doğar kalbe ziyâyı ma'nâ
 Cânını terhedene vâsıl cânân dediler
 Niceler cânını terk eyleyip olamaz vâsıl
 Ehl-i sıdk-ı bu bakâ bezmine mihmân dediler
 Maksadı sıdka erişmekte değildir âsan
 Bunu marifin erbâbına âsan dediler
 Marifin zerki riyâ ile nasıl hâsıl ola
 Zühd-ü takvânın esası yine irfân dediler
 Var tedarik ede gör tende cânın var iken
 Cân gözünü açmayanın adını umyân dediler
 Kârını Hak için icrâ edegör halk içinde
 Böylece kâmil olur kuvveti îmân dediler
 Nefsini bilmeyenin ilmi de bîfaidedir
 İlmini halka satan kimseye nâdan dediler
 Hefti kişvâr ele geçmekle emirlik mi olur?
 Nefsine hâkim olan kimseye sultân dediler
 Câha mağrûr olarak düşmeyesin câha sakın
 Aklını başına topla yürü uslan dediler
 Başının çaresine bakmaz isen şimdi eğer
 Ateş-i hasret ile mahşere dek yan dediler
 Der ki ma'rifet halkasını tutmaz isen
 Müşkilât içre kalıp ye's ile kıvrın dediler
 Saha-i fikrini eşyâ ile meşgul etme
 Tâ ki zâhir ola ol meh-i Drahşan dediler
 Kâinat mazhâr-ı esmâ ise de zâhirde
 Kalbi Adem imiş ol taht-ı Süleymân dediler
 Ademi terk ile esnâma perestîş edenin
 Âkılın say'ı hebâ menzili hüsrân dediler
 Benliğe tâbi olup Ademe baş eğmeyenin
 Melek-ül asl ise de adına şeytan dediler
 İmtiyaz-ı "Ve Nefahtü", "Velekat Kerremnâ"
 "Allemel esmâ" ise Ademde nümâyan dediler
 Der ki "Al-i Aba" Melce-İmiz (Galip)
 Yeter kâfi iki âlem de bu eyvân dediler.

Bazı Şiirlerinden Parçalar:

(1)

*Bak, dîde-i mahmûruma hab-ı gam-ı terk et
 Feyz-i nigâhımla seni şâdan edeyim gel
 Çehremde uçan nûr ile tenvîr-i derûn et
 Kalb-i Şeffâf-ı sudûrumu taban edeyim gel
 Lebriz kadehler sunayım ışk ile nûş et
 Nûş et seni, cûşân-ı huruşân edeyim gel
 Mest ol ki; âyân ola sana nûr-u cemâlim
 Etvârıma her dem, seni her dem hayrân edeyim gel*

.....
*Lerzan ediyor seni ateş-i sevdâ bildim
 Ol ateş-i, ateş-i lerzan edeyim gel*

Mevlûd'den Alınma

*(Verelim Ahmed'e selât-ü selâm
 Kıldı Ma'bûd-u âlem'e ilâm.)*

*Yaratmak istedi eşya'yı Allah
 Nazar kıldı fezâ-i gaybe nagâh*

*Adem pür lerziş oldu heybetinden
 Tezâhür etti bir nûr kudretinden*

*Habibin nûr-u mergûb-u idi ol nûr
 Hüviyyet perdesinden oldu manzûr*

*Tecelli kıldı Hak ol nûr'a tekrar
 Arak-riz oldu, ol nûr-u güher bâr.*

*Yaratdı Hak anın her katresinden
 Nebî'ler rûhunu kudretiyle birden*

*Dahi bir katreden bir dürr-ü yektâ
 Yarattı Hak; Ana kıldı tecellâ*

*O cevher kaynayıp oldu kef-vedûd
Anı sermaye kıldı bâb-ı mevcûd*

*Kef'inden Hâk; Dûd'undan semâvat
Yaratıldı, verildi hep nizâmat*

*Bu seyyarât-u, bu şems-ü sevâbit,
O Nûr'un tâl'atıyla oldu sâbit*

*Bu cevher bunca araz-u heyûlâ
Muhammed hürmet'iyçün oldu peydâ*

*Ne izzetdir ilâhî, bu ne şevket
Ne kudretdir ilâhî, bu ne hikmet*

Suret-i Velâdet-i Nebeviyye:

*Şak olmuş idi kûşe-i hânem
Gelmiş idi üç hûri hemân dem*

*Meryem birisi diğeri Havvâ
Hem Asiy'e ol dilberi yektâ.*

*Çevremde oturdu melekler
Şevk-u tarâba geldi felekler*

*Mahbûb-u celi'li ederek yâd.
Eylediler evsâfını tâdâd*

*Kimdir bu gelen Rahmet-i âlem,
Revnak-ı kudsiyet-i Âdem.*

*Sultan sera perde-i irfân
Gencine-i ke'si hikmeti yezdân*

*Danây-ı funûn-u ahad'iyyet
Keşşâf-ı rumûz-u samadiyyet.*

*Müdde sana-ya Amin'e müdde,
Oğlun senin ol şahî güzide*

*Sen maderi mahbûb-u Hüddâ'sın
Genc-i güheri aşk-ı safâsın*

*Çün vakit tamam oldu o saat
Kim doğa o sultan-ı Risâlet*

*Gayet susadım şevk ile ol dem,
Lutf eylediler kâsede zemzem.*

Şiirlerinden Seçmeler:

Gazel

"Canan Ağzından" (1)

*"Ey âşk-ı Nâlân seni handân edeyim gel,
Sinemde seni her gece mihmân edeyim gel.
Çoktan beri arzu ediyordun beni hâlâ,
Ağuş-u visâlimde seni cân edeyim gel.
Gel ben seninim, sen de benimsin bugün artık,
Serkeşliğimi yoluna kurbân edeyim gel.
Atlasları, zibaları ferş eyledim işte
Hâk-i rehine bezl-i firavân edeyim gel.
Teşrifine âmâde nihân hâne-i vuslat,
Billâh senin için nice ihsân edeyim gel
Hayretle bakup cümbüşümü, cülvemi seyret,
Bin naz ile refâtâr-ı hıramân edeyim gel
Tahriki cânun etmeyi arzu ediyorsun,
Kâküllerimi şöyle perişân edeyim gel.
Bak, dide-i mahmûruma hab-ı gam-ı terket,
Feyz-i nigâhımla seni şâdan edeyim gel.
Çehremde uçan nûr ile tenvîr-i derûn et,
Kalb-i şegaf efzud'unu tabân edeyim gel.*

(1) Naci Kum, "Yalvaç Tarihi ve Coğrafyası" Yazma, 1925, Yalvaç Ali Rıza Ktp. s. 172; Mu-
zeffer Tütüncü, Yalvaç'la İlgili Notlar, Ali Rıza Ktp., s. 50.

*Lebriz kadehler sunayım, ışk ile nûş et,
Nûş et seni, cûşân ve huruşân edeyim gel.
Mest ol ki âyân ola sana nûr-u cemâlim,
Etvârıma her dem seni hayrân edeyim gel.
Titrer niçin endâmına baktıkça vücûdun,
Sinemde seni kızdırayım, cân edeyim gel.
Lerzan ediyor ateşı seni sevdâ bildim,
Ol ateşı, ateş ile lerzan edeyim gel.
İsmet eteği vusluna mâni oluyorsa,
O müşkülü de ben sana âsan edeyim gel.*

(2)

*Göntülden bir kapı açılmış cânâ
Sıgmıyor neşeler lafz-ı beyânâ
Nazar kılan dilde vech-i cânâniâ
Göz karşısında hayali neyler?*

*Dildedir miftâhı kitâb-ı kudret
Birer işârettir elfâz-ı sûret
Mah'zen-i mânôdır Levh-i tabiât
Fehmeden ârifler suâli neyler?*

KAYNAKLAR: Necmeddin Şahinler, *Son Şahitler*, Cilt 2, s. 108; Muzaffer Tütüncü, *Yalvaç'a Dair*, Ali Rıza Ktp. Yalvaç. s. 50-54; Naci Kum, *Ün.Mec.* c. 11, s. 121-122, Nisan-Mayıs 1944 s. 1687-1691; *Sicil Def.* c. 5, s. 140; Said Nursî, *Mektubat*, İzmir 1980, s. 429; Naci Atabeyli, *Yalvaç Tarih ve Coğrafyası*, Yalvaç 1925, Ali Rıza Ktp. 8182/133 Yazma, s. 172-173; Aşık Ömer Selçuk Hoca'da kopyası bizde olan 150 sahifelik defter.

ABDULLAH KUCUR

ABDÜLAZİZ MECDİ EFENDİ (R.H)
(ö. 1360/1941)

1865'te Balıkesir'in Okçukara mahallesinde doğdu. Babası Hafız Hasan Efendi'den ilk bilgileri aldıktan sonra Rüşdiye Mektebini bitirdi. Bu arada şair ve müderris olan dayısı Yahya

Nefî Efendi'den medreselerde okunan İslâmî ilimleri özel olarak öğrenip icâzet aldı. Rüşdiye'yi bitirdikten sonra 1884 yılında aynı mektebe ikinci muallim olarak tayin edildi ve dokuz yıl bu görevde bulundu. Rüşdiye, İdadi Mektebine dönüştürülünce açığa kaldı. Yeni açılan Balıkesir İdadisi'ne tayin için İstanbul'a giderek Maarif Nezareti'ne müracaat etti; ancak Darülmuallimin mezunu olmadığı için bu isteği kabul edilmedi. Daha sonra Meclis-i Maarif reisi fıkıh âlimi **Büyük Haydar Efendi**'ye hitaben Arapça yazdığı manzum bir dilekçe heyetin dikkatini çekerek imtihana davet edildi. Yapılan imtihanda başarılı oldu ve Balıkesir İdadisi Türkçe ve edebiyat muallimliğine tayin edildiği kendisine bildirildi; fakat Şam'a gönderildi. Altı ay sonra da Girit'te Rum mektepleriyle rekabet için açılmış olan Mekteb-i Kebîr-i İslâm'a tayin edildi (1893). Girit'te yayımlanan *Hakikat* gazetesinde edebî makaleler yazdı ve o yıllarda Girit valisi olan **Mahmud Celaleddin Paşa**'nın dostluğunu kazandı. Girit İsyanı (1897) sırasında İstanbul'a dönerek **Tantavizâde Halid Bey** adına Anadolu şehirlerinde zahire tüccarlığına başladı. 1902'de birdenbire bir cezbe ve istigrak haline gelip işini gücünü bırakarak Balıkesir'e döndü. Sekiz ay kadar süren bu dönemde Kadiri Tarikatı'na mensup **Ali Aşir** adında bir zâttan inâbe aldı. Bir süre sonra tekrar ticaret hayatına başladı. 1905'te kendi hesabına ticaret hayatına atıldı ve hükûmet tarafından Konya Ticaret Borsası Komiserliği'ne tayin edildi. Konya'da iken tanıştığı **Sivash Ali Kemal Efendi** ile **Ayaşlı Şakir** adlı meczûb, onun üzerinde derin tesirler bıraktı. Şeyhi **Fatih Türbedarı Ahmed Âmiş Efendi**'ye intisâbı bu yıllarda olmalıdır.

Abdülaziz Mecdi Efendi, İkinci Meşrutiyet'ten sonra yapılan ilk seçimlerde Balıkesir'den mebus seçildi. İttihad ve Terakki Fırkası içinde muhalefeti temsil eden "*Hizb-i Cedid*" grubu içinde yer aldı ve partinin politikasını şiddetle tenkit etti. İkinci seçimlerde devre dışı bırakıldı. 1913 yılında Mısır'a gitti ve altıbuçuk yıl orada kaldı. Mütareke'de İstanbul'a döndü ve 1920'deki IV. dönem mebus seçimine katılarak mebus seçildi. 12 Nisan 1920'de kapatılan bu mecliste ikinci reis vekili olarak görev yaptı. Daha sonra Ankara'ya gitti ve Şûra-yı Evkâf üyeliğine getirildi. 1923-24 yılları arasında Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti müsteşarlığı yaptı. Vekâlet kaldırılıp kendisinin Diyanet İşleri Riyaseti'ne getirilme durumu

ortaya çıkınca İstanbul'a döndü. Cumhuriyet'ten sonra resmî ve özel hiçbir görev kabul etmeyerek Beyazıt'taki evine çekildi; dinî, tasavvufî sohbetlerde bulundu. Soyadı kanununun kabulünden sonra "*Tolun*" soyadını aldı. 27 Ağustos 1941'de İstanbul'da öldü. Mezarı Edirnekapı Şehitliği'ndedir.

Eserleri

1. *İnsan-ı Kâmil*: 1908'de başlayıp tamamlayamadığı bu eserin ilk bölümü, Mısbah Mecmuası'nda (nr. 4, İstanbul 1908) yayımlanmıştır.

2. *İnsan-ı Kâmil Tercümesi*: **Abdülkerim el-Cilf**'nin meşhur eserinin geniş bir tercümesi olan bu eserin tercümesi, 1938 yılında tamamlanmıştır.

3. *Din-i Muhammedi*: İslâmiyet'in siyasî, içtimai, ahlâkî ve felsefî esaslarını anlatan bir yazı dizisi olup *Sebilürreşad Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (nr. 450-453, 456-457).

4. *Divan*: 1884'ten ölümüne kadar yazdığı şiirler, **Osman Ergin** tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 1945). *Divan*'daki manzumeler, yazıldıkları tarihe göre sıralanmıştır. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri olan **Abdulaziz Mecdi Efendi**, özellikle tasavvufî şiirlerinde başarılı bir şair olarak görünür.

Diğer eserleri şunlardır: *Kavâid-i Fârisiyye*, *Risâle-i Edebiyye*, *Bedayi'*, *Esrarname*, *Hakikat-i İnsaniyye Tercümesi*, *Salât-ı Feyziyye Tercümesi*, *İstilahât-ı Sûfiyye Tercümesi*, *Tecelliyât-ı İlâhiyye Tercümesi*, *Vahdet-i Vücûd Tercümesi*, *Kitâbü'l-Ma'rîfet Tercümesi*, *Merâtibü'l-Vücûd Tercümesi*.

Abdulaziz Mecdi Efendi, sohbet meclislerine dahil olmak ve bu sayede mânevî feyz almak için kendisine müracaat edenlere ilk önce beş nasihatte bulunurlardı:

Yalan söylememek, içki içmemek, kumar oynamamak, ke-tum olmak ve nefesine yapılmasını istemediği şeyi başkasına yapmamak. İşte bu kadar. Sonra, bunları birer birer izah eder; meselâ içki için şöyle derdi: "*Abdulaziz Mecdi, bundan menediyor, buradan feyz almak ancak böyle olur. İçkiden vazgeçmeli. Verdiğim ma'nevî şarap, insanı zâhirinden müstağnî kılar. Avrupa'da sır-ı Muhammedi'ye iştîyak uyanmamasının sebebi içkidir. Bunun için batılularda ilâhî sırlara ilgi ve neşe duyulmaz, yalnız dünya işini bilirler.*"

Allah'ı görmek ve bilmek meselesi, tasavvufun en incelikli

meselelerindendir. **Abdülaziz Mecdi Efendi**, bu ince ve derin konuyu şöyle izah ederlerdi: "Ulemâ, Allah bilinmez derler. Bir şeyin bilinmeyeceğini bilmek ve böyle bir hüküm vermek de bir ilimdir; yani bilmektir. Bir şeyi bilen, bilinen şeyden büyük olur. Kuşatanın kuşatılardan büyük olduğu gibi. Bu takdirde insan, Allah'tan büyük ve Allah'ı kuşatan, ihata eden olması gerekir. Bu ise muhaldir.

Mutasavvıflar ise Allah bilinir derler. Bu bilinmek, Allah'ın insana vermiş olduğu ilim nisbetindedir. Yani Allah'ın ilim sıfatı insanda ne kadar tecelli ederse insan da Allah'ı o tecelli derecesinde bilir. Bu durumda Allah'ı insan bilen yine Allah'tır. Bundan dolayı Ârif-i Billâh'ı tarif ederken ârif; Allah'ı, Allah ile bilendir denilmiştir."

Mecdi Efendi bu fikrini şu beyitlerinde de ifade etmiştir:

*Efkâr-ı beşer her ne kadar etse teâlî
İdrâk edemez kendini ey Hazreti Mennân*

*Zâtın bilir yine zâtındaki sırrı
Hayretle kalır zatını bilmekteki irfân*

Abdülaziz Mecdi Efendi zahir ulemâsını kastederek:

"Bu türlü adamlar dolu bir kaba yahut boyalı bir beze benzerler. İyi kötü bir madde ile tıka basa doldurulmuş olan bir kap boşalmadıkça içine başka şey konulamayacağı gibi koyu bir renkle boyanmış bir bezi de yeniden açık renge boyamak mümkün değildir. Bu türlü adamlar varlık ve âlimlik iddiasındadırlar. Kendi bilgilerinden başka bilgi olacağına da inanmazlar. Bilgilerinde o derece mağrurdurlar. Sûfiyâne hakikatler ise ancak bu tür iddialardan vezgeçenlere, kendisinden fikren üstün gördüğü kimselere teslimiyet ve samimiyet gösterenlere telkin edilir. **Bağdadlı Ruhi'nin**:

*Unutup bildiğini, ârif isen nâdan ol,
Bezm-i vahdetle ne ilm ü ne âlim isterler*

Cenâb-ı Hak vahdet sırrının gizlenmesini ister ve bu işi mahdut kullarıyla idare eder. İrşad ve idlâl hep kendisindendir"

buyurdular.

Mecdi Efendi anlatıyor:

Bir gün mürşidim **Ahmed Âmiş Efendi**: "*Mecdi, sakın sırrı fâş etme*" buyurdu. Acaba bir şey mi yaptım diye korktum. Benim korkumu gidermek ve bir hakikati bildirmek için buyurdular ki:

"Edemezsin ki, edilmez ki. Ruhunu ortaya at, fâş et, anlat bakalım. Edemezsin. İşte O (Allah)da öyledir."

*KAYNAKLAR: Osman Nuri Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun*, İstanbul 1942, s. 70-90; Saadetin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1936-1945, I, 214-215; Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 161-167, Aydın Uğur "Dünün Aydınları" *Toplum ve Bilim*, nr. 24, İstanbul 1984 s. 171-182; Nihat Azamat, "Abdülaziz Mecdi Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I, 191-192.

NİHAT AZAMAT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR (R.H) (ö. 1361/1942)

Türkiyemizde yetişmiş, yakın dönem ilim ve fikir hayatının değerli simalarından biridir. Eğitimcilik, müfessirlik, siyaset ve ilim adamlığı gibi vasıfları vardır.

1294/1877 senesinde Antalya'ya bağlı Elmalı'da doğdu. Babası, Burdur Gölhisar'ın Yazır köyünde doğup, Aydın medreselerinde tahsilini tamamladıktan sonra Elmalı'ya yerleşmiş olan **Numan Efendi**'dir.

Kıvrak zekâsı, işlek muhakemesi daha çocukken belli olan **Hamdi Efendi**'nin dayısı **Mustafa Sırrı**, tahsilini yapması için onu İstanbul'a kendi yanına almak ister. Babası **Numan Efendi** de, annesi **Fatma Hanım** da oğullarından ayrılmayı istemeseler de tahsiline ve yetişmesine mâni olmamak için çaresiz razı olurlar. Hatta annesi, "*Seni ilim yoluna gönderiyorum; şükürler olsun Allah'a, ne mutlu bana*" diyerek sevinçle uğurlamış ve onun yanında ağlamamıştır. Ancak evlat hasreti içini yakmış olacak ki, zaman zaman çevresindekilere, "*Efendi hanımı olmak kolay olsa*

da efendi anası olmak kolay değildir” demiştir.

İstanbul'a varınca küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleştirilir. Bütün hocaları dinledikten sonra **Kayserili Hamdi Efendi**'nin derslerine devam etmek ister ve başlar.

Bir gün derste, hocanın sorduğu bir soruyu **Hamdi Efendi** hemen cevaplar; arkasından sorulan başka bir soruya yine o cevap verir. Sorular arka arkaya gelirse de **Hamdi Efendi** hepsine vukufu cevap verir, hatta artık sorulan sorular orada bulunanların seviyesinin çok üstüne çıkar. Onun bu başarısı herkesin, hatta hocasının bile hayretini mucib olur.

Hamdi Efendi, medresedeki tahsilini tamamladıktan sonra, yapılan imtihanı başarıyla geçerek 1906'da Bayezid Dersîâmı olur. Ne müderrislikten, ne de kadılıktan vazgeçebileceği için 1907'de Mekteb-i Nüvvab'ı (Hukuk Fakültesi) birincilikle bitirir.

Vaizler Medresesi'nde Fıkıh Usûlü, Mekteb-i Nüvvâb ile Mekteb-i Kuzât'ta İslâm Hukuku, Medresetü'l-Mutehassisin ve Mekteb-i Mülkiye'de Mantık dersleri vermiştir. Huzur demlerine muhatap olarak katılmıştır. Müderrisliği yanında Şeyhulislâmlık ve Mektûbîn kaleminde, daha sonra da Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de çalışmıştır.

Meşrûtiyet meclisinde Antakya meb'usu olarak bulunur. I. **Damad Ferid Paşa** hükûmetinde Evkâf Nazırlığı görevine getirilir. Sonra Osmanlı A'yân Meclisi'ne seçilir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kur'an-ı Kerim'in geniş bir tefsirinin yapılması kararlaştırılır ve bu karar, T. B. M. M.'den de geçirilir. 1926 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an'ın meâlinin yazılması işini **Mehmed Akife**, tefsirini de **Elmalılı Hamdi**'ye verir. **Mehmed Akif**, sonradan meâl yazma işini bıraktınca o da **Hamdi Efendi**'nin üzerine kalır. 1926 yılında başladığı tefsir yazma işini, 12 yıl çalışarak 1938 yılında tamamlar ve *Hak Dini Kur'an Dili* isimli 9 ciltlik eseri vücuda gelir.

İlim öğretmenin yanında yazmayı da seven bir kimseydi. Tefsirinden başka *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf* isimli vakıflarla ilgili bir eseri vardır. **P. Janet-G. Seailles**'in *Histoire de la Philosophie Les Promlemes et Les Ecoles* isimli felsefeyle ilgili eserini *Metâlib ve Mezâhib* adıyla tercüme etmiştir. *Sırât-ı Müstakim*, *Sebilü'r-Reşâd* ve *Beyânü'l-Hak* dergilerinde birçok makâlesi yayınlanmıştır. Hat ve edebiyata da âşinâ idi. Edebiyat

sevgisiyle Farsça'yı da öğrenmiş, şairleri ve şiirlerini incelediği gibi kendisi de şiirler yazmıştır. Bütün bu çalışmalarının kendisini ulaştırdığı sonucu bir dörtlülükle şöyle dile getirmiştir:

*Hattım felekte böyle bir nazmı buldu ammâ
Kaddim de dâle döndü ömrümce meşk yüzünden*

*Ma'nâ iken murâdım nakşında derde düştüm
Gönlüm ne çekti bilsen dünyâda aşk yüzünden.*

Kendisine "*Küçük Hamdi*" de denilen **Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır**, 27 Mayıs 1942 günü İstanbul'da vefat etmiş ve Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mevlevî şeyhi **Ahmed Remzi Akyürek**, ölümü üzerine, onun güzel vasıflarını da anlattığı bir tarih şiiri yazmıştır:

*Allâme-i müdekkik Elmalılı muhakkık
Esmâr-ı ilmi aldı eksiltilti gitti Hamdi*

*Nefsinde yoktu noksan tefsiri elde burhân
Ahdü's-semiyyi elhak berkitti gitti Hamdi*

*Hulk-ı Muhammedi'de bir mert idi güzide
Mâr-ı zaîfî sanma incitti gitti Hamdi*

*Enmûzec-i selefîdin sen mefhar-i halefîdin
Sermâye-i fazâil hem bitti gitti Hamdi*

*Set-satr-ı Sûre-i Hamd ile yazdık târîhin
Zîr-i livâ-i hamde azm etti gitti Hamdi (1361)*

Elmalılı merhum, toplumda düzenin ve adaletin temininin nasıl sağlanabileceğini güzel cümleler ve ifade tarzıyla şöyle dile getirir: "Nev'-i imânînin bakâsı medeniyetle, medeniyetin kıvamı da adaletledir. Adalet ise evvelen kânûn, sâniyen o kânûnun hüsn-i tatbîk ü icrâsına vâbestedir. Kânûn-ı mezkûr evvel-emirde efrâdın hürriyet ve musâvât-ı meşrûa ve hukûk-ı tabîiyye esâsına müstenid olarak hâlen ve istikbalen ihtiyacât-ı beşeriyyeyi te'mîn, makâsıd-ı hayâtiyyeyi ta'yîn, revâbıt-ı ictimaiyyeyi te'yid, mezâyât-ı i'tibârîyle mâ-lâ-yutâk olmamalı ve kâbil-i tatbik bulunmalı." (Makâle-i Mühimme , Beyânü'l-Hak, sayı: 18, 9 Muhar-

rem 1327, s. 399-404).

O, Kur'ân-ı Kerîm'i şöyle tanıtır:

"...O (Kur'ân), kendisini bütün insanlığa duyurmak ve anlatmak için nâzil olmuş ve duyurmuştur. Ancak onun maânîsi ihâta olunup bitirilemez. Onun bir mânâsı inkişâf ederken arkasında bir mânâ daha yüz gösterir. Rûhunun şa'şaa-i vuzûhu içinde hafâ zuhûr eder. Mü'mine hitâb ederken kâfire bir inzâr fırlatır. Kâfiri inzâr ederken mü'mine tebşîr nüktesi uzatır. Avâmma hitâb ederken havâssı düşündürür. Âlime söylerken câhile dinletir. Câhile söylerken âlime dokundurur. Geçmişten bahsederken geleceği gösterir. Bugünü tasvîr ederken yarını anlatır. En sâde müşâhedelerden en yüksek hakikatlere götürür. Mü'minlere gaybı anlatırken kâfirleri hâlden bîzâr eder. Ve bütün bunları hâle, makâma, mekâna, zamâna, mevzûa göre en uygun, en ra'nâ kelimelerle ifâde eder." (Hak Dîni Kur'ân Dili, c. I, s. 16, giriş kısmı)

Müslümanlar arasında yardımlaşmanın usûlünü şöyle anlatır: "Bir millet, başkasının iâne ve sadakası ile geçinmek esâsı üzerine terbiye edilir ise, elbette o memlekette hayır ve sadaka sebebi atâlet olur. Fakat cihet-i İslâmiyye böyle değildir. İslâmiyyet, insanları istiâne (yardım alma) esâsı üzere değil, iâne (yardım etme) esâsı üzerine terbiye eder..." (Ahkâm-ı Evkâf, s. 8-9)

Elmalılı Hamdi Yazır'ın "Biz Neyiz" başlıklı bir gazeli vardır. Bu gazelinde müslümanın hayat karşısındaki tavrını ve karşısındaki gerçekleri algılama tarzını dile getirir. Bazı beyitleri şöyledir:

"Hâke düşmüş katreyiz deryâya girmiş çıkmışız
Gâh serrâya gehî darrâya girmiş çıkmışız

Pür-gubâr olsak da pâkiz bir Haneî-meşrebiz
Dâmeni kirletmeden dünyâya girmiş çıkmışız

Geh semenden neş'e gülden bûy sünbülden edâ
Gâh bergden nûr alıp minâya girmiş çıkmışız

Çeşme-sâr-ı ma'rifetten akmışız vâdîlere
Gâh bir suğrâya gâh kübrâya girmiş çıkmışız

*Fakrî fahretsek ne var zakkuma râğbet etmeyip
Biz gınâ-yı kalb ile kimyâya girmiş çıkmışız*

*Ölmeden öldük cevâbın önce verdik Münker'in
Rûh olmuş ma'şer-i ahyâya girmiş çıkmışız*

*Ahmed-i Muhtâr elinden içmek üzre kevesi
Bezm-i Mûsâ'dan dem-i İsâ'ya girmiş çıkmışız*

*Vech-i Hak'dan başka her şeyde helâki görmüşüz
Biz bu istisnâ için eşyâya girmiş çıkmışız"*

Müfessir M. Hamdi Yazır, tefsirine nefis bir münâcât ile başlar. O münâcât aynen şöyledir:

"İlâhî! Hamdini sözümce sertâc ettim. Zikrini kalbime mi'râc ettim. Kitâbını kendime minhâc ettim. Ben yoktum var ettin, varlığından haberdâr ettin, aşkınla gönlümü bîkarâr ettin. İnâyetine sığındım, lûtfuna geldim, kulluk edemedim afvine geldim. Şaşırtma beni, doğruyu söylet, neş'eni duyur, hakîkati öğret. Sen duyurmazsan ben duyamam, sen söyletmezsen ben söyleyemem, sen sevdirmezsen ben sevemem. Sevdirdi bize hep sevdiklerini, yerdirdi bize hep yerdiklerini, yâr et bize erdirdiklerini. Sevdin habîbini, kâinâta sevdirdin, sevdin de hil'at-i risâleti giydirdin, Makâm-ı İbrâhim'den Makâm-ı Mahmûd'a erdirdin. Server-i asfiyâ kıldın, hâtem-i enbiyâ kıldın, Muhammed Mustafâ kıldın; salât ü selâm, tahıyyet ü ikrâm, her türlü ihtirâm ona, onun âl ü ashâb u etbâına yâ Rab!"

KAYNAKLAR: Aydın, Prof. Dr. Hüseyin, "Bir Mütefekkir Olarak M. Hamdi Yazır", Elmalı- lı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, s. 260-264; Aydın, Prof. Dr. Mehmet S., "Elmalı'da Teceddüd' Fikri", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, s. 299-305; Beyânü'l-Hak Mecmuası, s. 18-19, Muharrem 1327, s. 399-404; Bolay, Prof. Dr. S. Hayri, "Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, s. 125-139; Macit, Muhsin, "Elmalılı H. Yazır'ın Bir Gazeli Etrafında", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, s. 331-334; Paksüt, Dr. Fatma, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, s. 2-24; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*.

SEYYİD ABDULHAKİM ARVÂSÎ (R.H)

(ö. 1362/1943)

En genel anlam "*Kur'ân ahlâkıyla ahlaklanmak*" diyebileceğimiz tasavvuf; insanların özüyle sözünün bir, kalbi ve kalıbıyla Allah'a tam kul olma uğraşının yoludur. Bu mânâ yolunun bir de önderleri vardır ki, onlar Allah dostlarıdır.

Onlar madde ile mânâ, duygu ile davranış arasında âhenk kurmuş, bütünlüğe ulaşmış ve hakikî mânâda tevhidi gerçekleştirmiş olan âbide şahsiyetlerdir. İşte bu âbide şahsiyetlerden bir tanesi de son yüzyılımızın büyük âlimlerinden ve Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden birisi olan **es-Seyyid Abdulhakim Arvâsî** hazretleridir.

Yaşadığı Dönem

Abdulhakim Efendi, 1865 (h. 1281) yılında Van'ın Başkale kazasında dünyaya gelmiştir. Onun hayatı hakkında bilgi vermeden önce yaşamış olduğu dönemi (1865-1943) kısaca tanıyalım:

Abdulhakim Arvâsî hazretleri, üç siyasi devri yaşamış ve her insan gibi o da bu dönemlerin olumlu ve olumsuz etkileri altında kalmıştır. Bu dönemler; İmparatorluk dönemi, Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet dönemidir.

II. Abdulhamid; iktidarı döneminde, son dönemlerini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nu toparlayabilmek için tarikat şeyhleriyle işbirliği yaparak Pan-İslâmist bir siyaset güderken ittihatçılar da özellikle **II. Abdulhamid**'in dışladığı şeyh efendilerle irtibat kurmuşlardı. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında özellikle Kurtuluş Savaşı'nda zaten vatan savunması için bütün müridanıyla cihad eden tekkelerle **Mustafa Kemal** de benzeri bir siyaset gütmüş ve bazı şeyh efendilerin nüfuzlarından istifade etmiştir.

T.B.M.M.'nin ilk açışında **Hacı Bayram Veli**'nin türbesinde şeyh efendilerin duaları duyulurken, 1925 yılına gelindiğinde siyasi otoritenin tavrı âniden değişmiş ve tekkeler kapatılmıştır. 1925 ile 1950 yılları arasında tekkelerin kapatılması, faaliyetlerine devam edenlerin ise gözaltından idama kadar çeşitli şekillerde cezalandırılması ile bazı tarikat kolları tamamen yok olmuştur. Bazı tarikat kolları ise bütün olumsuzluklara rağmen faaliyetleri-

ni devam ettirmişlerdir. Ancak tekkesi olmadığı (kapatıldığı) için şeyh efendiler genelde imam veya vaiz olarak görevlerini çeşitli camilerde "*sohbet*" yoluyla devam ettirmişlerdir. **Abdulahkim Efendi** de bu dönemde başta Beyazıt Camii olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde ilerlemiş yaşına rağmen yılmadan sohbetlerine devam etmiştir.

Abdulahkim Arvâsî hazretlerinin, tekkelerin kapatılması na tepki olarak söyledikleri "*Hükûmet tekkeleri kapatmadı, onlar zaten kendi kendilerini kapatmışlardı. Hükûmet boş mekânları kapattı*" sözleri, bize hem o dönemin tekkeleri hakkında bilgi verirken hem de somut mekânların kapatılması ile gönülden gönüle giden sevginin ve bağın hiçbir zaman engellenemeyeceğine işaret etmektedir.

İsim, Doğum Yeri ve Doğum Tarihleri

1865 (h. 1281) yılında vaktiyle Hakkârî'ye bağlı olan ancak şimdi Van'a bağlı olan Başkale kazasında dünyaya gelmiştir. İsimlerinin "**Abdulahkim**" olmasının sebebi ise babası **Seyyid Mustafa Efendi**'nin Hindistanlı büyük âlim **Abdulahkim Siyalkutî**'ye (m. 1654) karşı olan sevgisi ve oğlunun da onun gibi zâhirî ve bâtınî ilimlerde üstad ve hikmet sahibi olmasını istemesidir. Ayrıca doğum günlerinde **Abdulahkim Efendi**'nin şeyhinin şeyhi olan **Seyyid Tâhâ Efendi**'nin küçük birâderi olan **Seyyid Abdulahkim**'in misafir olarak evlerinde bulunması da bu ismi almalarında etkili olmuştur. **Abdulahkim Arvâsî** hazretleri, lakab olarak "*keremli pirlerin nazarlarına görünen*" mânâsına gelen "*Manzur-i nazar-ı pîran-ı kirâm*" terkiibini kullanmıştır.

Ailesi ve Soy

Abdulahkim Arvâsî hazretleri, **Abdulkâdir Geylânî** hazretlerinin torununun en büyük halifesi olan **Şeyh Kasım-ı Bağdâdî**'ya bağlı **Arvâsî** ailesindendir. Soyu Hz. Ali'ye dayanır. Babası **Seyyid Mustafa Efendi** olup **Seyyid Tâhâ-i Hakkârî**'nin oğlu **Seyyid Ubeydullah**'ın halifesidir.

Seyyid Mustafa Efendi'nin dokuz oğlu ve iki kızı vardı. Bunların en büyüğü **Abdulahkim Efendi** olup aynı zamanda en son vefat eden de o olmuştur. **Abdulahkim Efendi**'nin ise **Esmâ** ve **Aişe** hanımlardan beş çocuğu olmuştur. Bunlardan **Ahmed Enver**, hicret esnasında Eskişehir'de vefat etmiştir. **Ahmed Neyir Mekkî**, Üsküdar ve Kadıköy müftülükleri yapmıştır. 1967'de

vefat etmiştir. Mezarı Bağlum köyündedir. **Ahmed Münir** ise 1979 yılında vefat etmiştir. Onun da mezarı Bağlum'dadır. Kızlarından **Şefia** Adana'da vefat etmiştir. **Maide** ise halen sağdır. İstanbul'da meskundur.

Tahsili ve Tarıkata İlk Girişi

Abdulahakim Efendi ilk tahsilini, Başkale kasabasının iptidai ve Rüşdiye mekteplerinde yapmıştır. Bu sırada babasından ilk dinî tahsilini almıştır. Daha sonra başta Irak olmak üzere Van civarında bulunan birçok âlimden sarf, nahiv, lügat, mantık, münâzara, ilm-i beyan, kelâm, riyâziye, hendese, isbat-ı vâcib, tefsir, hadis, Şâfiî ve Hanefî fıkıhı, Mâlikî fıkıhı, fıkıh usûlü, tasavvuf gibi birçok ilimlerden icâzet almıştır. Ancak en büyük üstadı ise şeyhi **Seyyid Fehim** (h. 1242-1313) hazretleridir.

Abdulahakim Efendi, Seyyid Fehim hazretlerinden bu dersleri okurken zaten ailesinde teneffüs ettiği tasavvufî hayata, henüz ondört yaşlarında iken 1295 tarihinde **Seyyid Fehim** hazretlerine intisâb ederek resmen dahil olmuştur. Yine bu dersler devam ederken görmüş olduğu bir rüyayı kendisinden dinleyelim:

"Seyyid Tâhâ hazretlerinin vatani ve medfent olan Nehri isimli kasabada zâhiri ve bâtını ilimleri tahsil ile uğraşırken, Ramazan'ı pederimin huzurunda geçirmeyi dileyerek memleketime dönmüştüm. Ramazan ayının 15. Salı gecesi, rüyamda Allah'ın Rasûlü'nü gördüm. Yüce bir taht üzerinde, risâlet makamında oturmuşlardı. Nazarlarım bu heybet ve celâl levhası karşısında dehşete batmış yere kayarken, arkamdan biri, yavaş yavaş, huşû içinde sağ tarafıma yanaştı. Göz ucuyla taaccüb içinde baktım. Kısaya yakın, orta boylu, top sakallı, aydınlık alınlı bir zât... Bu zât sağ kulağıma işitilmeyecek kadar hafif bir sesle, Fıkıh ilminin hayz meselelerinden şöyle bir suâl sordu:

'Hayz zamanında bir kadın, camiye girmeye mezun (izinli) değilken, iki kapılı bir caminin bir kapısından girip öbür kapısından çıkmakta şer'an serbest midir?'

Ben, Allah Rasûlü'nün heybetlerinden büzülmüştüm. Aradaki mesafe ses işitilmeyecek kadar uzak olduğu halde 'şeriat sahibi hazırdir' diye cevap verdim. Maksadım, Allah Rasûlü'nün huzurunda kimsenin din meselelerine el atamayacağını anlatmaktı. Fakat Hz. Peygamber, ses işitilmeyecek bir mesafede olmasına rağmen, cevabımı duydular ve 'durmadan cevap veriniz' diye iki

here üst üste emir buyurdular. Ertesi gün, öğle namazı vaktinde, merhum pederimin camiye geleceği yol üzerinde durdum. Bir şey arz etmek üzere durduğumu hissettiler. Rüyamı anlattım. Yüzlerinde bir sevinç belirdi. Rüyamı şu şekilde açıkladılar:

'Seni müjdelirim. Âlemlerin Fahri, sana izin verdi ve dinî meseleleri tebliğe memur buyurdular. İnşâallah âlim olursun. Bütün gücünle çalış!..'

Babama, 'Kâinatın Efendisi huzurunda, bunca din meselesi varken, bana hayz bahsinden suâl açılmasına sebep nedir?' diye sordum. Şu cevabı verdi:

'Hayz, fıkıh meselelerinin en zoru olduğu için, böyle bir suâl, senin ileride din ilimleri bakımından çok yükseleceğine işaretler.'

Bu rüyamdan sonra, on seneyi aşkın Cuma gecelerinden başka hiçbir geceyi yorgan altında geçirdiğimi hatırlamıyorum. Sabahlara kadar dersle uğraşıp, insanlık icabı olan uykuyu kitap üzerinde geçirdim. İcâzet aldıktan sonra bile, bu rüyanın şevki beni yürütmekte devam etti. Bu rüyadan sonra tahsil yolunda elde ettiğim yepyeni bir idrak ve en ince meseleler üzerinde kalbime dolan anlayış o derece terakki etti ki tarifi kabil değil."

Ders Okutması

Abdülhakim Efendi, hicrî 1300 (m. 1882) yılında zâhirî ilimlerden icâzet alarak memleketine dönmüş ve kendisine miras kalan mallarla bir medrese yaptırmış ayrıca mevcut kitaplara ilâvelerle yeni bir kütüphane kurmuştur. **Abdülhakim Arvâsî** hazretleri, bu tarihten itibaren medrese ve ders okumaya gelen öğrencilerin yiyeceği, giyeceği, yatacağı ve yakacağı, kendisine ait olmak üzere yaklaşık otuz yıl boyunca ders okutmuş ve hem zâhirî ilimlerde ve hem de bâtinî ilimlerde sayısız insan yetiştirmiştir. İcâzet verdiği talebelerin çoğunu çeşitli köy ve kasabalara hatta İran'ın sınır boyundaki aşiretlere göndermiş ve Şiflik'teki yanlış etkilerden uzak kalmaları için gayret göstermiştir.

Abdülhakim Efendi'nin ders okutmada takip ettiği metodu ise şöyle idi: Her talebe, özel hücresinde yalnız olarak akşam ve gece saatlerce ders çalışırdı. Müderrislerinin huzurunda da yine teker teker ders okurlardı. Sabahtan öğleye kadar münâzara (tartışma) ve mübahese (konuşma) şeklinde bir ders okutulurdu. Öğleden akşama kadar ise ayrı bir ders okutulurdu.

Hilâfetleri ve Tarikat Silsileleri

Abdulahakim Efendi, bu tedrisat devam ederken h. 1300 (m. 1882) yılında zâhiri ilimlerden icâzet alışından beş yıl sonra 1305 (m. 1887) yılında **Seyyid Fehim** hazretlerinden bâtin yolunun halifelîği ile taltif olmuştur. **Seyyid Fehim Efendi** Nakşibendî, Kâdirî, Sühreverdi, Kübrevî ve Çeştî tarikatlarından icâzet vermişlerdi.

Abdulahakim Efendi ayrıca h. 1315 (m. 1897) yılında ilk ve h. 1325 yılında ikinci kez hac ziyaretini yapmışlardı. 1325 (m. 1907) yılındaki hac ziyaretleri esnasında **Abdulahakim Efendi**, **Şeyh Ziya Masum**'un yüksek iltifatlarına mazhar olmuş ve Üveysilik Tarikatı'ndan da izin ve hilâfetle taltif buyurulmuştur.

Abdulahakim Arvâsî hazretlerinin tarikat silsilesi şöyledir:

- 1- Kâinatın Efendisi **H. Muhammed** (s.a)
- 2- **H. Ebû Bekir** (r.a)
- 3- **Selmân-ı Fârisî** (r.a)
- 4- **Kâsım b. Muhammed**
- 5- **Câfer-i Sâdık**
- 6- **Beyâzîd-ı Bestâmî**
- 7- **Ebu'l-Hasan Harkânî**
- 8- **Ebû Ali Farmedî**
- 9- **Yusuf Hemedânî**
- 10- **Abdulahâlık-ı Gucdüvânî**
- 11- **Ârif-i Rîvegerî**
- 12- **Mahmûd Fağnevî**
- 13- **Hâce Ali Râmitenî**
- 14- **Muhammed Baba Semmâsî**
- 15- **Emir Külâl**
- 16- **Şah-ı Nakşibend Muhammed Bahâuddîn**
- 17- **Alâuddîn Attâr**
- 18- **Ya'kûb Çerhî**

- 19- Ubeydullah Ahrâr
- 20- Hâce Muhammed Zâhid
- 21- Derviş Muhammed
- 22- Mevlânâ Hâcegî
- 23- Hâce Muhammed Bâbî
- 24- İmam-ı Rabbânî
- 25- Şeyh Muhammed Masum
- 26- Şeyh Seyfeddîn
- 27- Seyyid Nur
- 28- Mazhar-ı Cân-ı Cânân
- 29- Abdullah Dehlevî
- 30- Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî
- 31- Seyyid Tâhâ
- 32- Seyyid Fehim
- 33- Abdulhakim Arvâsî

Halifeleri

Abdulhakim Arvâsî hazretleri, bizzat kendi ifadelerine göre hilâfet görevini **Şeyh Muhammed Sıddık Efendi**'ye vermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerle cihadda şehid olan **Muhammed Sıddık Efendi**, aynı zamanda Van müftülüğü görevini yürütmüştür. Bundan başka **Abdulhakim Efendi**, birkaç kişiye daha sadece hatme yaptırma işini vermiştir. Ancak hilâfet vermemiştir ve kendileri ile silsile nihayet bulmuştur.

Cihadı

Abdulhakim Arvâsî hazretlerinin ders okutma ve tasavvufî eğitimi, I. Dünya Savaşı'nın 1914'de patlak vermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş ve verimli topraklarının müttefik kuvvetlerinin iştahını kabartması sonucu savaşa girdirilmesi ile inkutaya uğramıştır. Zira müttefik kuvvetler işgallerini dıştan devam ettirirken, özellikle doğu bölgelerimizde yıllar boyu müslüman halkla huzur içinde yaşayan Ermeniler büyük bir ihanet örneği göstererek Rusların yardımıyla ayaklanmışlardır.

Bu durumu karşısında **Bediüzzaman Said Nursî** ve birçok âlim gibi **Abdülhakim Arvâsî** hazretleri de ailenin büyüğü olarak hem kardeş ve akrabaları, hem de kendisine gönül vermiş olan talebeleriyle dağ başlarında, orman köylerinde, yol boylarında hem vatan ve hem de dîn-i mübîn uğruna şehâdet sohbeti içinde ve o yüceler yücesi mertebeye ulaşmak için cihada girmişlerdi. Zaten bu cihad, onlar için küçük cihaddı. Zira onlar, nefisle yapılan büyük cihadın yorulmaz mücahidleri idi.

Abdülhakim Arvâsî hazretlerinin bu cihadları sonucu grup kumandanı **Ömer Nâci Bey**, iki defa dönemin şeyhülislâmı **Mûsâ Kâzım Efendi**'ye telgraf çekerek taltiflerini istemiştir. Birinci telgraf şöyledir:

“Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Hazretlerine

İran'daki mücâhede-i İslâmiyesiyle temâyüz eden Van muteber meşâyih Nakşibendîyesinden olup nüfûz-i mâneviyesiyle emr-i cihadda bilfiil hizmetleri sebkedен Zeynel şeyhi Seyyid Abdülhakim ile biraderi Seyyid Hacı Baba Şeyh'in ilmiye tertibinden birer maaş ve birer rütbe-i âliye ile taltifleri taraf-ı sâmi-i meşihat-penâhilerinden taltif-i beynel âşâir fevkalâde hüsn-i tesir edeceğine kânt olduğumdan mümâileyhim hakkındaki istirhamımın kabulünü niyâz ederim.

Grub Kumandanı Vekili Ömer Nâci”

İkinci Telgraf

“Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Hazretlerine

Zeynel tekkesi postnişini Seyyid Abdülhakim ve biraderi mücâhid-i muhterem Hacı Baba Şeyh hazretleri hakkında sebkedен istirhamımı teyid ve tekrar ederim.

Grub Kumandanı Vekili Ömer Nâci”

Bu telgrafları alan **Mûsâ Kâzım Efendi** “Baş kitâbet” vasıtasıyla padişah **Sultan Reşad**'a taltiflerini arz eder:

“Atufetlu Efendim Hazretleri

İran'daki mücâhedesıyla temâyüz eden Van muteber meşâyih Nakşibendîyesinden olup emr-i cihadda hizmetleri sebkeyleyen Zeynel Şeyhi Seyyid Abdülhakim Efendi'yle biraderi Seyyid Hacı Baba Şeyh'in taltifleri beynel âşâir hüsn-i tesir edeceği Süleymaniye Grub Kumandanı vekâletinden çekilen telgrafnâmede

iş'âr olunmuş ve mûmâileyhimânın "İzmir" pâye-i mücerrediyile taltifleri, şân-ı mekârim nişân-ı âliye muvafık görüldükçe tanzim edilen irâde-i seniyye lâyihası leffen arz ve takdim edilmiş ise de, emr u fermân-ı hümayun-ı Hazret-i Padişahî ne veçhile şeref müteallik buyurulur ise, hükm-i âlisinin infâzına mübareat olunacağı derkârdır efendim.

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım"

Van'dan İstanbul'a

1332 (m. 1913) yılında Rusların Ermenilerle birlikte doğudaki zulümleri üzerine hükûmet, kasabalarının boşaltılması emri vermesi üzerine **Abdülhakim Efendi**, akrabalarıyla yola çıkar. Zaten bu dönemde **Abdülhakim Arvâsî** hazretlerinin medresesi yıkılmış ve bir kısmı el yazmalardan müteşekkil 3000 ciltlik kütüphaneleri yakılmıştır.

Başta **Abdülhakim Efendi** olmak üzere birçok ihtiyar, çocuk, hasta insanla yarı tok, yarı aç, binbir meşakkatle hicret bağlar. Yolda hastalıktan, ilaç yokluğundan vefat edenleri yol kenarlarına gömerek Revandîz'a varırlar. Burada yaklaşık üç ay kalırlar. Oradan Erbil'e, daha sonra da Musul'a giderler. Musul'da birbuçuk yıl kaldıktan sonra kıtlık ve kuraklığın başgöstermesi sonucu Adana'ya giderler. İşgal korkusu sonucu oradan Eskişehir'e ve nihayet 1919'da İstanbul'a ulaşırlar.

Şeyh ve Müderris Olarak Atanması

Abdülhakim Arvâsî hazretleri, İstanbul'a geldikleri zaman Evkâf Nâzırı olan **Hayri Efendi** tarafından Eyüp Sultan'daki Yazılı Medrese'ye yerleştirildi. Daha sonra da yine Eyüp Sultan'daki Gümüşsuyu'nda İdris Köşkü civarındaki Kaşgarî Dergâhı'nın meşihat, imâmet ve hitâbet vazifeleri uhdelatine verilmiştir. Yine bu dönemde Süleymaniye Medresesi'nde tasavvuf tarihi dersi müderrisliğine atanmıştır.

Abdülhakim Arvâsî hazretlerinin bu vazifelerinden müderrisliği, 1924'de Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile, şeyhliği ise 1925 yılında tekkelerin kapatılması ile nihayet bulmuştur. Fakat bu son buluş, resmî bir son buluştur.

Bu dönemden sonra vazifeleri resmî olarak sona eren **Abdülhakim Efendi**, Beyazıt, Beyoğlu Ağa Camii gibi İstanbul'un çeşitli camilerinde sohbet yapmıştır.

1930 yılında meydana gelen Menemen Olayı'nda birçok âlim gibi **Abdülhakim Arvasi** hazretleri de suçsuz ve hiç ilgisi olmadığı halde kurulan bir kurgu sonucu "*Divan-ı Harb*"e suçlu olduğu iddiası ile sevk edilmiş, mahkemede müdafâasını şu şekilde yapmıştır:

"Ben şeyh değilim ve o yüce mertebeye lâyık olmaktan uzayım. Yok, eğer şeyhlik devrimizde gördüklerimin hali ise, ona da tenezzül etmekten münezzehim."

Adulhakim Efendi bu sözleriyle, hem tevâzuun en güzel örneğini gösterirken hem de son dönemlerde peydah olan sahte şeyhlerin haline işaret etmektedir.

Divan-ı Harb'deki yargılama sonunda beraat eden **Abdülhakim Efendi**, yine sohbetlerine devam etmiş, 1934 yılına gelindiğinde devrimizin en büyük edebiyatçılarından biri olan **Necip Fazıl Kısakürek**'i huzurunda bulmuştur.

Abdülhakim Arvasi ve Necip Fazıl

Necip Fazıl, tam otuz yaşında iken kendi tabiriyle akıl dışının ağırdığı bir dönemde yolda gördüğü bir şahsın tavsiyesi üzerine Kaşgarî Dergâhı avlusunda **Seyyid Abdülhakim Efendi**'yi bulur. Mürşidiyle ilk karşılaşmasını daha sonra şöyle şiiirleştirecektir:

*Bana yakın gözlerle bir kerecik baktınız;
Ruhuma, büyük temel çivisini çaktınız!*

O günden sonra eski günlerdeki çektiği mânevî ızdıraplardan, yaşadığı şüphelerden kurtulan ve aradığını bulan **Necip Fazıl**, eski günlerine şu beyitleriyle yanar:

*Tam otuz yıl saatim işlemiş, ben durmuşum;
Gökyüzünden habersiz, uçurtma uçurmuşum...*

Necip Fazıl "*Efendim, Mürşidim, Kurtarıcım*" dediği **Seyyid Abdülhakim Efendi**'ye hayatlarının sonuna kadar hürmet göstermiş ve onu 20. yüzyılın kutbu olarak tanımlamıştır. Hatta **Necip Fazıl** hayatını o derece **Abdülhakim Arvasi** hazretleriyle özdeşleştirmiştir ki hayatını anlattığı "*O ve Ben*" isimli eserinde hayat tasnifini de şeyhiyle olan irtibatına göre yapmıştır.

Son Dönemleri ve Vefatı

Abdülhakim Arvâsî hazretleri, son demlerini yaşadığı anlarda dahi, dönemin siyasî kadroları tarafından rahat bırakılmamış birçok âlim gibi o da sürekli tedirgin bir yaşantıya mahkûm edilmiştir. Sonunda çok sevdikleri ve *"iyiliklerin de, kötülüklerin de en ileri şekli İstanbul'dadır. İyi veya kötü, kim ne olmak dilerse İstanbul'a gelsin"* buyurdıkları bu güzel şehirden bir baskın sonucu ve hiçbir suç unsuru bulunamamasına karşın İzmir'e sürülmüştür.

İlerlemiş yaşına ve bedenlen zayıflayıp yorgun düşmesine rağmen İzmir'de bir otel odasında sürekli gözaltında tutulan **Abdülhakim Efendi**, bir süre sonra da Ankara'ya gönderilmiştir. Ankara'da ondokuz gün hasta olarak yattıktan sonra 27 Kasım 1943 yılında mübarek dudakları Tevhid kelimesinden başka herşeye kapalı olduğu halde bekâ âlemine geçmiştir.

Abdülhakim Efendi İstanbul'da Bağlarbaşı'nda kendilerine bir mezar hazırlatmasına rağmen nakillerine izin verilmez. O sırada o güne kadar hiç bilmedikleri bir şahıs gelir ve *"Bağlum köyüne götürünüz, orada Nakış şeyhlerinden bir zât da medfundur"* der. Buna binâen gizlice bir battaniyeye sarılarak taksi ile Bağlum köyüne götürülür.

Abdülhakim Arvâsî hazretlerinin mezarları bugün Bağlum köyü ilkokuluna bitişik köşededir. Mezarları başında sonradan isimleri yazılmış bir mezartaşı vardır. Mezar yeşil boyalı bir parmaklık içerisinde.

Eserleri

Abdülhakim Arvâsî hazretleri, fazla eser yazmaktan uzak durmuştur. Ancak kendilerine soru soran muhiblerine cevâben yazmış oldukları bazı risâleleri mevcuttur. Bunlardan başka iki tane de matbu eseri vardır. Bunlar:

1. *Râbita-i Şerife*: Bu eser, 1341 yılında Osmanlıca olarak basılmıştır. Necip Fazıl Kısakürek 1974 yılında bu eseri *"Râbita-i Şerife"* ismiyle günümüz Türkçe'sine çevirerek yayınlamıştır.

2. *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*: Bu eserde tasavvuf tarihi ve tasavvufî terimler açıklanmıştır. **Abdülhakim Efendi** bu eseri, Süleymaniye Medresesi'ne müderris olarak atandıkları zaman

yazmışlardır. Bu eser de **Necip Fazıl Kısakürek** tarafından sadeleştirilerek "*Tasavvuf Bahçeleri*" ismiyle yayınlanmıştır.

3. *Mevlidin ve Tesbih Kullanmanın Meşruiyeti* (küçük bir risâledir).

4. *Zikrin Âdâbı* (küçük bir risâledir).

5. *Ashâb-ı Kirâm* (küçük bir risâledir).

6. *Ecdad-ı Nebî* (küçük bir risâledir).

7. *Sefer-i Âhiret* (küçük bir risâledir).

Bu küçük risâlelerden başka daha birçok kimseye gönderdiği mektuplar ne yazık ki toplanamamıştır.

Son yüzyılımızın en büyük âlimlerinden biri olan **Abdulhakim Arvâsî** hazretleri, "yazmış olmak için yazmak" tân imtina etmiş ve isteyenlere hemen her konuda kitapların yazılı olduğunu söylemiştir. En çok tavsiye ettikleri kitaplardan biri ise "*Mektubat-ı İmam-ı Rabbânî*" dir. Bu eser için "*Kur'ân ve hadis kitaplarından sonra en kıymetli eser*" demişlerdir.

Hikmetli Sözleri

Tasavvuf için:

"Bu iş kitapla olmaz. Akılla da varılmaz... Hiç yemeğin lezzeti, çatal bıçakla aranıp bulunabilir mi?"

Sahte Şeyh:

"Kur'ân şifadır; fakat şifa, suyun geldiği boruya tâbi... Pis borudan şifa gelmez."

İman:

"Cemiyetteki ruh hastalıkları iman eksikliğinden doğuyor..."

Kerâmet İçin:

"Gerçek kerâmet, kerâmetin gizlenmesidir. Bunun dışında tecelli edenler, velînin irâde ve ihtiyarıyla değildir. İlâhî hikmet öyle gerektiriyor demektir. O vakit de velî, bir genç kız kadar hicab duyar.

İlim:

"Her ilmin butlanı (yanlışı), o ilmin müntehâsında (en ileri

noktasında) belli olur.”

Allah:

“Allah zuhûrunun şiddetinden gaibtir.”

“Haddini aşan her şey, zıddına döner.”

“Veli, mevzuunu bulamaz ki, ben desin...”

Necip Fazıl “aşkta da mı itidal” diye sorunca;

“Ne zannettin ya, o da haddi içinde kalmalı. Yoksa yanar, kül oluruz.”

“Allah sırrını eminine verir; bilen söylemez, söyleyen bilmez.”

“Allah’a mâlik olan neden mahrumdur. Allah’tan mahrum olan da neye mâlik?”

Ruh:

“Hani bazı otlar vardır ya; ezilir, kurutulur, kaynatılır ve her haliyle hassasını muhafaza eder. Meselâ ot, müshil tesirine mâlikse, yaşken de o, kurutulunca da, suyu içilince de, dumanı koklanınca da... İşte ottaki madde üstü hassa gibi bir şey, ruh...”

Edeb:

“Edeb, hadlere riâyet etmektir. En büyük edeb de ilâhî hududu muhâfaza etmektir.”

Ümmeti Muhammed:

“Siz bana Muhammed Ümmeti’ni gösterin; ben de size onun hemen kurtulduğunu haber vereyim... Nerede o ümmet?..”

KAYNAKLAR: M. Kemal Öke, *II. Abdülhamid Dönemi*, İst. 1983, s. 119-120; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasal Görüşleri*, s. 73-81; Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, s. 137-138, Enver Behnân Şepolyo, *Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, s. 335, Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet’in Manevî Mimarları*, s. 26-28, 76, 253; Halide Edip Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, İst. 1967, s. 55-56, 62, 63, 65; *Ceride-i İlimiyye Mecmuası* 48. sayı, s. 1484; Necip Fazıl Kısakürek, *O ve Ben*, İst. 1994; Hüseyin Vaseâf Efendi’nin *Sefîne-i Evliyâ*’yı hazırlarken Abdülhakim Arvâsî’ye yönelttiği soruların cevabı mahiyetinde olan basılmamış Osmanlıca Müsveddeler.

AHMED REMZİ DEDE (R.H) (ö. 1364/1944)

Kayseri Mevlevihanesi şeyhi **Süleyman Atâullah Efendi**'nin oğlu olan **Ahmed Remzi**, Kayseri'de doğdu. Sıbyan mektebini ve rüşdiyeyi bitirdi. Başta babası olmak üzere, eniştesi **Güncizâde Nuh Necati Efendi**'den ve devrin önde gelen âlim, edib ve şairlerinden Arapça, Farsça ve edebiyat dersleri aldı. 1310/1892 yılında İstanbul'a giderek Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi **Celâleddin Efendi**'ye intisâb etti. Bir yıl sonra Kayseri'ye döndü. Bursa İdâdisi ahlâk ve ulûm-ı dîniyye hocahına tayin edildi. Öte yandan çeşitli medreselerde Farsça, *Pend-i Attar*, *Gülistân*, *Bostân*, *Arûz-ı Câmî* ve *Mesnevî* okuttu.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Konya'ya gitti. Daha sonra Kütahya Ergüniye Mevlevihanesi'nde şeyh vekili olarak bulundu. 1327/1909 yılında Kastamonu Mevlevihanesi şeyhi oldu. 1332/1913 yılında da Halep Mevlevihanesi postnişinliğine tayin edildi.

I. Dünya Savaşı'nda Filistin cephesine hareket eden Mevlevî taburunun başında önce Şam'a, daha sonra Medine'ye gitti. Şam'da bulunduğu müddet içinde Emeviyye Camii'nde *Mesnevî* okuttu. 1338/1919 yılında Halep'in işgal edilmesi üzerine İstanbul'a döndü ve Üsküdar Mevlevihanesi'ne şeyh tayin edildi. Bu arada Üsküdar'daki Sultan Mustafa Camii ile Beyazıt Camii'nde *Mesnevî* okutan **Remzi Dede**, aynı zamanda Meclis-i Meşâyih âzâhı, Medresetü'l-İrşâd'da tasavvuf müderrisliği, Üsküdar müfettişliği idaresindeki tekkelere ait işlerle ilgili mecliste de âzâhlık yaptı. 2 Eylül 1925'te tekkelerin kapatılması üzerine Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi baş memurluğuna tayin edildi. 1 Şubat 1937'de istifa ederek Ankara'ya gitti. Ankara'da da bir süre Eski Eserler Kütüphanesi'nde müşavir olarak çalıştı. 6 Kasım 1944 (h. 1364)'de Kayseri'de vefat etti. Cenazesi Seyyid Burhâneddîn Tirmîzî'nin türbesine defnedildi.

Şiirle de meşgul olan **Ahmed Remzi Dede**'nin aruz ve hece vezni ile yazılmış, dinî ve tasavvufî muhtevah şiirleri *Hazine-i Fünûn*, *Mahfel*, *Tarih ve Edebiyat* gibi zamanın bazı edebî mecmualarında yayımlanmıştır. Arapça ve Farsça şiirler de kaleme almış, başta Mevlevîlik olmak üzere tasavvufia ilgili pek çok risâle telif ve tercüme etmiştir.

Eserleri

1. *Manzum Kavâid-i Fârisî* (İstanbul 1316). 2. *Tuhfetü's-Sâimîn*: Sultan Veled'in oruç hakkında otuz beyitlik kasidesinin şerhidir (İstanbul 1316). 3. *Âyine-i Seyyid-i Sırdân*: Seyyid Burhâneddîn Muhakkık-ı Tirmizî'nin manzum menkıbelerinden oluşmaktadır (Sivas 1316). 4. *Mir'ât-ı Zeynelâbidîn*: Kayseri'de medfun mutasavvıflardan Zeynelâbidîn'in (ö. 817/1414) müseddes biçiminde yazılmış on bendden meydana gelen manzum menâkıbıdır (Sivas 1317). 5. *Bir Günlük Karaman Seyahatnâmesi*: Seksen beyitlik bir manzumudur (Konya 1324). 6. *Bergüzâr*: Remzi Dede'nin, şiirlerinin bir kısmını topladığı mecmuadır (Kastamonu 1329). 7. *Târihçe-i Aktâb*: Mevlânâ'dan başlayarak Konya'daki Mevlevî dergâhında postnişin olan çelebilerin doğum, ölüm ve şeyhlik makamına geçiş tarihlerini bildiren seksendört beyitlik bir manzumudur (Şam 1331). 8. *Münâcât-ı Hazret-i Mevlânâ*: *Mesnevî*'deki dua ile ilgili beyitlerin biraraya getirilmesinden meydana gelen bir eserdir (İstanbul 1336). 9. *Gülzâr-ı Aşk*: Mutasavvıf şair Vâhidî'nin *Gül ü Bûlbûl* adlı Farsça manzum-mensur eserinin tercümesidir (İstanbul 1337). 10. *Rehnümâ-yı Ma'rifet*: Ebû Sâbit Muhammed b. Abdülmelik et-Tâsî ed-Deylemî'nin tasavvufa ait Arapça risâlesinin tercümesidir (İstanbul 1928). 11. *Tuhfe-i Remzî*: Farsça'yı kolayca öğretmek için hazırlanmış manzum bir sözlüktür (İstanbul 1344). 12. *Fihrist-i Hûb*: *Tuhfe-i Vehbî* ile bunun Hayâtî tarafından yapılan şerhindeki kelimeleri kolayca bulmak için hazırlanmış bir fihristtir. 13. *Üslûb-u Mergûb*: *Nuhbe-i Vehbî* ile Hayâtî şerhindeki Farsça kelimeleri kolayca bulabilmek için düzenlenmiş bir fihristtir. 14. *Miftâhü'l-Kütüb ve Esâmi-i Müellifîn Fihristi*: Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nin kitap ve müellif adına göre yapılmış fihristidir (İstanbul 1346). 15. *Zâviye-i Fukarâ*. 16. *en-Nûzhetü's-Şâfiye fî Tercemeti's-Suhbeti's-Sâfiye*: Trabzonlu Köseç Ahmed Dede'nin *er-Risâletü'l-Behiyye fî Tarikati'l-Mevleviyye* adlı Arapça eserine Şeyh Galib'in yine Arapça olarak yazdığı hâşiyenin tercümesidir. 17. *Mahbûbü'l-Ahibbe*: Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Habbetü'l-Mahabbe* adlı Arapça risâlesinin tercümesidir.

Şiirlerinden Örnekler

Gazel

Nice meyleyelim âleme sersemcesine
 Mâsivâdan geçelim zâde-i Edhem'cesine
 Kal ü kıl etmeyelim çûn ü çerâdan geçelim
 Vâkıf-ı hâl olalım lâl olup ebkemcesine
 Kahrına lûtfu gibi âşık-ı tâlib olalım
 Zahm-ı tirin saralım sineye merhemcesine
 Hâline el sunalım cennet-i ruhsârında
 Bir günâh işleyelim biz dahi âdemcesine
 Edelim bir nice dilmürdeyi Remzî ihyâ
 Nutk-ı canbahş ile gel İsi-i Meryem'cesine

* * *

Dide ruh-i dildâre nigâh etmek içinmiş
 Dil derde giriftâr olub âh etmek içinmiş
 Pâbend-i ser-i zülf edişi gönlümü yârin
 Makhûm-ı yed-i baht-ı siyâh etmek içinmiş
 Pir etti beni aşk-ı cevânân-ı serefrâz
 Hep tûl-i emel ömrü tebâh etmek içinmiş
 Ehl-i dile baş eğdiği gâht süfehânın
 Aldanma serencâmı külâh etmek içinmiş
 Kılmış beni Hak afvını izhâra vesîle
 Remzî gelişim kevne günâh etmek içinmiş

Tazmin

Nâzım Paşa'ya hece vezniyle yazdığı bir manzume:

Sevinmiş yerinmiş âlicenâbız
 Makhûr olsak da bir olmasak da bir
 "Yıkılmış yapılmış hâne hârabız"
 "Ma'mûr olsak da bir olmasak da bir"

*Zahm-ı hicrân ile yaralı ciğer
Hakîkî hâlimiz söyletsen eğer
"Berâberdir bize safâ ve keder"
"Mesrûr olsak da bir olmasak da bir"*

*Zühdü takvâmuz mı ukbâya yarar
İlm ü irfân ise kim arar sorar
"İftihâr edecek elde nemiz var"
"Mağrur olsak da bir olmasak da bir"*

*Geçtik bu âlemin sîm üzerinden
Bir neş'e duymuşuz aşk eserinden
"Zülfüne bağlıyız hâk-i derinden"
"Mehcûr olsak da bir olmasak da bir"*

*Ne feryâdımız var ne âhımız var
Zannetme başka bir penâhımız var
"Medâr-ı tesliyet günahımız var"
"Me'cûr olsak da bir olmasak da bir"*

*Bir dilrübâ görsek nazar eyleriz
Tır-i nigâhından hazer eyleriz
"Nefs ile cihâd-ı ekber eyleriz"
"Mansûr olsak da bir olmasak da bir"*

*Kayd-ı meratibden gerçi bertiyiz
Aşk u mahabbette meydan eriyiz
"Hazret i Molla'nın kelb-i deriyiz"
"Meşhûr olsak da bir olmasak da bir"*

KAYNAKLAR: Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, V, 240-246; Ergun, *Türk Şairleri*, I, 325-329; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 1408-1411; Abdullah Satoğlu, *Kayseri Şairleri*, Ankara 1970, s. 5-10; Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987; a. mlf., "Ahmed Remzi Akyürek", *Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Konya 1986, s. 239-254; TDEA, I, 99; T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, s. 304-305.

HASAN EL-BENNÂ (R.H) (ö. 1369/1949)

Hasan el-Bennâ'yı anlatmak kolay değildir. O, her şeyden önce bildiğiyle amel etmeye çalışan bir vaizdi. Mısır'da halen etkisi devam etmekte olan İhvân-ı Müslimîn hareketinin kurucusu odur. İhvân, Sudan ve Suriye gibi çevre ülkelerde de zamanımıza kadar devam edegelmiş bir harekettir. Hareketi başlatanların samimiyeti, halkla içli dışlı oluşları, hızlı bir büyümeye yol açmış ve dünya sistemini yöneten güçlerin dikkatini çeker olmuştur. Fakat teorideki fakirlik, systemsizlik ve muhtelif taktik hataları, hareketin bazı ülkelerde gerilemesine yol açmıştır. Şimdi Hasan el-Bennâ'nın hayatını kısaca anlatalım:

Hasan el-Bennâ, 1906'da Mısır'da Mahmudiye'de doğdu. Mütedeyyin bir aileye mensuptur. Babası âlimdi. Çevresi onu takva sahibi bir insan olarak tanırdı. Ailesinin geçimini saat imal ederek temin etmekteydi. Gece çalışır, gündüzleyin camide imamlık yapardı. Vakitlerinin büyük bir kısmını kütüphanede değerlendirdi. En sevdiği konu fıkıhtı. İmam Mâlik'in *Muvatta'*sıyla İmam Şâfiî'nin *Müsned'i* sürekli okuduğu eserlerdendir. Kendisi de İmam Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'ine* şerh yazmıştır.

Hasan el-Bennâ ilk Kur'an hatmini babasında yapmıştır. Babası onu sürekli okumaya teşvik etmiştir. İşte böyle bir ilmi yuvada büyüyen Bennâ, ilim, takva ve zühd atmosferinde gayet güzel bir şekilde yetişmiştir. Daha küçük yaşlarda üstün bir zekâyâ sahip olduğu gözleniyordu. Gece namazlarına, Pazartesi ve Perşembe günleri oruçlarına devam ediyordu. Küçük yaşlarında Kur'an-ı Kerim'i yarısına kadar ezberleyen Hasan el-Bennâ, on beş yaşlarında hıfzını tamamlamıştır.

Yüzünün hatlarında devamlı bir elem ve hüzn görünüyordu. Nafile ibadetlere devam etmesiyle ruhu enginleşmiş, nefsi arınmıştı. Daha talebelik yıllarındaki İslâmî çalışmalarından dolayı da genel kültürü gelişmişti. Okuduğu medresede emr-i bil ma'rûf nehy-i ani'l-münker (iyiliği teşvik, kötülükten alıkoyma) cemiyetini kardeşiyle beraber kurmuştur. Daha o yaşta toplumun ileri gelen şahsiyetlerine mektuplar gönderip onların dikkatlerini toplumdaki kötülöklere çekmeye başlamıştır.

Liseden mezun olduğunda Mısır çapında en başarılı beş talebeden birisiydi. Üniversiteyi Dâru'l-Ulûm'da okumuştur. Yüksek

tahsilini bitirme imtihanlarını verirken 18000 şiir beyitini ve bir o kadar da nesri ezbere okumuş, birincilikle mezun olmuştur.

Daha sonra İsmailiyye şehrindeki okullardan birine tayin edilen **Hasan el-Bennâ**, ilk etkili faaliyetlerini burada başlatmıştır. O sıralarda İngilizler tüm güçlerini İsmailiyye'de toplamışlardı. Okullarda Avrupa usûlü eğitim yapıyordu. İsmailiyye, bu haliyle sanki Londra'nın varoşlarından birini andırıyordu.

Halkın çoğu, bir İngiliz şirketi olan Suez Company'de işçiydi. **Hasan el-Bennâ**, İngilizler'in Mısır halkını ezdiğini görüyordu. Halka köle muamelesi yapılıyordu. Fesat her yeri kaplamış, haramlar mübahlaştırılmıştı. İslâm dünyasındaki laikleştirme hareketi, Mısır'ı da etkisi altına almış görünüyordu. Diğer taraftan batılıların İslâm'ı ortadan kaldırmak için yaptıkları çalışmalar, **Bennâ'yı** üzüntüden kahrediyordu. O dönemleri anlatırken şöyle der:

"Allah bilir nice geceleri ümmetin dertlerine çare aramakla geçirdik. Ümmetin hallerini tahlil etmek, dertlerini ortadan kaldırmak için çok düşündük. Bazen ağladık."

Hasan el-Bennâ, kendisi gibi düşünen bazı kişilerle irtibata geçti. Altı kişi bir araya gelerek İslâmî çalışmaların çekirdeğini oluşturmak için anlaştılar. Kurduğu bu teşkilâta ille de bir isim takılmaması için *"Biz müslüman kardeşleriz"* dedi. Ve cemiyetin adı *"İhvân-ı Müslimîn"* olarak kaldı.

İlk davetine İsmailiyye'de başladı. Kahvelerde zamanlarını boşa geçiren insanlar, onun vesilesiyle İslâm'ın sıcak ve pratik davetine muhatap oldular. **Hasan el-Bennâ**, İsmailiyye'de çalışmalarını genişletince Mısır'ın başkenti olan Kahire'ye taşındı ve İhvân'ın ilk büyük merkezini orada kurdu. O, köylere kadar Mısır'ın hemen her yerini gezerek gittiği her yere İhvân'ın bir şubesi ni açtı. Öyle ki birkaç sene içerisinde İhvân hareketi, Mısır'ın hemen her yanına yayılmıştı. Tüm şehirlerde katılımlar oluyor, bunu gören hükûmet hareketin daha da yayılmasından korkarak bu hareketi kontrol etmek amacıyla muhtelif çarelere başvuruyordu. **Hasan el-Bennâ'yı** Mısır istihbaratı takip etmeye başlamıştı. Nereye giderse gitsin peşinden ayrılmıyorlardı. 1947 senesinde **Hasan el-Bennâ**, bazı mücahidlerini Filistin'e gönderdi. Bu arada **Kral Faruk**, bu büyük gelişmelerden dolayı meseleyi çözmek için İngilizlerle istişare etmeye başladı. Tahtın elden gitme korkusu

Kral'ın uykularını kaçıırıyordu. Filistin'de mücadele eden İhvân-ı Müslimîn üyelerinin Mısır'a gönderilmesinden korkan Faruk, İngilizlerin de teşvikiyle Müslüman Kardeşleri tutuklatıp hapishanelere doldurdu. Dışarıda sadece Hasan el-Bennâ kalmıştı. Kral'ın maksadı onu öldürmektir.

Bu sırada Mahmud Abdülmecid, gizli istihbarattan beş kişiyi Hasan el-Bennâ'yı öldürmeleri için gönderdi. Kahire'nin en büyük meydanında, Müslüman Gençler Teşkilâtı'nın önünde 12 Şubat 1949 tarihinde Hasan el-Bennâ kurşunlandı. Tedavi için hastaneye kaldırıldıysa da müdahale edilmedi ve kan kaybından ölmesi için gereken her şey yapıldı. Faruk, Hasan el-Bennâ'dan kurtulmuştu ama İhvân-ı Müslim, daha uzun yıllar teşkilât olarak etkisini sürdürecekti.

Hasan el-Bennâ'nın Şehid Edilmesiyle İlgili Bazı Görüşler

Mısır Başbakanı en-Nakraşî, 1978 yılında Müslüman Kardeşler Cemiyeti'nin kapatıldığını açıkladı. Bakanlar Kurulu'ndan çıkan ve başbakanın imzasını taşıyan bu kararın çıkışının ertesi günü polis tarihte eşine az rastlanır bir vahşetle cemiyetin bütün mal ve eşyalarına el koyarken üye olanları da sürükleyerek arabalara bindirmeye başladı. Bu arada üstad Hasan el-Bennâ da tutuklanan arkadaşlarıyla birlikte arabaya binmek istedi ancak başkomiser: *"Elimizdeki emre göre Hasan el-Bennâ'nın tutuklanmaması gerekir"* dedi ve üstadı arabadan indirmek istedi. Fakat üstad Hasan el-Bennâ, arabadan inmedi ve arkadaşlarından ayrılmayacağını söyledi. Fakat polisler başkomiserin emriyle arabaya girip, Hasan el-Bennâ'yı zorla indirdiler. Üstad Hasan el-Bennâ polislerin ellerinde arabadan indirilirken göz yaşlarıyla şöyle haykırdı: *"Beni arkadaşlarımdan ayırmayın. Tutuklamakla ve onlardan ayırmakla bana ölüm acısını tattırıyorsunuz."*

Bundan sonra Hasan el-Bennâ, Kral Faruk'un sarayına götürüldü. İngiliz askerî komutanlarının hazır bulunduğu bir salonda dört saat sorguya çekildi. Bu mecliste bulunanlara karşı cemiyetin kapatılması emrini sert bir dille reddederek şöyle dedi: *"Şimdi çok iyi anladım ki Müslüman Kardeşler Cemiyeti'nin kapatılması kararı, batılı emperyalist devletlerin temsilcisi ve kuklası Mısır Kralı'nın emriyle olmuştur. Bundan çıkar sağlayacak olanlar sadece emperyalistlerdir."*

Üstad Hasan el-Bennâ, boş durmadı. Cemiyetin saflarını genişletmek için çalışmasına devam etti. O günlerde gördüğü bir rüyayı arkadaşlarına şöyle anlatmıştır: *"Dün gece rüyamda Hz. Ömer'i gördüm. Hz. Ömer (r.a.) bana yüksek bir sesle şöyle dedi: 'Ey Hasan, sen şehid olacaksın!' Bunun üzerine uyandım ve yüce Allah'a şükrettim. Sabaha kadar namaz ve dua ile meşgul oldum."*

Büyük önder Hasan el-Bennâ, şehid edilmeden birkaç gün önce özel arabasının önü polisler tarafından çevrildi. Ruhsatlı tabancası alındı. Şoförü ve beraberindeki arkadaşlarının elleri kelepçelenerek götürüldü. İşte bu sırada Mısır İçişlerine bağlı cinayet masası genel başkanı Albay Mahmud Abdülmecid, Hasan el-Bennâ'nın şehid edilme planını hazırlıyordu. Abdülmecid, Mısır emniyet teşkilâtında görevli birkaç kişiyi 9979 plakalı resmî bir araba ile Üstad'ın şehid edilmesi için görevlendirdi. Bu olayın bütün ayrıntıları, Mısır Adliyesi'nin 1952 yılına ait genel kütüğünde birer birer anlatılmıştır.

Hasan el-Bennâ, 12 Şubat 1949 tarihine rastlayan Pazartesi gününün akşamı saat 20.00'de evine dönerken hain bir el tarafından özel arabasına ateş açılarak yaralanmıştır. Bu cinayeti planlayan zamanın hükûmetinin amacı, Üstad'ın katledilmesiydi. Hasan el-Bennâ'nın arabası delik deşik edilmmişti. Ateş edenlerin amacı ve kendilerine verilen emir, gerek üstad Hasan el-Bennâ ve gerekse Abdülkerim Mansur'un arabadan sağ kurtulmamalarıydı. Fakat üstad Hasan el-Bennâ, aldığı yaralara rağmen arabasının kapısını hızla açmış ve sokakta katillerin arabasını izleyerek plaka numarasını bile alabilmiştir.

Hasan el-Bennâ gece yarısı saat yarımda Kasrû'l-Ayni adlı devlet hastanesinde ameliyat masasında ölümle pençeleşirken ne ailesinin ne de arkadaşlarının bundan haberi olmamıştır. Gerek ailesi, gerekse arkadaşları hadiseden iki gün sonra haberdar edilmiştir.

Hasan el-Bennâ'nın aldığı yaralar aslında ağır yaralar değildi. Çünkü o ilk vurulduğu zaman katillerin peşinden koşabilmiş, arabanın plaka numarasını almış ve tekrar dönerek etraftan yardım istemiş, ağır yaralı arkadaşının arabadan çıkartılmasına yardım etmiştir. Olayı gören bütün şahitler, bunu doğrulamaktadır. Hastanede elbiselerini bizzat kendisi çıkartıp ameliyat masasına yatmıştır. Bunu o sırada ameliyat odasında görevli olan muh-

terem kardeşimiz **Muhammed el-Leysi** söylemektedir. Şahit olarak dinlenen **Muhammed el-Leysi** şöyle diyor:

"Üstad Hasan el-Bennâ yaralı olarak ameliyat odasına getirildiği zaman orada görevli idim. Elbiselerini bizzat kendisi çıkartıp ameliyat masasına uzandı. Operasyondan sonra emniyet amiri Muhammed el-Vasfi, doktordan Üstad'ın durumunu sordu. Doktor kendisine cevap olarak durumun tehlikeli olmadığını ve yaralarının hafif olduğunu söyledi. Bunun üzerine emniyet amiri Muhammed Vasfi, ameliyat odasının hemen boşaltılmasını emretti. Benim gördüklerim, bildiklerim bundan ibarettir."

İşte bütün bunlar, bir tek sonuca bağlanmaktadır. O da üstad **Hasan el-Bennâ'nın** aldığı kurşunların yarası ile değil, sonradan hastanede şehid edildiğidir.

Zamanın Mısır hükûmeti, **Hasan el-Bennâ'nın** toprağa verilinceye kadar hastaneden çıkarılmamasını emretti. Ancak babası kendi eliyle oğlunu yıkamak için kanunî mercilere ısrarla başvurması üzerine, dokuzuncu gün toprağa verilmek şartıyla şehid oğlunun cesedi kendisine verildi. Herhangi bir törenin yapılması da engellendi.

Büyük şehidin temiz cesedi toprağa verilmeden önce ailesinden kendisine yakınlığı bulunan bütün erkekler tutuklandı. Evinin etrafı polis ve askerlerle doldu. Mübarek nâşı sadece kadınların omuzlarında taşınarak evden çıkarıldı. Onun tabutunun altında yüreği yaralı babasından başka hiçbir erkek yoktu. Böylece çıkarıldıktan sonra tabutu almak isteyen polis ve askere babası şöyle haykırmıştı: *"Oğlumu öldüren sizlersiniz. Şimdi de bütün insanların gözleri önünde onun cesedini alıp götürdünüz ey zalimler!"*

Hasan el-Bennâ'nın Düşüncelerinden İktibaslar

Hasan el-Bennâ'nın düşüncelerini tümüyle buraya aktarmak için yerimiz kâfi değildir. Bu yüzden onun bazı konuşmalarını ve öğütlerini vermekle yetineceğiz.

Müslüman Kardeşler, kısaca şu özelliklere sahiptirler:

- 1- Elden geldiğince ihtilâfa düşmekten uzak olmak.
- 2- İleri gelenlerin himayesi altına girmekten kaçınmak.
- 3- Parti ve siyasî kuruluşlardan uzaklaşmak.

4- Teşkilâtlanmaya önem vermek, hedefe doğru ilerlemek.

5- İş yapmayı ve çalışmayı, propaganda ve reklam yapmaktan üstün tutmak.

6- Daha çok gençliğe yönelmek.

7- Davayı köy ve şehirlerde hızla yaymaya çalışmak.

Müslüman Kardeşler, her davanın üç merhalesi olduğuna inanırlar:

1- Önce davayı ve onun taşıdığı fikri müjdeleme, tanııtma ve halkın her tabakasına onu ulaştırma merhalesi.

2- Bundan sonra teşkilâtlanma, yardımcılarını seçme, askerleri hazırlama ve davayı yüklenenlerin saflarını düzene koyma merhalesi.

3- En sonunda da tatbik etmeye çalışma ve neticeye ulaşma merhalesidir. Çok defa bu üç merhale birlikte devam ettirilir. Çünkü asıl dava birdir ve merhaleler arasında büyük bir ilişki vardır. Bakarsın davayı yüklenen, bir taraftan davet ediyor, taraftarlar seçiyor, yetiştiriyor. Diğer taraftan çalıştırıyor ve tatbik ediyor.

Müslüman Kardeşler'e göre propaganda da önemlidir, fakat çalışmak daha önemlidir. Bunun sebebini şöyle açıklarlar:

1-İslâm'ın bu konuda bizleri aydınlatması ve yapılan ihlâş amellere riyânın karışıp da bunları bozma korkusu.

2- Müslüman Kardeşler'in bazı insanların güvendikleri yalancı propagandadan, faydasız dedikodulardan ve bunların müslümanlarda bıraktıkları kötü sonuçlar ve büyük sapıtmalardan şiddetle kaçınmaları.

3- Müslüman Kardeşler'in, davalarını şiddetli bir kin ve düşmanlık veya zararlı bir dostlukla yaymaktan kaçınmaları.

Bennâ'nın Ruhî Uyanıklık, İman, İzzet ve Ümit Hakkındaki Görüşleri

İnsanlar, davaların dış görünüşlerine ve çeşitli şekillerine bakarlar. Gerçekte davanın gıdası ve yardımcısı olan psikolojik hallere, ruhî hallere bakmayı ihmal ederler. Halbuki davaların zafere ermesi, bu sâiklere bağlıdır. Tartışma kabul etmeyen gerçek budur. Her davanın dış görünüşü arkasında davaya hakim olup

yürüten ve insanları ona çeken bir ruh, gizli bir kuvvet vardır. Bir milletin kendinde, ruhunda ve duygularında bu hakikî uyanış olmadan o milletin rûhen tekâmül etmesi imkânsızdır.

"Şüphesiz ki bir millet kendini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez." (1)

Bunun için diyebilirim ki davamızın gelişmesinde ve yayılmasında üzerinde ısrarla durduğumuz en önemli husus, ruhî ve mânevî uyanıştır.

Bizim ilk isteğimiz kalplerin diri, vicdanın ve duyguların uyanık olmasıdır. Biz kuvvetli ve genç özler, sağlam ve dava şuurıyla çarpan kalpler, ileriye bakan atılğan ve üstün sıfatları taşıyan ruhlar ve yüce hedefler peşinde koşuyoruz. Bu hedefler için çalışalım ki sonunda istediğimize ulaşalım. Şayet hedefler tayin edilmezse, duygular ve hisler bir yerde sükûn bulmazsa uyanışımız, ışığ ve sıcak olmayan bir parıltı gibi olur.

O halde bu hedeflerin sınırları nereden başlayıp nereye ulaşır? Biz İslâm'a ilk davet tarzını davamıza metod yapmalıyız. Biz yüzlerce yıl önce Mekke vadilerinde Hz. Rasûlullah'ın davet ettiği o yüce risâletin bir sadâsı olmak için çalışıyoruz. Düşüncede ve yaşayışımızda Peygamber'in nuruyla aydınlanan, vahyin azâme-tiyle müşerref olan Âsr-ı Saâdet'e dönmemiz ne kadar gereklidir, ne kadar elzemdir! Böylece terbiye edenlerin efendisi, hidayet yolunu gösteren peygamberlerin iftihar vesilesi olan ilk muallim Hz. **Muhammed**'in önüne diz çökmüş oluruz. Yeniden hakka davet yollarını ve ıslahatın nasıl yapılacağını öğrenmiş oluruz. Acaba Rasûl-i Ekrem Efendimiz sahâbelerin kalplerine ilâhî güneşin ışıklarından hangi nûru soktu da zulmet ve karanlıktan sonra o kalpleri aydınlattı, nurlandırdı? Rasûlullah, ashâbının kalbine şu üç hissi yerleştirmişti:

a) Hz. Peygamber ashâbının kalplerine *"Kendine inen dinin hak, ondan başkasının bâtil olduğunu, peygamberliğinin bütün peygamberliklerin en hayırlısı olduğunu, tuttuğu yolun, yolların en üstünü olduğunu, getirdiği şertatin bütün insanların saadetini gerçekleştirecek en mükemmel bir nizam olduğunu"* yerleştirmiş ve şu âyetleri okumuştur: *"Sen, sana vahyolunanlara sarıl! Şüphesiz ki sen dosdoğru yol üzeresin."* (2)

(1) Ra'd, 11.

(2) Zuhurf, 43.

"Doğrusu bu, sana ve kavmine bir öğüttür, ondan hesaba çekileceksiniz."⁽¹⁾

"Sonra seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık, artık ona uy, bilmeyenlerin heveslerine uyma."⁽²⁾

"Hayır, Rabbine yemin olsun ki aralarındaki ihtilâflarda seni hakem yapmadıkça, sonra da verdiği hükmü kabul edip ona boyun eğmedikçe iman etmiş olamazlar."⁽³⁾

Rasûlullah'ın ashâbı bu âyetlere iman etmişler ve sınıksız sarılmışlardı. Siz de iman edin, böyle yapmaya çalışın!

b) **Hz. Muhammed (s.a.v.)**, ashâbının kalplerine ikinci olarak müslümanlıkla şeref duyma hissini yerleştirmişti. Madem ki sahâbe-i kirâm hakikat ehliydi, nurlu dini yüklenenlerdi, ellerinde yeryüzündekilerini irşâd için gökten inen mukaddes kitap mevcuttu, başkaları ise zulmette bocalayıp durmaktaydı; öyleyse onlar, insanların mürşidleri ve hocaları olmalıydılar. Hocalık vazifelerini yaparken irşâdda bulunmaları, doğru yola sevketmeleri ve fenalıklardan vazgeçirmeleri lâzımdı. Rasûlullah, ashâbının kalbine bu şuuru yerleştirmiştir. Sahâbîler, ilâhî vahyi Peygamber'den aldılar ve onun ışığında yürüdüler: *"Siz insanlar için çıkarılan en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten nehyedersiniz ve Allah'a iman edersiniz."*⁽⁴⁾

"Böylece sizi şerefli ve mümtaz bir ümmet kıldık ki, insanlara karşı şahidler olasınız, bu peygamber de size şahid olsun."⁽⁵⁾

"Allah yolunda hakkıyla cihad edin. O, sizi seçmiş ve dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır."⁽⁶⁾

Sahâbîler, buna da iman ettiler ve bunu insanlara tebliğ ettiler. Siz de buna iman edin, insanlara bunu tebliğ edin.

c) Üçüncü olarak **Hz. Muhammed (s.a.v.)**, sahâbîlerin kalplerine Allah'ın kendilerine yardımcı olduğu inancını yerleştirmiştir. Madem ki sahâbîler, bu hakikate iman ediyorlar ve hakikat ehli olmaktan şeref duyuyorlardı. Öyleyse Allah, onlarla beraber olacaktı, onlara yardım edecekti ve onları zafere erdirecekti. Al-

(1) Zuhuf, 44.

(2) Câsiye, 18.

(3) Nisâ, 65.

(4) Âl-i İmrân, 110.

(5) Bakara, 143.

(6) Hâc, 78.

lah, her yerde onlarla beraber olmuş, Rasûlullah'ın ashâbının kalplerine bu hissi hakim kılmuştur.

"Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır, kullarından dilediğini ona vâris kılar. Hayırlı âkibet, Allah'ın yasaklarından sakınanlarındır." (1)

"Şüphesiz ki yeryüzüne sâlih kullarım vâris olurlar." (2)

"Şüphesiz ki Allah, dinine yardım edenlere yardım eder. Mu-hakkak Allah kuvvetlidir, galiptir." (3)

"Biz ise yeryüzünde güçsüz olanlara (mustaz'âflara) ihsanda bulunmak istedik." (4)

Sahâbîler, bunları okudular, anladılar; bunlara iman ettiler ve uğrunda canlarını feda ettiler. Siz de bunları okuyup anlayın, bunlara iman edin, uğrunda canlarınızı feda edin.

Hasan el-Bennâ'nın Siyaset ve İktisada Dair Düşünceleri

Bu bölüm, A. Z. el-Abidîn'in makalesinden alınmıştır.

Mısır'da 1928'de Hasan el-Bennâ tarafından kurulan Müslüman Kardeşler Teşkilatı, XIV. yüzyıldaki İslâmî hareketin yeniden canlanmasında çok etkili bir teşkilâttir. Richard Mitchell'in çalışmasına göre 1948'de Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın yarım milyon aktif üyesinin yanında, yarım milyon da sempatizanı vardı. Hatta Hasan el-Bennâ hayattayken Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın birçok şubesi Suriye, Ürdün, Sudan, Cezayir, Filistin ve Irak'ta açılmıştı. Şu anda İslâm dünyasına yayılmış olan ve yeniden İslâmî bir diriliş için faaliyet gösteren birçok grup dolaylı veya dolaysız Müslüman Kardeşler Teşkilatı'nın düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Sudan'daki Ulusal İslâmî Cephe, Tunus'taki İslâmî Yöneliş Hareketi, Mısır'daki çeşitli İslâmî gruplar, Hasan el-Bennâ tarafından kurulan Müslüman Kardeşler'in yan teşkilâtları gibidirler.

Hasan el-Bennâ'ya göre en önemli problem, Avrupalı sömürgecilerin emperyalist emellerini kolaylaştıran İslâm dünyasının yüz kızartıcı zayıflığıydı. Buna misal olarak da Endonezya'dan

(1) Araf, 128.

(3) Enbiya, 105.

(3) Hac, 40.

(4) Kasas, 5.

Sovyetler Birliği'ndeki Türkistan'a ve batıda Fas'a kadar sömürge altına alınmış olan müslüman ülkeleri saymaktaydı. Arap milliyetçileriyle aynı tavırda olmayan **Hasan el-Bennâ**, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından derin üzüntü duymaktaydı. Zamanında hiçbir Mısırlı siyaset adamının iştirak etmediği tavrıla, bütün İslâm ülkelerine karşı derin bir ilgi beslemekteydi. Irkçılıktan uzaktı. Bu ülkelerin bazılarında sömürgeci idareye karşı ayaklanan ve çeşitli yollarla kendi bağımsızlıklarını elde eden, hatta bağımsızlıklarını sadece milliyetçi temeller üzerinde de olsa elde eden ülkelerden mutluluk duymaktaydı. İşte bu sebepten dolayı **Hasan el-Bennâ**, Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın temel hedefi olarak şunları kabul etmektedir:

1- İslâm dünyasının bütün yabancıların idaresi altından kurtulması.

2- İslâm dünyasında, İslâm kanunlarını ve onun sosyal sistemini tatbik eden, mesajını bütün insanlara tebliğ eden bir İslâm devletinin kurulması.

Hasan el-Bennâ, müslümanların kendi birliğinin bir sembolü olan ve dinî bir vazife hüviyetini taşıyan halifeliği tekrar kuracaklarına inanmaktaydı. Böylece Müslüman Kardeşler, halifeliği gündemlerinin en üstüne yerleştirmişlerdir. Bununla beraber **Hasan el-Bennâ**, büyük hedefe ulaşmadan önce bazı hazırlık adımlarına ihtiyaç duyulduğunu kabul etmektedir. Müslüman ülkeler arasında kültürel ve ekonomik birliğin oluşturulması, askeri anlaşmaların olması ve birçok alanda düşünce birliğinin sağlanması. Arkasında İngilizlerin olduğunu bilmesine rağmen Arap Birliği teklifini reddetmemesi bu sebepten dolayıydı. Arap dünyasının, daha sonra da bütün İslâm dünyasının birleşmesi için bunun iyi bir başlangıç olduğunu düşünüyordu.

Hasan el-Bennâ, İslâm devletinin dayandığı üç temel prensibi şöyle tayin etmektedir:

İdarecinin sorumluluğu, ümmetin birliği ve ümmetin arzusunun gözönüne alınması.

İdareci hem Allah'a, hem de millete karşı sorumludur. O, ümmetin hizmetçisidir, onların isteklerini gözönünde bulundurmalıdır. Vazifesini yerine getirirken takınmış olduğu davranış ve tutuma göre mükâfatlandırılabilir ya da cezalandırılabilir. Ümmetin birliği taraftarlığa, yetişmeye veya müslümanların birbirlerine

karşı kin beslemelerine izin vermeyen İslâm kardeşliği üzerine kurulmuştur. Bununla beraber bu durum, onların birbirlerine karşı tavsiyelerde bulunmalarına veya fikir hürriyetlerine karşı herhangi bir engel teşkil etmez. O, Kur'ân ve hadiste hükmü belirlenmeyen konularda idarecinin vereceği kararın, herkes için bağlayıcı olduğunu söylemektedir.

Hasan el-Bennâ'ya göre İslâm devletinin bu temel esasları, ilk dört halife ve **Ömer b. Abdülaziz** döneminde tam olarak uygulanmıştır. O, İslâm toplumu içinde meydana gelen çekişme ve bölünmelere karşı çok duyarlıdır. Bu mevzuda ümmet içerisinde bölücülük yapanların şiddetli bir şekilde cezaya çarptırılacağını ikaz eden Hz. Peygamber'in birçok hadisini zikretmektedir.

Mısır anayasasında, "*devletin dini İslâm'dır*" diye ibare bulunmasına rağmen **Hasan el-Bennâ**, ülkesinin kanunlarının bu ifadeyi yansıtmadığını gözlemlemiştir. Kumar oynamaya, zinaya, sarhoş edici özelliklere sahip olan şeylerin içilmesine, faizin alınıp verilmesine ve benzer şeylere müsaade ettiğinden dolayı Mısır kanunlarının İslâm prensipleriyle tam bir çelişki içinde olduğunu söyler.

Hasan el-Bennâ'ya göre çözümlenmesi gereken ilk milli mesele, Mısır ve Sudan'ı İngilizler'in kolonisi altında bulunmaktan kurtarmaktır. Resmîyetle Mısır bir koloni değildi. Fakat İngilizler'in 1882'de bu ülkeyi işgal etmelerinden sonra Mısır, fiilen İngiltere'nin bir parçası haline gelmiştir. Mısırlılar'ın gözünde İngiliz idaresi, kötü ve aşağılayıcı bir idareydi. Pek çok Mısır siyaset adamı gibi **Hasan el-Bennâ** da Sudan'ın baskıcı veya sömürücü bir ilişki içinde olmamak kaydıyla Mısır'ın bir parçası olarak kalması gerektiğini düşünüyordu. **el-Bennâ**, İngiltere ile yapılan ve yıllardan beri süregelen müzâkerelerin hiçbir yere götürmediğine ve Güvenlik Konseyi kararlarının da hiçbir olumlu neticeyi çıkarmadığına dikkati çekmekteydi. Bundan dolayı Mısır için yapılacak tek şey, İngiltere'nin düşman olduğunu ilân etmek, onunla olan bütün anlaşmaları feshetmek ve halkı cihad için seferber etmektir.

Ekonomi konusundaki sistematik düşünce, **el-Bennâ**'nın siyasi ideolojisinde daha sonra yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın zorlu yıllarında **Hasan el-Bennâ** ve Müslüman Kardeşler Teşkilâtı esaslı bir şekilde ekonomi konularına önem vermişlerdir. **Hasan el-Bennâ**, İslâm'ın ekonomi sistemini on prensip içerisinde özetlemiştir:

1- İyi sermaye, insanın geçim vasıtasının temelidir. Bundan dolayı uygun yerlerde yatırım yapılmalı ve takip edilmelidir.

2- Çalışma gücü yeten herkese imkân temin edilmelidir.

3- Tabii kaynaklar verimli bir şekilde kullanılmalıdır.

4- Kumar oynama, faiz alıp verme, hile ve karaborsa yapma gibi yollarla para kazanmak ve benzeri faaliyetler yasaklanmalıdır.

5- Toplumun sınıfları arasındaki boşluk mutlaka kapanmalıdır. Refah yayılmalı ve fakirlik ortadan kaldırılmalıdır.

6- Her vatandaşın, özellikle sakatların geçimi garanti altına alınması için sosyal güvenlik birimleri kurulmalıdır.

7- Hayır ve sosyal dayanışma dernekleri teşvik edilmelidir.

8- Özel mülkiyetin doğruluğu, âmme menfaati ile çelişmediği müddetçe muhafaza edilmelidir.

9- Para ile ilgili muameleler âmme menfaati ve halkın sahip olduğu hakların sınırı içinde düzenlenmelidir.

10- Ekonomik durumun muhafaza edilmesi ve bunun yanı sıra halkın parasının akıllıca ve âdilce harcanması, devletin en önemli sorumluluklarındandır.

Söz ve davranış uygunluğu içerisinde tutarlı bir insan olan **Hasan el-Bennâ**, İslâm ekonomisinin başarısını göstermek için endüstri, ticaret ve basın sahasında faaliyet gösteren yedi tane şirket kurmuştu. 4 bin ilâ 60 bin Mısır lirası altında değişen şirket sermayeleri, Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın üyelerinden yatırımda hissedar olmak üzere toplanmıştır. Bu şirketlerde çalışan işçiler, hissedar olmaya teşvik ediliyorlardı. Şirketler başarı sinyalleri verdiler. Fakat 1948'de hükûmet feshedildiği zaman yeni hükûmet, çok geçmeden bu şirketleri müsadere etmiş ve kamulaştırmıştır. **Hasan el-Bennâ**, üyelerin maaşlı istihdam yerine serbest yatırıma öncelik vermelerini, zengin olma şekli önemli olmasızın ekonomik sahada yer tutmalarını ve İslâm dünyasında üretilmiş olan mamulleri kullanmalarını istemiştir.

Hasan el-Bennâ'nın kendi teşkilâtını siyasi bir parti olarak aktif siyasette bulundurmamasını, üç temel düşünce üzerine dayandırmak mümkündür:

1- Siyasî faaliyetler için uygun demokratik ortam yoktur.

2- Siyasî partiler ve taraftarları fanatik ve bölücü olabilmektedirler.

3- Kendi teşkilâtıyla ilgili birçok risk bulunmaktadır.

Müslüman Kardeşler, birçok kimse tarafından anayasal siyasî sistemi yıkmakla ve iktidarı şiddet yoluyla ele geçirmeyi amaçlamakla suçlandılar. Bu ithamlar, Cemal Abdü'n-Nâsır ve en-Nakraşî hükûmeti tarafından teşkilâtın yok edilmesini haklı kılmak için üretilmiştir.

Hasan el-Bennâ, temsilcilerini, önlerindeki halk kitlesi ne kadar çok olursa olsun çabalarını riske sokmamalarını veya başalarına aldanarak tehlikeli teşebbüslere girişmemelerini ihtar etmekteydi. Çünkü konuşmaya sıra gelince bir kimse karşısında büyük bir halk kitlesi bulabilir. Fakat sıra, uygulamaya veya cihada gelince karşısında ancak çok az kimse bulabilirdi.

Müslüman Kardeşler, yönetimde söz sahibi olmaya çalışmışlarsa da genelde tedbiri elden bırakmamışlardır.

KAYNAKLAR: Meryem Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, İst. 1986, s.229-235; İshak Musa Hüseyinî, *el-İhvânü'l-Müslimîn*, Beyrut 1956, s.7-15; *Müslim News Dergisi*, 1966 Şubat, Pakistan Karaçi; Fethi Yeken, *Çağdaş Dâvet Önderleri*, İst. s.7-16; Hasan el-Bennâ, *Rasâil İmam eş-Şehid*, Dördüncü kitap, s.20-46; Said Havvâ, *Ellinci Yılında Müslüman Kardeşler Teşkilâtı*, çev. Ramazan Nazh, Nisan 1980, s.173-254; *Haksöz Dergisi*, İst. 1994 Haziran, sayı: 39 ve Temmuz 1994, sayı: 40, Hamdart, *Islamicus*, kış 1989'den çeviren Seyfi Kenan; Hasan el-Bennâ, *Risâlatu't-Teâlîm*, Beyrut, s.7; John Espozito, *Boices of Resurgent Islam*; Hasan el-Bennâ, *el-Mu'temeru'l-Hamîs*, s.246-250; K.H. Karpas, *Political and Social Thought in The Jontemporary Middle East*, Londra 1968, s.115; Taria el-Bısrî, *ed-Demokrâtiyye ve Nizâm*, Beyrut 1987, s. 11-15; Hasan el-Bennâ, *Beyne'l-Emsi ve'l-Yeum*, s.209-217; Mahmud Abdülhalîm, *el-İhvânü'l-Müslimîn*, İskenderiyye 1987, c.1, s.319; Richard Mitchell, *The Society of the Muslim Brother*, London, Oxford University Press 1969, s.328; Salah Şâdi, *Safahât mine't-Târih*, Kuveyt 1981, s.340; Abdülazîm Ramazân, *el-İhvânü'l-Müslimîn ve't-Tanzîmu's-Sirrî*, Kahire, s. 34-68; et-Tyib Zeyne'l-Abidin, *The Free Movement (1940-1948) and Its Ideas on Reform*, London, *Middle Eastern Studies*, c. 15, No: 1, 14 Ocak 1979.

AHMED HAZNEVÎ (R.H) (ö. 1369/1949)

Babası, Mardin'in İdi ilçesine bağlı Banihe köyünden **Hoca Murat Efendi**'dir. Suriye'nin Kamışlı kazasına bağlı Hızna veya Hazne köyünde doğduğu için "*Haznevî*" nisbesiyle anıldı. Doğum tarihi bilinmemektedir. 1949 (h.1369) senesi Suriye'de Kamışlı kazasına bağlı Telma'rûf köyünde vefat etmiştir. Kabri oradadır.

Ahmet Efendi ilk tahsilini, zamanın meşhur âlimlerinden almıştır. Diyarbakir'de Silvan kazasına gidip o civarda meşhur olan müderris **Molla Hüseyin Küçükefendi**'den zamanın usûlüne göre okuyup icâzetini alır. Tasavvufa karşı büyük bir alâka duyan **Haznevî**, **Nurşinî Şeyh Abdurrahman Tâgî**'nin halifesi **Hizanlı Şeyh Abdülkâdir Efendi**'nin sohbetlerine de katılmıştır. Hocası **Şeyh Abdülkâdir Efendi**'nin vefatından sonra **Abdurrahman Tâgî**'nin oğlu büyük velî **Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî** hazretlerinin talebesi olarak sohbetlerine devam etmiştir.

Ahmed Haznevî, bu ilim, irfan ve feyiz kaynağından çok istifade etmiş, **Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî** hazretlerinden icâzet ve hilâfet almıştır. **Nurşinî** hazretlerinin sohbetlerine devam ederken kendisine zâhirî ilimleri öğreten **Silvanlı Molla Hüseyin Efendi** ile de irtibatını kesmez.

Ahmed Haznevî, **Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî** hazretlerine talebe olduktan sonraki halini şöyle anlatır:

*"Nurşin'e gittikten onbeş yirmi gün sonraydı, **Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî** hazretlerinin evindeydim. Malum yemeğimiz darı ekmeği ve darı çorbasıydı. Birgün Muş taraflarından, o bölgenin ileri gelenlerinden birisi onu ziyarete gelmişti. Hazreti ve talebelerini yemeğe davet etti. O da davete icâbet edeceğini bildirdi. Nasıl olsa ben de ziyafete gideceğim, güzel yemekler yiyeceğim diye düşündüm ve sevindim. Bu durumdan nefsim çok hoşlandı. Hemen çarıklarımı ıslansın da rahat giyeyim diye suya bıraktım. Nihayet Hazret yolculuk hazırlığını yaptı. Ben de diğer talebelerle birlikte hazırlanmıştım. Haydi gidiyoruz bütün mollalar benimle beraber gelsin, yalnız **Molla Ahmed** kalsın; o gelmeyecek, buyurdu. Ben gitmeyip kaldım. O zaman hocamın niçin öyle dediğini*

anladım ve nefsim'e dönüp dedim ki: Bütün suç senindir, sen güzel yemekler yerim diye iştahlandın. Güzel yemeklere tamah ettin. İşte bunun için seni götürmedi. Ey nefsim! Senin uslanman için bu kapıda çok sabırlı olman ve kendi isteklerini bir kenara bırakman lâzımdır. Bunu yaparsan Allah Teâlâ'nın ve sevdiklerinin rızasına kavuşursun!"

Birgün Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî hazretleri ata binmiş gidiyordu. Ahmed Haznevî'yi görünce atın yularını çekerek durdu ve ona şöyle dedi:

"Molla Ahmed! İnsanın zerre miktarı kadar nefsi olsa o, Allah Teâlâ'dan uzaktır. Zira insanın evini yıkan en büyük düşman kendi nefsidir. Onun için insan kendinden haberi olmalı! Nefsin tuzaklarına düşmemeye çalışmalıdır!"

Hocası Muhammed Ziyâuddîn Nurşinî hazretlerinin vefatından sonra doğum yeri olan Hazne köyünde ve Telma'rûf köyünde ilim okutup talebe yetiştiren Ahmed Haznevî, insanları Allah Teâlâ'nın rızasına sevketmeye çalıştı. İnsanlar ondan istifade ettiler. Birçok din âlimi, tasavvuf erbâbı yetiştirdi. Onun yetiştirdiği zâtların başında kabri Adıyaman ilinin Kahta ilçesine bağlı Menzil köyünde bulunan Abdülhakîm Hüseyin gelmektedir.

Ahmed Haznevî'nin Güzel Öğütleri

Ahmed Haznevî, dostlarından birinin kardeşinin vefatı üzerine başsağlığında bulunarak şöyle buyurmuştur:

*"Ey kardeş! Hakikaten ölüm, musibetlerin en büyüklerinden-
dir. Ondan gâfil olmak da daha büyük musibettir. Öyleyse fukahânın cenaze bâbında söyledikleri gibi ölüme hazırlık yapılması her mükellefin üzerine vâcibdir. Kişinin önce kendisiyle arasında alışverişi olan kimselerden helâllik alması gerekir. Allah'ın mağfiretine kavuşanınızın (ölünüzün) musibeti şiddetli ve güç olsa da kulun, Hakk Teâlâ'nın yaptığı işe razı olması lâzımdır. Çünkü bizler, dünyada ebedî kalmak için yaratılmadık. Belki faydalı işler yapmak için yaratıldık. Öyle ise çalışmak lâzımdır. Esasen ölüm, musibet olmayıp belki ölümden sonra dost olan Allah Teâlâ'ya kavuşmaktır. Mürşidim Şeyh Ziyâuddîn Nurşinî, bazı sevenlerinin taziyesinde şöyle yazmıştı: Ey kardeş! Ölümden nasib, ibret almaktır. İbret alıp onu nasihat kabul etmeli, ölümün işlek bir yol olduğunu, ondan hiç kimsenin kurtulamayacağını bilmelidir. İşte o yola Allah'ın emirlerine uyarak, yasaklarından sa-*

*kinip hazırlanarak varan kimseye ne mutlu! Ondan ibret almaya-
na ne yazık! Allah Teâlâ'nın rahmetine kavuşanın bizdeki nasibi,
ona bağışlanması için dua etmektir. Allahım! Kusurlarını affedip
ona rahmet eyle. "*

Şeyh Ahmed Haznevî hazretleri, zamanı iyi değerlendirmek mevzuuna dair bir sohbetinde de şöyle buyurmuştur:

"Zaman fırsattır, ganimettir. Kişi sıhhatini ve boş vaktini kendine ganimet bilmelidir. Öyleyse ömrünü faydasız şeylere harcaması doğru değildir. Ömrün hepsinin Allah Teâlâ'nın rızası doğrultusunda sarfedilmesi gerekir. Beş vakit namazı cemaatle kılmalı, teheccüdü terketmemeli, seher vakitlerinde istiğfara devam edilmelidir. Tavşan uykusu gibi uyuyarak ibadetlerden geri kalmamalı, dünya nimetlerinin lezzetine dalıp aldanmamalıdır. Ölüm ve âhiret halleri daima gözönünde bulundurulmalıdır. Hatta vakitlerini devamlı olarak Allah Teâlâ'nın ismini anarak geçirmesi kişiye vâcibdir. Alışveriş de olsa kişinin yaptığı tüm işlerin zikir olması için bütün davranışlarda İslâmiyet'in hükümlerine uyulması gerekir. Şeriata uygunluk şarttır. Çünkü zikir, gafleti kovmaktan ibarettir. Bütün fiillerde Allah Teâlâ'nın emirlerine ve yasaklarına riayet edildiğinde gafletin ethisinden kurtuluş mümkün olup Allah Teâlâ'ya devamlı zikrin sevabı hâsıl olur. "

Bir sohbeti esnasında Ramazân-ı Şerif ayının fazileti ile ilgili olarak vaaz veren **Ahmed Haznevî Efendi**, şöyle buyurmuştur:

"Ramazân-ı Şerif ayında Peygamber Efendimiz'in âdet-i şerifi, esirleri serbest bırakmak, istedikleri şeyleri onlara vermektir. Bu ayda akşam olunca orucu acele açmak, sahuru tehir etmek, teravih namazı kılıp, Kur'ân-ı Kerim okumak sünnet-i müekkede olup birçok iyi neticeleri vardır.

Bu ayda sâlih ve iyi ameller yapmayı başaran bir kimse, o senenin sonuna kadar iyi işler başarmış olur. Öyleyse müslümanın mümkün olduğu kadar bu ayda aklını Allah yoluna vererek çalışması, bu ayı kendine ganimet bilmesi gerekmektedir. Bu ayın her gecesinde, Cehennem ateşine müstehak binlerce kişi âzâd edilip serbest bırakılır. Cehennem kapıları kapatılır, şeytanlar bağlanır, rahmet kapıları açılır. "

Şeyh Ahmed Haznevî hazretleri, uzaktan yakından sohbetine gelen kimselere İslâm dininin emir ve yasaklarını anlatarak kurtuluşlarına vesile olduğu gibi sevenlerine ve talebelerine de

mektuplar yazarak onlara yol gösterirdi.

Ahmed Haznevi'nin talebelerine, sevdiklerine yazdığı nasihat veren mektupları oğlu **Şeyh İzzeddin** tarafından toplanmıştır. Nusaybin Müftüsü **Hasib Seven** tarafından tercüme edilerek hocası **Muhammed Ziyâuddin Nurşini** hazretlerinin mektuplarıyla birlikte *Mektûbât* adıyla 1982 senesinde İstanbul'da bastırılmıştır.

KAYNAKLAR: Ahmed Haznevi, *Sohbetler*, s.17-39; Ahmed Haznevi, *Mektûbât*, (Derleyen: Şeyh İzzeddin, Terceme Eden: Hasib Seven) İstanbul 1982, s.6-45; *T.G. Euliyâlar Ansiklopedisi*, c. 3, s. 198-199.

SAİD AYKUT

KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ

(ö. 1369/1949)

1861'de Konya'ya bağlı Hadim kasabasının Kongol köyünde dünyaya geldi. Babası, o devrin tanınmış âlimlerinden **Çelik Hüseyin Efendi**'dir.

İlk tahsilini köyünün mektebinde yaptıktan sonra **Anbarlızâde Mehmed Efendi**'den kıraat, tecvid ve tashih-i huruf dersleri aldı.

1876'da **Toronzâde Mehmed Efendi**'den Arapça'nın temeli olan *Emsile* ve *Bina* derslerini okudu. Bir yıl sonra da Hadim Medresesi'ne kaydını yaptırdı. Burada İstanbul mezunlarından meşhur **Hafız Ahmed Efendi**'den, Arapça'nın grameri olan Sarf ve Nahiv öğrendi. Bardas Medresesi'ne müderris tayin edilen hocasıyla birlikte oraya gitti ve böylece derslerini yarım bırakmadı. 1879'da Hadim Medresesi'ne döndü. Bir yıl sonra da Konya'daki Şirvaniye Medresesi'ne girdi. Burada, meşhur din âlimlerinden Konya Müftüsü **Hacı Hüseyin Efendi**den **Molla Camî**; **Tavash Osman Efendi**'den Fıkıh ve Usûl dersleri aldı.

1888'den itibaren artık kendisi ders vermeye başladı. Gösterdiği büyük liyakat üzerine 1899'da Konya Valisi **Ferid Paşa**'nın yeniden tefriş ettirdiği Mahmudiye Medresesi'ne müderris (profe-

sör) tayin edildi. 1901'de Konya Hukuk Mahkemesi üyeliğine seçildi. İki yıl bu vazifeyi ifadan sonra, Konya'da açılan Hukuk Mektebi'nin (Fakülte), vesaya (veraset ve intikal) bölümü öğretim üyeliğine getirildi.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla açılan İstanbul Meclis-i Mebusan'ına Konya milletvekili olarak katıldı. Hiçbir partiye katılmadı; koydolmadı. Bu konuda, *"esasen bir partiye bağlanmak meşrebime uygun olmadığından, parti hissiyatıyla mütehassis olmadım ve olamam"* derdi. 1911'de Meclis'in dağılması üzerine, *"ömrü oldukça siyasetle meşgul olmamaya azmederek"* Konya'ya döndü.

Burada, bir yandan tedrisat (öğretim) işlerini yürütüp ders verirken, bir yandan da *Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* adını verdiği tefsirini yazmaya başladı. Ne var ki, bu sırada Birinci Dünya Savaşı sebebiyle seferberlik ilân edilince, öğretim hayatı durdu. Çünkü, hem savaşın getirdiği imkânsızlıklar ve yeni şartlar; hem de askere ahnan talebeler, medreseleri tatil ettirdi.

Bu süre içinde, bütün çalışmasını tefsir üzerinde yoğunlaştırdı. Bu suretle de 4 sene gibi çok kısa bir zamanda, *Hülâsatü'l-Beyân* tefsiri, 15 cilt olarak tamamlandı (1915). Ancak, malî imkânsızlıklar dolayısıyla, o yıllarda, eserini bastırmaya muvaffak olamadı.

Milli Mücadele Saflarında

1918'de Birinci Dünya Savaşı sona erdi ve Osmanlı Devleti mağlup sayılarak Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. 16 Mayıs 1919'da da Yunanlılar İzmir'e asker çıkararak Anadolu'nun içerlerine doğru yürümeye başladı. Her haince saldırıya olduğu gibi, Türk milleti, bu istilâya karşı da harekete geçti. En büyük desteği din adamlarından gören Kuva-yı Milliye adıyla bir güç oluşturuldu. Vatanın düştüğü bu büyük tehlike karşısında, siyasete karışmamak azmini bir yana iten **Mehmed Vehbi Efendi**, ön saflarda yerini aldı ve ateşli vaazlarıyla halkı Milli Mücadele'ye teşvik etti. Gizliden gizliye bazı subaylarla irtibat kurarak, Milli Kuvvetler lehinde istihbarat edindi.

O yıllardaki Konya Valisi **Cemal Bey**, Hoca'nın bu çalışmalarından ürkererek, onu göz hapsine aldı. **Vehbi Efendi** üzerindeki

baskısını sezen halk, Vali'yi tehdit etmeye başladı. Bu baskılara dayanamayan Vali, şehri terkedip kaçtı. Bunu fırsat bilen İngiliz ve İtalyan işgal temsilcileri, 1500 İtalyan askerini kullanarak Konya'yı teslim almayı düşündüler. Bu haber pek kısa bir zaman içinde halk arasında yayılarak, büyük bir infiale sebep oldu. Kuva-yı Milliye'nin o zaman Beyşehir'deki kumandanı şehid **Miralay Nazım Bey**, ordunun **Vehbi Efendi** hakkındaki güvenini bildirdi. Bunun üzerine Konya'nın ileri gelen âlimleri, memurları ve eşraf, toplanarak, **Mehmed Vehbi Hoca'yı** Vali Vekilliği'ne seçtiler.

Daha sonra İstanbul Hükûmeti, Kuva-yı Milliye ile anlaşarak Konya Valiliği'ne **Suphi Bey'i** tayin etti. **Mehmed Vehbi Efendi** de makamını ona teslim etti. 16 Mart 1920'de İstanbul İngilizler tarafından işgal edilince, Meclis, Ankara'da bulunan **M. Kemal Paşa** ile görüşmek üzere bir hey'et seçti. Bu mebuslar heyeti içinde **Mehmed Vehbi Efendi** ile birlikte Kastamonu mebusu **Abdullah Azmi Efendi** de vardı. **Mustafa Kemal Paşa** ile görüştüler. O sırada İstanbul'dan kaçan diğer mebuslar da peyderpey Ankara'ya gelmeye başladılar.

Hey'etteki arkadaşları Ankara'da kaldı. **Mehmed Vehbi Efendi** ise, **Refet Paşa'nın** Konya'dan getirdiği hey'etle birlikte, izinli olarak memleketine döndü. Bir süre sonra da 23 Nisan 1920'de açılması kararlaştırılan Büyük Millet Meclisi'ne Konya mebusu olarak katılmak üzere geldi.

Meclis Reisliği

Meclis Reisi **Celâleddin Arif Bey'in** üç ay izinli olarak Erzurum'a gitmesi üzerine **Mehmed Vehbi Efendi**, Meclis tarafından reis seçilir. **Celâleddin Arif Bey** dönüncüye kadar bu vazifeyi yürütür. İkinci sene, Kütahya bozgunu üzerine, Sakarya Vadisi'ne kadar geri çekilen orduyu ziyaret etmek, moral vermek ve müşahadelerini Meclis'e bildirmek üzere, 15 arkadaşıyla birlikte görevlendirilir. Bütün askerî birlikleri dolaşır, nasihat eder.

O sırada, "*Meclis'in Sakarya Vadisi'nde harbedilmesine dair olan meylini*" takviyeye karar vererek, Ankara'ya döner ve bu konuda Meclis'e bilgi verir. Gerçekten de çok geçmeden Sakarya Savaşı başlar ve yirmi ikinci gün de zafer kazanılır. O senenin baharında, ordunun ihtiyacı olan erzakı temin etmek için müfettiş ola-

rak Konya'ya gönderilir. Bu çalışmaları sırasında, **Mustafa Kemal Paşa**'dan, Meclis Reis Vekili seçildiğine dair bir telgraf alır. Bunun üzerine Konya'daki işlerini toparlayarak Ankara'ya döner ve yeni görevine başlar. Bu sırada, son büyük zafer kazanılır. Kısa bir süre sonra, **Abdullah Azmi Efendi**'nin istifası üzerine, Şer'iyye ve Evkaf Vekili seçilir. Bu suretle de Lozan'daki sulh görüşmeleri sırasında, Bakanlar Kurulu'nda bulunur. Meclis, Bakanlar Kurulu hakkında itimatsızlık reyi verince, Şer'iyye ve Evkaf Vekilliği'nden çekilir. 1923 Nisan'ında Birinci Büyük Millet Meclisi'nin feshedilmesi üzerine de siyasi hayatı sona erer.

Şer'iyye ve Evkaf Vekilliği'nden çekilen **Mehmed Vehbi Efendi**'nin, *"siyasî hayatında partiye girip girmemek hususunda zamanın ileri gelenleriyle fikir ihtilâfı"* olmuştur.

Bu ihtilâfın içyüzünü, ilk Meclis'te zabıt kâtipliği yapmış olan merhum hocam **Mahir İz Bey** şöyle anlatmaktadır:

"Bir yandan savaş devam ediyor, bir yandan da Meclis iki cereyanın bütün hızıyla çalkalanıyordu. Sene başı idi ve Başkanlık Divanı seçilecekti. Yapılan seçimde, hatırımda yanlış kalmadıysa muhâliflerden İkinci Grub'un başı olan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey 148 rey aldı. Halbuki İkinci Grub'un yekûnu 72 kişi idi. Bu miktarın üstündeki reyler Halk Partisi'nden verilmişti. Bu hadise üzerine parti bir disiplin kararı aldı:

Parti toplantısında herkes reyini serbestçe söyleyebilecek; fakat parti grubunda ekseriyetle karar alındıktan sonra, artık bu 'parti grup kararı' aleyhinde Meclis'te mebuslar ne konuşabilecek, ne de rey vereceklerdi.

Bu da kâfi görülmemiş ve ayrıca Kabine'nin bütün âzâsının da partiye (Halk Partisi'ne) kaydolunması mecburiyeti kabul edilmişti.

Fakat, Şer'iyye ve Evkaf Vekili olan Konya mebusu, meşhur tefsir sahibi, benâm ulemâdan **Mehmed Vehbi Efendi**, bu teklifi kabul etmedi. İstifa teklif ettiler, onu da yapmadı:

'Beni Meclis seçmiştir, ancak o düşürür' dedi. İş Meclis'e geldi. Vehbi Efendi kürsüye çıktı, durumu anlattı ve:

'Ben bugüne kadar hiçbir partiye girmedim, bundan sonra da girmem. Kula kul olmam. Allah'a kul oldum kâfi' dedi ve kürsüden indi."

Mahir İz Bey, Vehbi Hoca'nın Meclis'teki tutum ve tavrının en yakın şahidlerinden:

"Meslek sahibi, karakterli bir din adamı idi; başkalarına benzemezdi."

Konya'da Vali Vekilliği yaptığı zaman, Konya Ovası'nın sulanması hakkında yetkililerle münakaşa edebilecek kudrette, -hoca efendilerin arasındaki tabirle- umûr-u hâriciyesi de vardı. Yani yalnız din işlerini değil, dünya işlerini de yakinen takip ederdi. Meclis müzâkere salonuna girdiği zaman, konuşulan mes'ele veya kanun Hazineyle ilgiliyse, mutlak söz alır, fikrini söylerdi.

Birgün yine askerî yetimler ve dullara ait bir kanun görüşülüyordu. Fakat, bu arada hükûmetin bir an evvel öncelikle çıkarmak istediği ehemmiyetli bir kanun vardı. Bütün vekiller heyeti, hatta **Mustafa Kemal Paşa**, Meclis'e gelmişlerdi. Paşa ön sırada ve kürsüye yakın bir yerde ayakta duruyordu. O esnada görüşülen kanunun müzâkeresinin kâfi olduğuna dair bir takrir verildi. Reis, takriri reye koydu. **Vehbi Efendi**, söz istedi. Reis takririn reye konulduğunu, ondan dolayı söz veremeyeceğini bildirince kifâyet aleyhinde söz istedi. Büyük salon kapısının yanından hareket ederek kürsüye yaklaşırken, **Mustafa Kemal Paşa** eliyle yolunu kesip:

"Hocam, mühim işimiz var, sözünden vazgeç" dedi.

Vehbi Efendi, Paşa'nın kolunu tutarak:

"Bu beytülmal (hazine) meselesidir, konuşacağım Paşam!" dedi ve kürsüye çıkıp maksadını söyledi.

İnancı ve kanaati hiçbir yerde sarsılmayan eski medrese ulemâsının o devirdeki canlı bir timsali idi. Ulemâ-yı rûsûm denilen, devlet hizmetindeki ulemâ sınıfı, yumuşak ve müsamahalı olurdu. Medreseden yetişen ulemâ, diğerleri gibi olmazdı. Onlar, yıllarca fodla ile imaret çorbasına eyvallah demişlerdi. *"Mehafetullah"* (Allah korkusu), inançlarının temelini teşkil ederdi.

Vehbi Efendi, Şer'iyye Vekili iken, ders şeriklerinden (arkadaşlarından) Konyalı bir hoca efendiyi Daru'l-Hilâfe Medresesi'ne müdür tayin etmişti. Medreseden yetişip başkaca bir tahsil görme-yen hoca efendilerimiz gibi, bu zâtın da Türkçe okuyup yazması zayıftı; idare işlerinde de âcizlik içindeydi. Şer'iyye Vekâleti teşkilatında, o müessesede genel müdür olan **Aksekili Ahmed Hamdi**

Efendi merhum, sözünü ettiğimiz hocayı değiştirmesi müracaatında bulununca, **Vehbi Efendi** cevaben:

"A Hamdi Efendi! Senden ders vekili, benden de Şeyhülislâm olduktan sonra, o Hoca efendi neden bir müdür olmasın?" demiştir. Bununla beraber, o hocayı sonra değiştirdi.

Vehbi Efendi, kelimenin bütün mânâsıyla milletin vekili idi. Fikir hürriyetini ve vicdanî kanaatlerini hiçbir menfaat karşısında feda etmeyecek derecede karakter sahibiydi. Hiç kimsenin tesiri altında kalmaz, hiçbir bloka katılmazdı.

Tarassut Yılları

Vehbi Efendi, *"Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin feshinden sonra milletvekili olmamasına rağmen, tarassut altında bulundurulmuştur."* Bu açıklamayı yapan sayın Veli Ertan Bey, Hoca'nın daha sonra başına gelenleri de şöyle açıklamaktadır:

"Bir yandan basılan, bir yandan da satışa çıkarılan tefsirinin basım işlerini kontrol etmek üzere İstanbul'a gelmişti. Bir gün Köprü'de eski Canik mebusu Nafiz Bey'e tesadüf etmiş ve onunla birlikte Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey'in Karaköy'de bulunan yazıhanesine gitmişti. Orada nargilesini içerken, İzmir suikastının müretteplerinden maslup (asılmış) Ziya Hurşid'in ilk Büyük Millet Meclisi'nden eski bir mebus arkadaşı olması dolayısıyla onunla hasbıhalde bulunmuştu."

Bu sebepten, Vehbi Hoca, İzmir suikastinden dolayı 1927'de Konya'da tevkiif edilmiş, bir hafta kadar polis kısm-ı adli reisinin odasında gözaltında kaldıktan sonra, bir emirle ilmiye kisvesinden tecrit edilerek Ankara'ya gönderilmiştir. On gün kadar nezarette kaldıktan sonra yapılan tahkikat neticesinde, suikastla hiçbir alâkası olmadığı anlaşılmış ve İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmesine mahal kalmadan serbest bırakılmıştır."

Vefatı

Mehmed Vehbi Efendi, 1949 yılı Kasım'ında, 88 yaşında iken vefat etmiştir. Mezarı, Konya'nın Musalla Kabristanı'ndadır. Mezar taşında şunlar yazılıdır:

"El-Mağfur, bütün mevcudiyetiyle İslâm'lığa ve bütün varlı-

ğıyla vatanına hizmet eden, Tefsir-i Kur'ân sahibi, Şer'iyye Vekili, Konya'nın öz evlâdı, Hadimli Hoca Mehmed Vehbî Çelik ruhu-na fâtiha.

Hüvelbaki:

Eyledi Üstad-ı kûl Vehbî Efendi irtilah

Bir eşi gelmez ferid-i asr idi bi-iştibah

Geldi bir hatifeseyle söyledi tarihini

Son müfessir Hadimi Vehbî Efendi göçtü ah."

İslâmî Tetkik ve Te'lifler Heyeti Üzerine Tartışmalar

İlk Büyük Millet Meclisi'nde Mehmed Vehbî Efendi'nin dikkate değer konuşmaları olmuştur. Bu konuşmalarda, hem o zamanın aktüel konularına temas etmiş, hem de önemli bazı meseleler hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Medreseyi temsil eden Vehbî Hoca'ya karşı, mektebi temsil edenlerin düşünceleri bugün hâlâ tartışılan konuları ihtiva etmektedir. Meselâ, Şer'iyye ve Evkaf vekâleti'nin bütçesi görüşülürken (28 Ağustos 1922), bil-hassa Tetkikat ve Te'lifât-ı İslâmiye Heyeti kurma teklifi üzerine konuşulanlara şöyle bir göz atmak oldukça ibretlidir:

İslâm'ın inanç, ibadet esaslarını izah edecek, bu konularda yapılacak itirazlara, sorulacak sorulara cevap teşkil edecek araştırmalar ve yayınlar yapacak bu ilim heyetinin teşkili teklif edilince, Meclis'te çok hararetli konuşmalara şahit olunur. Şer'iyye Vekili Abdullah Azmi Efendi'nin ifadesiyle "asırlardan beri ihmal edilmiş olan müesseseler yeniden imal" edilecekti. Bu ifade bilhas-sa hoca mebusları çok heyecanlandırmıştı. Edirne mebusu Meh-med Şeref Bey, bu ifadeye şu karşılığı verir:

"Efendiler, altı asrın muhteşem mevcudiyetini omuzunda taşıyan bu Türkiye Devleti, yalnız ve yalnız bir esasa bina edilmiştir. O da dünyada yalnız Cenâb-ı Hakk'ın hakiki muhafızı olduğu İslâm Dini'dir.

...İtimad ediniz ki, şanlı günler yaşayan tarihimizin mâzisine doğru nazarlarınızı çevirerseniz, her lütuf, din ve devletin muhafazası, yani din ve devlet gayreti adınadır. Ve hür tenzil ise, din ve devlet gayretinin eksilmesiyledir.

... Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'iyye Vekili, demin burada hazin bir lisan ile, ihmal edilmiş ve nasılsa imal edilmemiş bir mevcudiyeti ben imal etmek için sizden rica ediyorum dediği vakit, onun gözlerinden benim kalbime doğru akseden kıvılcımlarda pek acı bir elem gördüm. O ihmaldir ki, Efendiler, ta Basra'dan Vistül kenarına, Medine'den Kafkas eteklerine kadar koca bir kıtayı, bunu ihmal ettiğimiz için verdik (Bravo sesleri). Bu imal edilecek hakikattir, ihmal edilemez. Çünkü, hakikat bir güneştir ki, güneşe kendi vücududur delil, başka bir delil onu isbat edemez! Onu ihmal etmek isteyen alçak bir haindir ki, İslâm Milleti o alçak haini sinesinde yaşatamaz!

... Efendiler! Bir milletin iki hayatı vardır: Biri zâhiri hayatı, diğeri derûnî, yani dinî hayatıdır. Eğer millet zâhiri hayatı ile yaşamak, yalnız onunla yürümek isterse, o bir millet teşkil etmez; ancak bir topluluk kabilinden kalır. Nitekim insanlar sırf madde ile yani et ve kandan, safra ve yağdan ibaret olan vücudu ile yaşayamazlar.

İnsanlar ancak ruhu ile yaşayabilirler. Ve insanlarda en kudretli ve bâriz olan sıfat, şuuru, yani ruhudur. Şu halde bir milletin maddiyatını nasıl ki Sıhhiye Vekâleti (Sağlık Bakanlığı) kendi tıbbî teşkilâtı ile onun hayatını yaşatmak istiyorsa, işte Şer'iyye Vekâleti de kendi teşkilâtı ile o milletin ruhunu yaşatmaya memurdur. Yalnız bedeni sağlam ve fakat ruhu sakat olan insanların bu memlekete faydası yoktur. Bunu, size tarihten bakımdan isbat ederim.

...Garb'ı (Batı'yı) taklid etmekle adam olacağız kanaati var! Heyhat!... Efendiler, Garb ile Şark, sağ ile sol gibidir."

Erzurum mebusu Nusret Efendi'nin düşünceleri de İslâm düşmanlığının artık Batı'ya intikal ettiği, ancak onların ortaya atıkları bütün şüphelere verilecek cevapların İslâm'da olduğu şeklide idi. Ama ne yazık ki, bu hususta biz henüz bir teşkilâta sahip değiliz. Bu teşkilâtı meydana getirmeye bütün İslâm Âlemi'nin ihtiyacı vardır.

Kırşehir mebusu Müfit Efendi de kurulacak heyeti, Kur'an'ın gerçeklerini bütün dünyaya ilân edecek bir çalışma olarak görür:

"Kur'an'ın hükümleri doğrudan doğruya insanlığın refah ve saadetini temin eden bir ilahî kanundur. Teşkil edeceğimiz

Te'lifât ve Tetkik Heyeti, bunu aleniyet sahasına koyacaktır. Elimizde mevcut bulunan İlahî Kitab'ın, insanın saadetini teminden başka bir gayeye matuf edilmediğini isbat edecek ve bütün insanlık âlemine gösterecektir.

Ne yazık ki, bizde ilmin gerilemesi ve âdeta inkıraza yüz tutması, İslâmî hakikat ve hikmetlerde mevcut olan birçok hakikat ve olayların geliştirilememesi ve Kur'an-ı Kerim'in emrettiği içtimâî, ahlâkî ve sair hususları içine alan hallerin tamamıyla anlatılmaması yüzündeâ adeta bir perde altında kalmış gitmiştir. Bu perdeyi yırtmayacak olursak ve üzerinden bu perdeyi kaldırıp Kur'an hakikatlerinin insanlığın yükselmesine hizmet ettiğini isbat edemeyecek olursak, işte o zaman gittiğimiz, öldüğümüz bir zamandır."

Sivas mebusu **Mustafa Taki Efendi** de Tetkikat ve Te'lifât-ı İslâmiye Heyeti'nin, "dinimize güya yeni hikmetler, yeni nazariyeler, yeni yeni felsefelerle hücum etmek isteyenlere karşı, susturucu aklı ve nakli bürhan ve delilleri toplayıcı" olmasını ister:

"Bu, yalnız bize değil, bütün İslâm Âlemi'ne, bütün insanlığa aittir. Bütün insanlığın terakkisini ve saadetini en üstün dereceye çıkaracak hakikatleri halka bildirmeye bizim dinimiz kâfidir. Fakat biz, dinimizin, ne yazık, şimdiye kadar olan bu yeterliliğini, bilfiil isbat edemedik, gösteremedik. Bundan yalnız birinci ve ikinci asırları istisna edebiliriz... Bunun için, bizim bu heyete gireceğimiz zatları, ihtimal ki; Hindistan'dan, Londra'dan, Amerika'dan getireceğiz.

Biz iddia ediyoruz ki, İslâm Hilafeti'ni haiziz. Evet, biz, bütün müslümanların dinî merciiyiz diyoruz. Halbuki, bugün müslümanlara örnek olacak bir kuruluşumuz, bir müessesemiz yoktur."

Kırşehir mebusu **Yahya Galip Bey** ise, bu heyetin ilk önce, "Halka kapalı olan şer'i muamelelerle ilgili hususları açıklaması gerektiğini" söyler. Çünkü bazı meseleler, sadece ulemâ tarafından bilinmektedir. "Bunları hem halka, hem de münevverlere anlatmalıdır."

Bu türlü konuşmalar sonunda, Şer'iyye Vekili'nin teklif ettiği Hey'et, âzâ sayısı artırılarak kabul edilir. Daha sonra da medreselerin durumu ve fetva heyetinin sayısının ve maaşlarının tesbiti görüşülür. Bu sırada konuşulanlar da çok dikkate değer noktaları

ihtiva etmektedir. Osmanlı'nın sonunda din ilimlerinin içinde bulunduğu hakim olan hava, işin ehlini bulabilme endişesidir. Şer'iyye Vekili, "cömertlik varlıktadır. Tabii mevcut olan ilim adamlarından getireceğiz; mezarlara girerek ölümlerden getirecek değiliz" diyor. Özellikle, Erzurum mebusu Hüseyn Avni Bey, bu konuda çok ısrarlıdır.

"Bulacakları zâtların ehliyetlerine kefil olabilirlerse, 75 değil 105 lira veririz. Biz parayı herkesin faziletine göre vereceğiz. 75 lira vereceğimize, Hind'den, Çin'den getiriniz, ehlini getiriniz, 75 yerine 205 lira veriniz. Yoksa, fazileti, ilmi olmayan kimseye şekline, şöhretine aldanarak on para veremeyeceğiz ve vermeyeceğiz."

Şer'iyye Vekili ise, "Buraya en yüksek adamları getirmeye kefil olamayacağını, fakat eserlerine bakarak en iyileri seçmeye çalışacaklarını" ifade eder:

"Biz de bulursak bizden, başka yerde, meselâ Arabistan'da bulursak oradan getireceğiz. Fakat biz de fıkıh ve fetva meseleleri hariçten daha fazladır. Meselâ, bir ara Fetvahane'ye Arabistan'dan iki zât getirilmişti. Bunlar birşey yapamadılar. Çünkü onlar, daha ziyade hikemiyatta, edebiyatta, hadiste yüksek adamlardır..."

Bu sırada, Mehmed Vehbi Efendi söz alır:

"Efendim, Meclis gayet esaslı ve mühim bir mes'eleden bahsediyor. Bu herkesin tasdik edeceği bir husustur. Yalnız, müftüler veyahut Fetva Emini, kendi reyi ile fetva verir gibi şeyler söylenmiştir. Hiçbir müftü kendi reyi ile fetva veremez. Vermez değil, veremez. Refik Şevket Bey, ekseriyetle verirler mi, dedi. Evet, mezheb imamlarının ihtilâf etmiş olduğu yerde, zamana en uygun geleni ekseriyetle tercih olunabilir. Fakat, ekseriyetle yeniden bir mesele ihdas edebilir mi? Haşâ! Bu olamaz. Dolayısıyla, Şer'iyye Vekili Hoca Efendi'nin buyurduğu vechile, bu aranacak, tetkiklerden geçecek, memleketimizde ve sair İslâm memleketlerinde tanınmış olan zâtlardan seçilmesine gayret edilecektir. Hakikat bundan ibarettir. Bunun için müzâkereyi uzatmakta mânâ yok, maaşlarını tesbit edelim."

Ancak, Erzurum mebusu Hüseyn Avni Bey, "memleketi ikilik uçurumuna sürükleyen, aramıza nifak ve ayrılık sokan" bir derdi mutlaka konuşmak ister:

"...Memlekette iki şekil gösteriyoruz. İki evlâdımız oluyor, bir-

birinden değişik terbiye veriyoruz. Bu iki terbiyenin, zarûrî olarak ortaya çıktığı da bu iki maddedir. Çünkü, dünya ve âhîret saadetimizi ihtiva eden İslâm Dini konusunda yazılan kitaplar, bu İslâm milletin maddî ve mânevî ihtiyaçlarını asrın anlayışına uygun olarak susturacak ve bu ihtiyaçlarımızı temin edecek kadar, ne yazık, Türkçe bir kitaba sahip değiliz. Ben Türk olarak Batı felsefesine karşı mücadele edecek Türkçe bir kitabın varlığına kani değilim. İşte ciğerlerimizi yakan, memleketi tefrikaya sokan budur.

...Fakat, maalesef, beş-altı asır evveline kadar çalışmış ulemânın kitapları olduğu gibi kalmış, biz bunlardan bir zerre ve bir damla alarak tedricî surette kendi çocuğumuza tam bir felsefe, tam bir inanç verecek şeye sahip değiliz. Böyle sendeleye sendeleye, başıboş, Şark'ın medeniyetinden uzaklaşmış; gayr-i ihtiyarî ihtiyaçlarımızı Batı'da ve daha başka yerlerde aratmışız. Böyle boşlukta kalmış, yuvarlanan bir milletiz. Bunun cevabını kim verebilir Efendiler? Mâzi, ancak ölgün bir fikir bırakmış. Diğer taraftan Batı'ya akmak ızdırabını, ihtiyacını duymuşuz İşte Efendiler, ben öyle te'lifat ve tetkikat istiyorum ki; inanç ve sair muamelelerde beni Batı'dan müstağni (uzak) bulundursun.

İşte bugün Batı'dan müstağni kalamayan bizler, oraya gittiğimiz zaman da arkamızdan bir tokat vuruyorlar. Bu boşlukta kalmış millete Allah acısın... Bu milleti yürüteceğiz demek için, şu mevcut eserler ve araştırmalar ne ise, onu bize çıkarın, bize serpin Efendiler. Yoksa başıboş bir baskıyla almayacaksınız, ben irfan alırım. Ne vakit almam? Şark beni Garp'tan müstağni bulundurduğu zaman! (Bravo sesleri).

Efendim, bize, alma diyeceksiniz. Sizin için bir vicdandır; almayın diye Batı'dan kıskanacaksınız. O da sizin dînt vazifeniz icabındandır. Beni Batı'dan kıskanmayan müslümana, ben müslüman diyemem. Evet, beni Batı'dan kıskanmalı, fakat ihtiyacımı da tatmin etmeli. İşte görüyorsunuz ki, bugün iman etmemiş bir adam, 'senin kitabında ne var, hüner var mıdır?' deyince, 'varmış' diyorum. 'Vardır' diyemiyorum, çünkü bilmiyorum... Bir esere mâlik değilim ki! Hilâfeti ihraz etmiş, asırlardan beri dinin hamisiyim diye ilân etmiş olan insan, kendi de Türk olduğu halde bir kitaba mâlik değil. İşte Efendiler, tetkik ve te'lifler saadetini nasıl tekeffül etmiştir. Dinimiz dünya saadetini nasıl tekeffül etmiştir, bunu maddî bakımdan göstermeli...

...Ben mahdud bir fikirle hiçbir inanca bağlı kalamam. Herkes de o sınırlı felsefe önünde diz çöksün. Aksi takdirde bağlılığı mı iddia edemem. Çürük zihniyetle yaşayan insanlar, kendini insan saymasın. Din öyle değil Efendiler; bunda fazilet olmasaydı, üçyüz milyon insan deli midir ki bunun içine girsin? İşte nur vardır, yok diyenlere karşı bunu isbat etmek lâzımdır... Cihadın mânâsı budur.

...Bizde en mühim yara, çocuklarımızı, aralarında hiçbir mesele olmadığı halde, çocukluklarından itibaren birbirine zıt bir şekilde bulundurmaktır. Benim bir kardeşim var, hafız. Ben avukatım. Sırt sırta veririz; birbirimizin yüzüne bakmayız. Sebebi nedir? İkimiz de bir babanın evlâdı, ben de o ismi taşıyorum. Başımı kesseler isimim değişmez. İnancım da odur. Ne var ortada? Demek ki bize ayrılık için, câhillikten belâ gelmiş..."

Şer'iyye Vekili, eğitimdeki ikiliğin Tanzimat'la başladığını, şimdi ise yapılan programlarla bunun önüne geçileceğini; müsbet ilimlerle dîni ilimlerin birlikte verileceğini; bunun için de Dârü'l-Hilâfe Medreseleri'nin kurulmuş bulunduğunu söyler. Sivas mebusu **Mustafa Taki Efendi**, **Hüseyin Avni Bey**'in bahsettiği zıtlığın, ikililiğin doğru olduğunu, ancak bunun, mahvımızı isteyen Avrupa'nın ıslahat ve tanzimat diyerek içimize soktuğu bir oyun olduğunu açıklar. Ancak o zamanki ulemâ da büsbütün suçsuz değildir:

"Hatta, bu cinayetin en büyük sahipleri, Allah rahmet etsin, Cenâb-ı Hak onlar hakkında da af ile muamele buyursun, o zamanki ulemâ idi. O zamanki ulema çıkıp da demedi ki: 'Yahu bizden ne istiyorsunuz? Tekammülât mı, terakkiyât mı? (İlerleme ve kalkınma mı?) Bizden aklı ilimler ve felsefe ile milleti idare etmeyi istiyorsanız, bunlar bizde yok değildir. Bizim dinimiz bunlara engel de değil.' İşte şöyle şöyle deyip lâzım olan düzenlemeleri, gereken teşkilâtları ortaya koymadılar.

İhtimal ki, hayatlarından korkmuş olsalar, ben yine onları mes'ul tutarım. Bakınız, burada şu âciz adamlar hayatlarından korkmadılar. Böyle bir zamanda burada toplandılar. Millete yeni bir hayat verdiler. O zaman da toplanabilirlerdi. Gizli teşkilâtlarla bile cemiyet kurup, bu şekilde meydana çıksalardı, Avrupa maârifini ayrı bir şey olarak gösterebilirlerdi, milletin içine bu tefrikayı sokmazlardı. O zaman, o merhumlar vazifelerini tam olarak yerine getiremediler. Sonra Tanzimat'a halef olanlar da bunun

izinde yürüyüp kaldılar. Meşrutiyet zamanına kadar bu, böyle idi. Meşrutiyet'te ise, millet kendini toplayamadı. Çünkü, aman bunlar uyanacak diye korkan yabancıların her taraftan vukû bulan hücumlarıyla, tecavüzleriyle uğraşıldı... Eskileri ma'zûr görmüyoruz. Ama ihtimal ki onlar da bizi ma'zûr görmezler. Belki başka sebebler de vardır. İşte çeşitli terbiyeler bu şekilde içimize girdi."

Taki Efendi, sözlerinin sonunda **Hüseyin Avni Bey**'i bir noktada tenkit eder:

"**Hüseyin Avni Bey**, biraz aşırı lisan kullanarak, 'akidemizi (inancımızı) tatmin edecek Türkçe bir kitap yok, böyle bir kitap görmedik' dediler. Bu kadar da insafsızlık etmeyelim."

Mehmed Şükrü Bey'in, "İhtiyaca kâfi miktarda yoktur" demesi üzerine de şöyle devam eder:

"İhtiyaca yeterince kâfi değil. Fakat, arayana kâfidir. Akidemizi tatmin edecek eserler pekâla vardır, insan ararsa bulur. Ama bunları onun gözünün içine sokacak biri bulunamaz. Bununla senin akiden tamamlanacak diyebileceğimiz bir teşkilâtımız yoktur. Çünkü dinde zorlama yoktur. Kendisi ararsa bulur. Nasıl ki, Fransızca'yı en büyük güçlüklerine varıncaya kadar arıyorlarsa, dinî ilimlerin de zorluklarını arayıp bulmak lâzımdır."

Meclis'ten yükselen, "Türkçe'de arayacak eserler var mı?" seslerine karşı da "Evet, vardır. Meselâ, **Hüseyin Cîsri Efendi**'nin yazdığı *Risâletü'l-Hamidiye* adlı eser, **Manastırlı İsmail Hakkı** merhum tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir" cevabını verir. Fakat itirazlar durmaz **Besim Atalay**, "O kitap Arapça'dan daha beterdur" der. Ama **Taki Efendi**'ye göre bu eser, "insan aklını inanç konusunda ikna edecek bilgiler ihtiva eder. Belki yazıldığı zamandan daha sonra ortaya çıkan felsefî nazariyelere kâfi değildir. Ancak, böyle itirazlarla Tetkik ve Te'lif Heyeti'nin kuruluşu tehir edilirse, istediğimiz vasıfta dokuz âlim bulabilecek miyiz? Şimdi bir-iki tane varsa, onlar da ölecek. Bugün dünyanın neresinde varsa, masrafı esirgemeyelim, adam celbedelim, İslâmî ilimleri koruyalım."

Bütün bu tartışmalardan sonra, **Vehbi Hoca** söz alarak bu konulardaki düşüncelerini açıklar:

"Ortada bir mesele dolaşıp duruyor... Peşin söyleyeyim, hükûmet adam yetiştiremez. Hükûmet yalnız yetiştireni takdir etsin."

Türkçe'den arıyoruz, bulamıyoruz. Bundan dolayı Avrupa'ya muhtaç oluyoruz' dedi. Sorarım Hüseyin Avni Bey'e: Avrupa'ya gidinceye kadar, istediğini içinde bulunduğu memlekette arasaydı, bulamaz mıydı? Acaba, oraya kadar yorulmakta ne mânâ vardı? Ve herhangi bir hoca efendiye şer'i bir mesele sorup da cevap alamadı mı?

Avrupa'ya neden muhtaçmış? Muhtaç isen, neden buradan aramadın? Aramıyorsun ki! Peki... Aramamak kabahati nereden geldi? Aramamak kabahati hükûmetindir.

Tanzimat-ı Hayriye'de hükûmetin koymuş olduğu ikilik, milleti bu hale getirmiştir. Yoksa İslâm milleti içinde, İslâm diyanetine, şer'i hükümlere dair bizi tatmin ettirecek Türkçe eserler yoktur demekle, Hüseyin Avni Bey, mes'uliyetten kurtulacak mı? Hayır! Kurtulamayacaktır. Lâkin hükûmet Avrupa'yı taklide yeltenmiştir. O vakitten beri, bu kapıları kapatmak için çalışan hükûmettir. Kabahat hükûmetidir, Efendiler! Sonra, Efendiler, İslâm'ın esaslarını hakkıyla tazim edecek Türkçe eserler arıyorsunuz. Nereden ve kimden? Hocalardan değil mi? Rica ederim, bedava kalem batıranınız var mıdır? Parasız olarak şuraya buraya ayak atan hanginizdir? Kimdir, söyleyiniz? (Doğru sesleri). Bugüne kadar bu bahsi, Meclis-i Mebusan'da ve hatta teşkilinden beri şu kürsüde kim ağzına alabildi? Bu mesele hangi gün sözkonusu oldu? Allah'a hamd olsun, bugün herşey meydana dökülmüştür. Te'lif ve tercüme ile İslâm'ın hakikatlerini ortaya koymak için hangi hoca ya beş kuruş verdiniz şimdiye kadar? Öyleyse ne bekliyorsunuz? Bununla beraber Efendiler, bakın bugün resmî dairelerde müsevidlerin (sekreter) maaşı üç yüz kuruştur. Soruyorum Efendiler, hangi kapıcınızın, hangi hademenizin maaşı üç yüz kuruştur?

...Hüseyin Avni Bey birşey daha söyledi: 'Bu mefsedet ve fitne ocağını kapatmalıdır. Bu teşkilât yine ondan ibarettir' demek istedi. Haşa Efendiler! Hiçbir zaman medreseler fesat ocağı olmamıştır. Onlar daima salâh ocağıdır. Yoklayın tarihi Beyefendiler! Medreseler hiçbir zaman fitne ocağı olmamıştır. Fitneyi yapanlar başkalarıdır. Çünkü medreseler İslâm'ın esasları üzerine kurulmuş olduklarından, fesat yoktur onlarda...İslâm'ın esaslarında fesat yoktur ki, onun üzerine kurulan müessesede fesat olsun...

Varsa söyleyin. Medreselerde her zaman salâh vardır. Her ne zamanki hükûmetin başı sıkılır, koşar medreselere... Hatta Efendiler, şu teşkilâtı (TBMM) meydana getiren yine medreselerdir.

Medreselere müracaatla bu teşkilât meydana geldi. Her yerde medreselere müracaat olunmuştur. Her yerde öne düşen hocalardır. Peki, bundan fesat mı oldu, salâh mı?.. (Salâh sesleri). Sonra **Hüseyin Avnî Bey**'in bir dediğini teslim ediyorum: 'Bizim bundan haberimiz yoktur. Yani İslâmî hakikatleri bize göstermemişsiniz...İkna edememişsiniz. Avrupa'dan bizi müstağni kılaydınız. Dolayısıyla, bizi ikna edinceye kadar, biz Avrupa'ya gideriz' dedi.

İlk Meclis-i Mebusan sırasında biri, ismini söylemeye hâcet yok, bizi Yeşilköy'e davet etti. Teklifsiz konuşuyorduk:

- Derdiniz nedir? dedim.

- Hocam, bilmiyoruz. Şark'ın ilminden, ahkâmından, Diyanet-i İslâmiyet'den haberimiz yoktur. Biz gözümüzü açmışız, Avrupa'yı görmüşüz. Biz Batılılaşmaya çalışacağız ve çalışmaktayız. Siz de İslâm Dini dairesinde çalışın. Milleti yürütmeye çabalayın, bakalım siz mi âlet oluyorsunuz, biz mi âlet oluyoruz? dedi.

Peki, rica ederim, şimdi bu adamın babası da bir paşa!.. Bu paşacağıza sorsak, oğluna Fransızca, riyâziye okutan muallime kaç kuruş verdin, dinî ilimleri okutana kaç kuruş verdin desek, ne cevap verecek? Mutlaka dinî ilimleri okutana 50 kuruş, Fransızca okutana da 10 lira vermiştir (Bravo sesleri).

Bakın Efendiler! İçinizde bazı bileniniz vardır. **Milaslı Topal Hamza Bey**'e Allah emsalsiz bir kız vermiş. Ona Rum lisansı okutmak için 5 lira, Fransızca okutmak için 5 lira, Almanca okutmak için 5 lira ki toplam 15 lira, bir Ermeni kadına mürebbiye olmak üzere 3 lira, çalgı çaldırmak için bir Rum kadına 4 lira veriyor. Hepsini hesap ettim, ayda 20 şu kadar lira ediyor.

Çocuğa, 'Kızım, bir Sübhaneke oku' dedim, 'Bilmem' dedi. 'Bir Fatiha, bir İhlâs oku.' Cevap hep aynı: 'Bilmem!' Amcazademe dedim ki: 'Ben senin neseb bakımından kardeşinim, yani akrabayım. Ben 50 gün gelmeyeceğim, bu günler zarfında şu çocuğa bir dinî ilimler muallimi tutup, İhlâs, Sübhaneke, Fatiha ve Amen-tü'yü öğretirsen gelip gideceğim. 50 gün sonra da çocuğu bu halde görürsem, bir daha ne selâmünaleyküm, ne aleyküm selâm diyeceğim.'

Şimdi Efendiler, o çocuğun İslâm Dini'nden haberdar olmasına hocalar mı mes'uldür? Yoksa suç, Türkçe eserler bulunmaması mıdır? Veyahut dinî akâidine dair kitap bulunmaması

midir? Medreselerin kabahati midir? Rica ederim, bu kadar ithamın mânâsı yoktur. Şimdi meseleyi uzatmayalım. İşte meclis bugün buna muvaffak oluyor. Şer'iyye Vekili ehlini arar bulur. Altı ayınız kaldı. Bu altı ay içinde Meclis kurulur, aradan bir sene geçer. Bir sene geçtikten sonra, ben de sizinle beraberim. Sizinle beraber olduğumu söylediğim şu esas dairesinde, bir-iki tane eser bulamazsak, o zaman Şer'iyye Vekili'nin yakasına yapışacak en kuvvetli benim. (Bravo sesleri). Fakat ortada fol yok, yumurta yokken, tenkitlerde bulunmak insafsızlıktır.

Efendiler, bir kere mesele bitsin. Paraları verelim. Efendiler, her zaman kahr, lütuf karşısında olur. Rica ederim, lütfunuz nedir ki kahrediyorsunuz? Lütfunuza göre kahrediniz. (Doğru sesleri). Ha, şimdi lütfunuz var; şu bütçeye 3-5 bin lira koyuyorsunuz. Bunun mükâfatını istemeye hakkınız var. Fakat bugün değil, bir sene sonra... Şahsımdan bahsetmek bana fena bir şeydir. Ben, Allah'ın yardımıyla Kur'an-ı Kerim'in başından sonuna kadar Türkçe tefsirini yazmışımdır, buyurun."

"Basılmasını isteriz" sesleri üzerine Vehbi Hoca şöyle devam eder:

"Allah'a hamdolsun, okur-yazar adamlarsınız. Alıp birer cüz okursunuz. Beğenirseniz bastırırsınız. Hiçbir şey istemem. Hep benim yazışımdır (Bastırın sesleri). Malt gücüm tahammül etmez efendim. Eser yoktur diyorlar da vardır diye cevap veriyorum. Vardır efendim, vardır. Fakat para yoktur."

Daha sonra konuşan Kütahya mebusu Besim Atalay, Hoca'nın sözlerine atfen ortaya değişik bir teklif atar:

"Vehbi Efendi hazretleri buyurdular ki, 'Hükûmet, adam yetiştirmez. Hükûmet, yetişen adamları himaye eder.' Çok doğrudur. Onun içindir ki, ben milletin bütçesini, Dârü'l-Hilâfe medresesi, Fetvahane Emaneti, Meşihat bütçesi şeklinde anlamam. Onlar, devlet daireleri sırasında değildir. Dint velâyet, dinî meclis, dinî vekâlet, dinî müesseseler ayrı olur... Arkadaşlar, Şer'iyye Vekâleti, o çok yüksek, çok kudst ve ilaht bir dairedir. O, devlet daireleri sırasından çıkmalıdır."

Bahkesir mebusu Hasan Basri (Çantay) buna tepki gösterir: "Söyleyiniz, söyleyiniz; zaten maksadınız din ile devleti ayırmaktır. Fakat buna muvaffak olamayacaksınız."

Besim Atalay, "*Değil efendim, eskiden böyleydi. İşte İslâm Tarihi!*" derse de sözlerinin sonunda "*medreseden bir tek asker, sivil adam yetişmemiştir*" deyince **Vehbi Hoca** itiraz eder:

"Çandarlı Halil Paşa'yı unutma! Medreseden yetişmiştir."

Ancak, bu konuşmalardan birbuçuk yıl sonra, 3 Mart 1924'te Şer'iyye Vekâleti ilgâ edilmiş, ilgili çalışmalar da tarihe malolmuştur.

Güçlü Bir İrade

Mehmed Vehbi Efendi, iradesi çok güçlü bir insandı. Tefsirinin basılması için yardımcı olan **Şemseddin Günaltay**, matbaada rahat çalışması için kağıtların sadece bir yüzüne yazmak gerektiğini söylemişti. Bunun üzerine, Hoca, 7000 sayfalık eseri, tek başına yeniden bu şekilde yazmıştı.

Hoca, Mebusluğu ve Bakanlığı sırasında huyunda olduğu gibi kılık kıyafetinde de en ufak bir değişiklik yapmamış, ne sarığına, ne de ayağındaki mest lastiklerine dokunmuştu. Şer'iyye Vekili olduğu zaman, eviyle Meclis arasındaki üç kilometrelik mesafeyi yürümeye devam etmiş, bir gün bile Bakanlığın atlı arabasına binmemiştir. Gayet sağlıklı idi. Hastalık sebebiyle bir gün bile yattığı görülmemiştir. Hoşsohbet ve nüktedandı. Sevdikleriyle şakalaşmaktan hoşlanırdı. 30 yaşından sonra nargile içmeye başlamış ve tiryakisi olmuştu. Yolculuklarında bile nargilesini yanından ayırmazdı. Ancak kuvvetli iradesi sayesinde bazan altı ay bırakır, hiç içmezdi.

15 ciltlik *Tefsir*'inden başka, 4 ciltlik *Sahih-i Buhârî Tercümesi*, en önemli eseridir. Ayrıca *Ahkâm-ı Kur'âniye*, *Akâid-i Hayriye* ve *Siyasî Hatıralar* isimli eserleri de vardır.

KAYNAKLAR: A. Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslâm Âlimleri*, 1st. 1994, s. 103-127.

A. VEHBİ VAKKASOĞLU

FAHRİ EFENDİ (R.H) (ö. 1369/1950)

Konya'da yetişen velilerdendir. Hadım'ın Taşkent bucağında 1879 (1297) senesinde doğdu. Babası büyük âlim **Muhammed Hoca'dır**. İlk tahsilini köyünde babasından alan **Fahri Efendi**, daha sonra Konya'daki meşhur âlim **Şeyhzâde Ziyâeddin Efendi'nin** derslerine gitti. Kısa zamanda tahsilini tamamlayan **Fahri Efendi**, icâzet aldı. Tasavvuf yolunda ilerlemek için Nakşibendiyye yolunun büyüklerinden **Muhammed Bahâeddin Efendi'ye** bağlandı. Bu zâtın sohbetlerinde kemâle erdi ve hilâfet aldı. **Muhammed Bahâeddin Efendi'nin** vefatı üzerine onun yerine geçen **Fahri Efendi**, Islâh-ı Medâris adı verilen yeniden düzenlenmiş okullarda ders vermeye başladı.

Fahri Efendi, Arapça ve Farsça'nın yanında Rumca'yı da çok iyi bilirdi. Bir ara Sofya'da vaizlik yaptı. Medreselerin kapatılmasından sonra evine çekildi. Gelen ziyaretçilerini kabul ederek onların yetişmeleri için son derece bereketli sohbetlerde bulundu. Halka yardımcı olur, onların dertlerine derman arardı.

Bir gün talebesi **Veyiszâde Hacı Mustafa Efendi** ile bir yere gidiyordu. O sırada **Hacı Mustafa Efendi'yi** tanıyan bir kadın gelip: "*Hocam! Bahçemizdeki kuyuya tavuk düşüp ölmüş fakat şişmeden çıkardık. Kuyuyu temizlemek için ne yapalım?*" diye sorunca **Hacı Mustafa Efendi**: "*Kırk kova su çekmek lâzımdır. Elli yahut altmış kova çıkarılırsa daha iyi olur!*" dedi. Kadın tekrar: "*Hocam, suyu kuyunun kendi kovasıyla mı yoksa başka bir kovayla mı çıkaralım?*" diye sorunca sadece, "*Kovayla*" cevabını verdi. Hanımın içi rahat etmediğinden bazı sualler sormak için hazırlanırken **Fahri Efendi** söze karışarak, "*Hanım! Kırk kova çek, rahatına bak! Kuyu temiz olur. Merak etme. Hatta bir bardak su getir, ben de içeyim*" dedi.

Kadın gittikten sonra talebesine dönerek, "*Mustafa! Mustafa! Halkı zora sokmamak, gönlünde ukde bırakmamak ve işleri zorlaştırmamak lâzımdır*" diye tenbihte bulundu.

Fahri Efendi, 1950 yılında (h.1369) Konya'da vefat etti. Hacı Fettah Mezarlığı'na defnedildi.

KAYNAKLAR: *Konya Velileri*, s.211; *T.G. Eviyâlar Ansiklopedisi*, c.1, s.125.

KEN'AN RİFÂÎ (R.H.) (ö. 1370/1950)

1867 yılında, Osmanlı Devleti hudutları içinde bulunan Selânik'te doğdu. Babası Filibe hânedânından **Hacı Hasan Bey**'in oğlu **Abdülhalim Bey**, annesi **Hatice Cenân Hanım**'dır. Çocukluk yıllarını dedesinin yanında Filibe'de geçirmiştir. Babası **Abdülhalim Bey** bir ara Filibe Murahhası olarak orada devletin siyâsî temsilciliğini yapmıştır. Daha sonra Balkanlar'da siyâsî huzurun iyice bozulması üzerine İstanbul'a göç etmişler ve Hırka-i Şerif semtinde satın aldıkları bir ahşap konağa yerleşmişlerdir. Böylece babaları Filibe Murahhaslığı vazifesinden ayrılıp önce Posta Telgraf Nezâreti Sicil Baş Müdürü, sonra da Telgraf Nâzırlığı görevine getirilmiştir. Oğlu **Ken'an Bey**, Galatasaray'da öğrenimini tamamlamış, **Muallim Nâci**, **Muallim Fevzi Bey** ve **Zihni Efendi** gibi hocaların talebesi olmuştur. Filibe'de bulundukları sırada annesi **Hatice Cenân Hanım**, Üveysî-Kâdirî sivil bir mürşid olan Filibeli **Edhem Şâh**'a intisâb etmiş, bu girdiği mânevî yolda kemâle ermiş bir velî olarak evlâdının mânevî ve rûhî terbiyesine ihtimam göstermiş, ana ve oğul arasındaki bu mânevî alış veriş ve engin muhabbet ömür boyu devam etmiştir.

Ken'an Bey, Galatasaray'dan me'zun olunca Bâbîâlî Hâriciye Kalemî'ne girmiş, Acem Mektebi'nde Tabiat Dersleri hocalığı yapmıştır. Bir müddet sonra Posta Telgraf Nezâreti'nde müşâvir yardımcısı olmuş, bir yandan da Hukuk Fakültesi'ne devam etmiştir.

Bundan sonra Maârif hayatını tercih eden **Ken'an Bey**, ondokuz yaşında Balıkesir İdâdîsi (Ortaokul) Müdürlüğüne tâyin edilmiş, o esnâda orada bulunan, annesinin mürşidi **Edhem Şâh**'a intisâb etmiş, mürşidinin verdiği riyâzat vs. gibi seyr ü sülûk gereklerini yerine getirmiştir. Ayrıca bu şehirde mûsikî ve ney dersleri almıştır. Onbir ay sonra Adana Maârif Müdürlüğü'ne, kısa bir müddet sonra da Konya Maârif Müdürlüğü'ne tâyini çıkmış, fakat vazifesi Manastır Maârif Müdürlüğü'ne değiştirildiği için Manastır'a gitmiştir. O sırada Manastır'a gelmiş olan mürşidinin sohbetlerinde bulunmuştur. Manastır'da pek az bir zaman kalıp Filibe'ye dönen mürşidi, **Ken'an Bey**'i yerine halife bıraktığını ve dünyadan göçmüş bulunduğunu mânâ âleminde kendisine bildirmiştir. Üç yıl kadar süren Manastır vazifesinden sonra Konya vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne tâyin edilmiş, Devlet'e karşı her

türlü entrika ve isyanların sık sık görüldüğü o yıllarda, **Ken'an Bey** resmî görevi ile birlikte her türlü maddî-mânevî bir faaliyet içinde gece gündüz, canla başla çalışmıştır. Bir ara Üsküp'e gelen babası oğlunun evlenmesinde hazır bulunmuş, Bulgar komiteci ve eşkıyasının Filibe'yi Türkler için artık yaşanmaz bir hâle getirdiklerini görerek oğluna, bütün mal ve mülklerini satmasını söylemiştir.

Üsküp'te üç sene süren bu vazifesinden sonra Trabzon'a tâyin emri çıkmıştır. Burada Maârif Müdürlüğü esnasında, *Büyük Türk Lügati* yazarı **Hüseyin Kadri Bey**'in babası, şehrin valisi **Kadri Bey**'le yakın bir dostluk tesis etmiştir. "*Mehmed Baba isminde oranın kutbu olan bir meczûb*" **Ken'an Bey**'in evine sık sık uğrar, **Hatice Hanım** ve kendilerine "*Sizi buraya çekmek için Allahıma az mı yalvardım!*" diyerek onlara olan mânevî hürmet ve muhabbetini dile getirir.

Bir sene kadar sonra, İstanbul'da Nümûne-i Terakkî Müdürlüğü'ne tâyin edildiği haberi gelir. Üç ay sonra mürşidinin "*bir mânevî işâreti ile ne kadar kaza namazı varsa edâ etmesi emrolunmuş ve arkasından da Medîne-i Münevvere'ye müdürlük vazifesiyle gitmesi*" bildirilmiştir. Böylece Resûlullâh'ı makâmında ziyâret şevk ve aşkıyla beklemeye başlamıştır. İki sene sonra Maârif Nezâreti'nde Medîne-i Münevvere'de İdâdî-i Hamîdî Müdürlüğü'nü kabul edip etmeyeceği kendisinden sorulmuş, o da "*Müdürlük de ne demek? Hademelikle bile gitmeye râzı*" olduğunu söyleyerek, hasretiyle yanıp tüttüğü Medîne'ye, Resûlullâh'ın makâmına, "*taşına toprağına, insanına hayvanına, kedisine köpeğine âşık olduğu Saâdethâne*"ye İdâdî Müdürü olarak gitmiştir (1900).

Medîne'de, "*Oğlum, bilemiyorum ben mi senin şeyhinim, yoksa sen mi benim?*" diyen **Seyyid er-Rifâî** hazretlerinin neslinden **Şeyhu'l-Meşâyih Hamza Rifâî** hazretleri kendisine hilâfet ve icâzet vermiştir. **Ken'an Rifâî** hazretleri ve annesi Medîne'de hem şehrin halkı ve ileri gelenleri tarafından, hem de bedevîlerden yakın bir alâka ve muhabbet görmüştür. Bedevîler kendisini zaman zaman çölde çadırlarına dâvet edip sohbetinde bulunmuşlardır. Burada Türkler için *Kırk Derste Arapça* kitabı yazmış, na'tler, ilâhîler söyleyip bestelemiş ve müstesnâ sesiyle okumuş, mektepte talebelerine öğretmiştir. Bir ara Mekke-i Mükerrreme'yi ziyâret ederek Beytullâh'ı tavaf etmiştir. Dört yıl sonra İstanbul'a dönünce Erkek Muallim Mektebi'nde Fransızca hocalı-

ğ, Tedkikât-ı İlmiyye Encümeni Âzâhğı, Dârüşşafaka Müdürlüğü, Meclis-i Maârif Âzâhğı'nda bulunmuş ve emekli olduktan sonra da Fener Rum Lisesi'nde onüç yıl Türkçe hocalığı yapmıştır.

Medîne'den dönüşünden bir müddet sonra (1908) ikinci bir defa tekrar Medîne-i Münevvere'yi ziyârete gitmiş, dönüşünde İstanbul'a tamamen yerleşip, Hırka-i Şerif semtinde oturdukları konağın bahçesinde "*Ümm-i Ken'an Dergâh-ı Şerifi*" adıyla, Medîne'yi ziyâretinden önce 1908'de kendi imkânlarıyla yaptırdığı tekke de bir mürşid-i kâmil ve ârif-i billah olarak irşâda başlamıştır. Tekkesinde bir yandan zikir ve devran meclisleri, sohbetler ve *Mesnevî* tahrirleri devam ederken, bir yandan da *Rehber-i Sâlikîn* (İstanbul 1327/1911), *Tuhfe-i Ken'an* (İstanbul 1327/1911), konusunda Türkçe'de yazılmış en geniş eser olan *Ahmed er-Rifâî* (İstanbul 1340/1924) ve *İlâhiyât-ı Ken'an* (İstanbul 1341/1925) adlı, bestekâr İzzeddîn Hümâyî ve Muallim Kâzım Beyler'in ve bizzat kendisinin bestelediği eserlerin notalarını da ihtivâ eden kitapları yayımlayarak hem devrindeki mürid ve muhiblerini irşâd etmiş, hem de sonraki nesillere bu sâhada yol gösterici olmuştur.

1925 senesinde tekkelerin kanunla kapatılması üzerine, mülkiyeti zaten kendilerine ait olan Ümm-i Ken'an Dergâh-ı Şerifi, aile efrâdı tarafından mesken olarak kullanılmıştır. Her türlü dinî eğitim ve öğretimin yasak olduğu yıllarda sadece aile, akraba ve çok yakınlarının devam ettiği mânevî sohbetlerle genç nesilleri yetiştirmeye devam etmiş, Osman Efendi, Hattat Aziz Efendi (ö. 1934), Arif Efendi, Cemal Efendi gibi halifelerinden olan Doktor Server Hilmi Bey (ö. 1930)'ın kız kardeşinin kızı Sâmiha Ayverdi (d. 1905) ve damadı Doktor Ziyâ Cemal Büyükkaksoy'un kızkardeşi Semîha Cemal (1906-1936) Hanımefendiler, bu aile içi tasavvuf sohbetlerini not etmişlerdir. Ken'an Rifâî hazretlerinin vefâtından sonra bu sohbetlerin bir kısmı *Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* (İstanbul 1951) adlı kitapta, hayatı ve şahsiyeti hakkında yazılan yazılarla birlikte yayımlanmıştır. Uzun bir zaman sonra *Sohbetler I* (İstanbul 1991) ve *Sohbetler II* (İstanbul 1992) adıyla iki cilt halinde, ikincisinde Dr. Ziyâ Cemal Bey'in tekkeler açık iken 1922-1925 yılları arasında tuttuğu "*Selâmlık Sohbetleri*" notlarıyla birlikte, talebesi merhum Sâmiha Ayverdi'nin gayret ve himmetleriyle basılmıştır. Ken'an Rifâî hazretlerinin Mevlânâ'nın eseri *Mesnevî*'nin birinci cildine yapmış olduğu kıymetli şerh, *Şerhli Mesnevî-i Şerif* adıyla bir cilt olarak birkaç talebesi, Sâmiha Ay-

verdi Hanımefendi ve merhum Nihad Sâmî Banarlı'nın uzun yıllar süren titiz çalışmalarıyla günümüz Türkçe'sine çevrilerek bastırılmış (İstanbul 1973) ve böylece tasavvuf edebiyatımıza güzel bir nesir örneği kazandırılmıştır.

İlâhiyât-ı Ken'an adlı eseri ise, bestelenmiş ilâhîlerinin notaları Yusuf Ömürlü ve Dinçer Dalkılıç tarafından yeniden yazılarak diğer ilâhîleri ile birlikte (İstanbul 1988) yeniden basılmıştır. "Yâ imâme'l-kibleteyn yâ azîze'n-neş'eteyn" mısraıyla başlayan na'ti, Ahmed Hatipoğlu tarafından ayrıca bestelenmiştir.

Sohbetler'i not eden Semîha Cemal (1906-1936), Kız Mualim Mektebi'nde sekiz sene psikoloji öğretmenliği yapmış, Eflâtun Külliyyâtı'ndan birkaç eser ile Marc Orel ve Epictet'i Fransızca'dan tercüme etmiştir. Ayrıca vefâtından sonra basılan *Gül Demeti* (1937) ve *Aşk* (1936) isimli iki nesir kitabı vardır.

Merhum Sâmîha Ayverdi Hanımefendi (1905-1993) ise mürşidi hakkında kaleme aldığı ve bazı sohbetleri de dercettiği *Dost* (İstanbul 1993, ikinci baskı) adlı kitaptan başka şu eserlerin sahibidir: *Aşk Budur* (1938), *Batmayan Gün* (1939), *Yaşayan Ölü* (1942), *Son Menzil* (1943), *Yolcu Nereye Gidiyorsun* (1944), *Ateş Ağacı* (1941), *İnsan ve Şeytan* (1942), *Mesihpaşa İmamı* (1948), *Mâbedde Bir Gece* (1940) isimli tasavvufî roman ve hikâyeleri ile birlikte *Türk Târihinde Osmanlı Asırları* (3 cilt, İst. 1975-1976), *Edebi ve Mânevî Dünyası İçinde Fâtih* (İst. 1953), *İstanbul Geceleri* (İst. 1952), *İbrahim Efendi Konağı* (İst. 1964), *Boğaziçi'nde Târih* (1966) vb. târih, tefekkür ve îman yüklü kırk kadar edebî eseri ve yetiştirdiği genç nesillerle, mensup olduğu "Halk kapısı"ndan aldığı feyzin müstesnâ bir misâli olmuş, dinî-millî ve mânevî hayatımıza büyük hizmetlerde bulunmuş, sağlığında ve vefâtından sonra çıkan yazılarda "*Sâmîha Anne*" adıyla hürmet, muhabbet ve rahmetle anılmıştır.

7 Temmuz 1950 yılında dâr-ı bakâya intikal eden Ken'an Rifâî hazretleri, Merkez Efendi Câmîi avlusunda, şadırvanla kabristan duvarı arasındaki türbede medfundur. Üstü açık olan türbesi bir ziyâretgâhtır.

Mevlidhan Hâfız Kâzım Büyükkaksoy (ö. 1414/1993), Aliye Büyükkaksoy (ö. 1415/1994) ve Kâinat (Gürsoy) adlı evlâdlarından kız ve erkek torunları ve torun çocukları vardır.

*Sohbetler'*inden: "Şeriat muhâfaza olunmazsa, âlemin kıvam ve nizâmı bozulur. Mükevvenatta gördüğüm intizam, hep

şeriatın icâbıdır. Çünkü şeriat demek, âlem hayatının intizâmı demektir. Şeriat, vücûdu kaplayan deri gibidir. Derinin altındaki et, tarikat gibidir. Onun altındaki kemik, hakikat gibidir. Onun içindeki ilik ise mârifet gibidir. Bunların hepsi birden bir bütündür. Ne et derisiz, ne kemik etsiz, ne ilik kemiksiz pâyidar olabilir.”

“Tasavvuf, güzel ahlâktır. İç ve dış edebîyle edeblenmektir. Dış edebî, yani zâhir edeb, Allah'ın emrine uymak, nehyinden kaçmaktır. İç yani bâtin edebî ise hayvan sıfatlarından kurtulup iyi huylar ile alışkanlık peydâ etmek, elinden, dîlinden bir kimseyi kırmamak, rahatını bozmamak ve lüzumsuz düşüncelerden, vesveselerden gönlünü pâk edip, Hakk'ın cemâli içinde gark olmaktır.”

“İnsanlarda şehvet, hırs, benlik, kibir, garez, gazap, haset ve emsâli kötü ahlâklar bulundukça, insanın nefsinin ıslâh eylemesi ve vücûdu memleketini refah ve adâletle idâre edip kullanması imkân dâhilinde değildir. Bu çeşit huyların pençesi altında bulunan insanlar için dünya bir mihnet hânesi olduğu gibi, âhiret de bir zulmet ve azap hânesidir. Bu saydığımız kötü huylar, sanki yedi başlı bir ejderhâ gibidir ki, bunun da en büyük başı dünya sevgisi yani ona delice ibtilâdır. Bu büyük baş koparsa, ötekilerin kendiliğinden düşeceği âşikârdır.”

“Tasavvuf demek, edeb demektir. Edeb ise, göz ile Hak'tan başka bir şey görmemek, lisanla bir şeye itiraz etmemek, Allah'ın buyruğunu tutmak, men'ettiğinden kaçmaktır. Bunların kendisinde yer ettiği kimse, şüphesiz adâletten ayıramaz, kimsenin kalbini kıramaz. Hâsılı, Allah'ın hoşnutsuzluğuna sebep olacak işlerde bulunamaz.”

KAYNAKLAR: Ken'an Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık, İstanbul 1991; Dost, İstanbul 1993 (ikinci baskı); Sohbetler I, İstanbul 1991; Sohbetler II, s. 352, 394, 212, 116 İstanbul 1992.

Prof. Dr. MUSTAFA TAHRALI

MUHAMMED ZÂHİD KEVSERÎ (R.H)

(ö. 1371/1951)

Son devir Osmanlı âlimlerindendir. İsmi Muhammed Zâhid, babası ulemâ ve meşâyih'ten Hasan Hilmi Efendi'dir. “Kevserî” nisbesiyle meşhur oldu. 1879 (h.1296) senesinde Bo-

lu'nun Düzce ilçesine bağlı Çalıcuma (**Hacı Hasan Efendi Köyü**)'nde doğdu. 1951 (h.1371) senesinde Kahire'de vefat etti. Kabri Karâfe Kabristanı'nda **İmam-ı Şâfiî** hazretlerinin kabrinin yakınındadır. Babası aslen Kafkasyalı olup memleketleri Ruslar tarafından işgal edilince hicret ederek Anadolu'ya gelmiştir.

Muhammed Zâhid Kevserî, ilk tahsilini babasından ve Düzce âlimlerinden ilim aldı. Sonra İstanbul'a gelerek kâdî asker **Hasan Efendi**'nin Dâru'l-Hadîs Medresesi'ne yerleşti. Fatih dersiâmlarından Eyinli **İbrahim Hakkı Efendi** ile Alasonyalı **Ali Zeyni'l-Âbidîn Efendi**'den dinî ve Arabî ilimleri okuyarak icâzet aldı.

1950 senesinde yapılan ruûs imtihanını kazanarak ders vekîli oldu. **Ahmed Âsım Efendi**'nin başkanlığındaki Ahıskalı **Ahmed Es'ad Efendi**, Dağıstanlı **Mustafa b. Azm Efendi** ve Tosiyalı **İsmail Zühüdî Efendi**'den meydana gelen heyet huzurunda dersiâmlık imtihanını kazandı. Bu bir nevi profesörlük demektir.

Bir müddet Fatih Camii'nde müderrislik yapan **Muhammed Zâhid Kevserî**, 1913 senesinde İstanbul müderrisliği rütbesine ulaştı. Fatih Camii'nde müderrislik yaptığı sırada Dâru's-Şafa-ka'da Arapça dersleri okutmuştu.

Zâhidu'l-Kevserî, Dâru'l-Fünûn'da (dönemin İstanbul Üniversitesi) fıkıh ve fıkıh tarihi derslerini okutmak için açılan imtihanı birincilikle kazanmış ise de bu vazifeye mevcut öğretim üyelerinden birisi vekâleten getirildiğinden tayini gerçekleşemedi. **Ürgüplü Mehmed Hayri Efendi**'nin şeyhülislâmlığı sırasında ıslah edilen medreselerde belâğat, aruz ve ilm-i vazî derslerini okuttu. Bu sırada Kastamonu'da açılan yeni bir medreseyi faaliyete geçirmekle vazifelendirildi. Üç yıl kadar bu vazifeyi ihtimamla yürüten **Zâhidu'l-Kevserî**, daha sonra istifa ederek İstanbul'a döndü.

O sıralarda mevsim kıştı. Her taraf karlarla kaplı olduğu için karayolundan gitmeyi tercih etmeyip deniz yolundan gitmeye karar verdi. İnebolu Limanı'ndan bindiği eski bir gemi kâh durup kâh dolanarak Ereğli'ye yaklaştı. **Zâhidu'l-Kevserî**, yoluna böyle devam etmektense inmeye ve Akteş şehire geçmeye karar verdi. Bu kaza, Düzce'ye yakın bir yerdi. Sefere ara verip Düzce'ye gitmeyi ve şartlar yolculuğa müsait oluncaya kadar orada kalmayı düşünüyordu. Gemiden inip kayıkla Akteş şehire gitmek üzere yola koyuldu. İkinci vaktine doğru deniz hırçınlaştı. Ardarda vuran

dalgalar, **Zâhidu'l-Kevserî** ve Akteş şehir yolcularının bulundu-ğu kayığı devirdi. Fakat yolcular, devrilen kayıktan ayrılmayıp kayığın kenarına tutundular. Dalgalarla uğraşmadan dolayı bir müddet sonra **Zâhidu'l-Kevserî** de diğer yolcular gibi kendini kaybetti. Denizden çıkarıldığında tek hissettiği şey, kulağında duyduğu çınlamaydı. Diğer yolcular da güçlükle fakat sağ olarak sahile çıkarıldılar. **Zâhidu'l-Kevserî**'nin İstanbul'a getirmek için yanına aldığı çok sayıda eşyaları ve nefis yazma kitapları tamamen suya gömülmüştü. Aralarında asırlarca önce yazılmış ünlü âlimlere ait fıkıh, hadis ve âkaid ilimlerine dair kitaplar da bulunuyordu. Bu hakikaten büyük bir kayıptı.

Kazadan sağ sâlim kurtulan **Zâhidu'l-Kevserî**, birkaç gün kalmak üzere Düzce'ye gitti. Bu esnada İstanbul'dan Dâru's-Şafaka Medresesi'ne tayin edildiğini bildiren telgraf geldi. Bu emir üzerine İstanbul'a dönen **Zâhidu'l-Kevserî**, Dâru's-Şafaka'daki vazifesine başladı. Bir ay sonra da Medresetül-Mütehassisin kurumuna müderris tayin edildi. Ders Vekâleti Meclisine üye seçildi. Bir müddet sonra 75 Osman lirası aylıkla ders vekilliğine tayin edildi. Zekâsı, kabiliyeti ve ilmiyle herkesi kendine çekiyordu.

Sultan II. Bayezid Han bir medrese yaptırmış ve bu medresede şeyhülislâmın bizzat ders vermesini emretmişti. Fakat zamanla şeyhülislâmlar, meşguliyetlerinin çoğalması sebebiyle kendilerinin yerine ders vermek üzere bir vekil görevlendirmişlerdi. Şeyhülislâmın yerine ders veren bu müderrislere ders vekili denirdi. Ders vekilinin yetkisi el-Ezher Üniversitesi'nin rektörünün yetkisine eşitti. **Sultan Vâhidüddin** zamanında **Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi**'nin ders vekili olan **Zâhidu'l-Kevserî**, bu şerefli vazifeyi liyâkat ve üstün başarıyla yürüttü. Sonra Bayındırlık Kurulu'nun **Sultan II. Mustafa Han**'ın yaptırmış olduğu Laleli Medresesi'ni yıkmasına karşı çıktığı için bu vazifesinden alındı.

Muhammed Zâhidu'l-Kevserî, son derece uyanık bir insandı. Dönem çok karışık. Bazıları İttihat ve Terakki'ye taraftar oluyor, bazıları hilâfetin gereksizliği üzerinde duruyordu. Fakat ileri görüşlü, basiret sahibi olan **Muhammed Zâhidu'l-Kevserî**, münafıklara âlet olan din âlimi ve şeyh geçinen fakat İslâmiyetten haberi olmayan kimselere şiddetle karşı çıktı. İstanbul'da kaldığı zamanlar yüzlerce talebe yetiştirdi. Bu talebelere tahsillerinin sonunda ehliyetli olduklarına dair icâzetnâme verdi. Fakat son derece ısrarlı ve Ehl-i Sünnet âlimlerine olan hücumlar karşısında kale gibi dirençli olduğu için İttihatçılar tarafından haksız hücumla

uğradı. Ders Vekâleti Meclisi üyeliğini ve müderrislik vazifesini devam ettirdiyse de bazı ihlâşlı kimselerin kendisine tutuklanmaması için türlü oyunların tezgâhlandığını haber vermeleri üzerine durum yatışınca kadar geçici olarak İstanbul'dan ayrılmaya karar verdi.

3 Kasım 1922 tarihinde Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. O dönemde İslâm'ın artık yaşanamaz hale geldiğini gören âlim ve âriflerimizin pek çoğu, Anadolu'dan ve İstanbul'dan kaçmıştır.

Deniz yoluyla İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye gitti. Birkaç ay Kahire'de kaldıktan sonra Şam'a gelip bir yıl burada ikamet etti. Sonra tekrar Kahire'ye dönerek Câmîu'l-Ezher'de okuyan Türk talebelerinin kaldığı Ebu'z-Zehab Muhammed Bey Dergâhı'na yerleşti. Bu müddet içerisinde ders okutup talebe yetiştirmekle ve ilmi eserler yazmakla meşgul oldu. 1928 senesinde tekrar Şam'a gidip bir yıl kaldıktan sonra Kahire'ye döndü. Dâru'l-Mahfûzâtî'l-Mısıryye (Mısır Devlet Arşivi)'nde bulunan bir kısım Türkçe belgeleri Arapça'ya tercüme ettiği gibi mütevazı bir işte çalışarak geçimini sağladı. Bir müddet sonra eşini ve çocuklarını da İstanbul'dan yanına getirtti. Bir oğlu ve üç kızı olan **Zâhidu'l-Kevserî**, son senelerini ilmi eserler yazmakla geçirdi. Son yıllarda şeker hastalığı ve yüksek tansiyon hastalığına tutulmuştu.

Bir oğlu ve üç kızı onun sağlığında Kahire'de vefat ettiler. **Zâhidu'l-Kevserî** hazretleri de h.1371 (m. 1951) senesinde Kahire'de vefat etti. Câmîu'l-Ezher'de kılınan cenaze namazından sonra Karâfe Kabristanı'nda **İmam Şâfiî** hazretlerinin kabri civarında dostu **İbrahim Selim**'e ait bölüme defnedildi. Vefatından bir süre sonra rahatsızlanan hanımı, Türkiye'ye dönmüş ve h. 1377 (m. 1957) senesinde Düzce'de vefat etmiştir.

Zâhidu'l-Kevserî hazretleri, son derece zeki, bilgili ve dirayet sahibi biriydi. Görenlerde heybet duygusu uyandırır. Uzun boylu, geniş omuzlu, dolgun vücutlu bir yapıya sahipti. Güçlü bir işitme kabiliyeti, keskin görüşü vardı. Hafızası çok kuvvetliydi. Arapça, Türkçe, Farsça ve Çerkezce'yi çok iyi bilir, konuşurdu. Arapça'yı konuştuğu zaman onun Arap olmadığını dinleyenlerden çoğu anlayamazdı. Çeşitli mahallî lehçeleri ve fasih Arapça'yı büyük bir maharetle konuşurdu. Kendisinin esas alanı nesir olmasına rağmen şiirde de iyi bir yere sahipti. Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen **İmam Şâfiî** hazretlerine büyük bağlılığı vardı.

Hayatının bir bölümü, çeşitli meselelerde tenkit yazmakla geçmiştir. O dönemde tasavvufa karşı son derece sert tavır gösteren gruplar, cemaatlar vardı. Onlara cevap vermek amacıyla birçok eser ve makale kaleme aldı. Bununla beraber **Muhammed Zâhidu'l-Kevserî**'nin son derece dinamik bir kelâm anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Onun özellikle yine İstanbul kökenli bir âlim olan **Mustafa Sabri Efendi** ile yaptığı karşılıklı ilmî münâzara ve yazışmalar, itikâdî konularda ne kadar yetkin biri olduğunu göstermektedir. **Zâhidu'l-Kevserî**, yürüyen bir kütüphane gibiydi.

İstanbul'da ve Mısır'da bulunduğu sırada pek çok talebe yetiştirdi. Onun talebelerinden bazıları şunlardır:

Sultan Bayezid Camii vaizlerinden **Hacı Cemal el-Asûnî**, Mısır'daki Kudsi Kütüphanesi'nin sahibi **Hüsameddin Kudsi Efendi**, Osmanlı Sultanı **Abdülaziz Han**'ın yeğeni **Şehzade Hüseyin Hayreddin Efendi**, ömrünün son günlerinde yanından ayrılmayan Çerkez asıllı **Şeyh Abdullah b. Osman el-Humûsî**, **Şeyh Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde**, *Te'nibu'l-Hatîb* adlı eserini neşreden **İzzed Attâr el-Hüseynî**, İzmir vaizlerinden **Ali Aksoy**, **Şeyh Muhammed İbrahim Hatemî** ve **Şeyh Muhammed İhsan b. Abdülaziz**'dir.

Zamanın tefsir, fıkıh ve hadis âlimi olan **Zâhidu'l-Kevserî** hazretleri, pek çok kıymetli eser yazmıştır. Türkiye'de iken yazdığı yirmiden fazla eserden sadece dördü basılabilmektedir. Bunlardan birisi Farsça, birisi Türkçe, diğeri ise Arapça'dır. Kendisi, Türkiye'de iken yazdığı eserler arasında tefsire dair iki ciltlik basılmamış eserinin çok önemli olduğunu söylerdi. Mısır ve Şam'da yazdığı eserlerinin sayısı ise otuzu geçmektedir. Arapça kaleme aldığı bu eserlerin çoğu basılmıştır. Ayrıca hadis, fıkıh, fıkıh usûlü ve İslâm âlimlerinin hayatlarını anlatan elliden fazla esere önsözler, notlar ve açıklamalar getirmiştir. **Muhammed Zâhid el-Kevserî**, makaleleri, reddiyeleri ve savunularıyla zamanının dikkatle takip edilen yazarlarındandı. Arap dünyasının pek çok yerinde ona karşı cevaplar ve reddiyeler yazılmıştı.

Mecelletü'l-İslâm gibi dinî ve ilmî dergilerde çıkan yüzden fazla makalesi, talebeleri tarafından derlenerek *Makâlâtü'l-Kevserî* adıyla yayınlanmıştır. Tasavvufa karşı çıkanları reddeden *es-Seyfü's Sakil* kitabı, *el-İşbâk alâ Ahkâmî't-Talâk* kitabı, *İrgâmu'l-Merîd* kitabı ve *Hüsnu't-Tekvîdî* isimli eseri basılan eserleri

arasındadır.

En çok hadisle meşgul olan Muhammed Zâhidü'l-Kevserî, Hanefî mezhebinin imamları Ebû Yusuf, İmam-ı Muhammed Şeybânî, İmam-ı Züfer gibi talebelerin biyografileri, görüş ve iç-tihadları üzerinde durmuştur. Hatibu'l-Bağdâdî'ye karşı İmam-ı Azam Ebû Hanîfe hazretlerini müdafaa etmek gayesiyle yazdığı *Te'nibu'l-Hatib* adlı eseri de önemlidir.

KAYNAKLAR: Muhammed Zâhid Kevserî, *İrgâmu'l-Merîd*, s.3-16; Muhammed Zâhid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kahire, s.3-26 ve *İğâretü'l-Merâm* kitabı, 3-16. ; M. Zâhid Kevserî, *Altın Süsile* s. 4-25; *T.G. Evliyalar Ansiklopedisi*, c.12, s. 296.

SAİD AYKUT

ABDÜLVÂHİD YAHYÂ (René Guénon) (R.H)

(ö. 1371/1951)

Bir Fransız Müslüman olan Abdülvâhid Yahyâ (René Guénon), 1304/1886 yılında Fransa'nın Blois şehrinde doğdu. Felsefe, edebiyat ve matematik tahsili yaptı. 1904'de sağlığı ile ilgili sorunlardan öğrenimine devam edemedi ve Paris'e yerleşti. Klasik öğretim ve modern entellektüel ve felsefî görüşlerden tatmin olmadığı için, o devirde rağbette olan "*neo-spiritualisme*" (yeni ruhçuluk) ve "*occultisme*" (sırrîlik, bâtinîlik) gibi cereyanlarla ilgilen-di. Mason localarıyla ilişki kurdu ve bunlardan birinde yüksek bir rütbeye erişti.

1908'de yapılan Spiritüalist ve Masonik Kongre'de sekreter olarak bulundu. "*Ölümünden sonra hayata dönüp yaşama*" (survivalance) ve "*reenkarnasyon*" (*) (réincarnation) görüşünün "*iki temel gerçeklik*" olarak ileri sürülmesi üzerine sekreterlikten ayrıldı.

Daha sonra, Avrupa'da mânevîyât ve irfan iddiasında olan ne kadar gizli ve açık cemiyet varsa onları da yakından ve içinden tanımak imkânı bulan René Guénon, bu spiritüalist dernek ve kuruluşların hepsinin "*sözde ruhçu ve mânevîyâtçı*" oldukları ve

(*) Ölen bir insanın ruhunun tekrar bedenlenip bir çocuk olarak dünyaya gelmesi, tekrar tekrar maddî âlemlerde doğması.

"görüşlerinin de neticede bir materyalizmden ibaret" bulunduğu kanaatine ulaştı; onlarla irtibatını kesti. Bu arada bir başka mason locasına girerek oradaki faaliyetini 1914 yılına kadar devam ettirdi; daha sonra bu çevre ile de ilgisini kesti. Ona göre masonluk, Hristiyan Batı dini ve geleneği içinde yer alan, tasavvufi bir teşekkül olmakla beraber, asırlardır süren bir bozulmaya mâruz kalmış, masonluğun aslı yapısından sapılmış ancak "*masonik sil-sile*"de bir aksaklık meydana gelmemiştir. Meslekî (mimar, mühendis, inşaat usta ve işçilerine mahsus) bir teşekkül olduğu için Guénon'a göre masonluk, "*tasavvufi bir tarikat*" değildir. Üstelik büyük bir mason çoğunluğu, politik faaliyet ve modern düşüncelerle meşgul olup mânevî denilebilecek şeylerle de uzun zamandan beri ilgilenmiyordu. Bu görüşlerinden hareketle *La France Antimaçonnique* (Masonluğa Karşı Çıkan Fransa) adlı dergide masonluk aleyhinde ve Batılılar için Katolikliği müdafaa eden yazılar yazmaya başladı.

Zaten 1912 yılında, İsviçreli ressam Abdülhâdî (John Gustav Aguéli, (ö. 1917) vasiyetiyle Müslüman olarak Şâzelî Tarikatı'na intisâb etmiş ve Abdülvâhid Yahyâ adını almıştı. Abdülhâdî, daha önceleri Mısır'da bulunmuş, Müslüman olup Şâzelî şeyhlerinden, Ezher ulemâsından Abdurrahman Aliş el-Kebîr'e intisâb ederek ondan hilâfet almış bir kimsedir. Onun için Guénon'un masonluk hakkındaki yazıları, hem onlarla irtibatını kestiğini, hem de o günkü masonluğun içinde bulunduğu durumu eleştirel bir bakışla ortaya koyduğunu gösteriyordu. Daha sonra, 1932 yılında yazdığı masonlukla ilgili bir yazıda da "*hangi mahiyette olursa olsun hiçbir Batılı teşekkülün üyesi olmadığını*" ifade etmiş, "*Sizin dininiz size, benim dinim bana!*" diyerek bütün yazılarında görüşlerini sadece "*hakikat*" bakımından dile getirdiğini belirtmiştir.

1917 yılında bir sene kadar Cezayir'de bulundu. Böylece müslümanları ve muhtemelen tasavvuf muhitini yakından tanımak imkânını buldu. Sonra Paris'e döndü. Öğretmenlik ve kütüphanelilik yaparak geçimini temin etti. Bazı dostlarının evinde Müslüman, Hindû, Yahûdî ve Hristiyanlardan müteşekkil toplantılara katılan Abdülvâhid Yahyâ, tanıdığı Doğulu gençlerin kendi din, tasavvuf ve mânevî gelenekleri hakkında fazla bir şey bilmediklerini, kuvvetli bir şekilde "*batılaşmış*" olduklarını görüyordu. Arapça, Sanskritçe, Yunanca vs. gibi ondan fazla dil bilen Abdülvâhid Yahyâ, bu gençlere zaman zaman kendi dilleriyle de hitap

ediyordu.

1928'de hanımı ve sonra da halası öldü. Artık kendisini Fransa'ya bağlayan hiçbir bağ kalmayınca, tasarladıkları bir yayın projesini gerçekleştirme düşüncesiyle, bir arkadaşıyla birlikte 5 Mart 1930 yılında Mısır'a gitti. Bir müddet sonra arkadaşı Fransa'ya yalnız olarak geri döndü. O Kahire'de kalmıştı. Tasarladıkları projenin gerçekleşmeyeceği de anlaşılmıştı. **Abdülvâhid Yahyâ** 1931 senesinde arkadaşlarına yazdığı bir mektupta "*Fransa'ya dönmekten vazgeçtiğini*" bildirdi.

Kahire'de, oranın örf ve âdetini benimseyip **Şeyh Abdülvâhid Yahyâ** olarak yalın bir hayat yaşamaya başladı. Tanıştığı şeyhlerin sohbetlerine katıldı ve böylece yeni bir çevre edindi. 1931'de *el-Ma'rife* dergisinde Arapça olarak beş makalesi yayımlandı. Bundan böyle Fransa ve Avrupa'daki dost ve okuyucularıyla yoğun bir mektuplaşma devri başladı. Yazdığı kitap ve makaleler Paris'te basılmaya devam etti.

Abdülvâhid Yahyâ, Kahire'de **Şeyh Muhammed İbrahim** (ö. 1937) adlı Mısırlı bir zâtlarla tanıştı; 1934'de de onun kızı **Fatma** ile evlendi. Bütün hayatı bundan böyle sükûnet ve sadelik içinde kitap ve makale yazmak, mektuplara cevap vermek, izini arayıp bulabilenlerle sohbet etmekle geçiyordu.

1944 yılında **Hatice** isminde ilk kızı doğdu. Bu yıllarda, daha sonra Ezher şeyhi olacak olan **Dr. Abdülhalim Mahmûd** ile tanıştı ki, *el-Feylesofu'l-Müslim René Guénon* adlı küçük bir kitapta bu tanışmayı anlatmıştır. 1947'de ikinci kızı **Leylâ**, 1949'da oğlu **Ahmed** ve kendisinin ölümünden sonra da dördüncü çocuğu doğdu ve ona **Abdülvâhid Yahyâ** adı verildi.

1947 yılından itibaren sağlık durumu bozulan **Abdülvâhid Yahyâ** 1948'de ailesinin geleceğini düşünerek Mısır vatandaşlığına geçti. 7 Ocak 1951 gecesi son nefesini verdi. Vasiyeti üzerine cenaze namazı Seyyidînâ el-Hüseyn Camii'nde sade bir merasimle kılınp Mukattan Tepesi yakınındaki Derassa Mezarlığı'nda, el-Magavarin denilen yerde aile kabrine defnedildi.

17 kitap ve beşi Arapça olmak üzere 350 kadar makale yazdı. Bu makaleler daha sonra, konularına göre bir araya getirilerek dokuz kitap halinde yayınlanmıştır.

Eserlerinde daha çok Hîndü doktrinlerini incelemiş, İslâm tasavvufuna ait birkaç makale dışında, İslâmiyet ve tasavvufa çok

az temas etmiş olmakla beraber, "tevhid", "vahdet-i vücûd", "insân-ı kâmil", "şeriat, tarikat, hakikat" gibi temel İslâmî mefhumlara Arapça terimleri kullanarak yer vermiş, "tevhid" ve "vahdet-i vücûd" ana fikrini hemen hemen bütün yazılarında işlemiştir.

Eserleriyle genel olarak Doğu düşüncesi ve tasavvufunu tanıtmış, eserlerini okuyanlar arasından pek çok Batılı Müslüman ve mütefekkir yetişmiştir. Bunlardan biri de Muhyiddin İbn Arabî'den Fransızca'ya yaptığı tercüme ve açıklamalarla tanınan Şâzelî şeyhi Mustafa (Michel) Valsan'dır (ö. 1394/1974).

Abdülvâhid Yahyâ'nın eserlerinin hepsi René Guénon adıyla yayımlanmıştır. Kitaplarından birkaçı modern dünya ve düşüncenin analiz ve tenkidine dairdir. Bunlardan, *Doğu ve Batı* (İst. 1980), *Modern Dünyanın Bunalımı* (İst. 1979), *Niceliğin Egemenliği ve Çağın Âlâmetleri* (İst. 1990), *İspirtizma Yanılgısı* (İst. 1996), tasavvufila ilgili bazı makaleleri, *Doğu Metafizigi* ⁽¹⁾ ve *İslâm Mânevîyâtı ve Taoculuğa Toplu Bakış* (İst. 1989) Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

KAYNAKLAR: Abdülhalim Mahmûd, *el-Feylesûfû'l-Müslim Rindü Cinn ve Abdülvâhid Yahyâ*, Kahire 1954; Paul Chacornac, *La Vie Simple de René Guénon*, Editions Traditionnelles, Paris 1958; Jean Robin, *René Guénon, Témoin de la Tradition* (nşr. Guy Trédaniel), Paris 1978, s. 9, 10, 18, 37, 70, 73, 138, 182, 188, 231; T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 279-282.

Prof. Dr. MUSTAFA TAHRALI

(1) Çev. Mustafa Tahrallı, *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, İstanbul 1985, s.103-122